

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सूत्राङ्काः । अधि० पृष्ठाङ्काः ।

स्वरूपवन्तो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनम्,	८	२	६०४
सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं जगज्जनकत्वं च,	९	३	६०६
कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजःसृष्टिः,	१०	४	६०८
वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः,	११	५	६११
छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नात्रस्य पृथिव्यर्थकत्वम्,	१२	६	६१२
पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः,	१३	७	६१४
प्रलयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनम्,	१४	८	६१६
प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावाच्च तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः,	१५	९	६१८
वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भाक्त्वम्,	१६	१०	६२०
जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्यत्वम्,	१७	११	६२२
जीवस्य चिद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तच्चिद्रूपत्वसिद्धिः,	१८	१२	६२७
जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्सर्वगत्यप्रतिपादनम्,	१९-३२	१३	६२९
जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनम्,	३३-३९	१४	६४७
जीवकर्तृत्वस्याध्वस्तत्वेनावस्तविकत्वम्,	४०	१५	६५१
जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वम्,	४१-४२	१६	६५८
औपाधिककल्पनैर्जीवेशयोर्जीवानां च परस्परं व्यव-			
हारव्यवस्था	४३-५३	१७	६६२

उक्ताध्यायस्य चतुर्थोपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्प-			
न्नत्वम्, ...	१-४	१	६७७
इन्द्रियाणामेकादशसंख्याकत्वस्य वेदान्तसंमतत्वम्,	५-६	२	६८४
सांख्यसंमतेन्द्रियसर्वगत्यनिराकरणपूर्वकं तेषां परि-			
च्छिन्नत्वकथनम्, ...	७	३	६९१
प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानम्,	८	४	६९२
प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनम्,	९-१२	५	६९४
प्राणस्य समष्टिरूपेणाऽऽधिदैविकी विभुताऽऽध्या-			
त्मिकी तु तस्याल्पताऽऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति,	१३	६	७००
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनम्,	१४-१६	७	७०१
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वम्,	१७-१९	८	७०५

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सूत्रांशः । अधि० । पृष्ठाङ्काः ।

सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्तिय-
त्वात्तस्यैव तन्निर्मातृत्वम्, २०-२२ १ ७०९

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

साधनाख्यतृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतो

गमनम् १-७	१	७१६
कर्मन्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणम्, ८-११	२	७२९
पापिनां घाम्यलोकगमनम्, १२-२१	३	७३९
अवरोहिणो जीवस्य विषदादिसमानत्वम्, २२	४	७४६
स्वर्गादिवतरणकाले स्वर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुरुष-योषित्सु कमशो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि त्वरा, तदितरेषु च जन्मनि विलम्ब इति, २३	५	७४८
तस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किंतु संश्लेषमात्रमिति, २४-२७	६	७४९

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

स्वप्नदृष्टौर्मध्यात्त्वकथनम् १-६	१	७५६
सुषुप्तिस्थानरूपस्य दृष्टस्थब्रह्मण एकत्वस्थापनम्, ७-८	२	७६७
स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात्समुद्बोधो नापर- स्पेति, ९	३	७७५
मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वम्, १०	४	७७८
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसंमतत्वम्, ११-२१	५	७८२
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनम्, २२-३०	६	८००
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनम्, ३१-३७	७	८११
कर्मफलोत्पत्तिं प्रतीश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्पेति, ३८-४१	८	८१९

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

द्यान्दोग्यबृहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाभिविद्योपास-
नयोर्विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वम्, १-४ १ ८२३

प्रतिपाद्यविषयाः ।

मूलाङ्काः । अधि० पृष्ठाङ्काः ।

गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वम्,	५	२	८३४
छान्दोग्यकाणशाख्योरुद्गीथविद्याभेदकथनम्	६-८	३	८३५
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसंपादनम्	९	४	८४३
वसिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वम्,	१०	५	८४७
आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन सर्वशास्त्रासु समानत्वाद्यवस्थापकविध्यभावाच्च तेषामुपसंहर्तव्यत्वम्,	११-१३	६	८५०
पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात्पुरु- षस्यैव वेद्यत्वम्,	१४-१५	७	८५३
ईश्वरस्यैवाऽऽत्मशब्दवाच्यत्वं न विराज इति,	१६-१७	८	८५६
काण्वच्छान्दोग्यपष्ठयोर्द्वयोर्वस्वेकत्वम्,	१८	९	८६४
प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्रताबुद्ध्याचम- नयोरनग्रताबुद्धेरेव विधेयत्वम्,	१९ १०		८६२
काण्वानामग्निरहस्यब्राह्मणबृहदारण्यकयोः पठितायाः शाण्डिल्यविद्याया एकविधात्वम्,	२०-२२	११	८७१
अहरित्पादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुष- स्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तन्नामविशेषस्य युक्तत्वम्,	२३	१२	८७५
विद्यैकत्वाभावात्संभृत्पादीनां गुणानां शाण्डिल्य- विद्यादिष्वनुपसंहार्यत्वम्	२४	१३	८७७
तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वम्	२५	१४	८८५
वेदमन्त्रप्रवर्योदीनां विद्यानङ्गत्वम्,	२६	१५	८८८
अर्थवादत्वेन पापपुण्ययोरुपायनस्य हानावुपसंहर्तव्यत्वम्	१ वर्णकम् } २ वर्णकम् } ३ वर्णकम् }	...२७-२८	१६ ८९५
पापपुण्यविधूननस्य हानार्थकत्वमेव न चालनार्थकत्वम्			
मरणात्प्रागुपास्ये साक्षात्कृते मुक्त- तदुष्कृतक्षयः,			
उपासकस्यैवाविद्यादिमार्गो न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था,	२९-३०	१७	८९७

प्रतिपाद्यविषयाः ।

मूलाङ्काः । अधि० । पृष्ठाङ्काः ।

सर्वास्त्रपासनासूत्रमार्गविधानम्	३१	१८	८९९
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्निपता न तु पाक्षिकीत्यस्य प्रतिपादनम्,	३२	१९	९०२
आत्मस्वरूपलक्षणाणां निषेधानां परस्परोपसंहर्तव्य- त्वम्,	३३	२०	९०७
ऋतं पिबन्तादिति द्वा सुपणां विति च यन्नपोर्वैद्यै- कत्वम्,	३४	२१	९१०
एकशास्त्रास्थयोरुपस्तकहोत्रयोर्ब्राह्मणयोर्वैद्यैक्य- विपादनम्,	३५-३६	२२	९१२
उपासनार्थं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्,	३७	२३	९१४
सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्,	३८	२४	९१६
दहराकाशहादाकाशयोरुपसंहर्तव्यत्वम्,	३९	२५	९१९
उपासकस्य भोजने प्राणाहुतिलोपापत्तिः,	४०-४१	२६	९२१
उद्गीष्मकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वम्	४२	२७	९२६
संवर्गविद्योक्ताधिदेववाय्वध्यात्मप्राणपोरनुचिन्तनस्य पृथक्त्वम्,	४३	२८	९३०
मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वस्वीकारः,	४४-५२	२९	९३६
भौतिकस्याऽऽत्मत्वनिराकरणपूर्वकतदन्वयस्याऽऽत्म- त्वप्रतिपादनम्,	५३-५४	३०	९४७
ऐतरेयशतविक्रयोपासनायां पृथिव्यादिहृष्टैः कौपीत- क्यामपि समानत्वम्,	५५-५६	३१	९५२
विराहूपवेश्वानरस्य कृत्स्नस्यैव ध्यातव्यत्वं न तद- शस्येति	५७	३२	९५६
अनुष्ठानव्यशाण्डिल्यदहरादिविद्यानां वेद्यब्रह्मभि- न्नत्वेन भिन्नत्वम्,	५८	३३	९५९
आत्मनः सगुणोपासनायामेकस्य द्वयोर्वहूनां चोपा- सनानां वैकल्पिकनियमकथनम्,	५९	३४	९६२
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वम्,	६०	३५	९६३
विकल्पसमुच्चययोर्वाधाकात्म्यम्,	६१-६६	३६	९६४

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सूत्राङ्काः । अधि० पृष्ठाङ्कान्

कर्माङ्गेष्वदिद्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्	६	५	१०५०
उपासनायामासनस्य निषेधत्वम्,	७-१०	६	१०५५
ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालाना- मनियमः,	११	७	१०५७
उपास्तीनामामरणमावृत्तिः,	१२	८	१०५९
ज्ञानिनः पापलेपाभावः,	१३	९	१०६१
ज्ञानिनः पुण्यलेपाभावः,	१४	१०	१०६५
संचितयोरिवाऽऽरब्धयोः पुण्यपापपौर्णानोदयसमये विनाशाभावः,	१५	११	१०६६
अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो विद्योपयोग्यंशस्याविनाशः, सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणस्तारतम्येन	१६-१७	१२	१०६९
विद्यासाधनत्वम्,	१८	१३	१०७१
अधिकारिणां मुक्तिसद्भावः,	१९	१४	१०७३

उक्ताध्यापस्य द्वितीयपादे ।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण,	१-२	१	१०७५
मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः,	३	२	१०७७
प्राणस्य जीवे लवान्तरं पुनर्भूतेषु लयः,	४-६	३	१०७९
ज्ञान्यज्ञानिनोरुक्तान्तरेपि साम्यम्,	७	४	१०८२
तैजःप्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या लयः,	८-११	५	१०८४
देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेधः,	१२-१४	६	१०८६
तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः,	१५	७	१०९०
तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः,	१६	८	१०९१
उपासकस्योत्क्रान्तेर्विशेषवत्त्वम्,	१७	९	१०९२
निशायामपि भूतानां रश्मिप्राप्तिः,	१८-१९	१०	१०९४
दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः,	२०-२१	११	१०९६

उक्ताध्यापस्य तृतीयपादे ।

अर्चिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्,	१	१	१०९८
संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोको संनिवेशयि- तव्यौ,	२	२	११०१

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सूत्राङ्काः । अधि० । पृष्ठाङ्काः ॥

वरुणादीनां सन्निवेशादचिरादिमार्गस्य व्यवस्थापि-

तत्त्वम्,	३	३	११०४
अचिरादीनामातिवाहिकत्वम्,	४-६	४	११०५
उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनम्, ...	७-१४	५	११०६
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाप्रापणम्,	१५-१६	६	११२४

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वम्,	१-३	१	११२७
मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वम्,	४	२	११३०
मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत्सर्वशेषत्वनिर्विशे- पत्वे,	५-७	३	११३१
अचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्त्युपासकस्य भोग्य- वस्तूनां सृष्टौ मानससंकल्पस्यैव हेतुत्वम्, ...	८-९	४	११३३
एकस्यापि पुरुषस्य देहभाषाभावयोरैच्छिकत्वम्,	१०-१४	५	११३५
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्, ...	१५-१६	६	११३८
ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्यभा- वेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः, ...	१७-२२	७	११४१

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तमिदं व्यासाधिकरणार्थदर्शननिर्घण्टपत्रकम् ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मण नमः ।

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राण्यनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरशारीरकभाष्यसमेतानि ।

(द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।)

न विपदश्रुतेः ॥ १ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानां च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रति-

अतिक्रान्ते पादे समन्वयस्थापनाय परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वमुक्तम् । इदानीमपि समन्वयस्थित्यै भूतभोक्तृविषयसृष्ट्यादिश्रुतिविगानं निराक्रियते । तत्रानुत्पत्तिप्रसङ्गेन विपदोऽपि तदसंभवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशिमतमाह । न विपदिति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथो विरोधादप्रामाण्ये शङ्किते तन्निरासेन समन्वयवृद्धीकरणादस्य पादादिसंगतिरित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरपादसंगतिं व्यक्तीकुर्वन्नापाततः सृष्टिश्रुतिविमर्तिं दर्शयति । वेदान्तेष्विति । तत्र तत्रेति मृष्टिप्रकरणोक्तिः । तामां भिन्नप्रस्थानत्वमेव प्रकटयन्प्रथममाकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यां तैत्तिरीयच्छान्दोग्यश्रुत्योर्विमर्तिमाह । केचिदिति । नभोवद्वायोरप्युत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यामपि तयोरेवास्ति विमतिरित्याह । तथेति । न केवलं भूतविषयमृष्टिश्रुतिविमतिरपि तु भोक्तृभोगोपकरणविषयाऽपि साऽस्तीत्याह । एवमिति । यथा नभसो वायोश्चोत्पत्तिमधीयते तैत्तिरीयास्तथा जीवस्य सर्वं पुन आत्मानो व्युच्चरन्तीति जन्माऽऽमनन्ति माध्यंदिना नैवमितरे । तथा प्राणानाम् “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इत्युत्पत्तिपठन्त्याथर्वणा नैवमन्ये । अतोऽस्ति धर्मिणो विमतिरित्यर्थः । धर्मद्वाराऽपि विगानमाह । एवमेवेति । क्रमादीत्यादिशब्देनाक्रमसंख्ये गृह्यते । श्रुत्यन्तरेषु श्रुतिविशेषोपपत्तिरित्याह । सृष्टिश्रुतीनामस्वार्थपरत्वान्मिथो विरोधेऽपि तात्पर्यवद्वाक्यप्रामाण्यादस्मत्पक्षसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । विप्रतिषेधाच्चेति । सर्वत्र परपक्षेषु श्लोक्तिविरोधाभावादत्र श्रुतिविरोधो विवक्षितः । स्वपक्षो ब्रह्म-

पेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थ-
निर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरम्भते । तदर्थेनिर्मलत्वे च फलं
यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते
किमस्याऽऽकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत्प्रति-
पाद्यते न वियदश्रुतेरिति । न खल्याकाशमुत्पद्यते । कस्मात् ।
अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पात्तप्रकरणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये हि
“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छा० ६।२।१]
इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽसृजत”
[छा० ६।२।३] इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदि

Common line -

कारणवादः । विप्रविषेधश्रुतीनामेवान्योन्यमिति द्रष्टव्यम् । सृष्टिश्रुतिपञ्चापातिकविरो-
धोक्त्या तत्फलमुक्त्वाऽनन्तरपादावधारयति । इत्यत इति । तदर्थेनिर्मलत्वमर्थाभा-
सनिवृत्त्या सम्यगर्थवीः । प्रपञ्चोऽनन्तरपादद्वयम् । ननु मुमुक्षूणामुक्तममन्वयादेव
तत्त्वबीलामातृकतमेतन्निर्मलत्वेनेति तत्राऽऽह । तदर्थेति । वेदैकदेशस्य विरोधादमा-
माण्ये तदेकदेशान्तरस्यापि तथैवामामाण्यशङ्कया तत्समन्वयात्तत्त्वज्ञानमिद्वैर्बलकार-
णपक्षस्यानपेक्षणीयत्वशङ्कानिवृत्तिस्तदर्थेनिर्मलत्वे फलवीत्यर्थः । इत्थं पादद्वयसंबन्धे
स्थिते मूतभोक्तृमृष्ट्यादिश्रुतिविवादापवादार्थे च तृतीये पादे सत्याद्याधिकरणवात्पर्य-
माह । तत्रेति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिवादिवाक्ययोरनेकवाक्यत्वैकवाक्यत्वाभ्यां
मिथो विरोधसंदेहे विरोधनिरासेनाविरोधं संसाध्य समन्वयदार्ढ्यमत्र विवक्षितम् । सर्वेषु
चाधिकरणेषु पादद्वयगतेषु पूर्वपक्षेषु श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं सिद्धान्ते चासामविरो-
धात्प्रामाण्यं फलम् । अत्र चाऽऽद्येऽधिकरणे श्रुत्योर्मिथो विरोधादप्रामाण्ये वियदादि-
कारणे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिरैकत्रान्यत्र तयोरेकवाक्यतया विरोधाभावात्प्रामाण्यसि-
द्धेस्तत्सिद्धिरिति भावः । पादद्वये पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः सिद्धान्ते
त्वविरोधः सान्ध्यते । तेन विरोधाविरोधाभ्यां संदेहे वाच्ये गौणवाद्यभिप्रायेणाऽऽह ।
किमस्येति । वैत्तिरीयच्छान्दोग्यश्रुतिभ्यां संदिह्य गौणवाद्यभिप्रायं प्रकट-
यितुं सूत्रमादत्ते । तत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे । न खल्विति । वैत्तिरीये वियदु-
त्पत्तिश्रुतेरन्यत्र तदश्रुतेर्मिथो विरोधे पर्यवसानमाशङ्क्य वक्ष्यमाणप्रमाणविरोधाज्जन्म-
श्रुतेर्गौणत्वात्तेजोमुखैव सृष्टिरिति कुतो विरोधाशङ्केत्याशयेनाऽऽह । छान्दोग्ये हीति ।
आकाशस्य जन्माश्रयणेऽपि कथमनुमानसिद्धा तदुत्पत्तिरपह्नूयेतेत्याशङ्क्याऽऽह ।

कृत्वा त्रयाणां तेजोबलानामुत्पत्तिः श्रान्व्यते । श्रुतिश्च नः
प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्यो-
त्पत्तिप्रतिपादिनी । तस्मान्नाऽऽकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मानामाऽऽकाशस्य च्छान्दोग्ये भूदु-
त्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि सामानन्ति "सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २ । १ । १] इति प्रकृत्य "तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तै० २ । १ । १] इति ।
ततश्च श्रुत्योर्विपत्तिपेधः कचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः कचिदाकाशप्र-
मुखेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्योर्पुक्ता । सत्यं सा युक्ता
न तु साऽवगन्तुं शक्यते । कुतः । "तत्तेजोऽसृजत" [छा०
६ । २ । ३] इति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबन्धानुप-
पत्तेः 'तत्तेजोऽसृजत' 'तदाकाशमसृजत' इति । ननु सकृच्छ्रु-
तस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबन्धो दृश्यते । यथा सूपपक्त्वौदनं
पचतीत्येवं तदाकाशं स्रष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामि ।
वं पुज्यते । प्रथमजत्वं हि च्छान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्ति-

श्रुतिश्चेति । तर्हि श्रुतिरेवास्तीत्याशङ्क्य सा गौणीति सूचितमित्याह । न चेति ।
तैत्तिरीयश्रुतेर्गोणत्वादन्यस्यामुख्यत्वान्न मिथो विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ १ ॥

पूर्वपक्षयति । अस्ति त्विति । सूत्रं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षं विवृणोति । तुशब्द इति ।
श्रुत्यन्तरे त्वाकाशस्योत्पत्तिरस्तीत्युक्तं तदेव व्यनक्ति । तैत्तिरीयका हीति । सर्व-
नामार्थज्ञापनार्थं पूर्ववाक्यानुक्रमणम् । श्रुत्योराकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिवादित्वे फलितमाह ।
ततश्चेति । प्रामाण्यस्यैवात्मिकत्वाद्विरोधेन प्रामाण्यायोगादेकवाक्यतया कथंचित्प्रामा-
ण्यमेष्टव्यमिति शङ्कते । नन्विति । संभवत्येकवाक्यत्वे तद्वेदो नेष्यते मिथो विरु-
द्धयोः श्रुत्योर्नैकवाक्यत्वेति परिहरति । सत्यमिति । तदाकाशं स्रष्ट्वा तेजोऽसृजतेत्ये-
कवाक्यत्वं ज्ञातुं शक्यमिति शङ्कते । कुत इति । च्छान्दोग्यानुसारिणैकवाक्यत्वायोगं
दर्शयति । तत्तेज इति । एकवाक्यतावादी दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । विपत्तिपे-
धवादी दूषयति । नैवमिति । किमिह व्यापारः सूपादिपाकवर्तिकं वा युगपदेकस्माद्वि-
जान्मूलाङ्कुरोत्पत्तिवत्तदक्रमो नाऽऽद्योद्भयोः प्रथमजश्रुतिविरोधादित्याह । प्रथमेति ।

रीयके चाऽऽकाशस्य । न चोभयोः प्रथमजत्वं संभवति । एतेने-
तरश्रुत्येक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः” [तै० २ । १ । १] इत्यत्रापि तस्मादाकाशः
संभूतस्तस्मात्तेजः संभूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य संभव-
नस्य च विपत्तेजोभ्यां युगपत्संबन्धानुपपत्तेः । वायोरग्निरिति
च पृथगाभ्यानात् ॥ २ ॥

अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह ।

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

नास्ति विप्रत उत्पत्तिरश्रुतेरेव । या त्वितरा विप्रदुत्पत्ति-
वादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् ।
असंभवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्क-
णभृगुभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामुपसंभवादा-

न द्वितीयः पाठक्रमात्क्रममृष्टेरिष्टत्वादित्याह । न चेति । छान्दोग्यानुसारेणैकवाक्य-
तायोगमुक्त्वा तैत्तिरीयानुसारेणापि तदयोगमाह । एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेव स्फुट-
यति । तस्मादित्यादिना । इतश्च नैकवाक्यतेत्याह । वायोरिति । छान्दोग्ये हि
सदुपादानं तेजसो निर्दिश्यते । तैत्तिरीये त्वात्मनः सच्छब्दवाच्यादन्यो वायुस्तदुपा-
दानमात्रायते तन्नैकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रथमजत्वेनाऽऽकाशतेजसोरसहायत्वे सिद्धे तद्विरोधेन समहायत्वकल्पनायांगाद-
स्तुत्रि विकल्पानुपपत्तेरिदानं न सर्गवद्भवतर्गस्यापि वयात्वानुमाने सर्गभेदेनापि व्यव-
स्थासिद्धेर्मिथो विरुद्धतया प्रकृतश्रुत्यप्रामाण्यात् ब्रह्मकारणमिति पूर्वपक्षमनुभाष्य गौण-
वादिनोऽभिप्रायमाविष्कृतुं सूत्रान्तरमवतारयति । अस्मिन्निति । ये त्वविक्रान्तसू-
त्रद्वयं मतद्वयमुपन्यस्य विप्रतिषेधमभिदधत्पूर्वपक्षसंगतमिति व्याचक्षते तान्वावार्थं
गौणवाधेव पूर्वभाषि विप्रदुत्पत्तिवादीति प्रत्यभिज्ञापयन्व्याचष्टे । नास्तीति । तदु-
त्पत्तिश्रुतेरपि दक्षितत्वाद्विप्रतिषेधे कः समाधिरित्यशङ्क्याऽऽह । या त्विति ।
तेजःप्राप्यमानुरोधेनाऽऽकाशस्योत्पत्तिः प्राथम्यं चेति द्वयबाधनमयुक्तमाकाशप्राप्यमा-
नुरोधेन तेजासि प्राथम्यस्यैव बाधनमिति मन्वानश्चोदयति । कस्मादिति । न वयं
तेजःप्राप्यमनुरुन्धाना द्वयबाधं शिष्यः किंतु मानन्तरेविरोधादित्याह । असंभ-
वादिति । वैशेषिकाधिकरणेन तन्मवस्य निरस्तत्वात्तद्वदष्टम्भेन कथमसंभवकथेयाश-
ङ्क्याऽऽह । न हीति । कणभृगुभिप्रायमेव प्रकटयति । ते हीति । आकाशं नोत्प-

काशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो
हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकम-
नेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाऽऽकाशस्यैकजा-
तीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति । यस्मिन्समवायिकारणे
सत्यसमवायिकारणे च तत्संयोग आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु
तदनुग्रहमवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाऽऽकाशस्य भवति ।
उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते
प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आका-
शस्य नान्यत्वे ततोऽप्युत्पत्तिरिति चेत् । तत्रात्रातिशयं शङ्कते । किं हि

पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः ।
तस्माद्यथा लोक आकाशं कुर्वाकाशो जात इत्येवंजातीयको

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

यत्ते कारणैर्ब्रह्मशून्यत्वादात्मवदित्यर्थः । हेतुसमर्पणार्थं सामान्यन्यायमाह । समवा-
यीति । परमसिद्धिद्योतनार्थं हि शब्दः । तत्र स्वानभ्युपगमं दर्शयितुं किलेति । आका-
शस्यापि तर्हि त्रीणि कारणानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्य समवायिकारणविशेषस्वरूपमाह ।
द्रव्यस्येति । तदभावमाकाशे दर्शयति । न चेति । समवायिकारणे निरस्ते सत्यस-
मवायिकारणमपि निरस्तमेवेत्याह । यस्मिन्निति । कारणद्वयनिरासेन निमित्तका-
रणनिरसनं सुकरमित्याह । तदभावात्स्विति । कारणशून्यत्वादाकाशस्यानुत्पत्तिमनु-
माय तत्रैवानुमानान्तरमाह । उत्पत्तिमतां चेति । ये जायन्ते तेषामनुमवार्थक्रिये
प्रागुत्पत्तेर्नोपलभ्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाऽऽकाशस्य वादृशो विशेषोऽस्ति
तस्मात्तत्रोत्पद्यते कार्यलक्षणविकलत्वादात्मवदित्यर्थः । प्रकाशनं प्रकाशोऽनुभवः । आदि-
शब्देनार्थक्रिया गृह्यते । अभूत्वा भावित्वं हि कार्यलक्षणं तदाकाशस्यापि संभवतीति
कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । आकाशस्येति । तदेव स्फुट्यते । किं हीति ।
महाद्रव्याश्रयत्वयोग्यो देशोऽवकाशः । तद्विरुद्धद्रव्याश्रयत्वयोग्यं सुप्तिरम् ।
अणुद्रव्यवत्संयोगाश्रयत्वयोग्यं छिद्रम् । एतच्चरहितं न किञ्चित्प्रागासीदिति विशेषणा-
नामर्थः । किंचाऽऽकाशो न जायते विभुत्वाच्चिरवयवद्रव्यत्वादस्पृशेद्रव्यत्वाद्याऽऽ-
त्मवदित्यनुमानत्रयमाह । पृथिव्यादीति । उक्तानुमानानामुत्पत्तिभ्रुतिविरोधमाशङ्क्य
तस्या गौणत्वं सदृष्टान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । आलोकादिवदाकाशस्य प्रदेश-

गौणः प्रयोगो भवति । यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहा-
काश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो
भवति । वेदेऽपि “आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्” इत्येवमुत्पत्तिश्रुति-
रपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः स्वल्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति यत आह “वापुश्चा-
न्तरिक्षं चैतदमृतम्” [बृ० २ । ३ । ३] इति । न ह्यमृत-
स्योत्पत्तिरुपपद्यते । ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ इति चाऽऽ-
काशेन ब्रह्म सर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान् आका-
शस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते ।
न यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति
चोदाहारणम् “आकाशशरीरं ब्रह्म” [तै० १ । ६ । २]
“आकाश आत्मा” [तै० १ । ७ । १] इति च । न ह्याकाश-
स्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति नीलेनेवोत्पलस्य ।
तस्मान्नित्यमेवाऽऽकाशेन साधारणं ब्रह्माति गम्यते ॥ ४ ॥

भेदवत्त्वानुसृत्य जन्मेत्याशङ्क्य जन्ममयोजकप्रदेशभेदस्यापि गौणत्वमेवेत्याह । यथा
चेति । लौकिकव्यपदेशस्य गौणत्वेऽपि वैदिकव्यपदेशस्य मुख्यत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह ।
वेदेऽपीति । इतिशब्दादुपरिष्टादौ गौणो भेदव्यपदेशो भवतीति सचन्य ॥ ३ ॥

न केवलमनुमानादाकाशस्याजत्वं किंतु श्रुतिवोऽपीत्याह । शब्दाच्चेति । तद्व्याचष्टे ।
शब्दः स्तुतिवति । अमृतत्वमेवात्र श्रूयते न त्वनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ।
श्रुतार्थापत्त्यन्तरमाह । आकाशवोदति । यथाऽपि कथमनुत्पत्तिस्तत्राऽऽह । न चेति ।
यदनुत्पत्तौ वाक्यमपि मानमित्याह । स यथेति । आदिमध्यावसानवैधुर्यमानन्त्य
वदाकाशस्याऽऽदिमत्त्वे नोपपद्येताऽऽत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । किंच नीलमुत्प-
लमिववदाकाशेन ब्रह्मणो विशेषणं दृष्टं वदाकाशस्यानुत्पत्तिमच्च सावयवीत्याह ।
आवासेति । यकारतादृहाहर्णमित्यनुकुर्यते । आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तेन ब्रह्मणो
विशेषणत्व किं न स्यादित्याशङ्क्य बहुव्रीहिणा वदात्म्यात्पदमप्येवमित्याह । न
हीति । शब्दमामर्ष्यमिदमुपमंहरति । तस्मादिति ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

इदं ^{संभूतशब्दवत्} पदोत्तर सूत्रम् । स्यादेतत् । कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तै० २।१] इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवत्पाकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्मं विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" [तै० ३।२] इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः । यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यतेऽङ्गं सा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीयम् [छा० ६।२।१] इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति । कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित्कुम्भकारकुले पूर्वेषुर्मृदण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेषुश्च नानाविधान्यमन्त्राणि

संभूतशब्दमविकृत्य संभावितशङ्कामुच्छिनत्ति । स्याच्चेति । पदविषयचोद्योत्तरमिदं सूत्रमिति वात्पर्यमाह । इदमिति । तदेव चोद्यं दर्शयति । स्यादेतदिति । एकवाक्यस्थस्यैकस्य पदस्यैकस्मिन्नेव प्रकरणे यत्रानुवृत्तिस्तत्र मुख्यत्वं यत्र प्रयोगस्तत्र गौणत्वस्युक्तमित्यर्थः । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति । अत इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । दार्ष्टान्तिके संभूतशब्दस्यैकस्यैव मुख्यत्वगौणत्वे दृष्टान्ते तु शब्दभेदोऽस्तीति वैषम्यमित्याशङ्क्य प्रकरणाभेदे शब्दप्रवृत्तेरेकरूपत्वस्यातिसर्गिकत्वेऽपि तदसंभवेन गौणत्वमुख्यत्वे दृष्टान्तदृष्टे तथाऽत्रापीत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्मैवमित्याह । यथा चेति । अद्वितीयश्रुतिविरोधादवधारणश्रुतिविरोधाच्चाऽऽकाशानुत्पत्तिरयुक्तेति शङ्कते । कथमिति । का पुनः श्रुत्योरनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽक्षेपेन ब्रूते । नन्विति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधाच्चाऽऽकाशानुत्पत्तिरयुक्तेत्याह । कथं चेति । चोद्यद्वयं परिहरति । तदुच्यत इति । तत्रावधारणश्रुतेरुपपत्तिमाकाशानुत्पत्तिपक्षेऽपि दर्शयति । एकमिति । आपेक्षिकमवधारणमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । कुञ्जं गृहम् । अमन्त्राणि

प्रसारितान्पुलम्प्य श्रूयान्मृदेवैकाकिनी पूर्वैश्चुरासीदिति स च
 तयाऽवधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वैश्चुराऽऽसीदित्यभिप्रेयान्न
 दण्डचक्रादि तद्वदद्वितीयश्रुतिरविष्टात्रन्तरं चारयति । यथा
 मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जग-
 त्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठाताऽस्तीति । न च नभसाऽपि द्वितीयेन
 सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् । न
 च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति क्षीरोदकयोरिव संसृ-
 ष्टयोर्व्यापित्वामूर्तत्वादिवर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जग-
 दुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीर्यते ।
 तथा च “ आकाशशरीरं ब्रह्म [तै० १ । ६ । २] इत्यादि-
 श्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च
 ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपिच सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमा-
 काशोनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदे-
 शकालमेवाऽऽकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातेन
 सह विज्ञातमेवाऽऽकाशं भवति । यथा क्षीरपूर्णे घटे

घटशरावादीनि पात्राणि । तत्रापि कथमवधारणेत्याशङ्क्याऽऽह । स चेति ।
 अन्यथा मृदादिप्रत्यक्षविरोधः स्यादिति भावः । मृत्वेऽपि स्वकार्योपेक्षमवधारणमविरु-
 द्धम् । तदकार्यं तु तद्विपरिक्तमपि प्रागवस्थावामस्तु वा हानिरित्याह । तद्वदिति ।
 अवधारणश्रुतिवदद्वितीयश्रुतेरविरोधमाह । अद्वितीयेति । प्राप्त्यभावे किमर्थं तन्निर्वा-
 रणमित्याशङ्क्य प्राप्तिदर्शनेपूर्वकं तन्निवारणमेव विवृणोति । यथेति । यदुक्तं नभसा
 द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म स्यादिति तत्राऽऽह । न चेति । नभश्चेद्वितीयं कथं तेन ब्रह्म
 सद्वितीयं नेत्याशङ्क्याऽऽह । लक्षणोति । शब्दवदकाशमशब्दादिमद्वैतस्येति प्रस्तु-
 तेऽपि लक्षणान्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । निवृत्त्यन्तःकरणत्वादिभिर्महत्वा-
 दिषदम् । लक्षणभेदाभावे कथं पृथक्त्वमनयोरित्याशङ्क्याऽऽह । समेति । लक्ष-
 णान्यत्वनिमित्ताभेदोपचारादद्वितीयत्वमित्युक्तेऽपि श्रुतिमनुमाहिकामाह । तथेति ।
 आकाश आत्मा रा ब्रह्मेत्याद्या श्रुतिरादिशब्दार्थः । लक्षणान्यत्वामात्रेणाऽऽकाशस्य
 ब्रह्मान्यत्वं हेतूत्तस्य चोपांतरमपाकरोति । अत एवेति । इतश्च ब्रह्मविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानमविरुद्धमित्याह । अपिचेति । ब्रह्मणि तत्कार्यं च जाते तदेकदेशकालमा-
 काशमपि महत्तावमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । दृष्टान्तेऽपि कथमन्यस्य महत्ता-

कतिचिदब्धिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादब्धिन्दुग्रहणं परिशिष्यते । एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्वृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भार्तं नभसः संभवश्रवणमिति ॥ ५ ॥

एवं प्राप्त इदमाह ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

“ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ” [छा० ६ । १ । ३] “ आत्मनि सखरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वविदितम् ” [वृ० ८ । ४ । ६] इति “ कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ” [मुण्ड० १ । १ । ३] न काचन मद्बहिर्धा विद्याऽस्तीति चैव रूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एव महानिरनुपरोधः स्यात् । पद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञा-

न्यस्य ग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । दृष्टान्ते निविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति एवमिति । गौणवादी स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

वियदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वात्तदनुत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभावाच्चाप्राप्यमिति गौणवादिमतमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । सूत्रं व्याकुर्वन्प्रतिज्ञास्वरूपमाह । येनेति । प्रतिपाद्यमिति शब्दोपादानं शास्त्राभेदरूपापनार्थम् । तस्या विवक्षितत्वसिद्धयर्थं विशिनष्टि । प्रतिवेदान्तमिति । सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वप्रयुक्त्या प्रतिज्ञानुपरोधं साधयति । तस्या इति । अत एव ब्रह्मविज्ञानेनेत्यादिना पूर्वोक्तन्यायेन व्यतिरेकेऽपि प्रतिज्ञा सिध्यति चेत्किमव्यतिरेकेणेत्याशङ्क्याऽऽह । व्यतिरेके हीति । यदुत्पत्तिस्थितिलयत्वेन तदभेदादिकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तव्यं नान्यथा तन्मुख्यत्वम् । संभवति मुख्यत्वे कृतस्तदीपचारिकवेत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञा सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेनोपपद्यते न वदुत्पत्त्याद्यपेक्षते तत्र कल्पितत्वमन्तरेणाविद्यातत्कार्ययोस्तदुत्पत्त्याद्यभावादित्याशङ्क्याविद्यातत्संन्यातिरिक्तत्वे सति वदुत्पत्त्याद्यतिरेकेण तत्र कल्पितत्वासिद्धेर्भैवमित्याह । स चेति । अवशिष्टं सूत्रावयव व्याचष्टे । शब्देभ्यश्चेति । प्रकृतिविकाराणामव्यतिरेक एव

सिद्धिरवगम्यते । तथाहि “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” [छा०
 ६।१।३] इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणभेदप्रतिपाद-
 नपरैः प्रतिज्ञेया समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छा० ६।२।१] “तदैक्षत”
 “तत्तेजोऽमृजत” [छा० ६।२।३] इत्येवं कार्यजातं ब्रह्मणः
 प्रदर्शयित्वा प्रदर्शयन्ति “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” [छा०
 ६।८।७] इत्यारम्याऽऽ प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यथाकाशं
 न ब्रह्मकार्यं स्यान्न ब्रह्मणि विज्ञात आकाशं विज्ञापेत ततश्च
 प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं
 कर्तुम् । तथा हि प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन
 सामेव प्रतिज्ञां स्थापयन्ति “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ०
 २।४।६] “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्” [मुण्ड० २।
 २।११] इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्प-
 चते । यदुक्तमश्रुतेर्न विषदुत्पद्यत इति । तदयुक्तं विषदुत्पत्ति-
 विषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः संभूतः” [तै० २।१] इति । सत्यं दर्शितम् ।
 विरुद्धं तु तत्तेजोऽमृजतेत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । नैकवाक्यत्वात्सर्व-

न्यायस्त्वेनैवेति यावत् । शब्दानेवोदाहरति । तथाहीति । सदेवेत्यादिशब्दानां प्रति-
 ज्ञाविषयत्वाभावात् सा तत्र विवक्षितेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्साधनायेति । शब्दानां
 प्रतिज्ञापरत्वेऽपि कथमाकाशस्य ब्रह्मकार्येत्याशङ्क्याऽऽह । तद्यदीति । प्रतिज्ञाहा-
 निमनुमोदमानं प्रत्याह । न चेति । किंच प्रतिज्ञा चेदियमेका स्यात्तदा कथंचिदवि-
 वक्षितं शङ्केत वास्तु भूयस्यो युक्तिसहिताश्च गम्यन्ते वक्ष्याविवक्षितवशङ्केत्याह ।
 तथा चेति । तेन तेन दृष्टान्तेन दुन्दुभिः शङ्खवीणामृदादिनेति यावत् । ते ते शब्दा
 इत्युक्तं व्यनक्ति । इदमिति । श्रौतप्रतिज्ञासामर्थ्ये सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ।
 स्वपक्षमाधकं प्रमाणमुक्त्वा छान्दोग्यानुसारेण परोक्षमनुवदाति । यदुक्तमिति ।
 पक्षेति श्रुत्यन्तरेण परिहरति । तदयुक्तमिति । परदेशानि दृष्टिते पूर्वपक्षे
 स्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधमुक्तं स्मारयति । सत्यमिति । विरुद्धत्वेनापामाण्याङ्गीकारा-
 देववाक्यवया प्रामाण्यमेतर्द्धात्तुं युक्तमित्याह । नेत्यादिना । श्रुतीनामेकवाक्यत्व-

श्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानामिह तु विरोध उक्तः
सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धासंभवाद्द्वयोश्च प्रथमजत्वा-
संभवाद्विकल्पासंभवाच्चेति । नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके
वृत्तीपत्वश्रवणात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः” [तै० २ । १] इति । अशक्या
हीपं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्यो तु परिणेतुं छान्दोग्य-
श्रुतिः । तदाकाशं वायुं च स्रष्टा ‘तत्तेजोऽसृजत’ इति । न
हीपं श्रुतिस्तेजोनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा आकाशस्यो-
त्पात्तिं वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्व-
यासंभवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् ।

स्याविरोधापेक्षत्वात्प्रकृते च श्रुतिद्वयविरोधस्योक्तत्वान्नैकवाक्यत्वेति शङ्कते । भवत्विति ।
उक्तं विरोधमेव स्फोरयति । सकृदिति । तत्तेजोऽसृजतेति स्रष्टा तच्छब्दार्थः सकृ-
देव श्रुतस्य स्रष्टव्यद्वयेनाऽऽकाशेन तेजसा च संबन्धस्वदाकाशमसृजत तत्तेजोऽ-
सृजतेति नोपपद्यते तत्कथमेकवाक्यत्वेत्यर्थः । स्रष्टुः सकृत्त्वादनं पचवीतिवदेकस्यापि
स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य दृष्टान्ते क्रमसंबन्धेऽपि दार्ष्टान्तिके प्राथम्य-
दृष्टेरुपयोः सृष्टिक्रमस्य चेष्टत्वाद्युपपदनुत्पत्तेर्न विरोधसमाधिरित्याह । द्वयोश्चेति ।
शाखाभेदेन प्रथमजत्वं विकल्प्यतामित्याशङ्क्य वस्तुनि तद्योगाभैवमित्याह । विक-
ल्पेति । तेजःसृष्टिप्राथम्ये वियत्सृष्टिस्तत्प्राथम्यं चेत्युभयं बाध्यमाकाशसृष्टिप्राथम्ये
तु प्राथम्यमेव तेजःसृष्टेर्बाध्यं न तत्सृष्टिर्वायोरग्निरिति तस्या स्थानान्तरैवप्रविलम्भात्तत्र
श्रुतधर्मिबाधकल्पनादुभयबाधमसञ्जकाद्धर्मबाधकल्पनमेव युक्तमित्याह । नैष इति ।
किंच श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना श्रुतिर्बलीयसीति तैत्ति-
रीयश्रुतिरेवानुसर्तव्येत्याह । अशक्येति । छान्दोग्यश्रुतेरेकवाक्यमन्यथेन दुर्बल-
त्वमाह । शक्येति । अन्यथापरिणयनमेवाभिनयाति । तदाकाशमिति । किंच तत्ते-
जोऽसृजतेति श्रुतिः साक्षादेवाऽऽकाशस्योत्पात्तिं वारयेदर्थद्वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूष-
यति । न हीति । न द्वितीय आर्थिकश्रुतेर्दुर्बलत्वादित्याह । श्रुत्यन्तरेति । तेजः-
श्रुतिस्तेजोऽजन्म वियदनुत्पत्तिश्चेत्युभयं साक्षादेव बोधयति चेत्का हानिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एकस्येति । एकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारवदेकस्यापि वाक्यस्य किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्रष्टा त्विति । वृद्धप्रयोगाधीनं शब्दसामर्थ्यावधारणं न
चाऽऽवृत्तिरहितस्य शब्दस्मानेकैवाप्ये व्यापारो दृष्टो दृष्टं तु क्रमाक्रममाध्यामेकस्यापि
कर्तुरनेकव्यापारवच्चमित्यर्थः । उक्तन्यायेन श्रुत्योरेकवाक्यत्वेनाविरुद्धार्थतया प्रामाण्यं

इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां संभवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हा-
तव्या । न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धोऽभिप्रे-
यते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात् । यथा च “सर्वं स्वस्विवदं
ब्रह्म तज्जलान्” [छा० ३ । १४ । १] इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य
वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमु-
खमुत्पत्तिक्रमं वारयति । एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न
श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु
शमविधानार्थमेतद्वाक्यम् “तज्जलानिति शान्त उपासीत”
[छा० ३ । १४ । १] इति श्रुतेर्नैतत्स्रष्टृवाक्यं
तस्मादेतन्न प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धमर्हतीति । तत्ते-
जोऽसृजतेत्येतत्स्रष्टृवाक्यम् । तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रही-
तव्य इति । नेत्युच्यते । न हि तेजःप्रापम्यानुरोधेन श्रुत्य-
न्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वा-
त्क्रमस्य । अपिच तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चि-
च्छब्दोऽस्ति । अर्थात् क्रमो गम्यते स च बायोरात्ररित्पनेन

युक्तमित्युपसंहरति । इत्येकेति । एकं वाक्यमावृत्तिरहितमनेकव्यापारवन्न चेत्यर्थं
वर्हि तत्तेजोऽसृजतेत्यत्राऽऽकाशस्योत्पत्तिरुपसंहरण्येत्याशङ्क्य नास्मिन्नर्थे वाक्य-
स्यैकस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह । न चेति । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धोऽपि
क्रमः श्रुत्यन्तरे संग्राह्यो भवतीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा चेति । दृष्टान्तवैयर्थ्यं
शङ्कते । नन्विति । तत्र विशेषणश्रुतिं प्रमाणयति । तज्जलानितितीति । व्यावर्त्यं
कीर्तयति । नैतदिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चायं शब्दः सृष्टिपरोऽतो न
प्रसिद्धं क्रमं बाधितुमलमिति फलितमाह । तस्मादिति । दार्ष्टान्तिके विशेषमाह ।
तत्तेज इति । तस्य सृष्टिपरत्वेऽपि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धक्रमानुरोधित्वमाशङ्क्याऽऽह ।
तस्मादिति । तत्परत्वात्परत्वं प्राम्येऽपि तत्तेजोऽसृजतेत्यस्य न श्रुत्यन्तरप्रसिद्धक-
र्मनिवारकत्वेत्याह । नेत्युच्यत इति । किंच गुणभूतक्रमविरोधान्न प्रधानभूतपदार्थ-
त्यागो युक्तो गुणप्रधानविरोधे प्रधानानुरोधस्यैव युक्तत्वादित्याह । न हीति । इदोऽपि
वेजःप्रापम्यानुरोधेन वियत्पदार्थत्यागानुपपत्तिरित्याह । अपिचेति । छान्दोग्ये
तंप्रापम्यं शब्दमार्थं वा नाऽऽद्य इत्याह । तत्तेज इति । न द्वितीयोऽर्थप्रसिद्धक-
्रमस्य श्रौतक्रमविरोधे बाधकत्वायोगादित्याह । अर्थात्त्विति । वियत्पदमयोः श्रुतिं विना

१ क. ज. छ. ट. “वयम्” । २ ड. अ. “नु सम” । ३ क. अ. ट. स वा । ४ क. ख. “रत्ने
५” । ५ क. “नुत्तरी” । ६ ट. ट. “ये प्रा” । ७ ट. “मं शब्देनाऽऽर्थ” । ८ क. ख. “मायिकं वा ।

श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु विप-
 चेत्तसोः प्रथमजत्वविपयादेः संभवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ ।
 तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपिच च्छान्दोग्ये “येनाश्रुतं
 श्रुतं भवति” इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमस्मा-
 म्नातमपि विपदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके
 समाभ्यातं नभो न संगृह्यते । पञ्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदे-
 शैकालत्वाद्ब्रह्मणा तत्कार्षेयं सह विदितमेव तद्भवत्यतो न
 प्रतिज्ञा हीयते । न चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिकोपो भवति ।
 क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते ।
 न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । मृदा-
 दिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेत-
 व्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्पयमानं न

प्रथमवस्तेजःश्रुतिवशात्तस्य मृदौ प्रापम्यं भाति तच्च श्रुत्यन्तरे तृतीयत्वश्रुत्या व्याह-
 र्यमित्यर्थः । शास्त्राभेदेन विकल्पो वा स्यादुभयप्रापम्यस्योभयत्रोपसंहृतेः समुच्चयो
 वेत्याकाङ्क्षाऽऽह । विकल्पेति । प्रथमजत्वे सिद्धवस्तुत्वाद्विकल्पासंभवाच्चिरस्त्वः ।
 वायोरभिरिति श्रुतिविरोधान्नोभयोरुभयत्र प्रथमजत्वं न च क्रमसृष्टाविष्टायामुभयोरु-
 भयत्र प्रापम्यमुपसंहृतौ शक्यं तेन द्वाभ्यां द्वावपि निरस्तावित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुत्यनुरो-
 धेन च्छान्दोग्ये श्रुतिनयनात् तयोर्विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति । न केवलम-
 विरोधोऽपि तु च्छान्दोग्यश्रुतेरनुकूलं वैत्तिरीयश्रुतिरित्याह । अपिचेति । उत्पत्तौ
 विपदुपसंहारं विनाऽपि प्रतिपादितत्वात्प्रविज्ञाया न च्छान्दोग्यश्रुत्यनुकूला वैत्तिरी-
 यश्रुतिरित्याकाङ्क्ष्य पूर्वोक्तमनुवदति । पञ्चेति । अतो न प्रतिज्ञेत्यत्राऽऽकाशस्यो-
 त्पत्त्यभावेऽपीति शेषः । एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसमाधानमनुवदति । न चेति । अन्य-
 थाप्रविज्ञोपपादनं तावदूषयति । अत्रेति । क्षीरपूर्वेष्वष्टे प्रसिद्धा नीरविन्दवस्तद्वह्मणे-
 नैव गृह्यन्ते न पृथक्पाथोऽविन्दूनां ग्रहणमवाशिष्यते । तथा ब्रह्मणि सकार्ये ज्ञाते वदभि-
 न्नदेशकालं नभो विज्ञातमेव तदनेन दृष्टान्तेन नेदं प्रतिज्ञानं नेतुं युक्तं दृष्टान्ता-
 नुरोधित्वादाष्टान्तिकस्य दृष्टान्तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वादाष्टान्तिकेऽपि तथात्वस्य
 युक्तत्वात्तस्मादाकाशादेर्ब्रह्मविकारत्वे तत्प्रकृतिभूतब्रह्मणोऽनन्यत्वमित्यनेनैव न्यायेनेदं
 नेयमित्यर्थः । इत्थं न क्षीरोदकदृष्टान्तेनैवनेतव्यमित्याह । न क्षीरेति । तत्र

सम्यग्बिज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानश्रुतीतस्योदकस्य सम्यग्-
 बिज्ञानश्रुतीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीक-
 वचनादिभिरर्थविधारणमुपपद्यते । साऽवधारणा चेयम् “एकमेवा-
 द्वितीयम्” इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत । न च
 स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकमेवाद्वितीयताव-
 धारणं चेति न्याय्यं मृदादिष्वपि हि तत्संभवात् । न तदपूर्वव-
 द्दुपन्यसितव्यं भवति “श्वेतकेतो यक्षु सोम्येदं महामना अनूचा-
 नमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमब्राह्मणः” [छा० ६ । १ । २]
 ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं
 सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति ब्रह्मव्यम् ॥ ६ ॥
 यत्पुनरेतदुक्तमसंभवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र ब्रूमः ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ (१)

तुशब्दोऽसंभवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न स्वत्वाकाशोत्पत्ताव-

हेतुमाह । न हीति । मा भूदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तत्राऽऽह । न
 चेति । मायया भ्रान्तिरूपया यदलीकं मिथ्याभाषणं तेन वचनमन्यथाबोधनं तेन वा
 विमेलिलिप्सादिभिर्वा नार्थावधारणमपौरुषेयस्य वेदस्योपपद्यते तेषां पुरुषधर्मत्वाद्दे-
 देऽसंभवादित्यर्थः । यत्तु क्षीरनीरवद्ब्रह्मनमसोरव्यतिरेकाद्वितीयश्रुतिरिति तत्राऽऽह ।
 साऽवधारणेति । यद्यद्वितीयपदमौपचारिकं तर्हि कथमवधारणं न हि माणवके सिंह-
 त्वोपचारेण सिंहादन्यो माणवको नेति प्रयोगोऽस्तीत्यर्थः । यत्तु स्वकार्यापेक्षया सर्व-
 मिदमुपपन्नमिति तत्राऽऽह । न चेति । तत्संभवाद्वक्ष्येणि विशेषणवैयर्थ्यमिति पूरयितुं
 हिशब्दः । मृदादिष्वपि स्वकार्यापेक्षया वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमिच्छन्तं प्रति
 दोषान्तरमाह । न तदिति । कथमपूर्ववदुपन्यासस्तत्राऽऽह । श्वेतकेतो इति ।
 त्वत्पक्षे वा कथमिदं प्रतिज्ञानं तत्राऽऽह । तस्मादिति । स्वकार्यापेक्षया वस्त्वेकदेश-
 विषयत्वासंभवादिति यावत् ॥ ६ ॥

सावधारणाद्विषयश्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनाच्च नभसोऽपि ब्रह्मकार्यत्वं
 पृथिव्यादिवदित्युक्तम् । इदानीमनुमानविरोधादाकाशोत्पत्तेरसंभवात्तदुत्पत्तिश्रवणं गौण-
 मित्युक्तमनुवदति । यत्पुनरिति । अनुमानस्य मानान्तरविरोधेनामानत्वान्नाऽऽकाशो-
 त्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वापदानामामर्ष्यमिति सूत्रमवधारयति । अत्रेति । अक्षरोक्तमर्थं कथ-
 यति । तुशब्द इति । व्यावृत्तिप्रकारमभिनयति । न सखिवति । तत्र विमक्तत्वहेतु-

१ क. ज. “स्यग्ज्ञानं” । २ क. ज. “स्यग्ज्ञानं” । ३ द. ल. अ. ट. “वचना” । ४ क. द. ज.
 घ. “मेकादि” । ५ क. हि संभ” । ६ क. न हि त” । ७ क. द. अ. “प्राक्षो ये” । ८ द. अ. तत्र ।
 ९ क. स. ट. “प्रति” । १० द. “तिष्ठति” । ११ क. छ. ठ. ड. “द्वि” । १२ क. “पेक्षया” ।

संभवाशङ्का कर्तव्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते
घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीना-
राचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते । न त्व-
विकृतं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाऽऽकाशस्य
पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुम-
र्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् ।
नन्वात्माऽप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटा-
दिवत्प्राप्नोति । न । “आत्मन आकाशः संभूतः” इति श्रुतेः । यदि
ह्यात्माऽपि विकारः स्यात्तस्मात्परमन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि
सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् । तथाच गून्यवादः
प्रसज्येत । आत्मत्वोच्चाऽऽत्मेनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । न
ह्यात्माऽऽगन्तुकः कस्यचित्स्वयंसिद्धत्वात् । न ह्यात्माऽऽ-

कमनुमानं हेतुं कुर्वन्व्याप्तिमाह । यत इति । यद्विभक्तं तत्कार्यं यथा च घटादीत्य-
न्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । न त्विति । यत्र कार्यं तत्र विभक्तं यथाऽऽत्मेत्यर्थः ।
व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह । विभागश्चेति । विभक्तं कार्यमविद्याव्यतिरेकत्वे सति
विभक्तत्वात्सामान्यवर्त्तमानाणित्वाच्च घटवदित्यभिप्रेत्याऽऽह । तस्मादिति । दिगादिषु
व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षतुल्यत्वान्मैवमित्याह । एतेनेति । आत्मा गगनादिभ्यो विभक्तो
न वा । आद्ये विभक्तोऽपि विकारो नेति व्यभिचारः । द्वितीये तदभिन्नत्वात्तद्व-
देव तस्यापि कार्यवेति मत्वा चोदयति । नन्विति । न तावदात्मनि व्यभिचारः
सति मातरि बाधविधुरे विभागाभावात् । नै च तस्य प्रावीतिकविभागेन कार्यत्वं सर्व-
कारणत्वश्रुतिविरोधात् । न च तद्वदेवाऽऽकाशस्यापि न कार्यत्वं तत्कार्यतायाः श्रुत-
स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह । नाऽऽत्मन इति । अपरमनोऽपि वस्तुसर्वद्वन्द्वकार्यत्वानुमा-
नान्न सर्वकारणत्वेत्याशङ्क्यार्थापत्तिविरोधान्नैवमित्याह । यदि हीति । निरात्मकत्वं
निरुपादानत्वम् । तस्मादपि फलमाह । तथाचेति । इष्टापत्तिं निराचष्टे । आत्मत्वाच्चेति ।
निराकर्वाऽस्ति न वा । आद्ये निराकर्तृत्वाऽऽत्मेत्यात्मनो नित्यसत्त्वम् । द्वितीये
तदभावे निराकरणासिद्धेर्नित्यत्वमित्यर्थः । आत्मकारणस्यैवाऽऽकाशादिकारणत्वान्न
सर्वस्य निरात्मकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । सत्तास्फूर्त्योरन्यानपेक्षत्वादात्म-
नोऽनगन्तुकत्वं तत्कथं तत्कारणमाकाशादिकारणमित्यर्थः । प्रमाणापेक्षया सिध्यन्नात्मा
कथं निरपेक्षस्फूर्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तस्यापि स्वयमेव साधकत्वादित्यर्थः ।

त्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणा-
न्यसिद्धमपेक्षसिद्धय उपादीयन्ते । न ह्याकाशादयः पदार्थाः
प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा
तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात्सि-
ध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं संभवति । आगन्तुकं हि
वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य
स्वरूपम् । न ह्यग्रेरोप्यमग्निना निराक्रियते । तथाऽहमेवेदानीं
जानामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिपमहमेवाना-
गतमनागततरं च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा
भवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्तमा-
नस्वभावत्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नाऽऽत्मन उच्छेदो
वर्तमानस्वभावादन्यस्वभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम् ।

प्रत्यक्षोद्घातिरेकेणाऽऽत्मनः सिद्धत्वं तेषामानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्य
हीति । आत्मनः स्वयंसिद्धत्वे वस्तुत्वाविशेषादाकाशादीनामपि तथा संभवात्प्रमाणवै-
यर्थ्येवादवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । जडत्वादनभ्युपगमाच्च न स्वतःसिद्धता
तेषामित्यर्थः । आत्मनोऽपि स्वप्रकाशत्ववादिनो नोपगच्छन्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
आत्मा त्विति । प्रमाणादिसाक्षित्वान्न तदधीनाऽऽत्मसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः स्वप्र-
काशत्वेऽपि कथमनिराकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । निराकरणत्वमपि तदधी-
नात्मलाभं तद्विरुद्धं नोदेतीत्यर्थः । अहमस्मि ब्रह्मेति तत्त्वज्ञानान्नाहं कर्ता मोक्षा
चेत्यात्मनोऽपि निराकरणवृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । आगन्तुकं हीति । जीवत्वमनाग-
न्तुकमपि निराक्रियमाणमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । किं तर्हि स्वरूपं तदाह । य
एवेति । वदपि निराक्रियवामित्याशङ्क्या निराकर्तृन्तराभावाच्चैवमित्याह । न हीति ।
आत्मनः सत्तास्फूर्त्योरन्यानपेक्षत्वमनागन्तुकत्वे कारणमुक्त्वा स्फूर्तविवन्यानपेक्षत्वमुप-
पाद्य सत्तायामपि तदुपपादयति । तथेति । सदाऽहमित्यपरोक्षैकरूपानुभवात्ताऽऽ-
त्मनः सत्ताव्यभिचारो येनान्यतः सत्तामाकाङ्क्षेदित्यर्थः । जीवतो मातुरन्यथाभावाभा-
वेऽपि मृतस्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेत्यादिना । यत्स्वभावत्वमनुभवसिद्धं
तस्यान्यथात्वं बाधवादवसातव्यं बाधकं च घटादीनां स्वभावाद्विचलनं मानोपनीतं
यस्य तु न तदस्ति तस्याऽऽत्मनोऽनुभवसिद्धस्य नान्यथात्वमिति भावः । आत्मनः

एवमप्रत्यारूपेयस्वभावत्वादकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाऽऽका-
शस्य । यत्तुक्तं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति ।
तत्प्रत्युच्यते । न तावत्समानजातीयमेवाऽऽरभते । न भिन्न-
जातीयमिति नियमोऽस्ति । न हि तन्तूनां तत्संयोगानां च
समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्त-
कारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वमिति नियमोऽस्ति ।
स्यादेतत्समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न
कारणान्तरविषय इति । तदप्यनैकान्तिकम् । सूत्रगोवालैह्यनेक-
जातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च
विचित्रान्कम्बलान्वितन्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समान-
जातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं सर्वस्य सर्वेण समानजाती-
यकत्वात् । नाप्यनेकमेवाऽऽरभते नैकमिति नियमोऽस्ति ।

स्वतःसिद्धत्वेनानागन्तुकत्वे फलितमाह । एवमिति । विभक्तत्वेदोरव्यभिचारेऽपि
बाधकत्वकाभावादप्रयोजकत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । कार्यत्वं चेति । अकार्यस्याऽऽत्मनः
स्वरूपोपाधवबाधितभेदशून्यत्वान्न मुख्यं विभक्तत्वम् । आकाशस्य तथाविधभेदवत्त्वा-
न्मुख्यविभागित्वेन कार्यत्वमन्यथा मुख्यविभागानुपपत्तिरिति कुतोऽप्रयोजकत्वेत्यर्थः ।
आकाशानुत्पत्त्यनुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमुक्त्वा समवायिकारणशून्यत्वं विशेषतो
दूषयितुमनुभाषते । यत्त्विति । तत्र समानजातीयस्याऽऽरम्भकत्वमयोगव्यवच्छेदेना-
न्ययोगव्यवच्छेदेन वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । तत्प्रतीति ।
नियमो हि कारणमात्रनिष्ठो वा निमित्तकारणनिष्ठो वा समवायिकारणानिष्ठो वेति
विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न हीति । न द्वितीय इत्याह । न चेति । तृतीयमादत्ते ।
स्यादेतदिति । समवायिकारणस्यापरजात्या वा परजात्या वा समानजातीयत्वमिति
विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति । तदपीति । अनैकान्तिकत्वान्तरमाह । तथेति । न च
रज्ज्वादेः, सूत्रवालादिममुद्रायमात्रत्वं षट्क्षेत्रपि तथात्वापत्तावयवविस्मृदायमात्रापाक-
रणप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीये समानजातीयविशेषवैयर्थ्यमद्रव्यस्यासत्त्वानारम्भ-
कत्वेन सर्वस्यापि समानजातीयत्वसंभवादित्याह । सत्त्वेति । समानजातीयमेवाऽऽ-
रम्भकमिति नियमं निराकृत्यानेकेषामारम्भकत्वनियमं निराकरोति । नापीति । तन्नि-

अणुमनसोराद्यकर्मास्माभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुर्मन-
श्चाऽऽद्यं कर्माऽऽरभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते ।
द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेत् । न । परिणामा-
भ्युपगमात् । भवेदेव नियमो यदि संयोगसत्त्वं द्रव्यं द्रव्या-
न्तरस्याऽऽरम्भकमभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्था-
न्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते । तच्च कचिदनेकं परि-
णमते मृद्धीजाद्यदुरादिभावेन । कचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्या-
दिभावेन । नेश्वरशासनमस्त्येकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ।
अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्याद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्ति-
क्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते । तथाचोक्तम् “उपसंहारदर्शना-
न्नेति चेन्न क्षीरवद्वि” [ब० सू० २ । १२ । ४] इति ।

यमो हि कार्यमात्रारम्भे वा द्रव्यारम्भे वा नाऽऽद्य इत्याह । अणुमनसोरिति ।
ययोः संयोगस्तौ संहत्य कर्माऽऽरभते चेत्तस्योभयसमवेतत्वादेकद्रव्यत्वव्याहतिरि-
त्याशङ्क्य सति कर्मणि संयोगः सति च तस्मिन्कर्मैति परस्पराश्रयत्वान्नैव-
मित्याह । एकैको हीति । अणुकारम्भकसंयोगासमवायिकारणमात्मनःसंयोगज-
नकं च कर्माऽऽद्यं कर्म द्वितीयमवलम्बते । द्रव्येति । आरम्भवादानभ्युपगमेन
दूषयति । न परिणामेति । तदेव प्रपञ्चयति । भवेदिति । न त्वेवमभ्युपग-
म्यते तस्मान्नैव नियम इति शेषः । तदनभ्युपगमे कथं कार्योत्पत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तदेवेति । परिणामपक्षेऽपि तुल्यमनेकेषा कारणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तच्चेति । यत्र क्षीरं दधिभावेन परिणमते यत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वम-
विभक्त्यैव क्षीरस्य दध्यात्मना परिणामोपलम्भाद्यथा परमाण्वादिना क्षीरवद्ब्र-
ह्मणं त्र्यगुर्कं वा द्रव्यान्तरासंयोगेऽपि दधि जनयति तथा परिणामपक्षेऽपीति विव-
क्षमाह । कचिदिति । पक्षद्वयेऽपि कारणत्वमनेकेषामित्यस्मिन्नियमे न कारणमस्ती-
त्याह । नेश्वरेति । एकस्मादनेकस्माच्च कार्योत्पत्तिदर्शनाज्जिर्णया मिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अत इति । एकस्यापि परिणामिनः सहकार्येषादर्शनात्तद्विरहिणो
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तथाचेति । कारणशून्यत्वादाकाश-
मात्रवदनुपपत्तिरिति चेत्तन्निरस्तम् । इदानीमभ्युपाभावित्वामात्राच्च तदुत्पत्तिमित्युक्तम्-

यद्योक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति । तदयुक्तम् । येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नाऽऽसीदिति गम्यते । यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् “अस्थूळमनणु” [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति । तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्पुत्पत्त्यसंभवानुमानस्याऽऽभासत्वोपपत्तेः । उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वाद्वाद्यदिवदित्यादिमयोगसंभवाच्च । आत्मैक्यनैकान्तिकमिति चेत् । न । तस्योपांनपदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वादीनां चाऽऽकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यद्योक्तमेतच्छब्दाच्चेति तन्नामृतत्वश्रुतिस्तावद्विपत्त्यमृता विवोक्त

नुवदति । यद्योक्तमिति । हेत्वसिद्ध्या परिहरति । तदयुक्तमिति । शब्दशधारत्वं विशेषः । आकाशस्य मूर्ताभावाभूतविरोधिनश्चार्थान्तरस्यात्तदभावेऽपि न प्रागवस्थायां काठिन्यमसक्तिरिति भावः । ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ इति श्रुतेराकाशाभावे कथं ब्रह्मणोऽनवस्थानमित्याशङ्क्याऽऽकाशवच्छरीरमस्येति व्युत्पत्त्या श्रुत्युपपत्तिं मत्वाऽऽह । यथा चेति । अवकाशान्तरमन्तरेणाऽऽकाशस्थितिवद्ब्रह्मणोऽपि उत्कारणस्य तदतिरेकेण सुषुप्त्यवस्थायां भिवावस्थितिरविरुद्धेति हेत्वसिद्धिसुसंहरति । तस्मादिति । उक्तानुमानान्तराण्यनूय कालात्ययापदिष्टत्वात् । यदपीति । न्यायशून्या श्रुतिरनुमानमपवाधितुमसमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । उत्पत्तीति । इत्थं चाऽऽकाशस्य न नित्यत्वमित्याह । अनित्यमिति । वस्तुतस्तु गुणाश्रयत्वमेव हेतुः । आकाशो जायते महाभूतत्वात्समदादियात्वेन्द्रियमासगुणाधारत्वाद्वा पृथिव्यादिवदित्यनुमानमादिशब्दार्थः । आद्यस्य हेतोरेत्यतरनैकान्तिकत्वं चोदयति । आत्मनीति । निर्गुणत्वश्रुतिमाश्रित्य परिहरति । न तस्येति । न चाऽऽकाशमनित्यविशेषगुणानिर्करणविभुभिन्नं मेयत्वादिवि तसिद्धिः । आकाशं श्रोत्रग्राह्यविशेषगुणानिर्करणविष्वन्यमेयत्वादित्यपि प्रसङ्गादात्मनि सर्वविशेषनिराकरणविधिविश्रुतिनिरोधाच्चेति भावः । इतश्च तदृक्ता हेतवः साधका न भवन्तीत्याह । विभुत्वादीनां चेति । आकाशस्य नित्यत्वे नानुमानमस्तीत्युपपाद्य यथैवदुक्तं शब्दान्नित्यत्वमिति तदनूय दूषयति । यच्चेतदिति । किमित्य-

इतिवद्वद्व्या । उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । 'आकाशव-
त्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाऽऽकाशोपमानं क्रियते
निरतिशयमहत्त्वाय नाऽऽकाशसमत्वाय । यथेष्टुरिव सविता
धावतीति क्षिप्रगतिस्त्वापोच्यते नेष्टुल्यगतित्वाय तद्वत् । एते-
नानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । 'ज्यायानाकाशात्' इत्यादिश्रु-
तिभ्यश्च ब्रह्मेण आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः । "न तस्य प्रति-
माऽस्ति" [खे० ४ । १९] इति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्श-
यति " अतोऽन्यदार्तम् " [बृ० ३ । ४ । २] इति च ब्रह्म-
णोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति । तपसि ब्रह्मशब्दवदा-
काशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसंभवश्रुत्यनुमानाभ्यां
परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं विद्यदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१)

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ (२)

अतिदेशोऽयम् । एतेन विद्यद्व्याख्यानेन मातरिश्वाऽपि विद्य-

मृतत्वश्रुतिरापेक्षिकी व्याख्यायते मुख्यार्थेन किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उत्प-
त्तीति । आकाशस्यानित्यत्वं चेदात्मनि तत्तुल्यत्वश्रुतिर्व्याह्नयेतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
आकाशवदिति । समत्वाभावे न कचिदुपमानत्वमुपलब्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति ।
स यथाऽनन्तरीयमाकाश एवमनन्त आत्मेति श्रुतिस्त्वाहं कथमित्याशङ्क्याऽऽह ।
एतेनेति । उत्पत्तिविनाशयोरुपपादितत्वेन न्यूनोपमानायोगाच्चेत्यर्थः । कथमाकाशस्य
ब्रह्मणः सकाशात्पूनुपरिमाणत्वमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तयुक्त्या श्रुतिं समुच्चिनोति । ज्याया-
निति । इदञ्च ब्रह्मणि नोपमानोपपत्तिरित्याह । न तस्पेति । इतोऽपि नित्यत्वमा-
काशस्य नाऽऽकाशद्वित्वमित्याह । अतोऽन्यदिति । यदुक्तं स्वायं कस्य ब्रह्मशब्दव-
दिति बहुपयसि । तपसीति । युक्तं तपसि ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वं तस्य ब्रह्मज्ञानसाध-
नत्वादाकाशो बु संभूतशब्दस्य ज्वलनादिवद्वाधकामावादानुग्राहकसद्भावाच्च मुख्यत्वमे-
वेत्यर्थः । श्रुतियुक्तिसिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति । आकाशसृष्टिश्रुत्यनुसारेण वेजः-
सृष्टिश्रुतिनयनात्तयोरेकवाक्यतया मामाण्योपपत्तेराकाशकारणे ब्रह्मणि समन्वयः
मिध्यतीत्यविकरणार्थं निगमयति । इति सिद्धमिति ॥ ७ ॥ (१)

नियदुत्पत्तिमुक्त्वा पवनोत्पत्तिमतिदेशेन सावयति । एतेनेति । अत्र पूर्ववत्पादा-
दिमंगतयो न पृथग्वक्तव्या भवन्तीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह । अतिदेशोऽयमिति ।
फलभेदमपि पूर्ववदुपेत्य सूत्राश्रयार्थं कथयति । एतेनेति । विद्यदुत्पत्तिकथनानन्तरं वेज-

दाश्रयो वायुव्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयित्वाः । न वायुरुत्पद्यते छन्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरण आम्नानामाकाशाद्वायुरिति पक्षान्तरम् । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिपेदे सति गौणी चायोरुत्पत्तिश्रुतिरसंभवादित्यपरोऽभिप्रायः । असंभवश्च सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरित्यस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाम्बुपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्याविषय आपेक्षिकः । अम्पादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् । कृतमतिविधानं चामृत-

आद्यविक्रम्य वायोरुत्पत्तिप्रवेन व्याख्याने कारणमाह । विषदाश्रय इति । तत्तेजोऽमृजतेति श्रुतिराकाशाद्वायुरिति श्रुत्या विरुध्यते न वेत्येकवाक्यत्वासंभवसंभवाभ्यां संशये सत्यतिदेशं विशदीकतुं तुल्यन्यायत्वमाह । तत्रापीति । बहुकृत्या विषयधिकरणेऽपि पक्षत्रयमस्तीति सूचितं तदेव पक्षत्रयं संक्षिप्त्प्रथमं गौणवादिपक्षमाह । न वायुरिति । पूर्वपक्षं संक्षिपति । अस्ति त्विति । छान्दोग्ये तेजसस्तत्तेजोऽमृजतेति प्रथमजत्वश्रवणावैत्तिरीयके चाऽऽकाशाद्वायुरिति वायोस्तेजःसकाशात्पूर्वजत्वश्रुतेरुभयोस्तदनुपपत्त्या मिथोविरोधे श्रुत्योरप्रामाण्यादाकाशद्वारा वायुकारणे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिरित्यर्थः । गौणवादिनोऽभिप्रायं संश्लक्षति । ततश्चेति । आकाशवद्वायोरकारणत्वाभावात्कथमसंभवाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह । असंभवश्चेति । दर्शितश्रुत्या वायुनित्यत्वमापेक्षिकमित्याशङ्क्याभ्यस्यमानत्वाज्ज्ञेयमित्याह । अमृतत्वादीति । वायुश्चान्वरिक्तं चैवदमृतमिति श्रूयते । आदिशब्देन वायुरेव व्याधिर्वायुः समष्टिरित्यभ्यासो गृह्यते । प्रतिज्ञाश्रुतेरनुमानाच्च पवनोत्वत्तेरावश्यकत्वे श्रुत्योरेकवाक्यवया विरोधाभावादाकाशद्वारा वायुकारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीति सिद्धान्तमाह । प्रतिज्ञेति । यत्तु वायोस्तमयप्रतिषेधादुत्पत्तेरसंभव इति तत्राऽऽह । अस्तमयेति । अमृतत्वादिश्रवणं तर्हि कथं तत्राऽऽह । कृतेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थप्राधान्यात्तदुपपादकवायूत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यानां च बहुत्वान्मुख्यभूयस्त्वाम्नां बलीयस्त्वादमृतत्वास्तमयनिषेधावापेक्षिकत्वेन नेयावभासस्तूपास्यादुरार्पित्वाच्च वायोरमृतत्वमात्यन्तिकं गमयत्यप पुनर्मृत्युं जयतीत्यपमृत्युजयस्यैव वाक्यशेषे श्रवणादिति भावः । अधिकाशङ्काभावेनाविदेशमाक्षिपति ।

त्वादिश्रवणम् । मनु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे
श्रवणाश्रवणयोरैकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु किमतिदेशेना-
सति विशेष इति । उच्यते । सत्यमेवमेतत्तथाऽपि मन्दधियां
शब्दमात्रकृताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । संवर्गविद्या-
दिषु द्युपास्पतया वायोर्महामागत्वश्रवणात् । अस्तमयप्रतिषे-
धादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशङ्का कस्यचिदिति ॥ ८ ॥ (२)

असंभवस्तु, सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ (३)

विद्यत्पवनपोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्म-
णोऽपि भवेत्कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः । तथा विका-

नन्विति । अत्रिकां शङ्कां दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति । यदुक्तमसति विशेषे
नातिदेशोऽर्थवानिति तदङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि पूर्वमेवाधिकरणेन गतत्वादि-
दमधिकरणमनारभ्यमिति तत्राऽऽह । तथाऽपीति । शब्दानुरोधिन्यपि शङ्का न
वस्तुनुरोधिनीति मात्रशब्दापेः । शब्दमात्रकृतमाशङ्कामेव दर्शयति । संवर्गेति ।
स यो वार्युं दिशो वरसं वेदेत्यादिविद्यासंग्रहार्थमादिपदम् । द्वितीयमादिपदममृतत्व-
श्रवणमभ्यासं च संगृह्णाति । अमृतत्वादिश्रवणस्य क्वचपविविधित्वात्कथं तद्वशादाश-
ङ्केति तत्राऽऽह । कस्यचिदिति । प्रविज्ञानुरोधेनादिना वायोर्नित्यत्वानुपपत्तेरुक्त-
त्वात्तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीत्युपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ ८ ॥ (२)

ब्रह्मणो विद्यत्पवनकारणत्वं पूर्वोपकरणयोरुक्तम् । इदानीमग्निरिव विस्फुल्लिङ्गोऽग्ने-
र्येवोत्पद्यते तथा ब्रह्मन्तराङ्गोत्पद्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । असंभवस्त्विति । न
चास्य कश्चिन्नित्येत्यादेर्ब्रह्मणोऽजत्वं प्रतिपादयतः समन्वयस्य त्वं जातो भवसीत्या-
दिश्रुत्या विरोधोऽस्त्युत नेत्येकवाक्यत्वासंभवसंभवाम्या संदेहे पूर्वपक्षमाह । विप-
दिति । दर्शितश्रुतिविरोधपरिहारद्वारा समन्वयवृद्धीकरणत्वादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे
विरोधादप्रामाण्ये नित्यसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते वाक्यैक्याद्विरो-
धात्प्रामाण्ये तत्र तत्सिद्धिः । संभवनामात्रादर्थसिद्धावतिमसङ्गतप्रमाणमेव साधकं
वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । ब्रह्म कस्यचित्कार्यं कारणत्वादाकाशवत् । न
चाजत्वश्रुतिविरोधोऽनुमानानुगृहीतजन्मश्रुत्या तस्या विरोधात् । न चानवस्थानुगृही-
तजत्वश्रुतिर्वैयर्थ्याकारणपरंपराया बीजादिवदनादित्वादन्यपरंपराया वदनुगृही-
तत्वेऽपि तत्रानुमानानुगृहीतत्वेनाविशेषादस्ति विरोधः श्रुत्योरिति भावः । ब्रह्म न कार्ये
कारणशून्यत्वाच्चरविषाणवदित्यनुमानानुगृहीतजत्वश्रुत्या ब्रह्मणो नित्यत्वान्मन्मश्रुते-

रेभ्य एवाऽऽकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रु-
त्पाऽऽकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत ।
तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रमसंभवस्त्विति । न सत्तु ब्रह्मणः
सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभव उत्पत्तिराशङ्कितव्या ।
कस्मात् । अनुपपत्तेः । सन्मात्रं हि ब्रह्म न तस्य सन्मात्रादे-
वोत्पत्तिः संभवत्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । नापि
सद्विशेषादृष्टविपर्ययात् । सामान्याद्विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते
मृदादेर्घटादयो न तु विशेषेभ्यः सामान्यम् । नाप्यसतो निरात्म-
कत्वात् । कथमसतः सज्जायेतेति चाऽऽक्षेपश्रवणात् । “स
कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपाः”
[श्वे० ६।९] इति च ब्रह्मणो जनपितारं वारयति । वियत्पवनयोः
पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः साऽस्तीति वैषम्यम् । न च
विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवि-

रीपाविकजन्मविषयत्वेनाविरोधान्नित्यसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तमाह ।
तामिति । तत्र प्रविज्ञाभागं विभजये । न स्वस्त्विति । कारणशून्यत्वं विशदी-
कृत्यैव श्रुत्पूर्वकं सूत्रं हेतुमादत्ते । कस्मादिति । ब्रह्मणो हि कार्यत्वं द्रुवता
सन्मात्रं वा सद्विशेषो वा तस्यासद्वा कारणमिति वक्तव्यं नाऽऽद्य इत्याह ।
सन्मात्रं हीति । न द्वितीय इत्याह । नापीति । दृष्टविपर्ययमेव साधयति । सामा-
न्यादिति । न तृतीय इत्याह । नापीति । श्रुतिविरोधाच्चायं पक्षो न संभवतीत्याह ।
कथमिति । युक्त्या हेतुमुपपाद्य श्रुत्योपपादयति । स कारणमिति । यदुक्तं वियत्प-
वनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरपीत्यादि तत्राऽऽह । वियदिति । विभक्तत्वमुत्पत्तावु-
पपत्तिः । ब्रह्मण्यपि तुल्यं विभक्तत्वमित्याशङ्क्य ब्रह्म त्वविरोधान्मैवमित्याह । न
त्विति । यस्तु वयेत्यादावनुमानमुक्तं तद्वृत्त्यति । न चेति । तस्य कार्यत्वं वदता
मूलप्रकृतिरुपगम्यते न वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह । मूलेति । न चानादित्वा-
ज्ञानवस्था ब्रह्मणोऽपि कार्यत्वे तदुपादानपरंपरायौगपद्ये प्रलयामावयमसङ्गादिति भावः ।

तुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । या मूल-
प्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ॥ ९ ॥ (३)

तेजोऽतस्तथाह्यह ॥ १० ॥ (४)

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं
तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्म-
योनिं के तेज इति । कुतः । सदेवेत्युपक्रम्य तत्तेजोऽसृजतेत्यु-
पदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य संभवात् ।
“तज्जलान्” इति चाविशेषश्रुतेः । “एतस्माज्जायते प्राणः”

प्रथमे तुल्यबाधापत्तिरित्याशयेनाऽऽह । या मूर्तेति । एवं कार्यत्वानुमानस्योऽऽभास-
त्वाज्जन्मश्रुतेश्चोपाधिकविषयत्वादकार्यत्वानुमानानुगृहीतान्तत्वं श्रुतेर्बलीयस्त्वादितरस्या-
स्त्वदनुरोधित्वादितरेतराविरोधान्नित्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयः संभवतीत्युपसं-
हरति । इत्यविरोध इति ॥ ९ ॥ (३)

अध्यस्तस्याधिष्ठानत्वायोगात् कुतश्चिदपि ब्रह्मणो जन्मेत्युक्तम् । इदानीं वायो-
रपि यदि कार्यत्वेनाध्यस्तत्वाच्चेजसस्ततो जन्मानुपपत्तेर्ब्रह्मण एव तज्जन्मेति प्रत्यव-
स्थाने प्रत्याह । तेजोऽत इति । तैत्तिरीये छान्दोग्ये च जायमानत्वेन श्रुतं तेजो
विषयस्त्वत्किं ब्रह्मकार्यं किं वा वायुकार्यमिति संशयस्य बीजं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह ।
छान्दोग्य इति । तत्रेति शाखाद्वयोक्तिः । न च तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेर्निमित्तवि-
षयत्वाद्व्याप्योरग्निरिति श्रुतेरुपादानविषयत्वादविप्रतिपत्तिर्बहु स्यामिति बहुभवनानां-
सनल्लिङ्गेनोपादानत्वावैगम्यादिति भावः । अत्रापि श्रुत्योर्विरोधनिराकरणद्वारा वायुभाव-
मापन्ने ब्रह्मणि तेजोयोनी समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे श्रुत्योरने-
कवाक्यत्वेन विरोधात्प्रामाण्ये तेजोदेवौ ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते
तदेकवाक्यत्वेनाविरोधात्प्रामाण्ये तत्र वसिद्धिः । सत्यां विप्रतिपत्तौ विशेषकारणम-
न्तरेणान्यतरनिश्चयासिद्धिरिति शङ्कते । कुत इति । उपक्रान्तस्य सन्माश्रयैकमे-
वाद्वितीयमित्यवधारितत्वाद्विधेयत्वनिर्धारणाय तत्तेजोऽसृजतेति वचनादुपादानादे-
वोपादेयस्याव्यतिरेकादुपादानत्वमेव तेजः प्रति ब्रह्मणो विवक्षितमित्याह । सदेवेति ।
किंचाऽऽघेऽधिकरणे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्ब्रह्मजत्वं कियतो वर्णितं
तेनैव न्यायेन तेजोऽपि ब्रह्मजत्वमेष्टव्यमित्याह । सर्वविज्ञानेति । इतश्च ब्रह्मजत्वं
तेजसो युक्तमित्याह । तज्जलानिति चेति । अयवैणश्रुत्या च तेजसो ब्रह्मजत्वासि-
द्धिरित्याह । एतस्मादिति । तथाऽपि तैत्तिरीयश्रुत्यालोचनाया न ब्रह्मजत्वं तेजसः

[मुण्ड० २ । १ । ३] इति चोपक्रम्य श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात् । तैत्तिरीयके च “स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच” [तै० ३ । ६ । १] इत्यविशेषश्रवणात् । तस्माद्वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः । वायोरनन्तरमग्निः संभूत इति । एवं प्राप्त उच्यते । तेजोऽतो मातरि श्वनो जायत इति । कस्मात् । तथाह्यह वायोरग्निरिति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरिति तीर्थं श्रुतिः कदाचिन्ता स्यात् । ननु क्रमार्थपा भविष्यतीत्युक्तम् । नेति ब्रूमः । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” [तै० २ । १ । १] इति पुरस्तात्संभवत्पपादानस्याऽऽत्मनः पञ्चमीनिर्देशात्तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्परस्तादपि तदधिकारे “पृथिव्या ओषधयः” [तै० २ । १ । १] इत्यपादानपञ्चमीदर्शनाद्वायोरग्निरित्यपादानपञ्चम्येवैवेति गम्यते । अपिच वायोऋध्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः

स्यादित्याह । तैत्तिरीयके चेति । ननु वायोरग्निरिति श्रुतेर्वायुद्वारा तेजसो ब्रह्मजत्वेऽपि दर्शितश्रुत्यो न विरुध्यन्तेऽन्यथा वायोरग्निरिति श्रुतिर्वाच्येत तत्राऽऽह । तस्मादिति । यद्यपि वायोरग्निरित्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तेर्वायोरनन्तरमित्युपपत्तिमत्केर्बलायसी तथाऽपि बहुश्रुतिविरोधाद्बलाऽपि सैवोचितेति मत्वा क्रमोपदेशमेव विज्ञेयमिति । वायोरिति । यदि पुनरित्यमस्याः श्रुतेर्यो नोऽऽश्रीयते तर्हि विरुद्धार्थेव श्रुतिरित्यं पूर्वोक्तश्रुतिमिरिति पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्तमाह । एवं प्राप्त इति । ‘वन्न मश्रपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । अव्यवहिते हीति । कदाचिन्ता शिडिता बाधितेति यावत् । तेजसो वायुयोनित्वं पञ्चमीश्रुत्या निवारितं ब्रह्मयोनित्वं तु तस्य बहुभवनानां संतलिङ्गादवगतमतः श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा वायुयोनित्वं मुख्यमादाय लिङ्गपरंपरया ब्रह्मयोनित्वाविषेयं विवक्षमाणेन न्यायेन ब्रह्मवायुसमुच्चयमेवाभ्युपगमयतीति भावः । पञ्चमीश्रुतेरुक्तां गतिं पूर्ववादी स्मारयति । नन्विति । न क्रमार्थत्वं पञ्चम्या युक्तं पूर्वोक्तवाक्योपादानेनापादानार्थत्वमपीतेरिति परिहरति । नेतीति । उत्तरवाक्यमिहेत्युच्यते । इत्यप्यापादानार्थत्वमेव पञ्चम्या न क्रमार्थत्वमित्याह । अपिचेति । प्रकरणादुपादानाख्यापादानकारकमिवाधित्वं पञ्चम्याः मिद्धं परित्यज्य पदार्थान्तरयोगोऽसिद्धो न कल्पयितुं शक्यते

१ ट. ‘व सं’ । २ क. ‘मीनिर्देशाद्वा’ । ३ ज. अ. ‘दाने प’ । ४ ट. ‘म्ये’ । ५ ट. ६. ‘यो निह’ । ६ क. ख. ट. द. नाऽऽश्रीय’ । ७ क. ख. ‘त्वं न’ । ८ क. ख. ‘लिङ्गं प’ । ९ ५. ख. ‘पञ्चमवगतं मिद्धं’ ।

कृप्तस्तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूतः इति । तस्मादेषा श्रुति-
बोध्योनित्वं तेजसोऽवगमयति । नन्वितराऽपि श्रुतिर्वैद्विपो-
नित्वं तेजसोऽवगमयति तत्तेजोऽसृजतेति । न । तस्याः पारंप-
र्याजत्वेऽप्यविरोधात् । यदाऽपि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायु-
भावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते तदाऽपि ब्रह्मजत्वं तेज-
सो न विरुध्यते । यथा तस्याः श्रुतं तस्या दधि तस्या आमिक्षे-
त्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनाऽवस्थानं “तदात्मानं
स्वयमकुरुत” [तै० २ । ७ । १] इति । तथाचेश्वरस्मरणं
भवति “बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः” [म० गी० १० । ४] इत्या-
द्यनुक्रम्य—

“ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ”

[म० गी० १० । ५] इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः
स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते तथाऽपि सर्वस्य
भावजातस्य साक्षात्प्रणाख्या वैश्वरवंश्यत्वात् । एतेनाक्रमे-
सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः । तासां सर्वधोपपत्तेः ।

कृप्तकल्पयामैव्ये कृप्तस्यैव बलीयस्त्वादित्यर्थः । पञ्चमीश्रुतेरुक्तमर्थत्वे कलितमाह ।
तस्मादिति । श्रुतिबलात्तेजसो वायुजत्वे तद्वलादेव ब्रह्मजत्वमपि तस्याऽऽस्थेयमवः
श्रुत्योर्मिथो विरोधः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । वायोरग्निरिति साक्षात्तेजसो वायुजत्व-
मुच्यते तत्तेजोऽसृजतेति त्वाकाशवायुद्वारा तस्य ब्रह्मजत्वमिति विरोधसमाधिरिति
समाधत्ते । न तस्या इति । अविरोधमेव साधयति । यदाऽपीति । साक्षा-
त्पारंपर्याभ्या कारणत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । तस्या धेनीः शृतं तप्तं क्षीरं विद-
क्षितम् । तदेव दधिसंसृष्टमामिक्षेति भेदः । तत्र क्षीरस्य दधि साक्षात्कारणत्वेऽपि गव्यं
दधीति प्रयोगो दृष्टस्थानाऽप्यधीत्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो वायुभावापत्तौ किं प्रमाणमित्या-
शङ्क्याऽऽह । दर्शयति चेति । पारंपर्यजस्यापि तत्त्वत्वव्यपदेशयोग्यत्वे प्रमाणमाह ।
तथाचेति । अन्तःकरणादिभ्यः स्वकारणेभ्यो बुद्ध्यादीनामप्यशोन्वानामुत्पत्तिदर्शना-
न्मत्त एवेत्यवधारणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । प्रणाख्या परंपरयेति यावत् ।
ईश्वरवंश्यत्वात्तद्विशोद्वत्त्वादिदमवधारणस्मरणमिति शेषः । सर्वस्येत्यस्माद्वर्वाक्त-
थाऽपीति वक्तव्यम् । पारंपर्यविषयत्वं तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेरुक्तम् । इदानीमिदं सर्व-
मसृजतेत्यादिश्रुतेरपि पारंपर्यविषयत्वमेवित्यमित्याह । एतेनेति । सर्वस्य साक्षाद्-
दृजत्वमिति कथं तामामुपपत्तिस्तथाऽऽह । तासामिति । सर्वथा साक्षात्परंपरया वा

क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथाऽनुपपत्तेः । प्रतिज्ञाऽपि सद्दंश्य-
त्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहितजन्यत्वमित्यविरोधः ॥ १० ॥ (४)

आपः ॥ ११ ॥ (५)

अतस्तथाह्येत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते । कस्मा-
त्तथाह्यह । 'तदपोऽसृजत' इति 'अग्रेरापः' इति च । सति वचने
नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्या-
स्पृश्यपोऽन्तरियामित्याप इति सूत्रयांबभूव ॥ ११ ॥ (५)

सर्वस्य ब्रह्मजत्वमात्रेणाक्रमवादिनीनां श्रुतीनामुपपत्तेरितरश्रुतिवशात्पारंपर्यमेवाऽऽश्रय-
णीयमित्यर्थः । क्रमेण श्रुतीनामेवाक्रमश्रुतिवशान्नयनं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । क्रम-
वदिति । अन्यथा पारंपर्यमन्तरेणेति यावत् । न साक्षात्कारणविषयत्वमिति शेषः ।
अव्यवधानेन ब्रह्मजत्वामावे कथं प्रतिज्ञेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिज्ञाऽपीति । अक्रम-
श्रुतीनां क्रमश्रुत्यनुसारित्वेन मिथो विरोधाभावात्तेजसो वियत्पवनद्वारा कारणे ब्रह्मणि
समन्वयः सिध्यतीत्युपसंहरति । इत्यविरोध इति ॥ १० ॥ (४)

तेजसो वायुकार्यत्वमुक्त्वाऽनन्तरनिर्दिष्टानामपि तेजसो जन्मादिदेशेन निरूप-
यति । आप इति । वाक्यं हि सूत्रं न पदमात्रं तत्कुतोऽस्य सूत्रवेत्याशङ्क्य सूत्रं पूर-
यति । अत इति । एतस्माज्जायत इत्युपक्रम्य खं वायुर्न्योतिराप इत्यग्रेराप इति
तदपोऽसृजतेति च श्रूयते । तत्र किमापः सतो जायन्ते किं वा तेजस इति श्रुति-
विप्रतिपत्तेः संदेहे सत्यपामग्निदाहत्वादग्रेरुत्पद्ययोगादग्रेरापस्त्वदपोऽसृजतेति च श्रुती
गौण्यावन्मयाऽऽपर्वणश्रुतिविरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।
आपोऽत इति । अपरं कारणत्वे तेजसः श्रुतेऽपि प्रत्यक्षविरोधाद्विश्वयासिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सतीति । त्रिवृत्कवयोरतेजसोर्विरोधेऽपि तयोरत्रिवृत्कवयोरतीन्द्रियत्वा-
द्विरोधाप्रतीतिर्वचने सति निश्चयोपपत्तिरित्यर्थः । संदेहामावे विचारस्य निरवकाश-
त्वात्कथमिदं सूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह । तेजसस्त्विति । महाभूतसर्गव्याख्याने प्रक्रान्ते
क्रममाप्तानामपामतिक्रमणं मा भूदित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षविरोधादाप एवात्र आसुरिति च
पूर्वसद्भावश्रवणादापर्वणश्रुतेश्चाग्रेराप इत्याद्या श्रुतिगौण्यात्ति मन्दां शङ्कां निरसितुमिदं
सूत्रम् । पूर्ववत्क्रमश्रुत्यनुरोधेनाक्रमश्रुतेर्नैतव्यत्वात्पूर्वसद्भावश्रुतेश्च भूतसूक्ष्ममात्रविषयत्वे-
नाविरोधात्तेजोभावमापन्ने ब्रह्मण्यतां कारणे तदपोऽसृजतेत्यादिश्रुतेः समन्वयसिद्धौ न
गौणार्थेति भावः । तत्र च तैत्तिरीयादिश्रुतेराथर्वणादिश्रुतेश्च मिथोविरोधनिराकरण-
द्वारा ब्रह्मण्येवात्रादिकारणे समन्वयप्रतिपादनात्पादादिसंगतिस्तथैव फलभेदश्चेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ११ ॥ (५)

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ (६)

“ता आप ऐक्षन्त बह्वचः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त” [छा० ६।२।४] इति श्रूयते । तत्र संशयः किमेतान्नशब्देन ग्रीहियवाद्यभ्यवहार्यं वीदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति । तत्र प्राप्तं तावद्ग्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यमिति । तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोऽप्येतमर्थमुपोद्बलपति । तस्माद्यत्र कंच वर्पति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति । ग्रीहियवाद्येव हि सति वर्पणे बहु भवति न पृथिवीति । एवं प्राप्ते द्रूमः । पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाद्वाच्यो जायमाना विवक्ष्यत इति । कस्मात् । अधिकाराद्रूपाच्छब्दान्तराच्च । अधिका-
रस्तावत् “तत्तेजोऽसृजत” “तदपोऽसृजत” इति

तेजःकार्यत्वेनोक्तानामपा कार्यत्वेन वा अन्नमसृजन्तेति श्रुतस्यान्नस्य पृथिवीत्वं साधयति । पृथिवीति । अधिकरणस्य विषयमाह । ता इति । अन्नशब्दान्महाभूत-
मन्तराच्च दर्शितश्रुतिं विपर्ययित्य विचारमयोजक संदेहमाह । तत्रेति । अभ्यवहार्यं भक्षणयोग्यमिति यावत् । अप्कार्यविगानद्वारा कारणसमन्वये विगानं दर्शयन्पूर्वपक्षयति तत्र प्राप्तमिति । वा अन्नमसृजन्तेति श्रुतेर्द्भ्यः पृथिवीति श्रुतेश्च विरोधनिराकरण-
द्वारेण परंपरया पृथिवीकारणे ब्रह्मणि समन्वयमविषादनादत्र पादादिसंगतिः सौलभ्य-
मिति मन्तव्यम् । उक्तश्रुत्योरेकवाक्यतया विरोधादप्रामाण्ये पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते त्वेकवाक्यत्वेनाविरोधात्प्रामाण्ये वत्सिद्धिः । प्रकरणादिना पृथिवीप्रतीतौ कथमन्नशब्देन ग्रीहादि प्राप्तमित्याशङ्क्य श्रुतस्त्वतो बलीयस्त्वादित्याह । तत्र हीति । अन्नशब्देन ग्रीहादि प्राप्तमित्यत्र लिङ्गमपि दर्शयति । वाक्यशेषोऽपीति । तस्मादित्यद्वाच्योऽन्नस्य सृष्टत्वादिति यावत् । तदेव तत्रैवेत्यर्थः । वर्पणे सत्यन्नस्य बहुभवनं श्रुतमित्येवाववा कथमन्नशब्दस्य पृथिवीव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ग्रीहीति । श्रुतेर्लिङ्गम्यामन्नशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वे सिद्धे ता अन्नमसृजन्ते-
त्यादिश्रुतेः श्रुत्यन्तरेणाभ्यः पृथिवीत्यादिना विरोध इति पूर्वपक्षोपमंहार इति शब्दार्थः । पूर्वपक्षमनृप सिद्धान्तसूत्रमप्यार्यं प्रतिज्ञामाग व्याचष्टे । एवं प्राप्त इति । श्रुतेर्लि-
ङ्गाभ्यामन्नशब्दस्य ग्रीहादिविषयत्वे दर्शिते पृथिवीविषयत्वं हेतुभावादयुक्तमिति साधये । कस्मादिति । अन्नशब्दस्य पृथिवीविषयत्वे सूत्रोक्तं हेतुत्रय विभज्यावधार-
यति । अधिकारादिति । अधिकारशब्दितं प्रकरणमाहो विवृणोति । अधिकार इति ।

महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रममाप्तां पृथिवीं महाभूतं
विलक्ष्य नाकस्माद्वीक्षादिपरिग्रहो न्याय्यः । तथा रूप-
मपि वाक्पशोपे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते यत्क्रणं तदन्नस्पेति ।
न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य क्रणत्वनियमोऽस्ति नापि व्रीक्षा-
दीनाम् । ननु पृथिव्या अपि नैव क्रणत्वनियमोऽस्ति पयः-
पाण्डुरस्याङ्गाररोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् । नायं दोषो
बाहुल्यपेक्षत्वात् । भूपिष्टं हि पृथिव्याः क्रणं रूपं न तथा
श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि पृथिवीक्षायां शर्वरीमुपदिशन्ति
सा च क्रैष्णाभासेत्यतः क्रणं रूपं पृथिव्या इति श्रूयते ।
श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारमद्ग्रन्थः पृथिवीति भवति । “तद्यदपं
शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत् । [वृ० १।२।२]
इति च । पृथिव्यास्तु व्रीक्षादेरुत्पत्तिं दर्शयति “पृथिव्या ओष-
धय ओषधीभ्योऽन्नम्” इति च । एवमधिकारादिषु पृथिव्याः

प्रकरणस्य महाभूतविषयत्वेऽपि परंपरया व्रीक्षादिविषयत्वमज्ञसंबन्धस्य किं न स्यादि-
त्याशङ्क्य प्रथमप्रमाणं विना परंपराकल्पनमनुचितमित्याह । तत्रेति । प्रकरणलिङ्ग-
मपि सिद्धान्ते सावकमस्तीत्याह । तथेति । लिङ्गस्यान्यथासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति ।
न हीति । कृष्णत्वनियमराहित्यं पृथिव्यामपि तुल्यमित्यसिद्धिं लिङ्गस्य चोदयति ।
नन्वेति । पृथिवीप्रदेशानामरूपणानामपि प्रयनात्तत्र रूपेणानियमाभावादसमवि लिङ्ग-
मिति वज्रिराकरोति । नायमिति । बाहुल्यमेव प्रकटयति । भूपिष्टं हीति । वाक्यशेषे
यदन्नस्य कृष्णत्वं श्रुतं तत्तस्य पृथिवीत्वं गमयतीत्यत्र पौराणिकसंमतिमाह ।
पौराणिका अपीति । प्रकरणलिङ्गे दर्शयित्वा स्थानमपि सिद्धान्ते दर्शयति ।
श्रुत्यन्तरमपीति । समानाधिकारं महाभूतसृष्टिविषयत्वेन समानप्रकरणमिति यावत् ।
तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतिपुदाहरति । तच्चदिति । तत्तत्र सृष्टिराले यस्या यस्मात्
शरो मण्डो घर्नामलोऽमुदिति प्रकृत, शरो निरुच्यते स हि समश्न्यत सघातात्मना
परिवतः सोऽपि कठिनाकारपरिणामः पृथिव्यमवत् । विशेष्यपृथिव्यपेक्षया सेयुक्तम् ।
चक्रास्तु श्रुत्यन्तरमिति वदानुक्तार्णम् । वैतिरीयके तेज आरभ्य चतुर्थपर्या-
यपठितस्यैव व्रीक्षादिरूपत्वात्तदीयपर्यायस्य पृथिवीविषयत्वाच्छान्दोग्येऽपि तस्य
तद्विषयत्वं युक्तिमिव स्थानमेव प्रकटयति । पृथिव्यास्तिवति । प्रमाणजनकत्वं
निगमयति । एवमिति । अज्ञसंबन्धश्रुत्या व्रीक्षादिविषयचिह्नकेत्यासङ्गत्वाऽऽह ।

प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो ब्रीह्यादिप्रतिपत्तिः । असिद्धिरप्यधिका-
रादिभिरेव बाध्यते । वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वाद्वाच्यस्य तद्वा-
रेण पृथिव्या एवाद्वाच्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात्पृ-
थिवीयमन्नशब्देति ॥ १२ ॥ (६)

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥ (७)

किमिमानि विपदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान्मृज-
न्त्याहोस्वित्परमेश्वर एव तेन तेनाऽऽत्मनाऽवतिष्ठमानोऽभि-
ध्यापंस्तं तं विकारं मृजयतीति संदेहे सति प्राप्तं तावत्स्वयमेव
मृजयतीति । कुतः । आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिस्वातन्त्र्यश्र-
वणात् । नन्वेतन्नानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिपिद्धा ।

मसिद्धिरपीति । लिङ्गानुगृहीत्वा श्रुतिर्बलवती कुतो बाध्यतेत्याशङ्क्य तदुक्तं
लिङ्गं सिद्धान्तानुकूलमित्याह । वाक्यशेषोऽपीति । प्रकरणादिभिर्यदा पृथिवी
परिगृह्यते तदा श्रुतिर्लिङ्गयोर्नान्यन्तबाधः स्वार्थपरित्यागेन तदाकारपरिणतायां पृथिव्यां
प्रवृत्त्युपपत्तेः श्रुतिर्लिङ्गस्यामन्त्रमात्रपरिग्रहे हेतुलिङ्गप्रकरणादीनामत्यन्तबाधः
स्यात्तेषां पृथिवीविषयत्वाच्चदनुपादाने निरवकाशत्वाच्च प्रमाणममुद्राययोरितरेतरवि-
रोधेऽन्यतरस्यात्यन्तबाधेनान्यतरोपादानाद्वरमन्यतरस्याल्पबाधेनान्यतरोपादानमिति
श्रुतिर्लिङ्गयोरमन्त्रमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वा प्रकरणादिभिरन्नाकारपरिणता पृथिव्येव ग्रही-
तव्येति मन्वानः सिद्धान्तमुपसंहराते । तस्मादिति । वैतिरोधश्रुत्यनुसारेण च्छन्दोग-
श्रुतिनयनाद्ययोर्विरोधादन्नमात्रमात्रे पृथिवीकारणे ब्रह्मणि समन्वयोपपत्तिरिति निग-
मयितुमिच्छीत्युक्तम् ॥ १२ ॥ (६)

पूर्वेवविकरणेषु महाभूतानां पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरस्योत्तरस्य सृष्टिरुपदिष्टा संप्रति
भूतानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्याद्ब्रह्मणः सर्वकारणत्वश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
तदभिध्यानादिति । विषयप्रदर्शनेपूर्वकमाकाशादिशब्दानां चेतनाचेतनविषयत्वाभ्यां
सदेहमुत्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति । किमिमानीति । अत्र च भूतसृष्टरवश्रुतेर्ब्रह्मसृष्टत्वश्रुतेश्च
विरोधनिराकरणद्वारेण सर्वसृष्टिर् ब्रह्मणि समन्वयवद्वैतरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे
श्रुत्योर्विरोधादनेकत्राक्तयत्वात् तत्र ब्रह्मणि समन्वयः । सिद्धान्ते तु तयोरेकत्राक्तयत्वाऽ-
पिरोपायमात्रायाऽपि सिद्धिः । आकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्येवकारभूत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये
समधिगते भूतसृष्टरुपपत्तिरिति दाह्यते । कुत इति । मूलकारणत्वापेक्षया ब्रह्मणः
स्वातन्त्र्यश्रवणमिच्छाशयानाह । आकाशादिति । पूर्वपक्षमाभिधाते । नन्वाति ।

नैष दोषः । "तत्तेज ऐक्षत सा आप ऐक्षन्त" [छा० ६।२।४] इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । स एव परमेश्वरस्तेन तेनाऽऽत्मनाऽवतिष्ठमानोऽभिधायंस्त्वं तं विकारं स्रजतीति । कुतः । तल्लिङ्गात् । तथा हि शास्त्रम् "यः पृथिव्यां तिष्ठेन्न्यः पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो पश्यति" [वृ० ३।७।३] इत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां मयति दर्शयति । तथा "सोऽकामयत बहु स्पां मजायेव" [तै० २।६।१] इति प्रस्तुत्य सख्येति तस्यैवाभवेत्तदात्मानं स्वयमकुरुत [तै० २।६।१] इति च तस्यैव च सर्वस्मिन्भावं दर्शयति । यत्त्वीक्षणश्रवणमप्रेजसोस्तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यम् "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [वृ० ३।

आकाशादिशब्दैराकाशाद्यभिमानिनीनां देवतानां मनुष्यादिशब्दैरेव यदभिमानिनी जीवानां विवक्षितत्वात्पञ्चमीनां च निमित्तार्थत्वाद्वाकाशाद्यात्मनेश्वरस्य वात्स्यायुपादानत्ववदभिमानिदेवतात्मनाऽधिष्ठातृत्वं चाविरुद्धमिति परिहरति । नैष दोष इति । भूतानामपीति भूताभिमानिदेवताभिप्रायम् । सोऽकामयवेति परमेश्वरं प्रस्तुत्य तदात्मानं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं श्रुतं यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना चेश्वरस्य नियन्त्रित्वमुक्तं तत्कुतो देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यं निबन्धित्वमित्याकाङ्क्ष्य मत्वालिङ्गाभ्यामवघोतिवं ब्रह्मणः सर्वनियन्त्रित्वमभिमानिदेवताद्वारा पारंपर्येणापि सिध्यत्यन्यथा ब्रह्मकारणत्वं श्रुतेर्भूतकारणत्वं श्रुतेश्च मिथो विरोधः स्यादित्युपसंहरुमिति शब्दः । आकाशादिशब्दैर्न देवतालक्षणा मरुपार्थवाधामावात्पञ्चम्यापादानाभात्स्वयं कृत्वरत्वादिति सिद्धान्त्ययति । एवं प्राप्त इति । भूतानां स्वातन्त्र्यश्रवणाज्ज्ञास्ति स्वविकारमुदायीश्वरापेक्षेत्युक्तत्वादुक्तप्रतिज्ञानुपपत्तिरिति शङ्कते । कुत इति । सीधं हेतुमादाय विभजते । तल्लिङ्गादिति । इत्यत्र भूतानामयुक्ता स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरित्याह । तथेति । ब्रह्माकाशयो-रन्यतरपदायापादोनऽन्यतरपदार्थमात्रप्रसङ्गात्पञ्चम्येवकारश्रुतिभ्यामवगतत्वात्तत्रययो-रन्यतरपदस्याप्यवायेन समुच्चयोपादानेन नैरपेक्ष्यमात्रं बाधित्वा पूर्वपूर्वमुदाकारपरिणतं ब्रह्मोत्तरोत्तरभूतोपादानमुपेयमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनूद्य तदभिध्यानादेवेति सूत्राय-वयोजनया निराकरोति । यत्त्विति । परमेश्वरस्य भूतेषु प्रवेशाद्यदीयमेवमभिध्यानम-शेजसोऽप्यर्थे तत्र भूतानां चेतनत्वाशङ्केत्यर्थः । भूतानां तदभिमानिचेतनदेवताद्वारे-णेक्षणसिद्धौ किमिदं शरेणेत्याशङ्क्याऽऽह । नान्य इति । मनु वा चेतनानां देवता-

७। २३] इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् । प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः
 “ तदैक्षत चहु स्पां प्रजापेय ” [तै० २। ६। १] इत्यत्र
 ॥ २३ ॥ (७)

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ (८)

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । अथेदानीमप्युक्तमश्विन्त्यते ।
 किमनियतेन क्रमेणाप्यय उतोत्पत्तिक्रमेणाथवा तद्विप-
 रीतेनेति । त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मापत्ताः
 श्रूयन्ते “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
 जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ” [तै० ३। १। १]
 इति । तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथवोत्पत्तेः क्रमस्य
 श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि क्रमाकाङ्क्षिणः स एव क्रमः स्यादिति ।

तमनं भिन्नत्वं तथाऽपि किं कारणमिति विशेषे परमेश्वरस्य कारणत्वेन कृष्टत्वात्स एव
 द्विधाकारणमित्याह । प्रकृतत्वादिति । ब्रह्मेणः स्वरूपेण पररूपेण सर्वकारणत्वे सर्वस-
 द्ब्रह्मसमन्वयस्य भूतत्वात्तद्व्यसृष्टत्वश्रुतिविरोधो नेति सिद्धमिति भावः ॥ २३ ॥ (७)

सृष्टिक्रममभिधाय लयक्रममभिधत्ते । विपर्ययेणेति । यद्यप्यत्र श्रुतिविपर्ययेषो
 न साक्षात्परिह्रियते तथाऽप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थत्वाद्विचार्यत इति
 प्राप्तद्विर्की संगतिरित्यभिप्रेत्याऽऽह । भूतानामिति । वस्तुतस्तु सर्वप्रलयाधारब्रह्मस-
 मन्वयस्य कारणताशक्त्यर्थनाश इति न्यायानुग्रहीतसृष्टिक्रमश्रुतिविरोधो निरस्यत इति
 संगतयः । पूर्वपक्षे भूतलयस्य श्रौतमनिहितक्रमलामादशेषलयाधारब्रह्मसमन्वयस्य
 न्यायोपेतसृष्टिक्रमविरोधादसिद्धिः । मिद्धान्ते लोकानुरोविन्याः श्रुतेः श्रुतिसंनिहिता-
 दपि लौकिकक्रमस्य संनिहिततरत्वात्तेन तद्वाधकतयुक्ते ब्रह्मणि तत्सिद्धिः । ‘ अन्नेन
 सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ ’ इत्यादौ कार्यलिङ्गकानुमानमदर्शनाद्यत्प्रयन्तीत्यादौ च
 लयमात्रश्रवणेऽपि क्रमस्याश्रुतत्वादाकाङ्क्षायाश्च द्विवाऽपि शान्तेश्चिन्ताप्रकारमेवा-
 भिनयति । किमनियतेनेति । सति प्रलये क्रमश्चिन्तनीयः स एव नास्तीति केचि-
 शान्त्याह । त्रयोऽपीति । उपक्रममात्रेण पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । श्रुतोत्पत्तिक्रमा-
 देव नियमे सत्यनियमो न युक्तिमानित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । अथवेति । महाभूत-
 प्रलयोऽपि क्रमपक्षे तदुत्पत्तिप्रलययोरन्यतरत्वात्तदुत्पत्तिवदित्यभिप्रेत्याऽऽह ।
 क्रमाकाङ्क्षिण इति । तर्थाचामौ श्रौतमनिहितक्रमत्वात् स्यात् व्यतिहितं क्रमप्रल-
 यते तस्य बहिरङ्गत्वादिति भावः । महाभूतानामुत्पत्तिक्रमेण प्रलये क्रमवति मति

एवं प्राप्तं ततो ब्रूमः । विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमा-
द्भवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारुढ-
स्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति । अपि च दृश्यते मृदो
जातं घटशरावाद्यप्यपकाले मृदावमप्येत्यभ्यश्च जातं हिमकरका-
द्यभ्यवमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतत् । यत्पृथिव्यद्भ्यो जाता
सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीपादापश्च तेजसो जाताः
सत्यस्तेजोऽपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तरमन-
न्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च
ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारण-
कारणे कार्याप्ययो न्याय्यः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवा-
प्ययक्रमस्तत्र तत्र दर्शितः ।

“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

उपोतिप्यापः प्रलीयन्ते उपोतिर्वाणौ प्रलीयते ”

सर्वप्रलयाधारे ब्रह्मणि समन्वयो न्यायानुगृहीतसृष्टिक्रमश्रुतिविरोधो न सिध्यतीत्युप-
संहरति । एवमिति । सिद्धान्तसूत्रमत्रार्थं व्याकरोति । तत् इति । लोकदृष्टप-
दार्थबोधार्थीना हि श्रुतिरतः श्रुतिसंहितादपि लौकिकक्रमस्य संहितितरत्वात्तेन
ब्रह्मधर्मेन युक्तमित्युपपद्यत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । तथाहीति । चकारसूचितमुप-
पत्त्यन्तरमाह । अपिचेति । सत्यपीत्यं लौकिके दर्शने प्रकृते किमायावमित्याशङ्क्य
फलपरत्वेनापि सूत्रावयवं योजयति । अतश्चेति । श्रुत्येव्यादीनामबाधौ लयश्चेद्ब्रह्मणः
सर्वकार्यलयाधारत्वं कथमित्याशङ्क्य तत्तत्कारणात्मके ब्रह्मणि तत्तत्कार्यलयाभ्युपगमा-
त्तत्रैव पर्यवसानमिति मत्वाऽऽह । एवंक्रमेणेति । पारंपर्यं परित्यज्य साक्षाद्ब्रह्मणि
सर्वकार्यलयाभ्युपगमो बलीयानित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । घटादेर्वैतत्कार्यस्य पर-
माणुषु लयानभ्युपगमादन्यथा घटादिनाशे परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् किंचिदुपलभ्ये-
तेति भावः । लौकिकन्यायवशादुत्पत्तिक्रमविपरीतं प्रलयक्रमं प्रदर्श्य तत्रैव सृष्टिं
संवादयति । स्मृतावपीति ।

“वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते”

इति वाक्यमादिशब्दार्थः । स्मार्तक्रमालौकिकन्यायाच्च औत्तक्रमस्य संनिरुद्धत्वादा-

इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तुत्पत्तावेव श्रुतत्वाच्चाप्यये भवितुमर्हति । न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाऽऽकाङ्क्ष्यते । न हि कार्ये धियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥ १४ ॥ (८)

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ (९)

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमभ्यां भवत इत्युक्तमात्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चाऽऽत्मान्त इत्यप्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । “बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः” [कठ०

काङ्क्षासंनिधिभ्यां तस्यैवोपादेयत्वमित्याशङ्क्य योग्यत्वाभावाच्चैवमित्याह । उत्पत्तीति । आकाङ्क्षाऽपि तत्र नास्तीत्याह । न चेति । अयोग्यविषयाम्यामाकाङ्क्षासंनिधिभ्यां विप्रकृष्टविषयेऽप्याकाङ्क्षायोग्यत्वे बलवत्तरे संबन्धस्य योग्यत्वानिमित्तत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादित्युक्तं साधयति । न हीति । कार्यकारणयोरभेदे कार्योभावे कारणवत्तदभावेऽपि कार्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । तदेवं ब्रह्मणः सर्वप्रलयाधारत्वाच्च समन्वयस्य कारणनाशात्कार्यनाश इति न्यायानुपहृतसृष्टिक्रमश्रुत्या न विरोधोऽस्तीति सिद्धमिति भावः ॥ १४ ॥ (८)

पूर्वोक्तभूवोत्पत्तिप्रलयक्रमस्य कारणमृष्ट्या चावमाशङ्क्य परिहरति । अन्तरेति । भूवोत्पत्तिप्रलयक्रमो विषयः स किं कारणमृष्टिक्रमेण बाध्यते न वेति कारणाना भौतिकत्वाभौतिकत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयितुं वृत्तं कीर्तयति । भूतानामिति । उक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमस्य विरोधघोचनार्थमुक्तमर्थान्तरमनुद्वति । आत्मादिरिति । अत्र च क्रमवद्भूवोत्पत्तिप्रलयाधारे ब्रह्मणि समन्वयस्य कारणमृष्टिश्रुत्या विरोधपरिहारद्वारा दृढीकरणत्वादादिसंग्रहः । पूर्वपक्षे कारणसर्गेश्रुतिविरोधादुक्तसमन्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तदतिरोधात्तसिद्धिः । देहभेदेषां विरक्तिर्द्रव्यामावात्कथं यथोक्तः संदेहः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सेन्द्रियस्येति । श्रुतिस्मृत्योरुक्ता प्रसिद्धित्वेन श्रुतिमुदाहरति । बुद्धिं त्वेति ।

“इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिः”

इत्याद्या स्मृतिरुदाहृत्या । कारणानां मध्येऽपि वेदामाङ्कारिकत्वात्तदुत्पत्तिक-

३ । ३] इत्यादिच्छिद्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमे-
णोत्पत्तिप्रलयाद्युपसंग्राहौ सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपग-
मात् । अपि चाऽऽधर्वण उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराले
करणान्यनुक्रम्यन्ते । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
च । सं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” [मुण्ड० २ ।
१ । ३] इति । तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमबद्धमसङ्गो भूताना-
मिति चेत् । न । अविशेषात् । यदि तावद्भौतिकानि करणानि
ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयो भवत इति नैतयोः
क्रमान्तरं मृग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानाम् ।
“अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् [छा०
६ । ५ । ४] इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि कचिद्भूतानां
करणानां च ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौति-
कानि करणानि तथाऽपि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते

मेण कुवो भूतोत्पत्त्यादिक्रमस्य विरोधाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह । तयोरिति । तेषामा-
हंकारिकत्वे मानाभावाद्ब्रह्मजत्वस्याऽऽवश्यकत्वे तत्कार्येष्वेव कस्मिंश्चिदन्तराले बुद्धि-
सेन्द्रियमनसोत्पत्तिख्यौ ग्राह्यावित्यर्थः । तथाऽपि भूतोत्पत्त्यनन्तरं तदुत्पत्त्यङ्गी-
कारतया भूतोत्पत्त्यादिक्रमस्याविरुद्धत्वेत्याशङ्क्य क्रमाकाङ्क्षार्थं करणोत्पत्तेः श्रुत्य-
न्तरसिद्धक्रमसिद्धेर्विरोधोऽस्तीत्याह । अपिचेति । अन्नमयश्रुतौ करणानां भौति-
कत्वे सिद्धे भूतानन्तर्यं तेषामित्याशङ्क्याऽऽपोमयः प्राण इत्यत्र तद्विकारत्वाभावव-
दिहापि तद्विकारत्वाभावात्करणोत्पत्तिश्रुत्या क्रमेव भूतोत्पत्त्यादिश्रुतेर्विरोधोऽस्तीत्युपसं-
हरति । तस्मादिति । सिद्धान्तमादत्ते । नेति । इन्द्रियाणामुत्पत्तिक्रमस्य भूतोत्प-
त्त्यादिक्रमविरुद्धविशेषासिद्धेर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । किं भौतिकत्वं करणानामुपभौ-
तिकत्वमाहं प्रत्याह । यदीति । द्वितीयं दूषयति । भवतीति । न चाऽऽपोमय
इतिवन्मयटो न विकारार्थत्वा करणानां विमलत्वात्कार्यत्वे कारणपेक्षायामन्नमयमित्या-
दिश्रुतेरेषितोक्त्यर्थमसति बाधके मयटो विकारार्थत्वाया युक्तत्वादिति भावः । भौति-
कत्वे करणानां भूतानन्तरं तदुत्पत्तेर्न श्रुत्यवच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यप-
देशोऽपीति । कचिदित्याधर्वणं वाक्यमुक्तम् । प्रौढवादेन तेषामभौतिकत्वमुपेत्यापि
ब्रवीति । अथ त्विति । अभौतिकत्वेऽपि पूर्वोत्तरत्वेन विशेषणविशेष्यत्वे मानामा-
वाद्भूतोत्पत्तिक्रमो न करणक्रमेण विरुध्यत इत्यर्थः । ननु यथा समिधो यजतीत्यादौ

प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते
चरमं करणानीति । आथर्वणे तु समाम्नायक्रममात्रं करणानां
भूतानां च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथाऽऽप्यत्रापि पृथगेव
भूतक्रमात्करणक्रम आम्नायते “प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत्स-
आत्मानमेक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवाऽऽसीत्तदात्मानमेक्षत
तद्वाचमसृजत” इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य
भङ्गः ॥ १५ ॥ (९)

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥ (१०)

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयो जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त

पाठक्रम एवानुष्ठानक्रमे मानं तथैतस्मादित्यादिपाठक्रम एवाऽऽदौ करणान्युत्पद्यन्ते
पश्चाद्भूतानीत्यत्र मानं नेत्याह । आथर्वणेति । तत्र तेषां क्रममात्रमात्रायोत्पत्तिरुक्तेति
योजना । श्रुत्यर्थाविरुद्धो हि पाठोऽनुष्ठाने मानमिह त्वात्मन आकाश इत्यादिश्रुत्यर्थ-
विरोधादिप्रतिज्ञाहोमयवागुपाकृत्पाठक्रमभङ्गेन भूतानन्तरं करणोत्पत्तिरित्यर्थः । कर-
णानां भूतानां चैककार्यत्वे क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वविशिष्टस्यैवोत्तरजनकत्वात्करणप्राथम्य-
मित्याशङ्क्य भिन्नेपरिकरत्वान्मैवमित्याह । तथेति । प्रजापतिः सर्वभूतसूक्ष्मात्मकः
सृष्टात्मा । स्थूलं कार्यमित्मुच्यते । तदुत्पत्तिप्रकाशोऽग्रशब्दार्थः । अत्र प्रजापति-
सृष्टिवचनाद्भूतसृष्टिप्राथम्यं तत्रश्च मनआदिमृष्टिरुक्तेति करणसर्गस्य पाश्चात्यमिति
विवेकः । भूतकरणोत्पत्त्योरेवं सिद्धे क्रमे क्रमवद्भूतोत्पत्तिलयाधारे ब्रह्मणि समन्वयस्य
करणोत्पत्तिश्रुत्या विरोधो नेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥ (९)

पूर्वाविकरणेषु तत्पदार्थकारणत्वसिद्धये भूतोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निरस्तः संपत्त्या पादस-
माप्तेस्तत्पदार्थशुद्धे जीवविषयश्रुतिविवेको निरस्यते । तत्र करणोत्पत्तिश्चेन्न भूतोत्पत्ति-
क्रममन्यथयति तर्हि जीवोत्पत्तिस्तदन्वयपथेदित्याशङ्क्य त्वेव नास्तीत्याह । चराचरेति ।
इह जीवजनिमृतिनिमित्तवैश्वानरीयेष्ट्यादिशास्त्राणां वस्तित्वशास्त्राणां चाविरोधद्वारा
नित्यसिद्धमत्यत्राणि समन्वयवर्दीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे शास्त्रद्वयविरोधा-
त्तादृग्नममन्वयामिद्धिः । मिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । जीवो विषयस्तस्य किं
देहोत्पादनाशयोरोपाधिकमुत्पत्त्यादि न वेति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षमाह ।
स्त इति । देहगामित्वादर्थं व्यपदेशो न जीवजन्मादि साधयेदित्याशङ्क्य
चेतनोद्देशेन जातकर्मादिविधानादयमपि व्यपदेशो न देहमात्रगामीत्याह ।
ज्ञातेति । न चोपाध्यपरामर्शोर्दोषानिवै तस्य जन्मनाशौ नापि देहस्य संस्का-

इत्येवंजातीयकालौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधाना-
 चेति स्यात्कस्यचिद्भ्रान्तिस्तामपनुदामः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ
 स्तः शास्त्रफलसंबन्धोपपत्तेः । शरीरानुविनाशिनो हि जीवे शरीर-
 न्तरगतेष्टानिष्ठप्राप्तिपरिहारार्थं विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम् ।
 श्रूयते च “ जीवोऽपेतं वाव किलेदं भ्रियते न जीवो भ्रियते
 [छा० ६ । ११ । ३] इति । ननु लौकिको जन्ममरणव्यप-
 देशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितो भाक्तस्त्वेव जीवस्य जन्मम-
 रणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त
 इति । उच्यते । चराचरव्यपदेशः । स्यावरजद्रुमानि हि भूतानि जायन्ते च
 भ्रियन्ते चातस्तद्विपर्याजन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तो तत्स्ये
 जीवात्मन्युपचर्येते । तद्भावभावित्वात् । शरीरमाहुर्भावतिरोभा-
 वयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतो नास्तौ । न हि शरीरसं-
 यन्त्यादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनर्चिल्लभ्यते । “ स वा

रात्रेविः पुरुषविषयत्वेन प्रसिद्धत्वादवो जीवस्यानीपाविकोत्पत्तिनाशसिद्धेरजामृत-
 मत्प्राग्रममन्वयासिद्धिरित्याह । इति स्यादिति । उपपन्नं सिद्धान्तमाह । तामिति ।
 उपपत्तिमेव दर्शयति । शरीरेति । उद्देश्योपादेययोर्मयो विरोधे सत्पुनरुद्देश्यजन्मा-
 न्तरफलसाधनविधिविरोधिनोरुद्देश्यचेतनजन्ममरणयोर्देहोपावित्वेनोपचरितत्वाज्जन्मा-
 न्तरसाधनकर्मसंबन्धयोर्जन्ममृतिरहितः सजात्मा सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो
 जन्माद्यभाव एव शास्त्रीयस्वर्गादिसंबन्धमिद्विस्तद्व्यपथानुपपत्त्या नित्यत्वं तस्येत्युक्तम् ।
 इदानीं श्रुतिमिदं चेतदित्याह । श्रूयते चेति । जीवोऽपेतं त्यक्तं वाव किलेत्यव-
 धारणार्थं निपाता । जीवो न भ्रियत एवेत्यर्थः । पूर्वपक्षार्थजमनुयायते । नन्वेति ।
 बहुतरावेन सूनं पावयितुं योजनिकमाह । सत्यामिति । भाक्तो व्यपदेशो मुख्य-
 पेक्षो भिन्ना प्रच्छति । किमिति । तत्र सूत्रमवधार्य व्याकरोति । उच्यते इति ।
 तयोस्तद्विषयत्वेन मुख्यत्वे हेतुमाह । ग्यावरेति । उपचारे कारणमाह । तदाति ।
 देहगामित्वेन जन्मादिशब्दस्य मुख्यत्वे सौत्रं हेतुमादाय व्याचष्टे । तदिति । देहयोगमन-
 पेक्ष्य साक्षादेव जीवगर्वा जन्मनाशशब्दौ किं न स्यात्वा वचाऽऽह । न हीति । न
 केवलमन्वयव्यतिरेकाभ्यामपमर्थोऽवगम्यते किंतु श्रुत्याऽप्यित्याह । स वा इति । कथं

सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तृणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति ।
 “यथा मृदासात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सारूपाः ।
 तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ”
 [मुण्ड० २।१।२] इति च जीवात्मनामुत्पत्तिमलयावुच्येते । सारूपव-
 चनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना सारूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् ।
 न च कश्चिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति । श्रुत्यन्तरगत-
 स्पाप्याविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रु-
 तिरप्येवं सति विकारभावापर्यैव व्याख्यातव्या “ तदात्मानं
 स्वयमकुरुत ” इत्यादिवत् । तस्मादुत्पद्यते जीव इति । एवं
 प्राप्ते ब्रूमः । नाऽऽत्मा जीव उत्पद्यत इति । कस्मात् । अश्रुतेः ।
 न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु
 कश्चिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उत्प-
 त्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः । कस्मात् । नित्यत्वाच्च
 ताम्यः । चशब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽ-

चेदुपाधैरेव वद्व्याच्यं नोमयोरित्याशयेनाऽऽह । सर्वे एत इति । जन्ममात्राधौ श्रुति-
 मुक्त्वा जन्मनाशार्थं श्रुत्यन्तरमाह । पथेति । भावानामेवोत्पत्तिलयावत्रोक्तौ न
 जीवानामित्याशङ्क्याऽऽह । सारूपेति । भावशब्दो जीववाचीति शेषः । अन्यत्रापि
 सत्त्वेन सारूप्यमाशङ्क्याऽऽह । जीवेति । भूतोत्पत्त्यविकारे जीवोत्पत्तेरश्रवणान्न
 तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्र तार्किकन्यायेन हेतुमाह । श्रुत्यन्त-
 रेति । जीवोत्पत्तौ परस्यैव कथं प्रवेशश्रवणमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रवेशेति । यथा मृदादि
 स्वविकारे घटादौ चूर्णादिविकारान्तरेण प्रविशति तथा ब्रह्म शरीरं मृदा जीवाख्य-
 विकारेण प्रविष्टमित्यर्थः । ब्रह्मणो विकारोत्पत्तौ दृष्टान्तमाह । तदिति । अनुमाना-
 नुग्रहीतश्रुतिकलमाह । तस्मादिति । जीवनिस्तत्वात्नित्यत्वश्रुतीनां मुख्यत्वे मियो
 विरोधादसिद्धिः सप्तम्यस्येति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तसूत्रमवधार्य प्रतिज्ञां योजयति ।
 एवमिति । अनुमानोपेतश्रुत्या जीवोत्पत्तेरुक्तेरयुक्ता प्रविज्ञेत्याह । कस्मादिति ।
 सौत्रं हेतुमुक्त्वा व्याकरोति । अश्रुतेरिति । गुणोपसंहारम्यायेनोक्तं स्मारयति ।
 नन्वात । न्यायाधीनामुक्तिमङ्गीकृत्य जीवोत्पत्तिश्रुतेस्तदनुत्पत्तिश्रुत्या वारणान्नान्न
 न्यायोऽस्वीत्याह । सत्यमिति । जीवजन्मायोगे प्रश्नपूर्वकं सौत्रं हेतुमाह । कस्मा-
 दिति । हेतुद्वयं विवृणोति । नित्यत्वं हीति । नित्यत्वाजत्वादिभानेऽपि जन्माभावे

वगम्यते तथाऽजत्वमविकारित्वमविकृतस्वैव ब्रह्मणो जीवात्म-
नाऽवस्थानं ब्रह्मात्मना चेति । न चैवं रूपरयोत्पत्तिरुपपद्यते ।
ताः काः श्रुतयः । “ न जीवो म्रियते ” [छा० ६ । ११ ।
३] “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो
ब्रह्म ” [बृ० ४ । ४ । २५] “ न जायते म्रियते वा विप-
श्चित् ” [कठ० २ । १८] “ अजो नित्यः शाश्वतोऽप्यं
पुराणः ” [कठ० २ । १८] “ तत्तद्वृत्ता तदेवानुमाविश-
त् ” [ले० २ । ६ । १] “ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुभवविषय
नामरूपे व्याकरवाणि ” । [छा० ६ । ३ । २] “ स एष
इह प्रविष्ट आ नत्साग्नेभ्यः ” [बृ० १ । ४ । ७] “ तत्त्व-
मसि ” [छा० ६ । ८ । ७] अहं ब्रह्मारिम ” [बृ० १ । ४ ।
१०] “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ” [बृ० २ । ५ । १९] इत्ये-
वमाद्या नित्यत्ववादिभ्यः सत्त्वो जीवरयोत्पत्तिं प्रतिवर्धन्ति ।
ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाणोत्पद्यत इत्युक्तम् । अत्रो-
च्यते । नारय प्रविभागः स्वतोऽस्ति । “ एको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ” [श्वे० ६ । ११] इति श्रुतेः ।
बुद्ध्याद्युपाधिर्वाच्यमित्येवं त्वरय प्रविभागप्रतिभानमाकाशरूपं घटा-
दिसंवेधानामित्युक्तम् । तथाच शास्त्रम् “ स वा अयमात्मा ब्रह्म वि-
ज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः ” [बृ० ४ । ४ ।
५] इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतरय सतोऽस्त्येकरूपानेकबुद्ध्या-
दिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वं चारय विविक्तरवरूपानभिर्व्यक्त्या

न भातीत्याद्युक्त्याऽऽह । न चेति । या नित्यत्वादित्यादिभ्यो जीवोत्पत्तिं न गृह्यन्ति
ताः श्रुतीराकाशब्रह्मोदाहरति । ताः का इति । उत्पत्तिश्रुतेरनुमानानुमदा-
नुरपत्तिश्रुत्येवसा मावन्त्युक्तं स्मारयति । नन्वेति । स्वाभाविकं वा प्रविभक्तयो-
पाधिकं वेति विकल्पयति । अत्रेति । नाऽऽजोऽभिद्धेरित्याह । नन्वेति । औपाधिकं
विभक्तत्वमौपाधिकं स्वाभाविकं वा विकारमात्मनो गमयेद्वैद्यं मिदसावनरं मरतोक्तम् ।
बुद्ध्यादीति । द्वितीये कालादीतत्वं विभक्तमौपाधिकं विभागमानमित्यत्र मानमाह ।
तथानेति । मृदापि कारत्वं जानय निरसयता बुद्धिविकारत्वं नन्मयत्वोक्त्या स्वीकृत-
मित्याद्युक्त्याऽऽह । तन्मयत्वं वेति । ज्ञानमौ जज्ञात्मा प्राकृतः पुरुषः मयथा श्रीपरमेश्वरः

अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उत्क्रामन्
 ध्रियमाणः ” [बृ० ४ । ३ । ८] इति च शरीरसंयोगवियो-
 गनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधा-
 नमपि देहमादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम् । अभावाज्जीवमादुर्भावस्य ।
 जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिर्विपदादीनामिवास्ति नास्ति
 वेत्तेतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयो तावज्जीवस्य स्थूला-
 बुत्पत्तिमलयो न स्त इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥ १६ ॥ (१०)

नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः ॥१७॥ (११)

अस्त्वात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराष्यक्षः कर्मफलसंचन्धी ।
 स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्त्विब्रह्मवदेव नोत्पद्यत
 इति श्रुतिविप्रतिपत्तौर्वैशेषः । कामुचिच्छ्रुतिर्ष्वामिस्फुलिङ्गादि-
 निदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिरान्नायते कामुचिच्च-
 विकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न
 चोत्पत्तिरान्नायत इति । तत्र माहं तावदुत्पद्यते जीव इति ।

नित्यस्य जायमानत्वं तत्राऽऽह । शरीरमिति । कथं ध्रियमाणत्वं तत्राऽऽह ।
 उत्क्रामन्निति । श्रुतेस्तात्पर्यमाह । शरीरेति । यत्तु जातकर्मादिविधानाज्जीवस्यानौ-
 पाविकौ जन्मनाशाविवि तत्राऽऽह । जातेति । पूर्वोत्तराधिकरणयोरेकार्थेतया पौन-
 रुक्त्यमाशङ्क्यार्थभेदमाह । जीवस्येति । तदेवमात्मनो देहोत्पत्त्यादावनौपाविकोत्प-
 त्त्याद्यभावाच्चावेष्ट्यादिशास्त्राणामौपाविकत्वद्विषयत्वादात्मनित्यत्वशास्त्राणां मुत्कार्यत्वा-
 दनाद्यनन्तप्रत्यग्रहसमन्वयमिदिरिति भावः ॥ १६ ॥ (१०)

देहोत्पत्तिनाशयोरारम्भोत्पत्तिनाशौ निरस्य कस्याचन्ययोरजन्मनाशौ तस्य निर-
 स्यति । नाऽऽत्मेति । अधिकरणविषयमाह । अस्तीति । असंभवस्वित्यत्र ब्रह्म-
 जन्मनिषेधात्तदभिन्नजीवजन्माशङ्का निरवकाशेत्याशङ्क्याऽऽह । जीवेति । शरी-
 रादेरेव समाप्तस्य जीवत्वमिति प्रकृतास्तान्प्रत्याह । शरीरेति । कर्माध्यक्षः
 साक्षात्त्यादिश्रुतेरीश्वरत्वादस्य कुतो जीवत्वं तत्रोक्तम् । कर्मेति । विषयं विविच्य
 सहेतुं संशयमाह । न इति । श्रुतिविप्रतिपत्तिं विशदयति । कामुचिदिति । यथा
 सुदीपात्पत्राकादित्याद्या जीवोत्पत्तिर्वादिन्यः श्रुतयः कामुचिदिति तत्सृष्ट्वा तदे-
 वानुपाविशदेत्याद्यालित्यर्थः । प्रवेशवाक्येऽपि जन्मपरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न
 चेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या शङ्कामुक्त्वा पूर्वपक्षयति । तत्रेति । अत्र चोक्तश्रुतिविप्र-

फुलतः । प्रतिज्ञानुपरोधोदेव । “ एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम् ” इतीषं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुद्धयेत तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुद्धयेत । न चाविकृतः परमात्मेव जीव इति शक्यते विज्ञातुं लक्षणेभेदात् । अपहृतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा तद्विपरीतो हि जीवः । विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्भाकाशादिः प्रविभक्तः । त सर्वो विकारस्तस्य चाऽऽकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता । जीवात्माऽपि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखैयुक्प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसर उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपि च “ यथाऽग्नेः धुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः ” [बृ० २।१।२०] इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्टाः

विपत्तिनिरासेन समन्वयवृद्धीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विमतिपक्षेरेकवाक्यत्वेन विरोधादप्रामाण्ये समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते श्रुतीनामविमतिपक्षेरेकवाक्यत्वादविरोधे नित्ये प्रत्यग्रहणं समन्वयसिद्धिः । जन्मप्रयोजकजाग्रदधिकोपत्वविरहान्नोत्पत्तिरित्याह । फुलत इति । आत्मनस्तद्विरहे विवदमानो विद्यदुत्पत्तिन्यायेन प्रत्याह । प्रतिज्ञेति । यदनुपरोधं साधयति । एकस्मिन्निति । अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञासिद्धिश्चेत्क तत्कार्यत्वेनेत्याशङ्क्य तस्य परस्माद्विभक्तत्वमभिन्नत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । तत्त्वान्तरत्वे त्विति । द्वितीयं निरस्यति । न चेति । लक्षणभेदं साधयति । अपहतेति । नित्यत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्य चानुमानानुग्रहीतानित्यत्वश्रुतिविरोधात्तात्पर्यमुपचरितार्थेति मत्वाऽऽह । विभागाच्चेति । तत्त्वमस्यादिवाक्यापेक्षितार्थवेदकत्वमित्यस्वानित्यत्वश्रुतीनां नोपचरितार्थेनेत्याशङ्क्य नित्यानित्ययोरपि कार्यकारणयोर्मृद्वटवत्तादात्म्यसंभवादविरुद्धं महावाक्यमित्यभिप्रेत्यानित्यत्वश्रुत्यनुमाहकानुमानाङ्गव्याप्तिमाह । यावानिति । आकाशादेर्विभक्तत्वेऽपि विकारत्वमित्येव सिद्धा व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मवामाह । जीवेति । प्रतिदेहमात्रविभागे कर्मवत्फलव्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाणयितुं विशेषेण व्याप्तिं पक्षधर्मतां चोक्त्याऽनुमानमाह । तस्येति । यदनुमाहकमनुमानमुक्तं तां श्रुतिमाह । अपिचेति । जीवस्य मुख्योत्पत्तिरत्र नेष्टेत्याशङ्क्य प्राणादीनां यथोत्पत्तिदृष्टेः समभिव्याहाराज्जीवस्यापि वाहयेन सेति मत्वाऽऽह । प्राणादेरिति । किंचोपाधिकं जन्म

तदुपरक्तस्वरूपत्वे स्त्रीमयो ज्ञानम् इत्यादिवद्ब्रह्मण्यम् । यदपि
 कचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसंबन्धान्नेतव्यम् ।
 उपाध्युत्पत्त्याऽस्योत्पत्तिस्तत्प्रलयेन च प्रलय इति । तथाच
 दर्शयति “ प्रज्ञानघन एवेतम्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्पेवानु
 विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ” [वृ० ४ । ५ । १३] इति ।
 तथोपाधिप्रलय एवायं नाऽऽत्मविलय इत्येतदप्यत्रैव मा
 भंगज्ञानमोहान्तमाप्नुपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य
 संज्ञाऽस्तीति । अर्थपूर्वकं प्रतिपादयति । “ न वा अरेऽहं मोहं
 ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिन्नधर्मो मात्राऽसंसर्ग-
 स्त्वस्य भवति ” [वृ० ४ । ५ । १४] इति । प्रतिज्ञानुपरो-
 धोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभे-
 दोऽप्यनयोरुपाधनिमित्त एव । अत ऊर्ध्वं विमोक्षापैव ब्रह्मीति
 च प्रकृतस्यैव विज्ञानमर्थस्याऽऽत्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्या-
 नेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मात्रैवाऽऽत्मोत्पद्यते प्रेविली-
 यते चेति ॥ १७ ॥ (११)

स्त्रीमयो व्यपदिश्यते तथा जीवस्यापमपञ्चपूर्णत्वाप्रतिपत्त्या बुद्ध्याद्युपरक्तपरिछिन्नरूपत्वं
 बुद्ध्याद्यधीनमिति तन्मयत्वोक्तिरित्यर्थः । अनुमाहकमनुमानमपेक्षानुमाह्यश्रुतेर्गति-
 माह । यदपीति । अत एवेत्यस्य व्याख्यानमुपाधीति । नयनमाभिनयादि । उपा-
 धीति । तत्र भेदेविमोक्षणं संवादयाति । तथाचेति । प्रज्ञानघन एवेत्युक्त्वा न प्रेत्य
 संज्ञाऽस्तीति वदतो विरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । पूर्वोपरविरोधसमाधि-
 द्वारेति यावत् । न प्रेत्येत्युक्तस्यायमिति परामर्शः । एतदपि मश्रुपूर्वकं प्रतिपादयतीति
 संबन्धः । मश्रुमनुकामिति । अत्रेति । मोहान्तं मोहमध्यमापीपददापादितवानिममि-
 त्यर्थनिर्देशः । प्रतिपादनप्रकारं प्रकटयति । न वेति । मोहं मोहंकरं वाक्यम् ।
 अविनाशित्वे परिणामित्वामाव हेतुमाह । अनुच्छिन्नीति । कथं तर्हि न प्रेत्येत्यादि
 तत्राऽऽह । मात्रेति । यत्तु प्रतिज्ञया ब्रह्मकार्येण जीवस्येति तत्राऽऽह । प्रतिज्ञेति ।
 यत्तु लक्षणभेदान्नैक्यमिति तत्राऽऽह । लक्षणोति । बिम्बप्रतिबिम्बादिवर्द्धापातिको
 भेदो न स्वाभाविक इत्यत्र हेतुमाह । अत इति । प्रधानवाक्येन फलवताऽऽक्षिप्त-
 निरर्पत्वबोधकात्तान्तरवाक्यानुरोधेन प्रधानवाक्यविरुद्धकार्यत्ववादिवाक्यानां दुर्बलत्वे-
 नोपचरितार्थत्वान्मिथो विरोधाभावाज्जित्यप्रत्यग्ब्रह्मसमन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति । तरमा-
 दिति ॥ १७ ॥ (११)

१ ज. 'तत्तावयो' । २ ज. 'ये च' । ३ क ज. 'मिदं वि' । ४ ज. 'यस्येगऽऽत्मा' ।
 ५ क. ज प्रली' । ६ ड अ. 'ते वेति । ७ ड. 'हरारं' । ८ ठ. ट. 'तत्ताव' ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ (१२)

स किं काणभुजानामिवाऽऽगन्तुकचेतन्यः रसतोऽचेतन
आहोरिवत्सांख्यानामिव नित्यचेतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रति-
पत्तेः संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । आगन्तुकमात्मनश्चेतन्यमात्मम-
नःसंयोगजमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तम् । नित्य-
चेतन्यत्वे हि सुप्तमाहृतग्रहाविष्टानामपि चेतन्यं स्यात् ।
ते पृष्ठाः सन्तो न किञ्चिद्व्ययमचेतयामहीति ईदृजल्पन्ति स्वार्थाश्च
चेतयमाना दृश्यन्ते । अतः कादाचित्कचेतन्यर्थादागन्तुकचेतन्य
आत्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । ज्ञो नित्यचेतन्योऽयमात्माऽत

आत्मनो नित्यत्वमुक्त्वा तदनुत्पत्तिहेतोः स्वप्नाशत्वमाह । ज्ञ इति । अनुत्पत्ती
हि स्वप्नाशं ब्रह्मनोपहितं जीव इति तत्स्वप्नाशता । न चैवं गतार्थत्वमनुत्पत्तयस्यापि
जीवस्यानित्यज्ञानत्वश्रुत्या ब्रह्मान्यत्वशङ्कायां ब्रह्मैक्ययोग्यत्वायाप जीवस्य स्वप्ना-
शवोक्तेरिति भावः । विषयसंशयतत्कारणानि दर्शयति । स इति । निगृह्य पूर्वपक्षं
एकान्वि । किमिति । अत्र चाऽऽत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतीनां पश्यैश्वरित्यादि-
श्रुतिविर्जातानित्यधीत्ववादिनीभिर्विरोधसमाधानद्वारा चिद्रूपमत्यग्रह्णाणि समन्वयसाध-
नात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे यथोक्तश्रुतीनां मिथो विरोधादनेकमत्यादमामाण्यादुक्ते
ग्रह्णाणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तासांमविरोधादेकवाक्यतया प्रामाण्यात्तत्र
वसिद्धिः । आत्मनश्च चेतन्यमागन्तुकं किं तर्हि नस्य कारणमागन्तुकस्य तदपेक्ष-
त्वात्तथाऽऽह । आत्मेति । आत्मा कादाचित्कज्ञानस्तदर्थमादीयमानसाधनत्वादीश्व-
रवद्विधि व्यतिरेकीत्यर्थः । सर्वव्याप्यसमवायिविषयं निक्षेपणम् । निमित्तं त्यष्टादि ।
आत्ममनःसंयोगादसमवायिनश्चेतन्यमात्रगुणो भवतीत्यत्र पिठरपाकप्रक्रियया दृष्टा-
न्वमाह । अग्नीति । किं चाऽऽत्मा ज्ञानान्वरप्रकाशयो वस्तुत्वाद्वद्वदिति मत्तोऽऽह ।
इति प्राप्तमिति । आत्मा न नित्यचेतन्यस्तद्व्यभिचारित्वाद्वद्वदित्याह । नित्येति ।
इष्टावधि निराचष्टे । ते पृष्ठा इति । तदा वेपामसत्त्वादेव चेतन्यव्यभिचारित्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह । स्वस्थाश्चेति । तथाऽपि कथं चेतन्यत्वाऽऽगन्तुकत्वं तत्राऽऽह ।
चेतयमाना इति । आत्मा न ज्ञानसमानः स्वसंसर्गिर्मर्वांनमाभक्तत्वादित्यवदिति
व्यतिरेकेणोपसंहरति । अत इति । माप्ये हेतुमाभ्यनिरुक्त्वा साध्यानिशिष्टत्वं निर-
सनीयम् । आत्मनः स्वप्नाशत्तत्त्वानामनित्यर्थावत्त्वानां च विरोधे समन्वयासिद्धि-
रिति पक्षमनूय सिद्धान्तवयति । एवमिति । सूत्रं योजयति । ज्ञ इति । अत एव-

एव यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्का-
ज्जीवभावेनावतिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणश्चेतन्यस्वरूपत्वमाभ्यातम्
“विज्ञानमानन्द ब्रह्म” [वृ० ३ । ९ । २८] “सत्त्वं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म” [तै० २ । १ । १] “अनन्तरोऽवाह्यः क्रतुः प्रज्ञा-
नघन एव” [वृ० ४ । ५ । १३] इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव
चेत्पर ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यापि नित्यचेतन्यस्वरूपत्वमप्यो-
पप्यप्रकाशवदिति गम्यते । विज्ञानमप्यप्रक्रियाया च श्रुतयो
भवन्ति “अमुष्म सुप्तानभिचाकशीति” [वृ० ४ । ३ । ११]
“अत्राप्य पुरुष स्वयं तपोतिर्भवति” [वृ० ४ । ३ । ९] इति
“न हि विज्ञानतुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इत्येव रूपम् । “अथ यो
वेदेद जिघ्राणि” इति “स आत्मा” इति च सर्वं करणद्वारै-
रिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसधानात्तद्रूपत्वसिद्धिः । नित्यैस्व-
रूपचेतन्यत्वे प्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् । न । गन्धादिविपय-

ल्युक्तं व्यनक्ति । यस्मादिति । उत्पत्त्यभावे हेतुमाह । परमिति । तस्य कुतो जीवत्वं
तत्राऽऽह । उपाधीति । येन ब्रह्माभिन्नत्वेनोत्पत्तिरात्मनो निरस्ता तेनैव तस्य
नित्यचेतन्यत्वाऽपि सुप्रतिपदा । विमतं चेत्तन्यस्वभाव ब्रह्माभिन्नत्वात्तद्वदित्यर्थः । इष्टा-
न्तस्य साध्यैवैक्यमुद्हरति । परस्येति । हेत्वसिद्धिप्रत्याह । तदेवेति । चेच्छब्दो
निश्चयार्थः । प्रकृतिविकारत्वहीनद्रव्यार्थपदसामानाधिकरण्यमेकद्रव्यनिष्ठमुक्तसामानादि-
करण्यत्वात्सोऽयमिति विवेकित्यनुमानात्प्रवेशश्रुतेश्च ब्रह्मैव जीवो निश्चित इति हेतुसिद्धि-
रित्यर्थः । ब्रह्माभिन्नत्वफल निगमयति । तस्मादिति । न केवलं नित्यचेतन्ये ब्रह्मत्वा-
ज्जीवस्य नित्यचेतन्यत्व किंतु स्वप्रकाशत्वश्रवणादपीत्याह । विज्ञानेति । सोऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेष्वित्यारभ्य तत्प्रकरणस्था श्रुतीरात्मप्रकाशत्वमाधनायोपन्यस्यन्नुक्तानु-
मानानां कालात्ययापदिष्टत्वामाह । अमुष्म इति । त्वयमसुप्तो भासमान एवाऽऽत्मा
सुप्तान्वापादानुपरवन्वापारानभिपश्यतीति यावत् । अत्रेति स्वप्नोक्तिः । न च तत्र
मनसो मावाचमिषितमात्मनो ज्योतिष्ट तदा तस्य कर्मत्वादकरणात्वादिति भावः । व्यभि-
चारिकरणजन्यबुद्धौनामव्यभिचारिचेतन्यं विना नियतानुसधानासिद्धेरात्मनो नित्य-
चेतन्यत्वमित्याह । अथेति । आत्मा नित्यचेतन्यस्वभाव स्वसत्ताया तद्व्यतिरेकशून्य-
त्वादीप्रवरमवेदनवदिति भावः । प्रतिकूलवर्कपराहति शङ्कते । नित्येति । आत्मनो
नित्यचेतन्यत्वेऽपि स्वतोऽमङ्गलया विषयाससर्गात्तद्विशेषयोगद्वारा तत्परिच्छेदार्थम-
न्त करणाद्यपेक्षणात् तद्वैयर्थ्यमित्याह । नेति । न चाससर्गत्वादेव विषयविशेषाससर्गे

विशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथाहि दर्शयति गन्धाय प्राणमित्यादि ।
यत्तु सुप्तादयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः
सुषुप्तं प्रकृत्य “यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति ।
न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिस्तेषां विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्विती-
यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्” [बृ० ४ । ३ । २३]
इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । विषयाभावादियमचेतयमानता
न चेतन्याभावादिति । यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रका-
श्याभावादनभिग्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च
श्रुतिविरोधे आभासीभवति । तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवाऽऽ-
त्मेति निश्चितुमः ॥ १८ ॥ (१२)

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते । किमणुपरि-

कुतस्त्वैद्वानं मिथो योगेऽपि द्वयेरेकान्तःकरणसंमर्गाद्युक्तत्वेन भानसंभवान्मुखराकि-
मगुणयोर्मिथो योगेऽपि स्कलिकोपरागाधीनसंघन्धवदिति भावः । गन्धादिविव्य-
विशेषस्य परिच्छेदस्तदवच्छिन्नश्चित्तप्रकाशस्तद्व्याञ्जकजडप्रकाशान्तःकरणपरिणामीदया-
धेत्वाद्घाणादीनां नाऽऽनर्थक्यमित्यत्र श्रुतं लिङ्गमाह । तथाहीति । त्वस-
त्तायां तदव्यभिचारित्वादिति हेतोरभिद्धिं परेहर्तुं परोक्तं तद्व्यभिचारित्वहेतुम-
नुवदति । यत्त्विति । स्वकीयहेतोरभिद्धिमुद्हरन्परोक्षहेतोरगमविरोधमाह ।
तत्स्वेति । पश्यन्नित्येतदुपपादयति । न हीति । न पश्यतीत्युक्तं व्यनक्ति ।
न त्विति । पश्यन्न पश्यतीति विरोधमाशङ्क्याऽऽह । एतदिति । विषयाभावा-
दचेतयमानत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । वस्तुत्वादिहेतोरनित्यचैतन्यत्वसिद्धा-
वात्मनश्चिद्रूपवा कुतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वैशेषिकादीति । आत्मचैतन्य-
स्याऽऽगन्तुकत्वे मानाभावात्तस्य नित्यचैतन्यत्वे पश्यन्नित्यादिश्रुतीनां स्वप्रकाशत्व-
श्रुत्यनुसारेण नयनादन्योन्यमविरोधान्नित्यचैतन्ये प्रत्यग्वन्नानि समन्वयसिद्धिरित्युपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ १८ ॥ (१२)

अत्रैक्ययोग्यत्वायाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्तम् । इदानीं तस्य स्वाभाविकाणुत्व-
निरासेन वस्तुतो महत्त्वं चैतन्यादीपद्वर्हिष्ठं साधयति । उत्क्रान्तीति । अधिकरणस्य
विषयसंशयो दर्शयति । इदानीमिति । किमणुपरिमाणो जीव आहो महारिमाण
इत्येवं विप्रविपत्तेः संदिह्यते । मध्यमपरिमाणत्वं निरस्तमेवात्र तथाऽणुत्वं निरस्त-

माण उत मध्यमपरिमाण आहोस्विन्महापरिमाण इति । ननु च
नाऽऽत्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चापभित्तुकम् । अतश्च पर
एवाऽऽत्मा जीव इत्यापतति परस्य चाऽऽत्मनोऽनन्तत्वमाभ्रातं
तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति । उच्यते । सत्य-
मेतत् । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं
मापयन्ति । स्वशब्देन चास्य कचिदणुपरिमाणत्वमाभ्रापते ।
तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनापायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदु-
त्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणोत्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव
इति । उत्क्रान्तिस्तावत् “ ॥ यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति
सदैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति ” [कौषीत० ३ । ३] इति । गतिरपि
“ ये वै के चास्माच्छोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति
[कौषीत० १ । २] इति । आगतिरपि “ तस्माच्छोकात्पुनरै-
त्यस्मै लोकाय कर्मणे ” [वृ० ४ । ४ । ६] इति । आसामु-
त्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति ।

मायमिव वक्तुमतीताविकरणात्ममासिषति । ननु चेति । तथाऽपि जीवस्याऽऽन-
न्त्यानिरूपणार्थमविकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । अतश्चेति । तुरूपलक्षणत्वादित्यर्थः ।
तथाऽपि विचारारम्भस्य किं जातवदाह । परस्येति । तथाऽपि जीवस्य वक्तोक्तवेत्ताऽऽ-
ह । तत्रेति । पराभिन्नतया वद्वदानन्त्ये सतीति यावत् । आरम्भं समावृत्ते । उच्यते
इति । यदुक्तं जीवस्य नित्यत्वादि वदङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि परममहत्त्वमपि
तस्य सिद्धमेव विमनया चिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह । उत्क्रान्तीति । न केवलं श्रुता-
र्यापि मिदमात्मनोऽणुत्वं किंतु श्रौतमपीत्याह । स्वशब्देनेति । आप्तमाणुत्वश्रुति-
कठापस्य वदानन्त्यश्रुतिजातस्य वा नाऽऽकुलत्वमन्योन्यमविरुद्धत्वं तत्प्रतिपादनेना-
परिच्छिन्ने ब्रह्मणि ममत्वसत्तावत्त्वविकरणवर्षादित्युक्तं हसति । तस्येति । एतेन वादा-
दिर्मगविरुक्ता । पूर्वपक्षे चाऽऽत्माणुत्वमहत्त्वश्रुत्योर्विरुद्धत्वेनापामाण्यादुक्ते ब्रह्मणि मम-
त्वयागिद्धिः । भिद्धान्ते तयोर्विरुद्धत्वात्पामाण्यात्तत्तिद्धिः । अविकरणात्ममेवमुक्त्या
सुखं ध्यातुं पूर्वपक्षयति । तत्रेति । उक्तं हेतुं विवृणोति । उत्क्रान्तीनि । स पुनरो मुमु-
क्षुरारम्भमात्रेण यदाऽऽत्मादभिनानतो गृहीतादिति यावत् । मर्देवेत्यत्र वदेति
वक्तव्यम् । एतच्छब्दो वागादिविषयः । तस्माच्छोकादित्यागमनापदानत्वेन चन्द्रलोको
गृह्यते । तत्र मोक्तव्यमनन्त्यानन्त्यं पुनरिन्नुच्यते । अर्थं लोकायेत्येवं लोकं
प्रतीत्यर्थः । कर्मशब्देन वदनुष्ठानं उच्यते । हेतुमन्तय वक्तव्यमाह । आप्तमिति ।

[अ० २ पा० ३ सू० २०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६३१

न हि विभोश्चलनमवकल्पत इति । सति परिच्छेदे शरीरपरिमाण-
त्वस्याऽऽर्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वा-
म्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत । उत्तरे तु गत्यागती नाच-
लतः संभवतः । स्वात्मना हि तयोः संबन्धो भवति गमेः कर्तृ-
स्थक्येयत्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव
संभवतः । सत्योश्च गत्यागत्योत्क्रान्तिरूपपद्यन्तिरेव देहादिति
प्रतीयते । न ह्यनपद्यत्तरय देहाद्गत्यागती स्याताम् । देहमदेशानां
चोत्क्रान्तावपादानत्त्ववचनात् । “ चर्क्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो
वा शरीरदेशेभ्यः ” [बृ० ४ । ४ । २] इति । “ स एतारते-

ननु जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिभिश्चलनमेव गम्यते न परिच्छेदस्तत्राऽऽह । न
हीति । सर्वगस्य स्वाश्रयसंयोगविभागहेतुश्चलनम् । नभोवशलनं न चेतयाऽपि
कुपोऽणुत्वं परिशेषादित्याह । सतीति ॥ १९ ॥

नाऽऽत्मनो देहादपसर्पणमुत्क्रमणं किं तु स्वाम्यनिवृत्तिमात्रम् । मन एव
सूत्रक्रम्य भोगदेशं गच्छतीत्येके तत्राऽऽह । स्वात्मनेति । सूत्रं ध्याचि-
ख्यासुः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुत्क्रमणमित्यङ्गीकरोति । उत्क्रान्तिरिति । देहे स्वाम्य-
निवृत्तौ हेतुमाह । कर्मेति । तथाऽपि गत्यागतिभ्यामणुत्वमात्मनः स्यादपरिच्छि-
न्नस्य सवस्तदयोगादित्याह । उत्तरे त्विति । पटगमनागमनाभ्यां नभसस्तद्वातिव-
दुपनिरात्मनोऽपि गत्यागतिभ्रान्तिः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते दृष्टत्वात्प्रात्येऽपि कथ-
मागमिकस्य तथात्वमित्याह । स्वात्मनेति । पचवीत्यादीं पाकाद्यनाश्रयस्यापि
कर्तृत्वोक्तिवद्वात्मनो गत्याद्यनाश्रयस्यापि तत्कर्तृत्वमुन्यत्तामित्याशङ्क्याऽऽह । गमे-
रिति । श्रुतिप्रामाण्याद्गत्यागत्योर्जावेनैव सम्बन्धे फलितमाह । अमध्यमेति । जीवोऽ-
णुरमध्यमपरिमाणत्वे सति गत्यागतिमत्त्वात्परमाणुवदित्यर्थः । स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमु-
त्क्रान्तिविरल्युपेत्योक्तम् । गमति सूत्रोक्तोत्क्रान्तेत्यादि पूर्वोत्तरपथानुपयोगितेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । सत्यांश्चेति । तत्र हेतुः । न हीति । इतश्च देहादपसर्पणमेवोत्क्रा-
न्तिरित्याह । देहेति । अपादानत्वं विशेषावयित्वम् । अन्येभ्यो वा मुखादिभ्यस्त्वं
जीवमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति शेषः । किञ्च स्वदेहमध्येऽपि गत्यागतिमावाप्त-
रिच्छित्तो जीव इत्याह । स इति । जीवश्चक्षुरादीन्द्रियाणि यद्वत्त्वात्प्रापदीं दृश्यं

जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वक्रामति” । [बृ० ४।४।१]
 “शुक्रमादाय पुनरैति स्थानम्” [बृ० ४।३।११] इति चान्ते-
 रेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतः । तस्मादप्यस्याणुत्व-
 सिद्धिः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा । कस्मात् । अतच्छ्रुतेरणुत्ववि-
 परीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एष महानज आत्मा ।
 योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२] “आकाशवत्सर्वगतश्च
 नित्यः” । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० २।१।१] इत्येवंजातीयका
 हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विमतिपिध्येतेति चेत् । नैष दोषः ।
 कस्मात् । इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियापामेषा
 परिमाणान्तरश्रुतिः । परस्यैवाऽऽत्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदि-
 तव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । विरजः पर आकाशादित्येवंविधाच्च पर-
 स्यैवाऽऽत्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु “योऽयं विज्ञा-
 नमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२] इति शारीरे एव
 महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेप निर्देशो

प्रविशति । शुक्रं ज्योतिष्मत्करणजातमादाय-पुनर्जागरितभागच्छतीत्यर्थः । बाह्यादि-
 चाऽऽन्तरादपि गत्यादेरात्मनोऽणुत्वमित्याह । तरमादिति ॥ २० ॥

सर्वगतत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्य विषयान्तरोक्त्या प्रत्याह । नाणुरिति । चोद्यं
 विवृणोति । अथापीति । उक्तहेतुभिरात्मनोऽणुत्वे दृष्टेऽपीति यावत् । अणुत्वश्रुते-
 रकृत्वादसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । अणुत्वेति । परिमाणान्तरश्रवणं विवृ-
 णोति । स वा इति । परिहारमवधार्य व्याचष्टे । नेति । महापरिमा-
 णश्रवणं परमात्मविषयं त-प्रकरणत्वत्वादित्युक्तं सावयति । परस्येति । कथमस्य
 परविषयत्वेत्याशङ्क्य प्राधान्येन तस्य प्रतिपाद्यत्वादुत्सर्गत्वस्येत्याह । परस्यैवेति ।
 न केवलमौत्सारिकं परप्रकरणत्वमारभ्यापीतिबलादपि तद्धीरित्याह । विरज इति ।
 परिमाणान्तरश्रुतेः श्रुत्या जीवगामित्वे सिद्धे प्रकरणस्य दीर्घत्वात् परविषयत्वेति
 शङ्कते । नान्विति । यथा वामदेवस्य गर्भस्थस्यैवाहं मनुरभ्यं सूर्यश्चेति शास्त्रदृष्ट्या
 व्यपदेशो दृष्टस्तथा जीवस्य परमाभिदेदृष्ट्या महत्त्वनिर्देशस्त्वभाच तस्य स्वोऽणु-
 त्वमविदुदमित्याह । शास्त्रेति । अणो जीवस्य यज्ञो भिन्नाभिन्नत्वेनात्यन्तभेदाभावा-

वामदेववद्दृष्टव्यः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य
न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्माणुत्ववाची शब्दः श्रूयते
“ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संवि-
वेश ” [मुण्ड० ३ । १ । ९] इति । प्राणसंबन्धाच्च जीव एवा-
यमणुरभिहित इति गम्यते । तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं
गमयति “ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो
जीवः स विज्ञेयः ” [श्वे० ५ । ८] इति । “ आराग्रमात्रो
ह्यवरोऽपि दृष्टः ” [श्वे० ५ । ८] इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥

नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते ।
दृश्यते च जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये
च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति । अत उत्तरं पठति ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा हि हारचन्दनचिन्दुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि सन्सकल-
देहव्यापिनमालहारं करोत्येवमात्माऽपि देहैकदेशस्थः सकलदेह-

त्तद्वेदस्य चाध्यक्षत्वादमेद एव शास्त्रीयस्तदपेक्षया च जीवमहत्त्वोक्तिरिति भावः । परि-
माणान्तरश्रुतेरन्यविषयत्वाज्जीवस्याणुत्वं युक्तमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २१ ॥

गत्यादिश्रुत्यनुपपत्तेरनुमानस्य च श्रुत्यन्तरविरोधनिरासेनाणुत्वसावकाशमुक्तम् ।
इदानीं तत्रैव श्रुतिमाह । स्वशब्देति । चशब्दं योजयति । इत्येति । स्वशब्दं
व्याकुर्वन्निवःशब्दार्थं स्फुटयति । यत इति । दुर्ज्ञातत्वविषया परमात्मवाणुरिवाणुरुक्त
इत्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति । वृत्तिभेदेन पञ्चधा प्राणो यस्मिन्संनिविष्टः स प्राणा-
धारो जीव एवाणुर्वेदितव्य उच्यते परस्याप्राणसंबन्धादित्यर्थः । उन्माने विभजते ।
तथेति । स्वशब्दवदित्यर्थः । अद्वयं मानमुन्मानमत्यन्तापकृष्टपरिमाणमित्यर्थः । तदु-
दाहरति । बालेति । आराग्रादुद्धृतं मानं मात्रा यस्य स जीवस्तथा ॥ २२ ॥

सृजान्तरार्यं शङ्कते । नन्वात । उपलब्धिरपि न सर्वदेहगता किंतु प्रदेशगते-
त्याशङ्क्याऽऽह । दृश्यते चेति । देहव्यापिकार्यान्यथानुपपत्त्या जीवो नाणुरिति
चोपमं मूढेण प्रत्याह । अत इति । परिच्छिन्नस्यापि स्वभावशब्दापि कार्यं स्यादि-
त्यन्यथोपपातं दर्शयन् दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । दार्ष्टान्तिकमाह । एवामिति । देह-

व्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्संबन्धाच्चास्य सकलशरीर-
गता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि संबन्धः कृत्स्नार्या त्वचि
वर्तते । त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति ॥ २३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपग-
मादृदि हि ॥ २४ ॥

अत्राऽऽह पदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति तदयुक्तं दृष्टान्तदा-
ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्द-
नदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षं तु चन्दनस्यावस्थितिर्वैशेष्यमेकदेश-
स्थत्वं सकलदेहाल्लहादनं च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धि-
मात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयं तु तदिति यदप्युच्येत ।
न चात्रानुमानं संभवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना
त्वग्निद्रयस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किंवा विभोर्नभस
इवाऽऽहोस्वच्चन्दनचिन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानति-

व्यापकत्वमात्मसंबन्धस्य सर्वाङ्गीणशैत्यज्ञाने शक्तत्वाद्युक्तं प्रादेशिकस्याऽऽत्मनो व्यापि
कार्यमित्युक्तेऽर्थे युक्तिं ब्रुवन्नवशिष्टं सूत्रभागं व्याचष्टे । त्वगिति । प्रादेशिकस्याऽऽ-
त्मनः संबन्धः समस्तां त्वचं कथं व्याप्नुयात्तत्राऽऽह । त्वगात्मनोरिति । संबन्धस्य
त्वगवयविनिष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वात्तद्व्याप्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कथं त्वचः सर्वाङ्गीण-
शैत्यसंगतिस्त्वत्राऽऽह । त्वक्चेति । अयोपत्तेरन्यथाऽप्युपपत्तिं दृष्टान्तेनोक्तामुपसं-
र्पुमिति शब्दः ॥ २३ ॥

वैषम्यं शङ्कित्वा प्रत्याह । अवस्थितितीति । तत्र शङ्का विवृणोति । अत्रेति ।
र्जावस्थणोरपि देहव्यापिकार्यं स्यादिति दृष्टान्तेनोक्ते सर्वाति यावत् । अनुल्यत्वमेव
व्यतिरेकेण साधयति । सिद्धे हीति । न चाऽऽत्मनो देहैकदेशस्थत्वं प्रत्यक्षमित्युक्त-
दृष्टान्तामिदिरिति शेषः । दृष्टान्ते विशेषं दर्शयति । प्रत्यक्षं त्विति । अवस्थिति-
विशेषमेव विशेषयति । एकेति । कार्यभावे तर्हि तथैव स्यादित्याशङ्क्योक्तम् ।
सकलेति । आत्मन्यपि तुल्यमेतदित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । प्रत्यक्षतोऽ-
न्यायमश्चन्दनचिन्दोस्त्वगव्याप्या व्यापि कार्यं युक्तम् । यस्य तु संदिग्धमणुत्वं
मवोङ्गीणं कार्यं तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकं तु हित्वा नेयं वचना युक्त्यर्थः । आत्मनो
देहैकदेशस्थत्वप्रत्यक्षमपि चन्दनचिन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वहेतुनाऽनुमेयमिति शङ्कते ।
अनुमेयमिति । संदिग्धमसिद्ध्यत्वेन संदिग्धं दूषयति । नेत्यादिना । परिहारमव-

वृत्तेरिति । अत्रोच्यते । नायं दोषः । कस्मात् । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते स्मात्मनोऽपि चन्दनरूपेव देहेकदेशेष्टित्वमव-
स्थितिवेशेष्यम् । कथमित्युच्यते । हृदि स्तेप आत्मा पठ्यते वेदा-
न्तेषु । “ हृदि स्तेप आत्मा ” [मन्त्र० ३ । ६] “ स गा
पय आत्मा हृदि ” [छा० ८ । ३ । ३] “ कतम आत्मोक्त
योऽयं विद्वानमयः प्राणेषु हृत्तज्ज्योतिः पुरुषः ” [सू० ४ । ३ । ७]
इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्मादृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोरेवम्यासुक्तमेवेत-
दविरोधश्चन्दनवदिति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चेतन्यगुणरूपात्तेषां ऽणोरपि सतो जीवरय सकलदेहस्यापि
कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदे-
शवर्तिनामपि मभाऽपवरकरूपाणिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं
करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनरप सावयवत्वात्सूक्ष्मावयव-
विसर्पणेनापि सकलदेह आदूलादपि घृत्वं न त्वणोर्जीवरवावयवाः
सन्ति येरयं सकलदेहं विमसर्पेदित्याशङ्क्य गुणाद्वा लोकवदि-
त्युक्तम् ॥ २५ ॥

कथं पुनर्गुणो गुणित्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत । न हि पट्टरप

कार्यं व्याकरोति । अत्रेति । मत्पक्षानुमानयोरभावादात्मनो देहेकदेशास्तं निरस्त-
मिति दाहये । कथमिति । श्रुतिमाश्रित्य सूत्रावयवेन समाश्रयं । हृदीति । यो वेद
निर्दिष्टं गुहायामित्याद्युपदेशात्समर्थाभाविपदम् । शिद्धे मुख्यत्वे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ २४ ॥

अणोरारम्भेऽतन्मं स्वभावतोऽगुपरिमाणं देहगुण्योपलब्ध्याकारपरिणतमित्युक्तरा
पक्षान्तरमाह । गुणाद्वेति । मविज्ञा व्याचष्टे । चेतन्येति । जीवरस्यागुरये तदु-
णस्य चेतन्यस्य कुतो देहव्याप्तिरुपपन्नऽऽह । यथेति । सूत्रस्यापरिगुह्यत्वा पक्षान्त-
रार्थरादपरिगुह्येति युमाह । रयादिति । जीवरस्यापि सावयवद्वारा सन्निदेष्टविमसर्पण-
माशङ्क्य पदवयवानामपेक्षनरूपे तद्वयोगाचैतन्येऽपि प्रत्येकं चेतन्ये गुणपदेकस्याने-
कमोक्षप्रसिद्धितस्य देहस्याव्यवस्थापातान्मिहितचेतन्ये गेलनरस्यावयवानात्तरेकात्तायां
वा चैतन्यात् जीवस्य स्वात्मनोर्देहे विमसर्पणाभिर्ति गताऽऽह । न त्विति ॥ २५ ॥

सूत्रान्तरमनवारयितुमाक्षिपयि । कथमिति । चेतन्यं गुणस्यास गुणितोऽप्यग्रे-
त्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । यथा धीपस्य गुणोऽपि मभा चतुर्विदेकेणाक्षेपमपवर-

श्रुक्तो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्रवे-
दिति चेत् । न । तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविहावयवं
हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः । प्रविरलावयवं तु तेजो द्रव्यमेव प्रमेति ।
अत उत्तरं पठति ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्त्वगन्धवद्रव्यव्यतिरेकेण
वृत्तिर्भवति । अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु कुसुमगन्धो-
पलब्धेः । एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको
भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वाद्गुणादिवदाश्रयविश्ले-
षानुपपत्तिरिति । गुणस्यैव सतो गन्धस्याऽऽश्रयविश्ले-
षदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाऽऽश्रयेण विश्लेष इति
चेन्न । यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षी-
यमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गम्यते । अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुरु-
त्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत् । गन्धाश्रयणां विश्लिष्टानामवय-
वानामल्पत्वात्तत्रापि विशेषो नोपलक्ष्यते । सूक्ष्मा हि गन्ध-

कोदरं व्याप्नोति तथा चैतन्यमात्रमेगुगोऽपि तमविक्रम्य सर्वं देहं व्याप्नुयादतो व्यभि-
चारान्नानुमेवि शङ्कते । प्रदीपेति । प्रभाया गुणत्वाभावान्नैवमित्याह । नेति । द्वयो-
रपि तेजोद्रव्यत्वे कथमवान्तरभेदस्तत्राऽऽह । निविहेति । गुणत्वस्य गन्धे व्यभि-
चारमाह । अत इति । वृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । तत्र हेतुमाह । अप्राप्तेष्विति ।
सूत्रावयवं व्याकुर्वन्कार्यान्तिकमाह । एवमिति । परानुमाने फलितं दोषमाह ।
अतश्चेति । अतःशब्दोक्तं हेतुं स्पष्टयति । गुणस्येति । उक्तहेत्वसिद्धिं द्रुव-
न्व्यभिचारं वारयति । गन्धस्येति । किमिदमनुमेयं किं वाऽध्यक्षमिति विकल्प्याऽऽद्यं
प्रत्याह । नेति । विश्लिष्टावयवानामल्पत्वादपक्षयो न भावीत्याशङ्क्याऽऽह । अक्षी-
यमाणमिति । तथात्वेनानुसूयमानमिति यावत् । विमतमवियुक्तावयवं पूर्वावस्थातो
गुरुत्वाद्यपचयहेतुत्वात्समत्ववदित्यर्थः । हेतोरन्यथासिद्धिरिति शङ्कते । स्यादिति ।
विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरानुमानप्रविष्टत्वादित्यपि स्पष्टयति । विश्ले-
षानुपवेशाभ्यां सन्नपि विश्लेषो गुरुत्वाद्यपचयरूपः सौस्म्यान्नोपलक्ष्यत इत्यर्थः ।
नासिकापुटं यत्र गतानां गन्धवदवयवानामव्यसेनाग्रहादागतिर्युक्त्याशङ्क्यायोग्य-
त्वादग्रहणमित्याह । सूक्ष्मा हीति । परमाणुशब्देन परकीया वा परमाणवस्त्वसरेणवो

परमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुट-
मनुप्रविशन्ति इति चेन्न । अतीन्द्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगन्धो-
पलब्धेश्च नागकेसरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्गन्धमाप्ता-
तमिति गन्ध एवाऽऽप्ता इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपा-
दिपञ्चाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्युक्त आश्रयव्यतिरेक-
इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तरमाद्यन्या लोके दृष्टं
तत्तथैवानुमन्तव्यं निरूपकेनान्यथा । न हि रसो गुणो जिह्व- ?
योपलभ्यत इत्यतो रूपादपोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति
निपण्णं शक्यते ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयापतनत्वमणुपरिमाणत्वं चाऽऽत्मनोऽभिधाय तरपेव
“आ लोमभ्य आ नखाग्रभ्यः” [छा० ८।८।१] इति चैतन्मतेन गुणेन
समरतशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

“प्रज्ञया शरीरं समारुह्य” [कोपी० ३।६] इति चाऽऽत्मप्र-
ज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चेतन्यगुणेनेवारय शरीरव्या-

या एतैरन्नाद्ये तद्वत्तत्त्वादिबुद्ध्यापि नोपलब्धिः स्यादित्याह । नेति । द्वितीयं
प्रत्याह । स्फुटेति । प्रसरेणुमदेऽपि नागकेसरादिष्वपि दूरेषु स्फुटगन्धवर्धभिर्नाति न
भवेत्तासिकापुटं प्रविष्टानां गन्धयतां प्रसरेणुमात्रत्वादित्यर्थः । गन्धस्याऽऽश्रयेण
सह गतिरनुमेयेति प्रतिलिप्य प्रत्यक्षपक्षं प्रत्याह । न चेति । कथं तर्हि लौकिकी-
धीस्त्वयाऽऽह । गन्ध इति । गन्धो नाऽऽश्रयादन्यत्र वर्धते गुणराशेरादिवदि-
त्यनुमानात्तेदं व्यभिचारस्वरूपमिति दाहये । रूपेति । आश्रयेण संक्षेप गतिरां तद्वत्प्र-
भाये गन्धस्यापि तद्वत्प्रमाणं वा साध्यमात्रे पूर्णोक्तद्वयं प्रत्याह । नेति ।
प्रत्यक्षप्रतिरोधादनुमानानुत्थाने कश्चित्प्रमाणम् । तरमादिति । तद्विरोधेऽपि बहुविधवार-
विप्रसक्तिं वक्ति । न हीति ॥ २६ ॥

गन्धस्य गुणिर्न त्रिनाऽपि वृत्तेर्भेदव्यवस्थापि तद्योगादणुस्तेऽपि देहव्यापिकार्यसि-
द्धिरित्युक्तम् । इदानीं चैतन्मतेनाऽऽत्मनो देहव्यापिरित्यत्र श्रुतिमाह । तथाचेति ।
मृत्वं व्याचष्टे । हृदयेति ॥ २७ ॥

चेतन्यगुणेनाऽऽत्मनो देहव्याप्यां देहान्तरमाह । पृथगिति । मृत्वं व्याचष्टे । प्रज्ञयेति ।

पितो गम्यते । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय" [बृ०
२।१।१७] इति च कर्तुः शारीरात्प्रभिविज्ञानस्योपदेश
एतमेवाभिप्रायमुपोद्गल्यति । तस्मादणुरात्मेति ॥ २८ ॥
एवं मासे धूमः ।

तदणुसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं न्यावर्तयति । नैतदस्त्वणुरात्मेति । उत्पत्त्यथ-
वर्णाद्व परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च पर-
मेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवस्तस्मात्तावत्परं
ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति । परस्यै च ब्रह्मणो विभुत्व-
माप्तातं तस्माद्विभुजीर्वः । तथाच "स वा एष महानज आत्मा
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४।४।२२] इत्येवंजा-
तीयको जीवविपया विभुत्ववादाः श्रुताः स्मार्ताश्च समर्थिता
भवन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते ।
त्वक्संबन्धात्स्यादिति चेत् । न । त्वक्कण्टकतोदनेऽपि सकल-

विशान्वरेण सूत्रार्थमाह । तदिति । एवमेवाभिप्रायं चैतन्मन्येनाऽऽत्मनो
देहव्यापित्वविषयं बाधकमात्रं सापेक्षमात्रं च परामृश्य पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ २८ ॥

तदनुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति । एवमिति । तदक्षरार्थमाह । तुशब्द इति ।
पक्षमनुभाष्य वद्यावर्तनं पठिजानीते । नैतदिति । तत्र हेत्वर्थमुक्तं स्मारयति । उत्प-
त्तीति । कार्यकारणत्वानुपपत्तौ सत्यां सामानाधिकरण्यश्रुतेश्चेति तृतीयहेत्वर्थः । जीव-
ब्रह्मणोरभेदेऽपि मरुते किं जातमित्याशङ्क्य जीवो महान्ब्रह्माभिन्नत्वात्तदित्याह ।
परमिति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुत्या निराचष्टे । परस्येति ।
अनुमानफलमाह । तस्मादिति । जिवस्य विभुत्वे तन्महत्त्ववादिश्रुतिस्मृतिवाक्या-
न्यपि मुख्यार्थानि भवन्तीत्यनुमानानुग्राह्यमागममाह । तथाचेति । नित्यः सर्व-
गतः स्पष्टगुणित्यादयः स्मार्तवादाः । तत्त्वमस्यादिमहानवाक्यान्जीवस्य महत्त्वं तद-
गुणत्वार्थगुणभूतवाक्यानां श्रुतिलिङ्गानां च तद्विरोधादौपाधिकार्थत्वसिद्धेरीति भावः ।
किञ्चाथेवात्रवाक्यानां लौकिकादपि न्यायादीर्बल्यमिति न्यायेन सर्वदेहव्यापित्वोप-
लम्भान्यथानुपपत्तिनिमित्तमहत्वेनागुत्वश्रुतीनां बाधः स्यादित्याह । न चेति । त्वमा-
त्मसंबन्धस्य त्वव्यापित्वात्त्वचश्च सर्वदेहव्याप्तेस्वहारा जीवस्यागोरपि व्यापिकार्य-

शरीरगतैव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां
त्वचि वर्तते त्वंकच कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पादतल एव तु
कण्टकनुज्ञो वेदनां प्रति लभते । न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते
गुणस्य गुणिदेशत्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य
हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव संचरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्व-
हानिप्रसङ्गात् । तथाचोक्तं द्वैपायनेन ।

“उपलभ्यास्तु चेद्वन्धं केचिद्गुरनैपुणाः ।

पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितम्” इति ।

यदि च चैतन्यं जीवस्य सर्वस्तशरीरं व्यापुपानाणुर्जीवः
स्यात् । चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्रेरिषोषप्रकाशौ । नात्र गुण-
गुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातम् ।

मित्युक्तं शङ्कते । त्वमिति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह । नेति । पादतलमात्रे
कण्टकस्य संयुक्तत्वात्कुलोऽन्यत्र वेदनेत्याशङ्क्याऽऽह । त्वमिति । तथाऽपि कथं
देहमात्रे वेदनावीस्त्वयाऽऽह । त्वक्चेति । अतिप्रसङ्गमुपसंहर्तुमिति शब्दः । अस्तु
देहमात्रे वेदनाधीरित्यतिप्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह । पादेति । यदुक्तं गुणाद्वेति
तथाऽऽह । न चेति । हेतुं व्यतिरेकेण स्फोरयति । गुणत्वमिति । लोकवदित्युक्तं
प्रत्याह । प्रदीपेति । यत्तु व्यतिरेको गन्धवदिति तत्राऽऽह । गन्धोपीति । निरा-
श्रयस्यैव संचरणं तस्योक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । गन्धस्याऽऽश्रयनियमे
युक्तिमुक्त्वा वृद्धसंमतिमाह । तथाचेति । न चान्यक्षविरुद्धौ युक्त्यागमौ चेनाऽऽश्र-
यशून्यत्वाग्रहान्महतां च नसरेणूनामनुद्वैतरूपस्पर्शानामागतिरिति स्फुटोपलम्भसंभवा-
न्मूलद्वैते च विधेशोऽवयवान्तरयोगादिति भावः । चैतन्यस्य गुणत्वमुपेत्य गुणस्य
गुणिनं विनाऽन्यथागतेः सर्वदेहव्यापिकार्यायोगाज्जाणुर्जीव इत्युक्तम् । इदानीं न
गुणत्वमपि तस्येत्याह । यदीति । चैतन्यव्याप्तौ जीवगुणत्वासिद्धिं सुवतो वैयधिकर-
ण्यमित्याह । चैतन्यमिति । औष्ण्यप्रकाशयोर्गुणत्वचैतन्यस्य स्वरूपत्वेनोदाहरण-
वेत्याशङ्क्य रूपादिवद्रूपगुणित्वाभावान्मैवमित्याह । नात्रेति । औष्ण्यप्रकाशावमिश्र
सप्तम्यर्थः । औष्ण्याद्यतिरिक्तामिस्वरूपमात्रं हेतुं कर्तुमिति शब्दः । जीवस्याणुत्वं
न चेदस्तु मध्यमपरिमाणत्वं नेत्याह । शरीरेति । परिमाणद्वयायोगे परि-

परिशेषाद्विभुर्जीवः । कथं तद्धणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह । तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेश इति । तस्या बुद्धिर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्याऽऽत्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम् । न हि बुद्धिर्गुणैर्विना केवलस्याऽऽत्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तृभोक्तृश्रासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः । तदुक्तान्त्यादिभिश्चास्योक्तान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथाच—

“वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते” [भे० ५।९]

इत्यणुत्वं जीवस्पोक्त्वा तस्थैव पुनरानन्त्यमाह । तच्चैवमेव समञ्जसं स्याद्यद्यपि चारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चाऽऽनन्त्यम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेते । न चाऽऽनन्त्यमौप-

शिष्टमाह । परिशेषादिति । विभुत्वे जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशासिद्धिरित्युक्तमनुस्मरयति । कथमिति । बहुतरत्वेन सूत्रावयवं पातयति । अत इति । अभ्युपगमाद्वा हि एष इदमस्य प्रकृतत्वात्तान्निष्ठा बुद्धिरेवात्र तच्छब्देत्यक्षरार्थमाह । तस्या इति । पदार्थमुक्त्वा समासमाह । तद्गुणा इति । पारमार्थिकमात्मनः संसारित्वं किं बुद्धिगुणैरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । असङ्गत्वेनापरिणामित्वं सूचयति । केवलस्येति । बुद्धिधर्माणामात्मगतत्वासिद्धेः सांख्यवदात्मनः संसारित्वायोगमाशङ्क्याऽऽह । बुद्धीति । आत्मनो बुद्धिर्वद्वर्माध्यासद्वारा संसारित्वेऽपि प्रकृतेऽणुत्वादिवादे किं जातमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । किंच जीवस्याणुत्ववादीनि यानि वाक्यानि श्रुतानि तान्यपि पौर्वापर्यालोचनायां महत्त्वमेव तस्य गमयन्तीति मत्त्वोन्मानश्रुतिं प्रत्याह । तथाचेति । अणुत्वे च महत्त्वे च श्रुते किमित्युभयं नेष्टमित्याशङ्क्यान्यतरद्वा द्वयमपि वा तत्त्वमाद्येऽपि महत्त्वस्याणुत्वस्य वा वस्तुतोति विकल्प्य प्रथममङ्गीकुर्वन्नाह । तच्चेति । द्वयमपि तत्त्वमिति पक्षं विरोधेन प्रत्याह । न हीति । कल्पान्तरं निराह । न चेति । तत्त्वमभित्यत्र त्वमर्थोद्देशेनानन्तब्रह्मभावस्य विधित्सवत्त्वाद्विधित्सवानन्यविरोवाद्बुद्धेः स्यमणुत्वमविवक्षितमिति भावः । उन्माना-

चारिकमिति शक्यं विज्ञानं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रति-
 पिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युन्माने “बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्म-
 गुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्वे० ५ । ८]
 इति च बुद्धिगुणसंबन्धेनैवाऽऽराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनै-
 वाऽऽत्मना । “एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः” [मुण्ड०
 ३ । १ । ९] इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते
 परस्यैवाऽऽत्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च
 प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्मा-
 • दुज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् ।
 तथा “प्रज्ञया शरीरं समारुह्य” [कौपी० ३ । ६] इत्येवं-
 जातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धयेवोपाधिभूतया जीवः शरीरं
 समारुह्येत्पेवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमात्रं वा शिलापुत्रकस्य
 शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागोऽपि विद्यत इत्यु-
 क्तम् । हृदयाद्यतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । तथो-

न्तरं प्रत्याह । तथेति । बुद्ध्याच्यासेन तद्गुणेनाऽऽत्मन्यध्यस्तेन तस्मिन्मिथ्यागुणा-
 न्तरमुत्पद्यते तेनोऽऽत्मगुणेनाऽऽराग्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः । वस्तुतस्तु नायं
 गुणाधारो न चापकर्षवानित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह । बुद्धीति । यत्तु स्वशब्दादणुत्वं
 वक्ष्यति । एष इति । दुज्ञानत्वज्ञापकप्रकरणपेक्षया श्रुतेरेव प्राबल्यादणुत्वमित्या-
 शङ्क्य कान्पनिकं तदिदं वास्तवमयुक्तमित्याह । जीवस्येति । परमात्मदृष्टान्तापेक्षो-
 ऽपिशब्दः । तदभिन्नत्वादित्युक्तो हेतुः । परस्य प्रकरणिनो विभुत्वात्तदभिन्नत्वाच्च
 तत्तत्सूक्ष्मे प्रयोगात्कथमुक्तार्थेत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । उपाधीति । यत्तु पृथगुपदेशादिति
 तत्राऽऽह । तथेति । यथा स्वशब्दोन्माने जीवस्य नाणुत्वमापेक्ष्यतस्तथा पृथगुपदे-
 शोऽपि तस्याणोरेव चैतन्यस्य देहव्याप्तिमाहेत्यर्थः । समारुह्य वागादिना नामाद्या-
 प्रोतीति शेषः । प्रज्ञाशब्दस्य चैतन्यार्थत्वात्कुतो बुद्धिविषयत्वेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 व्यपदेशेति । गुणगुणित्वेन तस्य मुख्यत्वे किमित्यौपचारिकत्वं तत्राऽऽह । न हीति ।
 अत्रेति चैतन्यात्मनोरुक्तिः । उक्तं यदि तु चैतन्यं जीवस्येत्यादाविति शेषः ।
 यत्तु तथाच दर्शयतीति तत्राऽऽह । हृदयेति । यच्चोत्क्रान्त्यादिश्रुतेर्जीवोऽणुरिति
 तत्राऽऽह । तथेति । इतीभित्वेति शेषः । यत्तु स्वात्मना चोत्तरयोरिति तत्राऽऽह ।

परिशेषाद्विभुर्जीवः । कथं तर्ह्यणुत्वादिद्व्यपदेश इत्यत आह । तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेश इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्याऽऽत्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारस्यम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्याऽऽत्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तृश्रासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः । तदुक्तान्त्यादिभिश्चास्योक्तान्त्यादिद्व्यपदेशो न स्वतः । तथाच—

“वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते” [अ० ५।९]

इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह । तच्चैवमेव समञ्जसं स्याच्चौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चाऽऽनन्त्यम् । न ह्यभयं मुख्यमवकल्पेत । न चाऽऽनन्त्यमौप-

शिष्टमाह । परिशेषादिति । विभुत्वे जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशाभिद्विरित्युक्तमनुस्मारयति । कथमिति । तदुत्तरत्वेन सूत्रावयवं पाठयति । अत इति । अभ्युपगमाद्बुद्धिर्हीति हृदयस्य प्रकृतत्वात्तन्निष्ठा बुद्धिरेवात्र तच्छब्देत्यक्षरार्थमाह । तस्या इति । पदार्थमुक्त्वा समासमाह । तद्गुणा इति । पारमार्थिकमात्मनः संसारित्वं किं बुद्धिर्गुणैरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । असङ्गत्वेनापरिणामित्वं सूचयति । केवलस्येति । बुद्धिधर्माणामात्मगतत्वासिद्धेः सांख्यवदात्मनः संसारित्वायोगमाशङ्क्याऽऽह । बुद्धीति । आत्मनो बुद्धिर्वद्वर्माध्यासद्वारा संसारित्वेऽपि प्रकृतेऽणुत्वादिवै किं जातमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । किञ्च जीवस्याणुत्ववादीनि यानि वाक्योक्तानि तान्यपि पौर्वापर्यालोचनायां महत्त्वमेव तस्य गमयन्तीति मत्वा नान्श्रुतिं प्रत्याह । तथाचेति । अणुत्वे च महत्त्वे च श्रुते किमित्युभयं नेष्टमित्याशङ्क्यान्यतरद्वा द्वयमपि वा तत्त्वमाद्येऽपि महत्त्वस्याणुत्वस्य वा वस्तुत्वेति विकल्प्य प्रथममङ्गीकुर्वन्नाह । तच्चेति । द्वयमपि तत्त्वमिति पक्षं विरोधेन प्रत्याह । न हीति । कल्पावतरे निराह । न चेति । तत्त्वमसात्यन त्वमर्थोद्देशेनानन्तब्रह्मभावस्य विविचितत्वाद्बिभर्तित्वानन्त्याविरोधाद्बुद्धेः स्वमणुत्वमविवक्षितमिति भावः । उन्माना-

चारिकमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रति-
पिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युन्माने “बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्म-
गुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्वे० ५ । ८]
इति च बुद्धिगुणसंबन्धेनैवाऽऽराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनै-
वाऽऽत्मना । “एषोऽणुरात्मा घेतसा वेदितव्यः” [मुण्ड०
३ । १ । ९] इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते
पररूपैवाऽऽत्मनश्चक्षुराचनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च
प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्मा-
द्बुद्धौ न त्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् ।
तथा “मज्ञया शरीरं समारुह्य” [कौपी० ३ । ६] इत्येवं-
जातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धयैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं
समारुह्यत्येवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमार्त्रं वा शिलापुत्रकस्य
शरीरमित्यादिवत् । न च गुणगुणिविभागोऽपि विद्यत इत्यु-
क्तम् । हृदयापतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदापतनत्वात् । तथो-

न्तरं प्रत्याह । तथेति । बुद्धयध्यायेन तद्गुणेनाऽऽत्मन्यध्यक्षेन तस्मिन्निष्ठयानुगा-
न्तरमुत्पद्यते तेनोऽऽत्मगुणेनाऽऽराग्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः । वस्तुतस्तु नायं
गुणाधारो न चापकर्षवानित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह । बुद्धीति । यत्तु स्वशब्दादणुत्वं
वदूपयति । एष इति । बुद्धौ न त्वज्ञापकप्रकरणपेक्षया श्रुतेरेव प्राबल्यादणुत्वमित्या-
शङ्क्य काल्पनिकं तदिष्टं वास्तवमयुक्तमित्याह । जीवस्येति । परमात्मदृष्टान्तार्थोऽ-
पि शब्दः । तदभिमतत्वोदित्युक्तो हेतुः । परस्य प्रकरणिनो विभुत्वात्तदभिमतत्वाच्च
जीवस्य न चेदणुत्वं तर्हि कथमणुत्वश्रुतिस्त्वनाऽऽह । तस्मादिति । अणुशब्दस्या-
त्यन्तसूक्ष्मे प्रयोगात्कथमुक्तार्थेत्याशङ्क्याऽऽह । उपाधीति । यत्तु पृथगुपदेशादिति
तत्राऽऽह । तथेति । यथा स्वशब्दोन्माने जीवस्य नाणुत्वमायिदयतस्तथा पृथगुपदे-
शोऽपि तस्याणोरेव चैतन्यस्य देहव्याप्तिमाहेत्यर्थः । समारुह्य वागादिना नामाद्या-
प्रोवीति शेषः । मज्ञाशब्दस्य चैतन्यार्थत्वात्कुतो बुद्धिविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
व्यपदेशेति । गुणगुणित्वेन तस्य मुख्यत्वे किमित्युपचारिकत्वं तत्राऽऽह । न हीति ।
अत्रेति चैतन्यात्मनोरुक्तिः । उक्तं यदि तु चैतन्यं जीवस्येत्यादाविति शेषः ।
यत्तु तथाच दर्शयतीति तत्राऽऽह । हृदयेति । यच्चोत्क्रान्त्यादिश्रुतेर्जीवोऽणुरिति
तत्राऽऽह । तथेति । इतीक्षिणेति शेषः । यत्तु स्वात्मना चोत्तरयोरिति तत्राऽऽह ।

स्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्यापयन्तौ दर्शयति " कस्मिंश्चिदमुत्क्रान्त
उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति " [प्रश्न० ६ । ३] "स प्राणमसृजत" [प्र० ६।४] इति । उत्क्रान्त्य-
भावे हि गत्यागत्पोरप्यभावो विज्ञायते । न ह्यनपसृष्टस्य देहा-
द्वत्पागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादि-
व्यपदेशः प्राप्तवत् । यथा प्राप्तस्य परमात्मनः सगुणेष्वाप्तनेपू-
पाधिगुणसारत्वादणीपस्त्वादिव्यपदेशः " अणीयान्त्रीदेवी
यवाद्वा " [छा० ३ । १४ । ३] " मनोमयः प्राणमयः प्राण-
शरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः " [छा०
३ । १४ । २] इत्येवंप्रकारस्तद्वत् ॥ २९ ॥

स्यादेतद्यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत
ततो बुद्ध्यात्मनोभिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावीत्यतो बुद्धि-
विधौ संत्पात्मानो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा
प्रसज्येतेति । अत उत्तरं पठति ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥३०॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया । कस्मात् । यावदा-
त्मभावित्वाद्वुद्धिसंयोगस्य । यावदयमात्मा संसारी भवति याव-
दस्य सम्पददर्शनेन संसारित्वं न निर्वर्तते तावदस्य बुद्ध्या संयोगो
न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबन्धस्तावेज्जीवस्य

उत्क्रान्तीति । तत्र हेतुमाह । न हीति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । एवमिति ।
दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे । प्राप्तवदिति । उक्तदृष्टान्तानुसारेण जीवस्यापि बुद्धिगुण-
सारत्वादणुत्वादिव्यपदेश इत्याह । तद्वदिति ॥ २९ ॥

सूत्रान्तरनिरस्या शङ्कामाह । स्यादेतदिति । कथमसत्त्वं स्वरूपेण सत्त्वादित्या-
शङ्क्याऽऽह । संसारित्वं वेति । सूत्रमवतारयति । अत इति । न दोष इति प्रदि-
क्षावेन योजयति । नेयमिति । मश्रूपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । बुद्धियोगस्या-
नाशित्वे तत्त्ववीच्यैवा तस्यान्तवत्त्वेनाऽऽगन्तुकतया संसारस्याऽऽदिमत्वादकृताग-
मादिममङ्गी वा तदुभयमपि नास्तीति हेतुं विवृणोति । यावदिति । तदेव स्पष्टयति ।
यावदस्येति । संसारनिवृत्त्युत्तरकालमपि जीवस्वरूपनिर्वाहकत्वेन बुद्धियोगोऽभ्युप-
गन्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह । यावदेव चेति । जीवस्य वस्तुत्वान्नोपाधियोगापेक्षेत्या-

१ ड. अ. "स्मिन्ह" । २ ज. "गुण्य" । ३ क. ज. "वर्तते" । ४ क. "बुद्ध्यायुपा" । ५ क. अ.
"वेदेव जीव" । ६ म. "वेदास्य जीव" । ६ ठ. ड. "गुणानुसारे" ।

[अ० २ पा० ३ सू० ३०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६४३

जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्धयुपाधि-
परिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि नित्यमुक्तस्वरूपात्स-
र्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपल-
भ्यते । “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्तां विज्ञाता ”
[वृ० ३ । ७ । २३] “ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ
विज्ञातृ ” [छा० ६ । ८ । ७] “ तत्त्वमसि ” “ अहं ब्रह्मास्मि ”
[वृ० १ । ४ । ७] इत्यादिश्रुतिशक्तेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते “
यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति । तद्दर्शनादित्याह । तथाहि शास्त्रं
दर्शयति “ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः
स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यापतीव लेलापतीव ”
[वृ० ४ । ३ । ७] इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय
इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे “ विज्ञानमयो मनोमयः प्राणम-
यश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः ” इति विज्ञानमयस्य मनोमयिभिः सह
पाठात् । बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते । यथा लोके
स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । “ स
समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ” [वृ० ४ । ३ । ७] इति
च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्या दर्शयति । केन समान-

शाङ्ख्यवान्यस्य लक्ष्यस्य वा वस्तुत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । परमार्थेति ।
द्वितीयं निराह । न हीति । लक्ष्यस्य ब्रह्मान्यतिरेके वेदान्तार्थनिरूपणायामित्यत्र
सूचित्वं हेतुमाह । नेत्यादिना । सूत्रावयवशाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति । कथमिति ।
तस्यार्थमाह । तथाहीति । बुद्धि तु सारं विस्तीर्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । कथमत्र
यावदात्मभावविवर्धित्याशाङ्ख्य तदर्थं विज्ञानमयपदार्थमाह । तत्रेति । विज्ञानस्य
ब्रह्मत्वात्तन्मयत्वं तत्कार्यत्वं तदात्मत्वं वेत्याशाङ्ख्याऽऽह । प्रदेशान्तर इति । विज्ञानं
बुद्धिरस्तु तथाऽपि कथमात्मनस्तद्विकारत्वं मयटो विकारार्थत्वाच्चयाऽऽह । बुद्धीति ।
कथं विकारार्थस्य मयटोऽर्थान्तरं शङ्क्यते तत्राऽऽह । यथेति । इह लोके बुद्धचरि-
योगेऽप्यात्मनो लोकान्तरसंचारे तद्वियोगः स्यादित्याशाङ्ख्याऽऽह । स समान इति ।
नात्र बुद्ध्या सहविशेषो मावीत्याशाङ्ख्याऽऽकाङ्क्षाद्वारा समानपदं पूरयति । केनेति ।

स्तपैव बुद्धयेति गम्यते संनिधानात् । तच्च दर्शयति “ध्यायतीव
लेलायतीव” [बृ० ४ । ३ । ७] इति । एतदुक्तं भवति । नापं स्वतो
ध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धो ध्यायतीव चलन्त्यां-
बुद्धो चलतीवेति । अपिच मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽयमात्मनो बुद्धशु-
पाधिसंबन्धः । न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्ति-
रस्तीत्यतो यावद्बुद्ध्यात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्धशुपाधिसंबन्धो
न शाम्यति । दर्शयति च “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादि-
त्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽपनाय ” [श्वेता० ३ । ८] इति ॥ ३० ॥

ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबन्ध आत्मनोऽभ्युपग-
न्तुम् । “सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वप्नपीतो भवति ”
[छा० ६ । ८ । १] इति वचनात् । कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युप-
गमाच्च । तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंबन्धस्येत्यत्रोच्यते ।

पुंस्त्वादिवेत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिष्वनु-

येन केनापि समानत्वे कुतो विशेषोक्तिस्तत्राऽऽह । संनिधानादिति । योऽयं
विज्ञानमयः प्राणोऽप्यत्रेति शेषः । परिच्छिन्नस्यैव गतेरात्मनस्त्वद्भावात्कथमुमयलो-
कसंचारित्वं तत्राऽऽह । तच्चेति । बुद्धिबुद्ध्यात्मनो ध्यानादियोगित्वमत्र भावीवशाब्द-
स्योपमार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । इवशब्दस्याऽऽमासार्थत्वान्नोपमार्थत्वेऽपि
भावः । न केवलभागमाहुद्धिसंबन्धस्य यावरसंसार्यात्मभावित्वं किंतु युक्तेरपीत्याह ।
अपिचेति । मिथ्याज्ञानस्य सत्येव संसारिणि कर्मणा निवृत्तिस्त्वनिमित्तबुद्धिसंबन्ध-
स्यापि तत्सिद्धेर्न यावदात्मभावित्वेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । सम्यग्ज्ञानादेव मिथ्या-
ज्ञाननिवृत्तिरित्यत्र मानमाह । दर्शयतीति । आदित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्ता-
दविद्यासंस्पर्शशून्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते । नन्विति । तत्र बुद्धिसंबन्धासंभवे हेतु-
माह । सतेति । किंच कार्यत्वाद्बुद्धेरात्मनस्त्वद्योगस्य च तथात्वात्तत्र नाशम्रीव्या-
दसिद्धिर्भवेत्याह । कृत्स्नेति । परिहारत्वेन सूत्रमवधारयति । अत्रेति । तत्र दृष्टान्तं
व्याचष्टे । यथेति । पुंस्त्व पुरुषस्य प्रजोत्पादनसामर्थ्यम् । आदिशब्देन स्त्रियाः

१ क. ज. अ. ट. “न्या च” । २ झ. “मुखादितं” । ३ क. ट. अ. “बुद्ध्याशुप” । ४ झ. “पुतिप्र” । ५ ट. अ. “वत्स्य” । ६ झ. “इते स” । ७ ट. ड. “वृत्तत्वं” । ८ ट. “त्वाभाश” । ९ ट. “समाश” ।

पलभ्यमानान्यविद्यमानवदभिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वाविर्भवन्ति
नाविद्यमानान्पुत्पद्यन्ते पण्डादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एव-
मयमपि बुद्धिसंबन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः
पुनः प्रबोधप्रसवपराविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते । न ह्याकस्मिकी
कस्यचिदुत्पत्तिः संभवति । अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च
सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसद्भावकारितम् “ सति संपद्य न
विदुः सति संपद्यामह इति ” [छा० ६ । ९ । २] “ त इह व्याप्नो
वा सिंही वा ” [छा० ६ । ९ । ३] इत्यादिना । तस्मात्सिद्ध-
मेतद्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसंबन्ध इति ॥ ३१ ॥

**नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-
नियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ (१३)**

तच्चाऽऽत्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्त-
मिति चानेकधा तत्र तत्राभिलप्यते । क्वचिच्च क्वचित्तिविभागेन संश-

स्तीत्वं बीजस्याङ्गुरजनकत्वमित्यादि गृहीतम् । बाह्यादिष्वित्यादिपदेनावस्थाविशेषा
गृह्यन्ते । यौवनादिष्वित्यत्रापि स एवाऽऽदिशब्दार्थः । कस्मादविद्यमानवदिष्टाना-
माविर्भावोऽविद्यमानानामेव पुनरुत्पत्तिः किं न स्यात्तत्राऽऽह । नेति । तैलकलुपि-
तबीजादिमहापैमादिपदम् । एतेन तुल्यवदो व्याख्यातः । अस्य सत इति दाष्टी-
न्तिकं व्याचष्टे । एवमिति । अभिव्याक्तियोगादिति व्याकरोति । एवं हीति । तदेव
व्यविरक्तयः स्फोरयति । न हीति । कारणं विनाऽपि कार्यं स्यादित्येतिप्रसङ्गः ।
स्वापे बीजात्मना सतो बुद्धियोगस्य प्रबोधे व्याक्तिरित्यत्र मानमाह । दर्शयतीति ।
न विदुरित्यविद्यात्मकबीजसत्त्वोक्तिः । तत्कृतत्वं स्वापादुत्थानस्य कथयति । त इति ।
पूर्वबोधः सप्रत्यर्थः । स्वापे लये च बुद्धियोगस्य बीजात्मनाऽवस्थाने फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ ३१ ॥

बुद्धिसद्भावे मानमाह । नित्येति । तद्व्याख्यातुमन्तःकरणगवानवान्तरभेदानाह ।
तच्चेति । तत्र तत्र मनसा सेव पश्यति मनसा शृणोति । बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन
चैव । बुद्धिश्च न विचेष्टते । विज्ञानेन विज्ञानमादाय । विज्ञानं यज्ञं तनुते ।
चेतसा वेदितव्य इत्यादिप्रदेशोष्वित्यर्थः । एकमेवान्तःकरणं कथमनेकयोच्यते
तत्राऽऽह । क्वचित्तेति । अभिमानप्रधानोऽहंकारो विज्ञानम् । चिदाकारप्रधानं चित्तम् ।

यादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवं
भूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्यु-
पगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मे-
न्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवो-
पलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावस्तेतो
नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । न चैवं दृश्यते । अथवाऽन्यत-
रस्याऽऽत्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः ।
न चाऽऽत्मनः शक्तिप्रतिबन्धः संभवति । अर्वाक्यत्वात् ।
नापीन्द्रियस्य । न हि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्ति-
कस्य सतोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिवर्धयेत । तस्माद्यस्यावधानान-
वधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः । तथाच श्रुतिः
“अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रीपम्” [बृ०
१ । ५ । ३] इति । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति”
[बृ० १ । ५ । ३] इति कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्श-
यति “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति-

अथ यथोक्तमन्तःकरणमेव नास्ति न च श्रुत्या तदस्त्वित्वं तत्प्रामाण्येऽपि केपं
चिद्विसेवादात्तत्राऽऽह । तच्चेति । तत्र हेतुत्वेन सूत्रावयवं व्याकरोति । अन्यथेति ।
नित्योपलब्धिप्रसङ्गं प्रकटयति । आत्मेति । कारणे सति कार्यं भवत्येवेत्यनियमान्न
नित्योपलब्धिप्रसक्तिरिति शङ्कते । अथेति । तर्हि नित्यमेवानुपलब्धिः स्यादपेक्षणी-
यान्तराभावादित्याह । तत्त इति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
आत्मेन्द्रियार्थसंनिध्येऽपि कदाचिदेव ज्ञानोदयादन्तःकरणमस्तीत्युक्तम् । इदानीं
तदनुपगमे दोषान्तराप्रचरेपि तदस्तीति ब्रुवन्नन्यतरनियमो वेत्येतच्छेज्ययति । अथ-
चेति । अन्यतरस्य शक्तिप्रतिबन्धे का हानिस्तत्राऽऽह । न चेति । अवधानमनु-
भविषुं स्मरुं वा वाञ्छा न च साऽऽत्मनो धर्मस्त्वस्याविक्रियत्वाच्चापीन्द्रियाणाम-
न्धादीनामेकैकेन्द्रियामावेऽपि तद्वक्षोनादान्तरत्वाच्च बालेन्द्रियधर्मत्वायोगात्तेन परिशे-
षाद्यस्यावधानानवधाने तदन्तःकरणमस्तीत्याह । तस्मादिति । अनुबुभूषा साश्रया
गुणत्वाद्भवदित्यनुमानात्तदविकरणमन्तःकरणं परिशेषतो लब्धमिति भावः । न केव-
लमन्तःकरणमौपचितिकं श्रौतमपीत्याह । तथाचेति । मनः स्रग्भ्राजाविमद्विशेषगुणा-
विकरण मत्यसंज्ञानकरणत्वाच्चक्षुर्वदित्यभिप्रेत्याऽऽह । कामादयश्चेति । बुद्धिसद्भा-

ह्रीं धीर्भो रित्येतत्सर्वं मन एव " [चू० १ । ५ । ३] इति ।
तस्यास्तु कमेतत्तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति ॥ ३२ ॥ (१२)

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । फलं
चापं जीवः स्यात् । कस्मात् । शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवं च " पजेत
स्तु दुपादघात् " इत्येवंविधं विधिशायमर्थवद्भवति । अन्यथा
तदनर्थकं स्याच्चि कर्तुः सतः फलव्यतिरेकमुपदिशति ।

यस्य मानयुक्तिसिद्धेस्वे कलिवमाह । तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१३)

स्याभावि कर्मणुस्त्वं पराणूय वस्तुतो महत्त्वं चैव न्यादीपद्वहिष्ठं प्रतिष्ठापितम् ।
इदानीं यद्योऽपि यदिष्टं कर्तुरं बुद्धिर्कृतृत्ववर्धनेनाऽऽत्मनि साधयति । फलंति ।
आत्मा विमर्कतो कर्ता वेति विप्रसिपतोः संदेहे तद्गुणसारत्वादित्यनेनैव तत्कर्तृत्वादिसि-
द्धेर्न संकीर्तित्याज्ञाऽऽह । तद्गुणेति । अधिकारः प्रसङ्गः । यद्यपि कर्तृत्वस्य न स्वयं
पुनर्भवा नापि प्रतिपाद्यवत्यायोपयोगिता यद्यपि औपाधिकं कर्तृत्वमात्मनि मागेन
सिद्धं यथाऽपि निरत्ययसंभवात्प्रतिज्ञासायाऽऽत्मनः संभवतीति भावः । अत्र च
विध्यादिश्रुतीनामसंगवादिश्रुतीनां चाऽऽत्मकर्तृत्वाकर्तृत्वार्थानां बन्धमोक्षविपर्ययेन
मियोपिरोर्वं विध्यु निर्यमुके ब्रह्मणि समन्वयाधानात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे श्रुतीना-
ममूलां निरुद्धत्वेनापामाण्यात्तत्र समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते वासात्प्रिरोधेन व्यप-
स्थया मामाण्यात्तत्सिद्धिरिति मन्वानः सिद्धान्त्य प्रतिजानीते । फलं चेति । साधेय
मनसि जागरादी कर्तृत्वोपलम्भादसति स्याते तदभावादन्यव्यतिरेकाभ्यां कर्तृ-
त्वस्य मनोनिष्ठत्वदृष्टेस्तथाहेतुविपर्ययमर्थे च योगोपाद्विशिष्टार्थभीमाय-
हेतुरत्यम्पनाया यदिरङ्गत्वादहं कवेति वियश्चाऽऽत्मनः मानारण्यात्तत्कर्तृत्वमा-
त्मनोऽस्तीत्याह । कस्मादिति । स्वर्गोपायिनो यागादिविध्यन्यायानुपपत्त्या कर्तृत्व-
मात्मनो द्योतमित्याह । शास्त्रेति । तदेव व्याकरोमि । एवमिति । ऐरयश्रुतिविरो-
विधिशाम्यमन्यपरतया दुर्बलमित्याज्ञाच्च संगत्परत्वेन तस्याः सात्त्विकत्वादिविश्रु-
तेश्च निरयकाक्षरान्मैत्रमित्याह । अन्यथेति । कर्त्री बुद्धिरित्युपगमात्तद्विपर्ययेन
विधिशाम्यं सात्त्विकमित्याज्ञाच्च विधेः प्रतिपत्तुरा कर्तृत्वेत्याह । तद्गीति । भवेद्
कर्तव्यमिति भीममर्थस्य चेतनस्य विविधवन्ममाह विधिशाम्यमित्यर्थः । यथाऽपि कथं

न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति
 “एषहि द्रष्टा श्रोता मन्ता वोद्धा कर्ता विज्ञानोत्तमा पुरुषः ”
 [प्र० ४ । ९] इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहार-
 मुपदिशति “ स ईयतेऽमृतो यत्र कामम् ” [बृ० ४ । ३ । १२]
 इति “ स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ” [बृ० २ । १ । १८]
 इति च ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं
 संकीर्तयति “ तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय ” [बृ०
 २ । १ । १७] इति “ प्राणान्गृहीत्वा ” [बृ० २ । १ । १८]
 इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु
 कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रम् “ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि

तस्य कर्तृत्वधारित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तस्य विधेयार्थकर्तृतां विनाऽनुपपन्नं
 विविशास्त्रं चेतनस्य तदर्थानुपपत्त्या गमयति । बुद्धेरेव कर्तृत्वे यस्य भोक्तुरपेक्षितो-
 पायो विधिनै तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न तस्यापेक्षितोपाय इत्यसंगतिरिति भावः ।
 अनश्रन्नित्यादिश्रुतिविरोधे श्रुतार्थापत्तिर्दुर्वैलेत्याशङ्क्य श्रुतियाह । तथेति ॥ ३३ ॥

विहारो विहरणं संचारस्त्वदुपदेशानुपपत्त्याऽपि जीवस्य कर्तृत्वेत्याह । विहारेति ।
 सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह । इतश्चेति । जीवप्रक्रियायां भिति बुद्धिप्रस्तावव्याप्तेषां-
 मुक्तम् । संध्ये स्थाने स्वप्नावस्थायामिति यावत् । ईयते गच्छति ॥ ३४ ॥

अकर्तृरुपादानानुपपत्त्याऽपि कर्तृत्वमित्याह । उपादानादिति । उद्घातोति ।
 इतश्चेति । प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे
 जीवो हृदयमेवीति योजना । उपादानान्तरमाह । प्राणानिर्वात । योजना पूर्व-
 वत् ॥ ३५ ॥

कर्तृत्वाच्चक्रियावश्रुत्याऽपि जीवस्य कर्तृत्वमित्याह । व्यपदेशाच्चेति । विज्ञान-
 शब्दस्य जीवार्थत्वं गृहीत्वा सूत्रावयवं योजयति । इतश्चेति । न चेदित्यादेर्व्यावृत्त्यां

च " [ते० २ । ५ । १] इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ सम्-
धिगतः कथमेनं जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति । नेत्युच्यते ।
जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः । न चेज्जीवस्य स्यान्निरदेशविपर्ययः
स्यात् । विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां
विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते " तदेयां प्राणांतां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय " [वृ० २ । १ । १७] इति । इह
तु " विज्ञानं यज्ञं तनुते " [ते० २ । ५ । १] इति
कर्तृसामानाधिकरण्यानिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं
सूच्यत इत्यदोषः ॥ ३६ ॥

अत्राऽऽह । यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात्स स्वतन्त्रः
सन्मिथं हितं चैवाऽऽत्मनो नियमेन संपादयेन्न विपरीतम् ।
विपरीतमपि तु संपादयन्नपलभ्यते । न च स्वतन्त्रस्याऽऽत्मन
ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपेयत इत्यत उत्तरं पठति ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथाऽयमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोप-
लभत एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च संपादयिष्यति । उपलब्ध्यावप्य-

शङ्काभाह । नन्विति । नात्र बुद्धिर्विज्ञानमिति सूत्रभागेनाऽऽह । नेतीति । तदेव
स्फुटयितुं प्रतिजानीते । जीवस्येति । प्रतिज्ञायं सूत्रावयवं व्याकुर्वन्व्यतिरेकेण स्फोर-
यति । नेति । विपर्ययमभिनयति । विज्ञानेति । अस्मन्मते बुद्धेरैव कर्तृत्वात्तत्र तद्व्यप-
देशसिद्धिरित्याशङ्क्य केदलाया बुद्धेः करणत्वेनैव व्यपदेशदर्शनार्थमवमित्याह । तथेति ।
तैत्तिरीयश्रुतौ विशेषमाह । इहेति । कर्तृसामानाधिकरण्यमास्यात्वेन कर्तृवाचिना
विज्ञानपदस्याभिध्याहारः प्रकृते वाक्ये विज्ञानस्य कर्तृत्वमन्यत्र करणत्वेऽपीति निग-
मयति । इत्यदोष इति ॥ ३६ ॥

सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह । अत्रेति । तथैव संपादयति नेत्याह । विपरीतमिति ।
सहकारिवशादिष्ठानिष्टोपादानेषु पुरुषप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तस्यास्या-
तन्त्र्ये लक्षणाभावादकर्तृत्वं स्वातन्त्र्ये बुद्धिपूर्वकारिणो नानियता प्रवृत्तिरित्यर्थः । सूत्र-
मप्रतारयति । अत इति । सत्यपि स्वातन्त्र्ये स्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रं व्याकुर्व-
न्प्रतिहरति । यथेति । दृष्टान्ते निवदमानः सन्नाह । उपलब्ध्याविति । चक्षुरादीनां

स्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतुपावनोपलम्भादिति चेत् । न । विषयप्रकल्प-
नामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् । उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वं-
मात्मनश्चेतन्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः
स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहा-
यापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येधोदकोद्यपेक्षस्यापि
पक्षः पक्षत्वम् । सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्ठार्थक्रियायामनियमेन
प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि
पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः
स्यात् । करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चाऽऽपद्येत । सत्यां च
बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या अहङ्गप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् ।
अहङ्कारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् । अहं गच्छाम्य-
हमागच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च कर्तृशक्तिपु-

विषयोपनायकत्वात्तदुपलब्धौ चाऽऽत्मनश्चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यादुदाहरणसिद्धिरित्याह ।
नेत्यादिना । विषयोपनयनद्वारा तज्ज्ञाने करणापेक्षाप्रौढ्यान्नाऽऽत्मनः स्वातन्त्र्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह । अपिचेति । इतश्च दृष्टान्तदार्ढ्योक्तिकयोर्न वैषम्यमिति यावत् ।
उपलब्धाविवेक्यपर्ययः । देशाद्यपेक्षाया लक्षणामावादकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
न चेति । तत्र हेतुमाह । भवतीति । यदुक्तं धीपूर्वकारिणो नानियता प्रवृत्तिरिति
तत्राऽऽह । सहकारीति । कर्ता हि करणादीनि कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते न तैर्यं
प्रयुज्यते तेन तस्य स्वातन्त्र्यं न कारकान्तरानपेक्षत्वात्कापि तथा स्वातन्त्र्यायोगात् ।
तथाप्यायमदृष्टवशादिष्टमेव प्रेप्सुस्त्वदुपायभ्रमादनिष्टहेतुमनुविष्टन्ननिष्ठामुयादित्यनि-
यता प्रवृत्तिः कर्तृत्वानियमश्चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बुद्धेरेव कर्तृत्वे कारकविभक्तिविपर्ययो न चेदित्यत्रोक्तः । संप्रति तच्छक्तिविपर्य-
यमाह । शक्तीति । सूत्रं व्याख्यातुं प्रतिज्ञां व्याकरोति । इत्येति । हेतुमेव व्यति-
रेकद्वारा विवृणोति । यदीति । शक्तिविपर्ययमुदाहरति । करणेति । बुद्ध्यतिरि-
क्तकर्ममावादित्यर्थः । बुद्धेरस्तु कर्तृशक्तिस्त्वत्राऽऽह । सत्यां चेति । कर्तृत्वे बुद्धेर-
हंधीविषयत्वेनाऽऽत्मत्वं किमित्युपेय तत्राऽऽह । अहङ्कारेति । अन्तःकरणविघ्नातुरे-
वाऽऽत्मत्वात्कुतो बुद्धेरेवाऽऽत्मत्वं तत्राऽऽह । तस्याश्चेति । कर्तुः स्वयमेव शक्तेन

तापोः सर्वार्थकारिं करणमन्यत्कल्पयितव्यम् । शक्तोऽपि हि
सन्कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च
संज्ञामात्रे विवादः स्यान्न यस्तुभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य
कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ (१४)

योऽप्यपमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरूपदिष्टो वेदा-
न्तेषु “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [बृ० २।४।
५] “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्” [मुण्ड० २।२।
६] इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्पात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत । तस्मा-
दप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥ (१४)

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ (१५)

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रद-
र्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमज्जं वेति चिन्तयते ।
तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादहे-

करणपक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । शक्तोऽपि हीति । लोकवादिहापि कर्तृरपेक्षितमेव करणमिति
वक्तुमिति शब्दः । अस्तु तर्हि कर्त्र्या बुद्धेरन्यदेव करणं तच्चाऽऽह । ततश्चेति ॥ ३८ ॥

ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्याऽपि कर्तृत्वमात्मनः स्वीकार्यमित्याह । समाधीति ।
सूत्रं विवृणोति । योऽपीति । ज्ञानोपायं समाधिर्मेविति प्रवृत्तकर्तोऽऽत्मेति दुर्बचनमि-
त्यर्थः । शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनां फलमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तहेतुषु मत्तरेक साध-
कत्वं संभावयितुमपिशब्दः ॥ ३९ ॥ (१४)

सांख्यमतानिरामेनोक्तात्मकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं निरस्यति । यथा चेति । संगतिं
दृश्यन्वृत्तं कीर्तयति । एवमिति । उक्ते कर्तृत्वे विप्रतिपत्त्या संशयमाह । तदिति ।
संगतिफले पूर्ववत् । अत्रापि समाप्तौ सर्वं व्यक्तीभविष्यतीति मत्वा पूर्वपक्षयति ।
तत्रेति । य च तर्हि पूर्वोक्तकरणमनर्थकमारोप्य मापस्त्वान्न च स्वातन्त्र्येण संवन्वा-
द्यभावे तस्यैवदवान्तरसूत्रत्वम् । तत्रापि कर्तृत्वे समर्थते तस्य सद्भागमस्य स्तुत्याऽपि
नेष्टुं शक्यत्वे विरोधपरिहारेण ममन्वयदार्ढ्यसिद्धौ साक्षादपि संगत्यादेः सुवचत्वात् ।
ननु कर्तृत्वसत्त्वमात्रमुक्ता हेतवः साधयन्ति न तस्य स्वाभाविकत्वं न हि तस्योपाध्य-
नपेक्षत्वमुक्तं तच्चाऽऽह । अपवादोत । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टस्य कर्तृत्वं

त्वभावादित्येवं प्राप्ते धूमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभ-
वत्पनिर्भोक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वानि-
र्भोक्षः संभवति । अग्रेरिवौष्ण्यात् । न च कर्तृत्वादनिर्मुक्त-
स्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःस्वरूपत्वात् । ननु स्थिताया-
मपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेतस्पति । तत्प-
रिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथाऽग्रेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठ-
वियोगाद्दहनकार्यभावस्तद्वत् । न निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन
संबन्धेन संबद्धानामत्यन्तपरिहारासंभवात् । ननु भोक्षसाधनवि-
धानान्भोक्षः सेतस्पति । न । साधनापत्तस्यानित्यत्वात् । अपि च
नित्यशुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्भोक्षसिद्धिरभिमतता तादृगात्मप्रति-
पादनं च न स्वाभाविकं कर्तृत्वेऽवकल्पेत । तस्मादुपाधिधर्मा-

शङ्कनीयं तदुत्पत्तौ मनसो निमित्तत्वादपि तदुत्पत्तेरिति मत्वा पूर्वपक्षमुपसंहरतुमिति-
शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सूत्रार्थाहरेव सिद्धान्तयति । एवमिति । स्वाभाविकं कर्तृत्वमप-
वादकामावादित्युक्तं मुक्त्यनुपपत्तेरपवादकत्वादित्याह । नेति । उक्तं विवृण्वन्कर्तृत्व-
मात्मनः स्वभावो धर्मो वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । कर्तृत्वेति । कर्तृत्वे सत्येव
पुरुषार्थसंभवात्किं तन्निवृत्त्येत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । द्वितीयमाश्रित्य शङ्कते ।
नन्विति । मत्या शक्तौ कार्यपरिहारोऽपि कथं तत्राऽऽह । तदिति । शक्तस्यैव
निमित्तपरिहारात्कार्यपरिहारं दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेति । कर्तृत्वस्य धर्मादीनि
निमित्तानि तेषां ज्ञानानिवर्त्यत्वे मुक्तावपि संभवात्कर्तृत्वं स्यान्ज्ञानेन तन्निवृत्तौ तेषा-
मज्ञाननार्यत्वात्तत्त्व कर्तृत्वमपि तथा स्यात् । शक्तेश्च शक्तशक्यसापेक्षतया सैज्जि-
मित्तक्रियालक्षणशक्यसापेक्षत्वादिनिर्भोक्षस्त्वस्मान्निमित्तपरिहारस्य दुरनुष्ठानत्वान्न शक्ति-
वादे मुक्तिरित्याह । नेत्यादिना । शक्तिलक्षणेन शक्यत्वाभिप्तेन शक्येन सह यः सम्-
न्धस्तेनेति व्यधिकरणे तृतीये । मनुष्यदेहस्य शास्त्रमामर्श्यादेवत्वासिक्तत्वं भूतस्याकर्तृ-
रूपभोक्षाक्षिः शास्त्रवशादेवेति शङ्कते । नन्विति । किं सत्त्वेन भोक्षोऽज्ञानवृत्तौ ज्ञाना-
तन्निवृत्त्याऽऽप्यत उवासन्नपूर्वो हेतुशक्यत्वा लभ्यते । आद्ये कर्तृत्वस्य भ्रान्तित्वम् ।
द्वितीयं दूषयति । नेति । मुक्ते साधनाय तत्त्वमुपेत्योक्तं वदेव नेत्याह । अपि-
चेति । तथाऽपि कथं स्वाभाविकं कर्तृत्वमपह्नूयते तत्राऽऽह । तादृमिति । का
वर्हि कर्तृत्वदृष्टेरान्नि गविस्त्वनाऽऽह । तस्मादिति । आत्मन्यौपाधिकमारोपितं

ध्यासेनैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथाच श्रुतिः
 " ध्यापतीव लेलापतीव " [बृ० ४ । ३ । ७] इति -
 " आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः " [कठ० ३ । ४]
 इति चोपाधिसंसृक्तस्यैवाऽऽत्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्श-
 यति । न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता
 वा विद्यते । " नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा " इत्यादिश्रवणात् ।
 पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत । परस्मादन्यश्चेच्चि-
 त्तिसौख्यः कर्ता बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् । नावि-
 च्यामस्त्युपस्थापितत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथाच शास्त्रम् " यत्र
 हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति " [बृ० २ । ४ । १४]
 इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते
 एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू-
 तत्केन कं पश्येत् " [बृ० २ । ४ । १४] इति । तथा स्वप्न-
 जागरितयोरात्मन उपाधिसर्पकृतं भ्रमं रूपेणैवाऽऽकाशे
 विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्तौ प्राज्ञेनाऽऽत्मना संप-
 परिष्वक्तस्य श्रावयति । " तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं

कर्तृत्वमित्यत्र मानमाह । तथाचेति । उक्तश्रुत्योस्तात्पर्यमाह । उपाधीति । विद्वद्-
 नुभवविरुद्धा च स्वाभाविकी कर्तृत्वेत्याह । न हीति । विवेकिनामित्युक्तेरवस्थामेवापेक्षे-
 क्षमैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नान्य इति । बुद्ध्यादिसंघातादविरिक्तो यदि परस्माव-
 न्यश्चेतनो न स्यात्तदा पर एव संसारी कर्ता च प्रसज्येत । न च वक्षुक्तं नित्यशु-
 क्त्वादिविरोधात् । यदि परस्मादन्यश्चेतनस्तर्हि नासौ बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त स्यादिति
 बाह्ये । पर एवेति । न तावत्केवलस्य चेतनस्य मुक्तिबन्धौ तस्य नित्यमुक्तत्वात् ।
 नापि केवलस्य बुद्ध्यादेस्त्वौ तस्य जडत्वात् । किं त्वनाद्यनिर्वाण्याविद्योत्थबुद्ध्याद्यु-
 पाधिद्वारा चेतनस्यैव तौ कल्प्येते । न च व्यवस्थानुपपत्तिरेकस्मिन्नपि चिद्धातौ
 काल्पनिकमेदादीनिव्यवस्थायां नाद्वस्तुतस्त्वदभावस्येष्टत्वात्तस्मात्परस्मादन्यस्य चित्रम् ।
 चोऽभावेऽपि वस्तुतः सत्तास्त्वस्य तस्मिन्नप्रसङ्गात्कल्पनया चोपगमाच्चैवमित्याह ।
 नाविद्येति । उक्तेऽर्थे औचित्यव्यव्यतिरेकौ दर्शयति । तथाचेति । उपाध्युद्धाभि-
 मवाभ्यां कर्तृत्वस्योद्भवाभिभवश्रवणादपि तदौपाधिक्यमित्याह । तथेति । परमानन्दत्वे-
 नाऽऽप्तकामत्वं साधयति । आत्मेति । कामयितव्यामत्वादपि तथेत्याह । (अकाममिति ।

कृपं शोकान्तरम्” [वृ० ४ । ३ । २१] इत्यारभ्य
 “एषाऽस्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोका
 एषोऽस्य परम आनन्दः” [वृ० ४ । ३ । ३२] इत्यु-
 पसंहारात् । तदेतदाहाऽऽचार्यः “यथा च तक्षोभयथा” इति ।
 त्वर्थे चार्थं चः पठितः । नवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवाऽऽत्मनः
 कर्तृत्वमग्रेरित्यौष्ण्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्पादिकरण-
 हस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव स्वग्रहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादि-
 करणः स्वस्थो निर्वृतो निर्घोषारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रतु-
 पस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी
 भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्त-
 कार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा
 मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधृयाऽऽत्मैव
 केवलो निर्वृतः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांऽशेन द्रष्टव्यः ।
 तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिरेषापारेष्वपेक्षैव प्रतिनिपतानि
 करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्तृव । एवम-

अशेषशोकसंस्पर्शशून्यत्वादपि तथेत्याह । शोकान्तरमिति । उक्तस्य सौषुप्तात्मकस्य
 परमपुरुषार्थवामाह । एषेति । प्रेप्सितप्रश्रव्यमविरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एषाऽ-
 स्येति । लोकविशेषस्यापेक्षणीयत्वमाशङ्क्योक्तम् । एष इति । परमानन्दस्याविरिक्तस्या-
 पेक्षैकत्वमाशङ्क्याह । एषोऽस्येति । उक्तेऽर्थे सूत्रमवतारयति । तदेतदिति । तदक्षराणि
 व्याकरोति । त्वर्थे चेति । चकारोऽवधारणे । तुशब्दार्थमेव स्फोरयति । नैवमिति ।
 “तत्र दृष्टान्तं व्याचक्षाणो हेतुमाह । यथेति । अन्यैरपेक्षितं स्वस्थत्वम् । मान-
 समयत्नराहित्यं निर्वृत्तत्वम् । कायचेष्टाशून्यत्वं निर्व्योपारत्वम् । बुद्ध्यादिसंनिधि-
 तैकद्रव्ये सत्येव जागरादौ क्रियादर्शनादसावि तस्मिन्केवलतामपि स्वापादौ तददर्शना-
 द्विशिष्टस्य क्रियाकारणत्वम् । तत्रापि निमित्तादुपादानस्य कार्यान्वाधित्वेनान्वरङ्ग-
 त्वादुपादानत्वमव्यव्यविरैकाभ्यामुक्तन्यायवद्ब्रह्मा ब्रह्मात्मत्वशास्त्रोपबृंहिताभ्या लभ्य-
 मिति भावः । संप्रसादे कर्तृत्वरहितस्यापि जागरादौ कर्तृत्व चेन्मुक्तावपि तथैव
 स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । तत्र कारणसद्भावानुक्तं कर्तृत्वमिह तदभावाच्चेति
 भावः । यथा कर्तृत्वादिकास्तियुक्तस्य तत्त्वो वास्यादिप्रेरकत्वेन कर्तृत्वमेवमिहापि
 स्यादृष्टान्तदर्शान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । तक्षेति । इतोऽपि विवक्षित-

यमात्मा सर्वव्यापारेणैवैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना त्वकर्तृवेति । न त्वात्मनस्तद्वक्ष्य इवावयवाः सन्ति पैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तथा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा । यत्तुक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तत्र^१ विधिशास्त्रं तावद्यथाप्रसंगं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते । तयोरेष्यनुवादरूपत्वात् । ननु संध्ये स्थाने प्रसृष्टेषु कारणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वमावहति । तथोपादानेऽपि “तदेयां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” इति कारणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वं गमयत इति । अत्रोच्यते । न ताव-

ज्ञेय साम्यं न त्वत्यन्तमित्याह । न त्विति । एवं सिद्धान्तमुपपाद्य पूर्वपक्षबीजमनुमापते । यत्त्विति । साक्षात्तत्त्वमादौ दूषयति । तत्रेति । यत्परं शास्त्रं स एव तदर्थे इत्युपगमस्तस्य च कर्त्रपेक्षितोपायतापरत्वात्कर्तुः स्वरूपपरत्वाभावात्कर्तृत्वोक्तमित्यदो न शास्त्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रसिद्धस्योद्देश्यत्वात्प्रसिद्धेश्च मानत्वात्प्रामाणिकं कर्तृत्वमित्यासाङ्ग्याऽऽह । न चेति । विविशास्त्रस्य स्वाभाविककर्तृत्वे तात्पर्यमावेकत्वमाह । तस्मादिति । श्रुताधीनं निरस्यति । कर्तृत्वेति । तदुभयनिरासन्यायेन लिङ्गद्वयमपि निरस्तमित्याह । एतेनेति । अनुवादरूपत्वात्प्रामाणिककर्तृत्वासाधकत्वादिवि शेषः । विहारोपदेशः स्वाभाविकमेव कर्तृत्वं साधयति । करणविरहे श्रुतकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वमप्यव्यादित्याह । नन्वेति । उपादानमपि स्वाभाविकं कर्तृत्वं गमयतीत्याह । तथेति । विशिष्टस्य कर्तृत्वे करणानामपि कर्त्रन्तर्मात्रात्वेनैव कर्तृत्वमिति स्यान्न चैवमस्ति तेषु कर्मकरणविभक्त्योरेव श्रवणात्तस्मात्केवलस्यैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वेत्यर्थः । परिहरति । अत्रेति । उवाऽऽदौ विहारोपदेशस्य स्वाभाविककर्तृत्वसाधकत्वं मत्याह । न तावदिति । तत्रेति सप्रोक्तिः । जाग्रदवस्थायाम्

त्संधये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति “सधीः स्वप्ने भूत्वेमं लोकमतिक्रामति” [बृ० ४।३।७] इति तत्रापि धीसं-
बन्धश्रवणात् । तथाच स्मरन्ति ।

“इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।

सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम्” इति ।

“कामादयश्च मनसो वृत्तयः” इति श्रुतिः । ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते ।
तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि च तत्रत्यो वास-
नामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथाच श्रुतिरिवकारानु-
बद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति “उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो
जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्” [बृ० ४।३।१३] इति ।
लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति । आरुरुक्षमिव गिरिशृङ्ग-
मद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु
कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथाऽपि तत्संपृक्तस्यैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं
द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दांशतत्त्वात् । भवति च लोकेऽ-
नेकमकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते, योधे राजा युध्यत इति ।
अपिचास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममार्तं विवक्ष्यते न स्वात-
न्त्र्यं कस्यचिदनुद्भिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य
दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितो विज्ञानं यज्ञं तनुत इति

मिवेत्येपरर्थः । स्वप्नावस्थायामात्मनो मनसः संबन्धे स्मृतिमाह । तथाचेति ।
सेवते तेनैव मनसा वासनामयाविषयान्यर्थाणि योजना । स्वप्ने मनःसत्त्वे युक्ति-
माह । कामादयश्चेति । तथाच धर्मित्वेन मनोऽपि तत्रास्तीति शेषः । श्रुतिस्मृति-
युक्तिसिद्धं निगमयति । तस्मादिति । विहारस्य वास्तवत्वमुपेत्योक्तमिदानीं तदपि
नास्ति कुतस्त्वद्भसादात्मनो वास्तवकर्तृवेत्याह । विहारोऽपीति । यत्तुपादानादात्मनो
वास्तवकर्तृत्वमिति तच्चाऽऽह । तथेति । करणमहिम्नस्य कर्तृत्वे कारणेऽपि कर्तृविभक्तिः
स्यादित्युक्तं मत्याह । भवतीति । करणविशिष्टस्योपादानकर्तृत्वमुपेत्योक्तं तदपि नास्ती-
त्याह । अपिचेति । करणव्यापारोपरमस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्तस्मिन्निष्टे तच्चाऽऽत्मनः
स्वातन्त्र्यमपीष्टमेवेत्याह तच्चाऽऽह । अनुद्धीति । व्यपदेशाच्च क्रियावामित्युक्तमनूय
मत्याह । यस्त्विति । बुद्धी विज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धत्वं विज्ञानेन विज्ञानभादायेत्यादौ

स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् । मनोनन्तरे पाठाच्च । “तस्य श्रद्धैव शिरः” [तै० २ । ४] इति च विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः । “विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते” [तै० २ । ५ । १] इति च वाक्यशेषात् । ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमज्ञत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । “स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यच्चज्ञः” इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । सर्वकारकाणामेव स्वस्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं सा चाऽऽत्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धस्वरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुम-

द्रष्टव्यम् । मनोमयानन्तरं विज्ञानमयोक्तेः विज्ञानशब्दस्य बुद्ध्यर्थत्वं संनिधेरित्याह । मनोनन्तरेति । तस्य तदर्थत्वे हेत्वन्तरमाह । तस्येति । श्रद्धावयवत्वेऽपि कुतो विज्ञानमयस्य बुद्ध्यव्यतिरेकस्तत्राऽऽह । श्रद्धादीनां चेति । मन्त्रशेषालोचनायामपि विज्ञानशब्दस्य बुद्ध्यर्थत्वेत्याह । विज्ञानमिति । इन्द्रियाणि देवाः । तथाऽपि कथं बुद्धिसिद्धिस्तत्राऽऽह । ज्येष्ठत्वस्येति । महद्यक्षं प्रथमजं वेद यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदेति बुद्धेरेव हिरण्यगर्भाभेदेन ज्येष्ठत्वोक्तेर्वाक्यशेषे बुद्धिसिद्धिरित्यर्थः । किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिसाध्यत्वसिद्धेर्यज्ञकर्तृत्वविज्ञानं बुद्धिरेवेत्याह । स एष इति । चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते तेन चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इति यज्ञकर्तृत्वबुद्धित्वसिद्धेस्तत्सामान्यादत्रापि बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः । न चेन्निर्देशविपर्यय इत्युक्तं शक्तिविपर्ययादित्युक्तेन सह दूषयति । न चेति । बुद्धिचान्ति वण्डलाः । ज्वलन्ति काष्ठानि । विभर्ति स्थालीवि कारकान्तराणामपि त्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्वीकारादित्याह । सर्वेति । तर्हि बुद्ध्यर्थादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वं नेत्याह । उपलब्धीति । तत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्याशङ्क्योक्तम् । सा चेति । तर्हि केवलस्याऽऽत्मनस्त्वा प्रति कर्तृत्वं नेत्याह । न चेति । न चोपलब्धेर्नित्यत्वे कुतो बुद्धेस्तत्र करणवेति वाच्यं विषयोपरक्ततया तस्या जन्यत्वात्तत्र करणत्वसिद्धिरिति भावः । अतु बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरहमित्युपलभ्य प्रवृत्तिट्टेरुपलब्धौ करणान्तरस्यान्वेद्यत्वाच्च केवलेत्येवाऽऽत्मनः कर्तृत्वमिति तत्राऽऽह । अहंकारेति । सत्यमहंकारपू-

इति । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनामसङ्गः । बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥ ४० ॥ (१५)

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिवन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत्किमनपेक्ष्येश्वरं भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावदेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति । कस्मात् । अपेक्षामयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदो-

षेक कर्तृत्व तथाऽपि न तदुपलब्धु साक्षिणोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह । अहंकारस्येति । अहंकारवत्तद्विशिष्टस्यैव चेतनस्य कर्तृत्व साक्षिणोपलभ्यते तस्मान्न केवलस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वम् । विशिष्टस्य च कर्तृत्वे ज्ञातुरेव कर्तृत्वं कर्तुरेव भोक्तृत्वमित्येतदपि सिध्यतीत्यर्थः । उपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वे बुद्धेरुपलब्धृत्वे करणान्तरकल्पमित्यापि प्रत्युक्तमित्याह । न चेति । बुद्धेरुपलब्धृत्वाभावे सतीति यावत् । किंच बुद्धेरुपलब्धौ करणत्वमात्मनश्च कर्तृत्वं नेष्ट तदाऽऽत्मा बुद्ध्या जानामीत्युक्तं नेत्याह । बुद्धेरिति । आत्मस्वरूपोपलब्धौ नित्यत्वात्कर्त्राद्यभावेऽपि तस्यास्त्वच्छर्धावच्छेदे बुद्ध्यादीनां करणत्वादात्मनश्च तदुपायिनाऽहंकारपूर्वक कर्तृत्वादाविरुद्धा प्रसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु समाध्यमायाद्येति एताऽऽह । समाधीति । उक्तहेतूनामात्मनि स्वाभाविककर्तृत्वामावकत्वे सिद्धे विद्यादिश्रुतीनां कल्पितकर्तृत्वोपजीवित्वाद्सङ्गवाश्रुतीनां च वास्तवासङ्गत्ववादिवाग्निधोविरोधाभावाभिन्यशुद्धे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरित्युपभंहरति । तस्मादिति ॥ ४० ॥ (१५)

ओपाधिकमपि पूर्वोक्त कर्तृत्वमीश्वरायत्तमित्याह । परात्तिरिति । विषयमनृच जीवस्य करणादिषोऽनृत्यादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुतेश्च सशयमाह । यदिति । कर्मभीमासकपक्षं एकाति । तत्रेति । अत्र चैष त्वेत्यादिश्रुतीनां विविश्रुत्यादिभिर्विरोधसमाधानेन सर्वेनियामके ब्रह्मणि समन्वयममाधानात्पादादिमभवय । पूर्वपक्षे दर्शितश्रुतीनां विधोविरोधादयामप्यादुक्ते ब्रह्मणि समन्वयमिद्धि । विद्वान्ते तासामविरोधेन मामाप्यात्तत्र वतिमद्धिः । ज्ञासादीश्वरस्यापेक्षणीययेति शङ्कते । करमादिति । कर्तृत्वमात्रायामीश्वरोऽवभूतो न वेति निश्चय द्वितीय निरस्यति । अपेक्षेति । आद्य प्रत्याह । अयं हीति । कारकान्तराणि वचत्कार्यनिर्माणकारणानि कर-

पप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसंपन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य
किमीश्वरः करिष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु
क्रियास्वनहुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । कुंशात्मकेन
च कर्तृत्वेन जन्तून्संयुजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत विषमफलं
चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा-
दित्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसंभवे । सापेक्षत्वं
चेश्वरस्य संभवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोस्तयोश्च सद्भावः
सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात्किंविषय-
मीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत । अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रस-
ज्येत । तस्मात्स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तुशब्देन
व्यावर्त्य प्रतिजानीते । परादिति । अविद्यावस्थायां कार्य-
करणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिभिरान्धस्य सतः

णादीनि तेषां सामग्री संपूर्णता तथा संपन्नः सहितः सन्निति यावत् । एवं कर्तृत्वे
संभवति नेश्वरापेक्षा केवलव्यतिरेकाभावादित्याह । तस्येति । मा भूदीश्वरस्य शास्त्रव-
शादपेक्ष्यत्वं मानान्तरास्तु भविष्यति तत्राऽऽह । न चेति । किंचेश्वरो द्वेषपक्षपातर-
हितः साध्वसाधुनोर्न कर्मणोर्जावान्प्रवर्तयेत्तस्य स्वतन्त्रस्य कारुणिकत्वात्कर्मणि
साधुन्येव प्रवर्तकत्वादतो विचित्रसर्गोसिद्धिरित्याह । कुंशेति । उक्तोत्तरत्वादनवकाशं
चोद्यमिति शङ्कते । नन्विति । तत्रेश्वरस्य जगत्कारणत्वकृतदोषाभावश्चिन्तितोऽत्र
तु जीवस्य कर्तृत्वेऽपीश्वरस्य प्रयोजकत्वकृतदोषाभावं सापेक्षत्वमाक्षिप्य चिन्त-
यतीत्यर्थः । भेदमुपेत्याऽऽह । सत्यमिति । ईश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य
कर्तृत्वं तदस्त्वदधीनकर्मापेक्षमीश्वरस्य कारयितृत्वमिव चक्रकादिदोषमसङ्गान्नेश्वरस्य
सापेक्षत्वादित्यर्थः । ईश्वरायते जीवस्य कर्तृत्वे पूर्वपूर्वकथेवासनासापेक्षमुत्तरोत्तर-
कर्तृत्वमित्यपि न सिध्यतीत्याह । अकृतेति । जीवस्येश्वरापेक्षाभावे फलितमाह ।
तस्मादिति । स्वतश्चेदस्य कर्तृत्वं विद्यादिश्रुतिसिद्धंवदेष होत्रेत्यादिश्रुतिविरोधे सम-
न्वयासिद्धिरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । मिद्वान्वयति । एतामिति । प्रविज्ञा विवृणोति ।
अविद्येति । जीवस्येश्वरादेव संसारस्य मोक्षस्य च सिद्धिर्भवितुमर्हतीति संवन्धः ।
तस्य परस्मादत्यन्तान्यत्वं निरस्यति । अविद्येति । सैव विभिर् विद्याप्रकाश-
मन्तरेणानिराकरणात्तेनान्धः स्वरूपज्ञानहीनश्चिदात्मा तस्यावच्छिन्नसत्ताभावस्य देहादि-
समुदायविषयाविवेकदर्शनं विभ्रमस्तच्छीलस्य विक्षिप्तस्य जीवस्य सतोऽविद्यादशायां
संसारस्य पृथक्त्वेन कल्पितादीश्वरात्सिद्धिरिति यावत् । तस्य वास्त्वंपररूपमाह ।

परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात्साक्षिणश्चेतयितुरी-
श्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य ससारस्य सिद्धिस्तदनु-
ग्रहेहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धिर्भवितुमर्हति । कुतः । तच्छ्रुतेः ।
यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसपन्नश्च जीवो यद्यपि च लोके कृष्या-
दिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्व प्रसिद्धं तथाऽपि सर्वास्वेव प्रवृत्तिष्वी-
श्वरो हेतुर्कर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथाहि श्रुतिर्भवति “एष ह्येव
साधु कर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते । एष ह्येवासाधु
कर्म कारयति तं यमघ्नो निनीयते” [कौपी० ३।८] इति । “य
आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इति चैवंजातीयका ॥४१॥
नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यात्ताम-
कृताभ्यागमेश्च जीवस्येति । नेत्युच्यते ।

**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावै-
यथ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ (१६)**

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य
धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति । अतश्चेते चोदिता
दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फल-

परस्मादिति । सर्वविषयज्ञानाभावे कथं कारयितृत्वं तच्चाऽऽह । कर्मेति । तथाऽपि
सर्वत्र सान्वयभावे कारयितृत्वासिद्धिस्तत्राऽऽह । सर्वेति । तथाऽपि तज्ज्ञानाभावे
तदमिद्विस्तत्राऽऽह । साक्षिण इति । तदुपपादयति । चेतयितुरिति । ईश्वरस्य
कारयितृत्वे स्वगतव्यापारव्यवसाहक्योक्तम् । तदिति । ससारस्यानर्थत्वेन हेयत्वार्थं
विशिनष्टि । कर्तृत्वेति । कथं नन्वेहेतुरीश्वरस्तद्विरुद्धमोक्षहेतुः स्यात्तत्राऽऽह ।
तदनुग्रहेति । जीवस्य दोषप्रयुक्तत्वात्कारकान्तरमागम्यमास्वादृश्वरस्य कृष्यादिषु
कारणत्वाप्रामेद्वेश्च न तदपेक्षं कर्तृत्वमित्याह । कुत इति । सौमं हेतुमवधार्य
व्याचष्टे । तदिति । केवलव्यापारेकाभावेऽपि श्रुतेरेश्वरस्य मुखादौ धर्मादेरिव
कारणत्व केवलव्यापारेकस्य दृष्टकारणकृत्सिद्धिपयत्वादायमस्यादृष्टकारणव्यपकत्वेन
व्यवस्थानादिवि भाव । तामेव श्रुतिमाह । तथाहीति ॥ ४१ ॥

चोद्यान्तरमनुप्रवति । नन्वाति । उत्तरत्वेन सूनमनवारयति । नेतीति ।
तदक्षणाणि व्यापरोति । तुशब्द इति । ईश्वरस्य प्रवर्त्यादृष्टापेक्षया प्रवर्त-
वत्त्वे फलितमाह । अतश्चेति । दोषाणामप्रमङ्गमेव प्रकटयति । जीवेति ।

१ ग ज 'नेन य' । ५ ८ ग 'क्षस्य म' । १२ द प्र 'तु मेमादिश' । ४ ग हेतु-
म' । ५ ग. 'य उ याऽ' । ६ द. 'मप्रमङ्ग' । ७ द. न. ट. 'ति । त' । ८ द. द. 'ति । अ' ।

लानि विषमं विभजेत्पञ्चन्यवदीश्वरो निमित्तत्वयात्रेण । यथा
लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां ब्रीहियवादीनां चासाधा-
रणेभ्यः स्वेस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति
पञ्चन्यः । न ह्यसति पञ्चन्ये रसपुष्पफलपञ्चाशादिवैषम्यं तेषां
जायते नाप्यसत्तुं स्वेस्वबीजेषु । एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर-
स्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्ष-
त्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः । पराप-
त्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति ।
अपिच पूर्वप्रयत्नमपेक्षेदानीं कारयति पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य
पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारेऽस्येत्यनवयम् । कथं पुनरव-
गम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति । विहितमतिपिद्वावैषम्यार्थोद्दिश्य
इत्याह । एवं हि “स्वर्गकामो यजेत” “ब्राह्मणो न
हन्तव्यः” इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिपिद्धस्य चावै-
षम्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधि-

धर्माधर्माभ्यामेव फलत्रैपम्यासिद्धेरलमीश्वरेणेत्याशङ्क्य पञ्चन्यवदित्युक्तं तद्विवृ-
णोति । पथेति । अतिदीर्घा बहवो गुच्छाः । हस्ता गुल्मा इति भेदः ।
बीजेभ्यो जायमानब्रीह्यादीनां कृतं पञ्चन्येनेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ।
कृतं तर्हि बीजेरित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । दाष्टोन्तिकं विवृणोति । एवमिति ।
यदि जीवेन कृतः स्वेच्छया कश्चित्प्रयत्नस्तदा तदपेक्षः सजीश्वरो विषमं कर्तृत्वं
कुर्यात् न तु तदसिच चक्रकापत्तेरिति शङ्कते । नन्विति । किमीश्वरस्य कारयितृत्वे
जीवस्य कर्तृत्वमेव नेत्यापाद्यते किंवा तस्य कर्तृत्वे कारयितृत्वमीश्वरस्य नेति
तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । नेति । न हि गुर्वधीनो माणवको नाप्यनस्य कर्तेति भावः ।
द्वितीयं दूषयति । कुर्वन्तं हीति । अध्ययनशक्तं प्रत्येवाध्यापकत्वोपलम्भाश्रित्याश-
क्तिमन्त्रं जीवं प्रत्यपि कारयितृत्वमीश्वरस्य युक्तमिति भावः । चक्रकापत्तिं निर-
सयति । अपिचेति । अनवयं जीवस्य कर्तृत्वं तत्कृतधर्मधर्मपेक्षया च कारयितृत्वमी-
श्वरस्येति शेषः । तस्य सापेक्षत्वे मानं शृच्छति । कथमिति । तत्र मानोक्तिपरं सूत्रा-
वयवमादत्ते । विहितेति । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विहितस्य निषिद्धस्य चावैषम्यं तस्य
चेन्नैरपेक्ष्यं तदा तयोरोनर्थक्यमतस्तयोरर्थवच्चानुपपत्तिरीश्वरस्य सापेक्षत्वसाधिकेत्याह ।
एवमिति । किमिमीश्वरस्य नैरपेक्ष्ये विहितवैषम्यं तत्राऽऽह । ईश्वर इति । वयोः

प्रतिषेधयोनैयुज्येत । अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य । तथा
विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन ।
ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे
लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां
पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्श-
यति ॥ ४२ ॥ (१६)

**अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दांशकितवादित्वमधीयत एके ॥४३॥**

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः स च संबद्धयोरेव लोके
दृष्टो यथा स्वामिभूत्पयोर्पथा वाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः । ततश्च जीवे-
श्वरयोरैव्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमादिकं स्वामिभूत्पवत्सं-
बन्ध आहोस्वेदग्निविस्फुलिङ्गवदित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो

स्थाने स एव नियुज्येत यत्ताभ्यां कार्यं तदसावेव कुर्यादिति तयोरानर्थक्यमि-
त्यर्थः । जीव प्रति प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन च तदर्थवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह । अत्यन्तेति ।
सर्वात्मना जीवस्येश्वराधीनत्वात्तत्प्रेरितस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिमाकृत्वाकृतं विधिनिषेधाभ्या-
मित्यर्थः । आदिशब्दार्थमाह । तथेति । अत्यन्तं सावक्यादेवं कुर्वन्नापीश्वरो न पर्य-
नुयोगमर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह । ततश्चेति । ईश्वरस्य स्वावश्येण फलहेतुत्वे समीहि-
तासमीहितहेतुभेदविधायि शास्त्रममानं स्यादित्यर्थः । आदिशब्ददृष्टीतं दोषान्तरमाह ।
ईश्वरस्येति । पुरुषकारस्येष्टाभिधानानुकूलस्य यत्नस्येति यावत् । पुरुषकारवै-
यर्थ्यं दृष्टान्वयिषुं वषेत्युक्तम् । तेषां वैयर्थ्यमिति संबन्धः । पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्याग-
मादिः । तदेवमेव हीत्यादिश्रुतीनां विष्यादिश्रुतिभिरविरोधात्परस्मिन्नक्षेपनियन्तरि
समन्वयसिद्धिरिति ॥ ४२ ॥ (१६)

जीवात्मन्यारोपितं कर्तृत्वमीश्वरायत्तमित्युक्तम् । इदानीं निर्धारितयोग्यत्वस्य तस्य
ब्रह्मेक्यं साधयति । अंश इति । विषयं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । जीवेति । तस्य संब-
न्धोपेक्षकत्वमाह । स चेति । सिद्धान्तानुसारिणमपि दृष्टान्तमाह । यथा वेति । उप-
कार्योपकारकत्वासिद्धिं जीवेश्वरसंबन्धं विषयीकृत्योपयथा दृष्टिं हेतुं कृत्वा विचारमयो-
क्तं संदेहमाह । ततश्चेति । नियामकभावेन पूर्वपक्षमासं संयच्छति । अनियम इति ।
जीवेश्वरयोर्नैकात्वेन प्रदेशवृत्तेः संयोगस्यानुपपत्तेः समवायस्य च निरस्त्वत्वात्कार्यका-
रणात्वादिर्शनवया तादात्म्यस्यापि दुःसंपादत्वाभिर्नैका चांशासंभवात्पादोऽस्येत्यादिश्रु-

१ क. दातृदि । २ क. ट. 'योस्य' । ३ द. म. 'स्तिद्विष्ट' । ४ ठ. द. निवृत्त्याति ।
५ ट. द. 'स्य नि' ।

दां प्राप्नोति । अथवा स्वामिश्रुत्यप्रकारेष्वेवेशित्रीशितव्य-
भावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबन्ध इति प्राप्नोति । अतो
ब्रवीत्पंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति यथाऽग्नेर्वैष्फु-
लिङ्गः । अंश इवांशो न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः संभवति ।
कस्मात् । पुनर्निरवयवत्वात् । स एव न भवति नानाव्यपदे-
शात् । “ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ” [छा० ८ । ७ ।
१] “ एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ” “ य आत्मनि तिष्ठन्ना-
त्मानमन्तरो यमपति ” इति चैर्वजातीयको भेदनिर्देशो नासति
भेदे युज्यते । ननु चार्थं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिश्रुत्यसादृश्ये
युज्यत इत्यत आह । अन्यथा चापीति । न च नानाव्यपदेशा-
देव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तद्व्यन्यथा चापि व्यपदेशो
भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः । तथाह्येके शास्त्रिनो दांशकित-
वादिभावं ब्रह्मण आमनन्त्यापरेणिका ब्रह्मसूक्ते “ ब्रह्म दांशा
ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः ” इत्यादिना । दाशा य एते कैवर्ताः
प्रसिद्धाः । ये चामी दासाः स्वामिष्वात्मानमुपेक्षयन्ति । ये
चान्ये कितवा घृतकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजन्तूदाहरणेन

वैरोपचारिकत्वाद्धृत्यस्वामिसंबन्धस्य च प्रसिद्धत्वादनियमस्य च जघन्यत्वान्नियमेन
भृत्यस्वामिलक्षणः संबन्धस्तयोरित्याह । अथवेति । अंशे च जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविरोध-
निरासेनैकस्ते ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुतीनां विरो-
धादप्रामाण्यादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधात्प्रामाण्यात्तरिसिद्धिः । पूर्व-
पक्षमनूय प्रविज्ञाभववार्थं व्याकरोति । अत इति । अंशेः सांशत्वादंशांशित्वेऽपि
प्रकृते न सांशत्वेति प्रविज्ञासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अंश इति । सूत्रसामर्थ्यान्मु-
ख्यमेवांशत्वं जीवस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह । न हीति । चोद्यद्वारा सूत्रावयव-
मादत्ते । कस्मादिति । व्यतिरेकेण व्याकरोति । स इति । आत्यन्तिकाभेदे
भेदोक्त्यसिद्धिश्चेत्तदर्थमात्यन्तिको भेदः स्यादिति शङ्कते । ननु चेति । कथंचिद्वेदेऽपि
यस्य सिद्धिस्तस्याविशयेन सिद्धिरात्यन्तिके भेदे स्यादित्युक्तम् । सुतरामिति । सूत्रा-
वयवेनोत्तरमाह । अत इति । तस्यार्थमाह । न चेति । अमेदव्यपदेशं विनादय-
न्दाशकितवादित्वमित्यादि व्याचष्टे । तथाहीति । दाशादिपदार्थोक्तिपूर्वकमुद्देश्यवि-
धेयत्वं प्रकटयन्हीनजन्तूदाहरणवात्पर्यमाह । दाशा इति । उक्तार्थस्फुटीकरणार्थ-

१ छ. वाऽऽप्नोति । २ क. ज. ‘ष्ठन्य आत्मा’ । ३ क. दासकिं । ४ ज. दासा । ५ ज. दाशा ।
६ क. ज. म. ट. ब्रह्ममे । ७ क. ज. म. ट. “ वा उत ” इ । ८ ड. म. “ भिन्यात्मा ” । ९ ड. ज.
म. ट. “ पक्षिपन्ति । १० क. ज. “ ति निही ” । ११ छ. “ न जी ” । १२ क. म. “ यमिही ” ।

सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्म-
त्वमाह । तथाऽन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायोमेवायमर्थः प्रपञ्चयते
“त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो
दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः” [श्वे० । ४ । ३]
इति । “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवद-
न्यदास्ते” इति च । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [नृ० ३।७।२३]
इत्यादिश्रुतिभ्यश्चास्यास्य सिद्धिः । चैतन्यं चाविशिष्टं जीवेश्व-
रयोर्पथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोरौष्ण्यम् । अतो भेदाभेदावगमाभ्या-
मंशत्वावगमः ॥ ४३ ॥

कुतश्चांशत्वावगमः ।

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति “तावानस्य महिमा ततो
उपायश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि” [छा० ३ । १२ । ६] इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रमा-
नानि स्थावरजङ्गमानि निर्दिशति । “अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र

मुदाहरणान्तरमाह । तथेति । वञ्चसि गच्छसि । सूत्रात्मैवात्र सर्वात्मत्वेन स्तूपये
न परमात्मेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह । सर्वाणीति । यदास्ते यो नामरूपे निर्मायाभि-
वदनादि कुर्वन्वर्तते तं विद्वानिहैवाप्रुष्टो भवतीति संबन्धः । न केवलं विविद्धैरिव भेदो
बोध्यते किंतु निषेधद्वाराऽपीत्याह । नेति । न केवलं श्रुतिवोऽभेदो न्यायतश्चे-
त्याह । चैतन्यं चेति । जीवो नात्यन्तं ब्रह्मणो भिद्यते चिद्रूपत्वाद्ब्रह्मवदेवेत्यर्थः ।
व्यपदेशाभ्यामुपपत्तेश्च फलितमाह । अत इति ॥ ४३ ॥

अंशत्वमिदं हेतुन्तरत्वेनानन्तरसूत्रमवतारयति । कुतश्चेति । तद्याचष्टे । मन्त्रेति ।
अस्य सहस्रशीर्ष्णः पुरुषस्य तावान्महिमा विभूतिर्न स्वरूपं यावानेष प्रपञ्चस्त्वस्त्व-
स्मात्प्रपञ्चान्यायान्महत्तर एवायं प्रकृतः पुरुषः । आचपादार्यं विवृणोति । पादोऽ-
स्येति । द्वितीयपादार्यं प्रपञ्चयति । त्रिपादिति । भूतशब्देन रूढियोगाभ्या महा-
भूतानां जनिमन्मात्रस्य ज्ञाने कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । वृद्धव्य-
वहारमात्रे कथं भूतशब्दस्योक्तार्थवेत्याशङ्क्य वैदिकव्यवहारं दर्शयति । अहिंसन्निति ।
वीर्यानि शास्त्रोक्तानि कर्माणि तेभ्योऽन्यत्र सर्वाणि भूतान्याहिंसन्वर्ततेत्यत्र भूतशब्दो
जीवमवानेषु स्थावरजङ्गमेषु प्रयुज्यते तत्र प्राप्तिमानिषेधस्य फलत्वादवो युक्तं

तीर्थेभ्यः" इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् ।
तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥
कुतश्चांशत्वावगमः ॥

अपिच स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते ।

"ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः"

[भ० गी० १५ । ७] इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः । यत्सूक्तं
स्वामिभृत्यादिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति । यद्य-
प्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथाऽपि शास्त्राच्चत्रांशांशित्वमीशित्रीशि-
तव्यभावश्च निश्चीयते । निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो निर्हीनोपा-
धिसंपन्नाज्जीवान्प्रशास्तीति न किंचिद्विप्रतिपिध्यते ॥ ४५ ॥

अत्राऽऽह ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसार-

प्रकृतेऽपि भूतशब्दस्य जीवविषयत्वमित्यर्थे । तथाऽपि भूतानां पादत्वमेवोच्यते न त्वंशत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह । अंश इति । मात्रवर्गिकमथमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४४ ॥

न केवलं श्रुतेर्गैव जीवस्येश्वरांशत्वं त्रिदुःस्पृतेरपीति सूत्रान्तरमुत्थापयति ।
कुतश्चेति । तद्व्याकरोति । ईश्वरेति । स्मृतिमिदमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।
जीवेश्वरयोरीशित्रीशितव्यभावात्तस्य स्वामिभृत्यादिष्वेव प्रसिद्धत्वात्तयोः स्वामिभृत्य-
भावः संबन्धो नाशाशित्वे लोकप्रसिद्धिविरोधादित्याशङ्क्योक्तमनुवदति । यत्स्विति ।
यवव्राह्मणविकरणन्यायेन लोकप्रसिद्धिः शास्त्रीयप्रसिद्ध्या बाध्येत्याह । यद्यपीति ।
जीवेश्वरयोरीपाधिकत्वाविशेषे कस्मादीशित्रीशितव्यभावो विपरीतो न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । निरतिशयेति । एकस्मिन्नेव पूर्णे चिदात्मन्यनाद्यभिर्वाच्याविद्याक-
ल्पितो जीवेश्वरजगद्वेदस्त्वन कल्पितोपाध्युत्कर्षनिकर्षवशादीशित्रीशितव्यव्यवस्था
वस्तुतस्तु सर्वरूपनादीनां चिदेकत्वानमद्वितीयं तत्त्वमिति भावः ॥ ४५ ॥

उत्तरसूत्रव्याख्यायां शङ्काप्राह । अत्रेति । जीवेश्वरचोरशाशित्वं सप्तम्यर्थे ।
दुःखित्वं स्यात्तत्तश्चानीश्वरत्वापत्ति शेषः । अशगतेन दुःखेनाशिनो दुःखित्वं दृष्टान्तेन

दुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके
हस्तपादाद्यन्यतमाङ्गगतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं
तद्वत् । ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् । अतो
चरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्पददर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः
स्यादिति । अत्रोच्यते ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति
प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्यावेशवशादेहाद्यात्मभावमिव गत्वा
तत्कृतेन दुःखेन दुःखग्रहमित्यविद्यया कृतं दुःखोपभोगमभिम-
न्यते नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वाऽस्ति ।
जीवस्याप्यविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रम-
निमित्त एव दुःखाभिमानो न तु पारमार्थिकोऽस्ति । यथा च
स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्याऽनुभवति
तथा पुत्रमित्रादिगांचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवत्यह-
मेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिवि-
शमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त
एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते । तथाहि

स्पष्टयति । यथेति । ईश्वरस्य दुःखित्वे दोषान्तरमाह । ततश्चेति । ब्रह्ममाप्तानां
महत्तरं दुःखे प्राप्ते मोक्षस्यापुरुषार्थवेत्याह । अत इति । तस्याप्युपपत्त्यैवे
सम्यग्धीसा-
धनविधाधिशाल्मवैयर्थ्यमित्याह । इति सम्यगिति । मूत्रमवतारयति । अत्रेति ।
नैवं पर इति भागं विमज्जते । यथेति । प्रतिज्ञाते विभागे हेतुमाह । जीवो हीति ।
जीवस्य दुःखित्वे तदंशित्वादीश्वरस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य तस्यापि वस्तुतोऽदुः-
खित्वाच्चैवमित्याह । जीवस्येति । न चानिर्वाच्यमेव दुःखं ब्रह्मण्यपीति वाच्यं तदु-
पनायकदृष्ट्यामावाक्यन्वितस्य च दृष्टिमात्रदेहत्वाच्चैवद्वारा च ब्रह्मणि तदुपगममात्र
नैवं ब्रह्ममाप्तानां महत्तरदुःखमाधिरज्ज्ञानतन्मध्यस्तेरेव तस्यासित्वादिति भावः । मिथ्या-
भिमानरुढं दुःखमित्ययुक्तं पुत्रादौ विवेकबुद्ध्याऽऽत्माभिमानाभावेऽपि तद्वत्तदुःख-
स्याऽऽत्म-यारोपादित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेति । अनुभवविवारं विविधपञ्चान्वितप-
भिनयति । अहमिति । अन्वयेनोक्तं निगमयति । ततश्चेति । तमेवार्थं व्यतिरेकेण
स्फोरयति । व्यतिरेकीति । उदेव वितृणोति । तथाहीति । उक्तं व्यतिरेकमुपजीव्य

पुत्रमित्रादिभक्त्यु बहुपूषविष्टेषु तत्संबन्धाभिमानिष्वितरेषु च पुत्रो
मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्युद्धोषिते येषामेव पुत्रमित्रादिभक्त्याभि-
मानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परि-
व्राजकोदीनाम् । अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं
दृष्टं किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्य-
चेतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्र-
सङ्गः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः । प्रकाशः सौरश्वा-
न्द्रमसो वा विद्यव्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाविसंबन्धात्तेष्टृजु-
वक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तेज्जावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न
परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा चाऽऽकाशो घटादिषु
गच्छत्तु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति ।
यथा चोदशरावादिकम्पनात्तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न
तद्वाऽन्यैः कम्पते । एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपहिते जीवा-
खर्पेऽशे दुःखापमानेऽपि न तद्द्वानीश्वरो दुःखापते । जीवस्यापि

सम्यग्दर्शनानर्थक्यमसङ्गं मत्यादिकति । अतश्चेति । लौकिकस्य शास्त्रोक्ततत्त्वधीशू-
न्यस्येत्यर्थः । सम्यग्दर्शनं विवेकज्ञानमात्रम् । विषयशून्यादविषयादिति यावत् ।
तस्य सम्यग्दर्शनं शास्त्रार्थं तत्त्वमाक्षात्करणं तस्यार्थवत्त्वमिति किमु वक्तव्यमिति
योजना । कैमुतिकन्यायफलमाह । तस्मादिति । ईश्वरः स्वात्मतेदुःखं दुःखी
स्यादंशित्वादेवदत्तवदित्यत्र तन्निमित्तधर्मवस्वोपाधेरप्रयोजको हेतुरित्युक्तम् । इदानीं
प्राक्कं प्राक्कं वा दुःखित्वमीश्वरे साध्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये यदंशाश्रितं तदं-
शानि वस्तुतः स्यादित्यत्र व्यभिचारमाह । प्रकाशेति । प्रकाशश्चान्तं व्याचष्टे ।
यथेति । आत्मन्युपाधितो दुःखादिप्रतीतिरेव वस्तुतस्तु न प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्त-
मुक्त्वा लोकद्वयसंचारस्यापि तस्मिन्प्रतीतिमार्गं न वस्तुतस्तु दृष्टान्तमाह । यथा चेति ।
क्रियामात्रस्याऽऽत्मनि वस्तुतो नास्ति प्राप्तिरित्यत्रोदाहरणम् । यथा चेति ।
दृष्टान्तत्रयगतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । वास्तवे दुःखित्वे साध्ये व्याभि-
चारमुक्त्वा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यामाह । जीवस्येति । प्राक्कं वा दुःखित्वे साध्ये
जीवद्वारा परस्मिन्नपि तत्प्रतीतिरिष्टत्वेन सिद्धसाध्यतां मतवोभयत्रापि नास्ति वस्तुतो

१ क. ज. 'मादिमाधि' । ज. घ. 'मात्रोपि' । २ ट. 'पुत्रादिमत्त्वमिति' । ३ ज. 'महाभि' ।
४ क. ज. घ. ट. 'काना' । ५ क. ज. ट. 'तद्भा' । ६ ड. ज. घ. 'जुषाःपुष' । ७ ख. 'योजनम्' ।
८ घ. 'मत्प्रोपा' ।

दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तम् । तथाचाविद्यानिमित्तजीवभा-
वद्व्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः “तत्त्व-
मसि” इत्येवमादयः । तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो
दुःखित्वप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयो यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा
दुःखापन्न इति ।

“तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पञ्चपत्रमिवाम्भसा ।

कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः” इति ।

चशब्दात्समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । “तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाह्नस्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [श्वे० ४।६] इति ।

“एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः”

[षट्० ५।११] इति च ॥ ४७ ॥

अत्राऽऽह यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात्क-

दुःखित्वमागमविरोधादित्याह । तथा चेति । परकीयानुमाननिरासफलमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ ४६ ॥

परानुमाने श्रुतिस्मृतिविवेकद्वयया कालात्ययापदेशं दर्शयति । स्मरन्तीति ।
तत्र स्मृतिविरोधं विभजते । स्मरन्ति चेत्पादिना । काऽसौ स्मृतिस्त्वामाह ।
तत्रेति । निर्वारणार्थं मममी । फलैश्चापीति चकारात्कर्मभिरपीत्यर्थः । कर्मात्मा
कर्मोश्रयो जीवः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वायवो मनो बुद्धिश्चेति
सप्तदशसंख्यावच्छिन्नः समूहः सप्तदशको राशिस्त्वेनेति यावत् । सूत्रे स्मृतिविरोध
उद्भाव्यते श्रुतिविरोधस्तु न भार्वात्याशङ्क्याऽऽह । चशब्दादिति । यथाऽऽदित्यः
सर्वप्रकाशको न प्रकाश्यदोषैः स्पृश्यते तथेति यावत् ॥ ४७ ॥

अंशंशित्वमुपेत्याशित्वहेतोरप्ययोजकत्वाद्युक्तमिदानीमंश इत्युक्तमाक्षिप्य समाधातुं
सर्वप्रत्ययमादायाऽऽक्षिपति । अत्रेति । कथमित्यस्मादुपरिष्ठातर्ह्येति संषध्यते । अनु-
ज्ञादिव्याख्यानुपपत्त्या स्वरूपभेदः स्यादित्यर्थः । आक्षेपुर्निबन्धितमज्ञात्वा शङ्कते ।

यमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति । ननु चांशो जीव ईश्वरस्पेत्युक्तम् । तद्वेदानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावव्यतिकीर्ण-
बुपपद्येते किमत्र चोद्यत इति । उच्यते । नैतदेवमनंशत्वमपि हि
जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति “तत्सृष्ट्वा । तदेवा-
नुमाविशत्” [तै० २ । ६ । १] “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा”
[बृ० ३ । ७ । २३] “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति” [बृ० ४ । ४ । १९] “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मा-
स्मि” इत्येवंजातीयकाः । ननु भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वं सिध्य-
तीत्युक्तम् । स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयि-
षितौ स्यातामभेद एव त्वन्न प्रतिपिपादयिषितौ ब्रह्मात्मत्वप्रति-
पत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते न च निरव-
यवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः संभवतीत्युक्तम् । तस्मात्पर
एवैकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्त-
व्याऽनुज्ञापरिहारोपपत्तिः । तां ब्रूमः ।

नन्विति । अंशाशित्वे फलितमाह । तदिति । वेपामंशाना जीवानामंशिनः
परस्मान्मिथश्च भेदादिति यावत् । अनुज्ञादेरेव सिद्धौ चोद्यासिद्धिरनुज्ञादिविषये फल-
णीत्याह । किमिति । आक्षेपा प्रत्याह । उच्यते इति । जीवस्येश्वराशत्वमाश्रित्या-
नुज्ञादेः सिद्धिरुक्ता वा निरस्यति । नैतदिति । अभेदवादिनी, श्रुतीरनुक्रामति ।
तदित्यादिना । व्यपदेशक्यमादायोक्तं सिद्धान्ती स्मारयति । नन्विति । उभयद-
ष्ट्याऽशत्वमुभयोः प्रतिपाद्यत्वे स्यान्न च तदस्तीत्याह । स्यादिति । भेदाभेदयोर-
भेदं निर्धारयितुमत्रेत्युक्तम् । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे हेतुमाह । ब्रह्मेति । भेदोऽपि प्रति-
पाद्यतामभेदवदित्याशङ्क्याऽऽह । स्वभावेति । अविद्या समावः । इतश्चाभेदस्यैव
प्रतिपाद्यतेत्याह । न चेति । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे फलितमाह । तस्मादिति । स्वक-
पैक्ये स्थिते पूर्वोक्तानुपपत्तिवादप्रस्थितिमाह । इत्यत इति । अनुज्ञासिद्धये स्वक-
भेदे वाच्ये सिद्धान्ती सूत्रेणोत्तरमाह । तामिति । वैदिकानुज्ञापरिहारौ ज्ञानसीक्या-

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

“ऋतौ भार्यामुपेयात्” इत्यनुज्ञा । “गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्” इति परिहारः । तथा “अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्” इत्यनुज्ञा । “ने हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्र-मुपसेवितव्यमित्यनुज्ञा । शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः । एवं-प्रकारवानुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहसंबन्धात्स्याताम् । देहैः संबन्धो देहसंबन्धः । कः पुनर्देहसंबन्धः । देहादिरयं संघा-तोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा च सा सर्वमा-णिनामहं गच्छाम्यहमांगच्छाम्यहमन्धोऽहमनन्धोऽहं मूढोऽ-हममूढ इतीत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः सम्पददर्शनादन्यन्निवार-रकमस्ति । प्राक्तु सम्पददर्शनात्प्रतप्तैषा भ्रान्तिः सर्वज्ञेन्तुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसंबन्धकृताद्विशेषादैकात्म्याभ्युप-पगमेऽप्यनुज्ञापरिहारावकंल्प्येते । सम्पददर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहा-हारानर्थक्यं प्राप्नुमः । न । तस्य कृतार्थत्वाभिप्राज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वति-

धेमुदाहरति । ऋताविति । लौकिकावपि” तौ दर्शयति । एवमिति । लौकिकवैदि-कानुज्ञादेरुक्तत्वरूपत्वेऽपि कथमैकात्म्ये तयोः सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । आत्मनो देहेन संबन्धेऽपि कथमुभयोः सिद्धिस्तत्राऽऽह । देहैरिति । आत्मनोऽस-ङ्गस्य न तैः संगविरत्याह । क इति । असङ्गत्वेऽपि तस्य “देहादिसंबन्धं दर्शयति । देहादिरिति । उक्ते संबन्धे मानमाह । दृष्टा चेति । तस्या अविद्यात्मकत्वेन निवृत्त-त्वानुज्ञादिप्रयोजकत्वेत्याशङ्क्य सम्यग्ज्ञानात्प्रागूध्वं वा तस्या निवृत्तिरिति विक-ल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न हीति । अविद्यात्मकत्वात्तस्याः सस्यज्ञानातिरिक्तविरोध्य-भावादित्यर्थः । निवारकान्वरामात्रं तुशब्देन परामृश्य सर्वत्रासं कुचकृत्स्नमुक्तसंबन्ध-स्याऽऽह । प्राक्त्विति । अज्ञानावस्थायां देहादियोगस्यानिवृत्तत्वे फलितमाह । तदे-वमिति । विशेषो भेदः । द्वितीयमालम्ब्ये । सम्पत्तिरिति । सम्पददर्शनं किमात्मैक्यधीः किं वा देहातिरिक्तीः । नाऽऽद्यः । वदतो देहादिसंबन्धनिवृत्तेरनुज्ञाद्यानर्थक्यस्येष्ट-त्वादित्याह । नेति । अनुपपत्तिमेव वक्तुं सामान्यन्यायमाह । हेयेति । तथाऽपि कथमात्मैक्यदर्शनो नियोन्यत्वासिद्धिस्तत्राऽऽह । आत्मनस्त्विति । आत्मानविरिक्ते

१ ट. म. मा । २ क. म. “तर्ह्ये” । ३ ट. “के मि” । ४ ट. म. “देहं” । ५ ट. “मान-
न” । ६ ज. “नोऽहं” । ७ क. “होऽहं पश्चित्” । ८ क. ज. ट. प्राक्त्वम् । ९ म. “जन्तूनाम्” ।
१० क. ज. म. ट. “नस्ते” । ११ ट. ट. “पि” । १२ म. देहं ।

रिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं नियुज्येत । न चाऽऽत्माऽऽ-
त्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियो-
ज्यत्वमिति चेन्न । तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो
नियोज्यत्वं तथाऽपि व्योमादिवदेहाद्यसंहतत्वमपश्यत एवाऽऽ-
त्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः करपचि-
दपि नियोगो दृष्टः । किमुतैकात्म्यदर्शिनः । न च नियोगाभा-
वात्सम्पद्यदर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः । सर्वत्राभिमानरथैव प्रवर्तक-
त्वादभिमानाभावाच्च सम्पद्यदर्शिनः । तस्माद्देहसंबन्धादेवानुज्ञा-
परिहारो ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्या-
त्परिह्रियते नेतरः । यथा च प्रकाश एकरूपापि सवितुरमे-
ध्यदेशसंयुक्तः परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः । तथा भौमा-
प्रदेशा वज्रवैद्यैर्दृष्टोदय उपादीयन्ते । भौमा अपि सन्तो नरकले-
वरादयः परिह्रियन्ते । तथा मूत्रपुरीषं गवैः पवित्रतया परिष्क-
ृते तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत् ॥ ४८ ॥

विषये नियोज्यत्वमाशङ्क्याहेयोपादेयत्वाद्वात्मनो नैवमित्याह । न चेति । द्वितीयं
शङ्कते । शरीरेति । व्यतिरेकदर्शने नियोज्यत्वासिद्धेः सति तस्मिन्देहासंबन्धाभियो-
गायोगादनुज्ञाघानर्थक्यमित्यर्थः । देहाद्यतिरेकदर्शिनोऽपि तत्संहतत्वाभिमानिनो नियो-
ज्यत्वयोगादनुज्ञादेरर्थचेत्याह । नेत्यादिना । तदेव विभज्ये । सत्यमिति । अङ्गी-
कृतं भागं दर्शयति । व्यतिरेकेति । तर्हि देहादियोगस्य निवृत्तेरनुज्ञाचमिद्विस्वमाऽऽ-
ह । तथाऽपीति । असंहतत्वेऽपि वददर्शनाभावे दृष्टान्तमाह । व्योमादिवदिता ।
व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं चेद्विकोपादिक्यदर्शिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न
हीति । देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः संहतत्वधीनून्यस्य मुपुत्स्येति यावत् । तर्हि सम्प-
द्यदर्शिनो विभिनिषेवामावाचयेष्टचेष्टापरिर्णेत्याह । न चेति । विषयाभिनिषिद्धचेतसो
ज्ञानानुदयादवश्यं मायकावस्थायाभेवाभिनिवेशात्मागेन भवितव्यं सस्य पुनः सम्पद्यज्ञा-
नोदयेऽपि पूर्ववामनातो विषयाभिनिवेशामावाभियतमवृत्तेर्न यथेष्टचेष्टेत्यर्थः । प्रसङ्गा-
गतं त्यक्त्वा प्रकृतमुपमंहरति । तस्मादिति । उपाधिवशादनुज्ञापरिहारानित्यथ
दृष्टान्तमाह । ज्योतिरिति । क्रव्यं गोसमर्त्ताति शयज्ञानादिसंयन्त्रो वद्विरथ क्रव्यादि-
त्युच्यते ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्योप्यात्मनो देहविशेषयोगात् ।
यस्त्वयं कर्मफलसंबन्धः स चाकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्षित
स्वाम्येकत्वादिति चेत् । नैतदेवमसंततः । न हि कर्तुर्भोक्तुश्चाऽऽ-
त्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबन्धोऽस्ति । उपाधतत्रो हि जीव
इत्युक्तम् । उपाध्यसंतानाच्च नास्ति जीवसंतानः । ततश्च कर्म-
व्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैव जीवः परस्याऽऽत्मनो जलसूर्यकादिवत्प्र-
तिपत्तव्यः । न स एव साक्षात्तापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च यथा
नैकस्मिजलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते । एवं
नैकस्मिज्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्धः । एव-
मव्यतिकर एव कर्मफलयोः । आभासस्य चाविद्याकृतत्वात्तदाश्र-
यस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति । तद्वचुदासेन च पार-

अनुज्ञादेरुक्तनीत्या सिद्धिमुपेत्य कर्मफलसंबन्धव्यतिकरमाशङ्क्य परिहरति ।
असंततेश्चेति । सूत्रव्याख्यां शङ्कायाह । स्यातामिति । यद्यपि स्थूलदेहावच्छेदाद-
नुज्ञापरिहारी युज्येते तथाऽपि कर्मफलसंकरो दुर्वार एतदेहविशिष्टस्य स्वर्गादिभोगा-
योगे स्वरूपस्यैव तद्योगप्रौढ्यादतः स्वर्गादिरादिव्यवस्थानुपपत्त्या स्वरूपभेद इत्यर्थः ।
किं परमात्मपेक्षैकत्वं किं वा जीवापेक्षया । आद्ये परस्याभोक्तुरपि सर्वाश्रयत्वान्न
व्यतिकराशङ्केत्याह । नैतदिति । द्वितीये सूत्रावयवेन निरस्यादि । असंततेश्चेति ।
तदेव विवृणोति । न हीति । स्थूलदेहयोगव्यभिचारेऽप्यविद्यातदुत्थान्तःकरणयोग-
स्यासंसारमोक्षादव्यभिचारात्तदवच्छिन्नस्यैव स्वर्गादिभोगित्वान्न व्यवस्थायाः स्वरूपभे-
दधीरित्यर्थः । औपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपत्तिं सूत्रावयवाय दर्शयति । ततश्चेति ॥ ४९ ॥

आद्ये सूत्रे जीवस्याशत्वमवच्छेदबुद्ध्योक्तमधुना रूपं रूपमित्यादिश्रुतिसिद्धं
प्रतिबिम्बपक्षमुपन्यस्यति । आभास इति । तद्व्याख्याति । आभास एवेति । एव-
कारार्थमाह । नेत्यादिना । न हि जीवः साक्षात्परमात्मैवोपाविध्यवधानान्नपि वस्त्व-
न्तरं तत्सृष्ट्यादिश्रुतिसृष्टिविवेकोधादित्यर्थः । आभासपक्षे स्वर्गादिरादिव्यवस्थाऽपि
सुस्थेत्याह । अतश्चेति । अस्मिन्पक्षे बन्धोऽज्ञानाज्ञानान्मुक्तिरित्येतदपि सिध्यती-
त्याह । आभासस्येति । स्वरूपैक्येऽपि नास्ति दुःखादिमंकर इत्युक्त्वा चकारसूचित्वं

१ क. ज. 'ता तावन्नामा' । २ ज. ट. 'स्याऽऽत्म' । ३ क. ट. स. ऐका' । ४ ड. न. ट.
'ततिः स' । ५ क. 'मध्यव्य' । ६ क. 'पातिः । त' । ७ ज. ट. 'तिरतस्तद्' । ८ क. न. जी' ।
९ क. श. ठ. ड. 'रोषः स्यादि' । १० श. ठ. ड. 'पैक्ये ना' ।

मार्थिकस्य घृह्यात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषां तु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । कथं बहवो विभवंश्चाऽऽत्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः । सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुट्यादिसमोना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांस्यचेतनानि तत्राऽऽत्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगाश्रयेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते ते चाव्यतिरेकेण प्रत्येकमात्मसु सम्पद्यन्ति स संसारः । तेषां नवानामात्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनिधानाद्यविशेषाच्चैकस्य मुखदुःखसंबन्धे सर्वेषां मुखदुःखसंबन्धः प्राप्नोति । स्यादेतत् । प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकेवल्यार्थत्वाद्यवस्था भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिरूपापनार्थं प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथाचानिमोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारम् ।

वक्तुमुपक्रमवे । येषां त्विति । आत्मभेदात्परमवे व्यतिकरो नेति शङ्कते । कथमिति । परपक्षे व्यतिकरं प्रसज्यितुं सांख्याभिप्रायं तावदाह । बहव इति । कथं तर्हि तेषां भोगापवर्गौ तत्राऽऽह । तदर्थमिति । वैशेषिकप्रक्रियामाह । सतीति । घटादिसाम्यमेव स्फोरयति । द्रव्येति । मात्रचो विवक्षितं दर्शयति । स्वत इति । कथं तर्हि तेषु भोगापवर्गौ तत्राऽऽह । तदिति । तथाऽपि कथं बन्धमोक्षादित्याशङ्क्य बन्धस्वरूपमाह । तत्रेति । मुक्तिस्वरूपमाह । तेषामिति । स्वापादिव्यावृत्त्यर्थमत्यन्तपदम् । पक्षद्वयमनूय साख्यपक्षे व्यवस्थानुपपत्तिमाह । तत्रेति । संनिधानाद्यविशेषादित्यादिशब्दादिदोषान्निभ्यमुक्तम् । सांख्याभिप्रायमाशङ्कते । स्यादिति । सर्वेषां पुंसां संनिधिमिर्विशेषत्वयोरविशेषेऽपि प्रधानमेव तेषां मोक्षार्थं प्रवर्तते तथाच कंचित्कालं नर्तकोवत्स्वात्मानं दर्शयित्वा स्वयमेवोपरमते सविकारप्रधानदर्शनमेव पुंसां बन्धस्तदुपरमे तदृष्ट्यामात्रान्मुक्तिरूपचर्येतेऽतो नियतप्रधानप्रवृत्त्या व्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः । प्रतिनियतप्रधानप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वविभूतिरूपापनाय तत्प्रवृत्तिरिति पुंसां मोक्षो न स्यादित्याह । अन्यथेति । प्रधानप्रवृत्तेर्मोक्षार्थत्वेऽपि सर्वेषामपर्यायमेव कस्यान्मोक्षो न भवेत्कस्याचिन्मोक्षो बन्धश्च कस्यचिदिति व्यवस्थायां मानामावादित्याह । नैतदिति ।

न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुम् ।
 लपन्त्या तु कयाचिद्व्यवस्थोच्येत । असत्पां पुनरुपपत्तौ कामं मा
 भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्यतिकरः ।
 काणादानामपि यदैकेनाऽऽत्मना मनः संयुज्यते तदाऽऽत्मा-
 न्तरैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात्संनिधानाद्यविशेषात् ।
 ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्येकस्याऽऽत्मनः सुखदुःख-
 योगे सर्वात्मनामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० ॥
 स्यादेतददृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति । नेत्याह ।

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुष्वात्मैस्वाकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं चार्द्धाभ्यन्तरावि-
 शेषेण संनिहितेषु मनोवाक्कार्यैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपार्ज्यते ।
 सांख्यानां तर्वेत्तदनात्मसमवापि प्रधानवातिं प्रधानैसाधारण्यान्न
 मत्पात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि
 पूर्ववत्साधारणेनाऽऽत्ममनःसंयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यै-
 वाऽऽत्मन इदमदृष्टमिति निर्दिष्टे हेत्वभावादेव एव दोषः ॥ ५१ ॥

प्रधानस्य स्वाभिभूतिख्यापनपरिहाराय प्रतिनियतप्रवृत्तिरित्युक्तं तन्नाऽऽह । न हीति ।
 नियमस्यानादित्वान्नाय युक्तिरन्वेष्टेत्यार्शङ्क्यानियमस्यैवानादित्वान्मैवमित्याह ।
 असत्पामिति । वैशेषिकसमयेऽपि व्यवस्थासिद्धिमाह । काणादानामिति । संनिधा-
 नादीत्यादिशब्देन द्रव्यत्वादि गृहीतम् । हेतुर्मेन.संयोगः । फलं सुखादि ॥ ५० ॥
 यददृष्टकृतो मन संयोगस्तस्यैव तत्कृतं सुखादीति व्यवस्था शङ्कते । स्यादेत-
 दिति । सूत्रेणोत्तरमाह । नेत्याहेति । अनियमं व्याख्यातुं पक्षद्वयसाधारणं तज्जन्म-
 मकारमाह । बहुष्विति । एवमदृष्टोत्पत्तावपि तन्निमित्ता व्यवस्था किं न स्यादित्या-
 शङ्क्य साख्यान्प्रत्याह । सांख्यानामिति । पक्षान्तरेऽप्यदृष्टानियमं व्याचष्टे ।
 काणादानामिति । पूर्ववादिति सुखाद्युत्पादकमन.संयोगवदित्यर्थः । यद्वा नियम्यत्वेन
 मेकैवसुखादिवदित्यर्थः । एष एव दोष इत्यदृष्टस्य नियामकत्वायोगो गृह्यते ॥ ५१ ॥

१ झ 'शेषः' एतं । २ क. ड. ज. झ. 'सस्यो' । ३ क. ड. ज. झ. 'नामेव सं' । ४ क. झ.
 'मानस' । ५ झ. 'न दुःखमुति' । ६ क. ज. झ. 'दुःखत्व' । ७ क. 'रमसु सर्व' । ८ क. झ. 'व्या-
 भ्यान्त' । ९ ज. ड. 'मुपपद्यते' । १० झ. 'वद' । ११ क. 'तत्तद' । १२ क. 'नस्य सा' । १३ क.
 ज. झ. ड. 'यमहे' । १४ झ. 'शङ्क्य नि' । १५ झ. ड. ड. प्रस्तुतं ।

स्यादेतदहमिदं फलं प्राप्त्वानीदं परिहरणीत्यं प्रयंता इत्थं
करवाणीत्येवंविधा अभिसंध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्ट-
स्याऽऽत्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्पन्तीति नेत्याह ।

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवाऽऽत्ममनःसंयोगेन सर्वा-
त्मसंनिधौ क्लिपमाणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुपपन्न
एव ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ (१७)

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः
शरीरावच्छिन्न एवाऽऽत्मप्रदेशो भाव्यत्पत्तयः प्रदेशकृता व्यव-
स्थाऽभिसंध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति ।
तदपि नोपपद्यते । कस्मात् । अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्वि-
सर्ग एवाऽऽत्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति । सत्र न वैशेषिकैः
शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्प-
मानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्याऽऽत्मनः प्रदेशः कल्पनिकत्वादेव न
पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्मसंनिधा-
वुत्पद्यमानमस्यैवाऽऽत्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यम् ।

अदृष्टहेत्वसाधारण्येन तस्यापि तथात्वं शङ्कते । स्यादेतदिति । सूत्रेण परिहरति ।
नेत्याहेति । तद्विभजते । अभिसंधीति । अदृष्टं दृष्टान्त्यितुमपिशब्दः । उक्तो
दोषोऽदृष्टस्य सुखादेश्वानियमः ॥ ५२ ॥

प्रकारान्तरेणासाधारण्यमाशङ्क्य दूषयति । प्रदेशादिति चेदिति । चोर्थं
विवृणोति । अयेति । परिहारं विभजते । तदपीत्यादिना । सर्वेषामात्मनां
सर्वदेहेष्वन्तर्भावे फलितमाह । तत्रेति । प्रदेशकल्पनामुपेत्यापि दूषयति ।
कल्पयेति । कार्यमभिसंध्यादि । यस्याऽऽत्मनः शरीरं तस्यैव तत्र वृत्ति-
लभो नान्येषामित्याशङ्क्याऽऽह । शरीरमिति । न च पूर्वादृष्टवशादेह-
नियमस्तस्यापि नियमश्च देहसंबन्धादित्यनादित्वादौषोऽन्वपरंपरापातदागमानु-
रोधे चाऽऽत्मक्यप्रसङ्गादिति भावः । किंच प्रदेशमेदं विनाऽपि सुखादेव्य-

प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानमुखदुःखभाजोः
 कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात् । समानप्रदे-
 शस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात् । तथाहि देवदत्तो यस्मि-
 न्प्रदेशे मुखदुःखमन्वभूतस्मात्प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे यज्ञद-
 त्तशरीरे च तं प्रदेशमनुभाषे तस्यापीतरेण समानः मुखदुःखानु-
 भवो दृश्यते स न स्यादिति देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं
 न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवौचिनः स्यात् । ब्राह्म-
 णादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युप-
 भोगस्य । सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टान्ताभावात् ।
 वद तावत्त्वं के बहवः समानदेशाश्चेति । रूपादय इति चेन्न ।
 तेषामपि धर्म्यशेनाभेदाल्लक्षणभेदाच्च । ननु बहूनामात्मनां लक्षण-
 भेदोऽस्ति । अन्त्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेन्न । भेदकल्पनाया
 अन्त्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि

वस्थाया दृष्टत्वाच्च तस्य व्यवस्थापकतेत्याह । प्रदेशेति । द्वयोरात्मनोस्तुल्यदे-
 शमदृष्टं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । तथाहीति । किंच प्रदेशभेदेऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरै-
 काधिकरण्याच्च तस्य व्यवस्थापकतेत्याह । स्वर्गादीति । बहूनां सर्वगतत्वमुपेत्याव्य-
 वस्थोक्ता संप्रति तदपि नास्तीत्याह । सर्वेति । बहूनां विभुत्वे दृष्टान्ताभावेऽपि तुल्य-
 देशत्वे तद्भावादात्मनां पारिशोष्याद्विभुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । वदेति । रूपादीनां
 बहूनामेक एव घटो देशो दृष्टो न च भिद्योविरोधो निरवयवत्वात्तथाऽऽत्मनामपि निरव-
 यवानामेकदेशत्वेति शङ्कते । रूपेति । तेषामपि तेजोजलादिभिः स्वर्धर्मभिरभेदात्तदवि-
 रिक्तघटाभावात्कुतो दृष्टान्ततेत्याह । नेति । किंचाऽऽत्मनां बहुत्वमपि लक्षणभेदा-
 दन्त्यविशेषवशाद्वा । नाऽऽद्यः । अन्यत्र लक्षणभेदात् । भेदेऽपि प्रकृते तदभावादि-
 त्याह । लक्षणेति । नाऽऽत्मनां तद्भेदोऽस्ति तेषां भिन्नलक्षणानुपलम्भात्तत्तत्तथायुक्तं
 बहुत्वमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कित्वा दूषयति । अन्त्येत्यादिना । नित्यद्वेष्याः स्वरू-
 पसन्वो विशेषास्तद्वशादात्मसु व्यावृत्तिरित्युक्तं न हि तेषां निर्भिन्ने व्यावृत्तिर्वाहेतुत्वं
 स्वरूपादपि तत्प्रसक्तानेकाभावप्रसङ्गादतो भेदे सिद्धेऽन्त्यविशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ च भेद-
 सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्नैकस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । यत्तु बहूनामात्मनां विभुत्वासिद्धि-
 र्दृष्टान्ताभावादिति वन्न । आकाशादीनामेव यथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आकाशा-

[अ० २ पा० ४ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६७७

विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात् । तस्मादात्मैकत्व-
पक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ (१७)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ
श्रीशारीरमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

वियदादिविषयश्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः ।
चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् “ तत्तेजोऽसृ-
जत ” [छान्दो० ६ । २ । ३] इति “ तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूतः ” [तैत्ति० २ । १ । १] इति
चैवमादिपूतपत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाऽऽम्नायते । कचि-
द्यानुत्पत्तिरेवैवामाप्नायते । “ असद्वा इदमग्र आसीत् ” [ते०
२ । ७] “ तदाहुः किं तदसदासीदित्पृषयो वाव तेऽग्रेऽसदा-
सीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वा ऋषयः ” इत्यग्र

दीनामिति । परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । यो बहून्कैलयति
कल्पयत्यसावेकमिति न्यायादेकस्तावदात्मा सर्वसंभूतत्वस्मिंश्चाऽऽकाशकल्पे परोपा-
धिना व्यवहारोसिद्धौ न तात्त्विकभेदकल्पनायां किञ्चिन्मानं फलं वाऽस्तीति भावः ।
तदेवं भूतभोक्तृविषयश्रुतिविरोधव्याप्तेन समन्वयः सिद्धो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसंहरति
इति सिद्धमिति ॥ ५३ ॥ (१७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशान-
विरचितायां शारीरकव्याख्यायां न्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः .

पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

भूतभोक्तृविषयश्रुतिविरोधं पूर्वपादे परिहृत्य भौतिकेन्द्रियादिश्रुतिविरोधं परिहर्तुं पा-
दान्तरमवतारयन्पूर्वाधिकरणे कर्तृस्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं माय-
यति । तथेति । पूर्वोत्तरपादसंगतिमाह । वियदादीति । प्राणविषयः प्राणोत्पत्तिर्मे-
रुपायत्वादिविषय इत्यर्थः । सति विरोधे तत्परिहाराय प्रयतितव्यमिति मत्वा प्रथमं
प्राणोत्पत्तिविषयं विरोधमुदाहरति । तत्रेति । कचिदुत्पत्त्यश्रवणमाकाशस्यैवोत्पत्त्यभा-
वासायकत्वात्किमित्युद्भावितमयाशङ्क्यानुत्पत्तिवाक्यसहायत्वेनेत्याह । कचिचेति ।
शून्यवादाभाशङ्क्याऽऽह । तर्दिता । मभिद्धानामृतीणां मसङ्गं प्रत्याह । तर्दित्या-
दिना । कथमथ प्राणानामनुत्पत्त्याम्नानं तद्वाचकपदमावाचयाऽऽह । प्रागिति ।

१ क. ‘लोकय’ । २ क. ‘निरूपयति संहरति’ । ३. ‘निरूपयति कल्पयति’ । ३ क. कर्तुः ‘स’ ।
४ क. ट. इ. ‘तदादि’ ।

प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्यु-
त्पत्तिः पक्ष्यते “ यथोऽग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ऋच-
रन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः ” इति “ एतस्माज्जायते
प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” [मुण्ड० २ । १ । ३] इति
“ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ” [मु० २ । १ । ८] इति
“ स प्राणसंयुजत प्राणाच्छुद्धां स्वं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी-
न्द्रियं मनोऽक्षम् ” [म० ६ । ४] इति चैवमादिप्रदेशेषु ।
तत्र तत्र श्रुतिविपत्तिपेधादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्र-
तिपत्तिः प्राप्नोति । अथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्वैणी प्राणा-
नामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति । अत ईदमुत्तरं पठति । तथा
प्राणा इति । कथं पुनरत्र तथेत्पक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभा-
वात् । सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणप्रतीतानन्तरपादान्ते प्रकृतं
तत्तावन्नोपमानं सेभवति सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्पुप-
मानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवमेति । अदृष्टसाम्यप्रतिपा-

विपत्तिपर्ययमुत्पत्तिवाक्यं दर्शयति । अन्यत्रेति । विपत्तिपत्तेरेकादशोन्द्रियाणामुत्पत्ति-
रस्ति न वेति सक्षीवावनध्यवसायेन पूर्वपक्षयति । तत्रेति । न च विषयधिकरणान्या-
येन निर्णयः । प्राणानां मल्लये सत्त्वश्रुतेर्वैयदमृतत्वादिश्रुतिवदवान्तरमलयाभिप्रायेण
नयनप्रकाराज्ञानादिवि भावः । श्रुतीनाममानत्वे शङ्किते गौणवाचाह । अथवेति ।
मलये प्राणव्यवहाराभावादुत्पत्तिकाले वद्भावात्तद्विषयतया जन्मश्रुतिरन्यथासिद्धा
प्राणानां प्रागवस्थानश्रवणं तु तेषां जन्माभावे लिङ्गमन्यथासिद्धतया बलीयस्त्वात्त-
ज्जन्माभावसाधकमिति भावः । अत्र च प्राणोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां विधोविरोधनिषेधेन
मूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तासां विरोधादप्राप्त्या-
त्तत्र समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते त्वविरोधेन वत्सिद्धिः । पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्त-
यति । अत इति । सोऽत्र तथाशब्दमाक्षिपति । कथमिति । आनुलोम्यमाज्जस्यम् ।
कथं प्रकृतोपमानाभावस्तत्र किं परदूषणं प्राणानामुपमानमाहोस्तिदृष्टमथवा जीवो
नाऽऽद्य इत्याह । सर्वेति । परपक्षदूषणस्य प्राणानां च सादृश्याभावेऽपि किमित्युप-
मानोपमेयभावो न स्यात्तनाऽऽह । सादृश्ये हीति । केन्पान्तरमाह । अदृष्टेति ।

१ क 'नापुत्र' । २ क ज अ. ट 'याऽग्ने. शु' । ३ क ज 'मेवात्मा' । ४ क ज
'दिपु प्र' । ५ क ज 'त्र यु' । ६ क ज अ. ट 'र प' । ७ क. लो. ८ ट. ड. प. दू' ।
९ क. ठ. ड. व. र. ना. न्त' ।

दनार्थमिति यदुच्येत यथाऽदृष्टस्य सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमान-
स्यानिपतत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनिपतत्वमिति ।
तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । न च जीवेन
प्राणा उपमीयेरन्तिस्त्वान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता
प्राणानां तूत्पत्तिराचिरूपासिता । तस्मात्तथेत्पसंबद्धमिव प्रति-
भाति । नोदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः । अत्र
प्राणोत्पत्तिर्वादिवाक्यजातमुदाहरणम् “एतस्मादात्मनः सर्वे
प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युत्थरन्ति [वृ०
२।१।२०] इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्मा
द्व्युत्थन्ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा—

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” [मुण्ड०
२।१।३] इत्येवमादिष्वपि स्वादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति
द्रष्टव्यम् । अथवा “पानव्यापञ्च तद्वत्” [पू० मी० सू० ३।४।
३२] इत्येवमादिषु व्यवहितोपमानसंबन्धस्याप्याश्रितत्वात् ।

तेन साम्यप्रतिपादनमेव प्रकटयति । यथेति । पुनरुक्त्या दृश्यति । तदपीति ।
चुवीपं प्रत्याह । न चेति । भिद्वान्तविरोधं स्फोरयति । जीवस्येति । आक्षेपमुप-
संहरति । तस्मादिति । सूत्राक्षराक्षेपं परिहरति । नेति । किं तदुदाहरणं वेदाह ।
अत्रेति । कथं तदुपात्तेनोपमानं तदाह । तत्रेति । उक्तन्यायमार्थवर्णादिवाक्येष्वपि
योजयति । तथेति । संनिहितमेवोपमानमित्यङ्गीकृत्यैकवाक्योपात्तत्वेन सान्निध्यमुक्त-
मिदानीं नायं नियमो व्यवहितोपमानस्यापि मीमांसकैरिष्टत्वादित्याह । अथवेति ।
अस्ति वावदश्वदाननिमित्तेष्टिर्वरुणो वा एतं यद्वाति योऽर्थं प्रातिगृह्णाति यावतोऽश्वा-
न्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निरूपेदित्याम्नात्वा । सा किं लौकिकेऽश्वदाने
वैदिकेऽश्वदाने वेति संदेहे “दोषास्त्रिष्टोत्रलौकिके स्याच्छास्त्राद्धे वैदिके न
दोषः स्यात्” [पू० मी० सू० ३।४।२८] इति पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्यार्थः ।
अश्वदाने लौकिके दोषनिर्घातार्थं प्रकृतेष्टिरेष्टव्या तत्रैव न केसाणि ददातीति निषेधा-
तिक्रमकृतस्य दोषस्य संभवात् । वैदिकेऽश्वदाने सामान्यनिषेधानवकाशात् तत्कृतो
दोषः स्यात् । पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणेत्यादिविशेषशास्त्राद्धेदिकाश्वदानस्य निर्दोष-
त्वसिद्धिरिति राद्धान्तमूच्यम् “अर्थवादोऽनुपपात्तत्वाच्च प्रतीयते” [पू० मी०

सू० ३ । ४ । २९] इति । तस्यार्थः । लौकिकेऽश्वदाने सति जलोदररूपवरुणग्र-
हदोषो नोपपवति मानामावात् । न चेदमेव वाक्यमत्र मानमश्वदाने जलोदराख्यो
दोषस्तच्चिर्घातार्था चेष्टिरित्यर्थभेदे वाक्यभेदात् । न च वरुणशब्दो वृणोतीति निषे-
धातिक्रमरुदोषानुवादाति कुतो वाक्यभेदस्तथा सति प्रसिद्धित्यागप्रमङ्गात्तस्यागो
च वैदिकेऽपि दाने तुरगत्यागजं क्लेशमात्रमुक्तव्युत्पत्त्या वरुणशब्दवाच्यं स्यात्-
स्माद्यावद्वरुणग्रहीतस्य वरुणोन्मोचने श्रेयस्त्वादस्यामिष्टावित्यर्थानादोऽयम् । तथाच
यज्ञसंबन्धिन्यश्वदाने प्रतीयते वारुणीष्टिरिति स्थिते चैवं प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा सेष्टि-
रिति संदेहे पूर्वपक्षवत् “अचोदितं च कर्म भेदात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३०]
इति । तस्यार्थः । दातुरचोदितमिष्टिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वेपेदिति प्रतिग्रहीत्रा
तस्य भेदाद्विज्ञोपणादिति । “सा लिङ्गादात्वेज्जे स्यात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३१]
इति सिद्धान्तसूत्रम् । ऋत्विजामयमित्यात्विजो यजमानस्वास्मिन्कर्त्तारि सा वारु-
णीष्टिः स्यात्प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयदित्युपक्रमे दातुः संकीर्तनालिङ्गात् । न च दातारि
प्रतिगृह्णातीति त्रिरुद्धं भ्रमदानमेरणादिना तस्यापि प्रतिग्रहकर्तृत्वादित्यर्थः । एवं दातु-
रिष्टिरिति व्यवस्थाप्योक्तम् “पानव्यापच तद्वत्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३२]
इति । सोमैन्द्रं चरुं निर्वेपेच्छन्नामार्कं सोमवापीत्यत्र लौकिकसोमपानवमने वा वैदिक-
सोमपानवमने वा सोमैन्द्रश्चरुरिति संदेहे सति प्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षवलौकिके
धातुसाम्यार्थं सोमस्य पाने यदि व्यापद्वमनं भवति तदा तस्मिँल्लौकिके वमने यागो
विधीयते । इन्द्रियेण वीर्येण व्यूच्यते यः सोमं वमतीति दोषाद्वमननिमित्तोद्भिद्यशो-
पस्य च दर्शनात् वरुणग्रहणवदप्राप्तिः । वैदिके तु सोमपाने दोषप्रतिपत्ते-
र्जातत्वाद्वमनेऽपि न दोष इति पूर्वपक्षयित्वा राद्धाश्रितवत् “दोषात् वैदिके
स्यादधीष्टि लौकिके न दोषः स्यात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३३] इति ।
“वैदिके हि सोमपानवमने सोमैन्द्रश्चरुः स्यात् । मा भे वाहूनाभिमतिगा इति मन्त्रलि-
ङ्गाद्वमने कर्मवैगुण्यादोषवगमात् । लौकिके तु सोमपानवमने न कश्चिदोषः स्यात्तस्य
धातुसाम्यार्थत्वात्तच्चन्द्रियेन्द्रियशोपस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणत्वात् । श्रूयते चोन्द्रियेण-
स्यादिना वैदिकस्य पानस्य व्यापदि दोषः स च वमनेन सोमसंस्कारे विनष्टे सत्सुपप-
द्यते तस्माद्वैदिके वमने याग इत्यर्थः । “तत्त्ववैत्राविशेषात्” [पू० मी० सू० ३ ।
४ । ३४] “स्वामिनो वा तदर्थत्वात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३५] इत्येवं-
विज्ञानि पूर्वोत्तरप्रश्नसूत्राण्यदिशब्देन गृह्यन्ते । तेषु व्यवहितोपमानसंबन्धस्याभियुक्तो-
रिष्टत्वादप्रापि व्यवहितोपमानसंबन्धः संभवतीति माप्यार्थः । व्यवहितोपमानसंबन्ध-

यथाऽतीतानन्तरपादाद्युक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः ।
समाधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योज-
यितव्यम् । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः श्रुतत्वमेव । न तु
केषु चित्तप्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं तदयुक्तं प्रदे-
शान्तरेषु श्रवणात् । न हि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवार-
यितुमुत्सहते । तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशदिवत्प्राणा अप्यु-
त्पद्यन्त इति सूक्तम् ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

यद्युनक्तं प्राणोत्पत्तेः सङ्गावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुति-
रिति तत्प्रत्याह । गौण्यसंभवादिति । गौण्या असंभवो गौण्यसं-
भवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति । प्रतिज्ञाहानि-
प्रसङ्गात् । “ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ”
[मुण्ड० १ । १ । ३] इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय
तत्साधनायेदमाज्जायते “ एतस्माज्जायते प्राणः ” [मुण्ड०
२ । १ । ३] इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य
जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सि-
ध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं द्वीयेत । तथा
च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति “ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म

तथा तथाशब्दार्थमुक्त्वा सूत्रं योजयति । यथेति । प्रतिज्ञाप्राप्तस्य सूत्रे दृष्टेरिष्टं हेतुं
प्रश्नपूर्वकमाह । कः पुनरिति । पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति । नन्विति । अश्रवणं
श्रवणानुसारेण नेयमिति गुणोपसंहारन्यायेन दृषयति । तदिति । कुतस्तेनैव न्यायेन
श्रवणमश्रवणानुरोवेन न नीयते त्रियदधिकरणविरोधादित्याह । न हीति । श्रुत्यनुरो-
धेनाश्रुतेनैव व्यवत्वे कलितमाह । तस्मादिति ॥ १ ॥

विरोधवादिनं प्रतिबोध्य गौणवादिनं प्रत्याह । गौणीति । सूत्रव्यावर्त्यमनूय
तद्गुणत्वेनावधार्यं विमज्जे । यदित्यादिना । काऽसौ प्रतिज्ञा कथं वा प्राणानामुत्प-
त्तेर्गौणत्वे तद्वानिस्तत्राऽऽह । कस्मिन्निर्वात । कथमेतस्मादित्यादिना प्रतिज्ञा समर्थ्यते
तत्राऽऽह । सा चेति । विपक्षे दोषमाह । गौण्यां त्विति । प्रतिज्ञाऽपि गौणीति न
तदर्थं प्राणोत्पत्तिर्मुख्या वाच्येत्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारालोचनया विधिसिवादितीय-
त्वानुरोधेन प्रतिज्ञाया गौणत्वस्योपान्मुख्यव प्राणोत्पत्तिरित्याह । तथाचेति । प्रति-

परामृतम्” [मुण्ड० २। १। १०] इति “ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम्” [मुण्ड० २। २। ११] इति च । तथा “आत्म-
नो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्”
इत्येवंजातीयकास्तु श्रुतिष्वेवैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः
प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम् । नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् ।
“अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः” [मुण्ड० २। १। २] इति
मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तर-
प्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भाव-
धारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामव-
स्थानां श्रुतिस्मृतयोः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । विषयधिकरणे
हि गौण्यसंभवादिति पूर्वपक्षसूत्रत्वादौणी जन्मश्रुतिरसंभवा-
दिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः ।
इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वादौण्या जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्या-
तम् । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति
व्याचक्षणेः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

ज्ञाया मुख्यत्वसिद्धये भूय सु प्रदेशेषु दृष्टत्वं हेत्वन्तरमाह । तथेति । प्राणानामुत्प-
त्तिश्चेत्प्रागवस्थाया सत्त्वश्रुतिविरुध्येतेति शङ्कते । यथार्थात् । नैतद्वाक्यं ब्रह्मणो
मूलकारणस्य प्राणमद्भावार्थं तस्य श्रुत्या सर्वविशेषराहित्यसिद्धेरित्याह । नैतदिति ।
किंविषयं तर्हि वाक्यं तत्राऽऽह । अवान्तरेति । हिरण्यगर्भोऽवान्तरप्रकृतिस्त्व-
त्प्राणास्तित्वविषयमेतद्वाक्यमिति योजना । हिरण्यगर्भस्यापि विकारत्वात्कथं विका-
रामर्चोतिपूर्वकं प्राणसत्त्वावधारणं तत्राऽऽह । स्वविकारेति । अवान्तरलये हिर-
ण्यगर्भकार्यसमुदायासत्त्वापेक्षया तदीयप्राणमत्त्वावधारणमित्यर्थः । एतस्माज्जायते
प्राण इत्यादाविन्द्रियाणां श्रुत्यैवजन्मीकृतम् । तदाहुरित्यादीं तु प्रागुत्पत्तेस्तेषामवस्थानं
जन्मभावे लिङ्गं तत्र लिङ्गस्य श्रुत्या बाधायामन्यतरस्यात्पञ्चबाधकल्पनाद्वरं भ्र-
ष्टानुरोधेन दुर्बलस्य विषयव्यवस्थासंस्तरनमिति न्यायेन त्रियदादिभिः सहेन्द्रियाणा-
मुत्पत्त्याभ्रानान्महाप्रलये तदुत्पत्तिरवान्तरप्रलये त्वनुत्पत्तिरेति श्रुतिलिङ्गयोर्विषयव्य-
वस्थेति भावः । ब्रह्मण एव सर्वप्रकृतित्वात्तत्त्वान्तरप्रकृतौ मानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
व्याकृतेति । “हिरण्यगर्भः समवर्तमानः” “आदिकर्तो स भूवानाम्” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः
वार्थान्तिष्ठितानामपि मूलकारणावस्थाविशेषाणां हिरण्यगर्भोऽनाम मरुदिविकारभावेन
प्रसिद्धेरवान्तरप्रकृतिरित्यर्थः । तदेवं प्राणमत्त्वश्रुतेरवान्तरप्रलयेविषयत्वान्महाप्र-
लयानन्तरं प्राणोत्पत्तिश्रुतेन गौणेरेव स्वाभिप्रायेण सर्वं व्याख्याय विषयधिकरणव-
दिहापि किं न व्याख्यातमित्याशङ्क्य विशेषमाह । त्वर्थादात् । एकस्य सूत्रस्यैका-
र्थत्वयोगे किमर्थद्वयोरन्येत्याशङ्क्याऽऽह । तर्थादात् ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्चाऽऽकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः । यज्जापत इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वकाशादिष्वनुवर्तते । “एतस्माज्जापते प्राणः” [मु० २ । १ । ३] इत्यत्राऽऽकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन्मकरण एकस्मिंश्च वाक्य एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः कचिन्मुख्यः कचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यम् । वैद्व्यप्रसङ्गात् । तथा “स प्राणमसृजत प्राणान्द्रुद्धाम्” [मन्त्र० ६ । ४] इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्तु श्रद्धादिष्वनुपपद्यते । यत्रापि पञ्चान्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः संबध्यते तत्राप्येव एव न्यायः । यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्यपमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ ३ ॥

प्राणानां मुख्यं जन्मेत्यत्र हेतुवन्तरमाह । तत्प्रागिति । तस्य जायत इति जन्मवाचिपदस्याऽऽकाशादिषु मुख्यस्य पाठापेक्षया प्राचीनेषु प्राणेषु श्रुतत्वाच्च प्राणानां मुख्यं जन्मेति योजना । चकारायेमाह । इतश्चेति । तदेव स्पष्टयन्नवशिष्टं न्याचष्टे । यदिति । तथाऽपि कथं प्राणेषु मुख्यं जन्मश्रुतिस्त्वत्राऽऽह । आकाशादिष्विति । तत्सामान्यात्तैराकाशादिभिः सह जायमानत्वेन तुल्यत्वादित्यर्थः । एकस्यापि शब्दस्य विषयभेदाद्वाद्यादिशब्दवद्गौणत्वमुख्यत्वे स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । एकस्मिन्नपि मकरणेऽहं ब्रह्माऽऽनन्दो ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वविहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एकस्मिन्निति । तथाऽपि तपसा ब्रह्मेत्यादिवदनेकार्थत्वमाशङ्क्योक्तम् । एक इति । ब्रह्मशब्दस्यापि तुल्यमेकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सकृदिति । एतस्मादित्यादावुक्तन्यायं वार्यान्तरेऽप्यविदिशति । तथेति । तस्य जन्मवाचिनः शब्दस्य पूर्वश्रवणात्तस्य चोत्तरेषु मुख्यत्वात्तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यतेत्युक्तम् । इदानीं मुख्यजन्मवाचिनः शब्दात्प्राग्प्राणादीनां श्रुतेश्चोगिनामिवरेषामिव तेषामपि तत्सादृचर्यान्मुख्यं जन्मेति व्याख्यान्तरमाह । यत्रेति । न्यायः सह पठितेषु जन्मनो मुख्यत्वाविशेषस्तत्रोदाहरणं यथेति ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ (१)

यद्यपि “ तत्तेजोऽसृजत ” इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न पश्यते तेजोब्रह्मानामेव त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात् । तथाऽपि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोब्रह्मपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथाह्यस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोब्रह्मपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामा-
 द्वापते “अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्”
 [छा० ६।५।४] इति । तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम् । अथ भाक्तं तथाऽपि ब्रह्मकर्तृ-
 कायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् “येनाश्रुतं श्रुतं भवति”
 [छा० ६।१।३] इति चोपक्रमादितदात्म्यमिदं सर्वमिति चोपसंहाराच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआ-
 दीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते । तस्मादपि प्राणानां ब्रह्म-
 विकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥ (१)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः संख्यावि-

छान्दोग्ये प्राणानामुत्पत्त्यश्रवणमङ्गीकृत्यान्यत्रोत्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिः साधिता । संपत्तिं वज्रापि वदुःपत्त्यश्रवणमसिद्धमित्याह । तत्पूर्वकत्वादिति । तच्छब्देन तेजो-
 ब्रह्मान्पुन्यन्ते । प्राणेन मनसा च सहिताया वाचस्तेजोब्रह्मकार्यत्वादिति वदुःपत्ति-
 श्रुतिरित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां सृष्टिप्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रुता वेषामेव सृष्टेः शिष्ट-
 त्वादित्याशङ्कामनुवदति । यद्यपीति । सूत्रव्याख्यानेनोच्यते । तथाऽपीति । वागा-
 दीनां त्रयाणां मणाश्चा ब्रह्मजैर्मन्त्रैऽपि कुतो हस्तादीनां तथेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 तदिति । वैर्वागादिभिः सामान्यं हस्तादीनां प्राणत्वम् । उक्तमेव प्रपञ्चयति । तथा-
 हीति । कथमेषां ब्रह्मजत्वं किमेषामन्नादिमयत्वं मुख्यं गौणं वा प्रथमं प्रत्याह । तत्रेति ।
 तेजआदीनां वज्रत्वादिति शेषः । द्वितीयमनूद्य वज्रापि ब्रह्मजत्वमस्यान्यमित्याह ।
 अपेत्यादीनां स प्राणममृजतेत्यादि श्रुत्यन्तरम् । प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यार्थत्वेऽपि
 विरोधाम्नादश्रुतेर्वापि हत्वान्मूलकारणे ब्रह्माणं समन्वयसिद्धिरित्युपसंहारः । तस्मा-
 दिति ॥ ४ ॥ (१)

करणानामुत्पत्तिनिरूपणेन उद्विग्लक्षणं त्वंपदार्थं निरूप्य वेषामेव संख्यां निर्णेतुं
 पूर्वप्रशयाति । समेति । पूर्वोच्यतेमंगविमाह । उत्पत्तीति । सर्वप्राणसंख्याविषयत्वं

पप इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । संप्रति
 तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र
 विशयः । कचिस्तप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
 तस्मात्” [मुण्ड० २ । १ । ८] इति । कचिदष्टौ प्राणा ग्रह-
 त्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते “अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः” [वृ० ३ ।
 २ । १] इति । कचिन्नव “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ”
 [तै० सं० ५ । १ । ७ । १] इति । कचिद्दश “नव वै पुरुषे प्राणा
 नाभिर्देशमी” इति । कचिदेकादश “दशमे पुरुषे प्राणा
 आत्मैकादशः” [वृ० ३ । ९ । ४] इति । कचिद्वादश
 “सर्वेषां स्पर्शानां त्वगैकायनम्” [वृ० २ । ४ । ११]
 इत्यत्र । कचिन्नवोदश चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्पत्र । एवं हि विप्रति-
 पन्नाः प्राणेषत्तां प्रति श्रुतयः । किं ताज्जमासं सप्तैव प्राणा इति ।
 कुतः । गतेः । यतस्ताज्जन्तोऽधगम्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
 तस्मात्” [मुण्ड० २ । १ । ८] इत्येवविद्यासु श्रुतिषु ।
 विशेषिताश्चेते “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः” इत्यत्र ।

व्यावर्त्यं वागादिसंख्याविषयत्वमस्याविकरणस्य दक्षयति । तत्रेति । मुख्यादितरान्प्रा-
 णान्विषयत्वेनोक्त्वा सहेतुं मंशयमाह । श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपत्तिमेवोपन्यस्यति ।
 कचिदित्यादिना । चक्षुर्घ्राणं रसनं श्रोत्रं वाङ्मनस्त्वगिति सप्त प्राणा ग्रहत्वेन बन्ध-
 त्वेनेति यावत् । त एव सहस्ताधिका सन्तोऽष्टौ । तेषां च ग्रहत्वं बन्धनहेतुत्वादे-
 र्तेषां विषया रूपादयोऽतिग्रहास्ते हि रागमुत्पाद्येन्द्रियाकर्षकत्वाद्ग्रहानतिशोरे । द्वे
 श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे त्रयगिति सप्त कीर्त्तिग भवाः शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाञ्चौ
 पाचूपस्थौ बुद्धिमनसी चेति नव । पुरुषे तदावारे देहे शिरःपाण्यादिमस्तुक्ता नव प्राणा
 नाभिश्च दशमी दशानां पूरणीति श्रुत्यर्थः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
 मनश्चाऽऽप्नोतीत्यात्मैकैकादश प्राणाः । त एव सहस्रदया द्वादश । त एव साहंकारा-
 स्त्रयोदश । श्रुतिविप्रतिपत्तिमुपमंहरति । एवमिति । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति ।
 किमिति । अत्र च प्राणमख्याश्रुतिविज्ञादव्युदात्तेन वत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयव्यव-
 स्थापनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सप्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयेऽप्येकादशप्राणका-
 रणे वयं तदसिद्धिः । विद्वान्ने वदनुमादित्वादितरश्रुतीनामेकादशप्राणकारणे ब्रह्मणि
 तसिद्धिः । गवेरिति हेतुं प्रश्नद्वारा व्याचष्टे । कुत ईति । न केवलं श्रुतितोऽधिगतेः
 सप्तैव प्राणाः किंतु विशेषणादपीत्यवशिष्टं व्याचष्टे । विशेषिताश्चेति । दक्षिणेनाक्ष्ण ।

यय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । संप्रति
तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र
विशयः । क्वचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मात्” [मुण्ड० २ । १ । ८] इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रह-
त्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते “अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः” [बृ० ३ ।
२ । १] इति । क्वचिन्नव “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाश्चौ”
[तै० सं० ५ । १ । ७ । १] इति । क्वचिद्देश “नव वै पुरुषे प्राणा
नाभिर्दशमी ” इति । क्वचिदेकादश “दशमे पुरुषे प्राणा
आत्मैकादशः ” [बृ० ३ । ९ । ४] इति । क्वचिद्वादश
“सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् ” [बृ० २ । ४ । ११]
इत्यत्र । क्वचिन्नवोदश चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्पत्र । एवं हि विप्रति-
पत्ताः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत्प्राप्तं सप्तेव प्राणा इति ।
कुतः । गतेः । यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मात्” [मुण्ड० २ । १ । ८] इत्येवंविधास्तु श्रुतिषु ।
विशेषिताश्चेते “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः ” इत्यत्र ।

व्यावर्त्यै वागादिसंख्याविषयत्वमस्याधिकरणस्य दर्शयति । तत्रेति । मुख्यादितरान्प्रा-
णान्विषयत्वेनोक्त्वा सहेतुं संशयमाह । श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपत्तिमवोपन्यस्यति ।
क्वचिदित्पादिना । चक्षुर्ध्नीं रसनं श्रोत्रं वाङ्मनस्त्वगिति सप्त प्राणा ग्रहत्वेन बन्ध-
त्वेनेति यावत् । त एव सहस्राधिकाः सन्वोऽष्टौ । तेषां च ग्रहत्वं बन्धनहेतुत्वादे-
तेषां विषया रूपादयोऽतिग्रहास्ते हि रागमुत्पाद्येन्द्रियाकर्षकत्वाद्ग्रहानतिशोरे । द्वे
श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे वागिति सप्त शीर्षण भवाः शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाश्चौ
पायूपस्थौ बुद्धिमनसी चेति नव । पुरुषे तदाकारे देहे शिरःप्राण्यादिमयुक्ता नव प्राणा
नाभिश्च दशमी दशानां पूर्णाति श्रुत्यर्थः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
मनश्चाऽऽप्नोतीत्यात्मेत्येकादश प्राणाः । त एव सहस्रया द्वादश । त एव साहंकारा-
स्त्रयोदश । श्रुतिविप्रतिपत्तिमुपमंहरति । एवमिति । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति ।
किमिति । अत्र च प्राणसंख्याश्रुतिविवादव्युदासेन तत्कारणे ब्रह्मणि, समन्वयव्यव-
स्थापनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सप्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयेऽप्येकादशप्राणका-
रणे तत्र तदसिद्धिः । मिद्धान्ते तदनुमारेत्वादितरश्रुतीनामेकादशप्राणकारणे ब्रह्मणि
वत्सिद्धिः । गवेरिति हेतुं प्रश्नद्वारा व्याचष्टे । कुत इति । न केवलं श्रुतितोऽधिगतेः
सप्तेव प्राणाः किंतु विशेषणादपीत्यवशिष्टं व्याचष्टे । विशेषिताश्चेति । दक्षिणेनाक्ष्ण ।

ननु “ग्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त” [मुण्ड० २। १। ८] इति वीप्सा श्रूयते सा सप्तभ्योऽतिरिक्ताग्राणान्गमयेतीति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त ग्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्रायां सप्त सप्तान्येऽन्ये ग्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकाऽपि संख्या ग्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्पमुदाहृता । विरोधात्त्वन्वयतया संख्याऽध्यवसातव्या । तत्र स्तोकाकल्पेनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसानम् । वृत्तिभेदापेक्षं च संख्यान्तरश्रवणमिति मेन्यते ॥ ५ ॥

अत्रोच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ (२)

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः ग्राणाः श्रूयन्ते “हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽर्तिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” [वृ० ३। २। ८] इत्येवमाद्याह्य श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते संभावयितुम् । हीनाधिक-

पदयवीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिवत्ग्राणाः शीर्षभ्याः सप्तैत्युक्ते हस्तादीनामर्शार्पणानामप्राणात्वं मारीत्यर्थः । ग्राणानां सप्तत्वं वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते । नन्विति । गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशयाः स्वस्थानेषु निहिता निक्षिप्ता इति यावत् । वीप्सा पुनर्वचनमन्ययाऽपि स्यादिति पूर्ववाचाह । नेति । पुरुषभेदकववीप्सामवृत्तिं प्रकटयति । प्रतीति । व्यावर्त्यमग्राह । नैत्यादिना । संख्यान्तरश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्विति । संख्यान्तरश्रुतिमङ्गीकरोति । सत्पमिति । यदि संख्यान्तरमपि ग्राहं नेत्याह । विरोधान्विति । सप्तत्वावच्छिन्नानामेवाष्टत्वाद्यवच्छेदायोगादन्यवमत्यागावश्यभावे कथमा संख्याऽऽदेयेति विवक्षायां लाघवाच्चिदं सप्तत्वमित्यर्थः । न्यूनाधिकसंख्यापोषिका ग्राह्या वस्यां न्यूनान्वर्मादित्याशङ्क्यैकादशसंख्यां गृहीत्वा वृत्तिभेदेन नवद्वादशत्रयोदशसंख्यावदिहापि मायभ्याल्लाघवाच्च सप्तत्वस्यैव युक्तत्वाद्दूरयपेक्षया संख्यान्तरमित्याह । वृत्तीति । वक्ष्यमाणयुक्त्या मन्यवेरुक्तिः ॥ ५ ॥

सिद्धान्वयवि । अत्रेति । तत्प्रविज्ञां विमज्जते । हस्तादयस्त्विति । गृहापि पुरुषं बध्नावीति ग्रहत्वभेद्विग्राणापथेद्वारा पुरुषबन्धने हेतुत्वमित्यतिप्रहत्वमर्थानां पतोऽविग्रहेण कथं ग्राह्यत्वं निर्वर्त्यादानेन हस्तो गृहीतः संबद्धः । चदेव स्पष्टयति । हस्ताभ्यामिति । सप्तत्वादतिरेकश्रुतेन सप्तत्वनियमितित्यर्थः । सप्तत्वमपि श्रुतमेवेत्याशङ्क्य सृष्टावयवं व्याचष्टे । स्थिते चेति । अन्तर्भावेन सप्तत्वं साधयति । हीनेति ।

१ क. ज. ‘यति’ । २ ड. भ. ट. ‘स्फोटो’ । ३ ड. म. गम्यते । ४ ड. ज. म. ‘तिप्रदे’ । ५ ड. ‘ग्राणादिषु’ ।

संख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति तस्यां हीनाऽ-
न्तर्भवति न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोत्र-
फलपनानुरोधात्समैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधाच्चे-
कादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः “ दशभि-
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ” [बृ० ३ । ९ । ४] इति । आत्म-
शब्देन चान्नान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । नन्वेकाद-
शत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते । सत्पमुदाहृते नस्वे-
कादशस्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थमधिकं
करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदा-
स्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वैचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः
पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । सर्वार्थविषयं
त्रैकारूपैवृत्ति मर्नेस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् क्वचि-
द्विन्नवद्वयपदिश्यते “ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च ” इति । तर्था
च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुकम्पाऽऽह “ एतत्सर्वं

अतो नेत्यादि योजयति । अतश्चेति । प्राणास्ताहं कतीत्यपेक्षायामाह । उत्तरेति ।
वर्हि गौरवमित्याशङ्क्य प्राणानामेकादशत्वं न कल्प्यते येन लाघवमन्वेष्टयमित्याह ।
तथेति । आत्मशब्दस्य प्रतीचि कृतेर्न प्राणभेदविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति ।
एकादशत्वस्य श्रुतत्वाद्ग्रहणे द्वादशत्वत्रयोदशत्वयोरपि तथा ग्रहः स्यादिति शङ्कते ।
नन्वेति । श्रुतीनां मिथोविरोधादर्थव्यवस्थासिद्धौ मानान्तरवशेन व्यवस्था वाच्या
यथाच कार्यलिङ्गकानुमानानुगृहीतेकादशप्राणश्रुतिरेवाऽऽदर्शयित्याह । सत्पमिति ।
कार्यलिङ्गकमनुमानं विशदयति । शब्देति । बाह्येन्द्रियाणामित्थमनुमानेऽपि कथं
मनसोऽनुमानं तत्राऽऽह । सर्वेति । इन्द्रियाणां वर्तमानतत्तदेकार्थनियतत्वादधीवादि-
सर्वार्थज्ञानाच्च तदर्थमिन्द्रियान्तरं कल्प्यमित्यर्थः । संकल्पादिदृष्टेस्तदर्थं करणान्तरमपि
कल्प्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अनेकेति । मनसश्चेदेकत्वं वर्हि कथं भेदोक्तिस्तत्राऽऽह ।
तदेवेति । एकस्यैव वृत्तिभेदात्किमित्यनेकधात्वं वार्मिभेद एव कुतो न स्यादि-
त्याशङ्क्य धर्म्यभेदश्रुतिविरोधादित्याह । तथाचेति । विशेषितत्वादित्युक्तं प्रत्याह ।

१ क. ज. 'हीनाऽन्ता' । २ घ. ट. 'णाः स्युरिति । त' । ३ क. 'दध्याभि' । ४ क. 'यदना' ।
५ क. ज. घ. 'नि प' । ६ क. ज. 'त्यवर्ति म' । ७ क. ज. अ. 'न एकम्' । ८ क. 'चित्त-
मिति' । ९ घ. ट. 'पा शु' ।

मन एव ” [बृ० १ । ५ । ३] इति । अपि च सप्तैव शीर्ष-
प्यान्प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः ।
स्थानभेदाद्भवेत्ते चत्वारः सन्त सप्त गण्यन्ते “ द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी
द्वे नासिके एका वाक् ” इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे
प्राणा इति शङ्क्यते वक्तुं हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् ।
तथा “ नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्देशमी ” इत्यत्रापि देहच्छि-
द्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते न प्राणैतत्त्वभेदाभिप्रायेण ।
नाभिर्देशमीति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसि-
द्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतन-
मित्यतो नाभिर्देशमीत्युच्यते । कचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा
गण्यन्ते कचित्प्रदर्शनार्थम् । तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताभ्याने सति
क किंपरमाभ्यानेमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशाच्चेकादश-
त्वान्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वय-
योजना । सप्तैव प्राणाः स्फुर्यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते ।
“ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा

अपिचेति । क१ तर्हि सप्तत्वं तत्राऽऽह । स्थानेति । रूपादिवीरूपकार्याभेदादेकमे-
वेन्द्रिय स्थानभेदाद्विभ्रामवोपचरिवमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिभेदापेक्षं सख्यान्तरश्रवणं तत्राऽऽ-
ह । न चेति । अन्धादेरप्यादानादिकार्यदर्शनादितरेषां चक्षुरादिवृत्तित्वे तदसम्-
वादिषि भावः । तत्राऽपि श्रुत्यन्तरेषु सत्सु कथमेकादशत्वं तत्र दशत्वश्रुतेर्गतिमाह ।
तथेति । स्थानभेदात्सप्त वै शीर्षण्या इति सप्तत्वोक्तिर्विदिति यावत् । नाभिर्देशमी-
त्युक्तत्वात्प्राणत्वं तस्या अपीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । कथं तर्हि तत्र प्राणशब्द-
इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह । मुख्यस्येति । सप्त प्राणाः प्रभवन्वीत्यादेर्गतिमाह ।
कचिदिति । अथै ग्रहा इत्यादेर्गतिं सूचयति । कचिदिति । किं तर्हि वाक्यमुपा-
सनादिविषयं किंवा तत्त्वविषयमित्युक्ते विचारस्य सावकाशत्वमाह । तदेवमिति ।
कथं तर्हि निर्णयस्तत्राऽऽह । कार्येति । एवं प्राणभूत्याविषयश्रुतिविवादाभावादेका-
दशप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरित्युपसहरति । इति स्थितामिति । वर्णकान्त-
रमाह । इयमिति । इन्द्रियाण्येव विषयस्त्वानि किं सप्त किं वैषादशेति श्रुतिविमत्या
सदेहे पूर्वपक्षमाह । सप्तैति । येषां सहगमनं तेषामेव जन्मान्तरेऽप्यभोगोपायत्वादि-
न्द्रियत्वमिह तु सप्तानामेव गतिः श्रूयते तस्मात्तेषामेवेन्द्रियत्वमित्यर्थः । सप्तगतेरिति

अनूत्क्रामन्ति” [वृ० ४ । ४ । २] इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽत्र
पठ्यते तत्कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति । विशेषित-
त्वादित्याह । सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता विशेषिता
इह प्रकृताः “स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराह्णपर्यावर्ततेऽथाह-
पज्ञो भवति” [वृ० ४ । ४ । १] “एकीभवति न पश्यती-
त्याहुः” [वृ० ४ । ४ । २] इत्येवमादिनाऽनुक्रमणेन ।
प्रकृतगामीच सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या
इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते
नान्ये । एवमहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनो-
च्यन्ते नान्ये इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्ता-
नामेवानुक्रमणम् । नैष दोषः । मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्ति-
भेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात्सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते धूमः ।
हस्तादयस्त्वक्परे सप्तभ्योऽतिरिक्ता प्राणाः प्रतीयन्ते “हैस्तो
वे ग्रह” [वृ० ३ । २ । ८] इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च
बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति ।

व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेन पदान्तरमादत्ते । नन्विहत्यादिना । तस्मादिति । सप्तैवेति ।
चक्षुरादय इत्यादिशब्देन प्राणरसनावाक्श्रोत्रत्वङ्मनासि गृह्यन्ते । इहेत्युत्क्रान्ति-
प्रकरणोक्तिः । यत्र यस्यामवस्थाया चक्षुरविष्टातृदेवताशः स एष पुरुषशब्दितः
पराह्णपर्यावर्तते बहिर्देशात्स्वस्थानं यति व्यावर्तते तदानीमरूपज्ञो जीवो भवति हृदये
चक्षुरेकीभवति पार्श्वस्थाश्च नायं पश्यतीत्याहुः । न जिघ्रति न रसयति न वदति न
शृणोति न मनुते न स्पृशतीत्येव सप्तैव विशेषिता इत्यर्थः । तथाऽपि सर्वश्रुत्या सर्वमा-
णगमनमाशङ्क्य प्रकरणात्तस्या संकोचमाह । प्रकृतेति । प्रकरणेन श्रुतिसंकोच
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । एकीभवति न विज्ञानादित्याहुरिति बुद्धेरापि
पाठादसिद्ध सप्तानामेवानुक्रमणमित्याह । नन्विति । बुद्धेरनुक्रमणं न सप्तत्वविधात-
कमित्याह । नेति । पूर्वपक्षमुपसहरति । तस्मादिति । तदनुवादेन सिद्धान्तयति ।
एवमिति । अक्षरार्थाविशेषेऽपि तात्पर्यायं विशेष दर्शयितुमक्षरार्थं सक्षिपति । हस्ता-
दयस्त्विति । यदुक्तमनुयायिनाभेदेन्द्रियत्वं तदङ्गीकृत्यानुयायित्वमेकादशानामस्वी-
त्याह । ग्रहत्वं चेति । कथमेतावता सर्वेहानुयायित्वमित्याशङ्क्य जीवस्य

स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्य-
त्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदे ग्रहसंज्ञकं बन्धन-
मित्यर्थादुक्तं भवति । तथाच स्मृतिः—

“पुरुषष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते ।

तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ”

इति प्राज्ञोक्ताद्ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति । आथ-
र्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुश्च दृष्टव्यं च ” [प्र० ४ ।
८] इत्यत्र तुल्यबद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति
“हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च
विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च ” [प्र० ४ । ८] इति ।
तथा “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरा-
न्मर्त्यादुत्क्रामन्त्वथ रोदयन्ति ” [बृ० ३ । ९ । ४] इत्ये-
कादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राण-
शब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन
सप्तस्त्रैवावस्थापयितुं शक्यते प्रकरणाच्छब्दस्य बलीयस्त्वात् ।
सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनिवर्तिनां

सर्वदेहेषु बद्धत्वमिद्वैस्त्वद्वारित्याह । स चेति । सर्वेषु देहेषु जीवस्य बद्धत्वेऽपि
कुतो ग्रहसंज्ञकस्य हस्तादेरनुयायित्वं तत्राऽऽह । तस्मादिति । हृदयग्रहसंज्ञक-
हस्तादिवन्धस्याऽऽमोक्षादात्मानुयायित्वे स्मृतिमाह । तथाचेति । पुरुषष्टकं विजिनाष्टि ।
प्राणाद्येनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं
मनआद्यन्तःकरणचतुष्कमविद्या कामः कर्म चेति पुरुषष्टकम् । तच्चाने-
नाऽऽत्मा लिङ्गचये ज्ञायव इति लिङ्गम् । प्रकृतोपयोगितात्पर्यं स्मृतेर्दर्शयति ।
आगिति । सार्धेन्द्रियमस्त्ववे हस्तादीनां सार्धानामुक्तेरपि तेषामिन्द्रियत्वं
देहान्तरसंचारित्वं चै प्रसिद्धमित्याह । आथर्वणे चेति । इवश्च हस्ता-
दीनामर्धेन्द्रियत्वं देहान्तरसंचारित्वं चेत्याह । तथेति । यक्षु सर्वशब्दः प्रकृतगा-
मीति तत्राऽऽह । सर्वेति । अनुयायेनामेवेन्द्रियत्वे वाच्ये प्राणमनूत्क्रामन्त्वमित्यत्र
सर्वशब्देन प्राकरणिमप्राणोक्तिर्वै दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति श्रुत्यन्तर-
मिद्वैकादशप्राणानां सर्वे प्राणा इति प्राणश्रुत्युक्तानामुक्तिर्वै विमर्शं प्राकरणिरुक्तसप्त-
दाहरं श्रीवैष्णवग्रहः संनिष्ठादिति भावः । परैरुक्तं दृष्टान्तं विषययति । सर्वे
इति । कथं तर्हि मंशोचस्त्वयाऽऽह । सर्वेति । उत्क्रान्तिवाक्येऽपि यथा संकोचः

ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासं-
भवात्तु तत्र निमज्जितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता ।
इह तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसंकोचेने कारणमस्ति । तस्मा-
त्सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च
सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः
कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥ (२)

अणवश्च ॥ ७ ॥ (३)

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चेते
प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चेपां सौक्ष्म्यपरिच्छेदो
न परमाणुतुल्यत्वं कृत्स्नदेहव्यापिकार्पाणुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा
एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो विला-
दङ्गिरिवापलभ्येरन्निवृत्तमात्रस्य पार्श्वस्यैः । परिच्छिन्नाश्चेते प्राणाः
सर्वगताश्चेत्स्युरुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । तद्वृण-

स्यान्नेत्याह । इह त्विति । अनुपपत्तिके संकोचे प्राकराणिकः संख्यानियमो युक्तो
दार्ष्टान्तिके तु नानुपपत्तिरिति कुतः संकोच इत्यर्थः । संकोचमात्रे फलितमाह ।
तस्मादिति । एकादशानां ग्रहे कुतः सप्तानामनुक्रमणं तत्राऽऽह । प्रदर्शनार्थं
चेति । संख्यायां न्यूनाधिकत्वायोगमुपपाद्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥ (२)

एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिरुक्ता सा न मुख्या तेषां व्यापित्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अणवश्चेति । संक्षेपतोऽविकरणवात्पर्यमाह । अधुनेति । उत्पत्तिसंख्याश्रुतिविरोधो-
क्त्यनन्तरं परिमाणश्रुतिविरोधो निरस्यत इत्यर्थः । उक्तप्राणानामुत्क्रान्त्यानन्त्यश्रु-
तिभ्यां परिच्छिन्नत्वविमुखसंदेहे सिद्धान्तं तावदाह । अणवश्चेत इति । अत्रोत्क्रा-
न्त्यानन्त्यश्रुत्योरविरोधेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयस्थापनात्पादादिसं-
गतिः । पूर्वपक्षे दर्शितश्रुत्योर्मयोविरोधादुक्ते ब्रह्मणि समन्वयासाद्धिः । सिद्धान्ते
तद्विरोधाच्चतिसिद्धिः । अणुशब्दात्परमाणुपरिमाणत्वं प्राप्तं प्रत्याह । अणुत्वं चेति ।
सौक्ष्म्यं द्रव्याणामुद्भूतरूपस्पर्शानाधारत्वम् । परिच्छेदो मध्यमपरिमाणत्वम् । परमाणु-
मुख्यत्वमेवाणुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । कृत्स्नेति । सौक्ष्म्यं प्रपञ्चयति । सूक्ष्मा
इति । परिच्छेदं साधयति । परिच्छिन्नाश्चेति । विमुखे चेन्द्रियाणामन्वःकरणावच्छे-
दादणुत्वमात्मनो यदुत्क्रान्त्यधिकरणे सिद्धं तदपि न सिध्येदित्याह । तद्वृणोति । प्राणाः

सारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः
शरीरदेशे स्यादिति चेत् । न । वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः ।
यदेवं ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिरन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं संज्ञा-
मात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका ।
तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नोश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥ (३)

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ (४)

मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । तच्चा-
विशेषणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् । “ एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” [मुण्ड० २ । १ । ३]
इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात् “स प्राण-
मसृजत” इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशैः । अधिका-
शङ्कावारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णौ

सर्वगताः सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवदित्यनुमानात्सर्वेऽनन्ता इत्यादिश्रुतेष्वेव तेषां विमु-
त्वाद्देह एवाभिव्यक्तेश्च सर्वत्र दृष्ट्यमसङ्गात्कुतोऽणुत्वमिति पूर्वपक्षमाह । सर्वगता-
नामिति । हेतोरसिद्धेरुपासनापरत्वाच्च श्रुतेरिन्द्रियाणां विमुत्वे मानाभावाद्यद्वृत्तिस्त्वेनेष्टं
तदेवास्माकं साधकत्वमात्करणमित्याह । नेत्यादिना । तदेव स्पष्टयति । यदेवेति ।
वृत्तिमदेव करणं न वृत्तिमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यद्वेति । वृत्तेर्वा वृत्तिमदो वा
देहावच्छिन्नस्यैव वृत्तिसाधनस्य करणत्वे फलितमाह । इतीति । अनर्थिकेत्युपलक्षण-
मप्राणाणिकी चेति वाच्यम् । सांख्यपक्षयोगे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ७ ॥ (३)

मुख्यप्राणातिरिक्तप्राणानां सृष्ट्यादि किंवा मुख्येऽपि प्राणे मथमाधिकरणन्याय
इत्यतिदिशति । श्रेष्ठश्चेति । ज्ञाते चक्षुरादौ वद्व्यापारात्प्राणस्य भेदचिन्ता मुकरोति
चक्षुरादिरूपणानन्तरमतिदेशो न विरुध्यते । मुख्यप्राणो विषयस्तस्य किं जन्म
नास्ति किं वाऽस्तीति श्रुतिविप्रविपत्त्या संशयेऽतिदेशो विशदयति । मुख्यश्चेति ।
अत्र चाऽऽद्याधिकरणवत्प्रादादिसंगतिफलभेदौ । कुतस्तर्हि ब्रह्मविकारत्वं तत्राऽऽह ।
तच्चेति । पूर्वोक्तन्यायेनैव ब्रह्मविकारत्वसिद्धौ किमतिदेशेनेत्याह । किमर्थे इति ।
अतिदेशफलमाह । अधिकाशङ्केति । वामेवार्थिकं शङ्कां दर्शयति । नासदासीये
हीति । नामदासीदित्यारभ्य मवृत्ते सूक्ते ब्रह्मपरे मन्त्र एव वर्णयवीति वर्णो दृष्टोऽस्तीति
यावत् । तर्हि तस्मिन्महाप्रलये मृत्युमारको मृत्युमद्वा कार्यं नाऽऽसीदमृतमपि देवो-
पभोगयोग्यममृतत्वाधिकरणं वा नाऽऽसीत्तथा राज्या राज्ञेरहो दिवसस्य च प्रकेत-

१ ज. 'देशो' । २ ड. अ. 'व त्' । ३ ड. अ. 'तं तेन सं' । ४ क. ड. अ. 'साधने
' प्र' । ५ क. ज. अ. 'वि । नन्वि' । ६ क. ड. अ. 'येणापि प्र' । ७ क. 'तः । आश' ।
८ स. ट. ड. 'ममे' । ९ ट. ड. 'द । आश' । १० ड. 'पिच्छ' ।

भवति “न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अह्न आसीत्प्र-
केतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंच-
नाऽऽस” [क्र० सं० ८ । ७ । ७] इति । आनीदिति
प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्या-
दजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मिति । तामितिदेशेनापनुदति ।
आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति
विशेषणात् । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च मूलप्रकृतेः प्राणा-
दिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारणसद्भावमै-
दर्शनार्थ एवायमानीच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणम-
भिदधाति “प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” [छान्दो० ५ । १ । ५]
इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्लनिपेककालादारभ्य
तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तैदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ

श्चिद्भूतध्वन्त्रः सविता च नाऽऽस्ता स्वयया सहेवि संबन्धः । स्वधेति पितृभ्यो
दीयमानमन्नं पित्राद्यर्चनमपि नाऽऽसीदित्यर्थः । यद्वा स्वयया स्वया धारणया स्वकीय-
स्थित्या तदेकमथातं वातवाजितमानावेष्टां कृतवदिति यावत् । तस्माच्चेष्टावतः सका-
शाद् किलान्यत्किंचन किंचिदपि परः परं प्रकृतं नाऽऽस न बभूवेत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे
विवक्षितमंशमाह । प्रागिति । अत्र प्राणवाचकाभावात्कथं तदस्ति तदधीरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । आनीदिति । प्राणोत्पत्तिन्यायेनैव मुख्यस्यापि जन्मसिद्धौ किं पुनरुक्त्ये-
त्याशङ्क्यावान्तरप्रकृतिविषयत्वेन व्यवस्था तत्रोक्ता । प्रकृते महाप्रलयविषयत्वाच्च
पूर्वन्यायसिद्धिरिति मत्वाऽऽह । तस्मादिति । अधिको शङ्कामुक्त्वा सिद्धान्त-
यति । तामिति । एतस्माज्जायते प्राण इति प्राणजन्म श्रुतम् । आनी-
दित्यननं प्राणन्यापारः प्राणवस्थाया प्राणसत्त्वे लिङ्गम् । तत्र द्वयोर्महाप्रलया-
वान्तरप्रलयभेदेन व्यवस्थानुपपत्तावन्यतरस्य गौणत्वे श्रुतिविरोधे लिङ्गस्यैव
गौणत्वादानीच्छब्दस्य मूलकारणसत्तावाचित्वकल्पनया प्राणस्य जन्मोपेयमिति
शङ्कानिरासमेव सूचयति । आनीदिति । प्रमाणान्तरवादित्यपेक्षार्थः । इतश्च प्राण-
वस्थायां न प्राणस्य सत्त्वमित्याह । अवातमिति । इवोऽपि महाप्रलये प्राणसत्ता
नास्तीत्याह । अप्राणो हीति । आनीच्छब्दस्तर्हि कथमित्याशङ्क्य धातूनामनेकार्थ-
त्वमाश्रित्याऽऽह । तस्मादिति । एवं शङ्कानिरासेऽपि प्राणे श्रेष्ठशब्दाप्रसिद्धौ कथं
सूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रेष्ठ इति । श्रौतं ज्येष्ठत्वं सावयति । ज्येष्ठश्चेति । तदेव
व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न चेदिति । न संवेदिति श्रुतेरेवानुस्मरणमिन्द्रियाणामपि

निपिक्तं शुक्रं पूयेत न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्या-
दिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभाज् ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणो
गुणाधिक्यात् “न वै शङ्कामस्त्वदृते जीवितुम्” [बृ० ६ ।
१ । १३] इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ (४)

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र
प्राप्तं तावच्छ्रुतेर्वायुः प्राण इति । एवं हि श्रूयते “यः प्राणः स
वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समा-
नः” इति । अथवा तन्मन्तरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः
प्राण इति प्राप्तम् । एवं हि तन्मन्तरीया आचक्षते । सामान्या
करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । अत्रोच्यते । न वायुः प्राणो
नापि करणव्यापारः । कुतः । पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत्प्राणस्य

तुल्यं ज्येष्ठत्वं तत्राऽऽह । श्रोत्रादीनां त्विति । श्रेष्ठत्वं साधयति । श्रेष्ठश्चेति । कथं
गुणाधिक्यं तत्रोक्तम् । नवा इति । तदेवं मुख्यप्राणोत्पत्तिश्रुतीनामन्योन्यमविरोधा-
न्मुख्यप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति ॥ ८ ॥ (४)

मुख्यप्राणोत्पत्तिचिन्तानन्तरं तत्स्वरूपं चिन्तयति । नेत्यादिना । अधिकरणवा-
त्पर्यमाह । स इति । मुख्यप्राणो वायुमात्रं वा करणवृत्तिर्वा तत्त्वान्तरं वेति विपदि-
पत्त्या संदिग्ध तत्त्वान्तरत्वं निर्धार्यत इत्यर्थः । अत्र च भेदाभेदश्रुतिविरोधनिषेधेन वाग्वा-
द्यतिरिक्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुत्योर्मि-
थोविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । यद्वा पूर्वपक्षे वायु-
मात्रादिन्द्रियमात्राद्वा त्वमर्थस्य विवेकः । सिद्धान्ते तत्त्वान्तरात्प्राणात्तद्विवेक इत्यङ्गी-
कृत्य पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । अभेदश्रुतिरिव भेदश्रुतिरपि स वायुनेत्याद्या प्राणस्य
वायोस्त्वित्याशाद्वा श्रोमयोर्मुख्यत्वासिद्धेस्त्वोक्तकल्पनानुरोधादानीं भेदश्रुतिरिति मत्वाऽऽ-
ह । एवं हीति । भेदश्रुत्यवष्टम्भेऽपि “धर्मभेदाद्धर्मभेदो लब्धीयाद्” इति न्यायेन
वागादीनां संभूय देहचालनादिहेतुसामान्यव्यापारसंभवात् प्राणारूपं पदार्थान्तरं कल्प्यं
गौरवादिन्द्रियवृत्तिवया तद्वेदस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति पक्षान्तरमाह । अथवेति ।
तन्मन्तरीयाभिप्रायं निवृणोति । एवं हीति । वायुमात्रादिन्द्रियमात्राद्वा त्वमर्थस्य
विवेक इति प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति । अत्रेति । न वायुः प्राण इत्यत्र पृथगुपदेश-
हेतुं विशदयति । वायोरिति । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्युपक्रम्य मनोब्रह्मणो वाक्प्राणच-

१ अ. “नो क” । २ द. म. श्रुतेः । न । ३ क. “न्तर्गमि” । ४ द. म. ट. इतीति । ५ क.
द. “मान्यक” । ६ क. ज. “परगृह” । ७ क. “चिन्तनान” ।

पृथगुपदेशो भवति “प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना
 व्योतिषा भाति च तपति च ” [छान्दो० ३।१८।४] इति ।
 न हि वायुरेव सन्वायोः पृथगुपदिश्येत । तथा करणवृत्तेरपि
 पृथगुपदेशो भवति वागादीनि करणान्पनुक्रम्य तत्र तत्र पृथ-
 कप्राणस्यानुक्रमणात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । न हि करण-
 व्यापार एव सन्करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा “ एतस्मा-
 ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । त्वं वायुः ” [मुण्ड०
 २।१।३] इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथ-
 गुपदेशा अनुसर्तव्याः । न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः
 संभवति प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु
 पञ्जरचालनन्यायेनेतद्विषयति । यथैकपञ्जरवर्तिन एकादशप-
 क्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पञ्जरं
 चालयन्ति । एवमेकशरीरवर्तिन एकादशप्राणाः प्रत्येकं प्रति-

क्षुःश्रोत्रैः पादैश्चतुष्पात्त्वमुक्तम् । मनो हि वागादिभिः स्वाविषयेषु गीरिव पादैः प्रव-
 र्त्तते । तत्र प्राण एव मनोब्रह्मणो वागाद्यपेक्षया चतुर्थपादः । स च वायुनाऽऽविदैवि-
 केन मातृमिव्यज्यते स्वव्यापारे च तपत्युद्गच्छतीत्यर्थः । यद्यपि च्छान्दोग्यभाष्ये
 घ्राणेन्द्रियमिन्द्रियप्रकरणत्वात्प्राण इत्युक्तं तथाऽपि प्राणश्रुतिवशादत्र मुख्यप्राणो
 गृह्यते । अंशोशित्वेन भेदश्रुतिरित्याशङ्क्योपचारप्रसङ्गमभिव्यक्तित्याह । न हीति ।
 नापि करणव्यापार इत्यत्र पृथगुपदेशं हेतुं विप्रज्य व्याचष्टे । तथेति । प्राणस्य
 वागादीनां च मिथःसंवादालिङ्गेनोत्पत्तिर्भेदालिङ्गेन चेन्द्रियवद्व्यापारेभ्यो भिन्नत्वसि-
 द्धेर्न लाघवात्तद्वृत्तित्वमित्यर्थः । पृथगनुक्रमणं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादित्याशङ्क्याऽऽह ।
 वृत्तीति । वादात्म्याद्भेदोऽप्यस्तीत्याशङ्क्य भेदवादस्याफलत्वान्मैवमित्याह । न
 हीति । प्रतिज्ञाद्वयेऽपि हेतुं विप्रज्य व्याख्यायाविभागोनापि व्याख्याति । तथेति ।
 श्रुत्ववष्टमेन पक्षद्वयं निराकृत्य करणवृत्तित्वे दोषान्वरमाह । न चेति । या चक्षुः-
 साध्या वृत्तिः सैव न श्रोत्रसाध्या चक्षुरादीनां प्रत्येकमेकैकरूपग्रहणादिवृत्तौ स्वात-
 द्र्यादतो न प्राणः सामान्यकरणवृत्तिरित्यर्थः । समुदायस्यै करणत्वमुपेत्योक्तं तदेव
 नास्त्यवस्तुत्वात् । द्वित्रिकरणविकलानां च प्राणनामावयवसङ्गादतोऽपि न करणवृत्तिः
 प्राण इत्याह । समुदायस्येति । दृष्टान्तेन समुदितानां करणानां करणत्वं शङ्कते ।
 नन्वेति । एकादशत्वं पक्षिषु दार्ष्टान्तिकानुरोधादुक्तं वैषम्यं दर्शयन्परिहरति ।

निपतद्वृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणारूपां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त
इति । नेत्पुच्यते । युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवान्तरव्यापारैः
पञ्जरचालनानुसूत्रैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पञ्जरं चालयेयु-
रिति । तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः
प्राणा न संभूय प्राण्युरिति युक्तम् । प्रमाणाभावात् । अत्यन्त-
विजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य
श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न कर-
णवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते । तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः ।
कथं तर्हीयं श्रुतिः “ यः प्राणः स वायुः ” इति । उच्यते ।
वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनाऽवतिष्ठमानः
प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रम् । अतश्चोभे
अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥ ९ ॥

इति नेति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । दार्ष्टान्तिकेऽपि किमित्यवान्तरव्यापारवतां प्राणानां
प्राणारूपसामान्यवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यावान्तरव्यापारस्तेषां श्रवणादिर्वा वृत्त्यन्तरं
वेति विकल्प्याऽऽद्ये श्रोत्रादीनां श्रवणादिव्यापारयौगपद्ये मानायोगान्मैवमित्याह ।
इह त्विति । कल्पान्तरं प्रत्याह । प्रमाणेति । किञ्च श्रवणादीनामपरिस्पन्दत्वाच्च-
रूपधानव्यापारानुसूत्रत्वाच्च तदवान्तरव्यापारवतेत्याह । अत्यन्तेति । किञ्च वागादि-
वृत्तिवै प्राणस्य वागादिपारवृत्त्यं वाच्यं तद्वैपरीत्यं चात्र दृष्टं तन्न प्राणस्य वागादि-
वृत्तिवैत्याह । तथेति । पृथगुपदेशयुक्तिफलमुपसंहरति । तस्मादिति । अपृथगुपदे-
शस्य गर्ति पृच्छति । कथमिति । यथा मृदोऽवस्थाविशेषो घटो मृदात्मा तथा
वायोरवस्थाविशेषः प्राणो वाय्वात्मेत्याह । उच्यत इति । अध्यात्मपन्नः कौरारे
प्रतिष्ठितः पञ्चव्यूहः प्राणापानव्यानोदानसमानारूपावस्थाविशेषवाग्विशेषात्मना
व्यावृत्तरूपेणैव यावत् । कथं तर्हि पृथगुपदेशस्तत्राऽऽह । नापीति । तत्त्वान्तर-
त्वस्य तन्मात्रत्वस्य चास्वीकारे फलितमाह । अतश्चेति । यः प्राणः स वायुरिति
सामानाधिकरण्यवाक्येन प्राणस्य वायुत्वं सिद्धमेतस्माज्जायते प्राण इत्युत्पत्तिभेदलिङ्गेन
स्वरूपभेदो दृष्टो द्वयोश्च वाक्यलिङ्गयोर्विरोधे वाक्यं समीरणम्भावात्ताद्विषयं लिङ्गं
व्यक्तिभेदविषयमिति व्यवस्थाया वायोः प्राणस्य च विषयभेदो युक्तो लिङ्गस्य च
बलीयस्त्वादिति भावः ॥ ९ ॥

प्राणो वागादिवृत्तिर्न चेर्षाह तस्येन्द्रियवत्करणत्वानङ्गीकाराच्चावब्रह्मोक्तृदेति

स्यादेतत् । प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन्शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति श्रेष्ठत्वाद्गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा ह्यनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते “ सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको हि जागर्ति प्राण एको मृत्युनाऽनाहः प्राणः सर्वाङ्गो वागादीन्सर्वैर्दृक्ते प्राण इतरान्प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान् ” इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः । तं परिहरति ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रेत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि । तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्य सर्वार्थिकरत्वेनोपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः । तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । समानधर्मिणां च सह शासनं युक्तं बृहद्रथतरादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतुन्दर्शयति ॥ १० ॥

स्यादेतत् । यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभा-

वाङ्गत्वे । स्यादिति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वमितरेषा ऽ प्रति गुणत्वं च साधयति । तथा-
हीति । श्रेष्ठत्वफलमाह । तस्मादिति । प्राणस्यापि जीववदन भोक्तृत्वे विरुद्धामि-
मायानेकभोक्तृविधिततया देहस्य गमनादि न भवेदिति भावः । प्राणस्य चक्षुरादिव-
दत्यन्तोपसर्जनत्वाभावेऽपि परिचारक्यत्वं सामन्तादे राजान प्रति गुणत्ववद्गुणत्वं जीवं
प्रति स्यादित्याह । तमिति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । तुशब्द इत्यादिना । प्राणो
न स्वतन्त्रो भोगसाधनत्वाच्चक्षुरादिवदित्यर्थः । प्राणसंवादादिष्वित्यादिशब्देनान्येऽपि
ज्ञानध्यानप्रदेशा गृह्यन्ते । सहशामनेऽपि कथं प्राणस्य चक्षुरादिसाम्यं तत्राऽऽह ।
समानेति । त्वन दृष्टान्तमाह । बृहदिति । ते हि सामनी सहैव सर्वत्र पश्येते
तयोश्च कर्मणि सहैव प्रयुज्यमानत्वं दृष्ट सामत्वं वा साम्यम् । तथा प्राणस्यापि चक्षु-
रादिभिः सह पठितस्य जीवोपकरणता तुल्येत्यर्थः । सहतत्वाचेतनत्वादीत्यादिशब्देन
परिच्छिन्नत्वाद्यन्तवत्त्वादिग्रहणम् ॥ १० ॥

सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह । स्यादिति । प्राणस्य करणत्वेऽपि कुतः मन्त्रिपत्यवप्रस-

द्योऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत । रूपाद्यालोच-
नोदिभिर्वृत्तिभिर्षयास्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो
भवति । अपिचेकादशेव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिग-
णितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः । न तु द्वादशमपरं
कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इति ।
अत उत्तरं पठति ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

. न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः । अकरणत्वात्प्राणस्य । न हि
चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न
चास्पैतावता कार्याभाव एव । कस्मात् । तथाहि श्रुतिः प्राणा-
न्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राण-
संवादादिषु । “ अथ इ प्राणा अहंश्रेयसि व्यूढिरे ” [छा०
५ । १ । ६] इत्युपक्रम्य “ यस्मिन्व उक्तान्त इदं शरीरं पापि-
ष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठः ” [छा० ५ । १ । ७] इति
चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युक्तमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जी-
र्धनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमियायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीर-

क्तिरित्याशङ्क्य चक्षुरादिषु तथा दृष्टत्वादित्याह । रूपेति । यज्जीवस्य भोगकरणं
तत्सविषयं दृष्टं यथा चक्षुरादि तथा प्राणस्यापि विषयो वाच्यस्त्वदभावात्तस्य स्ववन्न-
तेत्यर्थः । तर्हि प्राणेऽपि कश्चिद्विषयोऽस्तु तथाऽऽह । अपिचेति । प्राणसाध्यफला-
भावादपि चक्षुरादिवत्प्राणारूप्यं तत्त्वं जीवभोगोपकरणं द्वादशेन्द्रियवन्नोपेयमित्यर्थः ।
चौद्योतरं सूत्रं पाठयति । अत इति । प्राणस्य जीवभोगोपकरणत्वे सविषयत्वप्रस-
त्तिमुक्तं प्रत्याह । न तावदिति । प्राणस्याकरणत्वे कथं जीवस्य सर्वोपेयत्वेनोपकरण-
भूतोऽसावित्युक्तमाशङ्क्याऽऽह । न हीति । विषयपरिच्छेदाभावे प्राणस्याप्रमाण-
त्वात्तत्त्वं वीरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कार्यलिङ्गकमनुमानं प्राणे संभवदीत्युक्तं
प्रश्नपूर्वकं सूत्रवाक्येन स्फुटयाति । कस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धं प्राणानामसं-
भाव्यं कार्यं मुख्यप्राणस्य दर्शयति । प्राणान्तरेष्विति । प्राणोपास्तिप्रक्रमार्थोऽध-
शब्दः । अहंश्रेयसीति स्वस्य श्रेष्ठत्वानिमित्तं व्यूढिरे विवाहं चकिरे । तद्वृत्तिमात्र-
हीनं मूलादित्वेन स्थितमिति यावत् । न केवलं प्राणस्योत्क्रमणेच्छायां वागादिशैथि-
ल्यापत्तिरिति प्राणनिमित्ता देवस्थितिः किंतु यथोक्तमर्थं श्रुतिः स्वयमेव निर्वक्त्री-

१ क. ड. अ. 'पालो' । २ क. 'नाशमि' । ३ ड. अ. 'या चक्षुरादीनां स्व जी' । ४ ज. ड.
'यम' । ५ क. 'मयि' । ६ ड. ज. अ. ड. 'यस्य व्यू' । ७ ड. अ. ड. 'दृश्येते स' । ८ ड. अ.
'न मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं' ।

पातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति । तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्प्राणमवष्टभ्य विधारयामीति चैतमेवार्थं श्रुतिराह । “ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम् ” [वृ० ४ । ३ । १२] इति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । “ यस्मात्कस्माच्चाह्नात्प्राण उक्तामति तेदेव तच्छृण्वति । तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति ” [वृ० १ । ३ । १९] इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । “ कस्मिन्ब्रह्मुक्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि ” इति “ स प्राणमसृजत ” इति च प्राणनिमित्ते जीवस्पोत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ (५)

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिर्यं व्यपदिश्यते श्रुतिषु “ प्राणोऽपानोऽपान उदानः, समानः ” [वृ० १ । ५ । ३] इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा । अपानो वाग्वृत्तिनिश्वासादिकर्मा । अपानस्तयोः संप्रौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुक्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु पोऽ-

स्याह । तानिति । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह । प्राणेनेति । अवरं निकृष्टमनेकाशुचिनीडं फुलायं देहाख्यं एवं प्राणानुपसंहारेण रक्षञ्जीवः सुप्तिं याति प्राणस्याभ्युपसंहारे मृत-
भ्रान्तिः स्यादित्यर्थः । प्राणस्य कार्यान्तरं श्रुत्यन्तरेण दर्शयति । यस्मादिति । तेन प्राणेन यदश्नाति जीवस्तेनाशनादिनेति यावत् । प्राणस्य कार्यान्तरं वाग्न्यान्तरेणोप-
न्यस्यति । कस्मिन्निति ॥ ११ ॥

प्राणस्य प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानकार्यमच्चेदेत्यन्तरमाह । पञ्चेति । सूत्रं व्याकरोति । इतश्चेति । कथमेतावदाऽन्यत्रार्थभेदिकार्यविशेषोपनिदिश्वत्तत्राऽऽह । वृत्तीति । तदेव विवृणोति । प्राण इति । उच्छ्वासादीत्यादिशब्देन देहधारणादि यत्नते । एतेन निश्वासादीत्यादिशब्दो व्याख्यातः । उक्क्रान्त्यादीत्यादिपदेन गत्यागमो

नरसान्नयेतीति । एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा मनसः पञ्च वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः संकल्प इत्याद्याः परिपठिता गृह्येरन् । पञ्चसंख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसंख्यातिरेकः । एवं नहि “परमतमप्रतिपिद्धमनुमतं भवति” इति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” [पात० योग० सू० १ । १ । ६] नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् ॥ १२ ॥ (५)

अणुश्च ॥ १३ ॥ (६)

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्य इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेहापि

गृह्येते । प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वमुपसंहरति । एवमिति । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । कास्ता मनसः पञ्चवृत्तयस्तत्राऽऽह । श्रोत्रादीनि । लोकप्रसिद्धचपेक्षया श्रुतिप्रसिद्धैर्बलवत्त्वात्कामाद्या मनोवृत्तयः स्युरित्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । पञ्चसंख्याविक्याचेत्कामाद्या वृत्तयो नेष्यन्ते तर्हि ज्ञानेऽपि पञ्चत्वनियमासिद्धेः श्रोत्रादिनिमित्ता इत्याद्ययुक्तमिति आह । नन्विति । उक्ते पञ्चवृत्तित्वे मनसोऽरुचिकारणमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तस्य पञ्चवृत्तित्वमाह । एवमिति । इहेति प्रकृतसूत्रोक्तिः । योगशास्त्रमभिद्धा मनोवृत्तरेवानुक्रामति । प्रमाणेति । प्रमासाधनं प्रमाणम् । मिथ्याभ्यवसायो विपर्ययः । “शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” [पात० योग० सू० १ । १ । ९] अग्रहणं निद्रा । अनुभूतमात्रज्ञानं स्मृतिः । परसिद्धेन परो बोधनीय इत्यस्मिन्नङ्गे विरोधाभावादप्रतिपिद्धत्वमुक्तं न त्विदमेवाभिप्रेतम् । विपर्ययादीनामविद्यावृत्तिर्वापगमादिन्द्रियव्यापारोपगममानत्वाच्चिद्राया मनोवृत्तित्वासिद्धिरित्यपरिवोपात्तपक्षान्तरमाह । बह्विति । मनोवत्पञ्चवृत्तित्वादुपकरणत्वं प्राणस्येत्येतदपि सूत्रार्थत्वेन द्रष्टव्यमित्याह । जीवेति । तदेवं त्रयोरिन्द्रियवृत्तेश्च प्राणस्य भेदाभेदश्रुतीरविरोधाद्यथोक्तप्राणकारणे ब्रह्मणि सम्पन्नयः मिथ्यतीति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (५)

मुख्यस्य प्राणस्य मृष्टिं समानविशेषं च निरूप्य परिमाणपदिकेन निरूपयति । अणुर्वाति । मुख्यप्राणो महान्परिच्छिन्नो वेति श्रुतिविधिवत्तैः सशये सिद्धान्तमाह ।

सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यतन्म । पञ्चभिर्यतिभिः कृत्स्न-
शरीरव्यापित्वासूक्ष्मः प्राणः । उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमान-
त्वात् । परिच्छिन्नश्रोतृक्रान्तगत्पागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभु-
त्वमपि प्राणस्य समाम्नायते “समः पुपिणा समो मशकेन समो
नागेन सम एभिस्त्रिभिर्न्यौकेः समोऽनेन सर्वेण” [वृ० १ । ३ ।
२२] इत्येवमादिप्रदेशेषु । तदुच्यते । आधिदैविकेन समष्टिन्यष्टि-
रूपेण हेरण्यगर्भेण प्राणात्मनैतद्विभुत्वमाम्नायते नाऽऽध्यात्मि-
केन । अपिच समः पुपिणेत्यादिना साम्पवचनेन प्रतिप्राणि-
वर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्शयते तस्माददोषः ॥१३॥ (६)

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननाव ॥ १४ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वर्माहन्नेव स्वस्मै स्वस्मै कार्पाय

नेत्यत्र हेतुमाह । पञ्चेति । सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ क्रमेण सावयति । सूक्ष्म इत्यादिना ।
अथापि व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुत्योर्विरोधनिरासेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्व-
यसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादुक्तमन्वयासिद्धिः । मिद्वान्ते तद-
विरोधात्तस्मिद्धिः । सर्वत्र घटनार्थत्वादाकाशरत्पाणो महानित्यत्र हेत्वभिद्वैधेन शरीरं
वधेति विशेषणे शरीरतद्रूपादिष्वर्भकान्यादनुमानेन प्राणस्य महत्त्वासिद्धावपि समोऽ-
नेन सर्वेणेति श्रौतलिङ्गेन तत्सिद्धिरित्यधिकाराद्वा दर्शयन्पूर्वपक्षमाह । नन्वेति । लुपि-
मैकादपि सूक्ष्मो जन्तुः पुष्टिकेत्युच्यते । नागो हस्वी । परिच्छिन्नत्वमुत्क्रान्त्यादि-
भिर्मोवि समोऽनेनेत्यादिना विभुत्वं तत्रश्च परिच्छिन्नत्वस्य मुख्यत्वे विभुत्वस्यात्यन्त-
बाधः स्यादपरिच्छिन्नत्वस्य मुख्यत्वे परिच्छिन्नत्वभोपायिकं युक्तम् । यद्यपि सर्वेऽ-
नन्ता इतिवत्प्राणानन्त्यश्रुतिरपि नेतुमर्हता तथाऽपि विवाच्यतरेण वक्ष्यमाणार्थमाहा-
त्यर्थः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामयति परिच्छेदेऽपि प्राणस्य लिङ्गदर्शनादयोर्ल-
ङ्गयोर्विरोधे सत्याध्यात्मिकाधिदैविकरूपाभ्यां व्यवस्थेति परिहरति । तर्हि । सम-
ष्टिव्यष्टिरूपेणानुवृत्तव्यावृत्तरूपेणेत्यर्थः । उभयथा लिङ्गयोर्व्यवस्थामिहावधीयमेत कु ।
व्यवस्थेत्याशङ्क्य त्वदुक्तलिङ्गस्य प्राणमात्रपरिच्छेदासायकत्वादाधिदैविकविषयत्वेन
समोऽनेनेत्याद्यास्येत्येत्याह । अपिचेति । मुख्यप्राणस्य व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रु-
त्योरित्यमविरोधात्परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयवर्धित्युपमंहरति । तस्मा-
दिति ॥ १३ ॥ (६)

प्राणस्याध्यात्माधिदैवतविभागेनाणुत्वविभुत्वनिरूपणप्रसङ्गेनाऽऽध्यात्मिकानां प्राणा-
नामाधिदैविकादित्याद्यपेक्षां चेष्टामाचष्टे । ज्योतिरादीति । अनिर्गुणस्य विष-
यमंसर्गो दर्शयति । ते पुनराति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामाद्यो निरूप्यो द्वितीयो

प्रभवत्पाहोस्विदेवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते । तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्तीति । अपिच देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युरगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत । अतः स्वर्माहम्नैवैषां प्रवृत्तिरित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्विति । तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिरभ्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुं च व्याचष्टे तदामननादिति । तथाह्यामनन्ति “ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ” [ऐत० २ । ४] इत्यादि । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुख-प्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठानृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । न हि देवतासं-

देवताधिष्ठितत्वेति विवेकव्ययम् । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीत्यादित्यश्चक्षुर्मू-
खाऽक्षिणी प्राविशदित्यादिश्रुतेरविरोधद्वारा देवताधिष्ठितचक्षुरादिकरणे ब्रह्मणि सम-
न्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते
तदविरोधात्तिसिद्धिः । केवलव्यतिरेकाभावादेवताया नाधिष्ठानृत्वमिति पूर्वपक्षयति ।
तत्रेति । न च दृष्टकारणकृत्सावन्वयव्यतिरेकापेक्षायामपि देवतायाः श्रुतेरधिष्ठानृत्वो-
क्तेर्न तदपेक्षेति वाच्यं देवतायास्त्वन्नाधिष्ठानृत्वाद्देवतादिभावस्यैव भानात् न च चेत-
नस्याचेतनभावसिद्धेरधिष्ठानृत्वमेवेति युक्तमचेतनस्याभ्यादेरचेतनवागादिभावसिद्धेरिति
भावः । इतश्च स्वमहिम्नैव प्राणानां प्रवृत्तिरित्याह । अपिचेति । देवताश्चक्षुरादिज-
न्यकर्मवत्फलयोगिन्यश्चक्षुराद्यभिमानेन प्रवर्तकत्वाच्चीवदित्यनुमित्या तदेव स्फुटयति ।
देवतेति । सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्य विरोधमिमांशानेकाविधित्वया शारीरस्य गमनाद्य-
संभवापत्तेः शारीरस्य भोक्तृत्वं न स्यादित्याह । शारीरस्येति । न ह वै देवान्पार्श्व-
गच्छतीत्यादिना देवताया भोक्तृत्वं निरस्ताभित्याशङ्क्य पुण्यफलमेव देवता भुञ्जते न
पापफलमित्येतावन्मायस्य तत्रेष्टत्वान्मैवमिति मत्वोपमंहरति । अत इति । पूर्वपक्ष-
मनूय सिद्धान्तयति । एवमिति । तत्र पूर्वपक्षनिषेधं विभजते । तुशब्देनेति ।
उत्तरपक्षपविज्ञां प्रकटयति । ज्योतिरादिभिरिति । हेतुप्रवृत्तार्यं विवृणोति । हेतुं
चेति । तद्वाय एवात्र भावे न च तदधिष्ठानृत्वमित्याशङ्क्य चेतनानामचेतनत्वासिद्धे-
रधिष्ठानृत्वमेवामेष्टमित्याह । अग्नेश्चेति । अविष्टानाधिष्ठेयत्वं हित्वोपादानोपादेयत्व-
मुपेयमाभ्यादीनामचेतनानामेव वागादिभावेन मुखादिषु प्रवेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
न हीति । वाग्भूतोस्तेजमत्वेन तेजोभाप्रत्वे सत्यग्न्यादित्यशब्दयोरैकार्थ्येन पौनरु-

बन्धं प्रत्याख्यायामेवांचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते ।
 तथा “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” [ऐत० २ । ४]
 इत्येवमपि योजयितव्यम् । तथाऽन्यत्रापि “वामेव व्रक्षणा-
 श्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च” [छा०
 ३ । १८ । ३] इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ठादि-
 वचनेनैतमेवाथं द्रढयति । “स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा
 यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्” [बृ० १ । ३ । १२]
 इति चैवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवाथं
 द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवैतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यु-
 क्रमणमनपैव प्रत्यासत्त्या भवति । स्मृतावपि—

“वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्रह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

यत्तव्यमधिभूतं तु ब्रह्मस्तत्राधिदैवतम्” ॥

इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं समर्थं दर्शि-
 तम् । यदुक्तं स्वकार्यशक्तिपोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेर-
 भिति । तदयुक्तम् । शक्तानामपि शकटादीनामनडुहाद्यधिष्-
 तानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयधोपपत्तौ चाऽऽगमादेवताधिष्ठित-
 त्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥

कत्याह्यक्तिभेदेन कारणभेदे चक्षुरादेरादित्यमण्डलादिव्यतिरिक्तस्थले कायानुपलब्धिव-
 सङ्गादेवतानां चेतनानामेवाग्न्यादीनामधिष्ठातृत्वेन संबन्धो वागादिषु विरक्षितो न
 संबन्धान्तरं सदप्यत्राभिप्रेतमित्यर्थः । अग्निर्गोभूत्वेत्याद्युक्तमग्न्याप्यतिदिशति ।
 तथेति । अग्न्यादीनामधिष्ठातृत्वं वागादीनामधिष्ठेयत्वेत्यत्रैव हेतुन्तरमाह । तथेति ।
 तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । स वा इति । स प्राणो वाचं प्रथमागुह्रीयकर्मणि मथानां मृत्यु-
 मतीत्यावहत्सापयत् । किं प्रापितवानित्युच्यते यदा हि मुक्ता तदा सा पूर्वमप्य-
 ग्निरेव सती मृत्युत्रियोगे प्रतिबन्धाभावादाग्निरेवाभवदित्यर्थः । इतश्चाग्न्यादीनां वागा-
 दीनां चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याह । सर्वत्रेति । उक्तेऽर्थे स्मृतिवपि संवादयति ।
 स्मृताविति । पूर्वपक्षवीजमनुभाषते । यदिति । प्राणानां स्वकार्यशक्तियोगेऽपि चेतना-
 धिष्ठितानामेव प्रवृत्तित्याह । तदिति । शकटादीनां बलीवर्दाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्ति-
 र्दृष्टा क्षीरादीनामधिष्ठितानामपि दध्यादिप्रवृत्तिसिद्धिस्तथाचोभयथासंभवे कथं निर्णय-
 स्वप्राऽऽह । उभयथेति ॥ १४ ॥

प्रभवन्त्याहोस्विदेवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते । तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति । अपिच देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रनीयेत । अतः स्वर्माहम्नैवैषां प्रवृत्तिरित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्विति । तुल्यदेन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिरभ्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुं च व्याचष्टे तदामननादिति । तथाह्यामनन्ति “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्” [ऐत० २ । ४] इत्यादि । अग्रेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । न हि देवतासं-

देवताधिष्ठितत्वोक्तेरिति विवेक्तव्यम् । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीत्यादित्यश्वक्षुभूत्वाऽक्षिणी प्राविशदित्यादिश्रुतेरविरोधद्वारा देवताधिष्ठितचक्षुरादिकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । केवलव्यतिरेकाभावादेववाया नाधिष्ठातृत्वमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । न च दृष्टकारणदृष्टावन्वयव्यतिरेकापेक्षायामपि देववायाः श्रुतेरधिष्ठातृत्वोक्तेर्न तदपेक्षेति वाच्यं देववायास्त्वत्राधिष्ठातृत्वाद्देवाणां विभावस्यैव भानात् न च चेतनस्याचेतनभावसिद्धेरधिष्ठातृत्वमेवेति युक्तमचेतनस्याभ्यादेरचेतनवागादिभावसिद्धेरिति भावः । इतश्च स्वमहिम्नैव प्राणानां प्रवृत्तिरित्याह । अपिचेति । देवताश्वक्षुरादिजन्यकर्मतत्फलयोगिन्यश्वक्षुराद्यभिमानेन प्रवर्तकत्वाच्चीववदित्यनुमित्या तदेव स्फुटयति । देवतेति । सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्य विरोधाभिप्रायानेकाविधित्वया शरीरस्य गमनाद्यसंभवापत्तेः शरीरस्य भोक्तृत्वं न स्यादित्याह । शरीरस्येति । न ह वै देवान्पार्यगच्छतीत्यादिना देववाया भोक्तृत्वं निरस्तमित्याशङ्क्य पुण्यफलमेव देवता भुञ्जते न पापफलमित्येतावन्मात्रस्य तत्रेष्टत्वान्मेवमिति मत्वोपमंहरति । अत इति । पूर्वपक्षमनुष्य भिद्धान्तयति । एवमिति । यत्र पूर्वपक्षनिषेधं विभजये । तुल्यदेनेति । उत्तरपक्षप्रतिज्ञां प्रकटयति । ज्योतिरादिभिरिति । हेतुमवतार्यं त्रिवृणोति । हेतुं चेति । वदन्नाव पन्नाव भावे न च तदधिष्ठातृत्वमित्याशङ्क्य चेतनानामचेतनत्वासिद्धेरधिष्ठातृत्वमेवापेक्षमित्याह । अग्रेष्वेति । अविद्यानाविधेयत्वं हित्वोपादानोपादेयत्वमुपेयाभ्यादीनामचेतनानामेव वागादिभावेन मुखादिषु प्रवेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । वाग्भूतोर्वेजमत्वेन वेजोमात्रत्वे सत्यग्न्यादित्यशब्दयोर्लक्षणेन पौनर-

यन्धं प्रत्याख्यायाग्रेवांचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते ।
तथा “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” [ऐत० २।४]
इत्येवमाद्यापि योजयितव्यम् । तथाऽन्यत्रापि “वागेव अक्षय-
श्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च” [छा०
३।१८।३] इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्प्रादि-
वचनेनैतमेवार्थं द्रष्टव्यम् । “॥ वै वाचमेव मथमाप्रत्यवहस्ता
यदा मृत्युमप्रत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्” [बृ० १।३।१२]
इति चेवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं
ज्योतिष्यति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतायमागेन वागाद्यग्न्याद्यनु-
क्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति । स्मृतावपि—

“वागध्यात्ममिति प्राहुर्गोष्णिणारस्तच्चदर्शिनः ।

वक्तव्यमधिभूतं तु बह्वस्तत्राधिदैवतम्” ॥

इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं दर्शि-
तम् । यदुक्तं स्वकार्यशक्तिपोगात्स्वमदिष्टैव प्राणाः प्रवर्तेर-
न्निति । तदप्युक्तम् । शक्तानामपि शकटादीनामनुदात्ताधिष्-
तानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयधोपपत्तौ चाऽऽगमादेवताधिष्ठित-
त्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥

कस्याह्यक्तिभेदेन कारणभेदे चक्षुरादेरादित्यमण्डलादित्यतिरिक्तस्थले कायानुपलब्धिम-
सङ्गादेशधानां चेषनानामेवाग्न्यादीनामधिष्ठातृत्वेन संबन्धो वागादिषु विरहितो न
संबन्धान्तरं सदप्यग्राभिनेतृभिर्यथैः । अग्निगैर्मूलेत्याद्युक्तमग्न्यादिविदिकति ।
तथेति । अग्न्यादीनामधिष्ठातृत्वं वागादीनामधिष्ठेयवेत्यमेव हेतुस्वरमाह । तथेति ।
वर्धनं लिङ्गान्तरमाह । स वा इति । स प्राणो वाचं प्रथमापुद्गलकर्मणि मथानां मृत्यु-
मतीत्यानङ्गमापचत् । किं प्रापितवतीत्युच्यते यदा हि मुक्ता तदा सा प्रीतिर्य-
मिरेत् सती मृत्युवियोगे प्रविवन्धाभावादग्निरैवाभनदित्यर्थः । इत्यग्न्यादीनां वागा-
दीनां चानिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याह । सर्वत्रेति । उक्तेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति ।
स्मृताविति । पूर्वपक्षधीजमनुभाषते । यदिति । पाणानां सकर्माकारित्योगेऽपि चेतना-
धिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्याह । तदिति । शकटादीनां बलीवर्दाणभिष्ठितानां प्रवृत्ति-
र्दृष्टा क्षीरादीनामनधिष्ठितानामपि दध्यादिमृत्युसिद्धिस्तथाचोभयथासंभवे कथं निर्णय-
स्वमाऽऽह । उभयथेति ॥ १४ ॥

यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीर-
स्येति तत्परिह्रियते ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरण-
संघातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते ।
तथाहि श्रुतिः “ अथ यत्रैतदाकाशमनुविपण्णं चक्षुः स चाक्षुषः
पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा
गन्धाय घ्राणम् ” [छा० ८ । १२ । ४] इत्येवंजातीयका
शारीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति । अपिचानेकत्वात्प्रतिक-
रणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वप्रस्मिञ्शारीरेऽवकल्पते ।
एको ह्यस्मिञ्शारीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादवग-
म्यते ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ (७)

तस्य च शारीरस्यास्मिञ्शारीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपा-
पौपेक्षेपसंभवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानाम् । ता हि

उक्तं युक्त्यन्तरं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति । यदपीत्यादिना । सूत्रं व्याचष्टे ।
सतीष्विति । शारीरेणैव भोक्त्रेति शेषः । प्राणानां भोगसाधनत्वेनेति वक्तव्यम् ।
संबन्धः स्वस्वामिभावः । तमेव श्रुतिमाह । तथाहीति । देहे प्राणप्रवेशानन्तर्यमथश-
ब्दार्थः । यत्र गोलङ्गवत्कृष्णसारे छिन्नमाकाशमनुविपण्णमनुगतं चक्षुस्तत्र स आत्मा
चक्षुषि भवश्चाक्षुषस्तस्य दर्शनाय चक्षुर्न चैतन्यायेति यावत् । अयमशब्दोऽप्यर्थः ।
दर्शनायथै चक्षुराद्यपेक्षायामपि जिघ्राणीति संकल्पं स्वत एव यो वेद स आत्मा तस्य
गन्धज्ञानाय घ्राणमिति द्वितीयवाक्यार्थः । विमता देवता नैवचक्षुरादिजन्यैर्धर्मवत्फल-
योगिन्य एवचक्षुरादिसाधनोत्थरूपादिज्ञानानाश्रयत्वात्पुरुषान्तरवदिति मत्वा श्रुतेस्ता-
त्पर्यमाह । शारीरेणेति । इतश्चास्मिन्देहे देवतानां न भोक्तृत्वेत्याह । अपि चेति ।
अनेकत्वेऽपि तासामत्र भोक्तृत्वे का क्षतिस्तत्राऽऽह । एको हीति । योऽहं रूपम-
द्राक्षं सोऽहं शृणोमीत्येकस्यैव प्रत्यभिज्ञानं प्रतिबंधनम् । बहूना भोक्तृत्वे विरेद्धक्रि-
यस्य शारीरस्योन्मथनमादिशब्दार्थः ॥ १५ ॥

कदाचिद्देवतानामत्र भोक्तृत्वं कदाचिज्जीवित्यवस्थायाशङ्क्याऽऽह । तस्येति ।
स्वर्माजिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वानियमान्वैवमित्यर्थः । सूत्रार्थं विवृणोति । तस्येत्पा-
दिना । न देवतानामत्र भोक्तृत्वेत्यत्र हेतुमाह । ता हीति । देवतानामिह देहे भोगा-

१ क. 'यत्र' । २ अ. 'नुप्रति' । ३. 'नुप्रतिष्ठ च' । ४ स. 'नियतरता' । ५ क. 'पञ्चमस' ।
५ क. स. ठ. ड. उल्लु' । ६ स. 'धनारे' । ७ रा. ठ. ड. 'न्यस्य' । ८ स. ड. ट. ए. नाथ' ।
९ क. 'द्वारिक' ।

परिरमन्त्रैश्चैव पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वं
प्रतिलब्धुमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति “ पुष्पमेवाहुं गच्छति न
ह वै देवान्पापं गच्छति ” [वृ० १ । ५ । ३] इति । शारी-
रेणैव च नित्यः प्राणानां संबन्ध उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्ति-
दर्शनात् । “ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं
सर्वं प्राणा अनुत्क्रामन्त ” [वृ० ४ । ४ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
तस्मात्सतीत्यपि करणानां नियन्त्रीषु देवताषु न शारीरस्य
भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्ष-
स्येति ॥ १६ ॥ (७)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मुख्यधेक इतरे चेकादशप्राणा अंशुक्रान्तारतत्रेदमपरं संदि-
ह्यते । किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वि-
त्तत्त्वान्तराणीति । किं तावत्प्राणं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा
इति । कुतः । श्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरौ च प्राणान्संनि-
धाप्य मुख्यात्मतामितरेषां रूपापपत्ति “ हन्तास्यैव सर्वं

भावे श्रुतिमप्यनुकूलयति । श्रुतश्चेति । सप्रव्याख्यान्तरमाह । शारीरेणेति ।
उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणाव्यभिचारात्तस्यैव प्राणस्यामित्यं देवत्वानां तु परम्प्राप्तिक-
रणमारभितदधिष्ठातृत्वमात्रमित्यर्थः । देवत्वानामत्राभोक्तृत्वे कलितमाह । तस्मादिति ।
हेतुमेव स्तोत्रयति । करणेति । आलोच्यत्करणोपकारस्त्वमेव देवत्वानां न तज्जन्य-
भोगवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं चक्षुषा हि रूपाणीत्यादिश्रुतेरादित्यश्चक्षुर्भूतेत्यादिश्रुते-
श्चाऽऽदित्यादिदेवताविशिष्टतत्त्वसूत्रादिकारणे ब्रह्मणि समन्वयमिद्विरस्युपमहर्तुमिति-
शब्द ॥ १६ ॥ (७)

सतिरिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृचिन्त्वा तान्येव प्राणवृत्तिव्यतिरेकेण नेति चोद्विचे
प्रत्याह । त इति । उत्क्रमन्तं भेदाभेदश्रुतिभ्यां मदेहमाह । मुख्यश्चेति । तत्रेत्ये-
कादशप्राणेष्विति यावत् । पूर्वादात्रानवलेन पूर्वापशयति । किमित्यादिना । अत्र
भेदाभेदश्रुत्योरपिरोपेन तस्यान्तरे मूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयोक्त्या पादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधात्तदभिहितः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तदभिहितः । श्रुतिमेवाऽऽह ।
तथाहीति । हन्तेदा गिरस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वं वयं रूपमगम्य भजामेत्यादिषु दम्वा
ते वागादय एतस्यैव मुख्यस्य रूपं चक्षुर्गति श्रुत्यर्थः । वाचश्चक्षुर्वाचस्त्वमि-

रूपमसामेति तं एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् ” [वृ० १।५।२१]
 इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः । इतरथा ह्यन्याद्यम-
 नेकार्यत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकस्य वा मुख्यस्येतरत्रै-
 लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः
 पञ्चवृत्तय एवं वागाद्या अप्येकादशेत्पेवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्त्वान्त-
 राण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुते । व्यपदेशभेदात् । कोऽयं
 व्यपदेशभेदः । ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकाद-
 शेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेव व्यपदेशदर्शनात् । “एतस्माज्जायते
 प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [मुण्ड० २।१।३] इति ह्येवं-
 जातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते पृथक्चेन्द्रियाणि ।
 ननु मनसोऽप्येव सति वर्जनमिन्द्रियत्वेन प्राणवत्स्यात् “मनः
 सर्वेन्द्रियाणि च ” इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत् ।
 स्मृतौ त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्सं-
 यज्यते । प्राणस्य विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति ।

त्याह । प्राणेति । अक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याग-
 तिका हीयं गतिरित्याह । इतरथेति । गङ्गादिशब्दवदनेकार्थत्वमाशङ्क्य भेदे मानाभा-
 वाभिरुच्यसमवे कुतो लक्षणेत्याह । एकत्रेति । नन्वेतस्माज्जायते प्राण इत्यादौ भेद-
 वादाद्वागादीनां प्राणात्तत्त्वान्तरत्वम् । न च मनः सर्वेन्द्रियाणीतिवद्वेदोक्तिर्भेदासाधक-
 त्वम् । तदिन्द्रियत्वस्य स्मृतिसिद्धत्वाद्वाद्वाङ्मात्राजकवद्वेदवादेऽपि प्रकृते पृथगुक्ते-
 रेव तत्त्वान्तरत्वमिन्द्रियादित्याशङ्क्यानाप्यभेदश्रुतेरभेदस्यैव सिद्धेर्भेदोक्तिर्वाङ्मात्रपरिवा-
 जनवदिति मत्वाऽऽह । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सूत्राद्विहिरेव प्रतिजानीते । एव-
 मिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुं विवृण्वन्नेव
 सूत्राक्षराणि योजयति । क इत्यादिना । व्यपदेशभेदं विशदयति । एतस्मादिति ।
 उक्तव्यपदेशभेदस्यातिप्रसङ्गित्वं शङ्कते । नन्विति । एव सत्युक्तहेतुना वागादीनां
 मुख्यात्तत्त्वान्तरत्वे सतीति यावा । उत्तमर्गतो भेदव्यपदेशस्य तत्त्वान्तरस्य साधक-
 त्वमङ्गीकरोति । सत्यमिति । कथं तर्हीन्द्रियत्व मनसः सिद्धं तथाऽऽह । स्मृतौ
 त्विति । श्रुतिश्रुतिभ्यामपरादाद्वेदव्यपदेशस्यौपचारिकत्वमित्यर्थः । प्राणस्यापि मनो-
 वदिन्द्रियत्व किं न स्यात्तनाऽऽह । प्राणस्येति । तत्रापि “भेदवादादस्यौपचारि-

१ क 'तत्र' । अ 'तत्र' । २ क 'द' । अ 'एक' । ३ द 'अ' । 'व्यपदेशित' । ४ द 'अ' ।
 'य वा ला' । ५ ग 'त' । 'तन्म' । ६ द 'अ' । 'येत्येव' । ७ क 'पुष्ट' । ८ ज 'ले प्र' । ९ क ।
 न 'त' । १० क 'अ' । 'अभेद' । ११ अ । 'नलोद्रि' । १२ स. द. 'भेद' ।

व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदेषु उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु “ स
एवैकः सन्माण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च ” इति
विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुरुपादितरे ॥ १७ ॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः ।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते । “ ते ह वाचमूचुः ”
[बृ० १ । ३ । २] इत्युपक्रम्य वागादीनमुरपाप्मविश्वरतानुप-
पत्त्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणमथ हेममासन्धं प्राणमृचुरित्य-
मुरयिध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा मनो
वाचं प्राणं तान्पात्मनेऽकुरुतेत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाह-
र्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुरुपादितरे ॥ १८ ॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः ।

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥ (८)

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यरूपेतरैर्वा च । श्रुतपुत्रेषु वागादिषु

कावमाशङ्क्यापवादभावाच्चेत्याह । व्यपदेशेति । उपपत्तिमेव व्यतिरेकेण स्वीकृत्यति ।
तत्त्वैति । व्यपदेशभेदानुपपत्त्योक्तं भेदमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १७ ॥

अथैव हेतवन्तरं पृच्छति । कुत इति । प्राणस्य वागादिभ्यः साक्षादङ्गोक्तैरपि
भेदश्रितिरित्याह । भेदेति । सूत्रं विप्रजये । भेदेनेति । इन्द्रियवृत्तयः साक्षाद्वासाया
देवाः स्वाभावित्वरता एतामुरास्त्वयोः सदाऽन्योन्यमभिभवत्तुः । संग्रामस्तदासुरपरा-
जयायोद्धारं कर्म देवाः प्रारभिरं ते च देवा वाचमूचुस्तं न उद्गायेत्युपक्रम्य तां वाचम-
मुराः पाप्मनाऽविध्यमित्यादिना वागादीनमुराः पाप्मना कन्वाणासङ्गनिमित्तेन विद्वानुताया
वागादिप्रकरणमुपसंहृत्यायेति प्रकरणविरुद्धेन प्रसिद्धमास्ये भवं मुख्यप्राणमृचुरीमाद-
यत्सर्वं न उद्गायेत्युक्तरा तेन चोद्धाने प्रारब्धे पूर्वाद्देवायोपक्रममात्रेणाभेदपायाणाक्षतलो-
धवदमुरा नद्या इत्यमुरविध्यमिनो मुख्यप्राणस्य पृथगुपक्रमेणदशितिरित्याह । ते हेत्या-
दिना । भेदे श्रुत्यन्तरमाह । तथेति । पाणि श्रौण्यज्ञान्यासमने स्वार्थं मजापतिरकुरुष
कृतवानिति यावत् । भेदश्रुतिसिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १८ ॥

तत्रैव हेतवन्तरं मश्रुपौकमाह । कुतश्चेति । विरुद्धभेदेवरादापि भेदश्रितिरिति
सूत्रार्थः । एतेनार्थं विवृणोति । वैलक्षण्यं चेति । किमिदं वैलक्षण्यं यदाह । श्रुत-
पुत्रेषु

१ क. ज. ‘द’ उ’ । २ द. म. ‘भूता मुरुपादितरे । भे’ । ३ क. द. ज. म. ‘म भ या’ ।
४ द. म. ‘प्रमाद’ । ५ द. म. ‘भूता मुरुपादितरे । भे’ । ६ द. म. ‘र ग प्राणरथे’ । ७ द. द. म.
द. पुंते’ । ८ द. द. ‘रपत्’ । ९ द. द. ‘मैसाद’ । १० द. द. पुंते’ ।

मुख्य एको जागति स एव चैको मृत्युनाऽनाप्त आप्नोस्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नेन्द्रियाणाम् । विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयाल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तम् “त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्” [बृ० १।५।२१] इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्वेदप्रतीतेः । तथाहि “वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे” [बृ० १।५।२१] इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वागिति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय “अयेममेव नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः” [बृ० १।५।२१] इति पृथक्प्राणं मृत्युनाऽनभिभूतं तमनुक्रामति । “अयं वै नः श्रेष्ठः” [बृ० १।५।२१] इति च श्रेष्ठतामस्पावधारयति । तस्मात्तदावरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तादात्म्यम् । अत एव च प्राणशब्द-

सिध्विति । अर्पकियाकृतं वैलक्षण्यानन्तरमाह । तस्यैवेति । लक्षणभेदैकत्वं फलमुपसंहरति । तस्मादिति । अभेदश्रुतेरुक्तमभेदमनुवदति । यदिदिति । अभेदे तस्यास्वात्पर्याभावात्मेवमित्याह । तदिति । अभेदश्रुतिः सप्तम्यर्थः । भेदप्रतीतिं प्रकटयति । तथाहीति । दध्रे धारणाभिप्रायं चक्रे । तस्मान्मृत्युना श्रमेणाऽऽक्रान्तत्वादिति यावत् । मकारान्तरेण भेदमतीतिमाह । अयमिति । अभेदश्रुतेस्त्वाहिं का गतिस्त्वामाह । तस्मादिति । एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति वाक्यात्तस्मादेव एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति च प्राणश्रुतेरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वे प्राप्ते प्राणसंवादादिगोचरेषु भेदलिङ्गैरर्थान्तरत्वे च लिङ्गैर्वलीयोभिरपलं वाक्यं बाध्यते । श्रुतिरपीन्द्रियाणां प्राणसंज्ञार्थेऽन्यपरा लिङ्गैर्बहुभिर्वाच्येति भावः । यत् प्राणशब्दस्य मुख्यत्वमभवे न लक्षणेति तत्राऽऽह । अत इति । प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदो यस्मात्प्राणिकस्त्वस्मादेव तच्छब्दस्य तेषु मुख्यवायोगाद्युक्ता लक्षणेनर्थः । श्रुत्यालोचनातोऽपि प्राणशब्दस्य लक्षणासिद्धिरे-

स्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथाच श्रुतिः “त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाऽऽरूपायन्ते प्राणाः” । बृ० १।५।२१] इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणानिन्द्रियाणीति ॥ १९ ॥ (<)

संज्ञामूर्तिर्कृमिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

सत्प्रक्रियायां तेजोवन्नानां छष्टिमभिधायोपदिश्यते । “सेपं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुभवित्वा नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति” [छा० ६।३।२] तत्र संशयः किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्वित्परमेश्वरकर्तृकमिति ।

स्याह । तथाचेति । अभेदश्रुतेर्गतिमुख्योपसंहरति । तस्मादिति । तदेवं भेदाभेदश्रुत्योरविरोधात्तत्त्वान्तरभूतवागादिमूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयधीरित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ (<)

उत्पत्तिरुत्पादनेति व्यापारावुत्पद्यमानोत्पादकगौ सिद्धौ । तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधोऽतीतेन संदर्भेण निरस्तः । संपत्युत्पादनाविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि भूतसूक्ष्मोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वनियमविपक्षम् । भौतिकनिर्माणश्रुतिषु विषयविपत्तिरिति तन्निरासार्थमाह । संज्ञेति । नामरूपामेदात्करणानां प्राणभेदशङ्कानिरासमसङ्गेन नामरूपव्याकरणं किंकर्तृकमिति निरूपयतीति विशेषसंगतिं ग्रहीत्वाऽधिकरणस्य विषयमाह । सदिति । उपदेशमेव दर्शयति । सेपमिति । ईक्षणप्रयोजनं यद्वहुभवनमुक्तं तदद्यापि न सिद्धमिति पुनरीक्षां कृतवती सदाख्या देवतेत्यर्थः । ईक्षणप्रकारमभिनयति । हन्तेति । इदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजोब्रह्माख्यास्त्विस्रो देवता व्यवहारापेक्षायामनेन पूर्वसृष्टावनुभूतेनाधुना स्पृष्टेन जीवेनाऽऽत्मना बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादर्शं मुखवदनुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति १९८ं करवाण्येवमीक्षित्वा पुनरपि देवताव्यवहारार्थमीक्षां चकारेत्याह । तासामिति । त्रिमृणां देवतानामेकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं तेजोब्रह्मात्मना त्र्यात्मिकां त्र्यात्मिकां करवाणि तथाच स्थूलभूतेषु व्यवहारासिद्धिरित्यर्थः । नामरूपव्याकरणं विषयीकृत्यानेन जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन वाऽनुप्रविश्येत्यनेन वा सन्वन्धसंभावनाया संदेहयाह । तत्रेति । भौतिकसृष्टिश्रुतिविरोधनिरासेन परस्मिन्नेव तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौति-

तत्र प्राप्तं तावज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः ।
अनेन जीवेनाऽऽत्मनेति विशेषणात् । यथा लोके चारेणाहं पर-
सैन्यमनुप्रविश्य संकलपानीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव
तत्सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्वाजाऽऽत्मन्यध्यारोपयति संकल-
पानीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याक-
रणं हेतुकर्तृत्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरु-
षप्रयोगेण । अपि च हित्यहवित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु
च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं
नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभिधत्ते संज्ञामूर्तिश्रुतिस्त्विति ।
तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञाश्रुतिश्रुतिरिति नामरूपव्याकृ-
येत्येतत् । त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति त्रिवृत्करणे तस्य
निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येषं संज्ञाश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्चाग्निरादि-
त्यश्वन्द्रमा विद्युदिति तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनु-
ष्पादिषु च श्रत्याकृति मतिव्यक्ति चानेकप्रकारा सा खलु पर-

कसृष्टिकारणत्वात्तस्मिन्नेव समन्वयाद्ब्रह्मणि तदसिद्धिः । सिद्धान्ते परस्यैव तद्धे-
तुत्वात्तत्रैव तत्सिद्धिरित्यभिप्राय पूर्वपक्षमाह । तत्रेत्पादिना । जीवेनेत्यस्य
प्रविश्येत्यनेन संबन्धान्न जीवस्य व्याकर्तृत्वमिति शङ्कते । कुत इति । क्रियापदस्य
प्राधान्यात्तेनान्येषामन्वयाज्जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन संगतिरित्याह । अनेनेति ।
संपं देवतेत्युपक्रम्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगाद्देवताया व्याकर्तृत्वं न जीवस्येत्वा-
शङ्क्योपचारादुत्तमपुरुषप्रयोगं दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्पादिना । उपचाराभ्यु-
ग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्य जीवेनेति विशेषणवैयर्थ्यान्धैवमिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।
एवमिति । जीवस्य प्रवेष्टृत्वं ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमित्यङ्गीकारे समानकर्तृकत्वाभावात्तत्त्वा-
प्रत्ययविरोधः स्यादिति भावः । नदीसमुद्रादिव्याकरणे जीवस्यायोग्यत्वाद्ब्रह्मणस्तत्र
कर्तृतेत्याशङ्क्यानुमानमाह । अपिचेति । विप्रतिपक्षमिदमा परामृदयते । भौतिकसृ-
ष्टिभूतिषु विरोधान्न सर्वकारणे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तवपि ।
एवमिति । मूर्धं पदशो विभज्यते । तुशब्देनेति । पदार्थमुक्त्वा प्रविज्ञावाक्यार्थं
स्फुटयति । येषमिति । आर्षदेवविषयमग्न्याद्युदाहरणम् । अधिभूतविषयं कुशादि ।
पञ्चाध्यात्मविषयमिति भेदः । न केवलं जात्युपाधानेकप्रकारं किंतु व्यक्त्युपा-
धानीत्याह । प्रतीति । कारणविषयविप्रविषेधनिषेधायावधारणम् । यत्र 'सीत्रं हेतुं

१ म. 'पानीते' । २ म. 'गामीत्यु' । ३ क. 'य क्रियश्रुमित्या' । ४ क. 'टय.रकादि' ।
५ घ. 'सीत्रे' ।

मेश्वरस्यैव तेजोब्रह्मानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति । कुतः । उपदेशात् । तथाहि सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितम् । नैतदेवं जीवेनेत्येतदनुप्रविश्येत्यनेन संबध्यत आनन्तर्यान् व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि संबन्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत । न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नायरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति । येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरापत्तमेव तत् । न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चर इव राज्ञ आत्मनेति विशेषणात् । उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । “ आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ” [छा० ८ । १४ । १] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपव्याकरणम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विव-

प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे । कुत इति । परोक्तमनुवदति । नन्विति । आकाङ्क्षासंनिधिवोग्यतावशेनान्वयाज्जीवेनेत्यस्य प्रविश्येत्यनेन संनिधानाज्जीवस्य च सर्वनामरूपव्याकरणे योग्यत्वाभावात्तस्य प्रवेशेनैव संबन्धो नान्येनेत्याह । नैतादिति । उपसर्जनस्योपसर्जनेनासंबन्धात्मधानेन क्रियापदेनैव जीवपदस्य संगतिरुक्तेत्याशङ्क्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषस्यौपचारिकत्वापत्तेर्भवामित्याह । तेनेति । परोक्तमनुमानं योग्यानुपलब्धिविरोधेन निरस्यति । न चेति । आगमविरोधाच्चायुक्तमनुमानमित्याह । येष्विति । यत्तु कर्तृभेदे क्त्वाप्रत्ययविरोध इति तत्राऽऽह । न चेति । कथं तर्हि व्यपदेशभेदस्त्वत्राऽऽह । उपाधीति । औपाधिके भेदे वास्त्वत्रे चाभेदे फलितमाह । तेनेति । जीवब्रह्मणोरैक्याज्जीवकर्तृकमपि व्याकरणं ब्रह्मकर्तृकं चेत्तर्हि जीवकर्तृकमेव सद्ब्रह्मकर्तृकं किं न स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मकर्तृकत्वस्यैव वेदान्तेषु प्रसिद्धेर्भवामित्याह । परमेश्वर इति । सूत्रार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । भूतविषयनामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणात्पूर्वमपि संभवात्त्रिवृत्कुर्वतो नामरूपव्याकरण कर्मेति कथमुक्तमित्याशङ्क्य भौतिकविषयमेतदिति विशेषणसिद्धिमाह । त्रिवृदिति । इहेति व्याकरणवाक्योक्तिः । किं

ह्यते प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोब्रह्मोत्पत्तिवचनेनैवोक्त-
त्वात् । तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्पचन्द्रविद्युत्सु श्रुतिदर्शयति
“यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं पच्छुक्लं तदपां पत्क्रुष्णं
तदन्नस्य” [छा० ६ । ४ । १] इत्यादिना । तत्राभिरितीदं
रूपं व्याक्रियते सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादभिरितीदं
नाम व्याक्रियते । एवमेवाऽऽदित्पचन्द्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यम् ।
अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन भौमाम्भसतेजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्व-
विशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति । उपक्रमोपसंहारयोः साधार-
णत्वात् । तथाह्यविशेषेणैवोपक्रमः “इमास्तिस्रो देवतात्रि-
वृत्त्रिवृदेकैका भवति” [छा० ६ । ३ । ४] इति । अविशेषेणैव
उपसंहारः “यद् रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्” [छा०
६ । ४ । ६] इत्येवमादिः “यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव
देवतानां समास इति” [छा० ६ । ४ । ७] एवमन्तः ॥ २० ॥

तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्म-
मपरं त्रिवृत्करणमुक्तम् “इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य

चत्रिवृत्करणं यद्व्याकरणात्पूर्वमावीत्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । यथा छान्दोग्ये भूत-
त्रयसृष्टिर्देवतैरितीयश्रुत्यनुरोधाद्भूतपञ्चकविषयोक्ता तथाऽत्रापि त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणा-
भिप्राये द्रष्टव्यं श्रुत्यन्तरे पञ्चानां भूतानां सृष्टेरुक्तत्वात् । किं पुनर्नामरूपव्याकरणं
वदाह । तत्रेति । अग्रात्रेक्तन्यायमविदिशति । एवमिति । आदित्यादीनां वैजसा-
नामेव श्रुत्योक्तेन सर्वत्र त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याऽऽह । अनेनेति । यस्य त्रिवृत्करणं
गम्यते तस्यैवास्तु किमविदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह । उपक्रमेति । तिस्रस्तावदिमास्ते-
जोयन्नाख्या देवतास्तासामेकैका देवता त्रिवृत्त्रिवृत्त्यात्मिका व्यात्मिका भवतीत्युपक्र-
मार्थः । उपसंहारस्याविविशब्दी क्रमेण पच्छब्दायां मंगध्येते । अविज्ञातं विशेषरूपे-
णादृष्टम् । इवकारानुमयश्च दृष्टरूपस्याऽऽभामत्वार्यो । एवामा तिमृणामेव देवतानां
समामः समुदाय इति यावत् ॥ २० ॥

यार्थं त्रिवृत्करणमुत्त्वाऽऽध्यात्मिकेऽस्मिन्न्याने वदन्नृत्तरसूत्रमंगविमाह । तासा-
मिति । अध्यात्मं देहे त्रिवृत्करणमपरं कार्यत्रयरूपेण वर्तनमिति यावत् । याः
खन्निमा देवतास्तिस्रो बहिस्त्रिवृत्कृता दर्शितास्तासामेकैका देवता पुरुषं शरीरं प्राप्य
त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेण व्यात्मिका व्यात्मिका भवतीत्यर्थः । तदित्याध्यात्मिकं त्रिवृत्क-

त्रिवृत्रिवृदेकैवा भवति ” [छा० ६ । ४ । ७] इति । तदि-
दानीमाचार्यो यथाश्रुत्येवोपदर्शयत्याशङ्कितं कंचिदोपं परिहरि-
ष्यन् ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथा-
शब्दं निष्पद्यते । तथाहि श्रुतिः “ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धानुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं
योऽणिष्ठस्तन्मनः ” [छा० ६ । ५ । १] इति । त्रिवृत्कृता भूमि-
रेवैषा ग्रीहिपवाचनरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं
रूपं पुरीषभावेन वह्निर्निर्गच्छति । मध्यममध्यात्मं मांसं वर्ध-
यति । अणिष्ठं तु मनः । एवमितरयोरग्नेजसोर्यथाशब्दं कार्यमव-
गन्तव्यं सूत्रं लोहितं प्राणश्चापा कार्यम् । अस्थि यज्जा वाक्ते-
जस इति ॥ २१ ॥

अत्राऽऽह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकमविशेषश्रुतेः
“ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् ” इति । किंकृतस्त-
द्विषं विशेषव्यपदेशः “ इदं तेज इमा आप इदमन्नम् ” इति ।

रणमुच्यते । सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वाविशेषे कथं व्यवहारविशेषं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
आशङ्कितमिति । उत्तरसूत्रेण शङ्कितं दोषमुद्भाव्य परिहरित्यन्नादौ त्रिवृत्करण विषयं
दर्शयतीति योजना । ननु वैशेषिका मनसो नित्यत्व साख्या वाङ्मनसयोरार्ह-
कारित्वमाहुर्ज्ञमयैवा च मनसोऽन्नसर्वैवाव्यक्तार्था बहुपयोगे तत्त्वास्थ्यात् । वा-
चोऽपि तेजोमयत्वं पाटवेन तेज साम्यमेव तत्राऽऽह । मांसादीति । मनआदि
भौमादीति वक्तव्ये मायादिवचन सिद्धेन सह साध्यस्य मनआदेर्दृष्टा-कार्यम् । यथा
मायादि भौममेव वाङ्मनमे अपि तेजसर्भागे शब्दवशाज्ज्ञेये इत्यर्थः । सूत्राश्रयाणि
व्याचष्टे । भूमेरिति । यथाशब्दमित्युक्तं विवक्षयति । तथाहीति । भूमेर्मौसादिभावः
सृजितस्तदयुक्तमोदनस्यैव तथात्वदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । त्रिवृदिति । सूत्रवात्पर्य-
मुक्त्या श्रुतिवात्पर्यमाह । तस्याश्चेति । इतरयोश्चेति भागं व्याकरोति । एवमिति ।
वदेव कार्यमुदाहरति । सूत्रमिति । जलादीनामपि तत्त्वात्कार्यत्वं प्राणस्योपचर्यते
श्रुत्यन्तरे वस्य वायुकार्यत्वमिहैरन्यत्रापत्रादामावान्मुख्यमेतत्कार्यत्वमिति विवेकः ॥ २१ ॥

अविशेषेण सर्वेषां त्रयात्मकत्वे कथमन्नादिशब्दवाच्येवेति चोदयति । अत्रेति ।

तथा “अध्यात्ममिदमनस्याशितस्य कार्यं मांसादि। इदमपि
पीतानां कार्यं लोहितादि। इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि”
इति। अत्रोच्यते।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ (९)

तुशब्देन चोदितं दोषमपमुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं
भूयस्त्वमिति यावत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे कचित्कस्यचिद्भूत-
धातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते “अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याभूयस्त्वं
पृथिव्या अन्नभूयस्त्वम्” इति। व्यवहारप्रसिद्धयर्थं चेदं त्रिवृ-
त्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न
भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत्। तस्मात्सत्यपि त्रिवृ-
त्करणे वैशेष्यादिव तेजोब्रह्मविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपप-
द्यते। तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यापपरिसमाप्तिं द्योत-
यति ॥ २२ ॥ (९)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ
शारीरकभ्रीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

बाह्ये व्यवहारविशेषासंभवमुक्त्वा देहेऽपि तदसंभवमाह। तथेति। उत्तरसूत्रमवता-
रयति। अत्रेति। तदक्षराणि व्याचष्टे। तुशब्देनेति। भूयस्त्वं त्रिवृणोवि। सत्य-
पीति। इष्टं भूयस्त्वमुदाहरति। अग्निरिति। अफलत्वादप्रतिपाद्यं त्रिवृत्करणमित्या-
शङ्क्याऽऽह। व्यवहारेति। एकैकभूतगोचरत्वेनापि व्यवहारस्य सुकरत्वात् तद्वाद-
र्थेन त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याऽऽह। व्यवहारश्चेति। केवलभूततन्मात्राणामिन्द्रिया-
गोचरत्वात्तदर्थं तदुक्तिरित्यर्थः। उक्तमनूयावशिष्टं भागं व्याचष्टे। तस्मादिति।
विशेषमपिमुपमंरन्पदाभ्यामस्य तात्पर्यमाह। तद्वाद इति ॥ २२ ॥ (१९)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृते
शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः
प्रश्ननिरूपणाम्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं श्रुतिविप्रतिपेक्षश्च परिहृतः । तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थान्तराणि ब्रह्मसत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदौ मुक्तिफलानिपमश्चेत्येतदर्थज्ञातं तृतीये

जीवोपकरणभूतभौतिकजन्मादिरूपणानन्तरं तदुपहितजीवस्य संसारप्रकारं निरूपयितुं देहान्तरारम्भे भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यैव गमनमिव तावदाह । तदन्तरेति । हेतुहेतुमद्भावंसम्बन्धमध्याययोर्वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं संक्षिपति । द्वितीये इति । ब्रह्मणि निरपवादे समन्वये स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधनिरासेनानध्यवसायरूपापामाण्याभावात्तात्वीय-विचारोपसंहारः स्यादिति हेतुहेतुमत्त्वलक्षणेसंगतिरिति भावः । अनन्तरपादस्यावान्तर-संगत्यर्थं तदुपयुक्तमनुव्रजति । तत्र चेति । तथाच तैरुपहितस्य जीवस्य संसारप्रकार-विचारोऽवतरतीति शेषः । इदानीं तात्वीयमर्थं साक्षात् विधन्य दर्शयति । अथेति । वैराग्यपादार्थं संयम पादार्थं संयम इति । तदिति । संसाराद्विरक्तस्य सुमुक्षो-मोक्षहेत्वपरोक्षवाक्यार्थज्ञानसाधनलक्ष्यपदार्थज्ञानाय जीवस्यावस्थान्तराणि ब्रह्मस्वरूपं च निरूपयत इत्यर्थः । तृतीयपादार्थमाह । विद्येति । निर्गुणब्रह्मवाक्यस्थापनरुक्त-पदोपसंहाराय मन्दाविकारिणां सगुणोपासनेकरूप्याय च सर्वशास्त्रासु विद्या भिन्नाऽ-भिन्ना वा गुणानामुपसंहारो न वेति विचार्यत इत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह । सम्य-गिति । विरक्तस्य लक्ष्यपदार्थज्ञानस्य सर्वशास्त्रासुपुनरुक्तशब्दोपसंहारेणैकरूपवाक्य-ज्ञानवतो यज्ज्ञानं तावन्मात्रादेव पुरुषार्थस्तद्धेतूनां च यज्ञादिविधीनां शमादि-विधीनां च बहिरङ्गत्वान्तरङ्गत्वमेदः शुद्धसत्त्वानां बहिरङ्गापोहेनान्तरङ्गग्रहायोच्यते । यस्मिञ्जन्मनि ज्ञानसाधनानुष्ठानं तस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानोदयेन मुक्तिरित्यनियमो जन्मा-न्तरीयसंस्कारस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः । अध्यायार्थं संक्षिप्य निगमयति । इत्येतादिति ।

१ क. 'तीयाध्या' । २ क. ड. 'क्षण' । ३ क. ड. 'येऽयमे चिन्तयि' । अ. 'मेऽध्यायि नि' ।
४ क. ख. ठ. ड. 'ज्ञानम्' । ५ क. ख. 'क्षणम्' । ६ क. ख. ठ. 'दार्थपादार्थ' । ७ ख. ठ.
गृह्णाति । ८ ड. 'येस्य' । ९ ख. घ. 'नाय' ।

निरूपयिष्यते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे ताव-
त्पादे पञ्चामिविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैरा-
ग्यहेतोः । तस्माज्जुगुप्सतेति चान्ते श्रवणात् । जीवो
मुख्यमाणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा-
परिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रपद्यत इत्येतदवगतम् ।
“अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति” [बृ० ४।४।१]
इत्येवमादेः “अन्यन्नवतरं कल्पाणतरं रूपं कुरुते” [बृ०
४।४।४] इत्येवमन्तात्संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् । धर्मा-
धर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहजीर्णतस्यैवैरसंपरिष्वक्तो

लोक्यातिक्रमवतिरसनमपि समधिकमत्रास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रसङ्गेति । अध्या-
यार्थं संक्षिप्य पादार्थं संक्षिपति । तत्रेति । पञ्चसु द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपि-
तस्मिन्निष्टद्योपासनं पञ्चामिविद्या तामाश्रित्य संसारे पुण्यपापफलगतिप्रकारोऽत्र निरू-
प्यत इति यावत् । तस्यापि प्रदर्शनमेव न प्रतिपादनमिति मतोक्तं प्रदर्श्यत इति ।
पुनर्यथाधनमेवात्र निरूप्यं किमर्थं संसारगतिप्रदर्शनं तत्राऽऽह । वैराग्येति । अने-
कायामं कर्म कृत्वाऽपि न स्नातव्यं कापि छन्द्यते तेन कृतं कर्मवत्फलभ्यामित्यर्थः ।
पञ्चामिविद्योपास्तिरस्मिन्प्रकरणे विधीयते न वैराग्याय संसारगतिरित्याशङ्क्योपसं-
हारालोचनया संसारगतिरत्र विवक्षितेत्याह । तस्मादिति । यस्मात्कर्मफलभूतः
संसारो गत्यागतिरूपोऽनर्थस्त्वमाज्जुगुप्सा घृणां कुर्वीत कर्मफले विद्वानिति पञ्चामि-
विद्योपसंहारे श्रवणादत्र वैराग्याय संसारगतिरभिहिता । यद्यपि विरक्तस्याधिकाराद्वै-
राग्यं शास्त्राद्वाविकारिविशेषणं सिद्धं तथाऽपि तदेव युक्त्या दृढी क्रियत इति भावः ।
आद्यपादवात्पर्यैमुक्त्वा तदवयवार्थाधिकरणविषयमाह । जीव इति । देहान्तरमाप्ती
सहायमत्त्वं दर्शयति । मुरुवेति । तत्र प्रधानकारणमाह । अविद्येति । अनाद्यनिर्वाच्या
चित्प्रतिबिम्बनिमित्ततया जीवत्वहेतुरविद्या । कर्म शुभाशुभव्याभिन्नरूपम् । पूर्वप्रज्ञा
जन्मान्तरीयमंस्कारः । ते परिग्रहाः प्रधानभूताः संसरणे यस्य स तथा । प्रमित्तस्य विषय-
त्वात्किमत्र प्रमाणं तदाह । अथेति । देहान्तरमेप्सानन्तर्यमयशब्दार्थः । न केवलं शब्दा-
देव तदवगतं युक्तवश्चेत्याह । धर्मेति । नियतदेशकालफलभोगान्यथानूपपत्त्याऽपि
देहान्तरसंस्मरणे मिद्धमित्यर्थः । देहान्तरसंचारिणं जीवं विषयीकृत्य वादिविषयविषयेः
संदेहमाह । स किमिति । देहशब्दो भाविष्ययः । आद्ये निराश्रयमाणगत्यमात्रम
वैराग्यम् । चरमे मृतपरिष्वङ्गे माणानां नरकादिगोचरंवैराग्यम् । इत्युभयत्र फलम् ।

गच्छत्याहोस्वित्संपरिष्वक्त इति चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् ।
 असंपरिष्वक्त इति । कुतः । करणोपादानवसूतोपादानस्याश्रुत-
 त्वात् । “स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः” [वृ० ४।४।१]
 इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्तयति ।
 वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तन-
 मस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः । यत्रैव देह आरब्धव्यस्त-
 न्नैव सन्ति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसंपरि-
 ष्वक्तो यातीति । एवं प्राप्ते पठत्पाचार्यः “तदन्तरप्रतिपत्तौ
 रंहति संपरिष्वक्तः” इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहादेहान्तरप्र-
 तिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्त-
 व्यम् । कुतः । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः “वेत्थ यथा
 पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” [छा० ५।३।३] इति ।

अथ च परिष्वक्तरंहणनिरूपणेन वैराग्यदृढीकरणादविकारिसिद्धौ तस्य क्वाप्ते प्रवृ-
 त्तिरिति पादादिमंगविरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षमाह । किमित्यादिना । करणेरेव भूतरपि
 परिष्वक्तस्यैव रंहणमिति शङ्कते । कुत इति । वैषम्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । करणेति ।
 करणोपादाने मानमाह । स इति । तेजोमात्राशब्दस्य करणविषयत्वे हेतुमाह ।
 वाक्येति । स यैत्रप चाक्षुषः पुरुष इत्यादाविति यावत् । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामपि
 गमने गम्यमाने कथं भूतमात्राणामुपादानासंकीर्तनं तत्राऽऽह । नैवमिति । आपः
 पुरुषवचसो भवन्तीत्यपि पुरुषवचनक्रियायोगमात्रं भाति न पुरुषोपादानत्वम् । न
 च पञ्चसु स्थानेष्वपि गमनमस्ति श्रद्धादीनामेव होम्यत्वावगमात् । यद्यपि करणानां
 भौतिकत्वात्तदुपादानश्रुत्यैव भूतोपादानमर्थोक्षिप्तं तथाऽपीन्द्रियोपादानापञ्चीकृतभूता-
 शान्द्यभूतविवक्षयेदमश्रुतत्वमिति भावः । देहान्तरारम्भान्ध्यानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य
 गमनमित्याशङ्क्याऽऽह । सुलभाश्चेति । परिष्वङ्गे मानफलयोरभावे फलित-
 मुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुमाप्य प्रविज्ञामवधार्य व्याकरोति । एवमिति ।
 परिष्वङ्गे मानाभावाच्चेदमित्युक्तमाशङ्क्य सौत्रं हेतुमादाय व्याचष्टे । कुत इति ।
 पञ्चसु स्थानेष्वपि ह्रवाः पञ्चम्यामाहुतौ ह्रवायां यथा पुरुषशब्दवाच्याः पुरुषाकारेण
 परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः । तस्य चोत्त-
 राज्ञाने तत्पितरं यति निरूपणं राज्ञा कृतम् । असौ वाव लोको गीतमेत्यादिना ।

निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपजर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वमिषु
 अद्वासोमवृष्ट्यचनेतोरूपाः पञ्चाऽऽहुतीर्दर्शयित्वा “इति तु पञ्च-
 म्पामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” [छा० ५।९।१] इति ।
 तस्मादग्निः परिवेष्टितो जीवो रंहति ब्रजतीति गम्यते । नन्वन्या
 श्रुतिर्जलूकावत्पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति
 दर्शयति “तद्यथा वृणजलायुका” [वृ० ४।४।३] इति ।
 तत्राप्यरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषय-
 भावनादीर्षाभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते
 देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषप्रतिप्रभवाः कल्पना
 व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्भूति-
 लाभस्तत्रभवति । केवलस्यैव चाऽऽत्मनो वृत्तिलाभस्तत्रैव भवति ।

वदिदं संतिष्याऽऽह । द्युपजर्जयेति । द्युपभृतीनामनमीनामभित्वं होमाधारत्वसाम्पा-
 द्यपानाय संपादिवम् । अद्वातीनामाहुतित्वं च तत्र तत्र संनिपातमात्रेणोक्तम् । किं च
 पञ्चमे स्थाने गर्भकारेणाऽऽपः परिणमन्तीत्युपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वावगतेः ।
 सिद्धान्तेन उत्परिवेष्टितो गच्छतीत्याह । इति त्विति । प्रश्नादीनां कलितं निगम-
 यति । तस्मादिति । अकारारस्य गतिश्चेदग्निः संपरिष्वक्तस्य सा कल्प्येत न द्यु
 तस्य गतिः । किंतु यथा वृणजलायुका वृणान्तरं गृहीत्वा पूर्ववृणं त्यजति तथा
 जीवोऽपि देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वं देहं मुञ्चति तेन श्रुत्यन्तरविरोधान्न परिष्वक्तरहणमिति
 शङ्कते । नन्विति । प्रश्नमत्युक्तिभृत्यपेक्षया बृहदारण्यकश्रुतिरन्योक्ता । अपरिवेष्टितस्य
 गत्युक्तिश्रुतेर्गन्तारमात्राद्दृष्टान्तश्रुतेश्च ब्रह्मावाप्तं विरोधोऽस्तीत्याह । तत्रापीति ।
 कर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः प्राप्तव्यो यो देहस्त्वद्विषये भावनाया देवोऽहमित्यादि-
 काया दीर्षाभावा व्यवहितार्थालम्बनत्वं वाच्यमात्रं जलूकयोपमीयत इति योजना ।
 जीवो हि संमरन्देहेन्द्रियाद्युपायः स्वयं मादेशिकत्वात् तत्रस्थो देहान्तरं गन्तुमर्ह-
 त्यतः सूक्ष्मेदेहेव परिष्वक्तो रंक्षति भावः । सांख्यादयोऽन्यथा देहान्तरमाप्तिमा-
 द्भूतप्रेर किं न रंक्षेत्त्याशङ्क्य श्रुतिविरोधादित्याह । एवमिति । याः पुरुषमात्रप्र-
 भवाः प्राणाः मर्वाः पृथानादर्थव्या इति संबन्धः । तत्र सांख्यीयकल्पनामाह । व्यापि-
 नामिति । करणानामाहंकारिकताण्यस्य व्यापित्वात्तेषामात्मना च विमुखे किमिति
 शङ्कते वृष्टिलाभो नियम्यते यथाऽऽह । कर्मेति । मीगणानां कर्तृत्वमाह । केवल-
 स्येति । आत्मा सत्त्वगुणज्ञानमन्तान्तरस्य वृत्तयः शब्दादिज्ञानानि वृत्ताः शरीरा-

१ क. “तो पृथी” । २. ट. “श्री म” । ३. म. ट. “ज्येष्ठि” । ४. म. म. ट. “याः प्रक” ।
 ५ क. “तोऽऽह” । ६. म. ट. “तत्र म” । ७. क. पृष्ठे । ८. म. ट. “तो माऽऽह” ।
 ९ क. “यमो ललात्तयनां व्यापित्तेजना” । ट. ट. “यमो लला मयी व्यापित्तेजना” ।

इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते ।
मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते । जीव एव वोत्सृज्य
देहादेहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षाद्वृक्षान्तरम् । इत्येवमाद्या-
स्ताः सर्वे ऐवानादतव्याः श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥

ननूदाहताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरि-
ष्वक्तो रहतीति प्राप्नोति । अपृशब्दश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं
सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रहतीति ।
अत उत्तरं पठति ।

न्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति । न्यात्मिका ह्यापत्तिवृत्क-
रणश्रुतेः । तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्य-
मभ्युपगन्तव्यं भवति । न्यात्मकश्च देहस्यमाणामपि तेजोवन्तानां
तस्मिन्कार्योपलब्धेः । पुनश्च न्यात्मकत्विधातुं त्वात्रिभिर्वातपित्त-
श्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि प्रत्यारूपाय केवलाभिरद्भिरा-

न्तरे भवति । केवलशब्दस्तु करणसाहित्यमात्मनो वारयति । कथं तर्हि देहान्तरे कर-
णानीत्याशङ्क्य पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि गोलकमात्रत्वान्मनसश्च समनन्तरपरय-
मात्रत्वादभिनवानामेव तेषां शरीरान्तरे जन्मेत्याह । इन्द्रियाणीति । वैशेषिककल्प-
नामाह । मन इति । केवलं करणैरात्मना च रहितमिति यावत् । करणानि नूतना-
न्येव तत्राऽऽरभ्यन्त आत्मा तु विमुक्त्वादेक्रियोऽपि तत्र वृत्तिमात्रमाप्नोति । भोगस्थानं
भोगायतनं नूतनशरीरमित्यर्थः । दिग्म्बरकल्पनामाह । जीव इति । वेदबाह्यकल्प-
नामुपसंहरति । इत्येवमाद्या इति । लोकायतकल्पनामाद्यग्रहणेन संयुक्ताति । वे हि
देहमात्रमवादिनो मस्त्रोमात्रमेवाऽऽरमनो मन्यन्ते न कस्यचिद्वनम । तासामनादवै-
ष्यत्वे हेतुं स्फुटयति । श्रुतीति ॥ १ ॥

भूतसूक्ष्मपरिवेष्टितस्य गमने प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामिति हेतुरुक्तः स विवक्षितार्थसाधको
नेत्युत्तरसूत्रव्याख्या साङ्गायाह । नन्विति । हेतोरसाधकत्वशङ्का मत्याह । अत
इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । तुशब्देनेति । अपां न्यात्मकत्वेऽपि प्रकृते किं जातं
वदाह । तास्विति । एवं तर्हि भूतत्रयारब्धत्वमेव न त्रिवृत्कृतवत्तदारभ्यत्वमित्यपरि-
तोषात्पक्षान्तरमाह । न्यात्मकश्चेति । पञ्चानां भूतानां कार्यस्य गन्धस्वेदपाकमाणा-
वकाशदानस्य दर्शनात्कार्यत्रयस्यैवोपलब्धिविरसिद्धेत्यपरिपोषात्पक्षान्तरमाह । पुनश्चेति ।
वातपित्तश्लेष्मभिः शरीरधारणात्मकैर्धातुभिस्त्रिधावुत्वात्त्रयात्मक इति योजना । एवं
न्यात्मकत्वेऽपि कथं भूतान्तराणामारम्भकत्वं तत्राऽऽह । नेति । वातपित्तयोर्वायुतेजो-

रूपं ज्ञायते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति ।
प्रश्नप्रतिवचनपौरुषशब्दो न कैवल्योपेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलो-
हितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूमिष्ठो देहेषूपल-
क्ष्यते । नैष दोषः । इतरापेक्षयाऽपि बाहुल्यं भविष्यति ।
दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म
च निमित्तकारणं देहान्तरारम्भे । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमा-
व्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्मसमाविन्यश्चाऽऽपः
श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्घुलोकारूपेऽग्नौ हूयन्त इति
वक्ष्यति । तस्मादैष्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्यशब्देन
सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते “तमुत्क्रा-

जन्त्यपोर्देहे दर्शनादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रश्नप्रतिवचनयोर्नियमेनापि ग्रहणं तत्राऽऽह ।
तस्मादिति । भूयस्त्वादितिसूत्रावयवमुपसंहारव्याजेन व्याख्यातं प्रत्यक्षावष्टम्भेनो-
पपादयति । सर्वेति । द्रवांशस्य भूयस्त्वादपि ग्रहणम् । कठिनांश्च ततोऽपि
बाहुल्यदृष्टेर्युक्तमपि ग्रहणमिति साङ्गत्वे । नन्वेति । पञ्चात्मके देहे पार्थि-
वोऽशमाहुल्येऽपि भूयस्त्वमपामविरुद्धं भूतान्तरापेक्षया संभवादित्याह । नैष इति ।
किञ्च देहोपादानयो रेवेलोहितयोरेषां बहुल्योपेक्षैव भूतान्तरापेक्षया युक्तमि-
त्याह । दृश्यते चेति । देहनिमित्तानां कर्मणामव्याहुल्याच्च तामिर्भूतान्तरापेक्षयाह ।
कर्म चेति । सोमादीनामिदं बभूवैवावन्न तद्रवमव्याहुल्यं देहान्तरारम्भोपयोगी-
त्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । आपो हि स्थूलकर्मसाधनवया तत्संबन्धिन्यः सूक्ष्मरू-
पेण पृथक्प्राश्रिताः श्रद्धाशब्दाः सह कर्मसंस्कारिर्घुलोकार्मा हुताश्वन्तलोके देहमार-
भन्व इति वक्ष्यमाणत्वमस्ति तासां देहारम्भोपयोग इत्यर्थः । निमित्तमवयवि द्रव-
बाहुल्यं देहारम्भोपयोगीति स्थिते युक्तमग्निर्भूतान्तरापेक्षया मित्युपमंहरति । तस्मा-
दिति । अप्यशब्देन भूतान्तरापेक्षया भूतसूक्ष्मपञ्चकारिविहितस्य युक्तं गतिरित्याह ।
इतीति ॥ २ ॥

त्रिंश भौतिकमागमत्यनुपपत्त्या उत्क्राण्युत्तमविवक्ष्यमानिनी भूतगतिभेदिता देहा-
न्तरारम्भकत्वमपि तेषां स्यादित्याह । प्राणेति । मृतं विमज्जते । प्राणानां चेति ।

मन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ” [बृ० ४ । ४ । २] इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाऽऽश्रयमन्तरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः कचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतो दर्शनात् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत् । नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति । अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति “यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः ” [बृ० ३ । २ । १३] इत्यादिनेति चेन्न । भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गोपी लोमसु केशेषु चादर्शनात् । “ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः ” [बृ० ३ । २ । १३] इति हि तत्राऽऽच्नायते । न हि लोमानि केशाश्चोत्पत्योषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति संभवति । न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवलम्ब्यते । नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं

तेषां गमनेऽपि कुतो देहर्वाजानां भूतानां गतिस्त्वच्चाऽऽह । सा चेति । स्वतन्त्राणामेव प्राणानां गमनं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । प्राणा हि जीववः साश्रया दृष्टस्तेनोत्क्रमणेऽपि तेषां साश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणानां साश्रयत्वेऽपि ज्वेन सह गतिरसिद्धेत्याशङ्क्य प्रत्याह । अग्न्यादीति । चोद्यं विवृणोति । स्यादिति । उक्तं हेतुं व्यनक्ति । तथाहीति । परिहारं व्याकरोति । नेत्यादिना । अदर्शनाद्गोषविवनस्पतिगमनस्येति शेषः । तदेव विशदयितुमादौ गतिं प्रसज्यति । ओषधीरिति । तत्रापि मुख्यैव गतिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अग्न्यादिगतिश्रुतीनां तमुत्क्रामन्त्वमित्यादिश्रुतीनां च विधोविरोधेऽग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकी तत्प्रायपाठादित्युक्तम् । इदानीं जीवगतिश्रुत्यनुपपत्त्याऽपि प्राणगतिदृष्टेरग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकीत्याह । न चेति । इतश्च प्राणानां जीवेन सह गतेरावश्यकत्वादग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकीत्याह । नापीति । सह गतिश्रुतिरेव कस्मादौपचारिकी न स्यादित्याशङ्क्य निमित्ताभावादित्याह । विस्पष्टं चेति ।

च प्राणानां सह जीवेन शमनमन्यत्र श्रायितम् । अतो वागाद्य-
धिष्ठात्रीणामन्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल
उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽन्यादीन्गच्छन्तीत्युपव-
र्धते ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । कथं पुनः “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भव-
न्ति” [छा० ५ । ३ । ३] इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते । यावता
नैव प्रथमेऽग्नावपां श्रवणमस्ति । इह हि शुलोकप्रभृतयः पञ्चा-
ग्नयः पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीताः । तेषां च प्रमुखा “असी
वाव लोको गौतमाग्निः” [छा० ५ । ४ । १] इत्युपन्यस्य
“तस्मिन्नेतस्मिन्नाग्नौ देवाः अद्वा जुह्वति” [छा० ५ । ४ ।
२] इति अद्वा हौम्यद्रव्यत्वेनाऽऽवेदिता । न तत्राऽऽपो हौम्य-
द्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिपूतरेषु वतुर्ष्वग्निवर्षां
हौम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम तेषु होतव्यतयो-
पात्तानां सोमादीनामवबुद्धत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुता अद्वा
परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । अद्वा
च नाम मत्पयविशेषः मसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादपुनः पञ्चम्या-

जन्यत्र तमुक्तामन्त्रमित्यादावित्यर्थः । अन्यादिगविश्रुतेरौपचारिकत्वं निमित्तोक्तिपूर्व-
कमुपसंहरति । अत इति ॥ ४ ॥

भूतान्तरोपसृष्टानामर्षा शमनमुपपाद्य पञ्चम्यामाहुवै तासां पुरुषाकारस्वमुक्तमाक्षिप्य
समापत्तेः । प्रथम इति । चोर्थं विप्रब्रूवे । स्यादिति । श्रवणाभावं दर्शयितुमग्नी-
न्मस्त्वौति । इहेति । पञ्चाग्निविद्यापकरणं सप्तम्यर्थः । शुलोकप्रभृतयो ह्युपर्जन्यवृ-
ग्निर्गुरुपयोनिम्बु पञ्चाऽऽहुतयः अद्वासोमवृष्ट्यन्तरोक्तगास्त्वपाऽपि कथं प्रथमेऽ-
ज्ञानपामश्रवणं तत्राऽऽह । तेषां चेति । प्रथमविशेषणमनर्थकमन्यत्राप्यश्रवणादित्या-
शङ्क्य कथंचिदुच्यते अत्रापि प्रकृते तत्रास्तीत्याह । यदीति । तर्हि कन्ध्वताम-
पामेव प्रथमेऽपि हौम्यत्वमविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रथमे स्त्विति । तत्रापि अद्वा-
शब्देनापामेवोक्तेर्नाश्रवणमित्याशङ्क्याऽऽह । अद्वा चेति । शुक्लक्षणयोः श्रुति-
न्यायेति भावः । प्रथमेऽग्नावपामश्रुतिफलमाह । तस्मादिति । सिद्धान्तभागं विम-

माहुतावर्षा पुरुषभाव इति चेन्नैष दोषः । हि यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ
ता एवाऽऽपः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः । उपपत्तेः । एवं
ज्ञादिमध्यावसानसंगानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा
पुनः पञ्चम्यामाहुतावर्षा पुरुषवचस्त्वग्रकारे दृष्टे प्रतिवचनावसरे
प्रथमाहुतिस्थाने पचनपो होम्यद्रव्यं श्रद्धा नामावतारयेत् ।
ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यात् ।
इति तु पञ्चम्यामाहुतावर्षा पुरुषवचसो भवन्तीति चोपसंहार-
भेत्तदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदब्ध-
हुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्सवे युक्तिः । कारणानुरूपं हि
कार्यं भवति । न च श्रद्धारूपः प्रत्यपो मनसो जीवस्य वा धर्मः
सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमापोपादातुं शक्यते पश्चादिभ्य इव
हृदपादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सुप-

जते । नेत्यादिना । श्रद्धाशब्दस्यार्थान्तरे कर्तुं तेनापामुक्तिरिति शङ्कित्वा सूत्राव-
यवं व्याचष्टे । कुत इत्यादिना । एवं हीति । श्रद्धाशब्देनापं ग्रहे सतीति यावत् ।
संगानं संप्रतिपत्तिः । तामेव व्यतिरेकेण स्फोरयति । इतरथेति । यदुक्तमितरथा
पुनरिति तदेव स्फुटयति । पञ्चम्यामिति । श्रद्धाशब्दस्योऽर्थान्तरत्वं दूषयति ।
तत इति । यदि चतुष्पेवं स्थानेष्वपि होम्यता तदा चतुर्थ्यामाहुतावेति वाच्यं
पञ्चम्यामिति विशेषणप्रथमस्थानेऽपि तासामेव होम्यता सिद्धेत्यर्थः । उपसंहारालो-
चनायामपि श्रद्धाशब्दत्वमपामेवेत्याह । इति त्विति । उपपत्तेरित्यस्यार्थान्तरमाह ।
श्रद्धेति । श्रद्धापरिणामस्य सोमादेरब्धहुलत्वेऽपि श्रद्धाशब्दत्वमपामित्यत्र किमायातं
यदाह । सा चेति । गोमयवृश्चिकादी प्रत्यक्षेण विलक्षणत्वदृष्टेर्वृष्ट्यादेः श्रद्धाकार्य-
स्याब्धहुलत्वेऽपि कारणस्य श्रद्धाया मा मूढत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । कारणेति ।
क्वचिद्वैलक्षण्यस्य प्रवृत्तत्वादित्वेऽपि श्रद्धापरिणामस्य सोमादेरब्धहुलत्वोपलब्धेः
श्रद्धायास्वप्राप्तं कल्प्यते । वैलक्षण्यग्राहिण्यसति माने कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादि-
त्यर्थः । यत्तु प्रसिद्ध्या प्रत्ययविशेषः श्रद्धेति तत्राऽऽह । न चेति । जुहोतिश्रुति-
सामर्थ्यान्मुख्यार्थत्यागे संनिहितवाक्यानुसारेण लक्षणेत्याह । इत्याप इति । न च
धर्मिणा सहैव होमस्तत्रापि लक्षणाग्रीव्ये संनिहितवाक्यानुसारिण्यास्तस्या न्याय्य-
त्वादिति भावः । उपपत्तेरिति मागं विधान्तरेण व्याचष्टे । श्रद्धेति । वृद्धमयोगामवे

घते वैदिकप्रयोगदर्शनात् “अद्वा वा आपः” इति । तनुत्वं -
 अद्वासाकूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः । अद्वाशब्दाः
 स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । अद्वापूर्व-
 कर्मसमवायाच्चाप्सु अद्वाशब्द उपपद्यते । मञ्जशब्द इव
 पुरुषेषु । अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दोपपत्तिः “आपो हास्मै
 अद्वा संनमन्ते पुण्याय कर्मणे” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात्प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां नामाऽऽपः अद्वादिक्रमेण
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन् । न तु तत्संपरिष्वक्ता
 जीवा रंह्येयुः । अश्रुतत्वात् । न ह्यत्रापामिव जीवानां आवृण्णता
 काश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्माद्रंहति संपरिष्वक्त इत्युक्तमिति
 चेत् । नैष दोषः । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । “अथ य
 इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति” [छा०
 ५।१०।३] इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना विवृण्णनेन
 पथा चन्द्रशक्तिं कथयति “आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा”

कथं वैदिकोऽपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य तस्योपचारिकत्वमाह । तनुत्वमिति ।
 सूक्ष्मत्वगुणादप्सु अद्वाशब्दस्य गौणत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । अद्वाशब्दस्याप्सु
 गौणत्वमुक्त्वा लक्षणात्मिकत्वमाह । अद्देति । यत्कमे अद्वापूर्वेकं वदुपायत्वेनापा वद्यो-
 गात्परंपरया अद्वायोगिनीष्वप्सु वच्छब्द इत्यर्थः । लक्षणाविमिश्रं संबन्धान्तरमाह ।
 अद्देति । अपा अद्वाहेतुत्वे मानमाह । आपो हेति । अस्मै पुंसेऽधिकारिणे संन-
 मन्ते जनयन्ति दर्शनमात्रेण स्नानादिपुण्यकर्मसिद्धयर्थं अद्वामित्यर्थः ॥ ५ ॥

अपामेव प्रथमस्थानेऽपि होम्यत्वज्ञानात्पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुरुषाकारपरिणामः
 स्यादित्युक्तम् । इदानीमाद्ये सूत्रे यद्वह्निः परिवेष्टितो जीवो गच्छतीति प्रतिज्ञावत्
 वदसत्त्वमाशङ्क्य परिहरति । अश्रुतत्वादिति । वत्र चोद्यं विशदयति । अथा-
 पीति । भूतान्तरोपसृष्टानामपां पुरुषाकारपरिणामेऽपीति यावत् । उक्तेऽर्थेऽङ्गीकृते
 नास्ति विमिश्रित्याशङ्काऽऽह । न त्विति । हेत्वर्थं विवृणोति । न हीति ।
 अत्रेति प्रकरणोक्तिः । अश्रुतत्वफलमाह । तस्मादिति । समाधिं विभज्यते । नेत्या-
 दिना । कर्मफलोक्तिप्रारम्भार्थोऽयंशब्दः । इष्टादिकारिणां मदेशान्तरगमनप्रतीतिवापि

[छा० ५ । १० । ४] इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते “तस्मिन्-
क्षेतस्मिन्नग्नौ देवाः अद्वा जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
संभवति ” [छा० ५ । ४ । २] इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां
चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रव-
द्रव्यभूयस्त्वात्मत्यक्षमेवाऽऽपः सन्ति । ता आहवनीये हुताः
सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयन्ति ।
तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनान्त्येऽग्राष्ट्विजो जुह्वति “असौ
स्वर्गाय लोकाय स्वाहा” इति । तत्तरताः अद्वापूर्वकर्मसमवा-
पिन्य आहुतिमय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिणो
जीवान्परिवेष्टयामुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तदत्र जुहोति
नाभिधीयते अद्वा जुह्वतीति । तथाचाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्घच-
नरूपेण वाक्ष्यशेषेण “ ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः ”

प्रकृते क्रियायात् उदाह । त इति । यथाग्निविषावाज्यमिदंशुक्तम् । यद् ऐतुमाह ।
तस्मिन्निति । धूमादिवाक्ये यथाग्निवाक्ये च सोमराजत्वमपि श्रवणाविशेषादिष्टादि-
कारिणः अद्वाज्ञादिवाग्निर्वैष्टिवा शुभोकं यान्दीपि भातीत्यर्थः । ननु मदीदृशं श्रुत्यो-
र्बलसम्भवं अद्वाज्ञादिद्वयानामपि कचिदशुभोके होमः श्रुतः कचिदिष्टादिकारिणा धूमा-
दिक्रमेणाऽऽकाशमाभिर्न च तेषामापः सन्ति चेन्न वद्वेष्टिगानां गविस्त्वमाऽऽह ।
तेषां चेति । आपो यथोक्ताः सन्तु हुतानां वाता कथमिष्टादिकारिभिर्योगस्त्वमाऽऽह ।
वा इति । दध्यादीनामपामाहवनीये हुतानाभिर्देव भस्मीभूतानां न जीवसंगविरत्या-
शङ्क्य विशिनष्टि । सूक्ष्मा इति । यदेव साधयति । आहुतीति । तथाऽपि कथं
सह गमनं उदाह । तेषां चेति । नैधनं विधानमन्धेष्टिविधानम् । होमप्रमुदाहरति ।
असाविति । अनुकनामा यजमानः स्वर्गार्थं गच्छतु स्वाहाकारो भस्मान्प्रमुदाहरति ।
तथाऽपि कथं परिवेष्टितानामिष्टादिकारिणां गविस्त्वमाऽऽह । तत्त इति । मत्ससासि-
द्धदद्यादिवैशेष्यार्थमाहुतिमय्य इत्युक्तम् । क्रियातो विशिनष्टि । अपूर्वेति । यत्र
श्रुतिमवधारयति । यदिदिति । तदेवं श्रुतिसामान्यं प्रतिपाद्याऽऽहुतिरूपाणामपि गमने
सिद्धे श्रुत्यन्तरमपि मानमित्याह । तथाचेति । आग्निहोत्रप्रकरणे न स्वैर्देवयोस्त्वमु-
क्तान्धे न गर्वि न प्रविष्टा न वृषि न पुनरावृत्तिं न लोकं मय्युत्थामिनं, योभेति जनकेन
ये षट्प्रश्नार्थो ज्ञातवज्जयं मय्युत्थास्ये षट्प्रश्ना निर्दिश्यन्ते । तेषां निर्घचनरूपो वाक्सा-
कोपः । ये वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्वविरक्षमाविशतस्ते अन्वविरक्षं तर्पयित्वा
दिवं पृथिवीं पुरुषं योषिवं वाऽऽविश्य पुरुषरूपेणोत्तिष्ठत इत्येवंरूपः । तेनाग्निहोत्रे

इत्येवमादिनाऽभिहोत्राहुत्योः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिर्द-
र्शिता । तस्मादाहुतीमयीभिरग्निः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति
स्वकर्मफलोपभोगायेति श्रुष्यते ॥ ६ ॥

कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रंहणं
प्रतिज्ञापते । यावता तेषां धूमप्रतीकेन वर्त्मना चन्द्रमसमधिक-
दानामबभावे दर्शयति “एष सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा
भक्षयन्ति” [छा० ५ । १० । ४] इति “ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यापस्वापक्षीयस्वेत्ये-
वमेतांस्तत्र भक्षयन्ति” [बृ० ६ । २ । १६] इति च समानवि-
षयं श्रुत्यन्तरम् । न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्मक्ष्यमाणानामुप-
भोगः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ (१)

वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेवामन्नत्वं न मुख्यम् ।

मुख्ये ह्यन्नत्वे स्वर्गकामो यजेत्तेत्येवंजातीयकाऽधिकारश्रुतिरुपरु-

सार्यं पादश्च क्रियमाणाहुत्योरपूर्वकूपयोरनुष्ठतृणामिफलमिदये तेन सह पुलोकप्रा-
प्तिरुक्ता । तथाच वाजसनेयकश्रुतिपर्यालोचनायामपि जीवानामप्पारिवेष्टितानां गवि-
सिद्धिरित्यर्थः । श्रुत्यन्तरालोचनात्तः सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह । कथमिति । का पुनरस्यां प्रतिज्ञायामनुपपात्ति-
रुपपत्त्याऽऽह । यावतेति । नन्वेवमन्त्रेण चन्द्रमा गृह्यते नेष्टादिकारिणस्त्व-
त्स्वेऽपि सोमं राजानं देवत्वादिवरदेववद्रक्षयन्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तेषामेक-
मक्षयत्वसिद्धेर्नैवमित्याह । ते चन्द्रमिति । यथा यज्ञे सोमं राजानं
चमस्यमृत्विजः पुनः पुनराप्याययन्त्यपक्षयन्ति चेति हृष्टम् । तथा वानि-
ष्टादिकारिणश्चन्द्रमसि प्राप्तान्देवा भक्षयन्तीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति ।
एवमिति । देवैरिष्टादिकारिणां भक्षयत्वेऽपि तेषामुपभोगाय गमनं किं न स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति । अत इति । इष्टादि-
कारिणामद्यत्वे मुख्ये भोगाभावो न तु वदस्तीति प्रतिजानीते । वाशब्द इति ।
तेषां वरिं श्रूयमाणमन्नत्वं कथमित्याशङ्क्य सिद्धान्तप्रतिज्ञामाह । भाक्तमिति ।
अन्नशब्दश्रुत्या मुख्येऽन्नत्वे किमिति भाक्तं तदुक्तमित्याशङ्क्यानन्यथासिद्धश्रुत्यर्थोप-
तिविरोधादौपचारिकी श्रुतिरित्याह । मुख्ये हीति । अधिक्रियतेऽनेनेत्यधिकारो

ध्येत । चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न रपात्कि-
मर्थमधिकारिण इष्टाद्यापासबहुलं कर्म कुरुः । अशशब्दशोप-
भोगदेतुत्वसामान्यादनन्नेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते । यथा
विशोऽन्नं राक्षां पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्टादीमुन्नमिभ्रादि-
भिरिव गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिरेष्टस्यविहरणं देवानां तदे-
वेपां भक्षणमभिमेतं न मोदकादिवसर्वणं निगम्यते वा । “मे
ह ये देवा अश्नन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा ब्रुवन्ति” [छा०
३ । ६ । १] इति च देवानां चर्वेणादिव्यापारं वारयति ।
तेषां चेष्टादिकारिणां देवान्मति गुणभावोपगतानामप्युपभोग उप-
पद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानाम् । अनात्मवित्त्वाद्येष्टादि-
कारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते । तथा हि श्रुतिरनात्म-
विदां देवोपभोग्यतां दर्शयति “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽ-
न्योऽसावन्योऽहमरभीति न स वेद यथा पशुरेवं न देवानाम्”
[बृ० १ । ४ । १०] इति । स पारिमश्रपि लोके इष्टादिभिः
कर्मभिः प्रीणयन्पशुवदेवानामुपकरोत्यमुष्मिन्मपि लोके तदुपजीवी
तदादिष्टं फलमुपभुञ्जानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते ।
अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयतीत्यस्यापरा व्याख्या । अनात्म-
विदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न शानकर्मसमुदायाशु-

यिषिपुरुषसंज्ञनिमित्तं कामादि वदुता श्रुतिरधिकारश्रुतिस्त्वस्या धैर्यैपरिहारार्थमि-
ष्टादिकारिणामन्तर्यं भाक्तमेवेत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति । चन्द्रेति । न कोऽर्थं मुख्य-
ार्थमावाद्भक्त्याऽस्यामुल्लापार्थवन्मन्त्र प्रयोगादपीत्याह । अन्नेति । भक्त्यस्यामुल्लाप-
कर्मं भक्षयन्पीत्युक्तं वयाऽऽह । तरमादिति । न केवलमिष्टादिकारिणामन्तर्यस्यामु-
ल्लापस्यादमुल्लयमेवां भक्षणं किं तु श्रुत्यन्तरादपीत्याह । न ह मा इति । तथाऽपि पार-
तन्त्र्यामेष्टादिकारिणां भोगसिद्धिरिति कुतो भोगाय गमनं वयाऽऽह । तेषां चेति ।
केन द्वेषेण तेषां देवभोग्यतेत्याक्षय्यं सुत्रापर्यं व्याचष्टे । अनात्मेति । अत्र मार्गं
दर्शयन्नयक्षितं सुत्रांशं योजयति । तथाहीति । अविद्याभिकारारम्भाभेदधक्षः ।
उपास्तितमेव भेददृष्टिं स्पष्टयति । अन्मोऽसाविति । भेददृष्टिर्निपानमाह । न स इति ।
सस्य दृष्टान्तं देवोपभोग्यत्वमाह । पथेति । उक्तश्रुत्येवार्थमाह । स चेति । अनात्म-
श्रुतेर्मुल्लापार्थानुरोधेन सुत्रांशस्यार्थमुपस्था प्रकरणाजुरोधेनार्थान्वरमाह । अनात्मेति ।

पञ्चाग्निः । पञ्चाग्निविद्यामिहाऽऽत्मविद्येत्युपचरन्ति प्रकरणात् ।
 पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुणवादेनात्रत्वमु-
 द्धाव्यते पञ्चाग्निविज्ञानप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्येह विधित्सिता ।
 वाक्यतात्पर्याविगमात् । तथाहि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोगस-
 द्भावं दर्शयति “स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते”
 [प्रश्न० ५ । ४] इति । तथाऽन्यदपि श्रुत्यन्तरम् “अथ ये
 शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो
 ये क्रमेणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते” [वृ० ४ । ३ । ३३] इतीष्टा-
 दिकारिणां देवैः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्त-
 त्वादन्नभाववचनस्येष्टादिकारिणोऽत्र जीवा रंहेन्तीति प्रतीयन्ते ।
 तस्माद्रंहति संपरिष्वक्त इति युक्तमेवोक्तम् ॥ ७ ॥ (१)

पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वं तेषामनात्मविषयम् । तद्वत्त्वेनाऽऽत्मविषयं चेत्तद्वाहित्येना-
 नात्मविषयं तदेव कथमित्याशङ्क्याऽऽह । पञ्चाग्नीति । इष्टादिकारिणां पञ्चाग्निवि-
 द्याशून्यत्वेऽपि कथं देवान्प्रत्यज्ज्ञत्वं तत्राऽऽह । पञ्चेति । गुणवादेन देवोपभो-
 ग्यत्वेनेति यावत् । किमर्थं प्रशंसेत्याशङ्क्याऽऽह । पञ्चाग्नीति ।
 तस्यापि विधित्सितत्वे हेतुमाह । वाक्येति । गोतमप्रवाहणसंवादरूपवाक्यस्य पूर्वा-
 परालोचनया पञ्चाग्निविद्याविधौ वात्पर्यगतरेति यावत् । अनात्मविषयादिति
 व्याख्याय तथाहीत्यादि व्याख्यावि । तथाहीति । इष्टादिकारी सर्वनामार्थः । पूर्वो-
 क्तवाक्येन तुल्यार्थत्वमुद्ध्या तथेत्युक्तम् । पञ्चाग्निविद्याधिकारादन्यत्र प्रवृत्तत्वमाह ।
 अन्यदिति । अत्र एव श्रुत्यन्तरमित्युक्तम् । पर्यायान्तरोपक्रमार्थोऽयशब्दः । जितो
 लोकः पूर्वसिद्धो लोकः भोग्यो येषां तेषामाजानसिद्धानामिति यावत् । कर्मदेवत्व
 व्युत्पादयति । य इति । श्रुत्यन्तरस्य वात्पर्यमाह । इष्टादीति । तेषामज्ज्ञत्वस्य
 भाक्तत्वे फलितमाह । एवमिति । अत्रेति प्रश्नप्रतिवचनोक्तिः । इष्टादिकारिणां
 भोगाय चन्द्रं प्रवि गमने संभाविते तेषामेव प्रश्नप्रतिवचनयोरपि प्रतीत्यर्थकं प्रथमसू-
 त्रोक्तमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ७ ॥ (१)

१ क. ज. “विज्ञानवि” । २ ड. ज. “विद्याम” । ३ क. “विद्या हीह” । ४ ज. म. ट. “वेः सं” ।
 ५ ज. म. ट. “दन्त इति” । ६ क. ज. ट. “यते । त” । ७ म. “कयपू” ।

कृतोत्पत्त्येऽनुशयवान्दष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

इष्टादकारिणां धूमादिनावर्त्मना चन्द्रमण्डलमधिकृद्धानां
भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आध्यायते “तस्मिन्पावत्संपातमुपि-
त्वाऽप्येतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्” [छा० ५ । १० । ५]
इत्यारम्भ “पावद्रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपू-
यचरणाः श्वादिपोनिम्” इति । तत्रेदं विचार्यते । किं निरनु-
शया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्त्पादोस्वित्सानुशया इति । किं
तावत्प्राप्तम् । निरनुशया इति । कुतः । पावत्संपातमिति विशेष-
णं । संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते । संपत्तयेत्यनेनास्मा-
ल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति । पावत्संपातमुपित्वेति च
कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा
तत्पर्ययेति” [बृ० ६ । २ । १६] इति च श्रुत्यन्तरेणैव स्वार्थः

कर्मसमवायिनीनामया पञ्चमाहूतौ पुंपरिणामहेतुमाश्रित्वाक्षिः परिवेष्टिवजीवगावि-
रुक्ता संपाति सर्गादवरोहतां कर्मैव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आयाः कुतस्वरां पुंपरि-
णाम इत्याशङ्क्याऽऽह । कृतेति । येषां पूर्वत्र चन्द्रमण्डलारोहणमुक्तं च एव मल्य-
वरोहन्त्वो विषय इति वक्तुं मल्यवरोहवाक्यमुदाहरति । इष्टादीति । तत्रश्चन्द्रमण्डला-
दिति यावत् । तस्मिन्नित्यपि तदेवोक्तम् । भौकन्यकर्मसमाख्यानन्वयैर्मथशब्दार्थः । यथे-
षमित्याभ्यश्च श्वादिपोनिमित्तत्वं वाक्यं यावदाग्रायत इति योजना । पावत्संपात-
मिति विशेषणाद्रमणीयचरणा रमणीयां योनिमित्तादिवान्याय्य संशयमाह । तत्रेति ।
मकृतेषु मल्यवरोहत्सु जीवेष्टिवति यावत् । निरनुशयशब्दार्थमेव स्पष्टयति । भुक्तेति ।
अत्रापि मल्यवरोहतां सानुशयस्वसम्बन्धद्वारा वैराग्याय संसारगतरेव निरूप्यत इति
पूर्ववत्पादादिसंगतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं शङ्कति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे
गतरेव कर्मरुत्ता वदभावकृता स्वागतिः सिद्धान्ते कर्मकृतत्वाविशेषो द्वयोरिति फल-
भेदः । अत्र मशपूर्वकं लिङ्गं हेतुकरोति । कुत इति । यावत्तदनमुपित्वेत्येवावदत्र
भावि न तु कर्मणः सक्षेप्य भुक्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । संपातेति । यावत्तरतं ताव-
दपचनमिति वचनमनर्थकमिति मत्वा वाच्यायैमाह । यावदिति । चन्द्रमण्डले सर्वक-
र्मोपभोगे श्रुत्यन्तरसंमतिमाह । तेषामिति । इष्टादिकारिणां यदा यद्रोक्तन्यं कर्म

प्रदर्शयते । स्यादेतत् । पावदमुष्मिल्लोक उपभोक्तव्यं कर्म ताव-
दुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति । नैवं कल्पयितुं शक्यते यत्कि-
चेत्यन्यत्र परामर्शात् । “प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करो-
त्यपम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ” [बृ०
४ । ४ । ६] इति ह्यपरा श्रुतिर्पत्किंचेत्पविशेषपरामर्शेन
कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षेपिततां दर्शयति । अपिच
प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । प्राक्प्रायणादार-
ब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्या-
वत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम् । न हि साधा-
रणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यवि-
शिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मा-
न्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । कृतात्ययेऽनुशयवानिति ।

पर्यवेति परिगच्छति परिक्षीणं भवति तदा तत्र आवर्तन्त इत्युत्तरेणान्वयः । यावच्छ-
ब्दोपबन्धस्य गत्यन्तरं शङ्कते । स्यादिति । श्रुत्यन्तरविरोधेन प्रत्याह । नैवमिति ।
तदेव प्रपञ्चयति । प्राप्येति । अयं ससारी यत्किंचिदिह लोके कर्म करोति तस्यान्तं
फलं परलोके प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरस्मै लोकाय कर्मोपशान्त्यर्थमागच्छति । पुनःशब्दा-
त्पूर्वमप्यागव इति गम्यते संसारस्यानादित्वादित्यर्थः । परामर्शश्रुतेस्तात्पर्यमाह ।
इति हीति । न चोपसहारे ब्राह्मण्यादिहेतुकमविगमादुपक्रमस्यापि संकोचस्तदनुसारेणो-
पसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे च यावत्संपादयामि अवणात्तस्य च प्रथमश्रुतस्य बली-
यत्वाद्ब्राह्मण्यादिप्रापकचरणस्य चाऽऽचारवया कर्मणोऽर्थान्तरस्वाध्यायकारि यथाचा-
रित्यादिषु मेदेन वयोरुक्तत्वात् कर्मणा ब्राह्मणादियोन्यापत्तिरिति भावः । न केवलं
श्रुत्यैवैतद्रम्यते किन्तु युक्त्याऽपीत्याह । अपिचेति । विमतं स्वसंनिहिताविशेषाभि-
व्यञ्जकमभिव्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् । अभिव्यक्तिश्च कर्मणा फलदानायोन्मुखत्वम् । तत्र
किंचिदुपपत्ते किंचिन्नेत्यशक्यं वक्तुमित्याशयवानाह । प्रायणमिति । मरणस्यानार-
ब्धसर्वकर्मोभिव्यञ्जकत्वे हेतुमाह । प्रागिति । अस्तु तर्हि प्रायण प्रबलस्य कर्मणो
व्यञ्जकं तत्राऽऽह । तच्चेति । तदुपपादयति । न हीति । उक्तमर्थे दृष्टान्तेन साध-
यति । न हीति । श्रुतियुक्तिभ्यां सर्वस्य कर्मणश्चन्द्रलोके भुक्तफलत्वेन क्षयितव्ये
फलितमाह । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति । एवमिति । प्रविज्ञां विभ-

येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमाकृष्टाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्भयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायाऽऽरब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निर्संपर्कात्प्रविलीयते । सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरंकाः । हुतभुगर्चिःसंपर्कादिवै च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्पये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन्वाह्यणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन्वचयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा” [छा० ५।१०।७] इति । चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्येति । दृष्टध्यायं जन्म-^१नैव प्रतिप्राप्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति । अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि

जवे । येनेति । हेतुमाकाङ्क्षाद्वाराऽवतार्य व्याकरोति । केनेति । तत्तत्र तेषां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिमापधेरन्नेति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्रमेवाप्रतिबन्धेनेत्यर्थः । रमणीयां योनिं विक्षिनाष्टि । ब्राह्मणेति । प्रत्यवरोहत्वां शुभकर्मवत्तां शुभयोनिप्राप्तिमुक्त्वा तेषामेवाशुभकर्मवत्तामशुभयोनिप्राप्तिमाह । अथेति । कपूयचरणा निन्दितकर्माणः शेषं पूर्ववत् । ननु चरणोदाचाराद्योन्यापत्तिरभ्युदये नानुशयादन्यचरणमन्योऽनुशयस्त्वत्राऽऽह । चरणेति । अनुशये भोक्ता-रमनुगच्छतीत्यनुशयः कर्मसमूहः सचरणशब्दार्थो भविष्यतीत्यर्थः । दृष्टशब्देन प्रत्यक्षश्रुतिरुक्ता । व्याख्यानान्तरमाह । दृष्टश्रेति । सर्वप्राणिषु जन्माऽऽरब्ध दृष्टोऽयमुक्त-^२ष्टापकृष्टात्मा भोगोऽदृष्टनिमित्तो भोगत्वात्स्वर्गादिभोगवदित्यर्थः । कथमाकस्मिकत्वासंभवस्त्वत्राऽऽह । अभ्युदयेति । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति सुखदुःखयोः सुकृतदुष्कृतकार्यत्वस्य सिद्धत्वाद्यो भोगः स कर्मनिमित्त इति व्याप्ते-^३रनुशयसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टं व्याख्याय स्मृतिं व्याचष्टे । स्मृतिरपीति । प्रेत्यै प्रायणं कृत्वा चन्द्रलोकमधिरुह्येत्यर्थः । यतः कोपेण मुक्तादन्येन कर्मणा जन्म भवि-

१ द. म. 'रके । हु' । २ द. म. 'व वृ' । ३ क. द. वा चण्डा' । ४ क. 'नानेनानु' । द. म. 'नात्र नृ' । ५ द. म. 'प्यते । द' । ६ म. 'णान्यावा' । ७ द. द. 'न प्रयाणं' ।

“वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते” इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति । केचित्तावदाहुः । स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् । यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः । न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमाकृढाः । बाढम् । तथाऽपि स्वल्पकर्मवशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न लभ्यते । यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृत्यश्चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणैश्छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव । न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषा-

पद्यन्त इति संबन्धः । श्रुतं ज्ञानम् । वृत्तमाचारः । देशश्च जातिश्च कुलं च कर्षं चाऽऽयुश्च श्रुतं च वृत्तं च वित्तं च सुखं च मेधा च ये विशिष्टा येपु ते तथोक्ताः । अनुशयशब्दस्यार्थान्तरे कृतेर्निर्धारणार्थं वृञ्छति । कः पुनरिति । एकदेशिमवमाह । केचिदिति । तत्पक्षे किमिष्टादिकर्मस्वशेषतो भुक्तफलेष्वननुभुक्तकर्मान्तरवशादावृत्तिः । अपवा तेषामेवावशेषादिति संशये भुक्तत्वादिष्टादीनामनुभुक्तकर्मान्तरादावृत्तिरिति मास्ते कृतात्ययेऽनुशयवानिति व्याचष्टे । स्वर्गेति । यदिष्टादि स्वर्गार्थं कृतं तस्य भुक्तस्यात्यये कश्चिदवशेषोऽनुशयस्तद्वानवरोहवीत्यर्थः । दृष्टेति पदस्यार्थमाह । भाण्डेति । तदेव प्रपञ्चयति । यथेति । भाण्डानुसारिणः स्नेहस्याविरोधाद्युक्तः शेषः । कर्म तु फलोदयविरोधित्वात्फलं चेज्जात नष्टमेवेति न तस्य शेषसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति । कृत्स्नस्य कर्मणो यदि फलं जातं तदा नावशेषसिद्धिर्न तु तदस्तीत्याह । नायमिति । येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाकृतास्वत्कर्म सर्वं तत्र न भुक्तमित्युक्तमिव शङ्कते । नन्विति । भोगार्थं चन्द्रारोहणमङ्गीकृत्य विरोधं समाधत्ते । बाढमिति । अत्रापि दृष्टेति व्याचष्टे । यथेति । अत्र च स्पृतिशब्देन लौकिकी स्पृतिर्यथोक्तदृष्टमूला वा ततः शेषमेत्याद्या गृहीता । तदेतदेकदेशिमव दूषयति । न चेति । इवकारो मधुरोक्त्या प्रयुक्तो वस्तुतस्त्वेवकारो विवक्षितः । अयुक्तत्वे हेतुमाह । न हीति ।

नुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तम् ।
न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति ।
तदेतदपेशलम् । स्वर्गाथं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं
निखिलं न जनयति स्वर्गच्युतस्पापि कंचित्फललेशं जनयतीति ।
न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनाऽवकल्पते । स्नेहभाण्डे तु
स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानु-
वृत्तिश्च दृश्यते । न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्ति-
र्दृश्यते । नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् ।
अवश्यं चेत्तदेवं विज्ञेयम् । न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डा-
नुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदि हि येन
सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवंस्तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनु-
शयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः ।
तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत “तच्च इह रमणीयचरणा
अथ य इह कपूयचरणाः” [छा० ५ । १० । ७]
इति । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजात उपभुक्तेऽवशिष्टमेहिक-
फलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तद्वन्तोऽवरोहन्तीति । यदुक्तं यत्किं-
चेत्पाविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभो-

स्वर्गाथेन कर्मणा स्वर्गश्चेदारब्धो न तस्य शेषस्तेन स्वर्गो नाऽऽरभ्यते चेन्न तस्याथैव-
तेति भावः । स्वर्गस्याऽऽरब्धत्वेऽपि कुलस्यानारम्भान्नोक्तदूषणमिति शङ्कते । नन्विति ।
स्वर्गाथं चोदितस्य कर्मणः स्वर्गाथैवयोगान्मेवमित्याह । तदेतदिति । परोक्तं दृष्टान्तं
विषट्पापि । स्नेहेति । तथादृष्टत्वादुपपद्यते यावत् । दाष्टान्तिकेऽपि तथैव लेशा-
नुवृत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टा कल्पिता वा सेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न त्विति ।
इहेति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरुक्ता । द्वितीयं विराह । नापीति । शब्दैकगम्यत्वान्ना-
यमर्थः सामान्यतो दृष्टगम्य इत्यर्थः । किंच स्वर्गहेतुकर्मशेषादनुशयादवरोहे
कपूययोन्यापातिशास्त्रविरोधः स्यादित्याह । अवश्यं चेति । तदेव स्फुटयति ।
घटीत्यादिना । परमत्वायोगे स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रथमं पूर्वपक्षवी-
जमनुभाषते । यदिति । यद्यपि यत्किंचयावत्संपादशब्दौ चन्द्रमस्येव सर्वस्य
कर्मणो भुक्तव्यापकत्वेनानुशयाभावे लिङ्गभूतौ तथाऽपि रमणीयचरणाः
कपूयचरणा इति शब्दयोर्विशिष्टजात्यारम्भकैहिककर्मसद्भावावेदकत्वादशेषभोगविषय-

गेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् । अनु-
शयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किंचिदिह कृतमाशुष्मिकफलं
कर्माऽऽरब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यद-
प्युक्तं प्रापणमविशेषादनारब्धफलं कृतमेव कर्माभिव्यनक्ति
तत्र केनचित्कर्मणाऽशुष्मिल्लोके फलमारभ्यते केनचिदस्मि-
न्नित्यपं विभागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव
प्रत्युक्तम् । अपिच केन हेतुना प्रापणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽ-
भिव्यञ्जकं प्रतिज्ञापत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन कर्मणा
प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्प्रापणकाले वृत्त्यु-
द्भवो भवतीति यद्युच्येत । ततो वक्तव्यम् । यैषैव तर्हि प्राक्प्रा-
पणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्ति-
रित्येवं प्रापणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फ-
लारम्भासंभवाद्वलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्ति-
रिति । न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्य-
नेकं कर्मैकस्मिन्प्रापणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति

सामान्यलिङ्गस्यैहिककर्मसत्त्वविषयविशेषलिङ्गेनाऽऽशुष्मिकाविषयतया संकोचः स्यादिति
मत्वाऽऽह । नैतदिति । फलभोगेन चन्द्रलोके स्थित्वेति शेषः । क्षपयित्वा तस्मा-
ल्लोकात्पुनरस्मै लोकायाऽऽगच्छतीति प्राप्यान्तमित्यादिवाक्येन गम्यत इति योजना ।
द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुवदति । यदपीति । मरणस्याविशेषेणाशेषानारब्धकर्मव्यञ्जकत्वे
विभागायोगं फलितमाह । तत्रेति । रमणीयचरणा इत्याद्यनुशयवादिभ्रुविरोधाद-
भिव्यञ्जकमपि प्रापणं न सर्वकर्मव्यञ्जकमनुमातुं शक्यमित्याह । तदपीति । व्यञ्ज-
कत्वं प्रापणं स्यापीत्युक्तं तदपि नास्तित्याह । अपिचेति । न हि तस्य सर्वकर्मव्यञ्ज-
कत्वे कारणं किंचिदिति भावः । पूर्ववादीं पृष्टं मत्वा हेतुमाह । आरब्धेति । नाना-
विषयसुखदुःखफलकर्मणामपर्यायेण प्रापणेऽभिव्यक्तिश्चेत्फलाभिमुख्यलक्षणत्वाद्भ-
क्तैर्गुणपक्षतत्फलभोगप्रसङ्गात्तस्य चाहृष्टेस्तत्तत्प्रबलकर्मप्रतिबन्धध्वंसमपेक्ष्य क्रमेणैव तत्त-
त्कर्मव्यक्तिरिति परिहरति । यथेति । युगपत्फलारम्भासंभवादित्यसिद्धम् । सर्वस्यापि
कर्मणोऽनारब्धफलत्वाविशेषादेकजात्यारम्भकत्वसंभवादित्याशङ्क्य विरुद्धजातिनिमि-
त्तभोगफलस्य कर्मणः शास्त्रयुक्तिविरुद्धमेकजात्यारम्भकत्वमित्याह । न हीति । प्राय-
णावस्थायामुपस्थिते विरुद्धे कर्मणि प्रबलेन दुर्बलस्योच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ द. अ. तत्र । २ द. अ. यथा त । ३ ज. 'व हि प्रा' । ४ क. द. ज. प्र. 'सिरेव ।
५ घ. 'भैतवि' । ६ घ. द. फलोपभो' । ७ ठ. द. 'नृयोक्तं । ८ ठ. द. 'ते क' । ९ घ. 'द्वक्तं' ।

शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणोऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुम् । ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणा मुच्छेदः संभाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा भैतिवदस्य कर्मोन्तरस्य चिरमेवस्थानं दर्शयति—

“कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावदुःखाद्विमुच्यते”

इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन्प्रायणोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारावगमाद्ब्रह्मधर्मोत्पत्तौ निमित्ताभावात्तत्रा जातिरुपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपगृह्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं संभावयितुम् । न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीयादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं संभवतीत्यव्यापि-

नापीति । कृतं कर्माऽऽवश्यकफलकमिति नास्त्येकान्तः । प्रायश्चित्तेन ब्रह्मज्ञानेन च तत्क्षयश्रुतेरित्याशङ्क्य प्रकृते तदभावान्नोच्छेदोऽस्तीत्याह । न हीति । प्रायश्चित्तेन वा ब्रह्मज्ञानेन वा भोगेन वा विना कर्मणा विच्छेदो नेत्यत्र मानमाह । स्मृतिरिति । इतोऽपि प्रायणाभिव्यक्तं सर्वमेव कर्मैकजात्यारम्भकमित्युक्तमित्याह । यदि चेति । पूर्वस्य कर्मणः सर्वस्याप्येकजात्यारम्भकस्य भोगेन क्षयान्मनुष्याधिकारित्वाच्च शास्त्रस्य स्वर्गादियोनिषु कर्मोत्तिष्ठेन तन्निमित्तः संसारः स्यात् । न च ज्ञानाभावान्मुक्तिरिति दुर्घटवेत्यर्थः ।

“श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुस्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति” ।

इत्यादिस्मृतिविरोधोऽपि कर्मोत्तयस्यैकमविकत्वे स्यादित्याह । ब्रह्मेति । एकस्यापि कर्मणोऽनेकजात्यारम्भकत्वस्मरणादनेकेषामेकजात्यारम्भकत्वं दूरानेरस्तमित्युक्तं तदुक्तम् । एकं हि कर्मैकफलं दृष्टं न च सामान्यतो दृष्टविरुद्धं वचनं मानमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । किंच प्रायणं सर्वस्य वा कर्मणो व्यञ्जकं कस्यचिदेव वा नाऽऽप्य इत्याह । न चेति । कारीयादेरिहेवानुष्ठितस्याथैव भुज्यमानत्वाच्च प्रायणेन

१ क. ज. शक्यं । २ द. यदस्य । ३ द. अ. ‘मध्य’ । ४ क. ज. ट. ‘नुपपत्तौ । ५ ज. ट. ‘पद्यते । अ’ । ६ द. ‘तीत्येषाऽपि । अ. ‘तीत्येषाऽपि केयं । ७ ट. द. ‘ध्यारम्भकत्वा’ । ८ क. ‘कारत्वा’ । ९ क. ‘टनेत्य’ । १० क. ट. ‘श्वसूक’ ।

काऽपीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि
 कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्छेद
 द्रष्टव्यम् । यथा हि प्रदीपः समानेऽपि संनिधाने स्थूलं रूपम-
 भिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् । एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य
 कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे चलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्रावयति न
 दुर्बलस्येति । तस्मान्श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादक्षिणोऽप्यमशेषक-
 र्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मासप्रसङ्ग इत्यप्यम-
 प्यस्थाने संभ्रमः । सम्पददर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः । तस्मात्स्थि-
 तमेतदेवानुशपवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं
 चावरोहन्ति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः । अनेकमिति तद्वि-
 पर्ययेणेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपास्योरवरोहे
 संकीर्तनाद्यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतिपत्ते । रान्याद्यसंकी-
 र्तनादभ्राद्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् । या श्रुतिरनुशपसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता

व्यङ्ग्यत्वेत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यन्परोक्तं दृष्टान्तं प्रत्याह । प्रदीपेति । यश्च प्रदीप-
 दृष्टान्तः सोऽपि प्रायणस्य सति व्यञ्जकत्वेऽनुकूलः स्यात् । यदा तु न चद्व्यञ्जकं किं
 तु बलवत्ता प्रतिबद्धं दुर्बलं दृष्टमिति दर्शितं तदा तेनैव सोऽपि निरस्त इत्यर्थः ।
 भवतु वा प्रायणस्य कश्चित्कर्मणि व्यञ्जकत्वं तदाऽपि प्रदीपोऽनुकूलो भवतीत्याह ।
 रथूलेति । उक्तमेव व्यनक्ति । यथेत्यादिना । इति सर्वकर्मव्यञ्जकत्वासिद्धिः ।
 कतिपयव्यञ्जकत्वमिष्टमेवेति शेषः । ऐकमविकः कर्मोशय इति प्रतिनिरासं निगमयति ।
 तस्मादिति । श्रुतिश्चरणश्रुतिः । स्मृतिश्च श्वसूकरेत्याद्या । न्यायस्तु केन हेतुनेत्या-
 दावुक्तः । यदि सर्वं कर्मैकस्मिन्मुमुक्षुदेहे न भुज्यते तदाऽवशिष्टकर्मान्नन्यात्र कदाचि-
 न्मुक्तिरपी मुक्त्यनुपपत्त्या प्रायणव्यक्तं सर्वं कर्मैकदेहात्मकमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 शेषेति । सूत्रावयवव्याख्यानमुपसहरति । तस्मादिति । अवशिष्टं व्याचष्टे । ते
 चेति । विरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽऽह । धूमेति । यथेतंशब्दाच्चेति । यथेतमेवाध्वानं
 पुनर्निवर्तन्ते यथेवमिति श्रुतेत्यर्थः । विपर्ययप्रतीतिप्राप्तकमाह । रान्यादीति ॥ ८ ॥

पूर्वादाहृता श्रुतिमाशेषसमाविष्ट्या विवृणोति । चरणादिति । चोद्यं व्याकरोति ।
 अप्यापीति । श्रुत्याऽनुशयसत्त्वे दर्शितेऽपीति यावत् । चरणाद्या श्रुत्यापत्तिः साऽ-

“तद्य इह रमणीयचरणाः” [छा० ५ । १० । ७] इति
सा सल्लु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात् । अन्यच्चरणम-
न्योऽनुशयः । चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् ।
अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च
कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति “यथाकारी यथाचारी तथा भवति
[नृ० ४ । ४ । ५] इति” “यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि
सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि
त्वयोपास्यानि” [तै० १ । ११ । २] इति च । तस्माच्च-
रणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् । नैष दोषः । यतोऽ-
नुशयोपलक्षणार्थेवैषा चरणश्रुतिरिति काष्णार्जिनिराचार्यो
मन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत् । कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय
लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याप्यते । ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहित-
मतिपिद्वयस्य साध्यसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः कलं भवि-

नुशयदेव तयोरेक्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यदिति । तदेवान्यत्वं स्फुटयितुं चर-
णानुशयशब्दार्थमनुवदति । चरणमिति । तत्र श्रुतिमनुकूल्यति । श्रुतिश्चेति ।
तयोर्भेदे कलितमाह । तस्मादिति । परिहारं व्याचष्टे । नेत्यादिना ।

“अद्भोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्मुखाः”

इति स्मृतस्य शीलस्यापि कर्माङ्गत्वाच्चरणशब्देन शीलवाचिना कर्मानुशयो लक्ष्यत
इति भावः ॥ ९ ॥

काष्णार्जिनिराचार्यस्य पौरुषेयत्वान्मूले वक्तव्ये मुख्यत्यागे न लक्षणा हेत्वभावा-
च्चरणशब्दितस्य शीलस्यैवाऽऽनर्थक्यपरिहारार्थं योन्यापत्तिहेतुतेत्याशङ्क्य परि-
हरति । आनर्थक्यमिति । शङ्का विमज्जे । स्यादिति । संभवति मुख्येऽर्थे लक्षणा
न ग्राह्येत्यर्थः । कर्मणैव योन्यापत्तिसंभवाच्चरणशब्देन लक्षणेत्याशङ्क्य कास्त्रयामा-
प्यात्कर्मैवचरणस्यापि योन्यापत्तिहेतुत्वा स्यादिति पूर्ववाचेवाऽऽह । नन्यति । किंच
कर्मलक्षणायां तस्यैव कलं श्रुतिमिति शीलस्य तत्कल्प्येव तस्यापि विहितस्याकल-

प्यति । अवश्यं च शीलस्यापि किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् ।
अन्यथा ह्यनर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेत् । नैव दोषः ।
कुतः । तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षम् । न
हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्—

“आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः”

इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नाऽऽनर्थक्यम् ।
इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाऽऽचारस्तत्रैव
किञ्चिदतिशयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्र-
सिद्धिः । तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योऽन्यापत्तौ
कारणमिति फाष्णोर्जिनेर्मतम् । न हि कर्मणि संभवति शीला-
योऽन्यापत्तिर्युक्ता । न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां
रहितुमर्हतीति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ (२)

वादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याप्येते
इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मैत्यनर्थान्तरम् । तथाह्यविशेषेण

स्वायोगात्तेन चरणस्यैव यथाश्रुतं फलमुपेतव्यमित्याह । अवश्यं चेति । तदनुपगमे
दोषमाह । अन्यथेति । आचारस्य कर्माङ्गत्वादङ्गाङ्गिनोऽर्थकारिकात्वात् पृथक्फलक-
ल्पनेत्याह । नेत्यादिना । उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वकं सौत्रं हेतुमादाय विशदयति । कुत
इति । कथमिष्टादिकर्मसमुदायस्य चरणापेक्षत्वं तत्राऽऽह । न हीति । सदाचार-
युक्तस्य कर्माधिकारे मानमाह । आचारेति । वेदशब्देन वेदार्थोपलक्षणादाचारस्त्वच्छेषो
न स्वतन्त्रफल इत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानादिवत्पुरुषसंस्कारतया भिन्नफलत्वेऽपि न विरो-
धोऽस्तीत्याह । पुरुषेति । कथं तर्हि पृथक्फलत्वं तत्राऽऽह । इष्टादौ हीति ।
अङ्गावयवदोषास्तिवदित्यर्थः । आचारस्यैव योऽन्यापत्तिहेतुत्वेऽपि किमित्यनुशयस्य
तत्कल्पनेत्याशङ्क्य कर्मणस्त्वद्धेतुत्वमसिद्धेरित्याह । कर्म चेति । एकदेशिमत्वमुपसं-
हरति । तस्मादिति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । अयुक्तत्वं दृष्टान्त्वेन स्पष्टयति ।
न हीति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः ॥ १० ॥

साक्षात्सिद्धान्तमाह । सुकृतेति । तदेव विवृणोति । वादरिस्त्विति । कथं चर-
णशब्देन मुख्यवृत्त्या कथञ्चये तत्राऽऽह । चरणमिति । वृद्धप्रयोगाभावे कथं तस्य
कर्मविषयत्वं तत्राऽऽह । तथाहीति । कर्मणः सर्वार्थकारित्वमसिद्धेराचारस्यावधा-

कर्ममात्रे चरतिः प्रपुण्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं
कर्म करोति तं लौकिका आवक्षते धर्मं चरत्येव महात्मेति ।
आचारोऽपि च धर्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्म-
णपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तक-
र्माणः कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ११ ॥ (२)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टा-
दिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्त्युक्तं न गच्छन्तीति
चिन्तयते । तत्र तावदोह । इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्ती-
त्येतन्न । कस्मात् । यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमदलं गन्त-
व्यत्वेन श्रुतम् । तथाहविशेषेण कौपीतिकिनः समामनन्ति “ये वै के
चास्माहोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” [कौपी० १२]
इति । देहारम्भोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चन्द्रप्राप्ति-

त्वादिमतेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्मृतेरक्रोधादेः साधारणधर्मस्य शीलत्वसिद्धेर्धर्मविषयाह ।
आचारोऽपीति । कथं तर्हि श्रीवो भेदवादस्त्वन्नाऽऽह । भेदव्यपदेशस्त्विति । लक्ष-
णायां निमित्तमावाचरणशब्दोऽनुशये मुख्य इति बादरिमत्तमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ ११ ॥ (२)

इष्टादिकारिणामनुशयवतामागतिरुक्ता । संप्रत्यनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रस्थलस्त्व-
लितानामनुशयवतामागतिमभिप्रेत्य चोदयति । अनिष्टादीति । प्रथमाधिकरणेनास्य संग-
विमाह । इष्टादीति । व्यवहितमनूयानिष्टादिकारिणो विषयीकृत्य ये वै के चेत्यविशो-
षभ्रुवैर्वत्सवं संगमनं जनानामिति श्रुतेश्च संज्ञां दर्शयति । ये त्विति । अथ चाऽनिष्टादि-
कारिणां शुभमार्गेण गमनमात्रमपि नेत्युक्त्या वैराग्ये दृढीकृते पूर्ववदेव पादादिसंग-
वयः । पूर्वपक्षे शुभाशुभकारिणामविशेषेण चन्द्रगतेस्तथ शुभकरणमार्कचिन्तामिति
फलति । सिद्धान्ते स्वशुभकारिणां गत्यन्तरधौव्याच्चन्द्रगतां प्रयोजकमिष्टाद्येवेति
मत्वा पूर्वपक्षसूत्रं योजयति । तत्रेति । तेषामिष्टादिकं कर्म चन्द्रलोकमापकमस्वीत्यतो
नियमनिषेधो न युक्तिमामिव द्वाद्वे । कस्मादिति । श्रुत्या परिहरति । यत इति ।
तामेवोदाहरति । तथा हीति । श्रुतेश्चन्द्रलोकगमनमुपपाद्य चकारसूचितयुक्तितोऽपि
तदुपपादयति । देहेति । देवयानपितृयाणादिवरेकेण गमनागमनमार्गाभ्रवणादर्थतयोः
पथोर्न कतरेणचनेत्यारभ्य जायस्त म्रियस्तेत्येवपृतीय स्थानमिति स्थानमाश्रयश्रुत्या

मवकल्पते । पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमात् । तस्मात्सर्वे
एव चन्द्रमसमासीदेधुः । इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं
न युक्तमिति चेन्नेतरेषां चन्द्रमण्डले भोगामावात् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहाव-
रोहौ तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति सर्वे चन्द्रमसं गच्छ-
न्तीति । कस्मात् । भोगायेव हि चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनम् ।
नापि प्रत्यवरोहायैव । यथा कश्चिद्ब्रह्ममारोहति पुष्पफलोपादा-
नाप न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां
चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तम् । तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमस-
मारोहन्ति नेतरे । ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपं
यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । एवंभूतौ
तेषामारोहावरोहौ भवतः । कुतः । तद्वतिदर्शनात् । तथाहि
यमवचनेसरूपा श्रुतिः प्रयत्नामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्श-
यति “न सांपरायः प्रतिभाति चालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन

पथित्वेनाप्रतीतेश्चन्द्रमण्डलं प्राप्यावर्तीर्णानामपि तद्योगाच्च केषांचिदेव गतिरिति मत्वो-
पसंहरति । तस्मादिति । सर्वेषां तुल्यगतिर्ये तस्माप्तिहेत्वनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कते ।
इष्टादीति । तत्र भोगाभावेऽपि मार्गान्तरज्ञान्यतया ग्रामं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पेदीति-
वदुपपन्ना गतिरित्याह । नेतरेषामिति ॥ १२ ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते । संयमने त्विति । सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्द इति । पक्षव्यावृ-
त्तिमेव व्यनक्ति । नैतदिति । का पुनरत्रानुपपत्तिः । तत्र तेषां तद्वमनमफलं सफलं
वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । भोगायेति । द्वितीयेऽपि गमनस्य प्रत्यवरोहो वा
भोगो वा फलं त्राऽऽद्य इत्याह । नार्पाति । पक्षद्वयनिरासं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथेति । कल्पान्तरं निरस्यति । भोगश्चेति । तुशब्दार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।
कथं तर्हि तेषामारोहावरोहावित्याशङ्क्य संयमने त्वनुभूयेत्यादि विभजते । ते त्विति ।
तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । हेतुं व्याचष्टे । तथा हीति ।
प्रयत्नां प्रेत्य गच्छता संपरायः परलोकः । सम्यगवश्यंभावेन परा परस्वादेहपातादीयत्वे
गम्यत इति व्युत्पत्तेः । तत्प्राप्त्यर्थः साधनविशेषः सांपरायः । स चालमविवेकि-
विशेषतो विज्ञानमिच्छेन मोहेन मूढं छन्नदृष्टिमत् एव प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं विषय-

१ क. ज. ठ. 'ति । भो' । २ क. ज. 'दुष्टिता' । ३ क. 'रूपा यातनाभ्यु' । ४ द. ज.
'नस्वर' । ५ ठ. ड. 'विदव' । ६ ठ. 'स्वेन त' । ७ ठ. ड. 'तद्वतिरेषा' ।

मूढम् । अपं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते
मे ” [कठ० २ । ६] इति । “ वैवस्वतं संगमनं जनानाम् ”
इत्येवंजातीयकं च । बह्वेव यमवश्यताप्राप्तिर्लङ्घ्यं भवति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपिच मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपू-
यकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपिच सप्त ॥ १५ ॥

अपिच सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन
स्मर्यन्ते पौराणिकैः । ताननिष्ठकारिणः प्राप्नुवन्ति । कुतस्ते
चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

ननु विरुद्धमिदं यमापत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभव-
न्तीति । यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठा-
तारः स्मर्यन्त इति नेत्याह—

प्रवर्णं प्रति न भाति । स न केवलमज्ञ एव किंतु विपरीतदर्शी च यस्मादयमेव लोक-
रूपप्रपानादिरस्ति न पर इति मानी मननशीलस्त्वस्मात्तदनुकूपमाचरन्पुनः पुनर्जनन-
मरणप्राप्त्या मे वशमापद्यत इति मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वचनम् । श्रुत्यन्तरमाह ।
वैवस्वतमिति । जनानां परलोकगतानां संगमनं संगम्यं वैवस्वतं यमं राजानं हविषा
दुवस्यत प्रीणयतेत्यर्थः । ये वै के चास्मादित्यादिश्रुत्या सर्वेषां चन्द्रगतिः सिद्धेत्युक्त-
मित्याशङ्क्य विरोध्यनेकलिङ्गदृष्ट्या तदन्यथा नेयमित्याह । बह्वेवेति । ये वै के च
वैवस्वतं संगमनमित्यनयोर्वाक्ययोः सामान्येन चन्द्रलोकयमलोकगतिवादिनोर्विद्याकर्म-
विशेषितमार्गद्वयप्रदानादनिष्ठादिकारिणां तृतीयस्थानगतिवादिवाक्येनेष्ठादिकारिणां
चन्द्रगतिवाक्येन च विशेषार्थेन विषयविशेषनिर्णयविरिति भावः ॥ १३ ॥

इवश्चेष्टादिकारिविषये ये वै के चेत्यादिवाक्यस्य संकोच इत्याह । स्मरन्ति
चेति । वद्याकरोति । अपिचेत्यादिना ॥ १४ ॥

इवश्चानिष्ठादिकारिणां न चन्द्रगतिरित्याह । अपीति । वद्याख्याति । अपिचे-
त्यादिना ॥ १५ ॥

अनिष्ठादिकारिणां चन्द्रमण्डले भोगाभावाद्यमवश्यतायाश्च भुविस्मृतिसिद्ध-
त्वान्नचन्द्रगतिरित्युक्तमिदानीं तेषां यमवश्यतामाक्षिपति । नन्वेति । विरु-
द्धत्वे हेतुमाह । यावतेति । सूत्रेण परिहरति । नेत्याहेति । तद्विमज्जते ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव पमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपग-
मादविरोधः । पमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः
स्मर्यन्ते ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वाद् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायाम् “वेत्य यथाऽसौ लोको न संपूर्यते” [बृ० ६।
२।२] इत्यस्य मन्त्रस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते “अथैतयोः
पथोर्न कतरेणचन तानीमानि भुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि
भवन्ति । जायस्व मिपस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न
संपूर्यते” [छा० ५।१०।८] इति । तत्रैतयोः पथोरिति
विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी
हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते “तद्य इत्थं
विदुः” [छा० ५।१०।१] इति विद्या तया प्रतिपत्तव्यो देव-
यानः पन्थाः प्रकीर्तितः “इष्टापूर्ते दत्तम्” [छा० ५।१०।३]
इति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः ।
तत्प्रक्रियायाम् “अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन” [छा० ५।
१०।८] इति श्रुतम् । एतदुक्तं भवति । ये न विद्यासाधनेन

तेष्वपीति । एकत्रोभयोरधिष्ठातृत्वायोगमाशङ्क्याऽऽह । यमेति ॥ १६ ॥

मार्यद्वयभ्रष्टानां तृतीयस्थानोक्तेरपि नानिष्टादिकारिणा चन्द्रगविरित्याह । विद्येति ।
हेत्वन्तरमेव प्रकटयन्भूमिकोक्तिपूर्वकं भुविमुदाहरति । पञ्चेति । तद्विद्येति प्रकरणमु-
क्तम् । श्रौती प्लुविर्विचारणार्था । तृतीयस्थानोक्त्यारम्भाथोऽथशब्दः । तत्प्रविपत्ति-
फलमाह । तेनेति । श्रुत्यर्थं सूत्रयोजनया विज्ञापयति । तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्त-
म्यर्थः । पथिशब्दस्यार्थान्तरे कूटेर्विद्याकर्मार्थत्वे न मानमिति शङ्कते । कस्मादिति ।
तत्र प्रकरणं प्रमाणयति । प्रकृतत्वादिति । तदेव विवृणोति । विद्येति ।
प्रतिपत्तौ प्रविपत्तिसाधने । तत्र देवयानस्य पथो विद्याद्वारा प्रकृतत्वं प्रक-
टयति । तद्य इति । कर्मद्वारा पितृयाणस्यापि प्रकृतत्वमाह । इष्टेति ।
विद्याकर्मणोरेवं प्रकृतत्वेऽपि प्रकृते किं जावं वदाह । तदिति । विद्याकर्महीनानां
भुद्रजन्तुमादोऽत्र निर्दिश्यते न पुनस्तृतीयोऽध्वेत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति ।

देवपाने पथ्यधिकृता नापि कर्मणा पितृपाणे तेषामेव क्षुद्रजन्तु-
लक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति । तस्मादपि नानि-
ष्टादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत् । तेऽपि चन्द्रविम्ब-
मारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्त इति । तदपि
नास्ति । आरोहानर्थक्यात् । अपिच सर्वेषु प्रपत्सु चन्द्रलोकं
प्राप्नुवत्स्वसौ लोकः प्रपद्भिः संपूर्येतेत्यतः प्रश्वविरुद्धं प्रतिवचनं
प्रसज्येत । तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं यथाऽसौ लोको न संपू-
र्यते । अवरोहाम्युपगमादसंपूर्णोपपत्तिरिति चेन्न । अश्रुतत्वात् ।
सत्यमवरोहादप्यसंपूर्णमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्त-
नेनासंपूर्णं दर्शयति “ एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न
संपूर्यते ” [छा० ५ । १० । ८] इति तेनानारोहादेवासंपूर्ण-
मिति युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकारिण्यप्यविशिष्टत्वे सति तृती-
यस्थानोक्त्याप्यनर्थक्यप्रसङ्गात् । तुशब्दस्तु शास्त्रान्तरीयवाक्यप्र-
मत्वात्प्रयोगमनाशङ्कायुच्छिनत्ति । एवं सत्यधिकृताक्षेपः शास्त्र-
ान्तरीये वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते । ये वै केचिदधिकृता अस्मा-
च्छ्रौतात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ॥ १७ ॥

मार्गद्वयप्रधानामिष्टादिकारिणां तृतीयस्थानोक्तिफलमाह । तस्मादिति । यदिदं
तृतीयस्थानकीर्तनं तत्र चन्द्रमसि वारयत्यागत्याऽपि उत्प्राप्तिसंभवादिति शङ्कते ।
स्यादिति । मानफलाभ्यां हि कल्पना न चेह वदुभय तथाच नैव कल्पनेत्याह ।
तदपीति । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुपपत्त्यप्रसङ्गादपि नेयं कल्पनेत्याह । अपि चेति ।
कथं तर्हि प्रश्नानुगुणं प्रतिवचनं तत्राऽऽह । तथाहीति । गमनेऽपि तस्य प्रश्नानु-
गुणत्वसिद्धिरित्याह । अवरोहेति । अवरोहकृत्वासंपूर्णस्याश्रुतेनैवमपि श्रुतहान्यादि
कल्पयितव्यमित्याह । नेति । तदेव प्रपश्यति । सत्यमिति । तर्हि तथेवासंपूर्णं
स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह । श्रुतिस्त्विति । श्रुतिसिद्धमसंपूर्णं निग-
मयति । तेनेति । किमिति तदवरोहणकृतमेव श्रुतावपि नेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अवरोहस्येति । युक्त्या स्वपक्षमुपपाद्य परपक्षं चापनुद्य पूर्ववाद्युद्गाविववाक्यस्य
सूत्राभेदेनैव गतिं दर्शयिषुमारभते । तुशब्दस्त्विति । उच्छिन्नप्रकारं प्रकटयति ।
एवमिति । उक्तन्यायेनानिष्टादिकारिणां चन्द्रमस्ययोगे सतीति यावत् । अविकृत-
शब्देनेष्टादिकारिणो गृह्यन्ते । सर्वशब्दस्याधिकृत्यार्थत्वे स्थिते स्थितं वाक्यार्थमाह । ये
वा इति ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति ।
पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमादिति । तत्प्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसंख्यानियम आहुतीनामा-
दत्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । तथाहान्तरेणेवाऽऽहुतिसंख्या-
नियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानमाभिरुपलभ्यते “जायस्व
त्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्” [छा० ५ । १० । ८] इति ।
अपिच “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” [छा०
५ । ३ । ३] इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाऽऽहुतिसंख्या कीर्त्यते
न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचन-
त्वात् । अपिच पञ्चम्यामाहुतावर्षा पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते ना-
पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिपिच्यते वाक्पस्य द्यर्पतादो-
पात् । तत्र येषामारोहावरोहौ संभवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह
उद्भविष्यति । अन्येषां तु विनैवाऽऽहुतिसंख्यया भूतान्तरोपस-
ष्टाभिरिदं देह आरप्स्यते ॥ १८ ॥

परोक्तश्रुतेर्गतिमुक्त्वा तदीयां युक्तिमनुवदति । यदिति । तदुत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते ।
तदिति । प्रतिज्ञां पूरयन्धोजयति । नेत्यादिना । श्रद्धा हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे । कुत
इति । भोगाय हि चन्द्रारोहणमित्यादिवर्णितः प्रकारः । उपलभ्यमेवाभिनयति ।
जायस्वेति । ज्ञानकर्म्मशून्या हि कृमिकीटादिभावेन पुनः पुनर्जायन्ते त्रियन्ते चेति
प्रसिद्धम् । न च तत्राऽऽहुतिसंख्योपलभ्यते । न च तेषां निरन्तरं जायमानानां
त्रिवर्माणानां वाऽऽहुतिसंख्या कल्प्यते ह्यविरोधे कल्पनानवकाशादित्यर्थः । किंच
देहमात्रहेतुत्वेनाऽऽहुतिसंख्या नियम्यते मनुष्यदेहहेतुत्वेन वा तत्राऽऽहं पुरुषश-
ब्दविरोधेन प्रत्याह । अपिचेति । द्वितीयं निराह । अपिचेत्पादिना । तत्र हेतु-
माह । वाक्पस्येति । तस्य विविनिषेवार्थद्वयार्थेवायां वाक्यभेदोद्वेग्ये च संभवति
तद्योगादित्यर्थः । पञ्चम्यामाहुतावर्षा पुरुषाकारपरिणामेऽपि नापञ्चम्यामाहुतौ वासां
तन्निषेधश्चेत्तर्हि वासामुपयथा देहारम्भसंभवे कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति ।
अन्येषां त्विति । चन्द्रमण्डलं प्रत्यारोहस्त्वतोऽवरोहश्च येषां न युक्तस्तेषामिति
भावत् ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपिच लोके ॥ १९ ॥

अपिच स्मर्यते लोके । द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदी-
प्रभृतीनां चायोनित्वम् । तत्र द्रोणादीनां योपिद्विपयैकाऽऽहु-
तिर्नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां तु योपित्युरूपविपये द्वे अप्याहुती न
स्तः । यथा च तत्राऽऽहुतिसंख्यानादरो भवत्येवमन्यत्रापि
भविष्यति । बलाकाऽप्यन्तरेणैव रेतःसकं गर्भं धत्त इति
लोकदृष्टिः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपिच चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे
स्वेदजोद्भिज्जपोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्या-
नादरो भवति । एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥ २० ॥

ननु तेषां सत्त्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानिभवन्ति “आण्डजं
जीवजमुद्भिज्जम्” [छा० ६।३।१] इति । अत्र त्रिविध
एव भूतग्रामः श्रूयते कथं च चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञात-
मिति । अत्रोच्यते—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३)

“आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्” [छा० ६।३।१] इत्यत्र तृतीये-

मनुष्यदेहारम्भं प्रत्याहुतिसंख्यानियमाभावे स्मृतिं संवादयति । स्मर्यतेऽपीति ।
सूत्रं व्याकरोति । अपिचेति । लोकशब्देन सूत्रमाप्ययोरिविहासादिरपि व्युत्प-
त्त्योच्यते । अयोनित्वाविशेषेऽपि द्रोणादिष्वयान्तरविशेषमाह । तत्रेति । तदृष्टा-
न्तेनानिष्ठादिकारिष्वप्याहुतिसंख्यानियमाभावधीरिति फलितमाह । यथेति । देहमा-
ग्रहेतुत्वेनाऽऽहुतिसंख्यानियमो नेत्यत्रापि सूत्रस्य तात्पर्यमस्तीति । बलाकेति ॥ १९ ॥

इत्थं देहमात्रराम्भे नाऽऽहुतिसंख्यानियमोऽस्तीत्याह । दर्शनाच्चेति । देवदे-
वक्षुत्यवष्टम्भेन सूत्रं व्याकरोति । अपिचेत्पादिना । अन्यत्रापित्वनिष्ठादिकारिणो
निर्दिश्यन्ते ॥ २० ॥

श्रुत्यन्तरविरोधं शङ्कते । नन्विति । अण्डजमेवाऽऽण्डजं पश्यादि । जीवजं
जरायुजम् । उद्भिज्जं जायत इत्युद्भिज्जं वृक्षादि । छान्दोग्यश्रुतिविरोधं सूत्रेण परि-
हरति । अत्रेति । तद्व्याख्यायि । आण्डजमिति । उद्भिज्जशब्देन स्वेदजोपसंग्रहे

नोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्पुदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदाच्च विलक्षणो जलूमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥ (३)

सामान्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ (४)

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमोरुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहभूतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशायां वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति” [छा० ५।१०।५] इति ।

हेतुमाह । उभयोरिति । ऐतरेयके वाहं मेदव्यपदेशस्य का गविस्तत्राऽऽह । स्थावरेति । श्रुत्योर्विरोधं निराकृतमुपसंहरति । इत्यविरोध इति ॥ २१ ॥ (३)

अनिष्टादिकारिणामारोहावरोहरूपा गविरुक्ता संपर्वादिदारिणामवशिष्टमवरोहप्रकारं निरूपयति । सामान्येति । व्यवहितेन संबन्धं दर्शयति । इष्टादीति । विषयवाक्यमुदाहरति । तत्रेति । चन्द्रमसि भोगं समाप्य प्राप्तवारोहेष्विष्टादिकारिष्विविधायावत् । चन्द्रे भोक्तव्यकर्मणः समाप्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । एतमेव वक्ष्यमाणं पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनः शब्दादनादौ संसारे पूर्वमपि चन्द्रं गत्वा निवृत्ताश्चेति गम्यते । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्ते वमाह । यथेति । यथागतं मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमिति गमनक्रम आगमनेऽध्याकाशोक्तिर्यथेतमिति भाति पितृलोकाद्यकीर्तनादभ्रादिसंकीर्तनाच्चात्रैवमपीति गम्यते । तथाच यथेतमित्युपलक्षणं याः खल्वापश्चन्द्रमण्डले देहमारब्धवत्यस्ताः कर्मक्षये द्रुवा आकाशां गत्वा स्वस्वदेहा येदा जायन्ते सदा तदुपहिता अनुशयिनोऽप्याकाशसमा भवन्तीत्याह । आकाशमिति । तत्तुल्यतामापन्नाश्च वायुनेतश्चासुतश्च नीयमाना वायुसमा अनुशयिनोऽपरिवेष्टिता वायुतुल्या भवन्तीत्याह । आकाशादिति । तदनन्तरं यो धूमो गमनदशायामासीत्तत्तुल्यो भवत्यनुशयीत्याह । वायुरिति । ततोऽपां धारणासंप्रवोदकं यदभं तत्तुल्योऽनुशयीत्याह । धूम इति । ततो जलसेचनान्मेघो वर्षणकर्ता तत्तुल्यः स सिध्यतीत्याह । अभ्रमिति । वरसादस्यमापद्य वर्षधाराभिरनुशयी श्रियिमापद्यत इत्याह । मेघ इति । अवरोहसु देहमृतसु विषयेष्वाकाशं वायुमिति कर्मत्वोक्तेर्धूमो भवतीत्यादि भवतिभूतेश्च संदेहमाह ।

तत्र संशयः। किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽ-
काशादिसाम्यमिति। तत्र भाषं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिप-
द्यन्त इति। कुतः। एवं श्रुतिर्भवति। इतरथा लक्षणा स्यात्।
श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा। तथाच वायुर्भूत्वा
धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपपापत्तावर्कल्पन्ते।
तस्मादाकाशादिस्वरूपे प्रतिपत्तिरिति। एवं भाषे धूमः। आकाशा-
दिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्भपं शरीरमुपभोगा-
र्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं
भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति।
तदेतदुच्यते “यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुम्” [छा० ५।
१०। ५] इत्येवमादिना। कुत एतत्। उपपत्तेः। एवं ह्येत-

सन्नेति। देवयानपितृयाणो पन्थानौ प्रक्रम्य धृतीयत्वेत्केर्युक्तं स्थानशब्दस्य मार्ग-
लक्षणत्वम्। भवति श्रुतेः सादृश्यलक्षणत्वे हेत्वभावात्तादात्म्यार्थत्वेवेति पूर्वपक्षयति।
तत्रेत्यादिना। अथ चावरोह रूपसंसारगतिनिरूपणद्वारा वैराग्यदृढीकरणार्थपूर्ववत्पा-
दादिसंगतयः। पूर्वपक्षे भवति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वसिद्धिः। सिद्धान्ते रूपस्य लक्षणिकार्थ-
स्वधीः। यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यत्र तादात्म्यादृष्टेः स्यात् चान्यासमत्वासिद्धे-
नोऽऽकाशादिवातादात्म्यमनुशयिनामिति शङ्कते। कुत इति। वायुर्भूत्वेत्यादौ तादा-
त्म्यसिद्धेर्नष्टपादिषु चाजगरादिभावानुपवाचयेतमाकाशमित्यादावपि तादात्म्यमेवेति परि-
हरति। एवं हीति। भवति श्रुतेः सादृश्यलक्षकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह।
इतरपेति। साऽपि शब्दवृत्तिवादाश्रितेत्याशङ्क्याऽऽह। श्रुतीति। श्रुतेर्मुख्यार्-
थत्वे तदक्षरानुसृत्यं फलमाह। तथापेति। पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतेर्मुख्यार्थत्वमात्रित्यानु-
शयिनामाकाशादिस्वरूपपापत्तावक्षराणि सम्यग्नि भवन्तीत्यर्थः। श्रुत्या पूर्वपक्षमुपसं-
हरति। तस्मादिति। आकाशादिवातादात्म्यं प्रत्याख्यातुं प्रयवितव्यमिति पक्षमनु-
माद्य सिद्धान्तयति। एवमिति। समानो भावः सामाज्यं सादृश्यं तदापत्तिरिति
योजनया प्रतिज्ञा विवृणोति। आकाशादीति। कथं पुनश्चेतनानामनुशयिनामचेतने-
राकाशादिभिः सादृश्यमित्याशङ्क्य प्रविज्ञावमेवार्थं प्रकटयति। चन्द्रेति। प्रविज्ञास-
माप्ताविति शब्दः। उक्तेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति। तदेतदिति। भवति श्रुत्या तादात्म्य-
मेवोपेयं न वत्सादृश्यमिति शङ्कते। कुत इति। यत्र हेतुमत्त्वार्थं व्याकरोति। उप-
पत्तिरिति। एवं हीत्याकाशादिसादृश्याद्गीकारे सतीति यावत्। एवदिरयाकाशादि-

१ ड. म. 'व हि यु'। २ ड. म. 'रूपोपपत्तिरिति'। ज. ट. 'रूपोपपत्ति'। ३ ड. म. ट.
'कल्पयते'। ४ ड. म. 'रूपोपपत्ति'। ५ ट. 'पप्रतिरिति'। क. 'पथीय प्र'। ६ क. म. 'नुशयि'।
१-२२

दुपपद्यते । न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूप-
प्रतिपत्तौ च वाद्यादिकमेणावरोहो नोपपद्यते विभुत्वाच्चाऽऽका-
शेन नित्यसंबन्धत्वात् । न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो
घटते । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आका-
शादितुल्यतापत्तिरेवान्नाऽऽकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥ २२ ॥ (४)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ (५)

तत्राऽऽकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्ग्राह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः ।
किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थापोत्तरोत्तरसा-
दृश्यं गच्छन्त्युत्तालपमल्पमिति । तत्रानियमो निषमकारिणः

भवनमुक्तम् । युक्तं हि बहुपादिदेहारम्भकभूतानामजगरादिभावेन परिणामित्वं तद्दे-
हानामयोगपद्यादिह तु सूक्ष्मदेहस्याऽऽकाशादेऽप्यपौर्यायत्वाच्च परस्परात्मतेत्युक्तमेव
साधयति । न हीति । वायुभूत्वेत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिस्तत्राऽऽह । आकाशेति ।
अनुशयिनामाकाशादिभ्यस्त्विहमापान्तेभ्यः सैनैव रूपेण निष्क्रमणान्यथानुपपत्तिरु-
पश्रुतार्थपत्त्याऽन्यस्य पूर्वसिद्धान्यभावानुपपत्त्यनुगृहीतया विरोधादुपचरित्वं तद्वत्त्वाप-
त्तिविषया श्रुतिरिति भावः । आकाशादिना संयोगमात्रं भवति श्रुत्या लक्ष्यतां किं
सादृश्येनेत्याशङ्क्याऽऽकाशे तदनुपपत्तेरैकून्याथं वाद्यादावपि सादृश्यमेवेत्याह ।
विभुत्वाच्चेति । यदुक्तमेवं सति श्रुतिर्भवतीति लक्षणेति तत्राऽऽह । श्रुतीति ।
अनुशयिनामाकाशादिवात्स्यायोगात्तत्तुल्यतापत्तेः श्रुत्यर्थत्वात्तत्परेहाराय मेक्षाका-
रिणा प्रयत्नवता माव्यमित्युपसंहरति । अत इति ॥ २२ ॥ (४)

पूर्वपूर्वसादृश्यं गवानामुत्तरोत्तरसादृश्यापत्तिरविलम्बेनेत्याह । नातिचिरेणेति ।
विषयमंशयो दर्शयति । तत्रेति । अवरोहत्सु उत्तरसादृश्यं गतेति यावत् ।
गन्तुभेदेन चिराच्चिराभ्यां गतिदर्शनाच्चमेव संशयं विशदयति । किमिति । शास्त्रम-
दीन्त्रैर्योषे मां न वेह शास्त्रमस्ति तथाचानिर्धारणेति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । न
चातो वै खलु दुर्निष्पत्तरमिति ब्रह्मादिभावादूर्ध्वमेव विलम्बगमनावगमात्पूर्वमविल-
म्बसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र दुःखनिःसरणस्यैव निवृत्तित्वेन विलम्बस्यानिष्टत्वात् ।
न च देहापमाराहः स्वासिद्धेर्विलम्बाभिप्रायमेवादेति युक्तम् । तथाऽपि प्रकृतसर्वपरा-
मर्शकावःशब्दात्पूर्वस्माद्विलम्बगमनप्रतीतिः सर्वत्र प्रयत्नगौरवं तुल्यमिति भावः । अत्र

१ क. 'वाद्यादिरव' । २ क. 'बहला' । ३ क. घटेत । ४ क. 'दिमावाप' । ५ ट. 'लं
तःपार' । ६ क. ज. घ. 'वशा' । ७ क. ज. घ. ट. 'सर' । ८ घ. 'रितेनु' । ९ क. घ.
'नुगापि' । १० घ. 'पराशजु' । ११ क. ल. 'तत्प' । १२ क. ट. 'नुगापि' । १३ ट. ट. 'निशेय' ।

शास्त्रस्याभावादिति । एवं प्राप्त इदमाह । नातिचिरेणेति ।
अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमा
भ्रुवमापतन्ति । कुत एतत् । विशेषदर्शनात् । तथाहि ग्रीष्मादि-
भावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि “अतो वै खलु दुर्निष्पपतरम्” [छा०
५ । १० । ६] इति । तकार एषश्छान्दस्वां प्रक्रियायां
लुप्तो मन्तव्यः । दुर्निष्पपत्तेतरं दुर्निष्कमतं दुःखतरमस्माद्वी-
क्षादिभावाभिःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्पपतनं
प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निष्पपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेष-
ज्ञायं निष्पपतनस्य फालालपत्त्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवधौ
शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात् । तस्माद्वीक्षादिभावापत्तेः प्राग-
ल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥ (५)

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पञ्चते “त इह ग्रीहिषवा

चाऽऽकाशादिभावमारभ्य ग्रीष्मादिभावपर्यन्तावरोहरूपससारणवेत्तत्तत्सादृश्यरूपाया-
भिराचिरावतिरूपणेन धराभ्यस्थेव वृद्धीकरणात्पादादिमंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वत्र तत्त-
द्भावपरिहाराय प्रयत्नगीर्त्वं कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु तदर्थं कर्तव्यमयत्नस्य कथित्वा-
यं कथिद्गोत्वमिति फलभेदः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवगत्य प्रविज्ञा पूरयन्निवृणोति ।
एवमिति । नियामकशास्त्राभावाभितदित्याह । कुत इति । नियामकपिपयं हेतुमव-
धार्य व्याचष्टे । विशेषेति । वाक्यस्य त्रिवक्षितमर्थे वदन्पदं पूरयति । तकार इति ।
पदं पूरयित्वा पदार्थं वदन्वाक्यार्थमाह । दुर्निष्कमेति । कथमेतावताऽऽकाशादिभ्यो
विलम्बमन्दरेण निःसरणं भावि तस्माऽऽह । तदिति । सुरनिःसरणमेवाऽऽकाशा-
दियु विशेषणादालक्ष्यते नाविलम्बनिःसरणमित्याशङ्क्याऽऽह । सुखेति । किमर्थे-
मित्यं कल्प्यव आकाशादेः सुखेन निःसरणं ग्रीष्मादिषु दुःखेनेति । यथाश्रुतमेव किं
न स्यात्तस्माऽऽह । तस्मिन्निति । अतःशब्दस्य प्रवृत्तरामर्शित्वेऽप्येकारात्रयोपात्त-
ग्रीष्मादिपरामर्शित्वेन निराकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्वरोपात्ताकाशाद्यपरामर्शित्वादाकाशादिर-
पणान्तादविलम्बेन निःसरणमित्युपसंहरति । तस्मादिति । आकाशादौ ग्रीष्मादौ च
पदार्थं परिहर्तुं कर्तव्यमयत्नस्य लाघवगीरवशेन निगमयिषुमितीत्युक्तम् ॥ २३ ॥ (५)

अनुशयिनामाकाशादिप्रवर्षणान्तसादृश्यं चिरमात्रं तत्सादृश्यत्वाद्ग्रीष्मादिसाद-
ृश्यमित्यस्य विशेषणश्रुत्या बाधमुक्त्वा मरुतावरोहवाक्येनैव देशमनक्षिप्तं विचारयति ।
अन्येति । संगतिं सूचयन्निवयमाह । तस्मिन्निति । त इहेति तच्छब्देनानुश-

धोपधिवनस्पतयस्तिलमापा इति जायन्ते” [छा० ५।१०।६]
इति । तत्र संशयः । किमस्मिन्नवधौ स्यावरजात्पापत्राः स्याव-
रसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्वित्सेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु
स्यावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत्पापम् ।
स्यावरजात्पापत्रास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत
एतत् । जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः । स्यावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्यो-
रुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः । पशुर्हिंसादिपोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्या-
निष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्म ।

यिनो एवन्ते । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । ब्रीह्यादिभावमापन्नेष्वनुशयिषु जायत इति
श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वाश्रुतेश्च विचारहेतुं संशयमाह । तत्रेति । अस्मिन्नवधावित्याकाशा-
दिवर्षणान्तर्गतसाहचर्यापचयनन्तरदक्षायामित्यर्थः । अत्र च स्यावरभावस्य संसारगदे-
रालोचनद्वारा वैराग्यस्यैव दृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्रीह्यादिजन्मनो मुख्य-
त्वेऽनुशयिनां उत्तरिहारायाविरुद्धेनाधिकं प्रयवितव्यम् । सिद्धान्ते तदीयसंश्लेषमात्रं
निराकर्तुं प्रयत्नलाघवमिति विवक्षित्वा विमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षयति । किं तावदिति ।
आकाशादिष्विव ब्रीह्यादिष्वपि संश्लेषमात्रं न वदेह्येति शङ्कते । कुत इति । विशेषं
दर्शयन्परिहरति । जनेरिति । जीवस्य जन्माभावेऽपि देवो जावो मनुष्यो जाव
इत्यादौ तद्यदेहाभिमानद्वारा जनेर्मुख्यत्वदर्शनोत्तमापि मुख्यत्वार्थं देहाभिमानपूर्वकं
मुखदुःखमाकृत्वमास्थेयमित्यर्थः । कथं स्यावरभावे जनेर्मुख्यत्वं न हि तत्र देहाभि-
मानपूर्वकं मनुष्यादिदेहवद्भोगोऽस्ति तत्राऽऽह । स्यावरेति । “स्याणुमन्येऽनुसं-
न्ति” इत्याद्या श्रुतिः ।

“शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः”

इत्याद्या च स्मृतिः । ननुदाहृत्यायां श्रुतिस्मृतिभ्यां पापफलत्वं
स्यावरभावस्य भावि तत्कथमिष्टादिकारिणां चन्द्रस्फलस्खलिदानां तत्प्राप्तिः
शङ्क्यते तत्राऽऽह । पश्चिति । सोमपानावसरे परस्परमुच्छिद्यमक्षणया-
दिशब्देन विवक्षितम् । “अग्नीषोमीयं पशुमालमेव” इति विशेषशास्त्राज्ज्ञ
हिंसादित्यादिसामान्यशास्त्रस्य विशेषविषये चाध्यातशुर्हिसनस्य नानिष्टफलत्वेत्या-
शङ्क्य ऋतुर्भेतया पुरुषार्थतया च विधिनियेषयोभिन्नार्थत्वेनाविरोधाद्वाध्यमाधकत्वा-
मिद्वेदशक्त्यं पशुर्हिसनस्य निषेधाविगतमनर्थहेतुत्वमपाकर्तुमित्याशयदानुपसंहरति ।
तस्मादिति । पशुर्हिंसादेरद्वैतत्वाज्ज्ञातत्वेण ब्रीह्यादिजन्मदेवुत्वेत्याशङ्क्य पापान्त-

१ द. म. “स्मिन्नेताव” । २ द. अ. म. “भेदानु” । ३ द. म. “पशु” । ४ द. “नुशयि” ।

५ द. द. द. “नारता” ।

श्वादिजन्मवत् । यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालपोनिं
वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति ।
एवं ब्रह्मादिजन्मापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जोविरेधिष्ठितेषु
ब्रह्मादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो
भवन्ति । पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेष-
मात्रम् । एवं ब्रह्मादिभावोऽपि जातिस्वावरैः संश्लेषमात्रम् ।
कुत एतत् । तद्वदेवेदाप्यभिलाषात् । कोऽभिलाषस्य तद्वद्भावः ।
कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाऽऽकाशादिषु प्रवर्धणा-
न्तेषु न किञ्चित्कर्मव्यापारं परामृशत्येवं ब्रह्मादिजन्मपि ।
तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुः-
खभाक्त्वमभिप्रेति परामृशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः

रस्य तद्वेतुत्वे दृष्टान्तमाह । श्वादीति । अवरोहणविकारे श्वादिभावः श्रुतो नेत्या-
शङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह । यथेति । अनुशयिनां ब्रह्मादिजन्मनो मुख्यत्वे तत्परिहारा-
याधिकृतेन प्रयत्नगौरवं कर्तव्यमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमव-
धार्य प्रविज्ञां पूरयित्वा योजयति । एवमिति । तत्र सौत्र दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे ।
पूर्ववदिति । जनेर्गुरुष्वप्यनुशयिनस्त्वसुखदुःखभाजो भवन्तीत्युक्तम् ।
तथाच तेषां तेषु न संश्लेषमात्रमिति शङ्कते । कुत इति । पूर्ववदिति सूत्रभाष्यस्यै-
द्वयविवक्षया प्रयुक्तत्वादर्थान्तरं दर्शयन्पारिहरति । तद्वदिति । वायुर्भूतस्यादौ ब्रह्मा-
दिवाक्ये चोक्तिसाम्येऽपि स्थावरादिभावस्यानुशयिनां विरोधिनि पूर्ववाक्ये ब्रह्मादि-
वाक्ये वा न काचिदुक्तिरस्तीति शङ्कते । कोऽभिलाषस्येति । कर्मपारणामनितित्व-
कथनं विना तद्वद्भावोक्तिस्तदेहत्यमाप्त्यभावे लिङ्गमिति सूत्रभिलाषस्य तद्वद्भावमाह ।
कर्ममिति । अन्तरेण कर्मव्यापारं ब्रह्मादिनेति नास्ति संकीर्तनमित्याशङ्क्य कर्मविशेष-
व्यापारस्य निमित्तत्वेनानुक्तिरित्येत्याह । यथेति । अनुशयिनां ब्रह्मादिभोवेन जन्मा-
स्मिन्प्रकरणे कर्मव्यापारोक्तिं विनोक्तत्वादाकाशादिभाववदिवि फलितमाह । तस्मा-
दिति । किञ्च ब्राह्मणादिजन्मन्येव रमणीयचरणा इत्यादिकर्मकीर्तनं प्रागपि तज्जन्मनो
ब्रह्मादिभावेन जन्मसत्त्वे व्यर्थं स्यात् । अतो नास्ति पुरस्ताज्जन्मेति श्रुतापत्ति-
माह । यत्रेति । किञ्च यो यो ह्यन्यमतीत्यादिनोत्तरत्र पुरुषाद्विसंबन्धोऽनुशयिनां
श्रूयते ॥ च तेषां ब्रह्मादिभावेन जन्मोपगमने तद्वदनादौ प्रवासप्रसङ्गादयुक्तः स्यादतो

कूपचरणा इति' च । अपि च मुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिज-
न्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्डूयमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु
च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो पच्छरीरम-
भिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र ब्रीह्या-
दिभावाद्देतःसिग्भावंऽनुशयिनां नाभिलष्येत । अतः संसर्गमा-
त्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्या-
र्थत्वं प्रतिब्रूयात् । उपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । न च
व्यमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्वेषां
जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्था-
नम् । चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत
इत्याचक्ष्महे ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

पतपुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि
फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मास्तु

न पूर्वं मुख्यं जन्मेति श्रुतार्थापत्त्यन्तरमाह । अपि चेति । जीवानां ब्रीह्यादिभ्योऽ-
न्यत्वात्तर्पीऽनेऽपि न मवासोऽस्तीत्याकाङ्क्षाऽऽह । यो हीति । अनुशयिनां मवा-
सेऽपि का क्षतिस्त्वत्राऽऽह । तत्रेति । पूर्वोक्तहेतुकलमुपसंहरति । अत इति । यत्तु
जनेर्मुख्यत्वसिद्धेर्भोगस्थानत्वाच्च स्थावरत्वस्य मुख्यमेवानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मेति
वत्राऽऽह । एतेनेति । उक्तयुक्त्या जन्मश्रुतेरुपचारितार्थत्वेनोच्यते । अनुशयिनां
वा स्थावरजीवानां वा स्थावरभावस्य भोगस्थानवेति विकल्प्याऽऽद्यमुक्तन्यायेन दूषयति ।
उपभोगेति । यदनुशयिनां स्थावरत्वस्य भोगस्थानत्वं तच्च प्रतिब्रूयादिति संवन्धः ।
द्वितीयमङ्गीकरोति । न चेति । केषां तर्हि वदुपभोगायत्वं वत्राऽऽह । भव-
त्विति । अन्येऽपि न तत्र मोक्षारो ब्रीह्यादिसंश्लिष्टत्वादननुशयिवदित्याकाङ्क्ष्य वदेह-
परिणामिपापराहित्यमुपाधिरित्याह । अपुण्येति । अनुशयिनामपि ब्रीह्यादिभावा-
नुकूलपापविशेषवत्त्वं कल्प्यमित्युपाधेरसंभवमाकाङ्क्ष्य निरवित्यापुण्यकारिणा प्रचलपाप-
रिमदायोगादल्पपापैश्च स्थावरत्वादिभिर्देवैर्वित्याह । चन्द्रमसस्त्विति ॥ २४ ॥

परोक्षमनूय निरस्यति । अशुद्धमिति । अनुवादं विमज्जे । यदिति । इष्टादि-
कारिणोऽनिष्टफलवत्त्वममे फलिवमाह । इत्यत इति । एतेन गौणी जन्मश्रुतिरिति

तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति । तत्परिह्रियते । न । शाद्य-
हेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं धर्मोऽयमधर्म इति शाद्यमेव
विज्ञाने कारणम् । अतीन्द्रियत्वात्तयोः । अनियतदेशकालनिमित्त-
त्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव
देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन न शाद्यादृते धर्माधर्म-
विषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति । शाद्याच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको
ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः स कथमशुद्ध इति शक्यते
षक्तुम् । ननु “न हिंसात्सर्वा भूतानि” इति शाद्यमेव भूतविषया
हिंसामधर्म इत्यवगमयति । बाढम् । उत्सर्गस्तु सः । अपवादः
“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति । उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थित-

प्रत्युक्तमित्याह । तत्रेति । आत्मादिजन्मनो मुख्यत्वे सतीति यावत् । परिहारमव-
धारयति । तदिति । न वैदिकं कर्मशुद्धमिति प्रतिज्ञायां शास्त्रहेतुत्वादित्युक्तं
विवृणोति । अपमिति । अनुमानमपि कस्मादस्मिन्नर्थे न प्रमाणमित्याशङ्क्य दृष्टं
सामान्यतोऽदृष्टं वा तदिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । अतीन्द्रियत्वादिति ।
द्वितीयं दूषयति । अनियतेति । तदेव प्रपञ्चयति । यस्मिन्निति । शुद्धे हि देशे
सायं प्रातरित्यादीं काले जीवनादी च निमित्ते योऽग्निहोत्रादिधर्मो निर्वर्त्यते स एवा-
शुद्धे देशे मध्यरात्रादी काले मरणादी च निमित्ते कृतः सन्नधर्म इति मसिद्ध तथाच
न तत्र सामान्यतो दृष्टं सावकाशमित्यर्थः । धर्मादिज्ञानं नाऽऽनुमानिकं किंतु
शास्त्रमात्ररूपमित्युक्तं वज्रिगमयति । तेनेति । शास्त्रादेव धर्मादिज्ञानेऽपि प्रकृते किं
कारणं तदाह । शाद्याच्चेति । दृष्टत्वंमपि ज्योतिष्टोमस्य निषेधाविगतमिति साक्ष्यः
शङ्कते । नन्विति । पशुहिंसायां निषेधसामर्थ्यादनर्थहेतुत्वमेतस्यैकमित्यङ्गीकरोति ।
बाढमिति । तथाऽपि विधिसामर्थ्यात्तस्य ऋतूपकारित्वेन श्रेयोहेतुत्वमापवादिकमु-
पेयमित्याह । अपवाद इति । तयोः सामान्यविक्षेपविषयत्वेन व्यवस्थिताविषयत्वा-
दतिरुद्धतया न बाध्यबाधकतेत्युक्तं तथाऽऽह । उत्सर्गेति । पशुहिंसायां निषेधा-
दनर्थहेतुत्वं ऋतूपकारो विधेरेत्युभेयार्थत्वाविरोधेऽपि परिहृत्येवानर्थं ऋतूपकारेणार्थ-
बाहुल्यहेतुत्वाभावे न विधिरनर्थकः स्यात् । न च श्येनेऽपि वैधौ प्रवृत्तिरिति तस्य
विशिष्टार्थहेतुत्वात् । सर्वत्र कामेषु करणांशे रागात्मवृत्तिरितिकर्तव्यत्वात् वैधीत्युपग-
मात् । ज्योतिष्टोमस्य श्येनस्यैव काम्यत्वेऽपि नाभिचरेदितिवदनियिद्धत्वादग्नीषोमी-
यहिंसायामितिकर्तव्यरूपायां प्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वाद्विशिष्टार्थसाधनत्वमेव । तथाच विवि-

विषयत्वम् । तस्माद्विशुद्धं कर्म वैदिकं शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनि-
न्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । न च
श्रादिजन्मवदपि ब्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति । तद्वि कपूयचरणा-
नधिकृत्योच्यते नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अत-
श्चन्द्रस्थैलस्खलितानामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव
इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावो यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्या-
नन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते “ यो यो ह्यन्नमस्ति
यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवति ” [छा० ७५।१०।६] इति ।
न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति । चिरजातो हि प्राप्त-
यौवनो रेतःसिग्भवति । कथमिवानुपचरितं तद्भावमद्यमानाभानु-
गतोऽनुशयी प्रतिपद्यते । तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव

निषेधयोर्विरोधे सावकाशानवकाशान्यायेन व्यवस्थेति भावः । विधिनिषेधयोरविरोधे
फलितमाह । तस्मादिति । नानृतं वदेदितिवत्कस्यचित्प्रकरणे श्रुतत्वाभावात्पुरुषार्प-
त्वेन प्राप्तहननस्यैव न हिंस्यादिति निषेधाद्विहितवृत्तत्वर्थहिंसाया निषेधाविषयत्वा-
ज्जनार्थहेतुता । किं तु सुखफलत्वमेवेत्यर्थः । शिष्टैरनुष्ठीयमानमपि देशविशेषे मांसा-
क्षानादि विवादास्पदं देशान्तरे दृश्यते तत्राऽऽह । अनिन्द्यमानत्वादिति ।
वैदिकस्य कर्मणः शुद्धत्वे सिद्धमर्थमाह । नेति । प्रतिकूलं प्रतिकूलमानेष्टमिति यावत् ।
कर्मान्तरनिबन्धनस्वार्हं ब्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां भविष्यतीत्युक्तं तत्राऽऽह । न चेति ।
इहेति ब्रीह्यादिजन्मनोऽत्यर्थः । वैशेषिकोऽधिकारोऽसाधारणो हेतुरनुशयिनां तद्भावो-
क्तिस्वार्हं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति ॥ २५ ॥

किञ्च वाक्यशेषे संयोगस्यैव तद्भावस्य श्रुतेरुपक्रमेऽपि तद्भावः संयोगान्नार्थान्तर-
मित्याह । रेतःसिगिति । सूत्रं व्याकरोति । इतश्चेति । प्रकृत्योपयोगित्वेनान्नभ-
क्षकं वरुणत्वेन विज्ञिनष्टि । यो रेत इति । तद्रूप एव भवतीति श्रुत्या तद्भावमेवात्रा-
नुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यत इत्युच्यते न संयोगमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
अथेत्यद्यमानाभानुगतोऽनुशयी वाक्यं वा प्रकृतमुच्यते । रेतःसिचः स्वभावलोचनया
मुख्यस्य तद्भावस्यायोगं स्फोरयति । चिरेति । अनुशयिसमावालोचनयाऽपि तमेवार्थं
समर्पयते । कथमिति । मुख्यस्य तद्भावस्यायोगे फलितमाह । तत्रेति । तथाऽपि

१ अ. “नन्दमानस्य” । २ क. च. “स्थलास्थलि” । ३ द. म. “तित” । ४ ठ. द. “नुशयि” ।
५ घ. “क्षय त” । ६ ङ. “भावालो” । ७ ठ. द. “यनाया” । ८ क. “स्थेष्टयनि” ।

[अ० ३ पा० १ सू० २७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ७५५

रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्या-
दिपोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (६)

अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेर-
शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रम्
“तद्य इह रमणीयचरणाः” [छा० ५ । १० । ७] इत्यादि ।
तस्मादभ्यवगम्यते नावरोहे ब्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुख-
दुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां
तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (६)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपा-
दकृती शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

ब्रीह्यादिभावे किं जातं वदाह । तद्वदिति । अन्यथोपक्रमोपसंहारयोर्विरोधः स्यात्त-
त्परिहारार्थमुपसंहारवदुपक्रमोऽपि नेतव्य इत्याह । इत्यविरोध इति ॥ २६ ॥

वर्हि सर्वत्रानुशयिनां संसर्गमात्रमिति ब्राह्मणयोनिमित्यादिकाऽपि भुविरुपचरिवा-
थेत्याशङ्क्योक्तम् । योनेरिति । सूत्रं व्याकरोति । अथेत्यादिना । शरीरवत्त्वस्य
विशिष्टावसरत्वदर्शनाद्ब्रीह्यादिषु नानुशयिनां तद्वत्त्वं नापि सुखाद्यन्वितत्वमिति
फलितमाह । तस्मादिति । अनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मामुख्यमुपपाद्याविकरणार्थमुपसं-
हरति । तस्मादिति । वदेवमिष्टादिकारिणामनिष्टादिकारिणां चारोहावरोहरूपसंसा-
रगतौ सिद्धायां वक्तो वैराग्यमधिकारिविशेषणवया वाक्यार्थवीसाधनं दृढीकृतं भवतीति
पादार्थमुपसंहरति । इति सिद्धमिति ॥ २७ ॥ (६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृतायां शारीरकमाध्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्र-
भेदः प्रपञ्चितः । इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इद-
मामनन्ति “स यत्रै प्रस्वपिति” [वृ० ४ । ३ । ९] इत्युप-
क्रम्य “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथा-
न् रथयोगान्पथः सृजते” [वृ० ४ । ३ । ९] इत्यादि । तत्र
संशयः । किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मा-
यामीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते संध्ये सृष्टिरिति । संध्यमिति
स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् “संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्”

संसारगतिनिरूपणेन ततो दृढीकृतवैराग्यस्य वाक्यार्थावगतये तत्त्वमर्थी संशो-
यितुं पादमारभमाणस्त्वमर्थस्य जाग्रदवस्था संसारनिरूपणेनैव निरूपितेत्युपेत्य स्वयं-
ज्योतिर्विद्वत्सिद्धये स्वप्नावस्थां वक्तुं पूर्वपक्षयति । संध्ये सृष्टिरिति । वृत्तमनूय पादसं-
गतिमाह । अतिक्रान्त इति । संसारस्य पुनः पुनरारोहावरोह रूपत्वात्तस्मि-
न्नस्वास्थ्ये विरक्तस्य वाक्यार्थेक्षणार्थे पदार्थेकोऽधनाय द्वितीयपादादरम्भः । तत्रापि त्वम-
र्थस्योद्देश्यत्वान्न स्थानतोऽपीत्यतः प्राक्तनस्यावस्थोनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनाय प्रयत्यते ।
ततश्चाऽऽ पादसमाप्तेस्तत्पदार्थो विविच्यते । तत्रापि स्वयंज्योतिर्विद्वत्सृष्ट्याप्तं स्वप्नावस्था
प्रथमं व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । आरम्भणाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धवत्कृत्य
जाग्रदवस्थाया मायामयत्वं निरूपितम् । इदानीं तदेव स्वप्नेस्य मायामयत्वं प्रकट-
यितुं तद्विषयवाक्यमुदाहरति । इदमिति । तस्मिन्वाक्ये स्थापितं सृष्टिप्रविकृत्य रथा-
दिसर्गान्नाद्रथाद्यभावाज्ञानाच्च संशयमाह । तत्रेति । पारमार्थिकत्वमर्थक्रियासमर्थ-
त्वमित्यभिप्रेत्य प्रबोध इवेत्युदाहरणम् । अन्यथा तत्रापि वास्तव्याः सृष्टेरनिष्टत्वेन
साध्यवैकल्यान्मायामयत्वं प्रातीतिकसत्तामात्रोपेतत्वम् । अत्र च त्वमर्थस्य स्वप्नाव-
स्थानिरूपणेन ततो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिषः शुद्धतया वाक्यार्थान्वयित्वेन तद्देतु-
त्वमस्तीति तत्प्रतिपादनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्वप्नस्य मत्तयया ततो निष्कर्षो-
योगादशुद्धस्यास्वयंज्योतिषो वाक्यार्थान्वयामिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य भिद्यत्वात्ततो
निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिष्ठात्तदन्वयेन तर्द्धिहेतुत्वमिति मत्वा पूर्वपक्षमुपादत्ते । तत्रेति ।
प्रतिज्ञां विवृण्वन्नाह । संध्यशब्दार्थमाह । संध्यमितीति । तत्र मानमाह । वेद इति ।
प्रथमप्रयोगमात्रे कथं वैदिकप्रयोगमिदिरित्याशङ्क्य भौगिकत्वान्न तदपेक्षेत्याह ।

१ क. ज. 'रथात्रे' । २ क. 'त्र स्' । ३ ड. 'ध्ये तथाप्या मृ' । ४ छ. ड. ट. पुनरा ।
५ क. ड. घ. 'स्थापिते' । ६ छ. 'निर्द्धा' । ७ क. 'प्रपा' ।

[वृ० ४।३।१] इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थान-
योर्वा संधौ भवतीति संधयम् । तस्मिन्संधये स्थाने तत्थरूपैव सृष्टि-
र्भवेतुमर्हति । कुतः । यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह “अथ रया-
त्रययोगान्पथः स्रज्जेते” [वृ० ४।३।९] इत्यादि । स हि कर्तेति
चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

आपचैके शास्त्रिनोऽस्मिन्नेव संधये स्थाने कामानां निर्माता-
रमात्मानमामनन्ति “य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो
निर्मिमाणः” [कठ० ५।८] इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा
अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्ये-
रन्न “शतापुपः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व” [कठ० १।२३] इति प्रकृ-
त्यान्ते “कामानां त्वा कामभाजं करोमि” [कठ० १।२४] इति
प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं
निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्

द्वयोरिति । ऐहिकामुष्मिकं च यदैन्द्रियकं रूपादिज्ञानं तस्याभावादनुदयाच्च स्वप्न-
स्थानं तयोः संधयमुक्तम् । स्थूलदर्शनस्य चाभावाद्वासनाभेद्यज्ञानस्य तत्र भावात्मबो-
धसंप्रसादयोर्वा संधयं तत्प्रस्थानमिति विवेक्तव्यम् । पदार्थमुक्त्वा प्रतिज्ञां पूरयति ।
तस्मिन्निति । स्वप्नसृष्टेर्न सत्यत्वं मानामावादित्याह । कुत इति । श्रुतिं प्रमाणयन्तु-
श्चरमाह । यत इति । बाह्यरथाद्यभावेऽपीत्यथशब्दः । न केवलं सृष्टिश्रुत्या तत्प्रसृष्टेः
सत्यत्वं सकर्तृकत्वादपि तस्माज्जागरितसृष्टिवदर्थक्रियामामध्ये सत्यत्वमेष्टव्यमित्याह ।
त हीति ॥ १ ॥

किंच विमताः सत्या निर्मितत्वाज्जाग्रन्निर्मितरथादिवादित्याह । निर्मातारं चेति ।
निर्मितान्कामान्विशिनष्टि । पुत्रादयश्चेति । निर्मातारं चेत्यादि व्याकरोति । अपि-
चेति । सुप्तेषु फरणेषु निर्व्यापारेणैवाति यावत् । सत्त्वया पृष्ट आत्मेति शेषः । कामश-
ब्दस्य योगिकार्थमाह । पुत्रादयश्चेति । रुद्रियोगमपहरतीतिन्यायेन शङ्कते । नान्वति ।
प्रकरणविरोधान्नात्र रुदिरित्याह । नेत्यादिना । तत्रेति य एष इत्यादि यत्र श्रुतं
तत्रैव प्रकरण इति यावत् । परकर्तृकत्वादपि सत्यैव स्वप्नसृष्टिः संप्रतिपन्नवदित्याह ।
प्राज्ञं चेति । तद्विषयं प्रकरणं प्रकटयति । प्राज्ञस्येति । तद्विषयं वाक्यशेषमपि

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” [कठ० २।१४] इत्यादि । तद्विषय
एवं च वाक्यशेषोऽपि—

“तदेव शुक्रं तद्वत् तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्पेति कश्चन ”

[कठ० ५।८] इति । ब्राह्मकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधि-
गता जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयाऽपि सृष्टिर्भविषुमर्हति ।
तथाच श्रुतिः “ अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति
योन्पेव जाग्रत्पश्यति तानि भुङ्गतेः ” [वृ० ४।३।१४]
इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यापतां श्रावयति । तस्मात्तथ्य-
रूपैव संध्ये सृष्टिरिति ॥ २ ॥

एवं प्राप्ते प्रत्याह—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं संध्ये
सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायैव संध्ये सृष्टिर्न परमार्थ-

विशदयति । तदिति । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् प्रत्याह । प्राप्तेति । हेत्वसिद्धि-
मात्राङ्कस्य कचिच्चीवकवृत्तत्वश्रवणेऽपि जीवस्य मौज्ञाभेदाय ब्रह्मणस्त्वद्वावात्माङ्कवृ-
त्तत्वेति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । स्वप्नजागरितयोस्तुल्यदेशत्वश्रवणादपि
स्वप्नस्य सत्यवेत्याह । तथावेति । स्वप्नजाग्रद्विषयोरेकार्थत्वश्रुत्याऽपि स्वप्नसृष्टेः सत्य-
वेत्याह । यानीति । उक्तश्रुतेस्वात्पर्यमाह । स्वप्नेति । बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमात्राङ्कस्य
जागरितसृष्टेः श्रुत्या बाध्यत्वेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारात्प्राप्तानुवृत्तेः सत्यत्ववदस्यापि स्वप्नस्य
सत्यवेत्याह । तस्मादिति । स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे तद्विशिष्टोत्पन्नोऽशुद्धेर्न वाक्यार्थान्वयि-
त्युपसंहरुमिषीत्युक्तम् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षानुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति । एवमिति । अक्षरव्याख्यामारमते । तुशब्द
इति । पक्षव्यावृत्तिमेव व्यावर्त्यमानुवादेन व्यनक्ति । नैतदिति । पूर्वपक्षनिषेधं प्रति-
ज्ञायोपरपक्षं प्रतिजानीवे । मायेति । मायाविषयोर्भेदो नेति वक्तुं सूत्रमाप्त्ययोर्भाषा-
शब्दः । सूत्रे मात्रशब्देन सावे मावति बाध्यत्व नाम भ्रान्तिविदित्वं स्वप्नस्य जाग्रद्वै-
लक्षण्यं विवक्षितम् । श्रुतियुक्तिभ्यां स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वोक्तेर्नयं प्रतिज्ञेति शङ्कते ।

गन्धोऽप्यस्ति । फुतः । कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कात्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिष्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कात्स्न्यमभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्तिरवाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यधाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते । न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति । न हि संवृत्ते देहदेशे रथाद्योऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत् । बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नम् “ बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र कामम् ” [बृ० ४ । ३ । १२] इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तो सामञ्जस्यमश्रुवीतेति । नेत्युच्यते । न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च तत्र सामर्थ्यं संभाव्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति कुरुष्वेहमेव शयानो निद्रयाऽभिभुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति । देहाच्चेदपेयात्पञ्चालेषु प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन

फुत इति । तयोस्तन्यथासिद्धैर्वक्ष्यमाणत्वं मत्वा हेतुमवतार्य व्याकरोमि । कात्स्न्येनेति । परमार्थवस्तुधर्मो योग्यदेशकालनिमित्तसाहित्यम् । वस्तुत्वस्य कात्स्न्येन व्याप्तत्वात्तथाभ्यक्त्यभावे तद्व्याप्यं वस्तुत्वमपि व्यावर्त्येवेत्यर्थः । एकस्यापि सर्वात्मनाऽनभिष्यक्तेः सर्वत्र वस्तुत्वव्यावृत्तिरित्याक्षिपति । किमिति । अविप्रसङ्गं प्रत्याख्यातुमिष्टं कात्स्न्येन व्याचष्टे । देशेति । स्वप्नेऽपि वसिष्ठमाशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । तत्र स्वप्ने योग्यदेशायोगं विवृणोति । न तावदिति । यत्र स्वप्नो दृश्यते स एव रथादीनां योग्यो देशः स्यादित्याशङ्क्य स किं देहादन्तर्बहिर्वेति विकल्प्याऽऽद्यं मत्याह । न हीति । द्वितीयं शङ्कते । स्यादिति । तत्रोपपत्तिमाह । देशेति । तत्रैव श्रुतिमाह । दर्शयतीति । देहाद्वहिरेव स्वप्नधीरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह । स्थितीति । अन्तरेवं वा स्वप्नो न बहिरित्याह । नेतीति । बहिर्गतस्याऽऽगत्यनियमात्तत्रैव प्रबोधमसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरित्याह । क्वचिच्चेति । आवयति स्वप्नद्रष्टा प्रबुद्धः सन्पार्थस्थानिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । देहाच्चेदिति । इत्यथ देहाद्वहिर्देशान्तरं गत्वा न स्वप्नधीरित्याह । येनेति । न स्वप्नो देशान्तरं गत्वस्ये-

१ क. द. घ. ङ. “न्येति । न । २ द. ङ. ट. न तावत्संवृत् । ३ क. ज. “रितदे । ४ द. ङ. ततः । ५ ङ. “यहं शयनायां श । ६ द. ङ. “मय श । ७ द. ङ. “लेख्यं प्र । ८ घ. ट. “य प्र । ९ ट. द. “वर्तेते । १० क. ख. “व स्व ।

चायं देहेन देशान्तरमश्रुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयन-
देश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने
पश्यन्ति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जा-
ग्रद्वेद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे
स्वप्नम् “स यत्रैतत्स्वप्नया चरति” [बृ० २।१।१८] इत्यु-
पक्रम्य “स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते” [बृ० २।१।१८]
इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलापश्रुतिर्गोणी व्याख्या-
तव्या बहिरिव कुलापादमृतश्चरति चेति । यो हि वसन्नपि
शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति ।
स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः ।
कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वाससरं भारते
वर्षे मन्यते । तथा मुहूर्तमात्रैर्वर्तते नि स्वप्ने कदाचिद्बहुवर्षगान-
तिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्ये कर्मणे
बोधितानि विद्यन्ते । करणोपसंहाराद्भि नैस्य रथाविग्रहणाय
चक्षुरादीनि सन्ति । रथादिनिवर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण
सामर्थ्यं दाह्यणि वा । बाध्यन्ते चेत्ते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे ।

त्यथैव हेत्वन्तरमाह । तथेति । तदेव व्यातिरेकेणोपपादयति । परिधावन्निति ।
देशादेशान्तरं गच्छन्निति यावत् । न केवलं स्वप्नोऽन्तरेवेत्युपपन्नं किंतु श्रौतश्चे-
त्याह । दर्शयतीति । एवादिति स्वप्नवाचि क्रियाविशेषणम् । स्वप्नयेवेति वृत्ति-
विशेषणम् । अन्तरेव स्वप्नश्रेत्कथं तर्हि बहिष्कुलापश्रुतिरिति तत्राऽऽह । अतश्चेति ।
कथं शरीरे वसतो बहिरित्युक्तिरित्याशङ्क्योपचारे निमित्तमाह । यो हीति । यत्तु
स्थितिगतिप्रत्ययभेदमामश्रुत्याय स्वप्नो बहिरिति तत्राऽऽह । स्थितीति । एवं
सर्ताति । श्रुतियुक्तिभ्यामन्तरेव स्वप्ने सिद्धे सर्वोत्तर्यः । विप्रलम्भो विभ्रमः । योग्य-
देशायोगं स्वप्नस्योक्त्वा वाहकालायोगं स्पष्टयति । फालेति । अत्र रात्रिसमयेऽपि
केवुमालादी वर्षान्तरे वासरो मन्वीति भारत इत्युक्तम् । विधान्तरेण कालविसंवाद-
माह । तथेति । योग्यकालायोगमुक्त्वा वाहन्निमित्तायोगमाह । निमित्तान्यपीति ।
मुद्ध्यर्थे योग्यनिमित्तायोगं साधयति । करणेति । अत्येवेति स्वप्नद्रष्टृरुक्तिः । कर्मण्ये
योग्यनिमित्ताभावमाह । रथादीति । अवाधासंमरं निमज्जे । बाध्यन्ते चेति ।

१ अ. “दृष्टु” । ५ घ. “पि रा” । १ ट. घ. ट. “प्रय” । ४ ट. घ. “दृष्टुर्वि” । ५ घ.
नारदभर । ६ घ. “पाथा” । ७ घ. घ. ट. “दृष्टान्” ।

स्वप्न एवेते सुलभवाधा भवन्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् ।
रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः
संपद्यते मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टं चाभावं
रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् “न तत्र रथा न रथयोगा
न पन्थानो भवन्ति” [बृ० ४ । ३ । १०] इत्यादि । तस्मान्मा-
यामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽस्तीति ।
नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः ।
तथाहि श्रूयते—

“पदा कर्मसु काम्येषु त्रिषं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने”

[छा० ५ । २ । ८] तथा “पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं
पश्यति त एभं हन्ति” इत्येवमादिभिः स्वप्नेरचिरजी-
वित्वमावेद्यत इति श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्या-
यविदः । कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि स्वरयानादी-
न्यधन्यानीति । मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः

न केवलं प्रबोधे बाध्यत्वं स्वप्नेऽपीत्याह । स्वप्न इति । आद्यन्तवे च व्यभिचारधी-
र्जागरेऽपि तुर्येत्याशङ्क्य विशेषमाह । रथोऽयमिति । न केवलमध्यक्षं स्वप्ने रथा-
दीनां बाध्यत्वं किंतु श्रुतमपीत्याह । स्पष्टं चेति । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थमुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ ३ ॥

स्वप्नस्य मायामात्रत्वे शुभाशुभफलत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च विरोधः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सूचकश्चेति । सूत्रव्यावर्त्यमाशङ्कामाह । मायेति । विरो-
धद्वयं प्रत्याह । नेतीति । तत्र प्रथमं श्रुतिविरोधं निरस्यति । सूचकश्च हीति ।
स्वप्नो भविष्यतः साधुनः सूचक इत्यत्र श्रुतिमुक्त्वा तादृशोऽसाधुनोऽपि सूचकोऽ-
सावित्प्रम श्रुतिमाह । तथेति । अन्यन्यव्यतिरेकविरोधसमाधिं स्फुटयति । आचक्षते
चेति । इवश्चोभयविरोधवैपुर्त्यमित्याह । मन्त्रेति । तर्हि शुभाशुभसूचकत्वानुपपत्त्या
स्वप्नस्य सत्यत्वान्न मायामात्रत्वाभित्याशङ्कार्थक्रियाकारित्वेऽपि परमार्थत्वाभावात्प्र-

सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम
 सूक्ष्ममानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्यं स्वीदर्शनादेर्भवत्वेव
 वेतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य माया-
 मात्रत्वम् । यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् ।
 यथा लाङ्गलं गवादीनुद्धहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु
 प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्धहति । एवं निमित्तमात्रत्वात्सुप्तो
 रथादीन्सृजते स हि कर्तेति चोच्यते । न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो
 रथादीन्सृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोद-
 प्रासादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सूक्ष्मदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्त-
 व्यम् । अपिच जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योति-
 र्व्यतिकराच्चाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्टुं हविर्वेचनमिति तद्विवेच-
 नाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीषेते
 ततः स्वयंज्योतिष्टुं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनं
 श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्मा-

ध्यात्वमित्याह । तत्रापीति । स्वप्नस्य सत्यार्थसूचकत्वेऽपीति यावत् । द्विविधविरोध-
 समाविफलमुपसंहरति । तस्मादिति । परोक्तमनूय दूषयति । यदित्यादिना ।
 वदिति सुप्तस्य सृष्टत्वादिवचनम् । एवं सतीति पूर्वोक्तन्यायेन स्वप्नस्य मायामात्रत्वे
 सतीत्यर्थः । स्वप्नदृष्टरथादिसृष्टत्वादिवचनसो गीणत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ।
 लाङ्गलस्यापि गवाद्युद्धोद्धृत्वं मुख्यमेव किं न स्यादित्यत्राऽऽह । न त्विति । तथाऽपि
 दाष्टान्तिके मुख्यमेव सृष्टत्वं सुप्तस्य चेतनत्वेन सृष्टत्वयोगादित्याशङ्क्याऽऽह । न
 तु प्रत्यक्षमिति । जाग्रतः सृष्टत्ववद्यदि सुप्तस्यापि वदिष्टं वाहं सृष्टस्य रथादेर्न
 प्रबोधमात्रेण बाध्यता स्यादित्यर्थः । धर्माधर्मयोरेव निमित्तत्वात्कुतः सुप्तस्य निमित्त-
 येत्याशङ्क्य तत्फलित्वेन तत्कर्तृत्वयेत्याह । निमित्तत्वं चेति । इत्यथ श्रुत्या स्वप्न-
 सृष्टिर्वास्तवी नाभीष्टेत्याह । अपिचेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति । जागरित इति ।
 अस्तत्वारमनः स्वयंज्योतिष्टुविवेचनाय स्वप्नोक्तिस्वयाऽपि स्वप्ने सृष्टिवचनं मुख्यमेवेत्या-
 शङ्क्याऽऽह । तत्रेति । जागरिताद्विशेषादित्यर्थः । पूर्वोक्तपरालोचनायां श्रुतेरन्यप-
 रत्वादसत्त्वे रथादीनां सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । यत्तु निर्मादारं चेत्यादि
 तत्राऽऽह । एतेनेति । रथादिसृष्टिवचनस्य भाक्तत्वापवादनेनेति यावत् । परोक्तमनु-

१ ड. ज. म. 'स्य तु स्वी' । २ क. ड. म. 'त्रासद्' । ३ ड. म. 'द्वं दृष्टुं' । ४ क. ज.
 'वमि' । ५ ड. ज. म. 'त छ' । ६ छ. तदा । ७ ड. म. 'नं भाक्तमिति' । ८ क. 'परातो' ।

णश्रवणे व्याख्यातम् । यदप्युक्तम् “ प्राज्ञमेनं निर्मातारमाग-
नन्ति ” [बृ० ४ । ३ । ९] इति । तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे
“ स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्व-
पीति ” इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि “ य एष सुप्तेषु
जागर्ति ” [कठ० ५ । ८] इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं
कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव श्रुतं
तद्व्यतिजि जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते “ सत्त्वमसि”
[छा० ६ । ९ । ४] इत्यादिवादिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते ।
न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः प्रतिपिध्यते तस्य सर्वेश्व-
रत्वात्सर्वोत्सवस्थास्वाधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं
संघ्याश्रयः सगो विषदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते । न च
विषदादिसर्गस्योप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति प्रतिपादितं हि
“तदनन्पत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” [अ० सू० २ । १ । १४]
इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक्तु ब्रह्मात्मत्वद-
र्शनाद्विषदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति । संघ्याश्रयस्तु
प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इति । अतो वैशेषिकमिदं संघ्यस्य
मायामात्रत्वमुदितम् ॥ ४ ॥

मानमनुच हेत्वसिद्ध्या दूषयति । यदपीति । स्वयं विहृत्य पूर्वं देहं निश्चेष्ट कृत्वा
स्वयं निर्मायापूर्वं वासनामयं देहं संपाद्य स्वेन भासा स्वकीयबुद्धिवृत्त्या स्वेन ज्योतिषा
स्वरूपधेतव्येन हेत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वापकर्तृत्वं श्रुतं किंतु
काठकेऽपीत्याह । इहापीति । प्रकरणत्राज्यशेषाभ्यां परमात्मा निर्मातेऽनुक्तमाशङ्क्य
जीवभावमात्रस्य परस्य स्वाविद्यया स्वप्नोपादानत्वं वा विना तद्भावं स्वाविद्यया तद-
धिष्ठातृत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । न चेति । द्वितीयमपि स्वीकरोति ।
तस्येति । तर्हि प्राज्ञकर्तृत्वहेतोः सिद्धेरनुमानमदुष्टमित्याशङ्क्य व्यावहारिकं पारमा-
धिकं वा सत्यत्वं साध्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये बाधकं प्रत्यक्षविरोधमाह । पारमार्थिक-
स्त्विति । व्यवहारे बाधवैधुर्यमिह पारमार्थिकत्वम् । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकल-
धेत्याह । न चेति । विषदादिसर्गस्यासिद्धं मिथ्यात्वमिति कुतो दृष्टान्तस्य साध्यविक-
लता वन्नाऽऽह । प्रतीति । कस्तर्हि रात्रस्य जाग्रतो विशेषो येनेतन्मिथ्यात्वं पृथगुच्यते
वन्नाऽऽह । प्राक्तित्विति । व्यवहारेऽपि स्वप्नस्य मिथ्यात्वं वक्तुं पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

अथापि स्यात्परस्यैव तावदात्मनोऽंशो जीवोऽग्रेरिव विस्फु-
लिङ्गः । तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रका-
शनशक्ती भवत एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती ततश्च जीव-
स्यैश्वर्यवशात्सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिप्रतिभे विष्यतीति । अत्रो-
च्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वर-
विपरीतधर्मत्वम् । किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न
नोस्त्येव विद्यमानमपि तत्तिरोहितमविद्यादिबन्धवधानात् । तत्पु-
नस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूत-
ध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरूपधवीर्पादीश्वरप्रसादा-
त्संसिद्धस्य फस्पाच्चैदाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तू-
नाम् । कुतः । ततो हीश्वराद्वेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षो भवतः ।

यदुक्तं स्वप्नो योगयनिमित्तमावाप्तिमध्येति तत्र जीवसंस्कारस्यैव निमित्तत्वसिद्धेरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । परेति । सूत्रव्यावर्त्यमाह । अथापीति । पूर्वोक्तरीत्या मिध्यात्वे
स्वप्नस्योक्तेऽपीत्यर्थः । जीवेश्वरयोरंशांशित्वेऽपि किं स्यात्तत्राऽऽह । तत्रेति ।
तस्मिं जीवे परस्यांशे श्रुतिस्मृतिसिद्धे सतीति यावत् । ज्ञानैश्वर्यशक्तिसाम्ये कलि-
प्तमाह । ततश्चेति । नाविद्यामयी त्वमसृष्टिः किंतु सांस्कल्पिकी सत्येति चोचमनूयो-
त्सूत्रं परिहरति । अत्रेति । असर्वज्ञत्वानीश्वरत्वयोरध्यक्षत्वान्न जीवस्य संकल्पादेव
रथादिप्रतिभेत्यर्थः । तर्हि विरुद्धत्वादेव न वयोरैक्यामिति शङ्कये । किमिति । प्राची-
निके विरोधेऽपि वस्तुवस्त्वदभावादैक्यमित्याह । न नेति । किमिति तर्हि जीवे सर्व-
ज्ञत्वादि न भावीत्याशङ्क्य सूत्रं योजयति । विद्यमानमिति । अविद्यादीत्यादिपदं
तत्कार्यार्थम् । यत्र कदाचिदुपलभ्यते तस्य सत्यत्वमेव कथं तत्राऽऽह । तदिति ।
आदरदर्शकालनैरन्तर्यत्रयवत्त्वं ध्यानस्य सूचयति । यतमानस्येति । ध्यानकार्यमा-
श्वरप्रसादप्रविषन्धकषाण्वत्वं दर्शयति । विधूतेति । किमिति तर्हि सर्वेषामेश्वर-
ध्यायिनां तत्राऽऽविर्भवति तत्राऽऽह । संसिद्धस्येति । अणिमादिविशिष्टस्येति
यावत् । ततः स्वतोन्यक्तौ हेतुं शृण्वति । कुत इति । सूत्रपदेनोपरम् । ततो हीति ।

१ क. 'वस्य ज्ञाने' । २ ड. अ. ट. 'नास्ति वि' । अ. 'नास्तीति वि' । ३ क. ड. अ. म.
'ति तु त' । ४ ड. म. 'शान्ति' । ५ म. ट. 'कृतत्वे' । ६ क. ड. अ. म. 'विदेगाऽऽदि' ।
७ ड. 'नृप शूरा य' ।

ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्ग्रन्थस्तत्स्वरूपपरिज्ञानां च मोक्षः । तथा च श्रुतिः—

“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः
क्षीणेः क्लेशैर्जन्ममृत्युमहाणिः ।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे
विश्वेश्वर्यं केवल आप्तकामः”

[श्वेताश्वतर० १ । ११] इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ (१)

कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश्च एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति ।
युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुल्लिङ्गस्येव दहनप्रकाशन-
योरिति । उच्यते । सत्यमेवेतत् । सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्य-
तिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिपोगाद्भवति ।
अस्ति चान्नोपमा यथाऽग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य

कपमीश्वरस्य विरुद्धफलहेतुत्वेत्याकाङ्क्ष विभज्ये । ईश्वरेति । तत्र मानमाह । तथा-
चेति । परमात्मैवाहमिति साक्षादनुभूय सर्वपाशानामविचारागादिव्यन्वनानामपहानिर-
पक्षयो भवति । क्षीणश्च क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममृत्युध्वंस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् ।
सगुणविद्याफलमाह । तस्येति । परस्याऽऽभिमुख्येन ध्यानाद्ग्रन्थमोक्षपेक्षया वा
मग्नोक्तपाशाहानिजन्मादिप्रहाणसिद्धिद्वयापेक्षया वा तृतीयम् । अणिमाद्यैश्वर्यं देहभेदे
देहविशेषसिद्धदेहे साधकदेहप्राप्ते वा सवि जगत्कारणसायुज्यापण्या भवति । ततश्च
विश्वेश्वर्यं निरविशयैश्वर्यं भुक्त्वा निर्गुणविद्योदये केवलोऽद्वितीयः सप्ताप्तकामो निर-
विशयानन्दानन्दैव विप्रर्षादि क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

जीवस्य स्वत एवानाविर्भूतज्ञानैश्वर्यतया संकल्पमार्गेण न स्रष्ट्वेत्युक्तं तत्र हेत्वसि-
द्धिमाकाङ्क्ष्याऽऽह । देहयोगाद्वा सोऽपीति । सूत्रव्यावर्त्येमाह । कस्मादिति ।
आक्षेपं विवृणोति । युक्तं त्विति । पारमार्थिकस्य प्रविशन्धस्याभावः साध्यते मादि-
भासिकस्य वेति विकल्पयति । उच्यत इति । भाष्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
द्वितीयं दूषयति । सोऽपीति । सूत्रे देहशब्देन स्थूलं सूक्ष्मं च देहं एहीत्वा व्याचष्टे ।
देहेति । वेदनाशब्देन सुखादयो गृह्यन्ते । आदिशब्देन तद्धेतुरविद्या । तद्धर्मकस्ये-
वान्यसंपर्कविरस्कारे दृष्टान्तमाह । अस्तीति । अरणिस्थोऽग्निरस्त्वोत्पदेव संदिग्ध-

दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतो यथा वा भस्मच्छन्नस्य । एवमवि-
द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमकृतौ
जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः । वाशब्दो जीवेश्वैरान्यत्वाशङ्काव्या-
वृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्किं
देहयोगकल्पनया । नेत्युच्यते । न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादु-
पपद्यते “संयं देवतैक्षत” [छा० ६।३। २] इत्युपक्रम्य “अनेन
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य” [छा० ६। ३। २] इत्यात्मशब्देन
जीवस्य परामर्शात् । “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो”
[छा० ६।१।४] इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम् । अतोऽनन्य
एवेश्वराज्जीवः सन्देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति । अतश्च न
सांक्लिपिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिमृष्टिर्यदृते । यदि च
सांक्लिपिकी स्वप्ने दृष्टिः स्यान्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् । न हि
कश्चिदनिष्टं संकल्पयते । यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य
सत्यत्वंरूपापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं
स्वयज्योतिष्ट्विरोधात् । श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शित-
त्वात् । जागरितमभवत्वासनानिर्मितत्वाच्च स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्मा-
सत्त्वाभिप्रायम् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मापामात्रत्वम् ॥६॥ (१)

मिथ्याशङ्कयाऽऽह । यथा वेति । वार्थान्तिकमाह । एवमिति । सूत्रे वाशब्दस्य
पक्षान्तरघोषित्वमाशङ्क्याऽऽह । वाशब्द इति । तत्रान्यत्वाशङ्कां दर्शयति ।
नन्वेति । तद्व्यावृत्तिं विनादयति । नेतीति । इदञ्च न वास्तवमन्यत्वमित्याह ।
तदिति । अनन्यत्वे फलितमाह । अत इति । जीवस्य ज्ञानादिविरोभावेऽपि किं
स्यात्तत्राऽऽह । अतश्चेति । सांक्लिपिकत्वे दोषान्तरमाह । यदि चेति । तत्र हेतुः ।
न हीति । परोक्षमनूद्य निरस्यति । यदिति । स्वप्नेऽपि जागरवदर्थेन्द्रियसत्त्वे
दुर्विवेचनवया साध्यं स्वयंज्योतिष्ट्वं न सिध्येदित्याह । स्वपमिति । इदञ्च न
स्वप्नस्य सत्यत्वार्थमेव तद्व्याख्यमित्याह । श्रुत्येति । उर्हि केनाभिप्रायेणेदं साम्य-
मुक्तं वयाऽऽह । जागरितेति । स्वप्नस्य जागृतेन तुल्यनिर्मासत्त्वाभिप्रायं
साम्यवचनमिति शेषः । स्वप्नस्य सत्यत्वसाधकमात्रे मिथ्यात्वसाधके च फलितमु-
पसहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥ (१)

१ क. द. म. 'रो भ' । २ द. म. 'स्मना छत्र' । ३ ट. 'पदे' । ४ क. 'जीवस्येश्वरादन्य' ।
५ द. म. 'श्वरयोरन्य' । ६ क. 'जीवस्योप' । ७ क. अ. म. 'सृष्टिसिद्धि' स्या' । ८ ट. 'त्वं स्याप' ।
९ क. म. 'निमित्तदा' । १० क. द. अ. म. 'प्राये तत् । त' ।

तदभावो नाडीषु तद्भूतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्तिविषयाः श्रुतयो भवन्ति । क्वचिच्छ्रूयते “तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति” [छा० ८।६।३] इति । अन्यत्र तु नाडीरनुक्रम्य श्रूयते “ताभिः मत्पवस्य पुरीतति शेते” [वृ० २।१।१९] इति । तथाऽन्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य “तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न केचन पश्यत्यथास्मिन्माण एवैकधा भवति” [कौषी० ४।१९] इति । तथाऽन्यत्र “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्चेते” [वृ० २।१।१७] इति । तथाऽन्यत्र “सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति” [छा० ६।८।१] इति । “प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिण्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाऽऽन्तरम्” [वृ० ४।३।२१] इति च । तत्र संशयः । किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि सुषुप्तिस्थानान्याहोस्वित्परस्परपेक्षयैकं सुषुप्तिस्थानमिति । किं तावत्प्राप्तं भिन्नानीति । कुतः ।

बाह्यकरणोपरमं स्वप्नमात्मनः स्वयंन्योविद्वार्थं निरूप्यान्तःकरणोपरमं सुषुप्तं तस्य ब्रह्मत्वाय निरूपयति । तदभाव इति । अधिकरणसंगतिमाह । स्वप्नेति । स्वप्नाभावस्य प्रतियोगिस्वप्नावीननिरूपणत्वाद्धेतुहेतुमत्तत्वेऽर्थः । विषयवाक्यान्पुदाहरति । तत्रेति । सुषुप्तिचिन्ताप्रस्वावः सप्तम्यर्थः । तत्रैव तैस्ववस्थासु मध्ये सुषुप्तिरुच्यते । यस्यामवस्थायामेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः । समस्तः संवृतसर्वबाह्येन्द्रियः । संपन्नः संवृत्तान्तःकरणश्चेत्यर्थः । नाडीपुरीतवोः समुच्चयवाक्यं पठति । अन्यत्रेति । नाडीपरमात्मनोः समुच्चयवाक्यं दर्शयति । तथेति । परमात्ममात्रविषयाणि वाक्यान्वराण्याह । तथेति । नाडीपुरीतब्रह्मसु सप्तमीश्रुतेः समुच्चयोक्तेश्च संशयमाह । तत्रेति । अत्र स्वापनिरूपणद्वारा ब्रह्माभिन्नत्वमर्थसिद्धेर्वाक्यार्थधीसंमत्वात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाज्जीवस्य ब्रह्मैक्यानियमः । सिद्धान्ते नाडीपुरीतद्वारा ब्रह्मस्थानत्वनियमाज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वनियतिरित्यभिसंधाय विमृश्य पूर्वपक्षयति । किमिति । नाडीपुरीतब्रह्मणा विकल्पे मश्रुपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । एकार्थत्वेऽपि समुच्चये का क्षतिस्तत्राऽऽह ।

१ क. ट. ज. घ. “प्राप्ति” । २ ट. घ. “दीरेवानु” । ३ ट. घ. “न्यत्रापि ना” । ४ क. “दीर्तु” । ५ ट. घ. “न्यत्रापि य” । ६ ट. घ. “ति । तथा प्रा” । ७ क. ट. घ. “पेक्षाणि मि” । ८ क. ट. ज. घ. “सुप्ति” । ९ क. ट. ज. घ. “सुप्ति” । १० ट. तासु स्वप्नाद्यर्थः ।

प्रायेन्वात् । न द्वेकार्थानां कचित्परस्परान्वयत्वं दृश्यते त्रीद्विप-
 वार्थानाम् । नाङ्गादीनां त्वेकार्थतामुपपन्नो दृश्यते "नाडीषु सप्तो
 भवति" [छा० ८।६।३] "पुरीतवि शेते" [बृ० २।१।
 १९] इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु च
 न सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति"
 [छा० ६।८।१] इति । नैष दोषः । तत्रापि सप्तम्य-
 र्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषो हि सदापतनेयं जीवः सद्-
 पसर्पतीत्याह "अन्यत्राऽऽपतनमल्लङ्घ्या प्राणमेवोपश्रयते"
 [छा० ६।८।२] इति प्राणशब्देनैव तत्र प्रकृतस्य सत-
 उपादानात् । आपतनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र
 वाक्यशेषे दृश्यते "सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे"
 [छा० ६।९।२] इति । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमल्ल-
 क्षणं सुपुंशं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वाभाङ्गादीनां विक-

न हीति । एकार्थत्वमेव नाङ्गादिषु कथं तत्राऽऽह । नाङ्गादीनां चेति । एकार्थता निरपे-
 क्षत्वापापारवेति यावत् । अस्मिन्प्राण एवेकवा भवतीत्यपि वाक्ये सप्तम्या चेदाधारत्वं
 यदि सतस्त्वृद्धायोगेनाऽऽधारवेति शङ्कते । नन्विति । सप्तम्यभावेऽपि तदर्थसिद्धेरावा-
 रत्वं सतोऽपि स्यादित्याह । नैष इति । तत्रापि सत्यपि नाङ्गादाविवेकः । तस्य गम्य-
 मानत्वमेव दर्शयति । वाक्येति । तत्र सता सोम्यत्यादाविति यावत् । प्राणस्याऽऽ-
 पतनावेऽपि किं सतः स्यात्तत्राऽऽह । प्राणेति । तथाऽपि कथं सप्तम्यर्थस्य गम्य-
 मानत्वं तत्राऽऽह । आपतनं चेति । सति सप्तमीनिर्देशस्यासत्त्वमुपेत्योक्तं तद्वि-
 नास्तीत्याह । सप्तमीति । विशेषज्ञानोपरमत्वापस्य नाडीपुरीतवोरयोगाद्यर्थोऽपि सुवि-
 स्थानत्वेत्यादाह्य शास्त्रमात्रमात्रमाश्रित्याऽऽह । सर्वत्रेति । न च जीवाधारत्वं नाङ्गा-
 दैर्युक्तं बुद्ध्यापानविकजीवाधारत्वाविरोधात् । न च विकल्पेऽन्यतरवाचाद्युक्तः समुच्च-
 यस्त्वत्रापि प्रत्येकं सप्तमीश्रुतिरसिद्धनिरपेक्षाधारत्वस्यात्यन्तबाधात् । वापिः प्रत्यक्षसृष्ट्ये-
 र्यादौ यु कदाचिच्चाप्य एव फदचिच्चापिः संचरमाणस्य पुरीतदेव कदाचिच्चापिरेव
 संभरतो भवेत्तत्राऽऽधार इति युक्तमन्यथा निरपेक्षाधारत्वश्रुतिविरोधादिति भत्वोपसं-
 रति । तस्मादिति । विकल्पे जीवस्य भवेत्कथमनियवमिति कथितं वक्तुमिति शब्दः ।

रूपेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति । एवं प्राप्ते प्रति-
पाद्यते । तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभावे इति तस्य
प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि
चेति समुच्चयेनेतानि नाड्यादीनि स्वापायोपसर्पन्ति न विकल्पेने-
त्यर्थः । कुतः । तच्छ्रुतेः । तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र
तत्र धेपुस्तिस्थानत्वं श्रूयते तच्च समुच्चये संशुद्धीतं भवति ।
विकल्पे द्वेषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्या-
दीनां ग्रीहिपवादिवदित्युक्तम् । नेत्युच्यते । न ह्येकविभक्तिनि-
र्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पैश्च भवति । नानार्थत्वसमुच्चयपोरप्ये-
कविभक्तिनिर्देशदर्शनात्प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्येवमादिषु ।
तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते
समुच्चयः । तथा च श्रुतिः “ तामु तदा भवति यदा सुप्तः
स्वप्ने न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ”
[कौपी० ४ । १९] इति समुच्चयं नाडीनां

पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमाह । एवमिति । प्रतिज्ञां विभजये । तदित्यादिना । चका-
रेण पुरीतदुक्तिं गृहीत्वाऽऽह । समुच्चयेनेति । समुच्चये सिद्धान्ते प्रश्नपूर्वकहेतुमुक्त्वा
व्याचष्टे । कुत इत्यादिना । नाड्यादीनां सुप्तिस्थानत्वश्रुतिविकल्पेऽपि स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । विकल्पे हीति । तेषामन्यतमस्य सुप्तिस्थानत्वे नान्यतमस्य तदिति
पक्षे बाधः स चायुक्तो बाधस्यागविकगवित्वादित्यर्थः । परोक्तं विकल्पहेतुमनुव-
दति । नन्वेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाह । नेतीति । प्रकृतदर्शादिसाधनी-
भूतपुरोडाशप्रवृत्तितया ग्रीहियवौ श्रुतौ समर्थौ च निरपेक्षतया पुरोडाशं कर्तुं तयोर्भि-
धोपेक्षायामनपेक्षसाधनत्वार्षकश्रुतिबाधादनन्यगतित्वेन विकल्पाश्रयणं नाड्यादीनां न
न प्रत्येकं स्वापसाधने शक्तिरिति वक्ष्यते । नापि मानमिति भावः । यत्स्वेकार्थत्व
वर्तिक मानान्तरसिद्धं किंवा सप्तमीसिद्धम् । नाऽऽह । तदनुपलम्भात् । न द्वितीय
इत्याह । न हीति । मासादस्य पर्यङ्कधारणार्थत्वं पर्यङ्कस्य शयनार्थवेति नानार्थत्वेऽ-
प्येकविभक्तिनिर्देशः । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां च शयनसाधनत्वसमुच्चयः । तद्वदमूषु
श्रुतिष्वपि नाड्यादिषु सप्तमीसमुच्चयश्चेत्याह । तथेति । अनेकश्रुतिसामर्थ्यालोचनया
समुच्चयमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह । तथाचेति । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह । समुच्चयमिति ।

१ क. ज. न. 'तिष्ठति' । २ छ. ट. 'वस्तस्य' । ३ क. द. न. 'शेषेति' । ४ द. अ. 'मेधा ना' ।
५ द. ज. न. 'सुप्ति' । ६ ज. 'क्तिमा' । ७ क. द. अ. 'व्यथाऽऽपगतति' । ८ ज. 'क्ति' । ९ क.
ज. 'तीत्युप' । १० क. 'शक्ति' । ११ क. छ. द. 'नत्वात्समु' ।

प्राणस्य च संपुष्टौ श्रावयत्येकवाक्योपादानात् । प्राणस्य
 च ब्रह्मत्वं समधिगतम् " प्राणस्तथानुगमात् " [ब्र०
 सू० १ । १ । २८] इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा एव नाडीः सुषु-
 प्तस्थानत्वेन श्रावयति "आसु तदा नाडीषु सप्तो भवति" [छा०
 ८ । ६ । ३] इति । तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्र-
 तिषेधाभादीद्वारेणैव ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते । न चैव-
 मपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते नाडीभिरपि ब्रह्मोपसर्पेन्मृत एव
 नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव स
 गङ्गायां भवति । अपिचात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोक-
 मार्गस्य विवक्षितत्वाभादीस्तुत्यर्थं सप्तिसंकीर्तनम् । " नाडीषु
 सप्तो भवति " [छा० ८ । ६ । ३] इत्युक्त्वा । " तं न
 कश्चन पाप्मा स्पृशति " [छा० ८ । ६ । ३] इति ब्रुवन्नाडीः
 प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुम् " तेजसा हि तदा
 संपन्नो भवति " [छा० ८ । ६ । ३] इति । तेजसा नाडीग-
 तेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यविषयानीक्षत इत्यर्थः ।
 अथवा तेजसेति ब्रह्मण एवाप्यं निर्देशः । श्रुत्यन्तरे "ब्रह्मैव तेज

वज्र हेतुः । एकेति । नाडीनां प्राणस्य चैकेन वाक्येनोपादानान्मिथः समुच्चय इत्यर्थः ।
 प्राणस्य नाडीसमुच्चयेऽपि ब्रह्मणस्ताभिः समुच्चये किं जातं तत्राह । प्राणस्येति ।
 समुच्चये श्रुत्यन्तरे नैरपेक्ष्यद्योति विरुध्येवेत्याहङ्क्याऽऽह । यत्रेति । नाडीनां द्वारत्वे
 कथमधिकरणश्रुतिस्त्वत्राऽऽह । न चेति । नाड्यादीं सप्तम्याः सामीप्यमर्थमादाय
 ब्रह्मण्यविकरणार्थत्वेऽपि न वद्विरोधोऽस्त्वित्यर्थः । विरोधाभावं साधयति । नाडीभि-
 रिति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यो हीति । इतश्च ब्रह्मैवैकं स्वाभाविकरणमि-
 त्याह । अपिचेति । तर्हि नाडीषु सप्तिसंकीर्तनमनर्थकमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमेव
 स्फोरयति । अत्रेति । नाडीप्रकरणं सप्तम्यर्थः । मार्गोपदेशायोक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थं
 सप्तिसंकीर्तनमित्यत्र गमकमाह । नाडीष्विति । तामु सुप्तस्य पाप्मास्पर्शो को हेतुस्त्व-
 त्राऽऽह । ब्रवीतीति । हेतुं विषयत्वे । तेजसेति । विषयदर्शनाभावे वदुत्सुखा-
 यमावाप्तहेतुभामाप्नुमानायोगात्पाप्मभिरस्पर्श इति शेषः । हेतुवाक्यं विधान्तरेण
 व्याकरोति । अथवेति । ब्रह्मसंज्ञावपि कथं पापास्पर्शस्त्वत्राऽऽह । ब्रह्मेति ।

१ क. ड. मुनी । २ ड. ट. 'स्य प्र' । ३ क. ट. अ. इत । ४ क. ड. ज. भ. 'रिष प्र' ।
 ५ ड. ट. 'दीश्याऽपि' । ६ ड. 'वेन्म' । ७ क. अ. 'वराऽऽतं न' । ८ क. ड. ज. भ. 'वाया-
 निर' । ९ ड. अ. 'अस इति' । १० क. 'विषुदी' ।

एव " [वृ० ४ । ४ । ७] इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयु-
क्तत्वात् । ब्रह्मणा हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारेणातस्तं न
कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः
समधिगतः " सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा
ह्येव ब्रह्मलोकः " [छा० ८ । ४ । १] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थानेनानुगतो
नाडीनां समुच्चयः समधिगतो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्म-
प्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुषुप्तिस्थानत्वं ज्ञायते " य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्चेति " [वृ० २ । १ । १७]
इति । हृदयाकाशे सुषुप्तिस्थाने प्रकृत इदमुच्यते " पुरीतति
शेते " [वृ० २ । १ । १९] इति । पुरीतदिति हृदयपरिवे-
ष्टनमुच्यते । तदन्तर्वाचिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरी-
ततिं परिशेते इति वक्तुम् । प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि पुरे वर्तमानः
प्राकारे वर्तते इत्युच्यते । हृदयाकाशस्पर्श ब्रह्मत्वं समधिगतम्
" दहर उत्तरेभ्यः " [अ० सू० १ । ३ । १४] इत्यत्र । तथा
नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽपि " ताभिः प्रत्यवष्टप्य पुरीतति शेते " [वृ० २ । १ । १९] इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्प्रा-

कवरद्व्याख्यानमादेयं द्वितीयमित्याह । एवं चेति । नाडीनां ब्रह्ममासिद्वारत्वे सतीति
यावत् । नाडीद्वारा ब्रह्मणः स्थापस्थानत्वे कचित्ताभिः प्रत्यवष्टप्य पुरीतति शेते इति
पुरीतदुक्तिर्वृथेत्याशङ्क्य पुरीतब्रह्मणोरपि गुणप्रधानत्वेन समुच्चयमाह । तथेति ।
उक्तमेव विवृणोति । य इति । आकाशे शेते चेत्पुरीतति कथं शेते वज्राऽऽह ।
तदिति । वदेव वृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्राकारेति । पुरीतदाकाशसमुच्चयेऽपि कथं
पुरीतब्रह्मणोः समुच्चयस्तत्राऽऽह । हृदयेति । नाडीब्रह्मणोरिव पुरीत-
ब्रह्मणोरपि समुच्चयमुक्त्वा नाडीपुरीततोः समुच्चयमाह । तथेति । सत्प्राज्ञ-
योरपि सुषुप्तिस्थानत्वोक्तिस्रयाणांमेव कथं समुच्चयोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सदिति ।

१ क. द. ज. अ. सुप्ति । २ क. ज. ट. नय । ड. अ. चयः । ३ क. द. ज. अ. समाश्रितो ।
४ क. द. ज. अ. सुप्ति । ५ द. ज. अ. ट. सुप्ति । ६ क. द. ज. अ. ट. "ति शे" । ७ द. ज.
अ. "पि हि प" । ८ क. द. ज. अ. "य च न" । ९ अ. सुप्ति ।

ज्ञपोश्च प्रतिद्वमेव ब्रह्मत्वम् । एवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सृष्टि-
स्थानानि संकीर्तितानि नाढ्यः पुरीतद्वैतश्च चेति । तत्रापि द्वार-
मात्रं नाढ्यः पुरीतश्च ब्रह्मैव त्वेकं सृष्टिस्थानम् । अपिच नाढ्यः
पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति तत्रास्य करणानि
वर्तन्त इति । न ह्युपाधिसंबन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्याऽऽधारः
कश्चित्संभवति ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्मा-
धारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाऽऽधाराद्येयभेदाभिप्रायेणोच्यते कथं
तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण । यत आह “सता सोम्य तदा संपन्नो
भवति स्वप्नपीतो भवति” [छा० ६ । ८ । १] इति । स्वश-
ब्देनाऽऽत्माऽभिलप्यते स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः ।
अपिच न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्थानपा-
यित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवा-
पेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्तेः स्वरूपापत्तिर्वेक्ष्यते । अतश्च सुप्ताव-
स्थायां कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्ययुक्तम् ।
अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं

समुच्चयपक्षमुपसहरति । एवमिति । तेष्वन्तरविभागमाह । तत्रेति ।
नाडीपुरीतवोद्गीरत्वे हेत्वन्तरमाह । अपिचेति । तयोरुपाध्यावारत्वमपि कथं तत्राऽऽ-
ह । तत्रेति । नाडीषु पुरीतवि च जीवस्योपाध्यावन्तर्भूतानि करणानि कर्माणि विष्ट-
न्धीत्युपाध्याधारत्व तयोरुक्तम् । जीवस्य त्वागारे ब्रह्मैवेत्यर्थः । किमिति तयोः साक्षा-
देव जीवाधारत्वं नेष्टं तत्राऽऽह । न हीति । तर्हि ब्रह्मणोऽपि कुतो जीवाधारत्वमै-
क्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । तादात्म्याभिप्रायेण स्वापे जीवस्य ब्रह्माधारत्वो-
क्तिरित्यत्र लिङ्गमाह । यत इति । स्वशब्दस्य स्वकीयार्थत्वात् तादात्म्यमत्र भावी-
त्याशङ्क्य पदार्थोक्त्या वाक्यार्थमाह । स्वेति । जीवस्य ब्रह्मेक्यमेव नाडीपुरीतवोस्तु
तदुपाध्याधारतया तदाधारत्वेत्युक्त्यर्थत्वात् विकल्पोऽस्वीत्युक्तम् । इदानीं विकल्पा-
योगे हेत्वन्तरमाह । अपिचेति । जीवस्य चेदौत्सर्गिक ब्रह्मत्व तर्हि किमिति स्वापे
यस्य तद्रूपत्वमुच्यते तत्राऽऽह । स्वप्नेति । सुषुप्तेरपवादाभावाज्जीवस्य ब्रह्मतादात्म्ये
फलितमाह । अतश्चेति । इत्यत्र विकल्पाभिहितिरित्याह । अपिचेति । हेत्वन्तरमेव
स्फोरयन्विकल्पवादिनोऽपि समतर्पणमाह । स्थानेति । कचिदिति नाडीपुरीतब्रह्मणा-

१ द. ज. म. '२ । एता' । २ क. द. ज. म. 'सुप्ति' । ३ घ. 'इत्येति' । ४ द. अ. ठ. 'पि
च हा' । ५ द. म. 'तेऽस्मन्प्रापि सुप्ति' । ६ क. ज. ट. 'सुप्ति' । ७ क. ज. घ. 'तिष्ठता' । ८ द. ज.
म. 'सुप्तो' । ९ क. द. ज. म. 'सिपि' । १० द. 'ते स्वमंती भवतीति' । अ' । ११ द. 'पि ह्य' ।

तावत्सुपुं न कचिद्विशिष्यते । तत्र सति संपन्नैस्तावत्तदेक-
त्वात् विजानातीति युक्तम् “तत्केन कं विजानीयात्” [बृ०
२ । ४ । १४] इति श्रुतेः । नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न
किंचिद्विज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं भेदविषयत्वात् “पत्रं
चान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्” [बृ० ४।३।३१] इति
श्रुतेः । ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात् ।
बाढम् । एवं यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत यथा
विष्णुमित्रः प्रवासी स्वग्रहं न पश्यतीति । न तु जीवस्योपाधि-
व्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते । उपाधिगतमेवातिदूरादिकारण-
मविज्ञानं इति यद्युच्येत तथाऽप्युपाधेरुपशान्तत्वात्सत्येव संपन्नो
न विजानातीति युक्तम् । न च वयमिह तुल्यवन्नान्धादिसमुच्चयं
प्रतिपादयामः । न हि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतद्वेत्यनेन विज्ञा-

मन्यतमोक्तिः । अन्यथा सुप्तिभङ्गो जागरादिवदिव मावः । स्वापस्यैवंरूपत्वेऽपि
विकल्पे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । तत्रेति । एकत्वमद्वैतावस्थत्वम् । सति संपन्नस्य
विशेषज्ञानाभावे मानमाह । तदिति । अवशिष्टेऽपि स्थानद्वये यथोक्तं सुपुं युक्तमे-
वेत्याशङ्क्याऽऽह । नाडीष्विति । नाड्यादिगोचरस्य पुंसो द्वैतावस्थत्वाद्विशेषज्ञाने
नास्ति हेतुरित्यर्थः । द्वैतावस्थस्य विशेषज्ञाननियमे मानमाह । यत्रेति । तस्यापि
विशेषज्ञाने हेतुं शङ्कते । नन्विति । भिद्यत इति भेदो विद्यमानस्य विषयस्यापी-
त्यर्थः । जीवस्याविदूरत्वं स्वाभाविकमोपाधिकं वा तत्राऽऽद्यं दूषयति । बाढमिति ।
स्वाभाविकमपि दूरत्वमज्ञाने हेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अस्तु प्रस्तुतेऽपि बाह-
्यविदूरत्वमज्ञानहेतुर्नैत्याह । न स्त्विति । द्वितीयमनुवदति । उपाधीति । यदि विक-
ल्पासिद्धिरित्याह । तथाऽपीति । सुप्तिदशायामुपाधिपरिच्छेदाङ्गीकारे च कविषय-
संनिहितार्थज्ञानमसङ्गादशेषविशेषज्ञानसून्यतायै निरुपाधितया जीवस्य ब्रह्मरूपेणाव-
स्थानमास्थेयमित्यर्थः । उपाधीनामुपशमे कथं नाड्यादिसमुच्चयोक्तिस्तत्राऽऽह । न
चेति । इहेति स्वापस्थानमुक्तम् । गुणप्रधानत्वेन समुच्चयोक्तिरित्यर्थः । किंच नाड्या-
दीनां स्वापस्थानत्वोक्तेरफलत्वात् समुच्चयो विकल्पो वेत्याह । न हीति । कथमस्या-
फलत्वमित्याशङ्क्य स्वातन्त्र्येण वा फलवदङ्गत्वेन वा फलवच्चामिति विकल्प्याऽऽद्यं

१ ज. ट. 'मस्तदे' । २ क. ट. म. 'यदेक' । ३ क. ज. वृत्ति । ४ क. ड. म. 'अ माऽन्य' ।
५ क. ट. ज. म. 'वै स्यादिति' । ६ क. 'गम्यते य' । ७ क. 'यद्वाप य' । ८ ड. म. 'तयेत्' ।
९ क. 'धविश' । १० छ. वाऽपल्लवमि । ११ ड. क. 'ल्लवमि' ।

नेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं किञ्चित्फलं
 श्रूयते । नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते । ब्रह्म
 त्वनपायि सुप्तिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः । तेन तु विज्ञानेन
 प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्रज्ञागमित्यवधारण-
 रविमुक्तत्वावधारणं च । तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ (२)

यस्माच्चाऽऽत्मैव सुप्तिस्थानमत एव च कारणान्नित्यवदेवा-
 स्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते “ कुत एतदा-
 गात् ” [बृ० २ । १ । १६] इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनाव-
 सरे “ यथाऽग्नेः धुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमैवैतस्मादात्मनः
 सर्वे प्राणाः ” [बृ० २ । १ । २०] इत्यादिना । “ सत
 आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे ” [छा० ६ । १० । २]
 इति च । विकल्पमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः
 प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशातिष्यत् ।
 तस्मोदप्यात्मैव सुप्तिस्थानमिति ॥ ८ ॥ (२)

मत्याह । न हीति । द्विवीचं दूषयति । नापीति । विकल्पसमुच्चययोरप्रविषाद्यत्वे
 किमन मविषार्थं वदाह । ब्रह्म त्विति । वद्विज्ञानेऽपि तुल्यमफलत्वमित्याहाङ्क्या-
 धिकरणत्वज्ञानस्य प्रयोजनमाह । तेनेति । ब्रह्म स्वापस्थानमिति ज्ञानस्य फलवत्त्वे
 फलितमाह । तस्मादिति ॥ ७ ॥

ब्रह्मण एव प्रबोधापादानत्वोक्तेरपि तदेव सुप्तिस्थानमित्याह । अत इति । सूत्रं
 व्याचष्टे । यस्मादिति । विकल्पेऽपि वदपादानत्वोक्तिर्ब्रह्मणो घटिष्यते नेत्याह ।
 विकल्पमानेष्विति । न च नाडीपुरीतवोरुत्पानापादानत्वं कदाचिदपि शिष्यते
 ब्रह्मण एव तु वद्वचने फलितमुपसंहरति । तस्मोदपीति । एवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वं
 सिद्धमित्यधिकरणार्थमुपसंहरति विवोक्तम् ॥ ८ ॥ (२)

१ द. म. ट. “व पा” । २ क. अ. “मेवात्मा” । ३ द. म. “दि त” । ४ अ. ट. “तु सुप्ति” ।
 ५ क. सुप्ति । ६ द. ट. “स्मादात्मै” । ७ द. म. “व तु मु” । ८ द. द. “न स्य” । ९ द. द.
 “स्मादिति” ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥९॥ (३)

तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्संपन्नः
स एव प्रतिबुध्यत उत स वाऽन्यो वेति चिन्तयते । तत्र प्राप्तं
तावदनियम इति । कुतः । यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलबिन्दुः
प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति पुनरुद्धारणे च स एव
जलबिन्दुर्भवतीति दुःसंपादम् । तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप-
सीदतीति न स एव पुनरुत्थानुमर्हति । तस्मात्स एवेश्वरो वाऽन्यो
वा जीवः प्रतिबुध्यते इत्येवं प्राप्त इदमाह । ॥ एव तु जीवः
सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः । कस्मात् । कर्मानु-
स्मृतिशब्दविधिभ्यः । विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि । कर्मशेषानु-

अतः प्रबोधोऽस्मादिति स्वापानन्तरं ब्रह्मणः सकाशात्प्रबोधोक्तेस्तदात्मनैव सुप्त-
स्तिष्ठतीत्युक्तम् । इदानीं तस्मात्प्रबोवस्तदापत्तिं गमयति सुप्तादन्वयस्य प्रबोधसंभवेन
तस्य नाभ्यादिस्थानत्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । ॥ एवेति । स्वापस्थानाद्ब्रह्मणः प्रति-
बुध्यमानं जीवमधिकृत्योपाधिनास्मात्कर्मानुस्मृत्यादिदर्शनाच्च संशयमाह । तस्या इति ।
तस्यैवोत्थानोक्त्या स्वापाविरेकसाधनेन त्वमर्थशोधनात्तस्य ब्रह्मैक्ययोग्यतया वाक्यी-
यज्ञानोपयोगितेति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यं सिद्धान्ते तस्यैवोत्थानादज्ञात-
ब्रह्मात्मना सुप्तस्यावस्थानात्तद्वैक्यज्ञानादेव मुक्तेस्त्वदर्धवत्त्वनियतिरित्यभिप्रेत्य नियम-
कानुपलब्ध्या पूर्वपक्षयति । तत्रेति । नियमसंभवे नानियमो युक्तिमानिति शङ्कते ।
कुत इति । नियमायोगं दृष्टान्तेन साधयति । यदेति । जलबिन्दोः सावयवत्वाद-
वयवप्रसर्पणप्रणाडिकैकत्वमापन्नस्य तस्यैव नरुद्धारणम् । जीवस्य तु सोपाधिर्वाङ्मस-
धेर्वावद्वन्वमावित्वादुद्धारसिद्धिरित्याशङ्क्योपाधिलयाभावे सत्संपत्त्यसिद्धेर्भवमिति मत्वा
दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति । नियमकायोगे फलितमाह । तस्मादिति । संभावना-
मात्रेणेश्वरो वेत्युक्तम् । अनर्थमपक्षे मोक्षः सुप्तस्येति ज्ञानवैयर्थ्यामिति वक्तुमिति शब्दः ।
पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तप्रविज्ञामाह । एवमिति । ऐक्यावस्थायामवच्छेदाभावे तस्यैवो-
त्थानं नियन्तुमशक्यामिति शङ्कते । कस्मादिति । अवच्छेदकाविद्याशक्तिं सिद्धव-
त्कृत्य तस्यैवोत्थाने भानमाह । कर्मेति । पञ्चागानामिव समुच्चिदानामिह न हेतुत्वं
किंतु प्रत्येकमित्याह । विभज्येति । तत्र कर्मशब्दोक्तं हेतुं विशदयति । कर्मेति ।

ज्ञानदर्शनोत्तावत्स एवोत्थातुमर्हति नान्यः । तथाहि पूर्वैद्युरनु-
ष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्व्रज्यते । न चान्येन सामि-
कृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमुत्सहते । अतिप्रस-
ङ्गात् । तस्मादेक एव पूर्वैद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते ।
इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहम्यहमदोऽद्राक्षमिति
पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । न ह्यन्यह-
मन्योऽनुस्मर्तुमर्हति । सोऽहमस्मीति चाऽऽत्मानुस्मरणमात्मा-
न्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते ।
तथाहि “ पुनः प्रतिन्यायं प्रतिपोन्पाद्रवति बुद्धान्तापैर्व ”
[बृ० ४ । ३ । १६] “ सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ” [छा० ८ । ३ । २] “ त इह
व्याधो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो
वा मशको वा घघद्भवन्ति तदाभवन्ति ” [छा० ६ । ९ । २]
इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारपठिता नाऽऽ-
त्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः । कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवा-
वगम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः ।

शेषानुज्ञानदर्शनमेव प्रकटयति । तथाहीति । कथमेवाववा तस्यैवोत्थानमित्याशङ्क्यो-
क्तम् । न चेति । सामिकृतस्यार्थमनुष्ठितस्येति यावत् । एकस्यैव ज्योतिषोमादेरने-
कयजमानकत्वापादादित्याह । अतिप्रसङ्गादिति । उक्तहेतुफलमुपसहरति । तस्मा-
दिति । अयः स एवोत्तिष्ठतीति शेषः । अनुस्मृतिं व्याकरोति । इत-
श्चेति । का पुनरुक्तानुस्मृतेरन्योत्थानेऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । न हीति ।
अनुस्मृतिरित्यन्धानुशब्देन प्रत्यभिज्ञाऽपि सूचितेत्याह । सोऽहमिति । शब्द-
शब्दार्थमेवाह । शब्देभ्यश्चेति । अयन गमनमायः प्रतिनियतं गमनं प्रतिन्यायः स
यथा भवति तथा योनिं योनिं प्रत्यागच्छति स्वापानन्तरं जागरायेत्यर्थः । सुष्ठानामुत्था-
नयोग्यत्वमापन्नमेतं न विन्दन्तीति सूचितम् । इहेति पूर्वप्रबोधोक्तिः । तदाभवन्तीति
स्वापव्यवहितं जागरितमुच्यते । विविपद् व्याचष्टे । कर्मेति । स एवोत्तिष्ठतीत्येवमेवे-
त्युक्तम् । तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति । अन्यथेति । विद्यानर्थक्यं व्यनक्ति ।

१ ज. 'नात्' । २ क. ट. ज. ङ. ट. 'तुमर्हति' । अ. ३ ट. 'द्युरे' । ४ ट. घ. 'व' ।
इमाः स' । ५ छ. 'हरेष्वलोके गच्छ' । ६ ज. 'तं न' । ७ क. ज. घ. ट. वा य' । ८ क. ट. ज.
ट. 'दरे प' । ९ ट. घ. ट. 'मेव' ।

अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापचेत । एवं चेत्स्या-
द्वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात् । अपि-
चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठे-
त्तत्रत्यव्यवहारलोपप्रसङ्गः स्यात् । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत्कल्प-
नानर्थक्यं स्यात् । यो हि यस्मिंश्शरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठ-
त्यन्यस्मिंश्शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्प-
नायां लाभः स्यात् । अथ मुक्त उत्तिष्ठेदन्तवान्मोक्ष आप-
द्येत । निवृत्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरस्यो-
त्थानं प्रत्युक्तम् । नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात् । अक्रताभ्यागमकृत-
विमणांशौ च दुर्निवारावन्योत्थानपक्षे स्याताम् । तस्मात्स एवो-
त्तिष्ठति नान्य इति । यत्पुनरुक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जल-
विन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यत एवं सति संपन्नो जीवो नोत्पतितुमर्हतीति ।
तत्परिह्रियते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलविन्दोरनुद-
रणम् । इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म चाविद्या चेति वैषम्यम् ।

अन्येति । कर्मवैयर्थ्यमाह । एवं चेदिति । सुप्तमात्रस्य मुक्त्युपगमश्चेदित्यर्थः ।
अनुष्ठानकाले फलभावात्कर्मणो ध्यानस्य च कालान्तरफलस्यान्योत्थानपक्षे वैयर्थ्ये-
मित्यर्थः । विद्याऽत्र ध्यानम् । इतश्च नान्योत्थानमित्याह । अपिचेति । अन्योत्थाने
सोऽन्यो जीवो वा स्यादश्वरो वा । जीवश्चेद्वदो मुक्तो वा । बद्धोऽपि देहान्तरे
व्यवहरमाणस्तत्र सुप्तो वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूय प्रत्याह । अन्येति । द्वितीयमनु-
भास्य दूषयति । अथेत्यादिना । विकलं गौरयमेव स्फोरयति । यो हीति । कल्पा-
न्तरमनूय निरसयति । अथेति । अन्तवश्वे का क्षतिस्तत्राऽऽह । निवृत्तेति । हेत्व-
भावादिति भावः । मुक्तस्य नोत्थानमित्युक्तन्यायेन कल्पान्तरं निराह । एतेनेति ।
तदीयस्वरूपापेक्षया हेतुमाह । नित्येति । प्रत्येकं सर्वपक्षेषु दोषमुक्त्वा साधारणं
दोषमाह । अक्रतेति । अन्योत्थाने पाश्चात्यप्रबोधकालीनसुखदिने पूर्वकर्मकार्यवेत्य-
कृतभागच्छेदरूपं च सुप्तस्य मुक्तौ फलमदृत्तैव नश्येदिति दोषद्वयमित्यर्थः । अन्यो-
त्थानायोगे फलितमाह । तस्मादिति । पूर्वपक्षव्यजमनुवदति । यदिति । दृष्टान्त-
वैषम्योक्त्या प्रत्याह । तदित्यादिना । नास्माभिरेवान्यैरपि दुर्विवेचनत्वं तुल्यवि-

दृश्यते च दुर्विवेचयोरप्यस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः संसृष्टयो-
हंसेन विवेचनम् । अपिच न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो
विद्यते यो जलविन्दुरिव जलराशेः सतो विविच्येत । सदेव तूपा-
धिसंपर्काज्जीव इत्युपचर्यत इत्यसकृत्प्रपञ्चितम् । एवं सति याव-
देकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः । उपाध्य-
न्तरगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स एवायमुपाधिः
स्वापप्रबोधयोर्वीजाङ्कुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः मतिबुध्यत
इत्युक्तम् ॥ ९ ॥ (३)

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ (४)

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्छित इति लौकिकाः कथयन्ति । स तु
किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते । तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य
जीवस्य प्रसिद्धा जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरा-

स्यावाङ्मयाऽऽह । दृश्यते चेति । प्रकारान्तरेण दृष्टान्तवैयम्यमाह । अपिचेति ।
कस्माहि जीवस्त्वत्राऽऽह । सदेवेति । सव एवोपाधिना जीवत्वे नानाजीववाद्भेदोऽपि
प्रत्युक्त इत्याह । एवमिति । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारोपपादयति । उपाध्यन्तरेति ।
उपाधिभेदमुपेत्य तत्र तत्र जीवभेदो गम्यतामित्यावाङ्मय बीजाङ्कुरवद्व्यक्ताव्यक्तात्म-
नैकस्यैवोपाधेः स्थितैर्मैवमित्याह । स एवेति । सुप्तस्यैवोत्थानादज्ञातब्रह्मणा तदव-
स्थानं सिद्धमित्युपसंहरति । इत्यत इति ॥ ९ ॥ (३)

अवस्थामयमुक्त्वा मूर्छाख्यमवस्थान्तरं दर्शयति । मुग्ध इति । विषय-
माह । अस्तीति । प्रामाणिकस्य विषयत्वाच्चस्य लोकसिद्धत्वात्माह । यमिति ।
स किं जागराद्यवस्थानामन्यवमावस्थान्तर्गतः किं वाऽवस्थान्तरगत इत्यवस्थाचतु-
ष्टयमभिद्विनियमवैलक्षण्याभ्यां संदेहे प्रत्यभिज्ञया स एवोत्तिष्ठतोऽत्युक्तेर्विशेषज्ञानाभावा-
द्विशेषेणैक्यप्रत्यभिज्ञानान्मुग्धः सुषुप्तेरेवेति पूर्वपक्षयति । स त्विति । अत्र मुग्धेरव-
स्थान्तरत्वोक्त्या ततो विभक्ते त्वमर्थे शोषिवे तस्य वाक्यार्थान्वयिनस्त्वद्वाहेतुत्वात्पा-
दादिसंगतः । पूर्वपक्षे मूर्छावतिरेकायै प्रयच्छन् प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते प्रथमप्रयत्नघ्नी-
व्यापिप्रि मत्वा पूर्वपक्षं विवृणोति । तिस्रस्तावदिति । शरीरस्थस्येति विशेषणसिद्ध-
मवस्थान्तरमाह । चतुर्थीति । मूर्छाऽपि चिरोच्छ्वासवेषधृष्टमृतिवर्धभेदादवस्थान्तरमि-

१ द. म. 'यन्यो' । २ द. म. 'हमादात्मनोऽन्यो' । ३ घ. ड. ज. म. ट. इति युक्तं ।
४ अ. शरीरस्य । ५ घ. ठ. ड. 'त्र जी' । ६ द. 'छान्' । ७ क. ठ. ड. 'अपेय' । ८ क. घ. ट.
९. विविचे ।

दपसृष्टिः । न तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा
प्रसिद्धाऽस्ति । तस्माच्चतसृणोमेवावस्थानामन्यतमाऽवस्था मूर्छे-
त्येवं प्राप्ते शून्यः । न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति
न ह्यपमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते । स्यादेतत् । इषुकारन्यायेन मुग्धो
भविष्यति । यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तथा नान्यान्विष-
यानीक्षत एवं मुग्धो मुसलसंघातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमन-
स्तपो जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति । न । अचे-
त्यमानत्वात् । इषुकारो हि व्यावृत्तमना ब्रवीतीषुमेवाहमेतावन्तं
फालमुपलभमानोऽभूवमिति । मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीत्यप्यन्धे तमै-
स्पहमेतावन्तं फालं प्राक्षप्तोऽभूवं न किञ्चिन्मया चेतितमिति ।
जाग्रतश्चैकविधयविषयव्यक्तचेतसोऽपि देहो विभ्रियते । मुग्धस्य तु
देहो धरण्यां पतति । तस्मान्न जागर्ति नापि स्वप्नान्यप्यति
निःसंशंकत्वात् । नापि मृतः प्राणोष्मणोभवात् । मुग्धे हि जन्तो
मृतोऽप्येव स्यान्न वा मृत इति संशयाना ऊष्माऽस्ति नास्तीति हृदय-
देशमालम्बन्ते निश्चयार्थं प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशम् ।

स्याशङ्क्य सुधेरेवावांतरभेदादेवंविधत्वसिद्धेर्न धर्मभेदकल्पनेत्याह । न त्विति ।
अवस्थान्तरस्याप्रसिद्धावे सुषुप्तयन्तर्भावं मूर्छाया मत्वा निर्गमयति । तस्मादिति ।
तथाच तद्व्यतिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतिरेकव्यमिति क्लृप्तमिति शब्दार्थः । पूर्वपक्षमनूय
सिद्धान्तवयति । एवमिति । परिक्षेपादिभ्यस्यापि परिक्षेपं दर्शयितुमारभते । न ताव-
दिति । जाग्रदवस्थो ह्यग्निद्रियैरर्थानुपलभते मुग्धो नैवमिति वेपम्यं हेतुमाह । न
हीति । जाग्रदवस्थस्यैव मुग्धस्यार्थानुपलम्भो दुःखानुभवव्यग्रतया स्यादिति दृष्टान्तेन
शङ्कते । स्यादिति । इषुकारन्यायं स्पष्टयति । यथेत्पादिना । वेपम्योक्त्या
प्रत्याह । नेत्पादिना । मुग्धस्य जागरितावस्थत्वाभावे हेत्यन्तरमाह । जाग्रतश्चेति ।
देहधारणाभावाद्विषयमात्रानुपलब्धेश्च मुग्धो जाग्रदवस्थो नेति निगमयति । तस्मा-
दिति । अस्तु यदि तस्य स्वप्नावस्थत्वं नेत्याह । नापीति । यदि तस्य मृतावस्थात्वं
नेत्याह । नापीति । पूर्ववत्प्राणोष्माणि मुग्धे न सिद्धी तत्कुवोऽस्य मृतादन्यत्वं
वन्नाऽऽह । मुग्धे हीति । ऊष्माऽस्ति नेति संशयान्यवरनिश्चयार्थं हृदयदेशमा-
लम्बन्ते स्पृशन्तीति यावत् । प्राणोऽस्ति नेति च संदिह्यान्त्यतरार्थं नासिकादेशमाल-

१ अ. 'णाम' । २ क. 'हंतीति' । ३ द. घ. अ. ट. 'मुसल' । ४ अ. 'उपा' । ५ ट. 'वा ना' । ६ घ. ट. 'रो व्या' । ७ क. 'मसोता' । ८ द. अ. 'पणसक' । ९ अ. ट. 'हो मि' ।
१० ट. 'स्य दे' । ११ क. द. अ. अ. 'हरा' । १२ क. 'नियमयति' । १३ घ. 'तव्यं प' ।

यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यव-
साय दहनायारण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणभूषमाणं वा प्रतिपद्यन्ते
ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञालाभाय भियज्यन्ति । पुनरु-
त्थानाच्च न दिष्टं गतः । न हि यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति । अस्तु
तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञत्वादमृतत्वाच्च । न । वैलक्षण्यात् । मुग्धः
कदाचिच्चिरमपि नोच्छसिति सवेपथुरस्य देहो भवति भयानकं
च वदनं विस्फारिते नेत्रे । सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं
पुनः पुनरुच्छसिति निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः । न
चास्य देहो वेपते । पाणिपेपेणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयन्ति
न तु मुग्धं मुद्गर्घातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वा-
पयोः । मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रैमनिमित्तत्वाच्च
स्वापस्य । न च लोकेऽस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त इति ।
परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः । निःसंज्ञत्वात्संपन्न इतर-
स्माद्वैलक्षण्यादसंपन्न इति । कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यते
वक्तुम् । यावत्ता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या “सता सोम्य तदा

भन्त इति संबन्धः । नास्तित्वनिश्चयफलमाह । यदीति । परैस्य पराध्यवसाय-
गोचरो नेत्याशङ्क्य कार्यलिङ्गकमनुमानमाह । दहनायेति । अस्तित्वनिश्चयफल-
माह । अथ त्विति । वचापि कार्यलिङ्गकमनुमानमाह । संज्ञेति । मुग्धस्य मृतत्वा-
भावे हेत्यन्तरमाह । पुनरिति । यमराज्यं प्रविष्टस्यापि पुनरुत्थानं किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । न हीति । परिशेषसिद्धं मुग्धस्य स्वाभावस्थत्वमित्याह । अस्त्विति ।
तत्र सालक्षण्यं हेतुमाह । निःसंज्ञत्वादिति । उक्तसालक्षणेऽपि लक्षणनिमित्तफ-
लानां भेदाच्चैक्यमित्याह । नेत्यादिना । लक्षणं लक्षणभेदं विवृणोति । मुग्ध इति ।
निमित्तभेदमुदाहरति । निमित्तेति । आदिर्भेदेनोभयत्रापि ज्वरादि यत्नते । श्रमापने-
यार्थो ब्रह्मसंपत्तिः सुषुप्तिः । देहत्यागार्थो तत्संपत्तिर्मोहः । सति मोहे मरणभावेऽपि
वस्मिन्नसति तदभावादिति फलभेदं मत्वा मोहस्वापयोरेक्ये मानामावमाह । न चेति ।
परिशेषायावमर्थमाह । परीति । साम्प्रवैलक्षण्याभ्यामर्धसंपात्तं साधयति । निःसंज्ञ-
त्वादिति । अर्धसंपत्तिर्मात्रमिति । कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य मुग्धस्या-
र्धसंपत्त्यभावं सावयितुं सुप्तेन साम्यं कथितफललेशभावेन कथयति । यावत्तेति ।

१ क. ट. 'तितने' । २ क. 'यमा' । ३ क. ज. 'मुत' । ४ ज. 'रपाते' । ५ धमादिनि' ।
६ ट. म. ट. 'हृत्ता' । ७ क. ख. ठ. 'रपता' । ८ ड. ट. 'रितो' । ९ क. 'नयनार्थ' । १० क.
ख. ठ. ड. मुतिः । ११ क. तद्भावा' ।

संपन्नो भवति ” [छा० ६ । ८ । १] इति “अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति” [धृ० ४ । ३ । २२] “ नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो नैजरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ” [छा० ८ । ४ । १] इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति । न च सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुपुत्रे विद्यते मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते । तस्मादुपाध्युपशमात्सुपुत्रवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति नार्थसंपत्तिरिति । अत्रोच्यते । न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तर्ह्यर्धेन सुपुत्रपक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दांशिते च मोहस्य स्वापेन साम्पदैपम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदाऽस्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे

यत्सुप्तं प्रति सत्संपन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्युपरमाभिप्रायं स चोपाध्युपरमो मुग्धस्यापीति कृत्स्नसंपत्तिरेवेति भावः । कर्मसंबन्धस्य यावद्बन्धमावित्वात्सुप्तस्य कर्मराहित्यमसिद्धमित्याशङ्क्य तत्कार्यमुखदुःखधीराहित्यात्तद्धेतुकर्मराहित्यं कल्प्यमित्याह । जीवे हीति । सुप्तस्य मुखानुभवात्तदविनाभूतो दुःखानुभवोऽपि कल्प्यतामित्याशङ्क्य स्वप्रकाशस्वरूपमुखानुभवव्यतिरेकेण कर्मोत्थानुकूलप्रविकूलार्थधीजन्यौ प्रत्ययावसंभावित्वात् । न चेति । सुप्तस्य कर्मफलवैकल्येऽपि मुग्धस्य किं सिद्धं यत्राऽऽह । मुग्धेऽपीति । सुखादिधीराहित्यकल्पितकर्मराहित्येन संपूर्णा सत्संपत्तिर्मुग्धेऽपीति निगमयति । तस्मादिति । ब्रह्मसंपत्त्यविशेषेऽपि सुप्तिमूर्च्छयोर्भेदोऽस्तीत्याह । अत्रेति । यत्तु मूर्च्छायां जीवस्य ब्रह्मणा नार्थसंपत्तिरिति दांशितं वदद्वाकरोति । नेत्यादिना । वहिं किमपेक्षयाऽर्धसंपत्तिस्तत्राऽऽह । किमिति । अवेनाऽऽदीयमानेन निःसंज्ञत्वेनेति यावत् । परित्यज्यमानेन चार्वेन प्रसन्नवदनत्वादिनेत्यर्थः । अवस्थान्तरं मरणम् । उपनेयापनेयाधौम्यामुभयपक्षत्व कथं मुग्धे सिद्धं यत्राऽऽह । दांशिते चेति । यथाऽपि कथमस्यामरणपक्षत्वं यत्राऽऽह । द्वारं चेति । मुग्धत्वं मरणस्य द्वारं चेत्तस्मिन्सति स्यादेवेत्याशङ्क्याऽऽह । यदेति । कर्मणः सावशेषत्वे गमकमाह । तदेति । वहिं

प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्मा-
णावपगच्छतः । तस्मादर्धसंपत्तिं ब्रह्मविद इच्छन्ति । यत्तुक्तं न
पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धाऽस्तीति । नैप दोषः । कादाचित्की-
यमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा चैषा लोकापूर्वेदयोः ।
अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥ १० ॥ (४)

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते तस्ये-
दानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयो
ब्रह्मविषयाः “सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” [छा०
३ । १४ । २] इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः । “अस्यूलमनण्व-
हस्वमदीर्घम्” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः ।

कुतो द्वारत्वं मरणं प्रति मोहस्योक्तं तत्राऽऽह । यदा त्विति । कर्मणो निःशेषत्वे
प्रयोजकमाह । तदेति । साम्यवैषम्याभ्यां सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति । अवस्था-
न्तरमपसिद्धत्वान्नैत्युक्तमनुवदति । यत्त्विति । जीवदृशायां सर्वजीविसाधारण्यामावादप्र-
सिद्धिर्न त्वभेदादित्याह । नेत्यादिना । इदानीमपसिद्धिरपि नास्तीत्याह । प्रसिद्धा
चेति । आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रम् । कथमन्यथा मुसलपादादिना मुग्धं बन्धुमुपलभ्य तदी-
यसंज्ञालामार्गं तदीयपितृप्रभृतयश्चिकित्साशास्त्रकुशलमन्विष्यानुगच्छेयुरिति भावः ।
कस्मात्तर्हि पञ्चमतया मुग्धवर्गे गण्यते तत्राऽऽह । अर्धेति । निःसंज्ञत्वमपसन्नवदन-
त्वेत्यादिना सुप्तिमरणान्तर्भावविधया पञ्चमतया मूर्छां नोक्त्यर्थः । उक्तवैषम्यादनन्तर्भा-
वविधया पृथगुक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्यानन्तर्भावेऽपि सर्वसाधारणत्वाभावात्नैवमिति
मत्वा त्वमर्थशोधनमुपसंहरति । इत्यनवद्यमिति ॥ १० ॥ (४)

स्वप्नप्रवस्थोक्त्या तद्व्यतिरिक्तं स्वप्नकाशं ब्रह्मात्मकं सदैकरूपं त्वमर्थमुद्देश्यं परि-
शोभ्येदानीं विधेयतदर्थशोधनमारभमाणस्वस्य वावाग्निरविशेषत्वमाह । नेत्यादिना ।
संगविमाह । पेनेति । ब्रह्मस्वरूपस्यासकृदुक्तत्वात्किमनेनाऽऽरम्भेनेत्याशङ्क्य श्रुतिषु
दृष्टविवादनिरासेन वज्रिण्यार्थमित्याह । श्रुतीति । विप्रयोक्तिपूर्वकं संशयबीजमाह ।
सन्तीति । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चोभयं लिङ्गचये प्रकाश्यते याभिः श्रुतिमिस्ता-
स्वया । तत्र सविशेषब्रह्मश्रुतीरुदाहरति । सर्वेति । चकारणोक्तार्थाः श्रुतयोऽन्या-
यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्याद्याः समुचिताः । सविशेषं ब्रह्म लिङ्गचये याभिस्ताः श्रुत-
यस्तथा । निर्विशेषब्रह्मश्रुतीरुदाहरति । अस्यूलमिति । यत्तद्वेद्यमदृश्येऽनात्म्ये

किमाद्यु श्रुतिप्रभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम् ।
यदाऽन्यतरलिङ्गं तदाऽपि सविशेषमुत निर्विशेषमिति प्रीमा-
स्पते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहाद्भयलिङ्गमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते
द्रुमः । न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपप-
द्यते । न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं
चेत्यभ्युपगन्तुं शक्यं विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्या-
द्युपाधियोगादिति । तदपि नोपपद्यते । न ह्युपाधियोगादप्य-

नेति नेत्याद्याः श्रुत्यवधारणेन गृह्यन्ते । निर्विशेषं ब्रह्म लिङ्गचक्षे यामिस्ताः श्रुत्य-
स्त्वपेति । पूर्ववत्सविषयं संशयबीजमुक्त्वा संशयमाह । किमिति । उभयं सविशे-
षत्वं निर्विशेषत्वं च लिङ्गचक्षे यस्मिन्ब्रह्मणि तत्तथेति यावत् । उभयत्र श्रुत्यनुग्रहा-
देकत्रोभयोर्विरोधोन्नाऽऽद्यो विकल्पः । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वाऽन्यतरपक्ष
लिङ्गचक्षे तद्ब्रह्म तथेत्येतत् । परस्य परिणामित्वकूटस्थत्वाभ्यां द्वितीयं विकल्पयति ।
यदेति । अत्र निर्विशेषस्य तदर्थस्य ब्रह्मणो निरूपणे तस्य वाक्यार्थान्वयितया
तद्धिहेतुत्वलाभात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे द्विरूपं ब्रह्म ध्येयं सिद्धान्ते तु निर्विशेषमेव
तज्ज्ञेयमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति । तत्रेति । उभयविषयत्वं विरुद्धाविरुद्धब्रह्मापेक्षया
वा स्थितिप्रलयकालभेदेन वा कार्यकारणब्रह्मभेदेन वा कारणाकारणब्रह्मभेदेन वा न
व्यवस्थापयितुं शक्यं ब्रह्मद्वयमाभावात् । तत्कथमेकस्य विरुद्धोभयरूपत्वेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । उभयेति । न च निर्विशेषब्रह्मप्रकरणस्यशब्दानां निषेधपार्षणेन निषेध-
वाक्यैकवाक्यतया सप्रपञ्चात्तात्पर्यान्न सविशेषधीरिति वाच्यम् । उपास्तिप्रकरणस्यैस-
प्रपञ्चवाक्यान्तरैः स्वशेषिविधिविरीधशून्यतया स्वार्थे प्रमाणैः सप्रपञ्चासिद्धेर्निषेधवा-
क्यविरोधेऽपि तेषां स्वशेषिवाक्याविरुद्धत्वात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । उभयरूपं
ब्रह्म ध्येयमिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तसूत्रमादत्ते । एवमिति । उभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः
स्वामाविकमाहो परोपाधिकमाद्यं प्रत्याह । न तावदिति । अनुपपत्तिं स्फुटयति ।
न हीति । द्वितीयं शङ्कते । अस्त्विति । स्थानत इति व्याचष्टे । पृथिव्यादीति ।
स्थानमुपाधिस्तद्योगादिति यावत् । औपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वमग्निसंपर्केजन्यलोहित्यव-
दिति भावः । उपाधिवशादाविद्योभयलिङ्गस्वयोगेऽपि न वात्तिकमुभयलिङ्गत्वं कूट-
स्थस्य ब्रह्मणो वास्तवरूपान्तरायोगादित्याह । तदपीति । उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्ट-

न्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति । न हि स्वच्छः
सन्स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति भ्रममात्रत्वा-
दस्वच्छताभिनिवेशस्य । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापित-
त्वात् । अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं निर्वि-
कल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्म-
स्वरूपमतिपादनपरेषु वाक्येषु “ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ”
[कठ० ३ । १५ । दृष्टिहोत्तरता० ९ । मुक्तिको० २ । ७२]
इत्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः
स्थानतो बोधयलिङ्गत्वमस्तीति । तन्नोपपद्यते । कस्मात् ।
भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते ।
चतुष्पाद्वत् षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलो-
क्यशरीरैर्वैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मस्त्वेवंजातीयकाः । तस्मात्सवि-
शेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् । ननुक्तं नोभयलिङ्गत्वं

यति । न हीति । आलक्तकाद्युपाधिविधिवे स्फटिकादावस्वच्छताधीत्वादि कथं
तत्राऽऽह । भ्रमेति । स्वरसधवलस्य स्फटिकादेरुपाधिवतो दृष्टोऽङ्गिमा न वास्तवः
संयुक्तोपाधेरवारुणतया भानादित्यर्थः । उपाधेरभिध्यात्वेऽपि तत्त्वं भिद्येत्युक्तम् ।
इदानीं वस्यापि भिध्यात्वात्तन्मिथ्येति किं वक्तव्यमित्याह । उपाधीनामिति । उभ-
यरूपत्वं तत्त्वतो ब्रह्मणो न चेत्तर्हि सविशेषत्वमेव नानाश्रुतिवशादिष्यवामित्याहा-
दुच्योऽऽह । अतश्चेति । सर्वस्य विशेषस्याविधारकत्वादेवेति यावत् । यत्र हेतुत्वेन
सूत्रावयवं व्याचष्टे । सर्वत्रेति ॥ ११ ॥

न स्थानतोऽपीत्यादिनोक्तमाश्लेष्य समावृत्ते । नेत्यादिना । निषेध्यमनूय निषेद्धं
नअर्थमाह । अथापीति । श्रुतिभिर्वब्रह्मणो निर्विशेषत्वे भित्तेऽपीति यावत् । औत्तस्य नासि-
द्धिरिति शङ्कते । कस्मादिति । श्रुत्यन्तरविरोधात्तदासिद्धिरिति सूत्रावयवेनाऽऽह ।
भेदादिति । यदेव विमज्जते । भिन्ना हीति । वाद्यगाकारोपदेकास्य फलमाह ।
तस्मादिति । निर्विशेषत्ववदित्यपेक्षार्थः । उक्तविरोधं स्मारयति । नन्विति । औपा-

१ क. अ. “स्यताभि” । २ अ. “कल्पेकलिङ्गमे” । ३ क. “रूपे” । ४ द. अ. ट. “स्पर्शमे”
५ क. अ. घ. ट. “रीरं ने” । ६ घ. “स्यो एव” । ७ क. घ. ट. “ति । अल” ।

ब्रह्मणः संभवतीति । अपमप्यविरोधः । उपाधिकृतत्वादाकारभे-
दस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत् ।
नेति द्रूमः । केस्मात् । प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदं ह्यभे-
दमेव ब्रह्मणः आवपति शास्त्रम् “यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा” [बृ० २। ५। १] इत्यादि ।
अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् ।
भेदस्थोपासनार्थत्वादभेदे तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

अपिचैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शालिनः समा-
मनन्ति “मनस्तेवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [कठ० ४। ११]
इति । तथाऽन्येपि “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं
त्रिविधं ब्रह्म मे तत्” [चेता० १। १२] इति समस्तस्य भोग्य-
भोक्तृनिपन्तुलक्षणस्य अपञ्चस्य ब्रह्मेकत्वंभावतामधीयते ॥ १३ ॥
कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविष-

यिकमाकारभेदमादाय मत्याह । अपमपीति । उभयरूपत्वस्वीकारेण विरोधसमाधि-
वदित्यपरिहः । आकारभेदो नोपाधितोऽपीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति ।
रूपभेदवादिशास्त्रमामाण्यार्थमौपाधिकस्त्वद्भेदो वक्तव्य इत्यर्थः । किमुपाधिगत एव
रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते किं नोपाधिसंनिधेस्त्वय एव ब्रह्मणोऽपि भेदो जायते ।
मथमे ब्रह्मणो नोभयरूपवेत्यभिप्रेत्याऽऽह । नेतीति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवधार्य
व्याकुर्द्विद्वतीये श्रुत्यन्तरविरोधमाह । कस्मादित्यादिना । कल्पद्वयफलमाह ।
अतश्चेति ॥ १२ ॥

भेददर्शननिन्दया भेदोक्तेरपि न तात्त्विको भेदः शास्त्रीयोऽस्तीत्याह । अपिचेति ।
सूत्रं व्याकरोति । अपिचेत्यादिना । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तदुभयं प्रेयं प्रेरि-
तारं च नियन्तारमीश्वरं मत्वा विचार्ये तत्सर्वं त्रिविधं मे मम प्रोक्तं ब्रह्मेवेति जानी-
यादित्यर्थः । उक्तवाक्यार्थमाह । समस्तस्येति ॥ १३ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्या शङ्काभावः । कथमिति । श्रुतीनां मुख्यत्वाद्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे

याम् श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीत-
मिति । अत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत् ।
कस्मात् । तत्प्रधानत्वात् । “अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्” [वृ०
३ । ८ । ८] “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० ३ । १५ ।
[चर्त्तिसिंहोत्तरता० ९ । मुक्तिको० २ । ७२] “आकाशो वै नाम नामरूप-
योर्निर्वेदिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” [छा० ८ । १४ । १] “दिव्यो
ह्यमूर्तः पुरुषः सदाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” [मुण्ड० २ । १ । २]
“तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः”
[वृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्पन्नञ्चब्रह्मात्म-
तत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितम् “तत्तु सम-
न्वयात्” [ब्र० सू० १ । १ । ४] इत्यत्र । तस्मादेवंजाती-
यकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् ।
इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि ।
उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमा-
श्रयितव्यम् । सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो वली-
यांसि भवेन्तीति । एष विनिगमनाया हेतुः । येनोभयीष्वपि
श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति ॥ १४ ॥

नियामक नास्तीत्यर्थः । तत्परातत्परविरोधे तत्पर बलवदिति न्योयं नियामके वदन्नन-
न्तरसूत्रमवतारयति । अत इति । तत्र यद्विज्ञा विमज्जते । रूपादीति । प्रश्नद्वारा
नियामकमुक्त्वा विवृणोति । कस्मादित्यादिना । एतेषामपि तत्प्रधानत्वमुपास्तिवि-
शेषत्वादसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । इत्येतदिति । सप्रत्ययाधिकरणमुपजीव्य फलि-
तमाह । तस्मादिति । सप्रपञ्चवाक्यानामपि तुल्यं तत्प्रधानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
इतराणीति । तेषां वस्तुपरत्वामावे हेतुमाह । उपासनेति । तेषामपि स्वश्रेण्यविरो-
धादुक्ता स्वार्थे मानवेत्याशङ्क्य पर्णमयीवाक्यवन्मानान्तरविरोधान्मैवमित्याह ।
तेष्विति । निरोधस्य तुल्यत्वात्कुतो निर्वारणेत्याशङ्क्याऽऽह । सतीति । उक्तहे-
तुत्वा विनिगमनामेवामिनयाति । येनेति ॥ १४ ॥

१ क. ड. अ. “व हि श्र” । २ क. “द्रक्षेति । दि” । ३ क. “सनवि” । ४ क. ज. घ. ट.
“वन्ति । ए” । ५ घ. “न्यायनि” । ६ क. ख. “व सूत्र व” ।

का तद्भाकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्यान्द्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्पा-
द्युपाधिसंबन्धात्तेष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भाविमिव प्रतिप-
द्यते । एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिव प्रतिप-
द्यते तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न
विरुध्यते । एवमवैयर्थ्यमाकारब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां
भविष्यति । न हि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदन-
र्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पु-
रस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति
तद्विरुध्यते । नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः ।
उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । सत्यामेव च नैसर्गि-
क्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार इति तत्र तत्रावोचाम ॥ १५ ॥

सुग्रान्तरं प्रश्नपूर्वकमवतारयति । का तर्हीति । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति ।
चकाराय दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । किमर्थो ब्रह्मणो निराकारस्याऽऽकारोपदेशस्त-
थाऽऽह । तदिति । अवैयर्थ्यादित्यत्र भाविपदिकार्थमाह । एवमिति । निष्पन्न-
वाक्यविरोधाद्वैयर्थ्यमेव तेषां किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययार्थमाह । न हीति । पूर्वा-
परविरोधं शङ्कते । नन्विति । एवमपीत्युक्तरीत्या श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेऽपीत्यर्थः ।
नोपाधिकमुभयलिङ्गत्वं वास्तवमुपेत्य विरोधः साध्यवे किंवाऽविद्याकृतमिव विक-
ल्प्याऽऽद्यं निराह । नेतीति । वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेर्वस्तुनो धर्मः सत्यत्वं वद्विद्यासिद्धेरिति
यावत् । इवञ्च नोपाधिकवन्नानात्वस्य सत्यवेत्याह । उपाधीनां चेति । न तेषा-
माविद्यत्वं शास्त्रवर्षेद्वियं विना तद्विशिष्टोपास्त्ययोगादित्याशङ्क्य तत्रावेदकमाना-
द्ब्रह्मज्ञाने तदज्ञानध्वस्तेरुपास्त्यादिव्यवहारस्यापि निरवकाशत्वाद्गुणादीनां व्यावहारि-
कसत्त्वेऽपि न वात्तिकवेत्याह । सत्यामिति । आविद्यैकं तु नानात्वं न विरोधहे-
तुस्तस्य पूर्वमपि सर्वव्यवहारहेतोरुपगवेरिति मत्वाऽऽह । तत्र तत्रेति ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चेतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म
 “स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽ-
 यमात्माऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” [वृ० ४।५।१३]
 इति । एतदुक्तं भवति । नास्याऽऽत्मनोऽन्तर्वहिर्वा चैतन्यादन्य-
 रूपमस्ति चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्धवघ-
 नस्यान्तर्वहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरं
 तथैवेति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिपेक्षेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वात्
 “अथात आदेशो नेति” [वृ० २।३।६] इति “अन्यदेव
 तद्विदितादथो अविदितादधि” [केन० ३] “यतो वाचो निव-
 र्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तैत्ति० २।४।१] इत्येवमाद्या ।
 वाक्कलिना च वाङ्मयः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते

कीदृशं तर्हि निर्विशेषं ब्रह्म तत्रोक्तम् । आहिति । तद्विमज्जे । आह चेति ।
 मात्रचोऽयमाह । विलक्षणेति । काऽसौ श्रुतिस्त्वामाह । सयथेति । एकरसे चिन्मात्रे
 स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण लोके सैन्धवस्य घनो मूर्तिविशेषः खिल्यभावोऽन्तर्व-
 हिर्मेदगून्यः सर्वो लवणकरसस्तथैवायमात्माऽन्तर्वहिर्विभागरहितः समस्तोऽपि प्रकृष्ट-
 ज्ञाप्यैकतानस्तिष्ठतीत्यर्थः । सविशेषस्यैव सैन्धवघनस्य दृष्टान्तिवत्त्वाद्वाधार्थान्तिकस्यापि
 ब्रह्मणः सविशेषत्वं दृष्टान्तदर्शान्तिकचोरैकरूपमादित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति ॥ १६ ॥

अन्यापरोहमुखेन बोध्यमानत्वादपि स्वगतविशेषशून्यं ब्रह्म विशेषवत्त्वे तदु-
 क्त्याऽपि प्रविषादनसिद्धावितरव्यावृत्तिवैयर्थ्यादित्याह । दर्शयतीति । सूत्रं व्याचष्टे ।
 दर्शयतीत्यादिना । अन्यनिपेक्षेनैव ब्रह्मोक्तौ स्वगतविशेषाभावे हेतुमाह । निर्वि-
 शेषत्वादिति । रूपद्वयव्याख्यानन्तर्यप्रथमशब्दार्थः । तस्य ब्रह्मोहेतुत्वमतःशब्दार्थः ।
 विदितं कार्यमविदितं कारणम् । अथो इति निपातोऽप्यर्थः । अधोत्युपरिष्ठा-
 दन्यदित्यर्थः । तमानन्दं ब्रह्मस्वभावं विद्वान् कुतश्चन चिमेवाति शेषः । तत्रैव श्रुत्य-
 न्तरमाह । वाक्कालनेति । स तु प्रश्ने कृते बाधस्य वृष्णोभावे भावमविद्वान्भूयो

१ छ. एवं । २ अ. ‘ति । न तस्या’ । ३ ड. अ. ‘धेवायमपीति । ४ ड. ‘पत्यम् । अ’ । ज.
 अ. ट. ‘यम् । अ’ । ५ क. नेतीति । ६ ड. अ. अ. ‘दधीति । य’ । ७ ड. वार्धः । अ. दाहः । ८ ज.
 प्रज्ञोक्ता । ९ क. अ. ‘पत्यादृष्ट’ । १० ठ. ड. प्रकृते ।

“स होवाचाधीहि’ मो इति सै तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये’ वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमान्मा” इति । तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिपेधेनैवोपदिश्यते

“ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते”

[भ० गी० १३ । १२] इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते—

“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि ”

इति ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चापमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिपेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिर्वादित्युपमोपादीपते मोक्षशास्त्रेषु

भूयः पप्रच्छ तं पुनरतिनिर्बन्धकारिण बाध्वो द्वितीये तृतीये वा प्रश्ने प्रत्युक्तवानित्याह । तं हेति । उक्तं चेदुत्तर किमिति न मया ज्ञातं तत्राऽऽह । त्वं त्विति । कथं तूष्णीमाव एवोत्तर तनाऽऽह । उपशान्त इति । अथो इत्यादि व्याचष्टे । तथेति । मूनगताथोक्तस्त्वथेत्यर्थे शेषः । उक्तुफलमाह । यदिति । शेषमेव विशिनष्टि । अनादिमदिति । आदिरस्यास्तीत्यादिमत्कार्यं तदस्य नास्तीत्यनादिमत्कार्यरहितमित्यर्थः । स्वयं च न कार्यमित्याह । न सदिति । न च तत्कारणमित्युक्तम् । नासदिति । तथा वास्तवनिर्विशेषत्ववशेनेति यावत् । सर्वेषा भूताना पृथिव्यादीना गुणा गन्धादयः सर्वमाणभूता वा गुणा जनकत्वपालकत्वादयस्तेर्युक्तं मा पश्यसीति यदेवमेषा माया मया सृष्टेति योजना । कस्मादेषा मायेत्युक्ते निर्विशेषश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । नैवमिति ॥ १७ ॥

विशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि निर्विशेषत्वस्य गमयतीत्याह । अत इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । यत इति । पूर्वोक्तसर्वरूपान्युपादाय विशेषणानि । उपाधिनिमित्तत्वे विशेषवत्तायाः सत्यत्वं शङ्कित्वोक्तमपारमार्थिकीमिति । जलसूर्यकादिवदिति कप्रत्ययो भिन्नाद्वेदेन प्रतिबिम्बस्याऽऽमामत्वधिया प्रयुक्तः । तान्येव मोक्षशास्त्राणि संक्षि-

“यथा ह्यपं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा”

इति ।

“एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्”

[ब्रह्मविन्दु ० १२] इत्येवमादिषु ॥ १८ ॥

अत्र प्रत्यवस्थीयते—

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् । सूर्या-
दिभ्यो हि भूतैर्भ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं भूतं जलं दृश्यते तत्र
युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः । न त्वात्मा भूतो न चास्मात्पृथ-
ग्भूता विप्रकृष्टदेशाक्षोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वान्यत्वाच्च । तस्मा-
दयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितवांशसंभवात् । न हि दृष्टा-

प्याऽऽह । यथेति । अयं हि विवस्वाज्योतिःस्वभावः स्वयमेकोऽपि तत्तत्प्राज्ञगता भिन्ना
अपोऽनुगच्छन्त्यहुधा क्रियते । एवमयमात्मा तत्क्षेत्रेष्वनुगच्छन्कूटस्थस्वप्रकाशाचि-
द्भातुरेकोऽपि सन्नृपाधिना भेदरूपः क्रियत इति योजना । आदिशब्दोपात्तं जलच-
न्द्रकोपमानं दर्शयति । एक एवेति ॥ १८ ॥

उत्तरमूत्रमवधारयति । अत्रेति । श्रौतः स्मार्तश्च दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः । न तथा-
त्वमिति व्याचष्टे । नेत्यादिना । इहेत्यात्मोक्तिः । हेतुमवधार्य तद्वदग्रहणं दर्श-
यितुं दृष्टान्तस्वरूपमाह । सूर्यादिभ्यो हीति । दार्ष्टान्तिकं तद्वैषम्यमाह । न त्विति ।
उपाधिनामात्मनो विप्रकृष्टदेशत्वामावे हेतुमाह । सर्वगतत्वादिति । तेषां तस्मात्पृ-
थग्भूतत्वामावे हेतुमाह । सर्वेति । वैषम्यफलमाह । तस्मादिति ॥ १९ ॥

चोद्यमनूय सिद्धान्तयति । अत्रेति । दृष्टान्तवदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितवांशेन वा सर्वा-
त्मनो वा साम्यं तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । युक्त इति । द्वितीय निराह । न हीति ।
उपाधेर्मन्त्रत्वं भिन्नदेशत्वं च दृष्टान्ते दृष्टमिह तदभावाद्दूषण्यत्वाच्च ब्रह्मणो न प्रति-

१ क. ज. भिन्नरूपो । २ क. द. अ. इति चैव । ३ क. “त्र एयं” । ४ ज. “भ्यो म्” ।
५ क. ज. “तं च ज” । ६ ड. ङ. “पातज” । ७ ङ. “त्यमावने सा” । ८ ख. “ना सा” ।

न्तदार्ष्टान्तिकयोः कश्चित्किञ्चिद्विवक्षितं शं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं
केनचिदर्शयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो-
च्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्त-
प्रणयनम् । शास्त्रमणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं
पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते । दृढिहासभाक्त्व-
मिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलहासे
ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानु-
पायि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं पर-
मार्थतोऽधिकृतमेकरूपमापि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजेत इवो-
पाधिधर्मान्वद्विहासादीन् । एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम-
ञ्जस्यादविरोधः ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (५)

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिपूपाधिष्वन्तरनुपवे-
शम् “ पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी
भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ” [बृ० २ । ५ । १४] इति ।
“ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य ” [छा० ६ । ३ । २]
इति च । तस्माद्युक्तमेतत् “ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ” [प्र०

बिम्बं कल्पयमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । सास्त्रोक्ते दृष्टान्ते किं सूत्रेणेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । शास्त्रेति । प्रयोजनमात्मनो निर्विशेषत्वज्ञानम् । विवक्षितवाक्येन
साम्येऽपि सर्वोत्तमा साम्यमविमसद्गीत्युक्तमिदानीमाकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रमादाय विभजते ।
किमित्पादिना । वृद्धिहासेत्यादि व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे । एवमिति । अविरो-
धस्तद्वावस्येति शेषः ॥ २० ॥

ब्रह्म न प्रतिबिम्बभावं गन्तुमलमभूतत्वाद्वन्धवदित्यत्राप्रयोजकत्वमुक्त्वा दोषान्द-
रमामप्रविरोधमाह । दर्शनाच्चेति । सूत्रं विवृणोति । दर्शयतीति । द्विपदोपलक्षि-
त्वानि मनुष्यादेशरीराणि । चतुष्पदोपलक्षितवानि च पश्चादिशरीराणि । पुरश्चक्रे
पुरश्चक्षुराचामेव्यक्तेः पुरस्तादेव स स्रष्टेश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुरस्तान्येव
सृष्टानि शरीराण्याविशत्प्रविष्टवान् । स च वस्तुवृत्त्या पुरुषः पूर्णस्त्वदतिरिक्तवस्तु-
भावादित्यर्थः । प्रतिबिम्बपक्षस्य श्रुतिमूलत्वे फलितमाह । तस्मादिति । खसिद्धा-

सू० ३ । २ । १८] इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव
 ब्रह्म नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धम् । अत्र
 केचिद्वे अधिकरणे कल्पयन्ति । प्रथमं तावत्किं प्रत्यस्तमिता-
 शेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्मोत्तमप्रपञ्चवदनेकाकारोपेतमिति । द्वितीयं
 तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत्तमं बोधलक्षण-
 मुत्तमोभयलक्षणमिति । अत्र वयं वदामः । सर्वथाऽप्यानर्थक्यम-
 धिकरणान्तरारम्भस्येति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्प-
 रब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासस्तत्पूर्वेणैव न स्थानतोऽपीत्य-
 नेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं प्रकाशवच्चैतद्व्यर्थ-
 मेव भवेत् । न च सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं
 वक्तुम् । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा
 निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्याऽऽत्मत्वेनोपदिश्येत ।
 नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुम्
 " अस्तीत्येवोपलब्ध्यः " [कठ० ६ । १३] इत्यादिश्रु-
 तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत ।

न्तमुपसंहरति । तस्मान्निर्विकल्पेति । स्वमतेनाधिकरणमुक्त्वा स्वयूच्यमतमुत्थापयति ।
 अत्रेति । व्याख्यातेषु सूत्रेष्विति यावत् । न स्थानतोऽपीत्यादि प्रकाशवच्चैतवः
 प्रागेकमधिकरणं तद्वत् विचारं दर्शयति । प्रथममिति । प्रकाशवच्चैत्यादि द्वितीयम-
 धिकरणं तत्रत्यं विचारमाह । द्वितीयं त्विति । तत्र पूर्वपक्षसूत्रं प्रकाशवच्चैति । न
 केवलं सद्रूपमेव ब्रह्म किंतु चैतन्यप्रकाशवच्च सत्यं ज्ञानं सदेवेत्युभयश्रुतेः । एवं
 सत्यवैयर्थ्यासिद्धान्तसूत्रमाह चेति । सत्त्वं चैतन्यप्रकाशमात्रं सदेव विज्ञानमानन्दमि-
 त्याद्या श्रुतिराह तत्र ब्रह्मणो नानारसत्वाशङ्केत्यर्थः । द्वितीयमधिकरणं दूषयति ।
 अत्रेति । सर्वथाऽपि फलस्य सदेहस्य च भावेऽपीत्यर्थः । कथं फलस्य भावे वैय-
 र्थ्यमित्याशङ्क्य तत्किमनेकरूपत्वनिराकरणं किंवा सन्मात्रत्वसावनमपत्रा बोधमात्र-
 त्वबोधनमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । यदीति । द्वितीयं निरस्यति । न चेति ।
 न केवलं श्रुतिविरोधोऽपि तु श्रुतार्थापत्तिविरोधश्चेत्याह । कथं वेति । एतेन पूर्वपक्षा-
 सिद्धिरुक्ता । तृतीयं प्रत्याह । नापीति । श्रुतिविरोधवशुक्तिविरोधआस्तीत्याह ।
 कथमिति । सर्वो व्यावृत्तस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्तसिद्धिरुक्ता । पूर्व-

नाप्युभयन्तक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् । पूर्वाभ्युपगमविरोध-
प्रसङ्गात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया च सत्तपो-
पेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिपिदं सप्रपञ्चत्वं
प्रसज्येत । श्रुतत्वाददोष इति चेत् । न । एकस्यानेकस्वभाव-
त्यानुपपत्तेः । अथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता नानयोः परस्पर-
व्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत तथाऽपि किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्ष-
णमुत्तोभयलक्षणमित्यर्थं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात् । सूत्राणि
त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि । अपिच ब्रह्मविषयासु श्रुति-
ध्वाकारयदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिहृ-
हीतेऽवश्यं वक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः । तादर्थ्येन प्रकाशव-
च्चेत्यादीनि सूत्राण्यथैवत्तराणि संपद्यन्ते । यदप्याहुराकारवा-
दिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्था एव
न दृष्टवर्गा इति तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथम् । ये
हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते यथा “युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दशोत्पयं वै हरपोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि

पक्षान्तरमपि परस्यायुक्तं पूर्वाधिकरणविरोधादित्याह । नापीति । प्रसङ्गमेव प्रपञ्च-
यति । सत्तेति । तद्व्यावृत्तत्वं तद्विशेषितत्वं । श्रुत्यवष्टम्भेन पूर्वपक्षसिद्धिं शङ्कते ।
श्रुतत्वादिति । विरुद्धमर्थं श्रुतिरपि न वदेदतो न तदवष्टम्भानुभयात्मता शङ्कनीये-
त्याह । नैकस्येति । विरोधं परिहर्तुं वाक्यार्थस्यास्त्वङ्गतां बोधयति । अथेति ।
यान्तर्यामीत्ववृत्तत्वमुपेत्य परस्य संशयानुपपत्तिमाह । तथाऽपीति । एकाधिकरणत्वे
सूत्राणामसंगतत्वादेनाधिकरणत्वमाशङ्क्योऽह । सूत्राणीति । इह च
नाविकरणभेदोऽस्तीत्याह । अपि चेति । पूर्वाधिकरणापेक्षितहेत्वन्तरवादित्येनो-
त्तरसूत्राणां वच्छेदपरमिद्धेन भेदकल्पनेति हेत्वन्तरमेव स्फुटयति । ब्रह्मेति ।
आकारयद्वस्त्विति श्रुतीनां प्रकारान्तरेण गतिरिति मत्वमनुवदति । यदपीति । प्रपञ्च-
प्रविलयपक्षं दूषयति । तदपीति । सर्वश्रुतीनामेकान्यत्वसंभवे किमिति यदसमीची-
नवेति पृच्छति । कथमिति । परविद्याधिकरणस्थानानाकारवद्वहवादिश्रुतीनामेकवा-
क्यत्वं किं बोधास्तिप्रकरणस्थानाय वा सतीसा तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । ये हीति ।
यथा रथे वाजिनो युज्यन्ते तथाऽस्याऽऽत्मनः संयुक्ताः स्वविषयप्रकाशनाय हरयो

चानन्तानि च" [वृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादयस्ते भवन्ति
प्रविलयार्थाः "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यम्" [वृ० २ ।
५ । १९] इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे
प्रपञ्चा उच्यन्ते यथा "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" [छा०
३ । १४ । २ । मैत्रे० २ । ६] इत्येवमादयो न तेषां प्रविलया-
र्थत्वं न्याय्यम् "स क्रतुं कुर्वीत" [छा० ३ । १४ । १]
इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनैवोपासनविधिना तेषां संबन्धात् । श्रुत्या
चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्पमाने न लक्षणया
प्रविलयार्थत्वमवकल्पते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे
सति "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्" [प्र० सू० ३ । २ । १४]
इति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । फलमप्येषां
यथोपदेशं क्वचिदुरितक्षयः क्वचिदश्वर्षप्राप्तिः क्वचित्कममुक्तिरि-
त्यवगम्यत एवेत्यतः पार्थगर्थ्यमेवोपासनावाक्यानां ब्रह्मवा-
क्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वम् । कथं चैवामेकवाक्यत्वोत्प्रे-
क्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतेः प्रयोजदर्शपूर्णमासवा-

हरणादिभिर्न्यायि दश प्राणिभेदापेक्षया च शवाः शवानीत्युपक्रम्याऽऽत्मनश्चेन्द्रियाणां
च भेदं शङ्कित्योक्तमयमित्यादि । तेषां प्रविलयद्वारा ब्रह्मवाक्येनैकवाक्यत्वे हेतुमाह ।
तदेतदिति । द्वितीयं दूषयति । ये पुनरिति । तेषां लयार्थत्वेन ब्रह्मवाक्यैकवाक्यत्वा-
भावे हेतुमाह । स क्रतुमिति । किंच मनोमयादिवाक्यान् साक्षात्तयो मीति किंतु
लक्षयितव्यः । न च श्रुतित्यागेन लक्षणा श्रुतेर्बलीयस्त्वादित्याह । श्रुत्या चेति ।
तृतीयं प्रत्याह । सर्वेषां चेति । यदि हि काश्चिदपि श्रुतयोऽनाकारवादिष्योपास-
नापराः स्युस्तदा सर्वासां लयार्थत्वेन निरूपणाद्ब्रह्मप्रधानत्वाविशेषादेवा ध्यानविधि-
प्रधाना निष्प्रपञ्चप्रधानास्त्वेता इति विनिगमनं न स्यात्तथाच सूत्रं विरुध्येत्यर्थः ।
निष्प्रपञ्चवाक्येष्वेव फलश्रवणात्फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात्सप्रपञ्च-
वाक्यानां तदेकवाक्यत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । फलमिति । उपास्तिफलेन फलवत्त्वादुक्तं
न्यायाविषयत्वमाकारवद्वाक्यानामिति स्थिते फलितमाह । इत्यत इति । एकवाक्य-
त्वाहेत्वष्टेरापि नैकवाक्यत्वेत्याह । कथं चेति । हेतुत्वानुपलब्धिरसिद्धेति शङ्कते ।
एकेति । यद्यपि प्रयोजदर्शपूर्णमासवाक्ययोर्विषयानुबन्धभेदादियोगभेदस्त्वथाऽप्येका-

१ क. ड. ज. अ. ट. "वन्तु प्र" । २ क. ज. "सनवि" । ३ ड. ज. ट. "नवि" । ४ क.
"सनया" । ५ क. भक्तते । ६ क. ड. द. हेतुनु । ७ ड. द. "क्षेमे मे" । ८ छ. ड. द. "प्येकोऽपि" ।

क्यवदिति चेत् । न । ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तुमात्रप-
र्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्तरण
प्रतिष्ठापितम् “तत्तु समन्वयात्” [अ० सू० १ । १ । ४] इत्यत्र ।
किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यम् । पुरुषो हि
निपुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्निपुज्यते । ननु द्वैत-
प्रपञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति । अप्रविलापिते हि
द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवेत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनी-
कभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य पागोऽनुष्ठातव्य
उपदिश्यत एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः । यथा च तमसि
व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानो न तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रवि-
लाप्यत एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः
प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन

विकारनियोग इत्येकनियोगत्वम् । तथा तत्त्वावबोधकामस्यैको नियोगः सर्वत्रेत्येक-
वाक्यवेत्यर्थः । तत्त्वमादिवाक्येषु नियोगमावादेकनियोगधीरसिद्धेति दूषयति । नेति ।
चेत्त्वपि कल्प्यतां नियोगोऽन्यथा प्रामाण्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । वस्तिवति ।
विषयाभावाच्च न नियोगोऽत्रेत्याह । किमिति । नियोज्यावच्छिन्नो नियोगस्तस्य
किंविषयेनेत्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषो हीति । विषयोऽपि तर्हि नियोगावच्छेदकत्वेन
कश्चित्कल्प्यतामित्याशङ्क्य द्वैतल्यो वा स स्याद्ब्रह्मज्ञानं वा तदविद्यानिवृत्तिर्वा
तत्कार्यनिवृत्तिर्वेति विकल्प्याऽऽद्यमादत्ते । नन्विति । तत्त्वावबोधकामिनस्तत्त्वावबो-
धफलके विषये तद्व्यपकारके वा नियोगो युक्तस्तस्मात्कथं प्रपञ्चलये स्यादित्याशङ्क्य
तद्व्यपकारकत्वादित्याह । अप्रविलापिते हीति । काम्यमानतत्त्वावबोधकारकत्वे
फलितमाह । अत इति । उक्तमर्थं वेदिकोदाहरणेन स्फुटयति । यथेति । स्वर्गं प्रति
यागस्य साधनत्वात्तत्र नियोगेऽपि प्ररुते काम्यमानोपायत्वाभावात्कुवो नियोग-
स्यादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिवृत्तितया प्रपञ्चलयस्यानुष्ठेयत्वं लौकिकदृष्टान्तेन दर्श-
यति । यथा चेत्पादिना । तत्त्वज्ञानकामो द्वैतं प्रविलापयेदिति न नियोगो ब्रह्म-
णोऽपि तल्लये लयापातादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । न हि लोके कार्यनाशेऽपि
कारणं नश्यत्यारोपितस्याविद्यानान्वर्भावेऽपि तस्य तदनन्वर्भावादिति भावः । नैयो-
गिके द्वैतलये फलितमाह । तेनेति । वेदान्तानां द्वैतार्थनियोगनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्वं

नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र
 वयं पृच्छामः । कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम । किमग्रिमता-
 पसंपर्कादृतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्य आहो-
 स्विदेकास्मिन्नेति तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृतो ब्रह्मणि
 नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि ताव-
 द्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथि-
 व्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः
 प्रविलापयितुमिति तैत्तिरीयविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात् ।
 एकेन चाऽऽदिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इदानीं पृथिव्या-
 दिज्ञानं जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्वस्तो ब्रह्मण्येकास्मिन्नयं
 प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति द्रष्टव्यम् । ततो ब्रह्मेवाविद्याध्व-
 स्तप्रपञ्चप्रत्याख्याननावेदयितव्यम् “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ”
 “ तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ” [छा० ६ । ८ । ७] इति ।
 तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तया चाविद्या बाधयते
 ततश्चाविद्याध्वस्तः सफलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्रपञ्चवत्प्रवे-

शङ्कितं प्रत्याह । अत्रेति । प्रश्नमेव विशदयति । कोऽयमिति । किञ्चोपात्तं पक्ष-
 द्वयं दर्शयति । किमित्यादिना । वास्तवस्यावास्तवस्य वा द्वैतस्य लयो नियोगवि-
 षयत्वेनेष्ट इति विकल्पार्थः । आद्यमनुच प्रत्याह । यदीत्यादिना । वस्तुनो ज्ञाना-
 दध्वस्तेषुसलादिना च कृत्स्नद्वैतनिवृत्त्ययोगान्नभोगसन्नियोगवदयं नियोगः स्यादि-
 त्यर्थः । विज्ञानादौ संसारे कश्चित्प्राग्विबो मुक्तो न वा । तत्राऽऽद्येऽद्यतनपृथिव्याद्यु-
 पलब्धिर्विरोधेयः । द्वितीये शुकादिमुक्तिश्रुतिविरोधः । तस्याश्चार्थवादत्वेऽपि द्वारार्थं
 तार्पण्यविरोधादिशनेनैकजीववादमुपेत्याऽऽह । एकेनेति । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति ।
 तर्हि द्वैतलये नियोगनैवार्थमित्याह । तत इति । ब्रह्मचक्षुराप्नोनेव तदविद्याकृतद्वै-
 तलयाच्चदेव वेदान्तज्ञापनार्थं कृत्वमत्र नियोगेनेत्यर्थः । कथं तदवेदनं तदाह । एक-
 मिति । सा तर्हि द्वैतलये नियोगो भूद्ब्रह्मज्ञाने तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह ।
 तस्मिन्निति । शब्दोक्ते ब्रह्मणि नियोगापेक्षा विना शब्दशक्तेरेव ज्ञानोत्पत्तेर्न तद्वि-
 षयोऽपि नियोगोऽस्तीत्यर्थः । उत्पत्ते ज्ञाने नान्तरीयकत्वेनाज्ञाननिवृत्तेर्न नियोगस्त-
 त्वापीति वृत्तिरिति प्रत्याह । तर्पेति । चतुर्थं निरस्यति । ततश्चेति । कारणाविद्यानि-

१ अ. घ. “अति” । २ द. म. “कृते” । ३ अ. “ति” । ४ घ. “त्युच्यते” । ५ द. “तद्वि” । ६ द. म. “तत्त्व” । ७ द. इति । एवमावेदिते त” । ८ द. “विमन्विता” । ९ अ. “प-
 लो” । १० द. “तर्पेति” । ११ म. घ. “ज्ञाने” ।

लीपते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चप्रविलयं
चेति शतकृत्वोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलयो वा जायेत ।
नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविलयविषयो वा
निर्योगः स्यात् । न । निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मत्ववेदनेनैवोभयसिद्धेः ।
रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तस-
र्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति । न च कृतमेव पुनः क्रियते ।
नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्रप-
ञ्चपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्च-
ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन घृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वा-
त्कस्य प्रपञ्चविलये निर्योग उच्येत कस्य वा निर्योगनिष्ठतया
मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं
जीवरूप स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि
नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परवि-
द्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधि-
प्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीय-

वृत्तेरिति यावत् । किंच ब्रह्मज्ञानादौ नियोगो ब्रह्मण्यज्ञाते ज्ञाते वा । तत्राऽऽद्यं
दूषयति । अनावेदिते स्त्विति । द्वितीयमालम्ब्यते । नन्विति । ब्रह्मणि
ज्ञात्वे तद्वशादेव नियोगाद्वे ब्रह्मज्ञानादिसिद्धौर्नियोगवैयर्थ्यमित्याह । नेत्या-
दिना । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति । रज्ज्विति । ब्रह्मतत्त्वावेदनसिद्धमपि
ब्रह्म ज्ञानादिनियोगेन पुनः साध्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । करणा-
पर्यवसानादित्यर्थः । विषयभावान्नियोगाभात्रमुक्त्वा नियोज्याभावादपि वेदान्तेषु
तदभावमाह । नियोज्योऽपीति । प्रपञ्चान्तर्भावपक्षं प्रत्याह । प्रथम इति ।
प्रपञ्चप्रविलयो ब्रह्मज्ञानादेरुपलक्षणम् । मुमुक्षोर्नियोज्यत्वमाशङ्क्योक्तम् । कस्येति ।
ब्रह्मान्तर्भावे नियोज्यत्वं दुर्वचनमित्याह । द्वितीयेऽपाति । ब्रह्मणोऽनन्योऽपि
जीवोऽविधयाऽन्यत्वान्नियोज्यः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मण्यावेदिते भेदकाविधायोगान्नैव-
मित्याह । जीवत्वमिति । ब्रह्मज्ञाने श्रूयमाणा विधयस्त्वर्केण कथं निरस्यन्ते ।
तत्राऽऽह । द्रष्टव्यादीति । तेषामभिमुखीकरणार्थत्वं न कापि दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह ।
लोकेऽपीति । ज्ञानमेव मरुत्यर्थेतया श्रुवं किमिति लोके वेदे वा, न विवेचयित्या-

१ क. ज. झ. ट. जायते । २ क. 'ब्रह्मणि' । ३ क. ज. 'ब्रह्मज्ञानस्त्ववे' । ४ क. झ. 'तत्त्वस्त्ववे' ।
५ ज. 'विषयाऽध्य' । ६ क. 'स्त्य वा' । ७ क. ड. झ. 'ब्रह्मणि' । ८ क. उच्यते । ९ ज. 'वत्त्वमिति' ।
१० क. ज. ट. 'प्रायः' । लो । ११ ड. ड. 'ब्रह्म' । १२ ड. 'त्वं प्रत्या' ।

नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र
 वयं पृच्छामः । कोऽयं प्रपञ्चप्रविलपो नाम । किमप्रिमता-
 पसंपर्काद्भूतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्य आहो-
 स्विदेकस्मिन्नेति भिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविचारकृतो ब्रह्मणि
 नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि ताव-
 द्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथि-
 व्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः
 प्रविलापयितुमिति तेत्प्रविलपोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात् ।
 एकेन चाऽऽदिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इदानीं पृथिव्या-
 दिशून्यं जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं
 प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति श्रूयात् । ततो ब्रह्मेवाविद्याध्य-
 स्तप्रपञ्चप्रत्याख्याननावेदयितव्यम् “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ”
 “ तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ” [छा० ६ । ८ । ७] इति ।
 तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते
 ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्रपञ्चवत्प्रेवि-

शङ्किते प्रत्याह । अत्रेति । प्रश्नमेव विशदयति । कोऽयमिति । किंशब्दोपात्तं पक्ष-
 द्वयं दर्शयति । किमिति यादिना । वास्तवस्यावास्तवस्य वा द्वैतस्य लयो नियोगवि-
 षयत्वेनेष्ट इति विकल्पायः । आद्यमनूय प्रत्याह । यदीत्यादिना । वस्तुनो ज्ञान-
 दध्वस्तेषुसलादिना च कलद्वैतनिवृत्त्ययोगान्नभोगसन्ननियोगवदयं नियोगः स्यादि-
 त्यर्थः । किंचानादौ संप्रसारे कश्चित्प्रागितो मुक्तो न वा । तत्राऽऽचेऽद्यवगपृथिव्याद्यु-
 पलब्धिविरुध्येत । द्वितीये श्रुतादिमुक्तिश्रुतिविरोधः । तस्याश्चार्थवादत्वेऽपि द्वारार्थं
 तार्थविरोधादित्यनेकजैववादमुपेत्याऽऽह । एकेनेति । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति ।
 तर्हि द्वैतलये नियोगैवैवमिति त्याह । तत इति । ब्रह्मवत्त्वज्ञानेनैव तदविद्याकवद्वै-
 तलयात्तदेव वेदान्तज्ञापितार्थं कृतमत्र नियोगेनेत्यर्थः । कथं तदवेदनं तदाह । एक-
 मिति । मा तर्हि द्वैतलये नियोगो भूद्वैतज्ञाने तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह ।
 तस्मिन्निति । शब्दोक्ते ब्रह्मणे नियोगापेक्षां विना शब्दशक्तेरेव ज्ञानोत्पत्तेर्न तद्वि-
 षयोऽपि नियोगोऽस्वीत्यर्थः । उत्पत्ते ज्ञाने नान्तरीयकत्वेनाज्ञाननिवृत्तेर्न नियोगस्व-
 प्राप्तावेव वृत्तये प्रत्याह । तर्थाति । चतुर्थं निरस्यति । ततश्चेति । कारणाविद्यानि-

१ अ. घ. “अति” । २ द. घ. “कृते” । ३ अ. “ति” । य. “४” । ४ घ. “रुच्यते” । स. “५” ।
 तद्विद” । ५ द. घ. “तत्” । ७ द. घ. “ति” । एषमाविदिते त” । ८ द. “रिमन्विद्या” । ९ अ. “प्र-
 लो” । १० द. “पथे” । ११ अ. घ. “ज्ञाने” ।

लीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चमविलयं
चेति शतकृतवोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चमविलयो वा जायेत ।
नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चमविलयविषयो वा
नियोगः स्यात् । न । निष्पन्नश्चैव ब्रह्मात्मत्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः ।
रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्वस्तस-
र्पोदिमप्रपञ्चमविलयश्च भवति । न च कृतमेव पुनः क्रियते ।
नियोज्योऽपि च मपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्र-
पञ्चपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्पन्नश्च-
ब्रह्मसत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रवित्पयित्वा-
त्कस्य प्रपञ्चमविलये नियोग उच्येत कस्य वा नियोगनिष्ठतया
मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं
जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि
नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परवि-
द्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणमधाना न तत्त्वावबोधविधि-
मर्थोना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीय-

वृत्तेरिति यावत् । किंच ब्रह्मज्ञानादौ नियोगो ब्रह्मण्यज्ञाते ज्ञाते वा । तत्राऽऽद्यं
दूषयति । अनावेदिते त्विति । द्वितीयमालम्ब्ये । नन्विति । ब्रह्मणि
शब्दे तद्वशादेव नियोगाद्वे ब्रह्मज्ञानादिसिद्धौ नियोगवैयर्थ्यमित्याह । नेत्या-
दिना । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति । रज्ज्विति । ब्रह्मत्वावेदनसिद्धमपि
ब्रह्म ज्ञानादिनियोगेन पुनः साध्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । करणा-
पर्यवसानादित्यर्थः । विषयामात्रानियोगाभावमुक्त्वा नियोज्याभावादपि वेदान्तेषु
तदभावमाह । नियोज्योऽपीति । मपञ्चान्तर्भावपक्षं प्रत्याह । प्रथम इति ।
प्रपञ्चमविलयो ब्रह्मज्ञानादेरुपलक्षणम् । मुमुक्षोर्नियोज्यत्वमाशङ्क्योक्तम् । कस्येति ।
ब्रह्मान्तर्भावे नियोज्यत्वं दुर्वचनमित्याह । द्वितीयेऽपीति । ब्रह्मणोऽनन्योऽपि
जीवोऽविद्याऽन्यत्वान्नियोज्यः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मण्यावेदिते भेदकाविद्यायोगात्त्रै-
वमित्याह । जीवत्वमिति । ब्रह्मज्ञाने श्रूयमाणा विधयस्तर्केण कथं निरस्यन्ते ।
तत्राऽऽह । द्रष्टव्यादीति । तेषामभिमुखीकरणार्थत्वं न कापि दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह ।
लोकेऽपीति । ज्ञानमेव प्रकृत्यर्थतया श्रुतं किमिति लोके वेदे वा न विषेयमित्या-

१ क. ज. झ. ट. जायते । २ क. 'अप्रति' । ३ क. ज. 'ब्रह्मतरङ्गि' । ४ क. झ. 'मतरङ्गि' ।
५ ज. 'विषयऽप्य' । ६ क. 'इत्य वा' । ७ क. ट. झ. 'अप्रति' । ८ क. उच्यते । ९ ज. 'वत्त्वमिति' ।
१० क. ज. ट. 'पानाः । लो' । ११ ट. ट. 'अवि' । १२ ट. 'त्वं प्रत्या' ।

केषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्पुच्यते न साक्षाज्ज्ञानमेव
 कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचिन्न
 जायते तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुका-
 मेन । तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमु-
 त्पद्यते । न च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं निपुक्त-
 स्यात्पुष्पद्यते । यदि पुनर्निपुक्तोऽहमित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु
 तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया । स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत
 भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च न तन्नि-
 योगशक्तेनापि कारयितुं शक्यते । न च प्रतिषेधशक्तेनापि वारयितुं
 शक्यते न हि तत्पुरुषतन्त्रं वस्तुतन्त्रमेव हि तत् । अतोऽपि
 निपोगाभावः । किंचान्यनिपोगनिष्ठतपैव पर्यवस्यत्याम्नाये
 पदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव

शङ्क्यापुरुषतन्त्रत्वादित्याह । ज्ञेयेति । किंच नियोगवादिनाऽपि वेदान्तानां वस्तुवा-
 दित्वमवश्यं वाच्यं नियोगमात्रात्तत्त्वज्ञानायोगात् । ततो वाक्यादेव तदुत्पत्तेर्नियोगान-
 र्थक्यमित्याह । तस्मादिति । ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रतया विधेयत्वायोगस्तच्छब्दार्थः ।
 तं ज्ञेयाभिमुखं पुरुषं प्रतीति यावत् । तथाऽपि नियोगाभावे कथं तत्र धीरित्या-
 शङ्क्याऽऽह । तस्मिन्निति । किंच मानानपेक्षो विधिर्न सम्यग्ज्ञानं जनयति । न
 च मुमुक्षोर्मिथ्याज्ञानमुपयुक्तम् । न च प्रमाणवाविवे सम्यग्ज्ञानं जनयितुं शक्यम् ।
 तथाच मानेनैव तत्सिद्धेर्व्यर्थो विधिरित्याह । न चेति । योषिदादिष्वग्न्यादिधीव-
 न्मानविरुद्धेऽपि विधेर्युक्तं ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । यदाति । अन्यथा
 ज्ञानमपि न मानसी क्रिया रज्जुमुजंगादिधीवदित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति ।
 शास्त्रीययत्नाद्यनपेक्षतया जातज्ञानस्याक्रियात्वेऽपि शास्त्रीयमन्यस्यान्यज्ञानं प्रय-
 त्नादिकृत्वं मानसी क्रियैवेत्यर्थः । कथंभूतं तर्हि सम्यग्ज्ञानं तन्माऽऽह ।
 ज्ञानं त्विति । तदपि नियोगाधीनं किं न स्यात्तत्राऽऽह । नेति । नेक्षेत्तयादिनिषे-
 धविषयत्ववद्विधिविषयत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्रापि संकल्प-
 प्रयत्न एव विधीयत इति भावः । सम्यग्ज्ञानस्य विधिनिषेधाविषयत्वे हेतुमाह ।
 न हीति । प्रयत्नानधीनत्वे फलितमाह । अत इति । मानवस्तुतन्त्रत्वमपेक्षार्थः ।
 नियोगवादिनं प्रत्यन्यच्च किंचिदुच्यते दूषणमित्याह । किंचेति । तदेव स्फोरयति ।
 निपोगेति । शास्त्रस्य नियोगनिष्ठत्वे पदार्थयोरैक्योपगमो भ्रान्तिमूलः स्यादित्यर्थः ।

स्यात् । अथ शास्त्रमेवानियोज्यब्रह्मात्मत्वेमाचक्षीत तदवबोधे
च पुरुषं निपुञ्जीत ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्यै द्वयर्थपरता
विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयाताम् । नियोगपरतायां च
श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलबन्धोक्तस्यादृष्टफलत्वमनित्यत्वं
चेत्येवमादयो दोषा न केनचित्परिहर्तुं शक्याः । तस्मा-
दवगतिनिष्ठा न्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि । अत-
श्चेकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्युक्तम् । अभ्युपगम्यमानेऽपि च
ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्पन्नोपदेशेषु सप्रपञ्चो-
पदेशेषु चासिद्धम् । न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोगभेदे
गम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् । प्रयाजदर्श-
पूर्णमासवाक्येषु त्वधिकारांशोनाभेदाद्युक्तमेकत्वम् । न त्विह
सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति । न हि भाव-

शास्त्रासिद्धत्वादुभयमपि प्रामाणिकमित्याह । अथेति । अनेकार्थतया वाक्यभेदो
विरुद्धार्थत्वादुभयमप्यं चेति दूषयति । तत्त इति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्या-
दिसिद्धा ब्रह्मपरताऽपि वेदान्तानां नियोगपरत्वे पीज्येवेत्याह । नियोगेति ।
किंच धियो विधेयत्वे कर्मवदपूर्वावान्तरव्यापारात्फलसिद्धिरेष्टव्या तददृष्टफलत्व-
मनित्यत्वं साविशयत्वं च स्वर्गादिर्धत्तफलस्य स्यादित्याह । कर्मेति ।
वेदान्तानां नियोगपरत्वाभावे कथं प्रामाण्यं तत्राऽऽह । तस्मादिति । तेषामनियो-
गनिष्ठत्वे फलितमाह । अतश्चेति । वेदान्तेषु नियोगाभावादेकनियोगविधिरसिद्ध इत्यु-
क्तम् । संप्रति प्रौढवादिवया नियोगमङ्गीकृत्य तदेकत्वं प्रत्याह । अभ्युपगम्यमा-
नेऽपीति । सन्न हेतुमाह । न हीति । भिन्नवाक्यार्थविषयः शब्दः शब्दान्तरम् । यथा
यजविददाविजुहोतयस्वयेहापि वेदोपासीतेति शब्दभेदः । आदिशब्देन रूपभेदः प्रक-
रणभेदः फलभेदश्च गृह्यते । एतेभेदे सिद्धे तदेकत्वासिद्धिरित्यर्थः । अनुबन्धभेदेऽपि
प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येष्वेव नियोगैक्यमाशङ्क्याविकारांशस्यैव तत्राभेदाद्विह तदभावा-
न्नैवमित्याह । प्रयाजेति । एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्ख्ययोगाविकारवदत्रापि मुमुक्षुरेक-
स्यैव द्वैतलयादाविकारादुभयविधिवक्तव्येषु नियोगैक्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न
त्विति । भिन्नाधिकारत्वादन्योन्योपकारायोगाच्चेति हेतुमाह । न हीति । तर्हि भावरूप-
त्वादीनां विशिष्टगुणवादित्वमन्येषां तस्मिन्नेव धर्मिणि द्वैतविलापनार्थे तदेकवाक्यये-

१ क. ज. 'तमप्याच' । २ ट. 'स्य वस्तुपरता विधिरूपार्थपरता च द्व' । ३ क. 'क्षलम्य
ट' । ४ ट. अ. 'पु वाऽसि' । ५ ट. अ. 'देऽवग' । ६ ज. 'सन्धं थ' । ७ ट. 'क्येवाधि' । ८ ट ट. 'वत्क' ।
९ क. ट. क. 'गभीर' । १० क. ट. क. 'सिद्धेयु' । ११ क. 'स्य साध्यस्य त' । १२ ट. ट. 'विषय' ।

पत्वादयो गुणाः प्रपञ्चप्रविलपोपकारिणः । नापि प्रपञ्चविलपो
भारूपत्वादिगुणोपकारो परस्परविरोधित्वात् । न हि कृत्स्नप्रप-
ञ्चप्रविलापनं प्रपञ्चैकदेशापेक्षणं चैकस्मिन्धर्मिणि युक्तं समावे-
शयितुम् । तस्मादस्मदुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदे-
शानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥ (५)

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति
ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

“द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च” [बृ० २।३।१ मैत्रे०
६।३।१५] इत्युपक्रम्य पञ्चमहाभूतानि द्वैराशयेन प्रविभ-
ज्यामूर्तेरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि
दर्शयित्वा पुनः पठ्यते “अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मा-

त्याशङ्क्याऽऽह । न हि कृत्स्नेति । एकवाक्यत्वायोगे कलितमाह । तस्मादिति ।
अनिर्वाच्यद्वैतालम्बनाः सविशेषश्रुतयः स्वाभाविकाद्वैतालम्बनाश्च निर्विशेषश्रुतय
इत्यस्मदुक्तो विभागः । निष्प्रपञ्चमद्वयं चैतन्यं करसं ब्रह्मेति तत्पदलक्ष्यमुपसंहरुमिती-
त्युक्तम् ॥ २१ ॥ (५)

नियधश्रुतिभिर्मन्त्राणि निर्विशेषे निरूपिते तासां ब्रह्मनियधत्वमाशङ्क्योक्तम् । प्रकृतैति ।
ब्रह्म सन्मात्रं तच्च सामान्यत्वाद्विशेषापेक्षं तेन तेषु निधिद्वेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्कायाम-
विकरणम् । तस्य विषयवाक्यं सोपक्रममाह । द्वे वावेति । वाचशब्दोऽवधारणे ।
रूपद्वयमेवावधृतं विशिनष्टि । मूर्ते चेति । किं तन्मूर्तेः । कच तदमूर्तमित्याकाङ्क्षाया-
मुक्तम् । पञ्चेति । पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयं मूर्ते रूपं वाय्वाकाशं चामूर्ते रूपमिति
द्विराशयेन पञ्चभूतानि विभागेनोक्तानित्यर्थः । अमूर्तेस्य भूतद्वयस्य रसः सारो हिर-
ण्यगर्भः कर्मात्मा य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायमध्यात्मं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष
इत्युक्तस्त्वस्य वासनाभ्यानि रूपाणि तद्यथा माहारजनमित्यादिना विचित्राणि दर्श-
यित्वा रूपिणो ब्रह्मणः स्वरूपोक्तचर्चयेत्यादि वाक्यमित्याह । अमूर्तेति । सत्यस्य
सत्यमित्यत्र पष्ठचन्तसत्यशब्दार्थोक्त्यनन्तरमित्यधशब्दार्थः । प्रथमान्तसत्यशब्दा-
र्थस्य वक्तव्यत्वेनावशेषादित्यतः शब्दार्थः । अवशिष्टार्थस्तु व्यक्ती भविष्यति ।
वाक्योक्तिद्वारा वेदर्थनिषेधमविकरणविषयमुक्त्वा विशेषानुपलम्भकत्वं संशयमाह ।

१ अ. ट. 'ब्रह्मे' । २ अ. 'रिणो भवन्ति ना' । ३ अ. 'लयादयो गुणा मा' । ४ अ. 'कारिणः ।
प' । ५ ट. 'मिष्येकल स' । ६ ट. अ. च मर्त्यं चामूर्ते स्तिनं च यच्च सच्च लक्ष' इ' । ७ क.
छ. 'लक्ष्म' । ८ क. कारणात्मा । ९ ट. ट. 'ध्या' इ' । १० ट. ट. 'दर्थ नि' ।

दिति नेत्यन्यत्परमस्ति ” [वृ० २ । ३ । ६] इति । तत्र
कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । न ह्यत्रेदं तदिति
विशेषितं किञ्चित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं
किमपि समर्प्यते नेति नेतीतिपरत्वात्प्रयोगस्य । इतिशब्द-
श्चायं संनिहितोलम्बन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते
“ इति ह स्मोपाध्यायः कथयति ” इत्येवमादिषु । संनिहितं
चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्वा द्वयं सप्रपञ्चं ब्रह्मणस्तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे
रूपे । तत्र नः संशय उपजायते । किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभ-
यमपि प्रतिषेधस्याहोस्विदेकतरम् । यदाऽप्येकतरं तदाऽपि किं
ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्ट्याहोस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म
परिशिनष्टीति । तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्या-
शङ्कामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् । तयोरे-

तत्रेति । जिज्ञासाहेतुमुक्तं व्यनाक्ते । न हीति । सामान्येन दृष्टस्यैव विशेषतो दृष्टी
स्थाव्यादौ संशयदृष्टेरत्र तदभावे कथमसौ स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । इतिशब्देनेति ।
अस्तु तर्हि तदर्थवत्त्वाय यत्किञ्चेदत्र निषेध्यमित्याशङ्क्योक्तम् । इतिशब्दश्चेति ।
मत्प्रकाशसंनिहितवृत्त्यालम्बनस्तर्हि निषेधः स्यादित्याशङ्क्य सजातीयमा-
नार्पितस्य विजातीयमानसिद्धादन्तरङ्गत्वात्तदालम्बनतैव निषेधस्येत्याह । संनिहितं
चेति । प्रकृतत्वं विशेषासिद्धिश्चेति हेतुमुक्त्वा संशयं निगमयति । तत्रेति । अन्य-
तरनिषेधेनापि निषेधसिद्ध्या पक्षान्तरमाह । आहोस्विदिति । द्वितीयेऽपि ब्रह्मणो
वाङ्मनसादीवत्त्वात्प्रपञ्चस्य चाध्यक्षादिसिद्धत्वात्तस्य व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि
कल्पितत्वात्तत्कल्पनाविष्टानत्वात्तन्निषेधावधित्वाच्च ब्रह्मणः परिशेषार्हत्वादिति पक्ष-
द्वयं दर्शयति । यदाऽपीति । अत्र निषेधार्थोक्त्या तत्पदार्थस्यैव शोधनार्थस्यैव
शुद्धस्य वाक्यार्थान्वयित्वेन तर्हीहेतुत्वात्पादादिसंगतिरिति मत्वा पूर्वपक्षयति ।
तत्रेति । पूर्वपक्षे निषेधस्य शून्यत्वान्तत्वाद्ब्रह्मणः शून्यस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानानर्हता ।
सिद्धान्ते व्यतिरिक्तस्यैव निषेधादप्रपञ्चस्य ब्रह्मणस्तत्त्वेन ज्ञानयोग्यता सति संभवे
प्राप्तसर्वनिषेधकल्पनादेकदेशस्यैव तत्कल्पनं युक्तं लाघवात् । नेदं रजवमित्यादौ तथा
दर्शनादित्याशङ्क्य निषेधद्वयशक्त्या प्राप्तसर्वभावकल्पनं युक्तमन्यत्र निषेधद्वयामावा-
देकदेशस्यैव बाधित्याह । द्वौ चेति । निषेधयोर्द्वयोरपुनरुक्तमर्थमभिनयति । तयो-
रिति । वस्त्वन्तराभावविशिष्टवस्त्वन्तरज्ञानस्यैव नेदं रजवमित्यादौ निषेधार्थत्वाच्च

केन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिपिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मेव रूपवत्प्रतिपिध्यते तद्धि बाह्यन-
सातीतत्वादसंभाव्यमानसद्भावं प्रतिपेधार्हम् । न तु रूपप्रपञ्चः
प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिपेधार्हः । अभ्यासस्त्वादरार्थ इति ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः । न तावदुभयप्रतिपेध उपपद्यते शून्यवादप्रस-
ङ्गात् । किञ्चिद्धि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिपिध्यते यथा
रज्ज्वादिसु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवक-
ल्प्यते कृत्स्नप्रतिपेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येत । अपरिशि-
ष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिपेद्धमारम्भते^१ प्रतिपेद्धमशक्य-
त्वात्तत्स्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिपेद्यानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रति-
पेध उपपद्यते “ ब्रह्म ते ब्रवाणि ” [को० ४।१। वृ० २।१।२]

सर्वनिपेधः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । अथ वेति । तत्र हेतुः । तद्धीति । प्रकृत-
त्वाविशेषात्प्रपञ्चस्यापि निपेधो ब्रह्मवदित्याशङ्क्याऽप्यक्षादिविरोधान्मैवमित्याह ।
न त्विति । ब्रह्ममात्रनिपेधे निपेधद्वयवैयर्थ्यमेकेनैव कृतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अभ्यासस्त्विति । पक्षद्वयमनूय सिद्धान्तयति । एवमिति । तत्र प्रथममुत्सूज-
मेव प्रथम पक्षं प्रत्याह । नेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे । किञ्चिद्धीति । वास्तवम
विद्यान ज्ञात्वाऽऽरोप्य निरस्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह । पथेति । अस्तु तर्हि शून्यमेव
वस्तु तद्विगम्येतरनिपेधं नेत्याह । तच्चेति । निपेधनं तदर्थः । लोक-
सिद्धपदार्थान्वययोग्यतावशेन वाक्यार्थस्वीकारान्नैत्येव च निपेधादर्शानान्नायमयं
नेदमिहेति धर्मप्रतियोगिघटितस्यैव निपेधस्य दृष्टेर्विशेषणावशेषस्याऽऽवश्यकत्वाद-
युक्ता शून्यतेत्यर्थः । किञ्च लोके भ्रमस्य साधिष्ठानत्वोपलम्भात्तात्त्विकाधिष्ठानाभावे
प्रत्यक्षादिसिद्धद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वापादान्निपेधो निरवकाशः स्यादित्याह । अपरी-
ति । दृष्टसर्वनिपेधे तदेकदेशवस्तुधीरूपापवादाभावादुत्सर्गस्थायिरिति न्यायाः पूर्वदृष्ट-
स्य वस्तुत्वमसद्भादनविकनिपेधायोगादवस्तुत्वया च शून्यमानात्तद्वदृष्ट्या पूर्वदृष्टनि-
पेधासंभवाच्च तत्पर्यन्तो निपेध इति भावः । पूर्वपक्षान्तरं प्रत्याह । नापीति । प्राप्ति-
पूर्वकत्वाग्निपेधस्य ब्रह्मणश्चाविचया प्रत्यक्षादिभिर्वा द्वैतवदमाप्तेः शब्देन प्राप्तस्य
तेनैव निपेधे पञ्चमालानन्यायाच्च तन्निपेध इति भावः । ब्रह्मणो निपेध्यत्वाभावे हेत्व-
न्तरमाह । ब्रह्मेति । आदिपदेन ब्रह्मविदाप्रोतीत्यादिरुपक्रमो गृह्यते । ब्रह्मणः सत्त्वा-

१ ट. “लक्षणो” । २ छ ट. “मार्थ प्र” । ३ ज. “त्यत उभयप्र” ४ ड. अ. हि । ५ ज.
६ छ ट. “रभते” । ६ क. ज. ट. “ते तस्य” । ड. अ. “ते तस्य प्र” ।

इत्पाद्युपक्रमविरोधात् । “असन्नेव स भवति । असहस्रेति
वेद चेत् ” [तैत्ति० २ । ६ । १] इत्पादिनिन्दाविरोधात् ।
“ अस्तीत्येवोपलब्धव्यः ” [कठ० ६ । १३] इत्यवधारण-
विरोधात् । सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च । वाङ्मनसातीतत्वमपि
ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते । न हि महता परिकरबन्धेन
“ ब्रह्मविदामोति परम् ” [तै० २ । १ । १] “ सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म ” [तै० २ । १ । १] इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म
प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलष्येत ।

“प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्”

इति हि न्यायः । प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा “ यतो
वाचो निवर्तन्ते । अभाष्य मनसा सह ” [तै० २ ।
४ । १] इति । एतदुक्तं भवति । वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाति
प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति । तस्माद्ब्रह्मणो
रूपमपञ्चं प्रतिपेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम् । तदेतदु-
च्यते प्रकृतैतावच्चं हि प्रतिपेधतीति । प्रकृतं यदेतावद्विषयत्ताप-
रिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दः प्रतिपेधति ।
तद्वि प्रकृतं मपञ्चितं च पूर्वस्मिन्ग्रन्थेऽधिदेवतमध्यात्मं च ।

सर्वधियोगुणक्षेपोक्तरपि न तन्निषेध्यमित्याह । असन्निति । ब्रह्मणः सन्मात्रत्वासे-
द्धेरपि न तन्निषेध्यमित्याह । अस्तीति । किञ्च सर्वेषु वेदान्तेषु साक्षाद्वा परंपरया वा
ब्रह्मेव प्रतिपाद्यते तेन तद्विरोधादपि न तन्निषेध्यमित्याह । सर्वेति । यत्तु वाङ्मनसा-
तीतत्वादसंभावितसद्भाव निषेधार्हं ब्रह्मेति वच्नाऽऽह । वागिति । वच ऐतुः । न हीति ।
केनाभिप्रायेण तर्हि वाङ्मनसातीतत्वमुक्तं वच्नाऽऽह । प्रतिपादनेति । वागाद्यवो-
तत्वेनामन्वे ब्रह्मणोऽवगम्यमाने किमियं प्रतिपादनप्रक्रियेत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति ।
पक्षद्वयायोगे फलित निषेधार्थं निगमयति । तस्मादिति । उक्तेऽप्ये सूत्रमवधार्य
योजयति । तदेतदित्यादिना । ब्रह्मणो रूपद्वयं निषेध्यमित्यत्र हेतुमाह । तद्धीति ।
प्रकृतत्वमात्रेण निषेधे ब्रह्मणोऽपि निषेधः स्यादविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । मर्याश्चेतं
चेति । ब्रह्मणः पृष्ठव्यन्तपदवाच्यतया मपञ्चावच्छेदेनाप्रधानत्वात्प्रपञ्च एव प्रधान-
तया निषेधेन संबध्यत इत्यर्थः । पुरुषशब्दश्रवणात्तस्य च ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मापि मप-

सञ्जनितमेवं च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दो-
दितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाश्रुपमाभिर्दंशितम् । अमूर्तर-
सस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः । तदेतत्सप्रपञ्चं
ब्रह्मणो रूपं संनिहितालम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकनञं प्रत्युप-
नीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं
पूर्वेस्मिन्ग्रन्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये
रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम् “अथात आदेशो नेति
नेति” [वृ० २ । ३ । ६] इति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्या-
नेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णयते । तदास्पदं हीदं
समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिपिद्यम् । युक्तं च कार्यस्य वाचा-
रम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनम् । न तु
ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चात्रेयमाशङ्का कर्तव्या । कथं

जितमित्याशङ्क्य पुरुषशब्दस्यात्र लिङ्गात्मविषयत्वान्नैवमित्याह । तदिति । वास-
नालक्षणमेव रूपं किमित्युपमाभिर्गृह्यते प्रसिद्धरूपत्वमेव पुरुषस्य कुतो नेष्टमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अमूर्तेति । रूपद्वयस्य प्राधान्येन प्रकृतेरेव फलमाह । तदिति । अर्धतो
ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन प्रकृतत्वाविशेषान्निषेध्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्म त्विति ।
अर्धतस्तस्य प्राधान्येऽपि राजपुरुषादाविव शब्दतः प्रधानतया प्रकृत रूपद्वयमेव
प्रकृतपरामर्शितेतिशब्देनानृष निषेध्यमित्यर्थः । ब्रह्मणस्त्वाहिं प्राधान्येनाप्रकृतत्वाद्भुक्त-
रथापि न प्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रपञ्चिते चेति । एवमुपक्रमेऽपि कथं वाक्यार्थो
निर्णयतामित्याशङ्क्याध्यारोपापवादन्याय सूचयति । तत्रेति । निर्धटं भूतकमित्युक्ते
षट्स्यान्यत्र सत्त्वब्रह्मणि रूपद्वयनिषेधेऽपि ततोऽन्यत्र तद्वेदित्याशङ्क्याऽऽह ।
तदास्पदमिति । उपादानादन्यत्र कार्यायोगात्तत्र निषिद्धस्य न कापि सत्तेति
भावः । यत्तु प्रत्यक्षादिसिद्धस्य द्वैतस्य न निषेधस्तद्विरोधादिति तच्चाऽऽह । युक्तं
चेति । तत्त्वावेदनमानासिद्धत्वाद्वाचारम्भणादिशब्दाच्च द्वैतस्य वस्तुसत्त्ववैधुर्याद्युक्ता
निषेध्यतेति भावः । सत्त्वेन सिद्ध द्वैत निषिध्यते चेद्ब्रह्मणोऽपि तथा सिध्यविशेषा-
न्निषेधत्वादवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । आरोपाभिष्ठानत्वेन निषेधावधि-
त्वेन चावशेषात् ब्रह्मणो निषेध्यतेत्यर्थः । द्वे वावेत्यादिनोक्त रूपद्वयं निषिध्यते
चेत्सद्ब्रह्मालनन्यायात्प्रसज्यप्रतिषेधे गौरवं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।

हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः
प्रतिषेधति—

“प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्”

इति । यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति
लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध-
त्वाप शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवयवम् । द्वौ चैतौ प्रति-
षेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि भूतभूते प्रतिषेधतः । यद्वा
पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधस्युत्तरो वासनारोशिम् । अथ वा
“नेति नेति” [बृ० ३ । ९ । २६] इति वीप्सेपमितीति पाव-
र्त्तिकचिदुत्प्रेक्षयते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि
क्रियमाणे यदि नेतद्वत् किमन्यद्वत् भवेदिति जिज्ञासा स्यात् ।
वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः
प्रत्यर्गात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि
कल्पितं प्रतिषेधति परिशिष्टि ब्रह्मेति निर्णयः । इतश्चैव एव
निर्णयः । यतस्ततः प्रतिषेधादूयो ब्रवीति “अन्यत्परमस्ति” [बृ०
२ । ३ । ६] इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे
किमन्यत्परमस्तीति दूयात् । तत्रेपाधरयोजना नेति नेतीति

अत्रेति रूपद्वयनिषेधलोक्तिः । शङ्का न कार्येत्यत्र हेतुमाह । यत इति । अम-
विषयं चेदनुवाद्यत्वं न च प्राप्तिफले विनाऽनुवादस्तत्राऽऽह । लोकेति । यथाऽपि
कथं पङ्क्तप्रक्षालनन्यायो न स्यादित्याशङ्क्य निषेधस्य फलवत्त्वादित्याह ।
शुद्धेति । उक्तरीत्या निषेधस्य निर्दोषत्वमुक्तं निगमयति । इति निरवयवमिति ।
द्वौ निषेधौ वधोर्वेयव्याप्ये सर्वे निषेध्यमित्युक्तं मत्याह । द्वौ चेति । संमानिवं
पक्षान्तरमाह । यद्वेति । भावामावविषयत्वेन वा निषेधद्वयं विवक्षितम् । पक्षान्तरमाह ।
अपवेति । वीप्सापक्षे वाक्यार्थमाह । इतीति । यावन्निवि पक्षान्तरेभ्यो विक्षेपार्थम् ।
तेषु निराकाङ्क्षो वाक्यार्थो न सिध्यतीत्याह । परीति । वीप्सापक्षे निराकाङ्क्षा
वाक्यार्थधीरिति विक्षेपमाह । वीप्सायां त्विति । सूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति ।
तस्मादिति । अवयवान्तरमादाय व्याकरोति । इतश्चेति । कथं तावता निषेधस्य
नाभावावसानत्वं तत्राऽऽह । अभावेति । नेति नेतीति निषेधात्परमस्तीति प्रतिपादकं
किमित्यपेक्षायामादेशनिर्वचनवाक्यमेवेत्यक्षरयोजनया दर्शयति । तत्रेति । निर्वचनम-

ब्रह्माऽऽदिश्य तमेवाऽऽदेशं पुनर्निर्वक्ति । 'नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः । न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत्परमप्रतिपिद्धं ब्रह्मास्तीति । यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति । न हि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशेन ब्रह्मणोऽस्तीति । तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयम् "सत्यस्य सत्यमिति प्रोणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्" [बृ० २ । १ । २०] इति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति । अभाववसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत । तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभाववसान इत्यध्यवस्यामः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

येत्तत्प्रतिपिद्धात्प्रपञ्चजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यत इति । उच्यते । तदव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् ।

कारमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह । नेत्यादीनां । हि यस्मान्नेति नेत्यादिषुदेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यद्वातिरिक्त नास्ति ब्रह्मैव परमस्ति तस्मान्नेति नेत्युच्यते न तु सर्वोभावधियेति निर्वचनस्यार्थः । एवंप्रकारमेतन्निर्वचनमनिपिद्धं ब्रह्म वदतीत्याह । तच्चेति । निर्वचनमेवानिपिद्धं ब्रह्माऽऽहेति श्रुतियोजनस्योक्तम् । इदानीं नामधेयमेव निषेधावशिष्टं ब्रह्माऽऽहेति विधान्तरेण श्रुतियोजनया दर्शयति । यदेति । किं तन्नामधेयं वदाह । अथेति । प्रवृत्तिनिषेधस्याभावान्तत्वनिषेधाधोऽपक्षशब्दः । ननु नामधेयं निषेधस्याभावान्तत्वेऽपि दृष्टिपथं घटिष्यते नेत्याह । तच्चेति । द्वेधा सूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति । तस्मादिति ॥ २२ ॥

अनिषेध्यत्वेन वस्तु सत्यं ब्रह्मोक्त्वा तस्याग्राह्यत्वेनासत्त्वमाशङ्क्य प्रत्याह । तदव्यक्तमिति । सूत्रव्यावर्त्यमाह । यत्तदिति । आत्मनि यत्समाप्ते तदभिन्नब्रह्मापि ग्राह्यमिव वाऽऽपाद्यते भावत्वे घटवत्प्रत्यक्षग्राह्यत्वात् तस्य स्यादिति वा नाऽऽद्यः । प्रत्यक्षभिन्नत्वेऽप्यविद्यावृत्तत्वाच्चद्रूपहेऽपि तदग्रहसिद्धेरित्याह । उच्यत इति । न द्वितीय इत्याह । तदिति । कथमिन्द्रियाग्राह्यत्वं ब्रह्मणः सिद्धं तत्राऽऽह ।

आह श्रेवं श्रुतिः “न चक्षुषा दृश्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा” [मुण्ड० ३।१।८] “स एष नेति नेत्यात्माऽदृष्टो नहि दृश्यते” [बृ० ३।९।२६] “यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्” [मुण्ड० १।१।६] “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिरूप्यते” [ते० २।७।१] इत्याद्या । स्मृतिरपि—

“अव्यक्तोऽयमविन्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते”

[भ० गी० २।२५] इत्याद्या ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपिचैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधने च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः “पराञ्चि खानि व्यतृण-त्स्वर्षभूस्तस्मात्परादपश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगा-त्मानमेतदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” [कठ० ४।१] इति । “ज्ञानमसादेन विशुद्धात्स्वस्ततरु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः”

आह हीति । अन्यैर्देवैरिन्द्रियान्तरैरिति यावत् । श्रुतिपरत्वेन सूत्राभ्यां व्याख्याय विधान्तरेण व्याचष्टे । स्मृतिरिति ॥ २३ ॥

आरभेव ब्रह्माविषावृत्त चेन्न कदाचिदपि श्लेवेत्याशङ्क्याऽऽह । अपीति । सूत्रं व्याकरोति । अपिचेति । नास्य सदा ब्राह्मत्वमग्राह्यत्वं वा समाध्यवस्थायां प्रत्यक्त्वेन भानादित्यर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्ररूपेण स्वीये मनसि प्रतीचो निधानं भक्तिध्यानप्रणि-धानम् । आदिपदेन तत्पूर्वकजननमस्कारादिग्रहणम् । तत्र प्रश्रुपूर्वकं प्रमाणमाह । कथमिति । स्वयंभूः स एष परमात्मा खानि च्छिद्रोपलक्षितवानीन्द्रियाणि पराश्रयना-त्मविषयाणि व्यतृणद्धिसितवान्सा हि तेषां हिंसा यदसदर्थविषयवया संपर्षणमित्याह । पराञ्चीति । तेषां तथासृष्टत्वे गमक्रमाह । तस्मादिति । यदि पराश्रमेवार्थोमिन्द्रियैः पश्यति नान्तरात्मानं कथं तर्हि लोकस्य तत्र ज्ञानमित्याशङ्क्य साधनचक्षुष्टयवतः समाधिकाले शृङ्गे मनसि प्रत्यक्त्वेन वदृष्टिरित्याह । कश्चिदिति । तत्रो नित्याद्य-नुष्ठानात्परिशुद्धबुद्धिज्ञानस्य करणव्युत्पत्त्याऽन्तःकरणस्य प्रसादो नैर्मध्यं तेन निरव-यवं निष्पन्नं प्रत्यक्षं ध्यायन्नविषेयत्वेन तत्साक्षात्करोतीत्याह । ज्ञानेति । विगदा

[मुण्ड० ३।१।८] इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—

“ये विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संपतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ” ।

इति चैवमाद्या ॥ २४ ॥

ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परंपरात्मनोरन्यत्वं
स्यादिति नेत्पुच्छते—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च

कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृमभृतपोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्म-
सूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषा-
त्मतां जहति । एवमुपाधिनिमित्त एवापमात्मभेदः स्वतस्त्वैका-
त्म्यमेव । तथाहि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रति-
पाद्यते ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽ-
विद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राप्तेनाऽऽत्मनैकतां गच्छति ।

निद्रा चेभ्यस्ते तथेति त्वापाद्विवेकः । जितः श्वासो यैरिति प्राणायामनिष्ठवोक्तिः । संतुष्टा
इति मनोव्याकुलताव्यावृत्त्या स्वप्नाद्विवेकः । संयतानीन्द्रियाणि येषामिति
जामरितान्नेदः । एतानि विशेषणानि यमनियमादिसर्वाङ्गोपसंग्रहार्थानि । योगात्मत्वं
तत्त्वधीगम्यत्वम् ॥ २४ ॥

सूत्रान्तरव्यावर्त्यैमाह । नन्विति । व्यावर्तकं सूत्रमवतारस्यति । नेतीति ।
प्रकाशादिवच्चेति मार्गं विभज्यते । यथेति । यद्यपि दृष्टान्तादात्मा प्रकाशशब्दिवोऽ-
ज्ञानवत्कार्यं कर्मण्युपाधी सविशेषस्त्वयाऽपि वस्तुतस्तस्यावैशेष्यमैकरस्यमेवेति दार्ष्ट-
ान्तिकमाह । एवमिति । अभ्यासादिति व्याचष्टे । तथा हीति ॥ २५ ॥

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वापेक्षेः श्रुतिवशादपि वास्तवमैक्यमौपाधिकं नानात्वमित्याह ।
अत इति । अतोऽनन्तेनेति व्याचष्टे । अतश्चेति । अभेदस्य स्वाभाविकत्वे सूत्रा-

तथा हि लिङ्गम् “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
[मुण्ड० ३ । २९] “ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” [बृ० ४ । ४ ।
६ । नृसिंहोत्तरता० ५] इत्यादि ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमत-
विशुद्धये । कचिज्जीवब्राह्मणोर्भेदो व्यपदिश्यते “ ततस्तु तं
पेदयते निष्कलं ध्यायमानः ” [मुण्ड० ३ । १ । ८] इति
ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च । “ परात्परं पुरुषमुपैति
दिव्यम् ” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति शब्दगुणत्वव्यत्वेन ।
“ यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति ” इति निपन्तृनिपन्तव्य-
त्वेन । कचिन्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते “ तत्त्वमसि ” [छा०
६ । ८ । ७] “ अहं ब्रह्मास्मि ” [बृ० १ । ४ । १०]
“ एष त आत्मा सर्वान्तरः ” [बृ० ३ । ४ । १] “ एष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ” [बृ० ३ । ७ । ३] इति । तत्रैवमुभ-
यव्यपदेशो सति पद्यभेद एवेकान्ततो यद्यपि भेदव्यपदेशो निरा-
लम्बन एव स्यात् । अत उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र
तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाऽहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगमाश्रित्वोदी-
नीति” च भेद एवमिहापीति ॥ २७ ॥

ययत्वं व्याकुर्वाणो हेतुमाह । तथा हीति । आदिपदेन ब्रह्मविद्याप्रोवि परमि-
त्यादि ग्राह्यम् ॥ २६ ॥

जीवब्रह्मणोरात्यन्तिकमैक्यमुक्त्वा भेदभेदवादमुत्पापयति । उभयेति । मूत्रद्वयस्य
संगतिमाह । तस्मिन्निति । तदुपन्यासफलमाह । स्वमतेति । अस्तु तर्हि भेदव्य-
पदेशात्तयोर्भिन्नत्वमेव तथाऽऽह । कचिदिति । अन्यतरव्यपदेशात्तदन्यस्य तान्य-
तामाशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । भेदो नियतो यद्यपि चेदभेदोत्तरनालम्बना स्यादिति
द्रष्टव्यम् । अन्यतरोक्तेरपि निरालम्बनत्वायोगे फलितमाह । अत इति । अत्रेति
ब्रह्मात्मोक्तिः । अहिकुण्डलवदित्युक्त विवृणोति । यथेति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावि-
प्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशे-
पात् । अर्थं च भेदव्यपदेशभाजौ भवत एवमिहापीति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवचावेशेऽप्यमिति तथैवेतद्भ-
वितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपप-
द्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डल-
न्यायेन परस्याऽऽत्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैक-
देशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तु-
मशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैषम्यं प्रसज्येत । न चात्रोभावपि भेदाभेदौ
श्रुतिस्तुल्यपद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति
भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशादि-
वचावेशेऽप्यमित्येव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ (६)

इतश्चैव एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं
प्रतिषेधति शास्त्रम् “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” [वृ० ३ । ७ ।
२३] इत्येवमादि । “ अथात आदेशो नेति नेति ” [वृ०

अहिकुण्डलन्यायेन परस्य जीवः संस्थानभूतो दर्शितः । संप्रति तदेकदेशभूत इति
विधा-वरमाह । प्रकाशेति । तद्व्याकरोति । अथवेति । ब्रह्मात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् ।
दृष्टान्त व्याचष्टे । यथेति । अभेद एव तर्हि तयोर्नेत्याह । अथ चेति । इहापीति
पूर्ववद्ब्रह्मात्मोक्तिः । परमतमुपसंहरुमिति शब्दः ॥ २८ ॥

स्वसिद्धान्तमाह । पूर्ववद्वेति । तत्प्रपञ्चयति । यथेति । तर्हि भेदस्यैव प्रतिपा-
द्यता भेदं प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धस्य तद्व्यावादित्याह । अभेदमिति । परमतायोगे स्वम-
तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ २९ ॥

स्वमतसम्भवे हेत्वन्तरमाह । प्रतिषेधाच्चेति । चकारार्थमाह । इतश्चेति । इतः शब्दाद्यं
विवृण्वन्नादौ चेतनभेदनिषेधमुदाहरति । यदिति । अचेतनभेदनिषेधं दर्शयति । अथेति ।

१ ट 'य' भे । २ ट 'या' य । ३ ट अ 'यैव' त । ४ क र ज ज 'न वा प' ।
५ ट. ज हि युति 'य' । ६ अ 'दियु' 'अ' ।

२ । ३ । ६] “ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमनाहम् ” [वृ०
२ । ५ । १९] इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणाद्ब्रह्ममा-
त्रपरिशेषाच्चैव एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥ (६)

परमतः सेतून्मानसंवन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतन्निरस्तेसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितमस्मात्परमन्यत्तत्त्व-
मस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिर्विद्धि वाक्या-
न्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपाद-
यन्तीति । तेषां हि परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते । परमतो
ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः । सेतुव्यपदेशादुन्मानव्य-
पदेशात्संवन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति । सेतुव्यपदेशस्तावत्
“अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः” [छा० ८ । ४ । १] इत्या-
त्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति । सेतुशब्दश्च हि
लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदावादिप्रचये प्रसिद्धः । इह च
सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवाऽऽत्मसेतोर-

उक्तनिषेधद्वयारम्भकशास्त्रात्पर्यं संगृह्णाति । ब्रह्मेति । तदेवं निषेधवाक्यार्थलोचनया
निष्प्रपञ्चं ब्रह्म वाक्यार्थान्वययोग्यं तत्पदलक्ष्यमिति ॥ ३० ॥ (६)

नेति नेतीति ब्रह्माविरिक्तं सर्वं निषेध्यमित्युक्तं तदयुक्तं सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो
वस्त्वन्तरस्त्वावगमात् । द्युम्नाचधिकरणे सेतुव्यपदेशस्य प्रतिनीतत्वेऽपि भेदादिव्य-
पदेशानां गतिमजानन्नाशङ्कते । परमिति । विषयोक्तिपूर्वकं सन्नैजं संशयमाह ।
यदिति । सर्वश्रुतिविप्रतिपत्तिनिरासेनाह्वयं ब्रह्मेव वस्तु नान्यदितरे स्थिते कथमयमारम्भः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कानिचिदिति । मन्दाशङ्कानिरामाय तत्पदलक्ष्यस्याद्वय-
त्वप्रपञ्चाधोऽयमारम्भस्ततोऽस्य पादादिसंगतिसौलभ्यम् । पूर्वपक्षे सद्धितीयत्वाद्ब्रह्मणो
द्वितीयनिषेधासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्याद्वयत्वाद्विधेनिषेधोपपत्तिः । अन्यस्य निषेधाद्ब्र-
ह्मणश्च श्रुतत्वाच्चदस्ति चेद्ब्रह्माविरिक्तस्यापि श्रुत्योक्तत्वादिस्तिवेति मत्वा पूर्वैकसूत्रं
योजयति । परमित्पादिना । इतिशब्दोऽस्तरयोजनासमाप्त्यर्थः । तत्राऽऽद्यं विवृ-
णोति । सेत्विति । ब्रह्मणः सेतुत्वेऽपि कथं सद्धितीयत्वमित्याशङ्क्य व्याप्तिमाह ।
सेतुशब्दश्चेति । ब्रह्म सद्धितीयं सेतुत्वालौकिकसेतुवादीति मत्वाऽऽह । इह चेति ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वाव ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावि-
त्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तमिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशे-
पात् । अर्थं च भेदव्यपदेशभाजौ भवत एवमिहापीति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथो वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावेशेऽप्यमिति तथैवेतद्ग-
चितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उप-
पद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डल-
न्यायेन परस्याऽऽत्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैक-
देशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तु-
मशक्यत्वात्प्रमोक्षशान्त्रवैषम्यं प्रसज्येत । न चात्रोभावपि भेदाभेदौ
श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति
भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशादि-
वच्चावेशेऽप्यमित्येव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ (६)

इतश्चैष एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं
प्रतिषेधति शास्त्रम् “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” [बृ० ३ । ७ ।
२३] इत्येवमादि । “ अथात आदेशो नेति नेति ” [बृ०

अहिकुण्डलन्यायेन परस्य जीवः संस्थानभूतो दर्शितः । संप्रति तदेकदेशभूत इति
विधान्तरमाह । प्रकाशेति । तद्व्याकरोति । अथवेति । ब्रह्मात्मवत्त्वमेतदित्युक्तम् ।
इष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । अभेद एव तर्हि तयोर्नेत्याह । अथ चेति । इहापीति
पूर्ववद्ब्रह्मात्मोक्तिः परमतमुपसंहरतुमिति शब्दः ॥ २८ ॥

स्वसिद्धान्तमाह । पूर्ववद्वेति । तत्प्रपञ्चयति । यथेति । तर्हि भेदस्यैव प्रतिपा-
द्यता भेदं प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धस्य तद्वादादित्याह । अभेदमिति । परमतायोगे स्वम-
तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ २९ ॥

स्वमतसंभवे हेत्वन्तरमाह । प्रतिषेधाच्चेति । चकारार्थमाह । इतश्चेति । इतःशब्दायै
विवृण्वन्नादौ चेतनभेदनिषेधमुदाहरति । यदिति । अचेतनभेदनिषेधं दर्शयति । अथेति ।

२ । ३ । ६] “ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमद्याहम् ” [बृ०
२ । ५ । १९] इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणाद्ब्रह्मा-
त्रपरिशेषाच्चैव एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥ (६)

परमतः सेतुन्मानसबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतन्निरस्तैसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितमस्मात्परमन्यत्तत्त्व-
मस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिर्विद्वि वाक्या-
न्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपाद-
यन्तीव । तेषां हि परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते । परमतो
ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः । सेतुव्यपदेशादुन्मानव्य-
पदेशात्संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति । सेतुव्यपदेशस्तावत्
“अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः” [छा० ८ । ४ । १] इत्या-
त्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति । सेतुशब्दश्च हि
लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदावादिप्रचये प्रसिद्धः । इह च
सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवाऽऽत्मसेतोर-

उक्तनिषेधव्यात्मकशास्त्रतात्पर्यं संगृह्णाति । ब्रह्मेति । तदेवं निषेधवाक्यार्थालोचनया
निष्प्रपञ्चं ब्रह्म वाक्यार्थान्वययोग्यं तत्पदलक्ष्यमिति ॥ ३० ॥ (६)

नेति नेतीति ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं निषेधमित्युक्तं वदयुक्तं सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो
वस्तुनन्तरस्त्वावगमात् । घुम्वाद्यधिकरणे सेतुव्यपदेशस्य प्रतिनीतत्वेऽपि भेदादिव्य-
पदेशानां गतिमजाननाशङ्कते । परमिति । विप्रयोक्तिपूर्वकं सर्वाजं संशयमाह ।
यदिति । सर्वश्रुतिविप्रतिपत्तिनिरासेनाह्वयं ब्रह्मैव वस्तु नान्यदितरे स्थिते कथमयमारम्भः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कानिचिदिति । मन्दाशङ्कानिरामाय तत्पदलक्ष्यस्याह्वय-
त्वप्रपञ्चाथोऽयमारम्भस्ततोऽस्य पादादिसंगतिसौलभ्यम् । पूर्वपक्षे सद्वितीयत्वाद्ब्रह्मणो
द्वितीयनिषेधप्रसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्याद्वयत्वाद्वितीयनिषेधोपपत्तिः । अन्यस्य निषेधाद्ब्र-
ह्मणश्च श्रुतत्वात्तदस्ति चेद्ब्रह्मातिरिक्तस्यापि श्रुत्योक्तत्वादास्तितेति मत्वा पूर्वपक्षसूत्रं
योजयति । परमित्यादिना । इतिशब्दोऽक्षरयोजनासमाप्त्यर्थः । तत्राऽऽद्यं त्रिवृ-
णोति । सेत्विति । ब्रह्मणः सेतुत्वेऽपि कथं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य व्याप्तिमाह ।
सेतुशब्दश्चेति । ब्रह्म सद्वितीयं सेतुत्वालौकिकसेतुवदिति मत्वाऽऽह । इह चेति ।

न्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति । “सेतुं तीर्त्वा” [छा० ८ । ४ । २] इति च तरतिशब्दप्रयोगात् । यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशकं षोडशकलमिति । यच्च लोक उन्मितमेतावदिदंमिति परिच्छिन्नं कार्पाषणादि ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा संवन्धव्यपदेशो भवति “सत्ता सोम्य तदा संपन्नो भवति” [छा० ६ । ८ । १] इति “शारीर आत्मा” [तै० २ । ३ । १] “प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिण्वक्तः” [बृ० ४ । ३ । २१] इति च । मितानां च मितेन संवन्धो दृष्टो यथा नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा संवन्धं व्यपदिशति सुप्तौ । अतस्ततः परमन्वदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं गमयति । तथा हि “अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते” [छा० १ । ६ । ६] इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाह्वाधारमीश्वरं व्यपदिशति “अथ य एपोऽ-

इतश्च ब्रह्मसेतोः सद्द्वितीयत्वमित्याह । सेतुमिति । कथमेतावता वस्त्वन्तरास्तित्वं तत्राऽऽह । तथेति । जाङ्गलं वातमृषिष्ठमित्युक्तत्वाद्वातबहुलो देशो जाङ्गलम् । इह तु न्यायसाम्येन स्थलमात्रमुक्तम् । द्वितीयं हेतुं व्याकरोति । उन्मानेति । प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कलाः प्रकाशवान्पादः । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्पादः । अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति ज्योतिष्मान्पादः । चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन इत्यायतनवान्पादः । एते पादाश्चत्वारोऽस्येति चतुष्पाद्वद्वा पादानामर्थान्यष्टौ शफान्यस्येत्यष्टाशकं चतस्रश्चतस्रः कला एकैकस्य पादस्येति षोडशकलं षोडशावयवमित्यर्थः । एवमुन्मानेऽपि कथं वस्त्वन्तरास्तित्वं तत्राऽऽह । यच्चेति । कार्पाषणशब्देन षोडशमणानां संज्ञोक्ता । ब्रह्म सद्द्वितीयमुन्मितत्वात्संभवदित्याह । तथेति । तृतीयं हेतुं व्याचष्टे । तथेति । तथाऽपि कथं सद्द्वितीयत्वमित्याशङ्क्य व्याप्तिमाह । मितानां चेति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वमाह । जीवानां चेति । विमतं सद्द्वितीयं संबन्धवत्त्वान्नगरवदित्याह । अत इति । चतुर्थं हेतुं विवृणोति । भेदेति । तत्राऽऽधारवो भेदव्यपदेशमुदाहरति । तथा हीति । अविदेशतस्तं दर्श-

क्षिणि पुरुषो दृश्यते ” [छा० १ । ७ । ५] इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति “तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम” [छा० १ । ७ । ५] इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति “ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च” [छा० १ । ६ । ८] इत्येकस्य । “ये चैतस्मादवाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च ” [छा० १ । ७ । ६] इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति ॥ ३१ ॥

एवमेतेभ्यः सेत्वादिष्वपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्विविक्तमर्हति प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे सर्वस्य हि जगिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अनन्यत्वं च कारेणात्कार्यस्य । ने च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छा० ६ । २ । १] इत्यवधा-

याति । अतिदेशं चेति । अस्येत्यनित्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः । अमुनेत्यादित्यमण्डलस्येन पुरुषेण सहेवि यावत् । अवधिवोऽपि भेदोक्तिं साधयति । सावधिकं चेति । एकस्येत्यादिदेविकस्य पुरुषस्येति यावत् । पुनरेकस्येत्याध्यात्मिकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । ऐश्वर्यस्य सावधिकत्वे दृष्टान्वमाह । यथेति । विमतं सद्वितीयं भेदव्यपदेशाभावाद्दृष्टवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति । एवमिति । ब्रह्मणः सद्वितीयत्वे तवोऽन्यस्य निषेध्यत्वोक्तिरयुक्तेति वक्तुमिवीत्युक्तम् । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्वयति । एवमिति । सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्देनेति । निरोधप्रकारमभिनयति । नेति । तर्हि सादि किंवाऽनादि । प्रथमं प्रत्याह । प्रमाणेति । तदेव स्फुटयति । न हीति । अभेदेऽपि मानादष्टित्युल्लेखानाशङ्क्य जन्मादिसूत्रमारभ्य तत्र तत्र सिद्धमर्थं स्मारयति । सर्वस्येति । आरम्भणाधिकरणसिद्धमर्थं कथयति । अनन्यत्वं चेति । द्वितीयं निराह । न चेति । ब्रह्म-

रणात् । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाग्रे ब्रह्मव्यतिरि-
क्तवस्त्वस्त्वित्त्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तं
तत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम् । नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशस्तावन्न
ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते “ सेतुरात्मेति
द्याहं ने ततः परमस्ति ” इति । तत्र परस्मिन्नसति सेतुत्वं
नावकल्पत इति परं किमपि कल्पयेत् । न चैतक्याद्यं दृढो
ह्यप्रसिद्धकल्पना । अपिच सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनिद-
र्शनेनै सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसञ्जयता मृदारुमयताऽपि प्रासङ्ग्येत् ।
न चैतक्याद्यम् । अजत्वादश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्यास्तु
सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां
च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति
प्रकृत आत्मा स्तूपते । सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरेतरेतिक्रमासं-

विरिक्तवस्तवभावे श्रुतिवत्तदर्थोपपत्तिमाह । एकेति । ब्रह्मणः सद्विधीयत्वे मानान्युक्ता-
नीति शङ्कते । नन्विति । तत्र हेतुव्यपदेशस्य द्वितीयवस्तुसाधकत्वं नास्तीत्याह ।
नेतीति । स हि श्रुतिषोऽर्थवो वा वस्त्वन्तरं साधयति तत्राऽऽद्यं रूपयति ।
सेत्विति । द्वितीयं शङ्कते । तत्रेति । औतार्थविरोधादापेक्षार्थो न युक्तो लिङ्गस्य
श्रुतिषो दुर्बलत्वादित्याह । न चेति । इतश्च तस्य न वस्त्वन्तरसाधकत्वमित्याह ।
अपि चेति । विवक्षितं सेतुसाम्यमुपेक्ष्य तद्व्याप्तमर्थोन्तरं कल्पयतोऽदिप्रसक्तिः
स्यादिति हेत्वन्तरमेव स्फुटयति । सेत्विति । यावति स्वीकृते श्रुतिर्न विरुध्यते
चावदेव स्वीकर्तव्यं तस्या निर्दोषत्वेन बलवत्तरत्वादित्याह । न चेति । सेतुशब्दस्य
वर्हि का गतिरित्याशङ्क्य सूत्रयोजनया दर्शयति । सेतुसामान्यादिति । किं तत्र-
सिद्धेन सेतुना सामान्यमात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे निमित्तं वदाह । जगत इति ।
तस्य जगदो मर्यादास्त्वत्तन्मियतार्थक्रियासु व्यवस्थितत्वलक्षणास्वासां वदाश्रयस्य
जगदश्रान्तार्थमित्यया यदात्मनो विधारकत्वं तस्य सेतुसामान्यमित्यर्थः । तेनाऽऽत्मनि
सेतुशब्दप्रयोगे” सति किं सिध्यति वदाह । अत इति । यत्तु वरविशब्दादात्मसेतोः
सद्विधीयत्वं तत्राऽऽह । सेतुमिति । स्वस्यैव स्वाधिक्रमायोगात्प्राप्तोत्पत्तयेतरेविरित्य-
युक्तं प्राप्तेरपि स्वात्मन्ययोगात् । ब्रह्मविदाप्रोतीदिवदुपपत्तावपि नात्र वरवित्त्व-

१ ड. अ. अ. “न च व” । २ ड. अ. अ. ट. “रिक्तं व” । ३ ड. सत्त्वं । ४ ट. “ह नातः ।
५ क. ड. अ. न पुनस्ततः । ६ अ. “नो लो कृते” । ७ क. अ. ट. “न सभा” । ८ क. प्राप्तइत्यतः ।
९ न. ज. ट. “रितर” । १० छ. ठ. ड. “ने किं ।

भवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते । यथा व्याकरणं तीर्णं इति प्राप्त
इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति तत्राभिधीयते ।
उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्ति त्वमेति पञ्चमर्थः ।
किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थं उपासनार्थं इति यावत् । चतुष्पादष्टाशकं
पोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा
स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते । न
ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं
मन्दमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसांमिति । पादवत् । यथा मन-
आकाशपोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोरान्नातयोश्चत्वारो
वागादयो मनःसंघन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते चत्वारश्चाग्न्यादय
आकाशसंघन्धिन आध्यानाय तद्वत् । अथवा पादवदिति
यथा कार्पाषणे पादविभागो व्यवहारमाचुर्याय कल्प्यते । न हि
सकलेनैव कार्पाषणेन सर्वदा सर्वे जना अपवर्तुमीशते क्रयविक्रये
परिमाणानियमात्तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

दर्थो बुद्धमयोगानुपलब्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । पथेति ॥ ३२ ॥

सेतुव्यपदेशवद्वितीयं हेतुं निरस्यति । बुद्ध्यर्थं इति । व्यावर्त्यमनूय व्यावर्तकं
सूत्रमादाय विभज्यते । यदपीति । उन्मानव्यपदेशोऽपीत्यपिना सेतुव्यपदेशो दृष्टा-
न्त्यते । उपासनार्थत्वमुन्मानव्यपदेशस्य विशदयति । चतुष्पादिति । शुद्धं ब्रह्म
हित्वा सोपाधिके किमिव तत्र बुद्धिः स्थिरीक्रियते तत्राऽऽह । न हीति । उत्तम-
बुद्धीनां शब्दित्यनौपाधिके ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशेऽपीतरेषां तदभावात्तेषामपि संग्रहार्थं
सोपाधिके ब्रह्मणि स्थिरीक्रियते बुद्धिरिति फलितं वक्तुमितीत्युक्तम् । सूत्रभागमादाय
वेदिकोदाहरणत्वेन व्याकरोति । पादवदित्यादिना । वागादय इत्यादिशब्देन
माणश्वधुः श्रोत्रमिति गृहीतम् । अग्न्यादय इत्यादिशब्देन वायुरादित्यो दिश इति
त्रयमुक्तम् । इदानीं तमेव सूत्रावयवं लौकिकत्वेन योजयति । अथवेति । पादवि-
भागं विनाऽपि व्यवहारबाहुल्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । उक्तदृष्टान्तेन
मन्दमध्यमधियां ध्यानव्यवहाराय ब्रह्मण्युन्मानकल्पनेति दार्ष्टान्तिकमाह । तद्व-
दिति ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात्मकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धभेदव्यपदेशयोः परिहारो विधीयते । यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति तदप्यस्त् । यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशानुपपद्येते । संबन्धव्यपदेशो तावदयमर्थः । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परिमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य बोपाधियोगादुपजातविशेषस्योपाध्युपशमात्संबन्धव्यपदेशो भवत्युपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा सूक्ष्मीपाशाकाशादिषूपेक्षयैवैतौ संबन्धभेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदं एव संबन्धो नान्यादर्शः “स्वमपीतो भवति” [छा० ६ । ८ । १] इति स्वरूपसंबन्धमेवमामनन्ति

अवशिष्टं हेतुद्वयं निराचष्टे । स्थानेति । सूत्रतात्पर्यमाह । इहेति । तमेव परिहारमुक्तत्वाऽनुवादद्वारा स्फोरयति । यदपीति । तत्र सूत्रावयवं हेतुत्वेन योजयति । यत इति । स्थानविशेषो बुद्धिः । आदित्यश्चक्षुरित्यादिः । द्वयोरपि परिहारं संक्षिप्य विभक्त्य दर्शयन्नादौ संबन्धव्यपदेशं प्रत्याह । संबन्धेति । भेदव्यपदेशोऽपि स्थानविशेषादिति पदं योजयति । तथेति । व्यपदेशयोरौपाधिकत्वे प्रकाशवृष्टान्तं व्याचष्टे । प्रकाशोत्पादिना । आदिशब्देनोक्तमुदाहरणान्तरमाह । यथा वेति । एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्मण्युपाध्यपेक्षावेतौ व्यपदेशावित्याह । तद्वदिति ॥ ३४ ॥

मुख्ये व्यपदेशद्वये संभवति कुतस्तदौपचारिकमुच्यते तत्राऽऽह । उपपत्तेश्चेति । तत्र संबन्धव्यपदेशे सूत्रं योजयति । उपपद्यते चेति । अत्रेति ब्रह्मात्मनोरुक्तिः । औपचारिकस्यैव संबन्धस्योपपत्तिमुपपादयति । स्वमिति । मुख्यसंबन्धासंभवं साध-

१ क. ज. अ. ट. “यि व्य” । २ ड. ज. अ. ट. “रोऽभिषि” । ३ क. ड. ज. “क्षयिरोप” । ४ ज. “त्य वा वा” । ५ अ. सूच्यान्नाशाशादि” । ६ ड. “शाकाशादि” । ७ क. ड. ज. अ. ट. “तौ भे” । ८ क. ज. “शः । यथा स्व” । ९ घ. “सुरादित्य” । १० ड. ड. मुरुष्य” ।

स्वरूपेऽपानपायित्वात् । न नरनगरन्यायेन संबन्धो घटते ।
उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावाच्च “स्वमपीतो भवति” [छा०
६ । ८ । १] इत्युपपद्यते । तथा भेदोऽपि नान्यादृशः संभवति ।
बहुतरश्रुतिमसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिरेकस्या-
प्याकाशस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति “योऽयं वहिर्धा
पुरुषादाकाशः” [छा० ३ । १२ । ७] “योऽयमन्तः पुरुष
आकाशः” [छा० ३ । १२ । ८] “योऽयमन्तर्हृदय
आकाशः” [छा० ३ । १२ । ९] इति ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतून्मध्य संप्रति स्वपक्षं हेत्व-
न्तरेणोपसंहरति । तथाऽन्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्त-
रमस्तीति गम्यते । तथाहि “स एवाधस्तात्” [छा० ७ । २५
१] “अहमेवाधस्तात्” [छा० ७ । २५ । १] “आत्मैवाध-
स्तात्” [छा० ७ । २५ । २] “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽ-
त्मनः सर्वं वेद” [बृ० २ । ४ । ६] “ब्रह्मैवेदं सर्वम्”
[तिस्रोहोत० ७] “आत्मैवेदं सर्वम्” [छा० ७ । २५ । २]
“नेह नानाऽस्ति किञ्चन” [बृ० ४ । ४ । १९] “यस्मात्परं नाप-
रमस्ति किञ्चित्” [श्वे० ३ । ९] “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम-

यति । स्वरूपस्येति । संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वादेकस्मिन्नयोगमाशङ्क्याऽऽह । उपाधीति ।
इदानीमौपचारिकं भेदमादाय सूत्रं योजयति । तथेति । औपचारिकव्यपदेशस्य मुख्यत्व-
मेव न त्वौपचारिकत्वमन्यत्राहोरेत्याशङ्क्याऽऽह । तथारचेति ॥ ३५ ॥

स्वपक्षे हेत्वन्तरमाह । तथेति । सूत्रवात्पर्यमाह । एवमिति । ब्रह्मणोऽद्विती-
यत्वं स्वपक्षः । हेत्वन्तरमेव सूत्रयोजनया विशदयति । तथेति । यथा सेत्वादिव्यपदे-
शानिरासेभ्यो न वस्त्वन्तरधीस्तथेति यावत् । अन्यप्रतिषेधमुदाहरति । तथाहीति ।
तस्य वाटर्क्यं व्यासेधाति । अहमेवेति । अहंकारस्य सर्वात्मत्वमपि मत्याह ।
आत्मैवेति । निन्दानुपपत्त्या भेदनिषेधं दर्शयति । सर्वमिति । बाधायां सामानाधि-
करण्यादपि तत्सिद्धिरित्याह । ब्रह्मैवेति । आर्थाकीर्णं निषेधधियमुक्त्वा साक्षादेव तत्प्र-
तीतिमाह । नेहेति । यस्मात्परमित्यत्र वेनेदं पूर्णं पुरुषेणेत्युत्तरेण संबन्धः । सेत्वादि-

नन्तरमवाहम् " [बृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादिवाक्यानि
स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यति-
रिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्योऽ-
न्तरात्माऽस्तीत्यवगम्यते ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ (७)

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च
सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अन्यथा हि तत्र सिध्येत् ।
सेत्वादिव्यपदेशेपुं हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः
प्रसज्येत सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात् । तथाऽन्यप्रतिषेधेऽप्यसति
वस्तु वस्त्वन्तराद्व्यवर्तत इति परिच्छेद एवाऽऽत्मनः प्रसज्येत ।
सर्वगतत्वं चास्याऽऽयामशब्दादिभ्योऽवगम्यते । आपामशब्दो
व्याप्तिवचनः शब्दः "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय
आकाशः" [छा० ८ । १ । ३] " आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यः " " ज्यायान्दिवः " [छा० ३ । १४ । ३]
"ज्यायानाकाशात्"

"नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः"

[भ० गी० २ । २४] इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः
सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७ ॥ (७)

व्यपदेशोभ्यो दर्शितवाक्यानां विशेषमाह । स्वप्रकरणेति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वे हेत्वन्त-
रेमाह । सर्वान्तरेति ॥ ३६ ॥

ब्रह्मणोऽद्वयत्वेऽपि सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं च कथं तच्चाऽऽह । अनेनेति । सूत्रं
व्याकरोति । अनेनेत्यादिना । सेत्वादिव्यपदेशानामनिरासे परमप्रतिषेधानाश्रयणे च
सर्वगतत्वमाकाशस्येव ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । तत्र सेत्वादि-
व्यपदेशानिरासे सर्वगतत्वमिदं स्फुटयति । सेत्वादीति । परनिषेधानाश्रयणेऽपि
तदसिद्धिं सावयति । तथेति । परिच्छेदप्रसक्तिरित्येव्याशङ्क्यावशिष्टं व्याचष्टे ।
सर्वेति । आदिशब्दः सूत्रे स्मृतिन्यायपेक्षया प्रयुक्तः । तत्र श्रुत्या सह स्मृतिरुक्ता ।
न्यायस्तु परिच्छिन्नत्वे सत्यनित्यत्वादिलक्षणो यावद्विकारः सूत्रोक्तः । न च सर्व-
मूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वं सत्त्वे द्वैतस्य स्यादिति युक्तम् । तत्कल्पनाविष्टानतया ब्रह्मणः
सर्वगतत्वोपगमादतोऽक्षिणीयमनवच्छिन्न ब्रह्मेति ॥ ३७ ॥ (७)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

तस्यैवं ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थापामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः । उपपत्तेः । स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारांन्विदधदेशकालविशेषाभिन्नत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् । अभावाद्भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत्कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति

ब्रह्मागिरिकेऽपि निषिद्धे ब्रह्मणो निर्विशेषत्वान्न फलदावृत्त्वमित्याशङ्क्य व्यवहारतस्तदुपपादयितुमुपक्रमते । फलमिति । पूर्वाधिकरणयोस्वत्पदलक्ष्यं ब्रह्मोक्तमिदानीं तत्पदवाच्यमीश्वरं दर्शयतीत्यधिकरणस्य तात्पर्यमाह । तस्यैवेति । कुतो निर्विशेषत्वेनोक्तस्य फलहेतुवेत्याशङ्क्याऽऽह । व्यावहारिक्यामिति । निर्विशेषसत्याद्वितीयपूर्णत्वभावादन्यत्वं फलहेतुत्वारूपं स्वभावः । तात्पर्यमुक्त्वा विचारविषयमाह । यदिति । इष्टं देवत्वादि । अनिष्टं विर्येकत्वादि । व्यामिश्रं मनुष्यत्वम् । कर्मफलत्वं साधयितुं संसारावस्थागतत्वमाह । संसारेति । त्रिविधकर्मफले लोकानुभवं प्रमाणयति । प्रसिद्धमिति । उभयोरपि फलहेतुत्वश्रुतेरुक्ते विषये संशयमाह । किमिति । सर्वगतत्वेन फलदावृत्त्वस्य सत्यपि समानन्यायत्वे कर्मपक्षे निराकरिष्यन्नादौ सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्रेति । वाच्यायोंकेल्लेख्यार्थोक्तिविशेषत्वात्तस्य च वाक्यार्थधीहेतुत्वादस्य पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे कर्मण एव फलदानसामर्थ्यादीश्वरस्याकिञ्चित्करत्वम् । सिद्धान्ते स्ववस्त्रस्य कर्मणोऽसामर्थ्यात्तद्वारा परस्यैव तद्वावात्तस्यार्थवत्त्वम् । कट्वेष्टनसंस्कारादिवत्पुण्यादिसंस्कारात्फलोत्पत्तौ न प्रदानपेक्षेति शङ्कते । कुत इति । तत्र सीधं हेतुमवतार्य व्याकरोति । उपपत्तेरिति । देशकालविशेषाभिज्ञत्वे योग्यत्वमाह । सर्वेति । कर्मानुरूपफलदावृत्ते हेतुमाह । सृष्टीति । विमतं विशिष्टज्ञानवद्वातृकं कर्मफलत्वात्सैवादिकर्मफलवदित्यर्थः । कर्मपक्षे क्रियावो वा तन्मन्यापूर्वाद्वा फलमाद्यं दूषयति । कर्मणस्त्विति । क्रियारूपं कर्म क्षणिकं तच्च नष्टं वा फलमुत्पादयेदुत्पाद्य वा फलं नश्येन्नाद्य इत्याह । अभावादिति । द्वितीयं शङ्कते । स्यादिति । तदैव तर्हि भोगः

तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसंबन्धात्फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं दि यत्सुखं दुःखं वाऽऽत्मना भुज्यते तस्मैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम् । न ह्यसंबन्ध-
स्याऽऽत्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतिपन्ति लौकिकाः ।
अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पत्तस्यत इति । तदपि नोपप-
द्यते । अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः
प्रमाणमिति चेत् । न । ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वा-
दपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथाच श्रुतिर्मवति “ स वा
एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः ” [बृ० ४ । ४ । २४]
इत्येवंजातीयका ॥ ३९ ॥

स्यादित्याशङ्क्य कर्मन्तरप्रतिषन्वात्तदा भोक्तृमयोग्यत्वाद्वा नैवमित्याह । तदिति ।
स्वर्गादिभोगस्यैवार्थ्यमानत्वेन फलत्वादभुज्यमानमपि फलं स्वरूपेणास्तीत्युक्तमित्याह ।
तदपीति । किञ्च स्वर्गनरकयोरतिवीजमुखदुःखत्वादननुभूयमानयोरसिद्धेः स्वरूपेण
फलसत्त्वोक्तिरयुक्तेत्याह । यदिति । प्रसिद्धत्वमेव व्यवतिरेकद्वारा स्फोरयति । न
हीति । कल्पान्तरमुत्थापयति । अथेति । तस्य स्ववस्त्रस्ये वा चेतनाधिष्ठितस्य वा
फलदातृत्वं नाऽऽद्य इत्याह । तदपीति । न द्वितीयस्वस्यैवामाणिकत्वमित्याह ।
तदस्तित्वे चेति । आशुतरविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविफलहेतुत्वं श्रुतं
स्थापित्वस्वतिरेकेणानुपपन्नमपूर्वं कल्पयतीत्यर्थापत्तिरत्र मानमिति शङ्कते । अर्थाप-
त्तिरिति । कर्मभिराश्रयिवादीश्वरादेव स्थायिनो यथोक्तफलसिद्धेर्नैवमित्याह । नैश्व-
रेति ॥ ३८ ॥

श्रुतिविरुद्धत्वाच्च न फलहेतुत्वेन नियोगकल्पनेत्याह । श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रं
व्याचष्टे । न केवलमिति । कर्मफलत्वादिलक्षणा पूर्वोक्तोपपत्तिः । तामेव श्रुतिमुदा-
हरति । तथाचेति । निरुपाधिकं रूपमुक्त्वा सोपाधिकमाह । अन्नाद इति । अन्न-
मासमन्तात्प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः । वसु धनमर्थिभ्यो ददातीति वसुदानः । वदु-
भयमन्नं वसु च कर्मफलम् ॥ ३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च । श्रूयते तावदयमर्थः “स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादिषु वाक्येषु । तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठानृको याग आप-
द्येत तत्रास्योपदेशवैषम्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः । नैप दोषः । श्रुतिप्रा-
माण्यात् । श्रुतिश्चेत्यमाणं ययाऽयं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपप-
द्यते तथा फलपयितव्यः । न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विन-
श्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा
काचिदुत्तराऽवस्था फलस्य वा पूर्वाऽवस्थाऽपूर्वं नामास्तीति
तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं
ददातीत्यनुपपन्नम् । अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुप-

संपादि पूर्वपक्षयति । धर्ममिति । सूत्रं विमज्जते । जैमिनिस्त्विति । श्रुतेरित्युक्तं
व्यनक्ति । श्रूयत इति । कथमेवाववा फलहेतुत्वं कर्मणः सिद्धं तत्राऽऽह । तत्र
चेति । विधिश्रुतिर्विध्यर्थस्तस्य लिङ्गाद्यर्थस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयस्तद्भावावगमा-
द्यागः स्वर्गस्य साधनमिति गम्यते । पुरुषाभिलषितस्वर्गसाधनत्वामावे यागस्य तत्र
प्रेरणायोगादित्यर्थः । पुरुषप्रवृत्तेर्यमावनाया भान्याकाङ्क्षत्वादेकपदोपात्तवया
यागस्य संनिहितत्वाद्भाव्यत्वेन संबन्धो न विषयत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति ।
योग्यवायाः संनिधेः सकाशादन्तरङ्गत्वाद्यागस्य च क्लेशार्थकत्वेन फलार्थं प्रवृत्तभाव-
नाभाव्यत्वायोगात्पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतस्वर्गादेरेव भावनोद्देश्यरूपभाव्यत्वसिद्धेरपुरुषार्थे
पुरुषस्याप्रवृत्तेः स्वर्गादेरेव भाव्यत्वं यागस्य तु करणवया साध्यवैत्यर्थः । कर्म न
कालान्तरीयफलदं क्षणिकत्वादित्युक्तं स्मारयति । नन्विति । श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे ।
नेति । वदेव व्यनक्ति । श्रुतिश्चेदिति । उपपत्तिमेव व्यतिरेकद्वारा दर्शयति । न
चेति । कर्मावान्तरव्यापारत्वमुपेत्य कर्मणो वेत्युक्तम् । फलोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या
कल्प्यमानत्वं गृहीत्वा फलस्य वेत्युक्तम् । उपपत्तेश्चेति द्वितीयहेतुं विवृणोति । उप-
पद्यते चेति । तत्र विधिश्रुतेरित्यादिरुक्तः प्रकारः । श्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वपक्षमुक्त्वा
सिद्धान्तं प्रत्याह । ईश्वरस्त्विति । एकरूपात्कारणान्नेककूपं कार्यं कार्यान्वराणा-

पक्षे वैषम्येनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद्दर्मा-
देव फलमिति ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (८)

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवल-
त्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते ।
कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथाऽस्त्वीश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः ।
कुतः । हेतुव्यपदेशात् । 'धर्माधर्मयोरपि' हि कारयितृत्वेन-
श्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दानृत्वेन "एष ह्येव साधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीपते । एष उ एवासाधु कर्म
कारयति तं यमघो निनीपते" [कोषी० ३ । ८] इति ।
स्मर्यते चापमर्षो भगवद्गीतासु—

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मपैव विहिताम्हितान् ॥"

माकस्मिकत्वापावादित्यर्थः । शुभाशुभफलदातृत्वे रागद्वेषादिमत्त्वापत्तेश्च नेश्वरात्फ-
लमित्याह । वैषम्येति । ईश्वरस्य फलदातृत्वे कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं दोषान्तरमाह ।
तदिति । उक्तदोषनिवृत्त्यर्थमपूर्वादेव फलं नेश्वरादित्युक्तमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ ४० ॥

ईश्वरात्फलमिति सिद्धान्तवयति । पूर्वं त्विति । उत्तरपक्षमविज्ञां विभजते । बाद-
रायणस्त्विति । परपक्षनिषेधप्रतिज्ञा मकटयति । केवलादिति । ईश्वरानपेक्षादिति
यावत् । कथमीश्वरस्यापि केवलस्य फलहेतुत्वं तत्राऽऽह । कर्मेति । यथा परपक्षे
कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा कर्मणो युक्तं फलमित्युपगतं तथा तदन्यतरापेक्षादीश्वरादेव फल-
मस्तु । तथाच न वैषम्यादीत्यर्थः । तत्र प्रश्नपूर्वकं प्रमाणमाह । कुत इति । अपूर्व-
स्याचेतनस्य केवलस्याप्रवृत्तेस्तस्यैव फलदातृत्वकल्पनायां दृष्टविरोधाद्देवतापूजात्मक-
त्वाच्च यागस्य पूज्यमानदेवताप्रसादद्वारा फलवत्त्वाद्भुक्तश्रुवार्थापत्तेरीश्वरेणोपक्षयादपूर्व-
मप्रमाणमिति मत्वा हेतुं व्याचष्टे । धर्मेति । श्रौतं हेतुव्यपदेशमुक्त्वा स्मार्तं कथ-
यति । स्मर्यते चेति । तस्य तच्छब्देवास्वभावस्य ममेति यावत् । तत्तत्त्वस्मादाराधि-

[अ० गी० ७ । २१] इति । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्स्वकर्मानुद्धापाः प्रजाः सृजति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रय-
त्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ४१ ॥ (८)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतो
श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् । इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वाप-
रादिभेदरहितमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञानभे-
दाभेदचिन्तावैसरः । न हि कर्मबहुत्वबहुत्वमपि वेदान्तेषु

वावनुष्टिवादित्यर्थः । हेतुव्यपदेशादित्यस्यार्थान्तरमाह । सर्वेति । ईश्वरस्य सृष्ट्या-
दिहेतुत्वेऽपि कथं फलहेतुत्वं तत्राऽऽह । तदेवेति । यच्च विचित्रस्य कारणस्येत्यादि
तत्राऽऽह । विचित्रेति ॥ ४१ ॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगव-
दानन्दज्ञानकृते शारीरकमीमांसाभाष्य विभागे न्यायानिर्णये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सात्त्विकमात्त्विकं च ब्रह्मणो रूपमुक्त्वा तद्विषयो प्रतिवेदान्तं प्रतीतानां नामाद्यभेदा-
दभेदमाह । सर्ववेदान्तेति । पूर्वोत्तरपादयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । व्याख्या-
तमिति । ज्ञेये ब्रह्मण्युक्ते तज्ज्ञानं किरूपमित्यपेक्षायां तद्विचारायोत्तरपादप्रवृत्तिरि-
त्याह । इदानीमिति । पदार्थयोः शोधनोन्तरमपुनरुक्तापेक्षितपदार्थोपसंहारेण
सगुणनिर्गुणवाक्यानामर्थो निर्धार्यते । तत्र सगुणविधानां सत्त्वशुद्धिद्वारा निर्गुणविषो-
पयोगात्पदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थज्ञानार्थत्वाच्च सगुणवाक्यार्थचिन्ताऽर्थवती निर्गुण-
चिन्ता तु तद्धिद्वारा मुक्तिहेतुरित्यर्थः । निरुपाधिकं ब्रह्मज्ञानं विचार्यत्वेनोक्तमिति
मत्वा पादारम्भमाप्तिरिति । नन्वेति । अवयवभेदाभावाच्चान्निमित्तो ज्ञानभेदो न सम्ब-
वीत्याह । पूर्व्वेति । स्वभावभेदाभावाच्चत्त्वतोऽपि ज्ञानभेदो नास्तीत्याह । एकरस-
मिति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः सर्वप्रकारभेदाभावे फलितमाह । तत्रेति । वेदान्तानां शक्ति-
वात्पर्यालोचनायामपि नेयं चिन्तेत्याह । न हीति । एकस्यापि पिता पुत्रो भ्राते-

प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मण एकत्वादेकरूप-
त्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति । न
ह्यन्यथाऽप्येवमन्यथा ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेक-
स्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिपादयिषि-
तानि तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाम्नासप्रसङ्गो वेदान्तेषु
तस्मान्न तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते ।
नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्येत । ब्रह्मविज्ञानस्याचोदना-
लक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसापिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्म-
विज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः " तच्च समन्वयात् " [ब्र०
सू० १ । १ । ४] इत्यत्र तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत
इति । तदुच्यते । सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चैवं
विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां
भेदाभेदौ संभवतः कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि

त्यादावनेकविज्ञानविषयत्ववादिहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एकेति । एकस्मिन्नेक-
रूपे स्मृत्याद्यनेकज्ञानवदनेकज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । दृष्टान्तेषु
पूर्वकालविशिष्टादेवत्कालविशिष्टमन्यादिवि ज्ञानभेदो युक्तो ब्रह्मणि तु निरुपाधिके नैव-
मित्यर्थः । अर्थस्यैकरूपत्वेऽपि ज्ञानमनेकरूपं तयोर्भेदादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ।
तदेव प्रपञ्चयति । पक्षीति । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशङ्कायोगं निगमयति । तस्मादिति ।
सिद्धान्तेऽपि चोदनाद्यभेदाज्ज्ञानभेदो न सिध्यतीत्याह । नापीति । तर्हि सूत्रविरोधः
स्यादित्याशङ्क्य पूर्वापरविरोधाप्याज्यमेतदित्यभिप्रेत्याऽऽह । अविधीति । आसे-
पमुपसंहरति । तदिति । तच्चैदनेकोपाध्यवल्लिन्नब्रह्मविषयाणि प्राणादिविषयाणि चोपा-
सनानि विचारयोग्यानीत्याह । तदुच्यत इति । निरुपाधिर्ब्रह्मज्ञाने शैथिल्यादेक्यं
सिद्धमिति न भेदाभेदचिन्ता । तत्र पुनर्गुणोपसंहारो लक्ष्याखण्डनाक्रियार्थसिद्ध्यर्थं
वाच्यार्थवद्वाचकपदोपसंहाररूपो वर्तिष्यते तेनोक्तविचारारम्भसिद्धिरित्याह । इत्यदोष
इति । सगुणमपि विचार्यमाणमद्वयं ब्रह्मैवेति कथं तस्मिन्नुपास्तिभेदाभेदचिन्तेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अत्रेति । सोपाधिकं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । न केवलं विषयभेदाद्भेदः किंतु
फलभेदादपीत्याह । कर्मवादिति । विरक्तस्य मुमुक्षोरलभनेन विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह-

१ ज. भवन्ति । २ वेदान्तेषु । ३ क. ज. ज. ट. उच्यते । ४ ज. 'ब्रह्म' । ५ ट. ट. 'वि-
नि' । ६ ज. ट. 'ज्ज्ञानभे' । ७ ट. ट. 'सगुणोपासनम्' । ८ ट. ट. 'पिक्व' ।

चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्दर्शनोत्पत्ति-
द्वारेण । तेष्वेया चिन्ता संभवति । किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद
आहोस्विन्नेति । तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते । नाम्नस्ताव-
द्भेदमतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्ता-
न्तरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यन्नाम तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं

ह । क्रमेति । तस्यापि यथोक्तो विचारो हेयोपादेयविवेकोपकारोत्यर्थः । निर्गुणविद्यायां
कचिद्वेदभ्रमापोहेनाभेदो निरूप्यतेऽपुनरुक्तशब्दानां सत्यादिधर्माणां वा साधारणस्वरू-
पलक्षणार्थमुपसंहारो वर्ण्यते । सगुणविद्यासु पुनरभेदः कचित्कचिद्वेदः कचिद्गुणानामु-
पसंहारः कचिदनुपसंहार इत्युपसंहारवि । तेष्वर्थाव । एवं पादारम्भमुक्त्वा प्रतिशास्त्रं
प्रतीतिज्ञानानि विपर्ययक्य नामादिभेदाच्चोदनाद्याविशेषाच्चाऽऽद्याधिकरणावयवं संश-
यमाह । किमिति । अत्र चोत्सर्गवः सर्वशास्त्रासु विधेयस्य सिद्धे पूर्वोक्तन्यायेन
विद्यातो मुक्तिसंभवात्पादादिसंगतिरिति मत्वा पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रतिवे-
दान्तं विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः । सिद्धान्ते सर्वत्र विधेयत्वाच्चदुपसंहार इति फलमु-
त्तराधिकरणे वक्ष्यति । शास्त्रान्तराधिकरणे “नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्ति-
समाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनशब्दान्तरसंख्याप्रक्रियातोऽपि कर्मभेदः स्यात्” [पू०
मी० सू० २ । ४ । ८] इति पूर्वपक्षसूत्रेण पूर्वपक्षे कर्मभेदे ये हेतवो नामादयो दर्शि-
तास्ते विद्याभेदलक्षणपूर्वपक्षोपयोगित्वेनानुद्यन्त इत्यर्थः । तत्र नाम्नो भेदकत्वमुदाहरति ।
नाम्न इति । आदिपदादेकप्रकरणस्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिग्रहणम् । अथैष ज्योतिरथैष
सर्वज्योतिरेवेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणागुणविधिवो
चद्गुणकर्मन्तराविधिरिति संदेहे प्रकृतज्योतिष्टोमस्य तदेकदेशवाचिना ज्योतिःशब्देन
मीमांशिशब्दवदभिधानात्कर्मन्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लघुत्वाद्द्वादशशतवदक्षि-
णायाश्च सहस्रदक्षिणया विकल्पात्प्रकृतानुवादेन गुणान्तरविधिरिति भासे सत्यां गता-
वेकस्य संज्ञिनोऽनेकसंज्ञायोगादेकत्रानुपपत्त्या लाक्षणिकः शब्द इत्येवावता ज्योतिः-
शब्दस्यासत्यामनुपपत्तौ ज्योतिष्टोमलक्षकत्वासिद्धेरपशब्दाच्च प्रकरणविच्छेदात्प्रकृते
गुणविध्ययोगाद्गुणविशिष्टकर्मन्तरविधिरिति द्वितीये स्थितम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-
दिषु संज्ञाभेदेन संज्ञिभेदेन विप्रविष्टिरिति भावः । संज्ञान्तरात्कर्मभेदेऽपि प्रकृते
किं जावमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्ति चेति । तैत्तिरीयकादिशब्दानां शास्त्रानामर्त्वे
विज्ञाननामत्वं प्रयोगाविशेषात्प्रवृत्तिनिमित्तस्य च प्रवचनस्य ग्रन्थज्ञानयोरविशिष्ट-
त्वाच्च कचिन्मुख्यधन्यत्र गौणं नामाप्रसिद्धविमागायोगादिति भावः । विद्याभेदं नाम-

कौशुमर्कं^१ शास्त्रायनकमित्येवमादि । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु । अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा । केचिच्छास्त्रिनः पञ्चाग्निविद्यायां पञ्चमपरमग्निमाग्नन्तपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति । तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूनान्वागादीनामनन्ति केचिदधिकान् । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यादिषु । अस्ति चात्र धर्मविशेषः । यथाऽऽधर्वणि-कानां शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्तपादयोऽपि भेदहेतवो यथा-

भेदादुक्त्वा रूपभेदादपि तमुदाहरति । तथेति । आदिपदेनाऽऽग्नेयाम्रीयोमीयादिसंग्रहः । तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र पूर्वस्मिन्नेव वैश्वदेवे कर्मणि वाजिनवाक्येन वाजिनगुणाविविर्वा ब्रह्मदेवत्वान्तरयुक्तकर्मान्तरविधिवेति संदेहे विश्वेषामेव देवानां वाजेनाग्नेनाऽऽमिक्षया युक्तानां वाजिपदेनोक्तेर्वाजिभ्य इति ताननूच वाजिनगुणाविवेराग्निशिवद्वाजिनमपि वैश्वदेवभेदेति न कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते विश्वेषां देवानामामिक्षां प्रत्युपसर्जनतया प्राधान्येनाप्रकृतत्वाद्वाजिपदेन परामर्शयोगाद्वाजिनगुणस्याप्रकृतदेवताभिवानेन संबन्धात्कर्मान्तरदृष्टेस्तद्धितभूत्या चाऽऽमिक्षावरुद्धतया वाजिनस्य तत्रानवकाशात्पूर्वस्मात्कर्मणः स्वसंबन्धिकर्मणो भेदकत्वात्तद्धितश्रुतिविरोधे वाक्यस्य दौर्बल्याद्वाजिनवाक्येन ब्रह्मदेवत्वान्तरयुक्तकर्मान्तरविधिरिति तत्रैव स्थितम् । आग्नेयादिषु पुनरूपभेदाद्वेदो न विगानमिति भावः । अस्तु रूपभेदात्कर्मभेदः प्रस्तुते किं जातं तदाह । अस्ति चेति । अग्नेविधिर्लोक्तिः । तदेव भिन्नं रूपमुदाहरति । तद्यथेति । यथा यागस्य ब्रह्मदेवते रूपमेव वेद्यमेव विद्याया रूपम् । तथाच वेद्यभेदे विद्याभेदः स्यादित्यर्थः । धर्मभेदाद्विद्याभेदं वक्तुं तस्य कर्मभेदकत्वमाह । तथेति । कारीरीवाक्यान्धवीयानास्तैत्तिरीयाभूमौ भुञ्जते न तथाऽन्ये । आग्निमवीयानाश्च केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति न त्वन्ये । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिधर्मजन्योपकारवन्ति तद्गृहितानि चेति युक्तमतस्तत्र धर्मभेदाद्वेदधीरित्यर्थः । एवमपि प्रकृते किं स्यात्तदाह । अस्ति चेति । अत्रेति पूर्ववद्विधौक्तिः । अन्येया तु शास्त्रिणैर्बलशिरस्याभिधारणं ब्रतमस्तीति धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्यर्थः । भेदकान्तराण्यविदिशति । एवमिति । आदिग्रहणान्दिवाशक्तिसमाश्रित्यचनप्रायश्चित्तान्यापदार्शनानि शब्दान्तरैरुक्त्या प्रक्रियेत्येतां च संगृह्यन्ते । तत्र समीचो यजतीत्यादौ पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तौ यजत्रिशब्दे किमेकं कर्मपूर्वं किंवा पञ्चैवेति

१ ड. अ. "कं कौशेयकं शा" । २ क. ड. ज. अ. "रुक्ताद" । ३ क. ख. ठ. ड. "व्यदेवतं" । ४ क. ख. ठ. ड. प्रस्तुते । ५ क. ख. ड. "तरस" । ६ ड. "अस्त्य" ।

संशये धात्वर्थानुबन्धभेदमन्तरेणापूर्वभेदायोगात्प्रकृते तदयोगादेकं कर्मापूर्वमिति प्राप्ते समिदादिषाक्यानां स्वरससिद्धायासकर्मविधिपरत्वादसति विशेषे पुनः श्रुतेरानर्थक्यात्प्र-
त्यभ्यासमपूर्वभेद इति पुनरुक्तेर्भेदकत्वं स्थितम् । एवं शाखान्तरोक्ता विद्याः शाखान्तरो-
क्तविद्याभ्यो भिन्नाः पुनरुक्तेरिति पुनरुक्तितो विद्याभेदः । निन्देत्युदितानुदितहोमनि-
न्दोक्ता “प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् । दिवा कीर्त्तयन्-
दिवा कीर्त्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्” इत्यनुदितहोमनिन्दा “यथाऽविषये
प्रहृतायाम्नं हरेयुस्वाहकचहुदिवे जुह्वति” इत्युदितहोमनिन्दा । तत्रैकस्यैवोदितेऽनुदिते
च क्रमेणानुष्ठानायोगाद्वेदः । उदितानुदितहोमार्थक्रमकृतप्रायाश्चिदादपि तद्वेदधीः ।
न च निन्दाप्रायाश्चित्ते वेदान्तविद्यासु विद्येते इति नोदाह्रियेते । यत्पथ योऽन्यामि-
त्यादि तद्वेदधीविषयत्वान्न विद्यां भिनत्ति । ततो भूय हवेत्यादि तु केवलदेवताज्ञाननि-
न्दया तस्य कर्मणा समुच्चयपरम् । अज्ञातिश्च कर्मवद्विद्याभेदिका । न हि सर्वशाखा-
विहितं कर्म शक्यमेकेनानुष्ठानं तथोपासनान्यपि नानाशाखोक्तानि नैकेनानुष्ठीयेर-
न्निति भेदः । समाप्तिरपि शास्त्रिणां केषांचित्कचिदिति कर्मणो भेदिका । तथा वेदान्ते-
ष्वपि कचिदोक्तारसेर्वात्मत्ववचनेन समाप्तिरन्यत्र कचिदित्युपास्तिभेदः । अन्यार्थदर्शनं
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । सोऽरोदीद्यदरोदीदित्यार्थवादरूपं कर्मभेदकं स्तुतिनिन्द-
योरैकत्रासमवायात् । एवं वेदान्तेष्वपि नानाविधार्थवादस्य तत्र तत्र दृष्टेर्विद्याभेदः ।
शब्दान्तरादपि कर्मभेदः । ज्योतिष्टोमे सोमेन यजेत दाक्षिणानि जुहोति
हिरण्यमात्रेयाय ददातीत्यत्र यजतिददातिजुहोत्यः संहस्य वा कार्यं कुर्वन्त्य-
संहस्य वेति संदेहे संहतानामेकापूर्वसाधकत्वं लाघवादिति पूर्वपक्षे “शब्दान्तरे
कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्” [पू० भी० सू० २ । २ । १] इति । अत्र शब्द-
भेदे भावार्थानुबन्धभेदाद्भावनाभेद इति स्थितम् । तथेहापि “ब्रह्मविदा-
प्नोति परम्” “उरति शोकमात्मवित्” इति शब्दान्तराज्ञानभेदः । संख्याऽपि
कर्मणो भेदिका “सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालमते” इत्यत्र सप्तदशभिः पशु-
भिरेको वा यागो निर्वर्त्यः सप्तदश वेति संशये यो हि बहुकल्पयाति कल्पयत्यभावे-
कमिति लाघवादेको यागः सप्तदशपशुभिर्निर्वर्त्य इति पूर्वपक्षे पशूनां पृथक्त्वे सप्तद-
शासंख्यायाः संमत्रास्तपृथक्त्वस्य च यागभेदाधीनत्वाद्यागाः सप्तदशेति राक्षान्वितम् ।
तथाऽत्रापि त्री वा एवौ द्वौ संवर्गाश्चिति संख्यायो विद्याभेदः । प्रक्रियाऽपि कर्मभेदिका
कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति । मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र नित्येऽ-
ग्निहोत्राद् । मासगुणविधिर्वा कर्मान्तरविधिर्वेति संदेहे सत्यमग्निहोत्रादिशब्दस्य मासिद्धाभि-
होत्राद्यनुवादित्वान्माममित्यमासिद्धत्वात्प्रसिद्धानुवादेनामासिद्धगुणाविसंभवात्प्रकरणस्य.

संभवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्स्तस्मिन्वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् । आदिग्रहणेन शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदेहेतव इहाऽऽकृष्यन्ते । संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः । यथेकस्मिन्नग्निहोत्रे शास्त्राभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति । एवम् “ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ” [छा० ५ । १ । १ । वृ० ६ । १ । १] इति वाजसनेयिनां छन्दोगानां च तादृश्येव चोदना । प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव “ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति ” [वृ० ६ । १ । १] इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुक्त ज्येष्ठश्रे-

वाक्याद्दीर्घव्याघ्रगुणविविधेति प्राप्ते यस्य प्रकरणे यद्वाक्यं श्रुतं न तत्तस्य वाक्यमित्युत्सर्गोत्पसद्विश्वरित्वेल्लुक्त्वा मासमग्निहोत्रमित्यादिश्रुतैर्नैयामिकाग्निहोत्रादौ चोपसदामभावात्तदनुवादेन गुणविध्यसिद्धेरुपसदामपि तत्रैव विवाने वाक्यभेदादग्निहोत्रादिशब्दस्य चाऽऽख्यातपारतन्त्र्यात्तदर्थस्य चाधिकारालोचनायां वैलक्षण्यात्प्रसिद्धाग्निहोत्राद्यप्रत्यभिज्ञापकत्वात्कर्मान्तरमित्युक्तम् । तथाऽत्रापि वैश्वानराश्वमेधोपासनादिषु प्रकरणभेदाद्विद्याभेद इत्यर्थः । वेदान्तान्तरेष्वपि प्रविज्ञासत्त्वं व्यवस्थिततत्तद्वेदान्तप्रभेदेष्वपि यावत् । प्राच्या मीमासायामुक्तहेतुभिः सिद्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य विधैक्यं सिद्धान्तमाह । एवमिति । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणकानि तत्र तत्र विहितानीत्यर्थः । यान्येकस्मिन्वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपि विहितानीत्याह । तस्मिन्निति । सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्येकवचनेन कर्तव्यतया प्रतीयमानज्ञानस्यैकत्वं ग्रहेकत्ववदविवक्षितम् । साधारणनिर्देशेन विधीयमानसर्वोपासनज्ञानानि विवक्षितानीति प्रविज्ञां व्याख्यायाऽऽकाङ्क्षाद्वारा हेतुमवधारयति । कुत इति । चोदनासाहचर्यादादिशब्देनार्थवादग्रहणमाशङ्क्य व्यावर्तयति । आदीति । “ एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् [पू. मी. सू. २।४।९] इति ” शास्त्रान्तराधिकरणे सिद्धान्तसूत्रं तत्रोक्तान्कर्माभेदहेतून्त्रापि ज्ञानाभेदहेतुत्वेनाऽऽकृष्टानाचष्टे । संयोगेति । तत्र चोदनाया विधायकपदस्य चोद्यत इति वा पुरुषप्रयत्नस्य धात्वर्थावच्छिन्नस्याविशेषं सहस्रान्तमाह । यथेति । प्रविज्ञासत्त्वं होमाद्यवाच्छिन्नप्रयत्नवादिहापि प्राणज्येष्ठत्वादिभौविषयप्रयत्नस्याविशेषः शास्त्राद्वयेऽपीत्यर्थः । संयोगाविशेषमाह । प्रयोजनेति । रूपाविशेषमाह । रूपमिति । कथं ज्ञानस्य प्राणतत्त्वं रूपं

धादिविशेषेणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपमेवं विज्ञेयं विज्ञानस्य तेन हि तद्रूप्यते । समारूपाऽपि सैव प्राणविद्येति । तस्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानस्य । एवं पञ्चाग्निविद्यावेश्वानरविद्याशाण्डल्यविद्येत्येवमादिषु योजयितव्यम् । ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथमं एव काण्डे “न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ” इत्याख्य परिहृताः ॥ १ ॥

तथाऽऽह । यथा चेति । द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य रूप्यमाणत्वाच्चयोस्तद्रूपत्वं प्रकृते तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । आख्याविशेषमाह । समारूपेति । सर्वशाखास्थप्राणज्ञानाख्यसमारूपाद्यविशेषादैक्यं निगमयति । तस्मादिति । उक्तं न्यायं पञ्चाग्निविद्यादिषु सर्वशाखास्थेष्वविदिशति । एवमिति । परोक्तमनूद्य प्रत्याह । ये त्विति । अस्यार्थः । काठकं कालापकमित्यादिनामभेदान्न कर्मभेदः । कस्मात् । अचोदनाभिधानत्वात् । काठकादीनां ग्रन्थनामतया कर्मनामत्वाभावात् । ग्रन्थयोगादेव कर्मणां तद्वारा उन्नामत्वसिद्धौ उन्नापि शक्तिकल्पनायां गौरवात्कर्मैकत्वेऽपि वस्तुग्रन्थसंदर्भसंयोगात्काठकमायश्चित्तमित्यादिदर्शनान्न नाम्ना कर्मभेदः । तथाऽपि नामभेदान्न विद्याभेदः । विद्यैक्येऽपि वस्तुग्रन्थसंयोगाच्चत्तामत्वसिद्धेः । नापि रूपभेदो भेदकोऽग्नीषोमीयस्यैककर्मत्वेऽप्येकादशकपालत्ववद्वा दशकपालत्वरूपभेदो वाचनिकः । तथाऽन्यादिषु रूपभेदेऽपि विद्यैक्याविरोधात् । न च धर्मविज्ञेयो भेदकः । तस्य विद्याग्रहणार्थतया कर्मानुपकारिणस्तद्वेदकत्वामावात् । उक्तं हि विद्यायां कर्मशास्त्रमिति । तथाऽत्रापि धर्मविज्ञेयो न विद्यार्थ इति वक्ष्यते । न च पुनरुक्तिर्भेदिका । न होतुर्द्विवचनं यदेकोऽर्थो बहुभिः शास्त्रिभिरुच्यते । एकस्मिन्नपि वेदे बहुभिरुच्यमाने पुनरुक्तिमसङ्गात् । तस्मादध्येतृभेदेन पुनरुक्त्यभावात्कर्मैक्यम् । तदुक्तम् “अद्विवचनं श्रुतिसंयोगाविशेषात्” [पू.मी.सू. २।४।१६] इति । एवमत्रापि विद्यैक्यं प्रतिशास्त्रं प्रत्येत्यम् । अशक्तिरपि न भेदहेतुः । असमर्पणामेकस्मिन्नपि वेदे सर्वाङ्गोपसंहारानर्हत्वात् । समर्पणां तु शास्त्राभेदे” तदध्ययनाभावेऽपि तदध्येतृभ्यो विश्वस्य तत्तद्गुणमुपसंहरुं शक्यत्वात् । न च समासिवचनं भेदकमेकत्वेऽपि कस्यचिदन्याद्भस्य समासौ समासिवचनसंभवात् । न चान्यार्थदर्शनमन्यपरत्वात्कर्मैक्यं विद्यैक्यं वा प्रमितं निषेद्धमर्हति । शब्दान्तरसंख्याप्रक्रियाणामपि प्रबलेनाभेदकेन भेदकत्वमपास्त्यमतो न विद्याभेदाशङ्केति ॥ १ ॥

१ क. ज. अ. “दिगुगति” । २ ट. “केषां चि” । ३ क. ट. ज. अ. “यं रूपं वि” । ४ घ. ट. अ. विज्ञानानां । ५ क. ट. ज. “दिक्षि यो” । ६ अ. “महा” । ७ ठ. ट. “ज्ञानस्य स” । ८ ठ. “यस्यधि” । ९ ठ. च कर्म । १० क. ख. ठ. ट. न चैत । ११ क. “देन त” । १२ ट. “तदुपसं” । १३ ठ. ट. “विदेकस्याह” ।

इहापि किंचिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नकस्यामपि ॥ २ ॥

स्यादेतत् । सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदाभोपपद्यते ।
तथाहि । वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविधां प्रस्तुत्य पष्ठमपरमग्निमा-
मनन्ति “ तस्याग्निरेवाग्निर्भवति ” [बृ० ६ । २ । १४]
इत्यादिना । छन्दोगास्तु तं नाऽऽमनन्ति पञ्चसंख्यमैव च त
उपसंहरन्ति “ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद ” [छा० ५ ।
१० । १०] इति । येषां च स गुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथ-
मुभयेपामेका विद्योपपद्यते । न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते
प्रत्येतुं पञ्चसंख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्त्याश्चतुरः
प्राणान्वाकचक्षुःश्रोत्रमनांसि च्छन्दोगा आमनन्ति । वाजस-
नेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति “ रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ” [बृ० ६ । १ । ६] इति । आवापो-
द्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभे-
दादिवै यागस्येति चेत् । नैव दोषः । यत एकस्यामपि विद्यापा-

वर्हि पूर्ववत्प्रोक्तन्यायेनैव प्रतिशास्त्रं विधेयसिद्धौ किमनेनाधिकरणेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
इहापीति । शाखान्वराधिकरणे खल्वेकस्यां शाखायामग्निषोमीयस्यैकादशक-
पालत्वमपरस्यां द्वादशकपालत्वमिति रूपभेदात्कर्मभेदं शङ्किंवा संख्ययोर्विकल्प इत्यु-
क्तम् । उच्यते कपालसंख्ययोरुत्पन्नशिष्टयोरुत्पत्तवैकरूप्येण ज्ञातकर्मप्रत्यभिज्ञानावा-
धकत्वेन कर्मभेदकत्वादग्न्यादिगतपञ्चसंख्यादेरुत्पत्तिविशिष्टत्वाद्वाजिनवद्वेदकत्वमिति
शङ्कामुत्थाप्य परिहारादस्यार्थवत्तत्पर्यः । शङ्कां विमज्जते । स्यादिति । गुणभेदं साव-
यति । तथा हीति । छन्दोगाः पष्ठमाग्ने नाऽऽमनन्तीति कथं सिद्धमित्याशङ्क्यो-
पसंहारवशादित्याशङ्क्याऽऽह । पञ्चेति । गुणभेदमुक्त्वा वत्फलं विद्याभेदमाह ।
येषां चेति । वाजसनेयकमतो योऽग्निः पष्ठोऽन्त्येष्टिनिविष्टः प्रसिद्धवदुक्तस्तस्य
च्छन्दोगेऽप्युपसंहारस्तत्र गुणभेदोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । पञ्चाग्नि-
विद्यायां गुणभेदाद्वेदमुक्त्वा प्राणविद्यायामपि वद्वेदाद्वेदमाह । तथेति । अस्तु मजनन-
गुणवशो रेतसो वाजसनेयिनामावापश्छन्दोगानां चोद्धारस्तथाऽपि कथं विद्याभेदस्त-
न्नाऽऽह । आवापेति । सूत्रावयवं परिहारत्वेन न्याचष्टे । नेत्यादिना । ननु गुण-

१ घ. द. ज. ट. “पि कश्चि” । ज. “पि कश्चिद्धि” । २ ट. “वयाग” । ३ छ. तदुक्तं ।
४ क. ल. ठ. ड. “देस्तु” । ५ क. छ. “ग्येषु” । ६ ठ. ड. वाजिना ।

मेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्रेरुपसंहारो न संभवति तथाऽपि द्युमभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च विद्याभेदो भवितुमर्हति । न हि षोडशग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः “ तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति ” [छा० ५।९।२] इति । वाजसनेयिनस्तु सांपादिकेषु पञ्चस्वमिष्वनुवृत्तायाः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये “ तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समित् ” [बृ० ६।२।१४] इत्यादि सामानन्ति न नित्यानुवादः । अथाप्पुपासनार्थ एव वादस्तथाऽपि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्पुपसंहर्तुम् । न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः सांपादिकाऽप्यभिप्राया ह्येषा पञ्चसंख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवापिनीत्यदोषः । एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते । न चाऽऽवापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाऽऽशङ्क्यः । कस्यचिद्वेद्यांशस्याऽऽवापोद्वापयोरपि

भेदे वेद्यभेदाद्विद्याभेदो न च षष्ठस्याग्रेरुपसंहारः पञ्चसंख्याविरोधात्तत्राऽऽह । यद्यपीति । एकैव विद्या षष्ठाभियुक्ता वग्रहिता चेति विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । न द्वीति । किंच वाजसनेयके षष्ठस्यापि ध्येयत्वमग्रेरुपेत्योक्तं न तु तस्य ध्येयत्वं पञ्चैवामयस्तथोच्यन्ते । अनुपास्यत्वेन षष्ठोक्तिद्विच्छन्दोग्येऽपि तुल्येत्याह । पठ्यतेऽपीति । इतोऽस्माद्व्योक्तं दिष्टं परलोकं प्रेतं गतं पुत्रा ज्ञातव्यो वाऽग्नये नैषनविधिं विधातुं हरन्तीत्यर्थः । अनुपास्यत्वे किमिति पूर्वाभिवाच्यते षष्ठोऽग्निस्तत्राऽऽह । वाजसनेयिनस्त्विति । तस्योपासकस्य मृतस्य दाहायाग्निरेवाग्निरिति मसिद्धानुवादो न क्पास्तित्रिविरुपास्यास्तूमयत्रापि पञ्चैवामयः । मसिद्धानुवादश्च कल्पना निवृत्त्यर्थत्वादर्थवानित्यर्थः । उत्पत्तौ गुणान्तरविध्यभावाच्च विद्याभेदो वैश्वदेव्यास्तुत्पत्तौ विशिष्टगुणोक्तभेद इत्युक्तम् । इदानीं वाजिनां षष्ठाभिविधानेऽपि न विद्याभेद इत्याह । अयापीति । पञ्चाग्निर्वेदेति श्रुतसंख्याविरोधान्न षष्ठस्याग्रेरुपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य पञ्चसंख्याया विधेयत्वाभावात्सांपादिकाग्नयवच्छेदकत्वेनैवानुवादादुत्पत्त्यक्षिप्तत्वादुत्पन्नानां च प्रत्याभिज्ञानाच्च विद्याभेद इत्याह । न चेति । पञ्चाभिविद्यायामुक्तन्यायं प्राणविद्यादिष्वविदिशति । एवमिति । यथावापोद्वापभ्यां वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति तत्राऽऽह । न चेति । बहुवरांशभेदप्रत्यभिज्ञानादल्पवरांशभेदेऽपि

भूपेसो वेचराशेरभेदावगमात् । तस्मादैकविद्यमेव ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽ

धिकाराच्च सवच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्यायस्यैव धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे अन्य आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति समापनन्ति । “नैतदचीर्णव्रतोऽधीते” [मुण्ड० ३ । २ । ११] इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैव इति निर्धार्यते । ननु “तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरोव्रतं विधिवच्चैस्तु चीर्णम्” [मुण्ड० ३ । २ । १०] इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येतिसंकीर्णेतैव धर्मः । न तत्राप्येतामिति प्रकृतप्र-

प्रत्यभिज्ञाविरोधान्न विद्याभेद इत्यर्थः । रूपभेदाद्विद्याभेदं शङ्कितं निरस्योपसंहरति । तस्मादिति ॥ २ ॥

रूपभेदस्य भेदकत्वं निराकृत्य धर्मभेदस्य भेदकत्वं प्रत्याह । स्वाध्यायस्येति । व्यावर्त्यं चोद्यमनुव्रवति । यदपीति । शिरोव्रतं शिरस्यग्रिधारणम् । आदिग्रहणादावपावस्थानादि गृह्यते । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमववर्त्य व्याचष्टे । तदिति । स्वाध्यायाङ्गत्वेन श्रुत्यादिभिरविनियोगे न तदङ्गवेति शङ्कते । कथमिति । तथात्वेनेत्यादिनोत्तरमाह । यत इति । गोदानादीनि वेदाध्ययनाङ्गत्वेनानुष्ठेयानि भ्रवानि । शिरोव्रतमपि वेदव्रतेष्वन्तर्गतत्वेनोक्तं तेन यथा गोदानाद्यध्ययनाङ्गं वधेदप्रतीत्यर्थः । अधिकाराच्चेति व्याचष्टे । नैतदिति । एतद्व्यजातमन्त्राणीवोऽननुष्ठितशिरोव्रतः पुरुषो नाधीव इति प्रकृतमुण्डकपरामर्शकादेतच्छब्दान्मुण्डकाध्ययनधर्म एवायं न विद्याधर्म इति प्रतिभासीत्यर्थः । अधिकारादधिकृतविषयादेतच्छब्दाच्चकारादधीव इत्यध्ययनशब्दाच्चेति व्याख्यातम् । इदानीं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति । नन्विति । सर्वत्र ब्रह्मविद्यैकैव चेत्तया शिरोव्रतस्य संयोगाद्वर्त्मसंकरः स्यान्न च सोऽस्तीति विद्याभेद इत्यर्थः । एतां ब्रह्मविद्यामिति तत्प्रकाशकमिमं ग्रन्थमिति योज्यम् । अन्यथा प्रकृतविषयतच्छब्दविरोधादित्याह । नैति । ब्रह्मविद्यैव प्रकृवेति सैव परामृश्यतामित्या-

त्यवमर्शात् । प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षत्वमिति
ग्रन्थविशेषसंयोग्येवैव धर्मः । सववच्च तन्निषम इति निदर्शननि-
र्देशः । यथाच सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदि-
तत्रेताग्रन्थनभिसंवन्धादाथर्वणोदितैकाग्रन्थभिसंवन्धाच्चाऽऽधर्वणि-
कानामेव नियम्यन्ते । तैथैवायमपि धर्मः स्वाध्यापविशेषसंवन्धा-
त्तत्रैव नियम्यते । तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥ (१)

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं सर्ववेदान्तेषु विद्यैकत्वोपदेशात्
“ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ” [कठ० २ । १५] इति ।
“ तथैतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्त्ये मीमांसन्त एतमग्रावध्वर्षेव एतं
महाव्रते छन्दोगाः ” इति च । तथा “ महद्भयं वज्रमुद्यतम् ”
[कठ० ६ । २] इति काठक उक्तस्येश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य
तेत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते “ यदा ह्येवैव

शङ्क्य तस्याः सर्वत्रैक्यादथर्वविहितेवात्र पराभ्रष्टव्येत्याह । प्रकृतत्वं चेति । सूत्राव-
यवान्तरमवतारयति । सववच्चेति । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र
सववदिवि निदर्शनमिति योजना । तत्रश्च शिरोव्रतस्य संकरो नेति चकारार्थः । तदेव
विवृणोति । यथेति । सवा होमाः । आथर्वणैरुदित एकोऽग्निरैकमपिसंज्ञया मसि-
द्धस्तेषामेव नियम्यन्ते वक्ष्ये तत्रैवाग्नौ क्रियन्ते । स्वाध्यापविशेषसंवन्धादेतच्छब्दा-
दधीतिशब्दाच्च मुण्डकाध्ययनसंवन्धाभिगतेरिति यावत् । धर्मभेदस्य धर्म्यभेदकत्वे
फलितमाह । तस्मादिति । नामादिवद्धर्मभेदस्यापि भेदकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

किंच वेधैकावोक्त्या ब्रह्मविद्यायास्तावदैक्यं सर्वत्र वेदो दर्शयति । तथाऽन्य-
त्रापि वेद्याभेदोऽपि विद्यैक्यामित्याह । दर्शयति चेति । सूत्रं व्याचष्टे । दर्शयती-
त्यादिना । वेदत्रयेऽपि विद्यैक्यविषयमुपदेशान्तरमाह । तथेति । किंच शाखान्त-
रोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शादपि विद्यैक्यधीरित्याह । तथेत्यादिना ।
एष पुरुषो यदा यस्यामविद्यावस्थायामेवस्मिन्नात्मन्यद्वयत्वेन सर्ववेदान्तमसिद्धे स्वावि-
द्यावशादेवान्तरं भेददर्शनमुदरमल्पमपि करोत्यथ तदा तस्यामवस्थायां तस्य भेददर्श-
नवतो भयमावश्यकम् “ द्वितीयाद्वै मयं भवति ” इति श्रुत्यन्तरादित्यर्थः । भेददर्शनवतो

एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तच्चेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य ” [तै० २ । ७ । १] इति । तथा वाजस-
नेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य च्छान्दोग्ये सिद्धव-
दुपादानम् ” यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वा-
नरमुपास्ते ” [छा० ५ । १८ । १] इति । तथा सर्ववेदान्तप्रत्य-
यत्वेनान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रोपासनविधानापोपादा-
नात्यापदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वपसिद्धिः ॥४॥ (१)

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ (२)

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चेवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्ववि-
ज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान
उपसंहारो भवति । अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेक-
त्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारकः स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि

भयकारणमाह । तच्चेवेति । भेददर्शनवद्वो विदुषस्तत्त्वैममन्वानस्य तदेव ब्रह्म
भयंकरमित्यर्थः । निर्गुणविद्यायां वैद्यैकत्वादेकत्वेऽपि कथं सगुणविद्यायामेकत्वं तत्रा-
ऽऽह । तथेति । एवं ब्रह्मविद्यैक्येऽपि कथमुक्त्याद्युपास्तीनामैक्यं तत्राऽऽह ।
तथेति । यथा निर्गुणं सगुणं च ब्रह्म सर्वैकमिति तद्विद्या न मिथ्यते तथेति आदीनां
सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वविद्वद्भ्यते । यदन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपास्यर्थं वेद्यामादानमिति ।
तद्वत्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनैक्यं प्रायदर्शनन्यायेन बाहुल्येन सिध्य-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (१)

सर्वशास्त्रास्तु विद्यैक्ये गुण्याकृष्टगुणानां तत्र तत्रोपसंहारमन्तरविचारफलमाह ।
उपसंहार इति । संक्षेपतोऽधिकरणतत्पर्यमाह । इदमिति । पूर्वविव्यासकृष्णभनेन
सूत्रेणोच्यते तेन तद्वदेवास्य पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणस्य विवक्षितफला-
सिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य तत्सिद्धिः । तुल्यधीबद्धा गुणा विप्रेयास्ते किं यथाश्रुति
व्यवधिष्ठेरनुत प्रत्यभिज्ञयाज्ञा नोपाचारुपसंहारियेराज्जि विभीमासाधामिच्छामेदादिरात्रे
षोडशिमहदुपसंहारस्यानावश्यकत्वाद्यथाश्रुति व्यवस्थेति प्राप्ते सिद्धान्त्यनुपसं-
हारः । समाने चेति विभर्गं विभजते । स्थिते चेति । तत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति ।
अर्थेति । कथं व्यवस्थया श्रुतानां गुणानामुपकारैक्यं तत्राऽऽह । उभयत्रेति ।

१ क. ड. ज. म. “कारः स । २ ड. ड. “स्वमेव मन्वा” । ३ ड. “वाया ने” । ४ ड. तथा ।
५ ड. ड. “ह । एवमि” । ६ क. ख. ड. ड. “यस्ते । ७ ड. ड. “वस्थिते प्रा” ।

तदेवैकं विज्ञानं तस्मादुपसंहारः । विधिशेषवत् । यथा विधि-
शेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्य-
र्थाभेदादुपसंहरणमेवभिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो
विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्विज्ञानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न
स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्प्यैव तु प्रयोजनसू-
त्रस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्पारम्भ्य भविष्यति ॥ ५ ॥ (२)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयके “ ते ह देवा ऊचुर्हन्तामुरान्यज्ञ उद्रीयेनात्यया-
मेति ” [बृ० १ । ३ । १] “ ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाप ”

गुणिद्वारा गुणानामपि प्रत्यभिज्ञाने फलितमाह । तस्मादिति । अर्थाभेदादुपसंहारे
वृष्टान्तमाह । विधीति । प्रधानप्रत्यभिज्ञायां सर्ववत्त्वमप्रत्यभिज्ञानात्फलाविशेषाच्च
व्यवस्थया श्रुतानामपि गुणानामेकज्ञानोपाध्यावुपसंहार इति दाष्टान्तिकमाह । एव-
मिति । उक्तमेव व्यतिरेकतः स्फोरयति । यदाति । आग्नेयसौर्ययोर्भेदेऽप्याग्नेयगत-
स्येतिकर्तव्यताजातस्य सौर्ये प्रसिधिविज्ञानान्तरस्थानामपि गुणाना ज्ञानान्तरे प्राप्तिः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रकृतीति । ज्ञानैक्येऽपि शास्त्रान्तरोक्तगुणाना शास्त्रान्त-
रोक्तज्ञाने नोपसंहारः । तत्रोक्तगुणमात्रेण तज्ज्ञानोपकारसिद्धेरधिकानपेक्षणात् ।
अन्यथा तत्रैव तद्विधिपसङ्गात् । तस्मादस्यादित्यस्थानभेदेनोक्तयोरेकहरहमितिगुणयो
व्यवस्थानवदुपास्याभेदेऽपि शास्त्राभेदेनोक्तानां व्यवस्थैवेत्याशङ्क्य शास्त्राभेदस्योक्त-
स्थानवदुपास्यविशेषणतया गुणव्यवस्थापकत्वाभावाद्धर्म्युपावातुकगुणानां सर्वत्रापि
श्रुतेन धर्मिणा नियमादनुमानतः सार्वत्रिकत्वसिद्धेर्विधीक्ये गुणोपसंहारो बलवद्वाधका-
भावे वारयितुं न शक्यते । शास्त्रान्तरे कतिपयगुगवादस्य तद्विध्यर्थतया गुणान्तरा-
वारकत्वादित्याह । विज्ञानेति । एवमित्युपसंहाराभावात्कोक्तिः । इतिशब्दः सिद्धान्तस-
माप्तर्यः । उत्तरसंदर्भस्य पौनरुक्त्यं प्रत्याह । अस्प्यैवेति ॥ ५ ॥ (२)

संज्ञाभेदाज्ज्ञानैक्यं तद्गुणानां चान्यत्रोपसंहार इत्युक्त उद्रीयविधयोरपि च्छान्दो-
ग्यबृहदारण्यकोक्तयोः संज्ञाभेदमाशङ्क्य प्रत्याह । अन्यथात्वमिति । चोदनाद्यवि-
शेषादित्यस्यापवादार्थाभिदमधिकरणम् । तस्यै बृहदारण्यकस्थमुद्रीयवाक्षणं च्छान्दोग्य-
स्थमुद्रीयाध्याय च विषयमाह । वाजसनेयक इति । ते प्रकृता वागादयः प्राणा
देवाः साध्विकवृत्तिप्रधानाः संभूयान्योन्यमुक्तवन्तो हन्त यदि संगतमस्माकं तदाऽस्मि-

[वृ० १।३।२] इति प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानमुरपाप्मविद्वत्त्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पश्यते “अथ हेममासन्धं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाथेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगापत् ” [वृ० १।३।७] इति । तथा छान्दोग्येऽपि “तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानमिभविष्यामः” [छा० १।२।१] इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानमुरपाप्मविद्वत्त्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पश्यते “अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचकिते” [छा० १।२।७] इति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरेध्यवसीयते । तत्र संशयः । किमत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्विद्विचैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विचैकत्वं प्रक्रमभेदात् । अन्यथा हि

प्राभिचारिके यज्ञे वयमूद्गीथाख्यभक्तिलक्षितेर्नाद्रात्रेण कर्मणा तमोवृत्तिप्रधानानमुरानतीत्य स्तम्भ्यादिभावमयामेति ते चैवं कृतसंवादा वाचमौद्रात्रे कर्माणि भैषानां त्वमस्मदधर्मौद्रात्रं निर्वर्तयेति नियुक्तवन्तस्तथोपक्रम्य वागादीन्वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसि पाप्मना ह्येषा विद्वेत्यादिना पाप्मविद्वत्त्वेन निन्दित्वा तेषामध्येयत्वं निर्धार्य मुख्यप्राणस्योपास्यत्वं च निश्चित्य तत्परिग्रहः श्रूयत इत्यर्थः । वागादीनामनुपास्यत्वनिश्चयानन्तरमित्ययशब्दार्थः । आसन्धमास्ये भवं सुखान्तर्विलस्यं प्राणं मुख्यप्राणमिति निर्णयं देवतामिति यावत् । उद्गीथब्राह्मणमुक्तवोद्गीथाध्यायं कथयति । तथेति । तत्तत्रान्योन्यामिभवात्मके संग्रामे देवाः पूर्ववदूद्गीथलक्षितं कर्माऽऽजहुराहृतवन्तः । अनेन कर्मजनानमुरान्त्वाभाविकेन्द्रियवृत्तिलक्षणानमिभविष्याम इत्यभिप्रेत्य कर्माऽऽरब्धवन्त इत्यर्थः । तथैवेमुद्गीथब्राह्मणवदेवेत्यर्थः । आख्यायिकैव श्रुता न विद्याविधिरित्याशङ्क्य ब्राह्मणाध्याययोर्विवक्षितमर्थमाह । उभयमेति । शास्त्रादयस्थोद्गीथविद्यां विषयमुक्त्वा विचारबीजं संशयमाह । तत्रेति । भेदाभेदमानाभ्यां तमेव विशदयति । किमिति । विमृश्य पूर्वपक्षयदि । किं तावदिति । पूर्वत्राख्याविशेषाद्विचैक्यमुक्तं तदुच्चाप्युद्गीथविद्येत्याख्याविशेषादैक्यमित्यर्थः । अत्र चोपासिवभेदोक्त्या वाक्यार्थधीहोसोरेव निरूपणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे गुणोपसंहारः सिद्धान्ते तदसत्तेति फलभेदः । अन्यथात्वमित्यादिसिद्धान्तिकां शङ्कां न्याकुर्वन्पूर्वपक्षमाक्षिपति । नन्विति । प्रक्रमभेदादित्युक्तं व्यनक्ति । अन्यथा हीति । कथमुभयत्र प्रक्रमस्यान्यथात्वं तत्राऽऽह ।

प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा छन्दोगाः “त्वं न उद्गाय” [वृ० १।३।१] इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमागमन्ति । छन्दोगास्तुद्गीथत्वेन “तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे” [छा० १।२।७] इति । तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा हि देवासुरसंक्रामोपक्रमत्वमसुरात्पयाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्तनं तन्निन्दया मुख्यप्राणव्यपाश्रयस्तद्गीर्थाश्चासुरविध्वंसमश्मलोष्टनिदर्शनेनेत्येवं बहुवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतम् “एष उ वा उद्गीथः” [वृ० १।३।२३] इति । तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् । तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥ ६ ॥

त्वमिति । उद्गीथस्येति । सर्वस्या मत्तेरिति यावत् । उद्गीथत्वेनेति । उद-
वयवो योऽयमोकारस्त्वत्वेनेत्यर्थः । उद्गानकर्ता प्राणो वाजसनेयके ध्येयत्वेनोच्यते
छान्दोग्ये त्वोकारः प्राणवृत्त्योपास्य इष्टः । तथाच कर्तृकर्मणोर्भेदान्न विद्यैक्यमिति
फलितमाह । तदिति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञानं किञ्चिद्वक्षणया नेय-
मिति मत्वा समाधत्ते । नेत्यादिना । अविशेषादित्येतद्व्याचष्टे । न हीति । एता-
वता क्वचित्कर्मरूपत्वेनोपास्यत्वं कर्तृत्वेनान्यत्रेत्येतावन्मात्रेणेत्यर्थः । बहुतरावि-
शेषप्रतीतिमेव प्रकटयति । तथा हीति । यथाऽश्मानं^१ पापणं प्राप्य मृत्वालोष्टो
विध्वंसव एवं विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुरिति श्रूयव इत्याह । तदिति ।
अविकोपविधं निगमयति । इत्येवमिति । न केवलं शास्त्रान्तरे रूपभेदो दृष्टः किं
त्वेकस्यामपि । तथाऽपि न तत्र विद्याभेदस्तथोभयोरपि स्यादित्याह । वाजेति ।
प्राणस्योद्गीथत्वमत्रापि श्रुतं चेत्कथमुपास्तिवत्त्राऽऽह । तस्मादिति । उद्गीथत्वेन
श्रुतेरुभयत्राविकोपाद्यदेकत्र कर्तृत्वं तद्विवरत्रापि लक्ष्यं तथाच प्राणस्य कर्तृत्वेन
कर्मत्वेन च ध्यानं शास्त्रादित्यर्थः । उभयत्रापि^२ वेद्यरूपाविशेषे फलितमाह । तस्मा-
च्चेति ॥ ६ ॥

१ ट. न “श्मश्लोष्ट” । २ ठ. ट. “श्मानमावृणुत्वा लोष्टो” । ३ क. “न पापणमृत्वा लोष्टो” ।

४ क. “पि प्राणस्योद्गीथस्य” ।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विचैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र न्याय्यः ।
कस्मात् । प्रकरणभेदात् । प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि । इह
प्रक्रमभेदो दृश्यते छान्दोग्ये तावत् “ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमु-
पासीत ” [छा० १ । १ । १] इत्येवमुद्गीथावयवस्फोकार-
स्फोपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमत्वादिगुणोपव्याख्यानं^१ तत्र
कृत्वाऽथ “ सख्येतस्यैवाक्षरस्फोपव्याख्यानं भवति ” [छा०
१ । १ । १०] इति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोकारमनुवर्त्य
देवाधुरारुपायिकाद्वारेण तम् “ प्राणमुद्गीथमुपासां चकिरे ” [छा०
१ । २ । २] इत्याह । तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयेत
तस्योश्च कर्तोद्गातृत्विकतत् उपक्रमश्चोपरुध्येत लक्षणा च प्रस-

विचैक्ये पूर्वपक्षे तद्वेदं सिद्धान्तमाह । न वेति । वाशब्दस्यावधारणार्थत्वमुपेत्य
प्रतिज्ञां विभजये । नेति । अत्रेति प्रकृतशाखाद्वयोक्तिः । उभयत्रापि प्राणस्फोद्गीथ-
त्वतत्कवृत्वाविकोपस्योक्तत्वाद्देवाभेदेन विद्याभेदे संभवति कुतस्त्वद्वेदोक्तिरिति काङ्क्षे ।
कस्मादिति । तत्र हेतुः । प्रकरणेति । शाखाभेदादेव प्रकरणभेदसिद्धेर्न तस्य
धीभेदे प्रयोजकतेत्याकाङ्क्ष्यामीष्टमर्थमाह । प्रक्रमेति । शाखाद्वये तद्वेदं विवृणोति
तथा हीति । छान्दोग्यगतमुत्क्रमप्रकारं दर्शयति । छान्दोग्य इति । उपक्रमवा-
क्यस्यार्थमाह । उद्गीथेति । प्रकरणविच्छेदाभावं वक्तुं तदनुसंधे । रसेति । भूत-
पृथिव्योपविपुरुषवायुकसामानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं सारतथोक्त्वा तेषा-
मोकार रसवत्त्वेन निर्दिश्य तमेव पुनरासिसमृद्ध्यादिगुणकत्वेनोपदिश्य ध्येयमाख्या-
यिकया निर्धायोद्गीथोपास्तिरवधारितेत्यर्थः । ननु वाजसनेयके यथोद्गीथेनात्ययामेत्य-
ओद्गीथशब्देन सकला भक्तिरुक्ता त्व न उद्गायेत्यनेनापि प्राणत्वेनोद्गातोक्त्यत एवमो-
मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतत्युपक्रमवाक्यस्थोद्गीथशब्देन सकला भक्तिस्तस्याश्च कर्तो-
द्गाता प्राणत्वेनोच्यता तथाच प्रक्रमभेदाद्विचैक्यं वञ्चाऽऽह । तत्रेति । श्रुतिवक्ता-
णत्वेन निरुच्येतेति शेषः । तस्मिन्पक्षे यदुद्गीथवयवमूवमोकाराख्यमक्षरं तत्र प्राणह-
रिनुष्टेयेत्युपक्रमो बाध्येतेत्यर्थः । चकारो वक्ष्यप्राणदोषसमुच्ये । यदुद्गीथावयवमूव-
मोकाराख्यमक्षरं तद्विषयोद्गीथशब्दस्थोद्गातृवाचित्वामवाचेनोद्गातृत्वस्यत्वमपि वेत्यादि-
त्याह । लक्षणमिति । अकाः शर्करा उपदधातीत्यस्य तेजो वै घृतमपि शेषाग्निर्गव-

१ क. ग. ८. ज. अ. ट. ‘तमादि’ । २ ड. अ. ‘न च त’ । ३ क. ज. ‘ण मा’ । ४ ड.
‘ला सामभ’ । ५ ज. ट. ‘भेयते त’ । ६ ट. ‘स्या वा क’ । ७ ठ. ड. ‘भेदप्र’ । ८ ट. ड.
‘दिश्याऽऽध्ये’ । ९ ड. ‘ज्ञातृत्वस्य’ ।

उपेत । उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन्वाक्य उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावपव ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते वाजसनेयके तूद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावेद्यते । “ त्वं न उद्गाय ” [बृ० १ । ३ । १] इत्यपि तस्याः कर्तोद्गातात्विक्प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य तदप्युद्गातृत्वेनैव दिदर्शयित्तस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विचैकत्वमावहति । सकलभक्तिविषय एवै च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यम् । न च प्राणस्योद्गातृत्वमसंभवेन हेतुना परित्यज्यत उद्गीथभाववदुद्गातृभावं स्याप्युपासनार्थत्वेनोपदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येण चोद्गातौद्गात्रं करोतीति नास्त्यसंभवः । तथाच तत्रैव श्रुतितम् “ वाचा च त्वेव स प्राणेन चोदमापत् ” [बृ० १ । ३ । २४] इति । न च विवाक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्य-

प्राणमुद्गीथमुपासाचक्रि इति सकलभक्तिविषयोपसंहारादुपक्रमो नीयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । उपक्रमेति । तस्य संदिग्धार्थत्वात्स्यादुपसंहारापेक्षा । प्रकृते तुपक्रमस्यातिस्पष्टत्वमैवमित्यर्थः । ओमित्येतदक्षरमित्यादौ तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । उद्गीथेनात्ययामेत्यत्रापि वदवयवस्योद्गीथशब्दत्वादुद्गातृश्रुतेनै प्रक्रमभेदेऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । वाञ्छेति । ओमित्येतदक्षरामत्युपक्रमस्यावयवार्थत्वात्तदुद्गीथमित्युद्गीथशब्देनावयवो एहीवः । उद्गीथेनात्ययामेत्यत्र तु तथा हेत्वदष्टेः सकलभक्तिविषयत्वमेव तस्येत्यर्थः । यदुक्तमिहापि नोद्गातुरास्ति धीरिति तत्राह । स्वमिति । कथं प्राणस्योद्गीथकृतृत्वमुद्गीथेन सामानाधिकरण्यश्रवणाच्चतो वेचैक्याद्विधैक्यं तत्राऽऽह । यदपीति । तत्रेति वाजसनेयकोक्तिः । इतश्च नेदं सामानाधिकरण्यं विधैक्यक्षममित्याह । सकलेति । तथेति सामानाधिकरण्यवाक्योक्तिः । अपिरुद्गीथेनात्ययामेति वाक्यदृष्टान्तार्थः । वैषम्यमुपपन्नं विधानानात्वम् । प्राणस्याचेतनत्वाच्चोद्गातृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । असंभवमभ्युपेत्य वाचनिकमुद्गातृत्वमित्युक्तं संश्रुत्यसंभवोऽपि नास्तीत्याह । प्राणेति । औद्गात्रमुद्गाता प्राणवीर्येण करोतीत्येतदेव कथं तत्राऽऽह । तथाचेति । तत्रैवेत्युद्गीथप्रकरणोक्तिः । उद्गाता प्राणप्रधानया वाचा कृतवानौद्गात्रमिति श्रुत्यर्थः । यत्तु बहुवचनार्थविशेषाद्विधैक्यामिति तत्राऽऽह । न चेति ।

१ क. ज. ज. ट. 'हणका' । २ ट. व त । ३ क. ट. म. 'त्यज्ये' । ४ ट. ज. ट. 'वस्यो' । ५ क. ट. ज. म. 'वैने चो' । ६ ट. ज. 'अं र्मे क' । ७ क. ज. म. 'दे य' । ८ क. म. ट. ट. 'सम्यग्' ।

च्छायातुकारमात्रेण समानार्थत्वमध्यवसानुं युक्तम् । तथा ह्यभ्यु-
दयवाक्ये पशुकामवाक्ये च त्रेधा तण्डुलान्विभजेत "ये मध्यमाः
स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्" इत्यादिनिर्देश-
साम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः पशु-
कामवाक्ये तु यागविधिः । तथेहाप्युपक्रमभेदाद्विद्याभेदः ।

वाजसनेयके दावदुर्गाधोद्गातारौ ध्येयत्वेनोच्येते छान्दोग्ये त्वोकारस्तदवयवः
प्राणदृष्ट्योपास्य उक्तः । एवं विवक्षितार्थस्यान्तरङ्गोपास्यस्वरूपस्य भेदे गम्यमाने
बहिरङ्गादर्थवादाविशेषात्त्रैकार्थत्वेन विधेयमित्यर्थः । वाक्यसादृश्यमात्रेणार्थैक्यं
नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तथा हीति । चतुर्दश्यामेवामावास्याभ्रान्तया दर्शार्थं प्रवृ-
त्तस्य यजमानस्य चन्द्रमाः पश्चादभ्युदेति तद्विषयं वाक्यमभ्युदयवाक्यम् । तस्मि-
न्वाक्ये पशुकामस्येष्टविधायके च वाक्ये यद्यपि त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यादिनिर्दे-
शस्तुल्यस्तथाऽपि विवा एवं प्रजया पशुभिरर्चयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हवि-
र्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीति कालातिक्रमापराधेनोपक्रमादभ्युदयवाक्ये नित्ये
दर्शकर्मण्येव पूर्वदेवताभ्यो हविषामपनयनेन दातृत्वादिगुणविशिष्टदेवान्तराङ्गीकारः ।
पशुकामवाक्ये च यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्वीदिति नित्यं
दर्शकर्म परिसमाप्य पुनर्दोहार्थं वत्सापाकरणविध्युपक्रमात्पशुकामस्येष्टचान्तरविधानमु-
पगतम् । न तु वाक्यद्वये निर्देशस्य सादृश्यमात्रेणार्थैक्यं प्रक्रमभेदादर्थभेदनिश्चयात् ।
तथा प्रकृते शाखाद्वये बहुतरार्थवादिकसादृश्येऽपि पूर्वोक्तप्रक्रमभेदाद्विद्याभेद इत्यस-
रार्थः । एतदुक्तं भवति । "विवा एवं प्रजया पशुभिरर्चयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य
हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्येमास्तानग्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्वि-
ष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्" इत्यत्र यस्य यजमानस्य पुरस्तात्पूर्वं हविर्निरुप्तं देवतार्थं
संकल्पितं चन्द्रमश्च पश्चादामिमुख्येनोदेति तमेवं यजमानं निरुप्तं हविः प्रजादिना
विनाशाय वि शत्रुं चास्य वर्धयति । तथाचासौ चतुर्दश्याममावास्याभ्रान्तिभागी मध्य-
मादिमत्वेन त्रेधाभूता ये तण्डुलास्तानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो विभजेद्विभज्य च
दातृत्वादिगुणकान्यादिभ्यो देवताभ्यो निर्वपेदित्येवमर्थायां श्रुतौ किमभ्युदये नैमि-
त्तिक कर्मान्तर दर्शाच्चोचते किंवा दर्शकर्मण्येव पूर्वदेवतात्यागेन देवदान्तर विधीयत
इति संदेहे त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति हविषामेव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात्पूर्व-
देवताभ्यो हवींषि विभजेदिति चाश्रुतेरपनीता हविःषु पूर्वदेवता इति तद्वरुद्धेषु तेषु

परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽपि “आकाशो
होवैभ्यो ज्यायानाकाशः परापणम्” [छा० १ । ९ । १] “स
एष परोवरीयानुद्वीथः स एषोऽनन्तः” [छा० १ । ९ । २]
इति परोवरीयेस्त्वगुणविशिष्टमुद्वीथोपासनमध्यासित्यादिगतहि-
रण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्वीथोपासनाद्विन्नम् । न चेतरेतरगु-
णोपसंहार एकस्यामपि शाखायां तद्वच्छात्वान्तरस्थेष्वप्येवंजा-
तीपकेपूपासनेष्विति ॥ ७ ॥

देवतान्तरमलंभावकाशं श्रुतं कर्मान्तरमेव गोचरयेदिति देवतान्तरयुक्तकर्मन्तरे विधि-
रिति भासे त्रेधा तण्डुलान्विमज्जेदित्यत्र ये मध्यमाः स्युरित्यादिवाक्यान्तरप्राप्तं त्रेधा-
त्वमनूद्य विमज्जेदित्यस्यैव विधानात्कस्मादित्यपेक्षायां मध्यमादिवाक्यैर्देवतान्तरेपूक्तैषु
तत्प्रतियोगिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां विभागप्रतियोगित्वसिद्धेः । तण्डुलशब्दस्य
च हविर्मात्रविषयत्वाद्द्विषयसोरपि पूर्वदेवतावो विभागलाभादपनीते पूर्वदेवताके हविषि
देवतान्तरस्य सावकाशत्वात्पूर्वद्रव्यमुखेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसंघन्वेऽपि
कर्मन्तरकल्पनानवकाशान्नैमित्तिकाधिकारे समाप्ते नित्याविकारार्थं तान्येव कर्माण्यनु-
ष्ठेयानीति नास्ति कर्मभेद इति स्थितम् । यः पशुकामः स्यारसोऽमावास्यामिष्टा वरसा-
नपाकुर्यात् । ये स्थविष्ठास्तानग्रये^१ सनिमत्वेऽष्टकपालं निर्वपेथे मध्यमास्तान्विष्णवे
शिपिविष्टाय शृते चरुं ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय मदात्रे दधंश्चरुमित्यत्र^२ तुल्यश्रुत्या-
दर्शसमाप्त्यनन्तरं वत्सापाकरणेन गोदोहनं कृत्वा पूर्ववद्देवताभ्यो हविर्विमन्य देवता-
न्तरविशिष्टपशुकामेष्टिविधानात्पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेरभ्युदयवाक्यमारूप्येऽपि यागा-
न्तरविविष्टपेहापि स्यादिति पूर्ववत्प्रसिद्धं दृष्टान्तं बहिरेवोक्त्वा सौत्रं दृष्टान्तमादाय
व्याचष्टे । परोवरीयस्त्वेति । परस्माद्दर्शमाणादेः परोवराच्च वत्साभ्ये^३ वरीषाभ्यवरत-
रोऽयमुद्वीथः स च परमात्मदृष्टिसंपत्तेरनन्तर इति द्रष्टव्यम् । आकाशे चाऽऽदि-
त्यादौ च परमात्मदृष्टेरापोपाद्वीथोपास्तिसाम्येऽपि परोवरीयस्त्वाद्विगुणकोद्वीथोपास्ति-
रन्याऽन्या च हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणकोद्वीथोपास्तिस्त्वपेहापीत्यर्थः । दृष्टान्तेऽप्यवि-
कगुणानामन्योन्यत्रोपसंहाराद्विधैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । पुनरुक्त्या
विद्याभेदस्यातिस्पष्टत्वं हेतुं मत्वोक्तम् । एकस्यामिति । शाखाभेदाद्बोद्धुमेदेनापीन-
रुक्त्येऽपि तात्पर्यप्रमेयगुणभेदविशिष्टोपासनेषु नानात्वमित्याह । तद्वदिति ॥ ७ ॥

१ द. अ. 'यस्त्यादिषु' । २ स. क. ज. ब. 'दित्या' । ३ क. ज. 'कस्यां छा' । ४ स. द.
द. 'लभ्याव' । ५ द. द. 'मासेन नि' । ६ क. 'ये नि' । ख. 'ये सनिवनेऽष्टा' । ठ. 'ये सनिवनेऽ-
ष्टा' । ड. 'ये मनिवनेऽष्टा' । ७ ठ. द. 'त्र निरुक्ता द' । ८ क. ख. ड. द. 'रमात्तरं' ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ (३)

अथोच्येत संज्ञैकत्वाद्विधैकत्वमत्र न्याय्यमुद्गीथविद्येत्युभयत्राप्येका संज्ञेति । तदपि नोपपद्यते । उक्तं ह्येतत् । न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदिति । तदेव चात्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यमुद्गीथशब्दमात्रेणयोगाल्लौकिकैर्गर्वहर्तृभिरुपचर्यते । अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषूद्गीथविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामप्याग्रहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विधैकत्वं यथा संवर्गविद्यादिषु ॥ ८ ॥ (३)

पूर्वपक्षबीजमुद्राव्य दूषयति । संज्ञातश्चेदिति । अनुवादं व्याकरोति । अथेति । अत्रेति शाखाद्वयमुक्तम् । संज्ञैकत्वं विवृणोति । उद्गीथेति । पूर्वसूत्रगतं नञ्शब्दं वच्छब्देन संयोज्य परिहरति । तदपीति । पूर्वसूत्रोक्तपरिहारस्य बाधकत्वाच्चोद्यमासोऽयमित्याह । उक्तं हीति । समाख्याविशेषादभेदो गम्यते रूपभेदाच्च भेदस्तथा सति किमत्र युक्तं तत्राऽऽह । तदेवेति । रूपभेदस्यान्तरङ्गवया बलवत्तरत्वासंज्ञायाश्च श्रुतिबाह्यवया बहिरङ्गत्वात्पीरुपेयवया च सापेक्षत्वेन दुर्बलत्वाद्रूपभेदादुक्तविद्यानानात्वमेव युक्तमित्यर्थः । कथं संज्ञैक्यं श्रुत्यक्षरश्रुतबाधं तत्राऽऽह । उद्गीथेति । संज्ञैक्याद्विधैक्ये स्यादतिप्रसक्तिरित्यस्वीत्यादि व्याकरोति । अस्ति चेति । अपिशब्दोपात्तमुद्राहरणान्तरमाह । तथेति । संज्ञैक्येऽपि न चेत्तन्नैक्यं तर्हि संज्ञैक्यमुद्गीथज्ञानेऽप्यप्रयोजकमित्याह । तथेदेति । कथं तर्हि संज्ञैक्यस्य व्यभिचारित्वे प्रथमसूत्रे तस्यैक्ये हेतुत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तुशब्दसूचितमर्थमाह । यत्रेति । एवंजातीयकः प्रक्रमभेदो वा तत्तुल्यो वेत्यर्थः । असति बलवति बाधके संज्ञैक्यमपि साधकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । आदिपदेन पञ्चामिविद्या वैश्वानरविद्येत्यादि गृह्यते ॥ ८ ॥ (३)

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ (४)

“ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ” [छा० १ । १ । १]
इत्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासाप-
वादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभासनात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः
स्यादिति विचारः । तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तिताया-
मेवान्यतरबुद्धावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्य-
तेऽनुवर्तत एव तस्मिंस्तद्वुद्धिरध्यस्तेतरबुद्धावपि । यथा नात्रि
ब्रह्मबुद्धावध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या
निवर्तते । यथा वा प्रतिमादिषु विष्णवादिबुद्धयध्यासः । एवमि-
हाप्यक्षर उद्गीथबुद्धिरध्यस्येतोद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति । अपवादो
नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चि-
तायां पश्चादुपजायमाना यथार्या बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबु-
द्धेर्निवर्तिका भवति । यथा देहेन्द्रियसंघात आत्मबुद्धिरात्मन्ये-
वाऽऽत्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या “तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७]

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत्यत्रोद्गीथविशेषित्वमोकारस्यापि सिद्धवत्कृत्य प्रक्रम-
भेदाद्विद्याभेदमुक्त्वा तमेव विशेषणविशेष्यभावं निरूपयति । व्याप्तेश्चेति । ओमुद्गीथ-
शब्दयोः सामानाधिकरण्यमधिकरणस्य विषयं दर्शयति । ओमित्येतदिति । विशे-
षान्वधारणकृतं संदेहमाह । अध्यासेति । अत्र च विशेषणविशेष्यभावनिरूपणेन
विचारस्य वाक्यार्थसिद्धिर्वाच्यतादृशमाप्यं सिद्धान्ते तस्यार्थनिश्चयात्प्राप्यम् । कथमेवेषा
पक्षाणां प्रतिमानं भेदो वेति तत्राध्यासं व्युत्पादयति । तत्रेति । तेषां मध्ये योऽ-
ध्यासो नाम प्रसिद्धः स व्युत्पाद्यते । गौणी बुद्धिरसावित्युपेत्य व्युत्पादनम-
भिनयाति । द्वयोरिति । कथमन्यतरबुद्धावनिवर्तितायामन्यतरबुद्धेरध्यासः स्यात्त-
त्राऽऽह । यस्मिन्निति । अध्यस्तबुद्धयेतरबुद्धेर्निवर्त्यत्वमाशङ्क्य दृष्टान्त-
माह । यथेति । वैदिकदृष्टान्तमुक्त्वा लौकिकमाह । यथा वेति । विशे-
षमन्वधारण्यन्तार्थान्तिकमाह । एवमिति । अध्यासपक्षसमाप्ताविविशब्दः । अप-
वादव्युत्पादनं मविज्ञाय व्युत्पादयति । अपवाद इति । यत्रेति । यस्मिन्क-
स्मिंश्चिद्वस्तुनीत्यर्थः । तत्रापि लौकिकं वैदिकं चोदाहरणमाह । यथेत्यादिना ।

१ ड. ज. अ. ट. “अना” । २ अ. “ध्यासायाम्” । ३ ड. अ. “द्य योतोद्गी” । ४ ठ. ड.
“रस्य मि” । ५ क. “दय” ।

इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निर्वर्तते । यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दि-
ग्भावात्स्पन्दबुद्ध्या निर्वर्तते । एवमिहाप्यक्षरबुद्धयोद्वीथबुद्धिर्निर्व-
र्तत उद्वीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं त्वक्षरोद्वीथशब्द-
योरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव
इति । विशेषणे पुनः सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रह-
णप्रसङ्गे उद्वीथविषयस्य समर्पणम् । यथा नीलं यदुत्पलं तदा-
नयेति । एवमिहाप्युद्वीथोऽयमोकारस्तमुपासीतेति । एवमेतस्मि-
न्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमान एते पक्षाः प्रतिभान्ति
तत्रान्यतमनिर्धारणकारणाभावादनिर्यारणप्राप्ताविदमुच्यते ।
व्याप्तेश्च समक्षसमिति । चशब्दोऽयं तुशब्दस्थाननिवेशी पक्षत्र-
यव्पावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युद-
स्यन्ते । विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते । तत्रा-
ध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छब्दस्य लक्षणावृ-
त्तित्वं प्रसज्येत तैत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलम्

पूर्ववहार्तान्तिकमाह । एवमिति । इतिशब्दोऽपि पूर्ववत् । एकत्वपक्षं सप्त-
ष्टान्तं स्पष्टयति । एकत्वं त्विति । विशेषणपक्षं प्रकटयति । विशेषणमिति ।
ग्रहणप्रसङ्गे ध्येयत्वेन स्वीकारप्रसक्ताविति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यथेति । पक्षचतुष्टयं व्युत्पादितमुपसंहरति । एवमिति । अध्यासादिर्पुं
दृष्टेष्वनध्यवसायपक्षं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमाह । तत्रेत्यादिना । सूत्रस्थेचशब्दस्य
समुच्चयाद्यथार्थाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्याचष्टे । चशब्द इति । पक्षव्यावृत्तिमेव प्रक-
टयति । तदिति । तत्रत्र सामानाधिकरण्यवाक्ये चतुष्टयपक्षेषु दृष्टेष्त्विति यावत् ।
व्यावृत्त्यै पक्षत्रये विशेषणपक्षस्य प्रवेशं निषेधनादेयं पक्षमाह । विशेषणेति । कथं
प्रयानां पक्षाणां सावद्यत्वं तत्राध्यासस्य सावद्यत्वं साधयति । तत्रेति । उद्वीथबुद्धे-
रक्षरेऽध्यासेऽक्षरशब्दस्थोद्वीथे वस्मिन्वाऽक्षरबुद्धेरध्यासे सत्युद्वीथशब्दस्याक्षरे लक्षणा-
भ्यार । श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिन्याय्या येन नाध्यास इत्यर्थः । तत्रैव
दोषान्तरमाह । फलं चेति । तत्कल्पनाप्रसृत्यन्ताह । श्रूयत इति ।

१ ड. अ. निर्वर्तते । २ ड. 'निर्याद' । ३ ड. अ. निर्वर्तते । ४ ड. अ. 'वर्ततेतोद्वी' । ५ क.
ड. अ. 'न औद्वीथये' । ६ ड. अ. 'रणे का' । ७ ड. 'श्री परपक्षव्या' । अ. 'श्री परपक्ष' ।
८ क. ट. १८ । ९ ड. 'इत्यनु' । १० ड. 'दिद' । ११ क. 'एतस्य च' । १२ क. ख. 'विषये' ।

“ आपयिता ह वै कामानां भवति ” [छा० १ । १ । ७]
 इत्यादीति चेत्तत्र । तस्यान्यफलत्वात् । आध्यादिदृष्टिफलं
 हि तन्नोद्रीथाध्यासफलम् । अपवादेऽपि समानः फलाभावः ।
 मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत् । न । पुरुषार्थोपयोगानवग-
 मात् । न च कदाचिदप्योकारादोकारबुद्धिर्निवर्तत उद्रीथाद्वो-
 द्रीथबुद्धिः । न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम् । उपासनावि-
 धिपरत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते निष्प्रयोजनं हि तदा
 शब्दद्वयोच्चारणं स्यात् । एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । न च
 होत्रविषय आध्वर्यवविषये वाऽक्षर ओंकारशब्दवाच्य उद्रीथंश-
 ब्दप्रसिद्धिरस्ति । नापि सकलायां साम्प्रो द्वितीयायां भक्ताबुद्धी-
 थशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिर्येनानविरक्तार्थता स्यात् ।

तस्याध्यासफलत्वाभावाभ्यैवमित्याह । तथैति । श्रुतस्य फलस्यान्यफलत्वमेव
 व्यनक्ति । आत्मादीति । न च तस्योभयफलत्वमात्मादिदृष्टि विधातुमोमित्येवदक्ष-
 रमित्वाक्येन विशिष्टमणवाभेन पृथगुपास्तिविध्यनुपगमादिवि भावः । अपवादपक्षं
 मत्याह । अपवादेऽपीति । अध्यासं दृष्टान्वयितुमपिशब्दः । वाक्यशेषस्य तु फल
 नाध्यासेस्य नापवादस्यापि स्याद्विशिष्टोपास्तिवसंबन्धादित्यर्थः । फलाभावात्सिद्धि-
 शङ्कते । मिथ्येति । तन्निवृत्तानात्मानं कर्तृत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरानन्दमिव्याक्तिश्च दृष्टा
 नैवमोंकारबुद्ध्योद्रीथबुद्धेस्तस्या वेतरेस्या ध्वंसे कश्चिदुपासार्थो दृष्टः । तस्मान्नेदं
 फलमित्याह । नेति । अपवादमुपेत्य वैफल्यं दोषमुक्त्वाऽङ्गीकारं त्यजति । न
 चेति । उद्रीथबुद्धिर्दोकारबुद्धेरपवादिका चेदोंकारबुद्धिः सविषयादोंकारान्निरवैव ।
 ओंकारबुद्धेर्वाध्याया मिथ्याधीत्वेन स्वार्थव्याभिचारात् । यदोंकारधीरुद्रीथबुद्धेरपवा-
 दिका तदाऽपि मिथ्याधीत्वाबुद्धीधवीः स्वार्थान्निरवैव । न चैवं दृष्टमत्रे । नापवाद
 इत्यर्थः । किंचापवादेनास्य वाक्यस्य तात्पर्यमुपास्तिपरत्वादित्याह । न चेति ।
 एकत्वपक्षं निराह । नापीति । विकशब्दस्य कोकिलशब्देन व्युत्पादनवदन्यतरशब्द-
 स्यान्न्यतरशब्देन व्युत्पादनं फलवदेवेत्याशङ्क्य सद्विधार्थपादेरसत्त्वान्नैवमित्याह ।
 एकेनेति । ओंकारोद्रीथशब्दयोरुद्रीथार्थत्वादन्न्यतरेण तत्सिद्धेर्न शब्दान्तरमर्थवदि-
 त्यर्थः । किंचैकत्वपक्षे किमुद्रीथस्याक्षरेऽन्तर्भावोऽक्षरस्य वेतरस्मिन्निति विक-
 ल्प्याऽऽद्यं निराह । न चेति । द्वितीयं मत्याह । नापीति । उद्रीथशब्दस्याक्षरे
 तच्छब्दस्य चोद्रीथे प्रसिद्धचमावे तयोरेकार्थत्वाहिर्त्यं फलवीत्याह । येनेति । पक्ष-

परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते । व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसञ्जीत्यत उद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्यते । कथं नायोद्गीथावयवमूत ओंकारो गृह्यतेति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा । उद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वात् । सत्यमेवमेतत् । लक्षणायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव । अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा विशेषणपक्षे त्ववयवविवचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति संनिकृष्टौ । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः

अयं सावद्यत्वेनापोच निरवयवं पक्षं गृह्णाति । परिशेषादिति । तत्र सौत्रं पदमादाय विभज्यते । व्याप्तेरिति । तथाऽपि कथं विशेषणपक्षसिद्धिस्तत्राऽऽह । सर्वेति । इहेत्युपासनोक्तिः । तत्प्रसङ्गे वाक्यशेषविरोधः स्यादिति मत्वा श्रूते । अत इति । समवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदित्युपगमादोंकारस्य विशेष्यस्य सर्ववेदव्यापित्वाद्बुद्धौ येन विशेषणेन व्यभिचारवारणेऽपि सर्वस्या द्वितीयस्या भक्तेरुद्गीथशब्दवायास्तदवयवे संभवाभावादयुक्तमोंकारविशेषणत्वमुद्गीथस्येत्याशङ्क्यावयवलक्षणार्थत्वमुद्गीथशब्दस्योपेत्याऽऽह । कथमिति । इतिशब्दो वृत्तिकयापदेन संबध्यते । न चोद्गीथस्यैवावयविनो लक्षणा स्यादोंकारेणावयवेनेति युक्तमोंकारस्योपरिष्ठाद्विस्तरेण व्याख्यास्यमानतया प्रचानत्वात्तेन भक्तिलक्षणायामुद्गीथपदेन भक्तिविशेषस्यैवार्पणे व्यभिचाराभावाद्विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । लक्षणाप्रसङ्गेनाध्यासस्य निरस्तत्वादयमपि पक्षो दोषसाम्यान्नापादेयः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । उद्गीथशब्दस्यावयवे लक्षणाप्रसङ्गिकरोति । सत्यमिति । अध्यासपक्षवदयमपि तर्हि पक्षो नोपादेयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । लक्षणायामिति । पक्षद्वये तुल्यायामपि लक्षणायामध्यासपक्षमुपेक्ष्य विशेषणपक्षमाह्वयामहे तत्र लक्षणाभिप्रेत्य वाक्याग्राह्यत्वात्तत्रैव लक्षणायाः संनिक्षिप्यविषयतया बलीयस्त्वात् । अध्यासे तु गौणी धीरसावित्युक्तत्वात् । लक्ष्यमाणगुणवत्येकस्मिन्नितरशब्दस्यावसानालक्षणाया विप्रकृष्टविषयत्वेन दीर्घल्यादित्यर्थः । अध्यासपक्षे लक्षणाया विप्रकृष्टविषयत्वं स्पष्टयति । अध्यासेति । सिद्धान्ते लक्षणायाः संनिकृष्टविषयत्वेन प्रचलत्वं प्रकटयति । विशेषणोक्त । अवयवविवचनेन शब्देनावयवलक्षणाया लौकिकत्वाभावं मत्याह । समुदायेष्विति । पटो दम्यो ग्रामो दम्ब इति तदेकदेशाद्देऽपि समुदायशब्दो लक्षणायाऽवयवे प्रयुज्यते तथोद्गीथ-

१ घ. ट. 'सर्ववेदव्या' । २ द. म. 'विनिष्यते' । ३ ज. 'मेत' । ४ द. 'मेव त' । ५ द. म. 'ए लक्षणा । स' । ६ द. प्रस्ता । ७ ट. 'वेऽप्युपादे' । ८ ठ. ट. 'म्यात्ताऽऽदे' । ९ द. ट. 'यत्त' । १० द. ट. 'क्षयस्य' ।

पट्टग्रामादिषु । अतश्च व्याप्तेर्हेतोरोग्मित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथ-
मित्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवयवमित्यर्थः ॥ ९ ॥ (४)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ (५)

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रेष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राण-
स्योपास्यत्वमुक्तम् । वागादयोऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता
उक्ताः । ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः “यद्वा अहं वसिं-
ष्टाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि” [बृ० ६ । १ । १४] इत्यादिना ।
अन्येषामपि तु शास्त्रिणां कोपीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु
“अथातो निःश्रेयसादानम्” “एता इ वै देवता अहंश्रेयसे विव-
दमानाः ” [को० २ । १४] इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठ्य-
मुक्तं न त्विमे वसिष्ठत्वादयोऽपि गुणा उक्ताः । तत्र संशयः

शब्दोऽपि द्वितीयमकस्यवयवेऽक्षरे लक्षणया वर्तित्येते न चाक्षरस्योद्गीथावयवत्वं वदुषा-
सनं च विधेयमिति वाक्यभेदः । विशिष्टाक्षरानुवादेनोपास्यत्वेरेव वत्तद्गुणवत्यास्तत्तत्फलवि-
शिष्टायाः समस्तेन वाक्येन विधानादिति भावः । उक्तहेत्वानुवादेनावशिष्टं सूत्रपदं
व्याकुर्वन्विशेषणपक्षस्य निरवयवमुपसहरति । अतश्चेति ॥ ९ ॥ (४) ॥

ओंकारस्योद्गीथगुणकस्येवोपास्यत्वेत्युक्ते प्राणस्यापि वत्तदुक्तगुणमात्रस्यैव तत्र तत्रो-
पास्यत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । विषयं वक्तुमविगीतमर्थमाह । वाजिनामिति ।
शाखाद्वयेऽपि संप्रथमर्थोन्तरमाह । वागिति । सा हि वसिष्ठत्वगुणा वाक् । वाग्मिनो
हि लोके सुखिनो वसन्ति । चक्षुश्च प्रतिष्ठागुण चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । संप-
द्गुणं श्रोत्रम् । तद्वत् एव श्रवणार्थवधारणकर्मसंपत्तिदर्शनात् । आयतनगुण मनः ।
भोग्यानां तत्र वृत्तिद्वारा निधानादित्युभयत्रापि श्रुतमित्यर्थः । तत्र तर्हि बहूनामुपा-
स्यत्वेष्ट्याशङ्क्याऽऽह । ते चेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्राणाधीनत्वसिद्धेर्वागादि-
स्थितेः प्राणे स्वगुणा वागादिभिरर्पिता इत्यर्थः । शास्त्रान्तरेऽपि संप्रथमर्थमाह ।
अन्येषामिति । निःश्रेयसं श्रेष्ठ्यं तस्याऽऽदानं निवारणं तदन्तरेणोपास्यत्वेरयोगात्त-
त्पस्तुतमधिकृतमित्याह । अथेति । एता इ वै देवता वागाद्यभिमानिन्योऽहंश्रेयसे
सकीयश्रेष्ठत्वायेति यावत् । अविगीतेमर्थमुक्त्वा विगीतेमर्थमाह । न त्विति । एवंश-
ब्दान्ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणमत्यभिज्ञानाच्च वसिष्ठत्वादिगुणेषु संशयमाह । तत्रेति ।

किंमिमे^१ वसिष्ठत्वादयो गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्नत
नास्येरन्निति । तत्र प्राप्तं तावन्नास्येरन्निति । कुतः । एवंशब्दप्र-
योगात् । “अथो य एवं विद्वान्माणे निःश्रेयसं विदित्वा”
[कौ० २ । १४] इति हि तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते ।
एवंशब्दश्च संनिहितावलम्बनो न शास्त्रान्तरपरिपठितमवेजातीयकं
गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम् । तस्मात्स्वप्रकरणस्यैव गुणै-
रनिराकाङ्क्षत्वमिति । एवं प्राप्ते प्रत्याह । अस्येरन्नमे गुणाः कचि-
दुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि । कुतः । सर्वाभिदात् । सर्वत्रैव तदे-
वैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । प्राणसंवादादिसारूप्यात् ।
अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्र नास्ये-

कचिदिति वाजसनेयकच्छान्दोग्योक्तिः । अन्यत्रेति कीर्तिवकिप्रवृत्तिशाखोच्यते ।
अत्र च वसिष्ठत्वादिगुणोपसंहारद्वारा वाक्यार्थविहितोरेव निरूपणात्पादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे यथाश्रुति गुणव्यवस्था । सिद्धान्ते गुण्यनुरोधात्तदव्यवस्थेति मत्वा पूर्वपक्षयति ।
तत्रेति । विद्येक्यादनुमानादुपसंहारे कथमनुपसंहारः स्यादिति शङ्कते । कुत इति ।
ओंकारस्य सर्वत्र प्राप्तावुद्गीयविशेषणादन्यव्यावृत्तिवदेवं विद्वानिति संनिहितालम्बना-
देवंशब्दादसंनिहितस्य विद्येक्यद्वाराऽनुमिवस्य वसिष्ठत्वादेर्व्यावृत्तिर्पुनरेत्याह । एवं-
शब्देति । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठः सिद्धस्तथा प्राणं श्रेष्ठचगुणं विद्वान्यः
कश्चिदधिकृतः सन्नप्राप्ते सोऽपि प्राणे श्रेष्ठत्वं विदित्वोपास्य प्राणात्मकत्वमाप्त्या
श्रेष्ठ्याचन्विचो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवंशब्दसंयोगेऽपि विद्याया वसिष्ठत्वादिगुण-
वत्त्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । तत्र तत्रेति । योऽसौ वा तद्विद्याप्रकरणमुच्यते । एक-
त्वाद्विद्याया वेद्यार्थकेणैवंशब्देन शास्त्रान्तरोक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां परामर्शः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । शब्दस्य शब्दमेवाऽऽनुमानिकादपि संनिहित-
मिति कुतः शास्त्रान्तरायगुणवीरित्यर्थः । विद्याया निराकाङ्क्षत्वायै शास्त्रान्तराय-
मपि गुणजावमिह परामृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुमाप्य
सिद्धान्तमसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञा व्याकरोति । एवमिति । कचिदुक्तानां गुणानां गुणान-
भिधायिशास्त्रासुपसंहारे सर्वत्र तत्पसङ्गात्कचिदेवोपसंहारे निमित्तं पृच्छति । कुत
इति । तत्र सौत्रं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे । सर्वेति । सर्वासु शास्त्रासु प्राणज्ञानस्यैक्ये
मानमाह । अभिन्नमिति । प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति । प्राणेति । आदिशब्दः श्रेष्ठत्वादि-
ग्राही । ज्ञानैक्येऽपि यथाश्रुति गुणव्यवस्थामाशङ्क्योक्तम् । अभेदे चेति । गुण्याक-

१ ड. ज. किमेते वं । २ ट. मेते वं । ३ क. ड. ज. ट. “न्दसंयो” । ४ झ. ट. “ति त” ।
५ झ. “पठि” । ६ ट. “प्राच । अ” । ७ ट. “दित्यात्” । ८ क. ख. “त्यर्थे शा” ।

रन् । नन्वेवंशब्दस्तत्र तत्र भेदेनैवजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाप-
समर्पयतीत्युक्तम् । अत्रोच्यते । यद्यपि कौपीतकिब्राह्मणगतेनैवं-
शब्देन वाजसनेपिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितमसंनिहितत्वा-
त्तथाऽपि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेपिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन
तत्संशब्दितमिति न परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावेकद्वं गुणजातं
स्वशाखागताद्विशिष्यते । न चैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना
वा भवति । एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव
सर्वत्र भवन्ति गुणवतो भेदाभावात् । न हि देवदत्तः शौर्यादि-
गुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरं गतस्तदैश्वर्यैरविभाषितशौर्या-
दिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथाच तत्र परिचयविशेषादेशान्त-
रेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते । एवमभिपोगविशेषाच्छास्त्रान्त-
रेऽप्युपास्या गुणाः शास्त्रान्तरेऽप्यस्येरन् । तस्मादेकप्रधानसंबद्धा
धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥ १० ॥ (५)

एगुणानां व्यवस्थोक्तिरनुमानविरुद्धेत्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते । नन्विति । अनु-
मानस्य शब्दविरोधं परिहरन्नाह । अत्रेति । असंनिहितत्वादेवंशब्देन वसिष्ठत्वाद्वि-
ग्रहायोगान्नानुमानश्रुत्यविरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । वाजसनेपिब्राह्मणस्येन
वावेवंशब्देन वसिष्ठत्वाद्विगुणजातस्य प्राणधिसंबन्धः सिद्धः सेव कौपीतकिब्राह्मणेऽपि
प्रत्यभिज्ञाया तथाच तद्वेनापि वसिष्ठत्वाद्येवंशब्देन शक्यं पराश्रयमित्यर्थः । शब्दस्य
शब्दोक्तमेव संनिहितं न विजातीयानुमासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । इति नेति । न हि
शब्दस्य शब्दमेव संनिहितं किंतु शब्दोक्तार्थेनान्तरीयकतया प्राप्तमापि बुद्धिर्स्थ
शब्दस्य संनिहितमेव पूर्णमधीत्यस्य जुहूपस्थापितक्रतुवदवः संनिध्याविशेषादेवंशब्देन
तस्यापि समग्रसिद्धिरिति भावः । अनुमानतः शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारे परिगणितत्वं
श्रुतं हीयेताश्रुतानामपि गुणान्वराणामत्रोपसंहारादित्याशङ्क्यानुमायाः श्रुत्यविरुद्धा-
र्थत्वान्नैवमित्याह । न चेति । तदेव व्यनक्ति । एकस्यामिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन
समर्पयति । न हीति । शब्दोक्तनान्तरीयकमपि संनिहितमेवेत्युक्तं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । यथार्चेति । देवदत्तैक्यात्तस्मिन्बुद्धिस्थे तद्गुणानां बुद्धिस्थतावज्ज्ञानैक्यात्त-
स्मिन्बुद्धिसंनिहिते तद्गुणा अपि तथा भवन्त्याह । एवमिति । अनुमानस्याविरोधे
कलिवमाह । तस्मादिति ॥ १० ॥ (५)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिध्वानन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं
सर्वगतत्वं सर्वात्मैत्वमेवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः कचित्केचि-
च्छ्रूयन्ते । तेषु संशयः किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यावन्तः
श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किं सर्वे सर्वत्रेति । तत्र
यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ ग्राह्यायामिदमुच्यते । आनन्दादयः
प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् ।
सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवद-
त्तशौर्पादिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥

माणस्य सविशेषत्वाद्युक्तः शास्त्रान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वा-
त्तद्वर्गः स्वशास्त्रगतैरेव प्रमिविसिद्धेर्नाऽऽनन्दाद्युपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
आनन्दादय इति । विषयं दर्शयति । ब्रह्मेति । ब्रह्मैक्यनिर्विशेषत्वाभ्यां संशयमाह ।
तेष्विति । वेद्यब्रह्मैक्यादेवंशब्दवदपवादकादृष्टेऽश्रौत्सर्गिको गुणोपसंहारः स्यादित्याश-
ङ्क्य ब्रह्मैक्यादानन्दादीनां सर्वत्रोपसंहारे संयद्वाप्तत्वादयोऽपि किमिति नोपसंहिये-
रन्नित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति । तत्रेति । संयद्वाप्तत्वादीनामुपासनार्थमुक्तानां यथाविधि
व्यवस्था । सत्यादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमित्यर्था यत्र यत्र वस्तुतत्त्वधीस्तत्र तत्रोपसंहियेर-
न्नित्युक्त्वा वाक्यार्थधीहेतारेवात्र निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सत्याद्यनुपसंहारे
तत्त्वामितिः । सिद्धान्ते तदुपसंहारे तत्त्वमिविसिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तमाह । इद-
मिति । शास्त्राभेदेनोदितानुदितहोमकार्येताव्यवस्थावदिहापि शब्दभेदेन व्यवस्था
स्यादिति शङ्कते । कस्मादिति । पूर्वहेतुमिहाऽऽकृत्योदाहरति । सर्वेति । हेतुमेव
विवृणोति । सर्वत्रेति । ब्रह्मणः सर्वत्रैक्ये फलितमाह । तस्मादिति । धर्मिणः सर्व-
त्रैकत्वेऽपि धर्माणां यथाश्रुति व्यवस्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । सत्यज्ञा-
नादयो मिथो विशेषणविशेष्यभूता विरुद्धान्तवज्जडादिभ्रान्ति निवर्त्यन्तः सत्त्वादिपरा-
परसामान्यापारम्भतामेकामानन्दव्यक्तिं लक्षयन्ति । न चैकस्मादेव पदान्तादत्रां ब्रह्म
सिध्यति पदमात्रप्रयोगे विरोधाभावात्तद्वक्षणानुत्थानात्प्रयोक्तव्ये पदान्तरे संभावितसम-
स्तभ्रान्तिनिरोधनसमर्थं पदजातं प्रयोक्तव्यमित्यारोपितभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थे परशास्त्रीयमपि
पदवृन्दमत्रोपसंहंस्यमिति मन्तव्यः ॥ ११ ॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र
संकीर्णन् । तथा हि तैत्तिरीयक आनन्दमयमात्मानं प्रक-
म्याऽऽभ्यापते “ तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ”
[तै० २ । ५ । १] इति । अत उत्तरं पठति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयक आभ्यातानां नास्त्य-
न्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परा-
पेक्षया भोक्तृन्तरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपच-
यापचयौ च सति भेदे संभवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म “ एकमेवाद्वि-
तीयम् ” [छा० ६ । २ । १] इत्यादिश्रुतिभ्यः । न चैते प्रिय-
शिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेत इत्युपदिष्टमस्माभिः
“ आनन्दमयोऽभ्यासात् ” [ब्र० सू० १ । १ । १२] इत्यत्र ।
अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते
न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादी-

आनन्दमयस्य ब्रह्मणः सर्वत्रभेदात्तद्धर्मत्वेनाऽऽनन्दादिवत्प्रियशिरस्त्वादयोऽपि
तत्र तत्र प्रसज्येरन्नो चेदानन्दादयोऽपि सार्वत्रिका न स्युरिति शङ्कते । नन्विति ।
ब्रह्मधर्माणां सर्वत्र संकरे सर्वाति यावत् । ब्रह्मधर्मवैवे वेपामसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह ।
तथा हीति । सूत्रेणोत्तरमाह । अत इति । तत्र प्रतिज्ञा विभजते । प्रियेति । हेतुं
व्याकरोति । यदिति । इष्टवस्तुसामान्याधिकृतं प्रीतिमात्रं प्रियम् । पुत्रादिविशेषलाभ-
कृतो हर्षविशेषो मोदः । स पुत्रप्रकृष्टः सम्प्रमोदः । सुखसामान्यमानन्द इत्येवमेते पर-
स्परापेक्षयोपचयापचयरूपा भोक्तृभेदाच्च तथात्वभाजो जीवेषु सुखादिर्वैचित्र्यदृष्टेरि-
त्यर्थः । वेपामेवंरूपत्वोपलभ्येऽपि किमायावमित्याशङ्क्याऽऽह । उपचयेति ।
तर्हि ब्रह्मण्यपि भेदोऽस्तु नेत्याह । निर्भेदं त्विति । अतो यत्र यत्र ब्रह्मं प्रतिपाद्यं
तत्र तत्र प्रियशिरस्त्वादीनां न प्राप्तिरिति शेषः । ब्रह्मधर्मत्वमेपासुपरेषोक्तं तदेव नास्ती-
त्याह । नचेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे कथं तद्धर्मणामेपासुब्रह्मधर्मवेत्याशङ्क्याऽऽ-
नन्दमयाधिकरणे वृत्तं स्मारयति । कोशेति । इतश्च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मवाक्ये न
प्राप्तिरित्याह । अपिचेति । अस्तु तर्हि चित्तावतारोपायत्वेनैव सर्वत्र ब्रह्मवाक्ये
तत्प्राप्तिस्तत्राऽऽह । एवमपीति । वेदा ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि न ब्रह्मवाक्ये
सर्वत्र प्राप्तिर्द्रष्टव्यत्वेनानुपदेशात् । अब्रह्मधर्मत्वाच्च । चित्तावतारस्तु तत्र तत्रोक्तैरेव

नाम् । ब्रह्मधर्मास्त्वेतान्कृत्वा न्यापमानमिदमाचार्येण प्रदर्शितं
 मियशिरस्त्वाद्यप्यगिरिति । स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मध-
 र्मेषुपासनायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः^१संपद्वैमादिषु सत्यकौमादिषु
 च । तेषु हि सत्यप्युपास्येस्य ब्रह्मण एकत्वे प्रक्रममेदादुपासना-
 भेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा च द्वे^२नार्या-
 वेकं दृषतिमुपासते छत्रेणान्या चामरेणान्या तत्रोपास्यैकत्वेऽ-
 प्युपासनभेदौ धर्मव्यवस्था च भवत्येवमिहापीति । उपविताप-
 चित्तगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते न
 निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि । अतो न सत्यकौमत्वादीनां धर्माणां
 कचिच्छ्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ (६)

इतरे त्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनापैवोच्य-
 माना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे

धर्मः संवद्वैषामुपसंहारं काङ्क्षतोत्यर्थः । अब्रह्मधर्मत्वेनैषामुपसंहारकाङ्क्षामावादनर्पक-
 मिदं सूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । कृत्वाचिन्वाफलमाह । स चेति । तत्रापि
 ब्रह्मैक्यात्मिकमित्यन्योन्यत्रोपसंहारो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तेष्विति । तेषां
 धर्मानामुक्तानां विधिपारतत्र्याद्यत्र यावद्गुणविशिष्टतयोपास्तिर्विधीयते तत्र तावतामेव
 ध्येयता नान्येषामित्यन्योन्यत्रानुपसंहार इत्यर्थः । उपास्येकमे कथमुपास्तिभेदो धर्मभेदो
 वेत्याशङ्क्याऽऽह । यथाचेति । विध्यधीनेषु धर्मेषु विधियविक्रम्य संकरो नास्तीत्युप-
 संहर्तुमिति शब्दः । सगुणवनिर्गुणेषोऽपि ब्रह्मेत्वाविकोपादुपसंहारानुपसंहारव्यवस्था किं न
 स्यात्तत्राऽऽह । उपाचतेति । सगुणनिर्गुणयोर्वैषम्यमुक्त्वा सूत्रे विवक्षितं वदन्नुपसं-
 हरति । अतो नेति ॥ १२ ॥

त्रिविधपरस्त्रीभ्यः सत्यकायत्वादिभ्यो वस्तुधर्माणामानन्दादीनां ब्रह्मत्वत्वमित्युपयो-
 गितया यत्र यत्र ज्ञेयं ब्रह्मोच्यते तत्र तत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह । इतरे त्विति ।
 सूत्रितं विशेषं निगदयति । इतरे त्वित्यादिना । ब्रह्मस्वरूपसिद्धयर्थमुच्यमानत्वमे-

१ इ. अ. दर्शितं । २ अ. संपद्वैमात्मादि । ३ इ. अ. "द्वैमात्मादि" । ४ क. इ. अ. अ.
 "वामत्मादि" । ५ इ. अ. इ. "एवम्" । ६ इ. अ. द्वे भार्ये एकं । ७ इ. अ. "भेदे धर्म" । ८ इ.
 "वामादी" । ९ इ. इ. "धर्मभेदा" ।

सर्वत्र प्रतीपेरन्निति वैषम्यं प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त
इति ॥ १३ ॥ (६)

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके हि पठ्यते “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं
मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः ” [कठ० ३ । १०] इत्यारभ्य
“ पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” [कठ० ३ ।
११] इति । तत्र संशयः । किमिमे सर्व एवार्थादियस्ततस्ततः
परत्वेन प्रतिपाद्यन्त उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपा-
द्यत इति । तत्र तावत्सर्वेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति
मतिः । तथा हि श्रूयते “ इदमस्मात्परमिदमस्मात्परम् ”
इति । ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयितेषु वाक्यभेदः
स्यात् । नैष दोषः । वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्पेव ह्येतानि
वाक्यानि प्रभवन्ति बहूनर्थान्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुम् ।

वाऽऽनन्दादीनां वैषम्यार्थं कथयति । प्रतिपत्तीति । सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वात्मत्वपूर्-
णत्वलक्षणाः पञ्च पदार्था ज्ञानाधिकारे सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति वक्तुमि-
तिशब्दः ॥ १३ ॥ (६)

ब्रह्मत्वमावप्रोपसंहार्यधर्मोक्त्यनन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूप-
धर्मस्य ब्रह्मप्रमित्युपायत्वं वदति । आध्यानापेति । विषयवाक्यं पठति । काठक
इति । वाक्यभेदामेदानिर्धारणेनार्थादीनाधिकृत्य संशयमाह । तत्रेति । विद्यामेदा-
भेदप्रसङ्गेन वाक्यभेदाभेदयोस्त्वन्नित्यनविद्यामेदाभेदयोर्वा चिन्तया वाक्यार्थधीहोरेवै
चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्यामेदः । सिद्धान्ते तदभेदात्तदभेद
इत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । तत्र हेतुमाह । तथा हीति । पूर्वपक्षमाक्षिपति ।
नन्विति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो दोषोऽत्र तु वाक्यभेद प्रवेति समाधत्ते ।
नेति । उपपत्तिमेवाऽऽह । बहूनीति । सर्वेषां प्रत्येकं परत्वोक्तिरफलेत्याशङ्क्य—

“ दक्ष मन्वन्तराणीह विद्वन्वीन्द्रियचिन्तकाः ”

इत्यादिस्मृत्येर्ध्यानद्वारा प्रत्येकं परत्वोक्तेः सफलत्वादिदेरपूर्वार्थवया च प्रामाणिकस्य

तस्मात्प्रत्येकमेव परत्त्वप्रतिपादनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 पुरुष एव क्षेत्रः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति पुक्तं न प्रत्येक-
 मेवां परत्त्वप्रतिपादनम् । कस्मात् । प्रयोजनाभावात् । न
 हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा ।
 पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थोद्घातातीते प्रतिपन्ने
 दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः । तथा च श्रुतिः “निचाप्य
 तन्मृत्युमुत्थातममुच्यते” [कठ० ३।१५] इति । अपि च परप्रति-
 पेदेन काष्ठोपशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्त्यर्थं
 पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति । आध्यानायेति । आध्यान-

वाक्यभेदस्येष्टत्वात्प्रत्येकमर्थोदीनां परत्वं प्रविषाद्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।
 पूर्वपक्षमनूय सूत्राद्विहिरेव सिद्धान्तं प्रविज्ञानीते । एवमिति । पुरुषपरत्वस्य शक्ति-
 विषयस्य तात्पर्यमयत्ववदर्थोद्विपरत्वानामपि शक्तिविषयत्वादपूर्वत्वाच्च तात्पर्यमेयत्वं
 किं न स्यादिति शङ्कते । कस्मादिति । तात्पर्यमेयत्वनिमित्तफलाभावाच्चार्थोद्विपरत्वानां
 तन्मेयवेति मत्वाऽऽह । प्रयोजनेति । कथं प्रयोजनाभावोक्तिरित्याशङ्क्या-
 न्वयव्यातिरेकसिद्धं शास्त्रसिद्धं वा फलमिति विकल्प्याऽऽह निराह । न
 हीति । द्वितीयं प्रत्याह । श्रूयते चेति । प्रकरणस्यास्य वस्तुपरत्वदृष्टेरुपा-
 स्तिविधिपरत्वायोगोपरमपुरुषार्थदेवत्ववधीपरत्वे च समवतीन्द्रियाद्युपासरयधीनसृदि-
 सिद्धावान्तरपुमर्थापरत्वायोगान्न प्रत्येकमर्थोद्विपरत्वसिद्धिरित्यर्थः । पुरुषस्य परत्वधीरपि
 न फलवती परत्वधीत्वादर्थोद्विपरत्वधीवदित्यनुमानात्कथं स्वम्यवेऽपि पुरुषार्थदे-
 वैफलत्वमित्याशङ्क्यानर्थान्तर्यतोपलक्षितानवच्छिन्नचिदावुविषयत्वात्पुरुषपरत्वदृष्टेर-
 नर्थावच्छेदकत्वमनुभवसिद्धमित्याह । पुरुषे त्विति । अज्ञानमित्याद्योशान्तेर्दृष्टफलत्वा-
 दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना न युक्तेति मत्वाऽऽह । दृश्यत इति । सत्यदृष्टकल्पना न युक्तेति
 विद्वदनुभवे विमतिपक्ष इति पुरुषपरत्वदृष्टेर्दृष्टफलत्वे श्रुतिमाह । तथाचेति । इव-
 आस्य रुंदर्मस्य सर्वस्मात्परत्वेन पुरुषप्रमितिपरत्वेत्याह । अपिचेति । पुरुषान्न पर-
 मितिनिषेधलिङ्गेन सा काष्ठेति काष्ठोपशब्देन बाधवधित्वेन परत्वोक्तिलिङ्गेन च पुरुष-
 विषयमादरं तात्पर्यं दर्शयन्वेद इति यावत् । पूर्वापरप्रवाहोक्तिः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादपर-
 स्यापरस्य परत्वोक्तिः । ध्यानविधेरहमावात्परपुरुषमित्येध्यानार्थत्वा कथं सूत्रितेत्याश-
 ङ्क्य सूत्रावयवं व्याचष्टे । आध्यानेति । निर्गुणवर्गमभिविरपि ध्यानार्थो ब्रह्म-

१ ट. 'मेतेवा' । २ ट. 'कस्मैवा' । ३ अ. 'रत्वे' । ४ अ. ट. 'प्राप्ता' । ५ द. क.
 'शक्ति' । ६ क. 'ते पु' । ७ अ. 'त' । ८ अ. 'गुणात्' । ९ अ. 'शून्यो' । १० क. 'तत्त्व' ।
 १० ट. द. 'समि' ।

[अ० ३ पा० ३ सू० १५] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ८

पूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाऽऽ-
ध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ (७)

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थे वेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः । पत्कारणम्

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वत्प्रपञ्चा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शभिः”

[कठ० ३ । १२] इति प्रकृतं पुरुषमात्मैत्याह । अतश्चानात्म-
त्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते । तस्यैव च दुर्विज्ञानतां
संस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति । तद्विज्ञानायैव च “ यच्छे-
द्वाङ्मनसी प्राज्ञः ” [कठ० ३ । १३] इत्याधानं विदधाति ।
तद्व्याख्यातम् “आनुमानिकमप्येकेषाम्” [ब्र० सू० १।४।१]
इत्यत्र । एवमनेकप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते
नेतरेषु । अपि च “सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्”

मिवित्वात्सगुणवद्भामिविवादिष्याशङ्क्य तवस्तु तमित्यादिश्रुतिविरोधमाह । स
गिति ॥ १४ ॥

सर्वस्मात्परत्वेन पुरुषस्यैवात्र प्रतिपाद्यत्वे हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । सू-
चशब्दं व्याकरोति । इतश्चेति । तदेव स्फुटयन्नात्मशब्दं विमज्जते । यदिति । आ-
नोऽप्रकाशमानत्वं स्वाभाविकमिति शङ्कां वारयति । दृश्यते त्विति । तस्यां श्रुत-
आत्मेत्यस्यार्थमाह । प्रकृतमिति । सूत्रगतपञ्चम्या विवक्षितमर्थमाह । अतश्चेति
अवशिष्टपूर्वोक्तस्यार्थमाह । तस्येति । उत्तरार्थे वात्पर्यमाह । संस्कृतेति । चशब्द-
चितं हेत्वन्तरमाह । तदिति । वागादिनियमनमात्रं मन्त्रे प्रवीतं न पु ध्यानविधि-
त्याशङ्क्याऽऽह । तद्व्याख्यातमिति । अज्ञातार्थज्ञापनस्वाम्यादागमस्याऽऽत्म-
श्रुत्यैव दुर्ज्ञानत्वोक्तेर्वस्तुतश्च तथात्वादर्थार्थानां च सुगमत्वात्तेषां परत्वोक्तिरपि तत्
वेत्ताभिप्रेत्योपसंहरति । एवमिति । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यादपि पुरुषपर-
वात्पर्यं संदर्भस्य सिद्धमित्याह । अपिचेति । तद्विष्णोः परमं पदम् । पुरुषात्र
किंचिदित्युपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यात्फलवाचि सर्वस्मात्परत्वे पुरुषस्य प्रतिपाद्ये सत्य-
न्तरवाक्यानां तदेकवाक्यवयायोगे वाक्यमेवादिकल्पने गौरवात्परपुरुषपरत्वमेव सं-
भस्येति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति । स इति । प्रभित्सितत्वाच्च पुरुषस्यैव प्रमेयवेत्याह

[कठ० ३ । ९] इत्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थं एवापमोन्नाय इत्यवसीयते ॥ १५ ॥ (७)

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यात्किञ्चन मितस्त ईक्षत लोकास्तु सृजा इति” [ऐ० १ । १] “ स इमाँल्लोकानसृजताम्भो गरीचीर्मरमापः” [ऐ० १ । २] इत्यादि । तत्र संशयः । किं पर एवाऽऽत्मैहाऽऽत्मशब्देनाभिलष्यत उक्तान्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तं न परमात्मैहाऽऽत्मशब्दाभिलष्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात् । वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो हृदयते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् । ईक्षणपूर्वकसप्तृत्ववचनाच्च । नेत्युच्यते । लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महामू-

किमिति । अर्थोनामिन्द्रियाकर्षकत्वेन परत्ववत्परास्मिन्नात्मनि सर्वनियम्याकर्षकत्वेन परत्वं निश्चितमिति मत्वाऽऽह । इन्द्रियादीति ॥ १५ ॥ (७)

वाक्यभेदभयादर्थोदीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वे प्रत्युक्ते देवादिकर्तृत्वेन प्रकृतापरब्रह्मणोऽन्यो लोकस्रष्टा परो नोपेयो वाक्यभेदमसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । विषयवाक्यमुदाहरति । ऐतरेयक इति । आत्मशब्दस्य परत्र सूत्रे च प्रयोगात् विषयीकृत्य संशयमाह । तत्रेति । आत्मशब्दस्य वाक्यार्थज्ञानोपयुक्तस्य परमात्मविषयत्वोक्त्या सत्यत्वादीनां तत्प्रमित्युपयोगिनामुपसंहारासिद्धेरस्ति पादादिसंगतिः । आत्मशब्दस्यापरविषयत्वे तदर्थप्रमित्यर्थं पूर्वपक्षे सत्याद्यनुपसंहारः । सिद्धान्ते तस्य परविषयत्वे तत्प्रमित्यर्थं तदुपसंहार इत्यभिप्रेत्य विगृह्य पूर्वपक्षयाति । किमिति । परशब्दवान्यत्ववदात्मशब्दवान्यत्वमपि तस्यैव किं न स्यादित्याह । कस्मादिति । आत्मविषयवाक्यस्य सूत्रे वात्पर्यायेद्विद्याऽध्यामीष्टा तैज गुणोपसंहारोऽस्वीत्याह । वाक्येति । पूर्वपक्षमातिषेति । नन्वेति । सुतरामित्युक्तमेव हेतुद्वयोक्त्या प्रकटयति । प्रागिति । लोकसप्तृत्वलिङ्गाद्वाक्यान्वयः सूत्रविषयो न परात्मगामीत्याह । नेतीति । परस्यापि लोकसप्तृत्वसर्वकारणत्वादिति लिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । परमात्मनीति । तत्कर्तृत्वसर्गस्याऽऽकाशादिमहामूवादित्वादस्य चावधात्वदृष्टेः

तद्यष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्विहाऽऽदातुच्यते । लोकाश्च
महाभूतसंनिवेशविशेषाः । तथाचाम्भःप्रभृतील्लोकत्वेनैव निर्वे-
वीति “अदोऽम्भः परेण दिवम्” [ऐ० १ । २] इत्यादिना ।
लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण कियत
इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति “आत्मेवेद-
मग्र आसीत्पुरुषविधः” [बृ० १ । ४ । १] इत्याद्या । स्मृतिरपि

“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत”

इति । ऐतरेयिणोऽपि “अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः”

इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति ।

आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते “आत्मेवेदमग्र आसी-

सूत्रस्य च लोककर्तृकतायाः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्नान्न परएहीतिरित्यर्थः । लोकशब्देनात्र
महाभूतानामेवोक्तः सृष्टेरिहापि महाभूतादित्वमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । लोकाश्चेति ।
महाभूतसंनिवेशविशेषे लोकशब्दस्य कृत्वत्वेऽपि प्रकरणादिह महाभूतान्येव से एते-
रन्नित्याशङ्क्याऽऽह । तथाचेति । अम्भो मरीचोर्भरमाप इति सूत्रयित्वा स्वयमेव
श्रुतिर्विवृणोति । अदस्त्वदम्भः परेण दिवं दिवः परस्वाहच्योर्धुप्रतिष्ठो लोको दिवमारभ्यो-
परितनलोकाध्वान्द्रमसैरम्मोभिर्मिथ्याप्तेरम्मःशब्दिता इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवि-
ष्टमरीचिव्याप्तेर्मरीचयः । स्थानभेदाद्ब्रह्मलोकः । त्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति पृथिवीलोको
मरम् । याः पृथिव्या अधस्तात्ता आपः पातालानि तेषामब्बाहुरूपाद्विधेयापेक्षया
स्त्रीलिङ्गत्वम् । एवमादिप्रदेन चोः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरु या अधस्तात्ता
आप इति दृशितम् । तथाऽपि परमात्मैव स्रष्टा किं न स्यात्तत्राऽऽह । लोकेति ।
आत्मा हिरण्यगर्भः पुरुषविधस्तत्प्रकारः शिरःपाण्यादिमान्भूतानां स्थूलभूतकार्योणां
चराचराणामिति यावत् । प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरित्येतत्प्रकरणादपि भावीत्याह ।
ऐतरेयिणोऽपीति । नियम्यसृष्ट्यान्वत्यर्थमर्थैर्लुक्तम् । नियन्तृसृष्ट्यातिरेकेण
तत्सृष्टेरकिंचित्करत्वमतःशब्दार्थः । किं तद्वेद्यो यस्य सृष्टिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रजेति । रेतो वीर्यं तत्कार्यत्वाद्देवास्तच्छब्दाः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह । इत्यत्रेति ।
उपक्रमोपसंहारस्याभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां परस्मिन्गम्यमाने कुतो लोकसृष्टत्वलिङ्गेना-
परब्रह्मसिद्धिः श्रुतिभ्यां लिङ्गस्य दुर्बलत्वादित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव मानान्यमिति वक्तुं
तयोरन्यथासिद्धिमाह । आत्मेति । ब्रह्मलोक इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यापि तस्मिन्प्रयो-

पुरुषविधः” [बृ० १ । ४ । १] इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि
 प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्यु-
 पगमादुपपन्नम् । अपिच ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽन्वमान-
 यत्ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अज्जुबन्धित्येवंजातीपको भूया-
 न्ग्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध ईहा-
 नुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहाऽऽत्मा स्यादिति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूमः । पर एवाऽऽत्मेहाऽऽत्मशब्देन दृश्यते
 इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः संभूतः” [ते० २ । १ । १] इत्येवमादिषु परस्याऽऽ-
 त्मनो ग्रहणम् । यथा चेतस्मिंल्लौकिकात्मशब्दमयोगे प्रत्य-
 गात्मेव मुख्य आत्मशब्देन दृश्यते तथेहापि भविष्यतीति । यत्र
 “आत्मैवेदमग्र आसीत्” [बृ० १ । ४ । १] इत्येवमादौ
 “ पुरुषविधः” [बृ० १ । ४ । १] इत्येवमादि विशेषणान्तरं

गोऽस्तीति वक्तुमपीत्युक्तम् । एक एवेत्येकत्वावधारणस्य । प्रजापतावयोगात्परमात्मैवा-
 द्वाऽऽत्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एकत्वेति । अवधारणस्यैव संभवेऽपि तस्मिन्नी-
 क्षितृत्वायोगात्परस्यैवावधारितत्वाशङ्क्याऽऽह । ईक्षणमिति । परस्मिन्संभावितविशेषद-
 ष्टेरपि सूत्रस्यैवाऽऽत्मशब्दवैत्याह । अपिचेति । ईश्वरो हि करणाधिष्ठात्रीत्य्यादिदेवता
 वागादिभिः सहसृष्टवांस्ताश्च तं प्रति भोगार्थं शरीरमवाचन्व त्वा च ताभ्यो गो गोशरीर-
 मश्वशरीरे पुरुषशरीरं च यथाकर्म यथाश्रुतमानीतवांस्तवत्वा देवताः सोऽब्रवी-
 त्प्रायतनं यथाचक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहे प्रविशतेति उदाह । ताभ्य इति ।
 उक्तश्रुत्यर्थे संगृहीति । एवमिति । इहेति सष्टुरात्मनो निर्देशः । छिद्रप्रकरणसिद्ध-
 मुपसंहरति । तस्मादिति । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति । एवमिति ।
 इहेत्युदाहरणोक्तिः । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे । इतरवदिति । तस्य व्याख्यान्तरमाह
 । यथाचेति । परस्यैव विश्वसृष्टत्वं प्रागेकत्वमाश्रित्य च मुख्ये उदसतायमनुपपत्तौ
 नान्येत्रानुमेयम् । लोकसृष्टिवचनेऽपि महामृतसर्गस्य पूर्वसिद्धतया वक्तुं शक्यत्वादिति
 भगवा दाहोक्तिरुच्यते । तथेति । आत्मशब्दशब्दयोरेक्यासिद्धिं प्रत्याह । यत्रेति ।
 सति भाग्येऽन्यार्पित्वेऽपि मुख्ये उदभावात्प्रत्युत साधकस्यैव सत्त्वात्परविष-

श्रूयते भवेत्तत्र विशेषवत् आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः
परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषेणैमप्युत्तरमुपलभ्यते “स ईक्षत
लोकान् सृजा इति” [ऐ० १ । १] “स इमाँल्लोकानसृजत ”
[ऐत० १ । २] इत्येवमादि । तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति
न्याय्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ (८)

वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्त-
व्यमिति । अत्रोच्यते । स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नं परमात्मनो
ग्रहणम् । कस्मात् । अवधारणात् । परमात्मग्रहणे हि मातृत्प-
त्तेरात्मैकत्वावधारणमाञ्जसमवर्कल्पते । अन्यथा ह्यनाञ्जसं तत्प-
रिकल्पेत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्त-
रमिति योजयिष्यामि । यथा “तत्तेजोऽसृजत ” [छा० ६ ।
२ । ३] इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धविषयद्वायुसृष्ट्यनन्तरमित्ययु-
जमेवमिहापि । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्य-
न्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्यो
ग्यामानयदित्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थवधारणानुगुण्येनैव

यत्वमेवेत्याह । अत्रेति । ईक्षणपूर्वकसर्गस्य परस्मिन्प्रसिद्धत्वे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ १६ ॥

पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति । अन्वयादिति । अनुवादं विभजये । वाक्येति ।
परिहारमवधारयति । अत्रेति । स्यादिति पदं पूरयित्वा व्याकरोति । भवेदिति ।
तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । अवधारणं विवृणोति । परमात्मेति । सूत्र-
ग्रहेऽपि स्वविकारापेक्षया तदुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । आञ्जसमिति । तदेव व्यतिरे-
कतः स्फोरयति । अन्यथेति । यच्च लोकसृष्ट्वलिङ्गादपरग्रहणं तथाऽऽह ।
लोकेति । श्रुत्यन्तरं वैत्तिरीयादिश्रुतिः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । इहापीत्यैव-
रेयकोक्तिः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा महाभूतसृष्टिरत्रोपसंहर्तुमशक्या वाक्यभेदादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । श्रुत्यन्तरेति । न हि वैत्तिरीयादिवाक्यमैतरेयवाक्यं च भिन्नं सृष्ट्य-
नुवादेनाविरुक्तमज्ञविषयत्वाविशेषादित्यर्थः । यच्च व्यापारवत्त्वात्मसु प्रसिद्धव्यापा-
रविशेषस्यान्तानुगमाद्विशेषवानेवायमात्मेति तत्राऽऽह । योऽपीति । किंचाफले भेदे

ग्रहीतव्यः । न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते
 वक्तुं तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् ।
 तथा ह्यम्भःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां सृष्टिं
 शिष्टा करणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा
 “कथं निवेदं महते स्यात्” [ऐ० ३ । ११] इति वीक्ष्येदं
 शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति “स एतमेव सीमानं विदार्थेतया
 द्वारा प्रापद्यत” [ऐत० ३ । १२] इति । पुनश्च “यदि वाचाऽ-
 भिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्” [ऐत० ३ । ११] इत्ये-
 वमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् “अथ कोऽहम्” [ऐत० ३ ।
 ११] इति वीक्ष्य “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तममपश्यत्”
 [ऐत० ३ । १३] इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति ।
 तथोपरिष्ठात् “एष ब्रह्मैव इन्द्रः” [ऐत० ५ । ३] इत्यादिना
 समस्तभेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य “सर्वं तत्प्रज्ञानेशं प्रज्ञाने
 प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेशो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म” [ऐत०
 ५ । ३] इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिहाऽऽ-

वेदस्याप्रामाण्याद्ब्रह्मपरत्वे च फलसंभवात्तदेव विवक्षितमित्याह । न हीति । पर्या-
 यलीचनयाऽपि ब्रह्मपरत्वमेवात्य संदर्भस्येत्याह । तथा हीति । स परमेश्वर एव-
 मेव सीमानं मूर्धः केशविभागावसानं विदार्थं च्छिद्रं कृत्वैतया द्वारा ब्रह्मरन्ध्रसंज्ञया
 शरीरं प्रापद्यत प्राप्तवानिति यावत् । इत्यथ ब्रह्मपरत्वमेवास्येत्याह । पुनश्चेति । स
 शरीरे प्रविष्टः परमात्मा तमेव शरीरान्तर्गतं परमात्मानं ब्रह्म तत्तममेकस्तकारो
 लुप्तो मन्तव्यस्तत्तमं व्याप्ततमं यद्ब्रह्म तद्भूषणैतमात्मानमपश्यदित्यर्थः ।
 इतोऽपि वाक्यस्यास्ति ब्रह्मपरत्वेत्याह । तथेति । यः शरीरे प्रविष्टः परमेश्वर एव
 परब्रह्म परमात्मा प्रजापतिः सूत्रात्माऽप्येष एव प्रज्ञा ब्रह्मैवत्यं नीयतेऽनेनेति नेत्रं
 नियन्तु यस्य तत्प्रज्ञानेशम् । प्रज्ञाने तस्मिन्नेवाविष्टाने प्रविष्टितं लोकोऽपि भूरादिः
 प्रज्ञानेशः प्रज्ञानियन्तुकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकस्य प्रतिष्ठाऽपिष्टानम् । तच्च
 प्रज्ञानं ब्रह्मैवमवधारणमनेकधा व्याख्याय प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्ववर्णके
 विद्यैक्यगुणोपसंहारविरूपणात्साष्टव्याज साक्षात्पादसंगतिरिति तदर्थे वर्णकान्तरमाह ।

१ क. ज. तिर्द । २ छ. 'रघरा' । ३ ज. 'तम' । ४ क. ड. ज. म. 'मस्तं मे' ।
 ५ क. स. ठ. ड. नि । ६ । ६ त. 'श्वरः स ए' । ७ ठ. ड. ब्रह्म । ८ क. ह. 'णा स्यात्' ।

‘तम्यहीतिरित्यनपवादम् । अपरा योजना । आत्मयहीतिरितर-
वदुत्तरात् । वाजसनेयके “ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः
माणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ” [वृ० ४ । ३ । ७] इत्यात्म-
शब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंज्ञविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्म-
तामवधारयति । तथा तुपसंहरति “स वा एष महानज आत्माऽ-
जरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ” [वृ० ४ । ४ । २५] इति ।
छान्दोग्ये तु “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छा०
६ । २ । १] इत्यन्तरेणाऽऽत्मशब्दमुपक्रम्योदके “स आत्मा
तत्त्वमसि ” [छा० ६ । ८ । ७] इति तादात्म्यमुपदिशति ।
तत्र संशयः । तुल्यार्थत्वं किमनयोरात्रानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं
वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वादात्रानयोः । न
ह्यात्रानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुमात्रानतन्त्रत्वादर्थपरि-
ग्रहस्य । वाजसनेयके चाऽऽत्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति
गम्यते । छान्दोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु
छान्दोग्यानामप्यस्त्युदके तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् । सत्यमु-

अपरेति । पूर्वत्र वाक्यैक्यबलादर्थोद्विपरत्वं परित्यज्य विधैक्यमुक्तम् । इदानीं भिन्ना-
र्थोपक्रमेण वाक्यभेदशङ्कायामाह । आत्मेति । श्रुतिद्वयगर्भं वाक्यमुदाहरति । वाज-
सनेयक इति । उदाहृतवाक्यं स्वमर्थं वदर्थपर्यन्तं लक्षयतीत्यत्र गमकमाह । तथा
हीति । तदर्थं स्वमर्थत्वं लक्षयद्वाक्यान्तरमाह । छान्दोग्ये त्विति । सच्छब्दस्या-
ऽऽत्मानात्मापत्त्वानिर्णयेनैव वाक्यद्वये संशयमाह । तत्रेति । अर्थभेदाद्विधामेदेकस्या
वाक्यार्थोद्देशेत्तरेवात्रोक्तिरिति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः ।
सिद्धान्ते वदमेदाद्युपसंहार इति मत्वाऽर्थभेदाद्विधामेदं पूर्वपक्षमाह । अनुत्तरेति ।
आत्रानवैषम्येऽपि किमित्यर्थैक्याद्विधैक्यं न स्याच्चत्राऽऽह । न हीति । वदेव विश-
दयति । वाजसनेयके चेति । छान्दोग्येऽपि वाक्यकोषादात्मापत्त्वसिद्धौ कथमात्रान-
वैषम्यं कथंतरामर्थभेदः कथं तमां विद्यानानात्वमिति शङ्कते । नन्विति । स आत्मा
एवमसीति तादात्म्योपदेशमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि वदनुसारेणोपक्रमोऽपि

प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं जीवस्य चाऽऽत्मशब्देन परामर्शः
स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनः
पुनः "तत्त्वमसि" [छा० ६ । ८ । ७] इत्यवधारणमिति च सर्व-
मेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते न तादात्म्यसंपादनायाम् ।
न चात्रोपक्रमतन्त्रत्वोपन्यासो न्याय्यः । न ह्युपक्रम आत्मत्वसं-
कीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वाऽस्ति सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशो-
भगतेन विशेषेण विरुध्यते विशेषाकाङ्क्षितत्वात्सामान्यस्य ।
सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुखयादात्मनोऽन्यः संभव-
त्यतोऽन्यस्य वस्तुजातस्याऽऽरम्भणशब्दादिभ्योऽवृत्तत्वोपपत्तेः ।
आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति । आहर पात्रं पात्र-
माहरैत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तद्दर्शनात् । तस्मादेवंजातीय-
केषु वाक्येषु प्रतिपादनमकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थभेद इति
सिद्धम् ॥ १७ ॥ (८)

इति च सर्वमिति । यत्तूपक्रमवन्नेणोपसंहारेण भाव्यामिव तत्राऽऽह । न चेति ।
अत्र च्छान्दोग्ये स आमेत्यादेरुपसंहारस्येति यावत् । तत्र हेतुः । न हीति । उपसं-
हारानुसारेणापि तर्हि नोपक्रमो नेयस्त्वयोभिन्नविषयत्वात्तत्राऽऽह । सामान्येति । सच्छ-
ब्दस्य सत्तासामान्ययाचित्वेनाऽऽत्मानात्मसाधारण्याद्विशेषाकाङ्क्षायामुपसंहारानुसा-
रेणाऽऽत्मैव तदर्थो निर्णायवे । संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारस्यानिर्णयादुपक्रमानुरोध-
न्यायस्यासंदिग्धोपक्रमविषयत्वादित्यर्थः । उपक्रमभेदमुपेत्य श्रुतिद्वयेऽपि वैचैक्येन
विचैक्यमुक्तम् । संप्रत्युपक्रमभेदोऽपि नास्तीत्याह । सच्छब्ददेति । आत्मातिरिक्तस्य
सर्वस्यानिर्वाच्यत्वादानात्मनः सच्छब्दार्थासिद्धेरात्मन एव तदर्थत्वाच्चोपक्रमभेदो-
क्तीत्यर्थः । यच्चाम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यमयुक्तमिव तत्राऽऽह । आम्नानेति ।
वद्वैषम्यस्यार्थभेदेनानवश्यमावे फलितमाह । तस्मादिति । एवंजातीयकेषु योऽयं
विज्ञानमयः सदेव सोम्येदमित्यादिषु प्रतिपादनमकारभेदः समाम्नानविशेषो वाजसने-
यके वाक्यार्थान्वयित्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य च्छान्दोग्ये तदर्थस्य स्वमर्थपर्यन्तस्य
लक्ष्यतया वाक्यार्थभेदाभावादिकेवोभयत्रापि विद्येत्याह । प्रतिपाद्येति ॥१७॥ (८)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (९)

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे आदिमयादिं प्राणस्यान्न-
भाम्नाय तस्यैवापो वास आमनन्ति । अनन्तरं च छन्दोगा आम-
नन्ति “ तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठांचाद्भिः परि-
दधति ” [छा० ६ । २ । २] इति । वाजसनेयिनश्चाऽऽम-
नन्ति “ तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा
चाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते ” [बृ० ६ । १ ।
१४] “ तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाऽऽचामेदे-
तमेव तदनमनमं कुरुते ” इति । तत्र चाऽऽचमनमनमप्रताचि-
न्तनं च प्राणस्य प्रतीपते तत्किमुभयमपि विधीयत उताऽऽ-

संदिग्धस्य सदुपक्रमस्य शोषान्निर्णयवदाचामन्वीति वर्तमानापदेशस्य विधित्वसंदेहे
शोषादशिष्यन्नाचामेदित्यत्रो विधिपरत्वं निर्णयमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । विषयं
वक्तुमविगीतमाम्नानं दर्शयति । छन्दोगा इति । यदिदं किंचाऽऽ श्रम्य आ कृमिभ्य
आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमित्युक्त्वा तस्यैव प्राणस्यापो वासो वदन्वीति यावत् ।
छन्दोगानामविशेषान्नानमुक्त्वा विशेषमाम्नानमाह । अनन्तरं चेति । तस्मादप्राणं प्रति
वासोरूपत्वादिति यावत् । अशिष्यन्तः श्रोत्रियाः सन्वोऽशनं कुर्वन्तस्तावदेतत्कुर्वन्ति
किं तद्भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं वाऽद्भिः प्राणं परिदधति परिधापयन्त्याच्छादयन्तीत्यर्थः । शाखा-
न्तरेऽपि विशेषाम्नानं कथयति । वाजसनेयिनश्चेति । यस्मात्प्राणस्याऽऽपो वासस्त-
स्मादित्यस्मिन्नर्थे उच्छब्दः । विद्वांसः प्राणविद्यावन्तस्तेषां यथेष्टचेष्टानिषेधार्थं श्रोत्रि-
यपदम् । एतमेवानं प्राणं तत्तेनाऽऽचमनेनानमं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते
चिन्तयन्तीत्यर्थः । काण्वानामाम्नानविशेषमुक्त्वा माध्यन्दिनानामाह । तस्मा-
दिति । यस्मात्पूर्वं प्राणविदः स्वयमाचामन्तः प्राणमनमं वाससा परिहितं
कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादिदानीं तनोऽपि प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । पाठत्रयेऽ-
प्यापातिकमर्थमाह । तत्र चेति । उभयोत्पूर्वत्वमुपेत्याऽऽह । तदिति ।
किंच वाक्यभेदप्रसङ्गमयादन्यतरदेव विधेयमिति कल्यान्तरं द्रष्टव्यम् । द्विती-
यमपि विशेषानवधारणाद्देवा विकल्पयति । उतेति । तत्रापि प्रथमश्रुतत्व-
मालोच्य प्रथमो विकल्पो दृष्टिविषयसंपादनेनाऽऽचमनस्यानभवाच्चिन्तनशेषत्वं
मत्वा द्वितीय इति भेदः । अत्र पाठत्रयेऽपि प्राणविद्याङ्गमनमवाचिन्तनमेक-

चमनमेवोत्तानप्रताचिन्तनमेवेति विचार्यते । किं तावत्प्राप्त-
मुभयमपि विधीयत इति । कुतः । उभयस्याप्यवगम्य-
मानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विधेयम् । अथ
वाऽऽचमनमेव विधीयते विस्पष्टा हि तस्मिन्विधिविभक्ति-
स्तस्मादेवंविदशिष्यज्ञाचामेदशित्वा चाऽऽचामेदिति ।
तस्यैव स्तुत्यर्धमनप्रतासंकीर्तनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
नाऽऽचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते कार्याख्यानात् । प्राप्त-
मेव हीदं कार्यत्वेनाऽऽचमनं प्रापत्पार्थ स्मृतिप्रसिद्धमन्वा-
ख्यापते । नन्विदं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात् ।

मेव विधेयमिति चिन्ताया वाक्यार्थज्ञानसाधनगामित्वात्प्रादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
द्वयोर्विधेयत्वाद्वाक्यभेदेऽन्यतरविधावप्याचमनस्यैव विधेयत्वाद्विशेषविषयस्य तस्या-
न्यत्रोपसंहारः । सिद्धान्ते त्वनग्रताचिन्तनस्यैव विधेयत्वाद्वाक्यैक्यादाचमनवि-
शेषस्याविधेयस्य नोपसंहारविरिह्यङ्गीकृत्य विमृश्य पूर्वपक्षमाह । किमिति । गौर-
वाद्भुमयविधानमयुक्तिमिति शङ्कते । कुत इति । कर्तव्यत्वेन द्वयोरपि
वार्त्तार्थगम्यत्वान्न गौरवमित्याह । उभयस्येति । गम्यमानत्वमात्रेण वार्त्त-
र्थगम्यतया विधेयत्वमविमसक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । उभयमिति । न च
स्मृत्याचारसिद्धत्वात्प्रापूर्वत्वं तयोरेववाक्यमूलत्वात् । न च सामान्यविशेष-
तया श्रुतिस्मृत्याचाराणां न मूलमूलत्वा सामान्यसिद्धानुवचननिषेधस्य ऋतु-
गामितया विधिवदाचमनस्यापि प्रसिद्धस्यैव प्राणविद्यायोगित्वेन विधानाद्वाक्यभे-
दप्रसङ्गस्य चोपरिधारणविधिवदोषत्वादिति भावः । न शुक्ले वाक्यभेदः
सत्यां गदावित्याशङ्क्य पक्षान्वरमाह । अथ वेति । तत्र हेतुः ।
विस्पष्टेति । तर्हि किमर्थमनग्रतासंकीर्तनं तत्राऽऽह । तस्येति । महाहं
हीदमाचमनं यदनेन प्राणोऽनमः स्यादिति स्तुतिस्त्वस्माद्विधेयं विशेषविषय-
माचमनमन्यत्र चोपसंहारव्यमित्यर्थः । सिद्धान्तयति । एवमिति । तत्र
हेतुमादाय व्याचष्टे । कार्येति । प्रयवस्य प्रयत्नवतो भावः प्रायतनं
शुद्धत्वं तदर्थस्मार्तमाचमनमनूयत इत्युक्त्यातिपत्तिः । नन्विति । स्मृतेः
श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यादुक्तश्रुतिमूलैव सा । न च स्मृतिसिद्धोऽर्थः श्रुत्याऽनूयते

नेत्युच्यते । विषयनानात्वात् । सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसंबद्ध प्रापत्यार्थमाचमनं प्रापयति श्रुतिस्तु प्राण-विद्यामकरणपैठिता तद्विषयमेवाऽऽचमनं विदधती विद-ध्यात् । न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽ-वकल्पते । न चेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्रयितुम् । पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसं-योगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञापमानत्वात् । अत एव च नोभयविधानम् । उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मा-त्प्राप्तमेवाशिशिपतामशितवतां चोभयत आचमनमनूद्य “ एत-मेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते ” [बृ० ६ । १ । १४] इति प्राणस्पानग्रन्ताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाऽऽचमनीयास्वप्नु प्राणविद्यासंबन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते । न चापमनग्रन्तावाद

वैपरीत्यापत्तेरित्यर्थः । भिन्नविषयत्वात्मूलमूलिभावो नानयोरित्याह । नेति । विषयभेदं विशदयति । सामान्येति । भिन्नविषयत्वे फलितमाह । न चेति । अर्थैकत्वाभावेऽपि तद्वैवेऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः । आचमनान्तरविधान-मुपेत्य मूलमूलिभावो निरस्तः संप्रति तदपि नास्तीत्याह । न चेति । न च स्मार्ताचमनस्य श्रुत्याऽनुवादे वैपरीत्य त्रिराचामेदित्यादिभ्रुविसिद्धस्यैव सामा-न्याचमनस्यानुवादादिति मत्वा हेतुमाह । पूर्वस्येति । अष्टवधादपि-धस्य पुरुषार्पयत्या विहितस्यापि क्रत्वर्थेनाप्राप्तस्य विधानमविरुद्धमाचमनस्य तु सर्व-कर्माद्गतया विहितस्य प्राणोपासत्यङ्गत्वमपि सिद्धमिति पुनर्विधानानर्थक्यमिति भावः । आचमनस्य प्रकृते विधानायोगं हेतूहत्याऽऽद्य पूर्वपक्षं प्रत्याह । अत एवेति । युक्त्यन्तरमाह । उभयेति । न चोपरिधारणवद्वाक्यनानात्वमदोष संभवत्येकवाक्यत्वे तद्वेदस्यानिष्टत्वादिति भावः । तर्हि किमिह विधेयं तदाह । तस्मादिति । अनुवादे हेतुमाह । प्राप्तमिति । अनग्रत्वावृत्तिसंकल्पे विधित्सिते कृतमनुवादेनेत्याशङ्क्याऽऽह । आचमनीयास्त्विति । प्राणविद्याधिकारे चेदनग्रत्वावृत्तिसंकल्पो विधीयते कथं वाक्यभेदो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति । तस्य विधियोग्यत्व सूचयति । अपूर्वं इति । एतेनापूर्वमिति पद व्याख्यातम् । यत्वनग्रतामकीर्तनमाचमनस्त्वुत्तर्यर्थमिति तत्राऽऽह । न चेति । स्वाध्यायविधेयाम्नाये स्तुतिरयुक्तेत्यर्थः । किंच विधेयमप्राप्तं प्राप्तेन स्तुयते न चानग्रतामकीर्तनाऽन्येन प्राप्तो येन स्वावक-स्यान्न चान्यवोऽप्राप्तमाचमनं येन विधेयतया

आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं चानग्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतिः । न चैवं सत्पेकस्याऽऽचमनस्योपमयार्थताऽभ्युपगता भवति प्रायत्प्यार्थता परिधानार्थता चेति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायत्प्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते तदीयास्तु त्वष्टु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यम् । अपि च “यविकं किंचाऽऽश्म्य आकृमिष्य आ कीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नम्” [वृ० ६ । १ । १४] इत्यत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शेषं वक्तुम् । अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते तत्साहचर्याच्चापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते प्रसिद्धास्तेव त्वाचमनीयास्वष्टु परि-

स्तोतव्यमित्याह । स्वयं चेति । शुद्धचर्यं विनियुक्तस्यैवाऽऽचमनस्य प्राणपरिधानार्थत्वे विनियुक्तविनियोगविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । एकस्य कर्मणः स्यादेकार्थतेत्युत्सर्गादसति बाधके तदनेकार्थत्वासिद्धेः संकल्पविधिपरत्वमेव वाक्यस्येत्याह । क्रियेति । हेतुमेव साधयति । क्रियान्तरमिति । वासःसंकल्पक्रियातो भेदादाचमनस्य क्रियान्तरत्वं संकल्पस्यापि परिधानार्थस्याऽऽचमनादन्यत्वात्तथात्वमेवं क्रियामेदे सत्युत्सर्गस्य भङ्गो नास्तीत्याह । इत्यनवद्यमिति । किंच दृष्टिचोदनासाहचर्यादिहापि सैव युक्ता नाऽऽचमनचोदनेत्याह । अपिचेति । सर्वान्नमक्षणमेवान्नापि चोद्यते न दृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । दृष्टिनाचकाभाव हेतुमाह । अशब्दत्वादिति । अन्नशब्दवशादभ्यवहरण भावीत्याशङ्क्याऽऽह । अशक्यत्वाच्चेति । न हि श्वादिमर्यादं सर्वमन्नमेकेनाहुं शक्यं भक्ष्याभक्ष्यविधिविरोधात् । प्राणविद्यासामर्थ्यादसामर्थ्यविरोधसमाधानं तु सर्वान्नानुमत्याविकरणे निरस्यमिति भावः । अशब्दत्वस्य दृष्टेरपि तुल्यत्वादभ्यवहरणवदविधेयत्वमाशङ्क्य नान्तरीयकतया दृष्टेः शब्देन क्रियमाणत्वादभ्यवहरणस्य तज्जन्यत्वज्ञाप्यत्वयोरभावादनुपपत्तिकज्ञानस्य दृष्टिविधेरेव तच्छान्दावमुत्पानात्तद्विधानमेवेतदित्याह । सर्वं त्विति । तथाऽपि प्रकृते संकल्पविधौ किमायावं वदाह । तदिति । प्रकरणविरोधाद्वाक्यस्य क्रियाविधिपरत्वाभावे किंपरत्वं वदाह । प्रसिद्धास्त्विति । अस्तु सर्वान्नवाक्ये दृष्टिविविराचमनवाक्ये तु क्रियैव

धानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । न ह्यर्थवेशसं संभवति । अपिचाऽऽ-
चामन्तीति वर्तमानापदेशित्वाभापं शब्दो विधिक्षमः । ननु
मन्यन्त इत्येपि समानं वर्तमानापदेशित्वम् । सत्यमेव तत् । अवे-
दपविधेये त्वन्यतरस्मिन्वातःकार्पाख्यानादपां वातःसंकल्पनमे-
वापूर्वं विधीयते नाऽऽचमनं पूर्ववद्वि तदित्युपपादितम् । यद-
त्युक्तं विस्पष्टा चाऽऽचमने विधिविभक्तिरिति तदपि पूर्ववत्त्वेनै-
वाऽऽचमनस्य प्रत्युक्तम् । अत एवाऽऽचमनस्याविधित्सतत्त्वा-
देतमेव तदनमनमं फुर्वन्तो मन्यन्त इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति
नाऽऽचमनन्ति तस्मादेवंविदित्यादि । तस्मान्माहर्षदिनानामपि
पाठ आचमनानुवादेनैवंविचमेव प्रकृतमाणवासोविचर्वं विधी-
यत इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्यपमभ्युपगमः कचिदाचमनं
विधीयतां कचिद्वासोविज्ञानमिति सोऽपि न साधुः । आपो
वात इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकैक्यत्वात् । तस्माद्वासो-
विज्ञानमेवेह विधीयते नाऽऽचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥ (९)

चोद्यते तत्राऽऽह । न हीति । इवश्चाऽऽचमने विधिरत्र नास्तीत्याह । अपिचेति ।
तर्हि चिन्तनमपि न विधेयं दोषसाम्यादित्याह । नन्विति । आचमनचिन्तनयोर्वर्त-
मानापदेशमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि द्वयोरविधेयत्वमित्याशङ्क्यानुवादमात्रस्या-
किञ्चित्करत्वादन्यतरविधेरावश्यकत्वे संकल्पनमेव विधेयमिति विधान्तरेण सूत्रं योज-
यति । अवश्येति । तत्र हेतुत्वेनाऽऽचमनस्यान्यतः प्राप्तिसुक्ता स्मारयति । पूर्व-
वदिति । पूर्वपक्षबीजमनुमाप्य दूषयति । यदपीति । पूर्ववत्त्वेनापूर्ववत्त्वाभावेनेति
यावत् । तत्र श्रुतिविधिविभक्तिरनग्नतासंकल्पेन नेया जर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति-
वदविवक्षितं वा विधित्वमिति भावः । आचमनस्याविधेयत्वे लिङ्गान्तरमाह ।
अत इति । तर्हि पाठवैयर्थ्याय माध्यंदिनानामाचमने विधिरित्येवमित्याशङ्क्य
श्रुत्यन्तरानुसारेण तत्रापि चिन्तनमेव विधेयमित्याह । तस्मादिति । एवंविचमेवे-
त्युक्तं स्पष्टमिति । प्रकृतेति । यदाचामेदित्यनूय तदेवविदिति वेदनमेव विधीयत
इत्यर्थः । शास्त्रभेदेनोदितानुदितहोमवदुभयमपि विधेयमित्येकदेशिमवमाशङ्क्याऽऽह ।
योऽप्यपमिति । एकीयव्यवस्थायोगे फलितमाह । तस्मादिति ॥ १८ ॥ (९)

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ (१०)

वाजसनेपिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या
विज्ञाता तत्रे च गुणाः श्रूयन्ते “ स आत्मानमुपासीत मनो-
मयं प्राणशरीरं भारूपम् ” इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां
बृहदारण्यके पुनः पठ्यते “ मनोमयोऽयं पुरुषो भाः स त्व-
स्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ग्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ” [बृ० ५ ।
६ । १] इति । तत्र संशयः । किमिदमेका विद्याऽग्निरहस्य-
बृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्चोत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति ।
किं तावत्प्राप्तम् । विद्याभेदो गुणव्यवस्था चेति । कुतः । पौनरु-
क्त्यपसङ्गात् । भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृवेदिनृभेदात्पौनरुक्त्य-
परिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसायैकजातिरिक्ता गुणा इतरत्रो-
पसंहियन्ते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखाया-
मध्येतृवेदिनृभेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विमर्शदेश-

पूर्वत्र प्राप्तचमनानुवादेनानुवाचिन्वनं विषयमित्युक्तम् । इह तु वाक्ययोः
कस्य विधित्वं कस्य वाऽनुवादित्वमित्यनिश्चयाद्वयोरपि विद्याविधित्वमाशङ्क्याऽऽह ।
समान इति । शाण्डिल्यविद्यामुदाहरति । वाजसनेयीति । शाण्डिल्येन दृष्टेति
घनाम्नाऽङ्किता चिह्निता विशेषिता विद्येति यावत् । एतस्यां शाखायां देशभेदेन
कृता विद्या विपरीकृत्याभ्यासात्प्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह । तत्रेति । अत्र च
विद्याभेदादिनिरूपणद्वारा वाक्यार्थधीसाधनस्यैव निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
पौनरुक्त्यपरिहाराय विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः । सिद्धान्ते विद्यैक्येऽप्यपौनरुक्त्या-
द्गुणोपसंहार इति मत्वा विमृश्य पूर्वपक्षस्यापि । किं तावदिति । गौरवदुष्टं विद्याना-
नात्वमयुक्तमित्याह । कुत इति । प्रामाणिकं गौरवमदूषणमपि मत्वाऽऽह । पौन-
रुक्त्येति । विद्याभेदे पौनरुक्त्यमव्याप्तं भिन्नशाखासु विद्यैक्येऽपि पौनरुक्त्य-
दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । भिन्नास्त्विति । अध्येतृभेदेन शब्दपौनरुक्त्यं वेदिनृभेदेन
चार्थपौनरुक्त्यं परिह्रियते । शाखाभेदेऽपि देशभेदोक्तविद्याफलार्थिनां मतिपक्षत्वा-
त्तद्व्याख्याभ्येतृत्वाच्चपौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यैकशाखाभ्ययनस्य नित्यविनिवृत्तेनैव प्राप्त-
त्वान्मैवमित्याह । एकस्यामिति । अभिहितं जुहोतीत्यत्र सिद्धं जुहोत्यर्थमनूच

स्यैका विद्या भवितुमर्हति । न चात्रैकमात्रानं विद्याविधानार्थ-
मपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति । तदा छातिरिक्ता
एव गुणा इतरत्रेतरत्र चाऽऽम्नापेरन्न समानाः । समाना अपि
तूभयत्राऽऽम्नायन्ते मनोमयत्वादयः । तस्मान्नान्योन्यगुणोपसं-
हार इति । एवं प्राप्ते ब्रूमहे । यथा भिन्नास्तु शास्त्रास्तु विधेयत्वं
गुणोपसंहारश्च भवत्पेवमेकस्यामपि शास्त्राणां भवितुमर्हति । उपा-
स्पाभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपा-
स्यमभिन्नं प्रत्यभिज्ञानीमः । उपास्यं च रूपं विद्यायाः । न चै
विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसानुं शक्नुमः । नापि विद्याभेदे
गुणव्यवस्थानम् । ननु पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्विद्याभेदोऽध्यवसितः ।
नेत्पुच्छते । अर्थविभागोपपत्तेः । एकं ज्ञानं विद्याविधानार्थ-
मपरं गुणविधानार्थमिति न किञ्चित्प्रपद्यते । नन्वेवं सति यद-
पठितमग्निरहस्ये तदेव बृहदारण्यके पठितव्यम् "स एष सर्वस्ये-

एव ज्ञातृष्वेति गुणविधिविहासि स्वादित्यपौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
द्वयोरद्वयविशेषतया विधित्वानुवादत्वनिश्चयात्पुल्यगुणोक्तित्वैवार्थोक्तं नेयं व्यवस्थे-
त्याह । तदेति । अपौनरुक्त्याय विद्याभेदाद्गुणानुपसंहार इत्युपसंहरति । तस्मा-
न्नेति । उक्तमनूय सिद्धान्तयति । एवमिति । क्रियापदेनेति शब्दस्य संबन्धः ।
हेतुमादाय व्याकरोति । उपास्येति । तद्वैक्ये गम्यमानेऽपि न विधेयक्यं तद्वैक्ये
हेत्वभावादित्याशङ्क्य रूपाभेदो हेतुस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह । उपास्यं चेति । तस्य हेतु-
त्वमेव स्फुटयति । न चेति । प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यर्थः । विधेयक्ये फलितमाह ।
नापीति । गुणव्यवस्थानमध्यवसानुं शक्नुम इति सम्बन्धः । अध्येतृवेदितृभेदाभावात्पौ-
नरुक्त्यमुक्तं स्मारयति । नन्विति । अर्थभेदसंभवात् पौनरुक्त्यमित्याह । नेतीति ।
अद्वयमानविशेषतया कस्य कोऽनुवाद इत्यनिश्चयान्नार्थविभागसिद्धिरित्याशङ्क्य
यत्र भूयासो गुणा विधीयन्ते तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति
विभागमभिप्रेत्याऽऽह । एकं हीति । पुल्यगुणोक्तित्वैवार्थमुक्तं स्मारयति । नन्विति ।
बृहदारण्यके प्रधानविधिरग्निरहस्ये गुणविधिरित्येवं विमामे सतीति यावत् । प्रत्यभि-

ज्ञानः" इत्यादि । यत्तु पठितमेव मनोमयं इत्यादि तत्र पठित-
व्यम् । नैष दोषः । तद्वलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञा-
नात् । समानगुणान्त्रानेन हि विमकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्य-
भिज्ञाप्य तस्यापीशानत्वाद्युपदिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्या-
मयं गुणविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये
संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाऽप्युपपद्यमानत्वाच्च
तद्वलेन प्रत्यभिज्ञोपेक्षितं शक्यते । तस्मादत्र समानापामपि
शास्त्राणां विद्येकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ (१०)

संवन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके " सत्यं ब्रह्म " [बृ० ५ । ४ । १] इत्युप-
क्रम्य " तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले

ज्ञादाद्वयार्थं तुल्यगुणोक्तिरर्थवतीत्याह । नेति । तदेव स्फुटयति । समानेति । प्रत्य-
भिज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वमाशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । तस्यां बृहदारण्यके गुणविधा-
नार्थमभिरहस्योक्त्यामिति यावत् । अयं गुणविधिरिज्ञानत्वादिगुणकथनमित्यर्थः ।
अभिरहस्योत्पन्नां विद्यामनूय विनिष्टगुणत्वेन बृहदारण्यके तस्यां गुणविधानमिष्ट्यु-
क्तम् । इतश्च तुल्यगुणोक्तिमात्रा प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितव्येत्याह । अपि चेति । तदेव
हेतुविकृत्यायेन स्फोरयति । अप्राप्तेति । नान्तरिक्षे न दिवीत्यादिषु निष्कलानुवा-
दस्यापि निर्दोषत्वात्प्रकृते तुल्यगुणानुवादस्य प्रत्यभिज्ञानार्थत्वेनार्थवत्त्वाद्युल्लेखगुणोक्ति-
कृत्वा प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितं शक्यता चेनेशानत्वादिगुणवद्विद्योक्त्या बृहदारण्यकवाक्ये
समानार्थं मनोमयत्वादितुल्यगुणानुवादस्य यथाकथंचिद्योगेऽपि प्रधानप्रत्यभिज्ञाप-
कत्वेन सकलत्वात्तद्विधानप्रत्यभिज्ञायाश्च विनिष्टविधिशेषत्वाद्बृहदारण्यके गुणवि-
धिरन्यत्र प्रधानविधिरित्यर्थः । सिद्धे पुनरुक्तिपरिहारे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ १९ ॥ (१०)

विधेयके गुणोपसंहारमुक्त्वा तदेकयेऽपि तदनुपसंहारस्थलं वदन्पूर्वपक्षायति । संव-
न्धादिति । विषयमाह । बृहदिति । आप ण्वेदमत्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्ते-
त्यत्र सत्यशब्दो हिरण्यगर्भत्वाची तत्र सत्यं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म महदित्युपक्रम्येति
यावत् । तत्रार्थं सति यैतत्सत्यं ब्रह्म सोऽसावादित्यो विधेयादित्यापेक्षया ण्डि-
ङ्गमयोगः । किं मण्डलमेवाऽऽदित्यो नेत्याह । य इति । तस्य स्थापनेदेनाऽऽ-

दनात् । सत्यमेवमेतत् । एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवो-
पनिषद्विशेषोपदेशात्तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं
दृष्टान्तः सत्पप्माचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्याऽऽसीनस्यानु-
वर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति । यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति ।
ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात्तत्स्वरूपानुवद्धस्य च धर्मस्य
ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः ।
तस्माद्व्यवस्थाऽनयोरुपनिषदोः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥ (११)

अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिङ्गदर्शनं भवति
“तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ सौ गेष्णौ
यन्नाम तन्नाम” [छा० १।७।५] इति । कथमस्य लिङ्गत्वमिति
तदुच्यते । अक्ष्यादित्पस्थानभेदभिन्नान्धर्मानन्धोन्यस्मिन्ननुपसं-
हारान्पश्यन्निहातिदेशेनाऽऽदित्यपुरुषगतान्द्रुपादीनक्षिपुरुष
उपसंहरति “ तस्यैतस्य तदेव रूपम् ” [छा० १।७।५]
इत्यादिना । तस्माद्व्यवस्थेतिष्ठते एवेते उपनिषदाविति निर्णयः
॥ २२ ॥ (११)

दमङ्गीकरोति । सत्पमिति । तर्हि कथमुपनिषद्व्यवस्थेत्याशङ्क्य विशिष्टभेदात्तन्निष्ठत्वाच्च
तयोरित्याह । एकस्येति । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । अस्तीति । प्रविष्टान्तोऽपि दर्शित
इत्याशङ्क्याऽऽह । ग्रामेति । तत्र स्वरूपोपावावुक्तत्वाद्युक्तं तुल्यत्वमिह तु विशि-
ष्टोपावावुक्तेर्न्यवस्थेत्यर्थः । विशिष्टोपाध्युक्तिकलमाह । तस्मादिति ॥ २१ ॥

उपनिषदोन्वयवस्थितत्वे हेतुन्तरमाह । दर्शयति चेति । तदेव व्याकरोति ।
अपिचेति । यथोक्तं वाक्यं धर्माणां संकरमेव दर्शयतीति शङ्क्ये । कथमिति ।
अत्यन्तसंकरे सत्यमेव एवेति नाविदेशस्त्वेन तद्वशाद्विधेयक्येऽपि स्वयो नाल्यन्तसंकरो
धर्माणामित्याह । तदिति । उपनिषदोस्तविदेशाभावाद्व्यवस्थैवेत्युपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ २२ ॥ (११)

१ अ. ट. “यत्त्वत्” । २ ड. “व्यस्यति” । ३ ट. “हस्तं त” । ४ अ. तद्विद्वन्त्ये । ५ ड. अ.
“वस्यति” । ६ ड. “तस्मिन्निविष्टता” । ७ क. प. ड. “निविष्टता” । ८ क. तस्य । ९ क.
“दोऽर्थेव्य” ।

संभृतियुव्याप्त्यापि चातः ॥ २३ ॥ (१२)

“ ब्रह्मज्येष्ठां वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ”
इत्थेवं राणापनीयानां खिलेषु वीर्यसंभृतियुनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो
विभूतयः पश्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृ-
तयो ब्रह्मविद्याः पश्यन्ते । तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय
उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायां ब्रह्मसंबन्धादुपसंहारप्राप्तावेवं
पठति । संभृतियुव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृ-
तियु नोपसंहर्तव्याः । अत एव चाऽऽयत्तनविशेषयोगात् । तथा
हि शाण्डिल्यविद्यायां हृदयायत्तनत्वं ब्रह्मण उक्तम् “ एष

आयत्तनभेदाद्गुणानुपसंहारमुक्त्वा तेनैव हेतुना संभृतिप्रभृतीनां गुणानां विद्यान्तरे-
ष्वनुपसंहारमाह । संभृतीति । पूर्वव्यायेनैव वाक्यान्तरं व्याख्यातुमुदाहरति । ब्रह्मेति ।
वीर्यां वीर्याणि पराक्रमभेदाः । अन्ये हि पुरुषाः सहायानपेक्ष्य विक्रमान्विभ्राति तेन
तत्पराक्रमाणौ तत्र एव नियतपूर्वत्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठा भवन्ति किंतु तत्सहकारि-
णोऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु ब्रह्मेव ज्येष्ठं ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि तथा । ब्रह्म स्वस्वन-
न्यापेक्षं जगज्जन्मादि करोति । किंचान्येषां पराक्रममाणानां बलवद्विर्मध्ये भङ्गः संभ-
वति तेन ते स्ववीर्याणि न विभ्राति । ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभूतान्यविभ्रेन संभृ-
तानीत्यर्थः । तेज्येष्ठं ब्रह्माग्रे देवादिजन्मतः प्रागेव दिवं स्वर्गमावतान व्याप्तवन्नित्यमेव
विश्वव्यापकमित्यर्थः । ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं क इत्यु-
त्तरो भागः । खिलेषु विधिनिषेधहीनेषु परिशिष्टोपदेशेषु ग्रन्थेति वाच्यम् । विषय-
मुक्त्वा संशयं वक्तुं भूमिकां करोति । तेषामिति । ब्रह्मसंबन्धाद्विद्याभेददृष्ट्या च
संशयमाह । तास्त्विति । अत्र च विद्याभेदेन गुणानुपसंहारोऽस्त्यः वाक्यार्थधीहेतो-
रेव चिन्वनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदस्य गुणव्यवस्थापकत्वासिद्धिः ।
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्षयति । ब्रह्मेति । न चाऽऽधिदैविकगुणानामाव्या-
त्मिकविद्यास्वनुपसंहारः । एष हि सर्वेषु लोकेषु मातीत्यादिषु व्याभिचारात् । अनुप-
संहारे च एतद्गुणासनं तत्फलं च कल्प्यमिति गौरवम् । अतो द्युनिवेशादीनां ब्रह्मसं-
बन्धेन सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इत्यर्थः । सिद्धान्तमवधार्य योजयति । एव-
मिति । संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च संभृतियुव्याप्तिश्च तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदो-
रिव विशेषयोगव्यवस्थानादित्यर्थपरतया सूत्रं व्याख्यातमित्यर्थः । इदानीं चकारस्या-
वधारणार्थत्वं गृहीत्वा हेतुं विवृणोति । तथा हीति । आयत्तनभेदयोगमुक्तमुपसंहारति ।

पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः" [बृ० ५।५।२] इति
तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चाऽऽपत्तनविशेषमु-
पदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य द्वे उपनिषदोवादिश्येते ।
तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् ।
तत्र संशयः । किमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदाबुभयत्रानुसंधातव्ये
उत विभागेनेकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते ।
यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त
एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंब-
न्धात् । एका हीनं सत्यविद्याऽधिदैवमध्यात्मं चाधीता । उपक्र-
माभेदाद्व्यतिपत्तपठाच्च । कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न
स्यात् । यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः स ग्राम-

दित्यचाक्षुषपुरुषात्मनाऽवस्थानमुक्त्वा चावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्योऽ-
स्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयमस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यन्योन्यव्यविपद्भ्यमुक्त्वाऽऽदित्यपुरु-
षस्य च एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्वस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहू स्वरिति
प्रतिष्ठेति व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषदहरित्यादित्यपुरुषस्याहर्ना-
मत्वमुक्तम् । अनन्तरं च योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्वस्य भूरिति शिर इत्या-
दिना व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषदहमित्यहर्नामत्वमुक्तम् । उप-
निषदिति देवतामुपगमयतीति तत्प्रकाशकं रहस्यं भाष्येन्यते । अहःशब्दः प्रकाशव-
चनोऽहंशब्दः प्रत्यगात्मवाची तदाह । तस्येत्यादिना । उपनिषद्वयं विषयीकृत्य
सत्यब्रह्मैक्यस्थानभेदाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । अत्र च सत्यविद्यायामुपनिषद्वयस्यो-
क्त्या वाक्यार्थधीहेतुचिन्तनात्पदादिसर्गातिः । पूर्वपक्षे विधेयक्याद्गुणोपसंहारनियमे
सत्युपनिषदोः सांकर्याद्विदेशासिद्धिः । सिद्धान्ते विधेयकेऽपि स्थानभेदोपलब्धानां
धर्मोपानुपसंहारादुपनिषदोरसंकरादतिदेशः स्यादिति मत्वा पूर्वपक्षसूत्रमादत्ते ।
तत्रेति । सूत्राक्षराणि योजयति । यथेति । उपनिषदोर्विधेयके संकरः शङ्क्येत तदैक्यं
कथमित्याशङ्क्याऽऽह । एकेति । विधेयके हेतुमाह । उपक्रमेति । सत्यं ब्रह्मेत्यु-
पक्रमाभेदस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठित्यादिव्यतिपत्तपठात्ताभ्यां विधेयक्यं सिद्धमित्यर्थः ।
तदैक्येऽपि किं स्यात्तदाह । कथमिति । विधेयकेऽपि स्थानभेदादुपनिषदोरसंकरः
स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । यो हीति । तस्योपनिषदिति प्रकृतसत्यपराम-

गतेऽरूप्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरु-
भयत्र प्राप्तिरिति ॥ २० ॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवोभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् । विशेषात् । उपासनस्थान-
विशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इत्युच्यते
“य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः” [बृ० ५।५।२] इति ।
ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति आवयति ।
“योऽयं दक्षिणेऽक्षन्युरुषः” [बृ० ५।५।२] इति चाऽऽध्या-
त्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति । तस्येति चैतत्संनिहितो-
बलम्बनं सर्वनाम तस्मादायतनविशेषव्यपान्श्रयेणैवैत उपनिषदा-
वुपदिश्यते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वेक एवापमधिदैव-
तमध्यात्मं च पुरुष एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपा-

शोक्तस्य प्रधानस्याभेदाद्विशेषणतया स्थानस्योपसर्जनत्वादुपनिषदानयोश्च प्रधाने संम-
स्यात्तद्विनाभाषोक्तदुपसंहारो गुणानामित्यर्थः । विचैक्ये गुणोपसंहारभ्रान्त्ये फलित-
माह । तस्मादिति ॥ २० ॥

सिद्धान्तवति । एवमिति । वाक्यव्यावधारणार्थत्वेनमुपेत्य पविज्ञां विप्रजवे । न
वेति । ध्येयभेदे ध्यानभेदात्किमिति न प्राप्तिरित्याह । कस्मादिति । हेतुं यशोत्वा
व्याचष्टे । विशेषादिति । ध्यानध्यैयोरुपसर्जनभूतौ स्थानविशेषौ वाच्यमुपनिषद्वयो-
गाद्व्यवस्था तयोर्युक्तेत्यर्थः । तस्येति परावृष्टब्रह्मणो नामद्वयविधाने तस्य स्थानविशे-
षसंगविरसिद्धेति शङ्कते । कथमिति । उपनिषदोः स्थानविशेषयोगं साधयति ।
उच्यत इति । निरुद्धं ब्रह्मैव प्रधानं तच्छब्दमुपनिषद्ब्रह्मा संबन्धमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तस्येति । तस्योपनिषदित्युभयत्र तच्छब्देनाधिदैवादिविशिष्टस्यैव परामर्शात्तद्योगि-
त्वादुपनिषदोः स्वरूपमात्रासम्बन्धात्तद्वयं व्ययस्ययाऽनुसर्षेयम् । नहि सर्वेनाम संनिहितं
हित्वा व्यवहितं स्पृहातीत्यर्थः । तच्छब्दस्य विशिष्टार्थत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।
विशेषणभेदेऽपि विशेष्याभेदादुपसंहारः स्यादिति शङ्कते । नन्वेति । विशेष्याभे-

म आत्माऽन्तर्हृदये " [छा० ३ । १४ । ३] इति । तद्वदेव
 दहरविद्यायामपि "दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
 काशः" [छा० ८ । १ । १] इति । उपकोसलविद्यायां त्वक्ष्पा-
 पतनत्वम् "य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" [छा० ४ । १५ । १]
 इति । एवं तत्र तत्र तत्तदाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रती-
 यते । आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृत्यद्युष्पाक्षिप्रभृतय-
 स्तासां कुत एतासु प्राप्तिः । नन्वेतास्वप्पाधिदैविक्यो विभूतयः
 श्रूयन्ते "ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" [छा० ३ । १४ । ३]
 "एष उ एव भायनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति [छा० ४ ।
 १५ । ४] " यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश
 उभे अस्मिन्धावापृषिवी अन्तरेव समाहिते " [छा० ८ । १ ।
 ३] इत्येवमाद्याः । सन्ति चान्या आपतनविशेषहीना अपिह
 ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः । सत्यमेवेमेतत् । तथाऽप्यत्र विद्यते
 विशेषः संभृत्याद्यनुपसंहारहेतुः । समानगुणान्त्रानेन हि प्रत्युप-
 स्थापितासु विभक्त्यदशास्वपि विद्यासु विभक्त्यदशगुणा उपसं-
 ह्रियेरन्निति युक्तम् । संभृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोच-
 राश्च गुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्न प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्यु-

एवमिति । कथं तावता संभृत्यादीनामेतासु विद्यास्यनुपसंहारस्वभावाऽऽह । आधिदै-
 विक्यस्त्विति । आध्यात्मिकविद्यास्तपि संभृत्याद्याधिदैविकगुणानामुपसंहारः स्यादिति
 लिङ्गेन शङ्कते । नन्विति । ज्यायान्दिव इति शाण्डिल्यविद्यायामेव उ एवेत्याद्युप-
 कोसलविद्यायां यावान्वा अयमाकाश इति दहरविद्यायामिति भेदः । अध्यात्माधिदै-
 वभेदादनुपसंहारश्चेत्तर्हि तद्वेदशून्योपासनासूपसंहारः स्यादित्याह । सन्ति चेति ।
 आध्यात्मिकविद्यास्याधिदैविकविभूतीनामायतनभेदशून्यब्रह्मविद्यां चास्मिन्प्रकरणे सत्त्व-
 मङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि षोडशकलाद्यासु ब्रह्मविद्यासु संभृत्यादिगुणानां किमि-
 त्युपसंहारो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । विशेषर्हेषुमेव विभूणोति । समा-
 नेति । प्रकृतेऽपि विद्याप्रत्यभिज्ञया गुणोपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संभृत्या-
 दयस्त्विति । तद्वर्भविशिष्टब्रह्मणः शाण्डिल्यादिविद्यासु श्रुतमनोमयत्वादिधर्मैकब्रह्म-
 णश्च भेदात् प्रत्यभिज्ञेति नोपसंहार इत्यर्थः । विशिष्टभेदेऽपि स्वरूपाभेदात्प्रत्यभिज्ञ-

१ ड. अ. ट. "न्तर आकाश" । २ क. ख. घ. ट. "कोशल" । ३ ड. अ. ट. भूतेषु । ४ ड. अपि
 द्वि" । अ. ट. अपि त्रि" । ५ ड. घ. ट. "मेवेत" । ६ ठ. ड. "भूतोपा" । ७ क. ख. "सु मं" । ८ ड.
 "हेतुं ति" । ९ घ. "भिज्ञेति" ।

पस्योपनक्षमाः । न च ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्या-
प्रत्युपस्थापनमित्युच्यते विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः । एकमपि हि
ब्रह्म विभूतिभेदेरनेकेधोपास्पत इति स्थितिः । परोवरीपस्त्वादि-
वद्वेददर्शनात् । तस्माद्दीर्घसंभृत्पादीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनु-
पसंहार इति ॥ २३ ॥ (१२)

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (१३)

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र
पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तदीयमापुत्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पि-
तम् । अशिशियादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि । अन्ये च

योपसंहारसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । कतिपयगुणविशिष्टवयोमयत्राऽऽज्ञानं
विना स्वरूपमात्रस्यैव प्रत्यभिज्ञानस्य ज्ञानाभेदकत्वे स्यादविप्रसक्तिरित्यर्थः । तामेव
व्यनक्ति । एकमपीति । एकस्यानेकेगुणवत्त्वेनानेकधोपास्यत्वे षष्ठान्तमाह । परेति ।
यथोद्गीथस्यैकस्यैव परोवरीयस्त्वादिगुणवत्त्वेन हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणवत्त्वेन च बहुधोपा-
सनं षष्ठं तथा ब्रह्मणोऽपि तत्तद्गुणकत्वेनानेकधोपासनाद्ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रत्यभिज्ञाने
स्यादविप्रसक्तिरित्यर्थः । संभृत्पादीनां मनोमयत्वादीनां च विद्याप्रत्यभिज्ञापकत्वायोगे
कलितमाह । तस्मादिति ॥ २३ ॥ (१२)

तत्तद्देशभेदसंभिन्नविद्यासु गुणानुपसहारोक्तिप्रसङ्गात्कालभेदवद्विद्यायां गुणानुपसंहा-
रमाह । पुरुषेति । विषयमाह । अस्तीति । पुरुषो वाव यज्ञ इति सामानाधिकरण्य-
श्रुतेरर्थमाह । तन्नेति । छान्दोग्यशास्त्राभेदः सप्तम्यर्थः । तस्य यानि चतुर्विंशदिव-
र्षाणि तत्प्रातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनमथ यान्यष्टा-
चत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमिति प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितमित्याह ।
तदीयमिति । स यदशिशिषावि यत्पिपासवि यन्न रमवे" वा अस्य दीक्षो अथ यद्ध-
सवि यज्जहावि" तत्स्तुतवैश्वे" शब्दवत्त्वसाम्यादित्याह । अशिशिषेति । तं" चेदेतस्मि-
न्वयसि किञ्चिद्वाध्याद्युपपत्तेस्त ब्रूयात्प्राणा वो वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं
सवनमनुसंवतुवेत्यादिराशीः । सोऽन्तर्वेलायामेव त्रयं पतिपथेत्वाक्षिवमस्यच्युतमसि प्राण-
शशिवमसीति मन्त्रप्रयोगस्तदाह । अन्ये चेति । संशयार्थं शास्त्रान्तरीयपुरुषविद्यामुदा-

१ अ. स "स्थान" । २ अ. "स्थान" । ३ ड. अ. ट. "नमुच्य" । ४ ड. म. ट. "पि प्र" ।
५ ड. अ. "नेकैनेक" । ज. "नेकैकपा" । ६ क. "कस्मिन्" । ७ ख. "त्वेन चाने" । ८ ठ. ड. "भेदे
से" । ९ ठ. ड. "वीणस" । १० ख. ठ. ड. "ते साऽस्य" । ११ घ. ठ. ड. "क्षा । अ" । १२ क. "ति
मन्त्रैधुनं चरति तं" । १३ ख. "श्रुते श" । १४ ठ. ड. स । १५ क. ठ. ड. वाव ।

धर्मास्तत्र समधिगता आशीर्मेन्नप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि
 कंचित्पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यज-
 मानः श्रद्धा पत्नी” [महानाराय० २५ । १] इत्येतेनानुवाकेन ।
 तत्र संशयः किमितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्तैत्तिरीयकेषूपसं-
 हर्तव्याः किंवा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहा-
 रमाप्तावाचक्ष्महे नोपसंहर्तव्या इति । कस्मात् । तद्रूपप्रत्यभिज्ञा-
 ताभावात् । तदाहाऽऽचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां
 शास्त्रिणां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामाभ्यासानं नैवमित-
 रेषां तैत्तिरीयाणामाभ्यासानमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञ-
 संपादनं दृश्यते पत्नीयजमानवेदिवेदबर्हिर्यूपाज्यपशवृत्विगाद्य-
 नुक्रमणात् । यदपि सवनसंपादनं तदपीतरविलक्षणमेव “यत्मा-
 तर्मध्यंदिनं सायं च तानि सवनानि ” [महानाराय० २५ ।

हरति । तैत्तिरीयका इति । तद्वत्तयोर्विदुषो यज्ञस्येति पृथग्योः सामानाधिकरण्यावैय-
 धिकरण्यानिश्चयात्पुरुषविद्यामधिकृत्य संशयमाह । तत्रेति । इतरत्रेति च्छान्दोग्यमे-
 दोक्तिः । अत्र च भेदानुपसंहारोक्त्या वाक्यार्थधीहेतुचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्व-
 पक्षे विद्यामेवादुपसंहारः । सिद्धान्ते वद्रेदादनुपसंहार इत्यभिप्रेत्योभयत्रापि मरणाव-
 भूयविक्षिप्तसांपादिकपुरुषयज्ञत्वलक्षणरूपैक्याद्विधेयं गुणोपसंहारश्चेति पूर्वपक्ष-
 यति । पुरुषेति । निपादस्थपतिन्यायेन विदुषो यज्ञस्येति सामानाधिकर-
 ण्यात्पुरुषयज्ञस्योभयत्राविक्षोपादमेदोपसंहारावित्यर्थः । सिद्धान्तयति । आच-
 क्ष्महे इति । पूर्वोक्तयवनविशेषयोगाभावादुपसंहारसिद्धिरिति शङ्कते ।
 कस्मादिति । विधेयसाधकवैधेक्याभावाच्चेदे नोपसंहार इत्याह । तदिति ।
 उक्तेऽर्थे सूत्रं पाठयति । तदाहेति । वदक्षराणि व्याचष्टे । यथेति । अतो विद्या-
 भेदादनुपसंहार इति शेषः । यत्तु रूपैक्याद्विधेयं गुणोपसंहारश्चेति तत्राऽऽह ।
 तेषां हीति । तत्र हेतुमाह । पत्नीति । “आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमि-
 ध्मपुरो वेदिलोपानि बार्हवैदः शिखा हृदयं शूषः काम आन्यं मन्युः पशुस्तपोऽ-
 मिर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्राता चक्षुरध्वर्युर्भनो ब्रह्मा भोजनम्रीत्”
 इत्यादिमहोदरवैलक्षण्यात्त वदृषैक्यमित्यर्थः । वैलक्षण्यान्तरमाह । यदपीति ।
 च्छान्दोग्ये हि पुरुषस्याऽऽयुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयमुक्तम् । तैत्तिरीये तु सायं

१ घ. अ. 'तायाऽऽती' । २ घ. 'श्राभा' । ३ क. ज. घ. अ. ट. 'यत्सायं प्रातः' । ४ क. ज.
 घ. अ. ट. 'न य' । ५ घ. 'शोर्वेद' । ६ क. ल. 'य मे' । ७ ट. ट. 'पातिक' । ८ क. 'रीपके तु ।

१] इति । यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वादिसामान्यं तदप्य-
रूपीयस्त्वाद्वयसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम् ।
न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते । विदुषो यज्ञस्पेति^१ हि
न चेते समानाधिकरणे पष्ठथौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । न हि
पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते पष्ठथौ विदुषो
यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसंबन्धः ।
सत्पां च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । आत्मा
यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्बुध्नवैयधिकरण्येनै-
वास्य यज्ञसंबन्धं दर्शयति । अपिच तत्सर्वविदुष इति सिद्धवद-
नुवादश्रुतौ सत्पां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादि-
भावं प्रतिपित्तमानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपि च

प्रातर्मध्यंदिनमिति सवनसंपादनमितरविलक्षणं लक्ष्यते तेन विद्याभेद इत्यर्थः । “मरण-
मेवावभृथः” इति च्छान्दोग्ये । “यन्मरणं तदवभृथः” इति तैत्तिरीये । “यद्रमते तदुपसदः”
इति चोपयत्रापि तुल्यम् । अतो रूपैक्याद्विचैक्यमिति चोद्यमनुवदति । यदपीति ।
बहुतरवैलक्षण्ये सति किञ्चिन्मात्रसालक्षण्यज्ञ विचैक्यमतिप्रसङ्गादित्याह । तद-
पीति । यत् पुरुषयज्ञत्वाविशेषादिति तत्राऽऽह । न चेति । निपादस्थपठिन्यायेन
पष्ठथोः सामानाधिकरण्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । विदुष इति ।
सामानाधिकरण्याभावे हेतुमाह । न हीति । अर्थानुपपत्त्यभावे न्यायोऽववरति ।
प्रकृते च पुरुषस्य कर्तृत्वाद्यज्ञस्य क्रियात्वादचैतन्याच्च पुरुषैक्यायोगात्प्रवृत्ति-
रित्यर्थः । कथं तर्हि पष्ठथोरन्यस्तत्राऽऽह । व्यधिकरणे त्विति । अर्थानुपपत्तिस्त-
त्रापि ह्यन्येत्याशङ्क्याऽऽह । भवतीति । अन्यत्र तत्राभावेऽपि प्रकृते पुरुषस्य
यज्ञत्वमेवेत्याशङ्क्योक्तम् । सत्पां चेति । यज्ञस्य ज्ञानवचोगित्वं मानान्वरसिद्धम-
पूर्वसंबन्धकल्पनया न त्याज्य तदनुवादेन विद्याप्रशंसनार्थं पत्न्यादिसंपादनसंभवादि-
त्यर्थः । यजमानतया पुरुषस्य यज्ञसंबन्धितावचनादपि न यज्ञात्मवेत्याह । आत्मेति ।
इतोऽपि तैत्तिरीयकेषु पुरुषयज्ञत्वं नेष्टमित्याह । अपि चेति । यथा प्रमितेऽर्थे
प्रवृत्तं प्रमाणमनुवादकं तथा यज्ञस्य प्रमाणान्तरसिद्धविद्वद्योगिवानुवादेन विशेषणावि-
विश्रुतौ प्रमितविशेषणानामनूदितविशेष्यगामित्वेनैकवाक्यत्वसंभवे विशेष्यस्य विशेष-
णानां च शृङ्गप्रविषादनेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । इत्वोभयत्र भिन्ना पुरुषविचे-
त्याह । अपिचेति । संन्यासेनाङ्गेन साहित्यामङ्गितया स्थित्यामात्मविद्या पुरस्तात्माजा-

ससंन्यासाभात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं तस्यैवंविदुष
इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतश्च
इति प्रतीमः । तथाचैकमेव फलमुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभामहे
“ ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति ” [महानारा० २५ । १] इति ।
इतरेषां त्वनन्यशेषः पुरुषविद्याम्नायः । आपुरमिवृद्धिफलो
ह्यसौ “ ऐष ह पोढंशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ” [छा०
३ । १६ । ७] इति समभिध्याहारात् । तस्माच्छास्त्रान्तरार्थीतानां
पुरुषविद्याधर्मोणामाशीर्मन्त्रोदीनामग्रामिस्तैस्तिरिपिके ॥ २४ ॥ (१३)

वेद्याद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (१४)

अस्त्यार्थवर्णिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाप्तायः “ सर्वं प्रविध्य

परयो हाऽऽरुणित्यादावनुवाके न्यास इति ब्रह्मेत्यादिनोक्त्वा तस्यैवंविदुष इति
पूर्वोक्तपरामर्शात्तच्छेषत्वस्य भावीत्याह । ससंन्यासामिति । इतश्च पूर्वशेषोऽयमा-
म्नायो न स्वतश्च इत्याह । तथाचेति । तैत्तिरीयाणां पुरुषविद्याम्नायस्य पारवक्रय-
मुक्त्वा पैङ्गिनां चाण्डिनां च तदाम्नायस्य स्वावक्रयमाह । इतरेषां त्विति । तत्र
हेतुमाह । आपुरिति । षोडशाधिकं वर्षशतं प्रकरणेन व्याख्याद्यनुपपन्नो जीवत्युक्त-
प्रकारेणाऽऽत्मनं यज्ञाद्यात्मकं विद्वानिति विद्यया सहाऽऽयुरभिवृद्धिफलस्य संकी-
र्तनाद्यफलत्वेन स्वावक्रयं पुरुषविद्यायाः सिद्धमित्यर्थः । स्वतश्च परतश्चयोरैक्यायोगे
कलिवमाह । तस्मादिति ॥ २४ ॥ (१३)

पूर्वत्राऽऽत्मविद्यासंनिधौ श्रवणात्तैत्तिरीयगतपुरुषयज्ञो ज्ञानाङ्गमित्यङ्गीकृत्याऽऽ-
युरभिवृद्धिफलविद्यातो भेदोऽस्य दर्शितः । संप्रति प्रवर्ग्यादीनामपि विद्यासंनिध्य-
विशेषात्तद्भूतत्वमित्याशङ्क्यान्वयानुपसंहारार्थं तेषामङ्गत्वं निरस्यति । वेधादीति ।
वषट्पुनर्निषदारम्भे ते वे मन्त्रास्तानि तानि च कर्माणि श्रुवानि विषय इति वक्तुमार-
भदे । अस्तीति । अभिचारदेवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते । सर्वमिति । हे देववे
मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय । विशेषतश्च हृदयं प्रविध्य भिन्द । धमनीः शिराः
भ्रूवृन्त्य विभज्य भ्रूट्य । वदीयं शिरश्चाभिवो विदारय । एवं मद्रिपूर्वेषु विष्टो
विष्ठो भवत्वित्यर्थः । विश्वप्रकाशकत्वात्तत्प्रसवहेतुत्वाच्च देव सवितरित्यादित्यः
संबोध्यते । स च यज्ञस्य यज्ञपथेश्च यजमानस्य निर्वर्तने नियुज्यते प्रसुवेति ।
उच्येः श्रवाः श्वेतोऽश्वो यस्य तव स त्वं श्वेताश्वोऽसि हरित इन्द्रनीलस्वद्वेनी-

हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरीऽभिप्रवृज्य त्रिधा विष्टुक्तः ”
 इत्यादिः । ताण्डिनाम् “देव सवितः प्रसुव यज्ञम् ” इत्यादिः ।
 शांखापेनिनाम् “श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि” इत्यादिः । फठानां
 तैत्तिरीयाणां च “शं नो मित्रः शं वरुणः” [तै० १। १ । १]
 इत्यादिः । वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे प्रवर्गप्राक्षणं पठ्यते
 “देवा ह वै सत्रं निपेक्षुः” इत्यादि । कौपीयकिनामप्यग्निष्टोम-
 ब्राह्मणम् “ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मेर्व तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोप-
 येन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहर्ब्रह्मण्यन्ति ” इति । किमिमे
 सर्वे प्रविष्ट्यादयो मन्त्राः प्रवर्गपादीनि च कर्माणि विद्यासूत्र-
 संहिषेरन्किंवा नोपसंहिषेरन्निति मीमांसासमहे । किं तावन्नः
 प्रतिभाति । उपसंहार संवेपां विद्यास्त्विति । कुतः । विद्यामथा-
 नानामुपनिषद्ग्रन्थानां समीपे पाठात् । नन्वेपां विद्यार्थतया

श्रीऽसीतीन्द्रः संबोध्यते । मित्रो नामाऽऽदित्यो नोऽस्माकं सुखकरो भूयादिवि विचार्यो
 प्रार्थयते । एवं शं वरुण इत्यादि योज्यम् । इन्द्रादयो देवाः किल कार्त्तिकस्मिन्पूर्व-
 स्मिन्काले सत्रं निर्वर्षयितुं निविष्टवन्त इत्युपक्रम्य प्रवर्गार्थं कर्म श्रुत्वमित्याह ।
 देवा इति । अग्निष्टोमब्राह्मणमुपनिषदारम्भे पठ्यत इति संबन्धः । अग्निष्टोमो ब्रह्मैव
 स यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्मावश्चैतदहर्ब्रह्मण्यन्ति कर्म ये केचिदुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति
 ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मापरमुपगच्छन्ति ते चामृतत्वं परं ब्रह्म क्रमेण प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
 विषयमुक्त्वोपकारभावामावमानाभ्यां संग्रहमाह । किमित्यादिना । अत्र च विद्यासंनि-
 ध्यान्नादानामपि मन्त्रादीनां तदुपकारकत्वाभावेनावच्छेषतया नान्यत्रोपसंहार्यतेत्युक्ति-
 द्वारा विचारस्य ज्ञानहेतुयोगात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मन्त्रादीनां विद्योर्बोधावुपसं-
 हारः । सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इत्यभिप्रेत्य विमृश्य पूर्वपक्षयति । किमिति । विनि-
 योजकमानामावे कर्ष विद्याशेषतेति शङ्कते । कुत इति । फलवत्संनिधावफलं तदङ्ग-
 मित्विन्यायात्फलवद्विद्यासंनिध्यान्नादानां तदङ्गतेत्याह । विद्येति । श्रुत्यादीनां विनि-
 योजकानामन्यतमस्याप्यनुपलम्भादारभ्य कांचन विद्यामनाज्ञानादात्मादाङ्गैरेव पूणोया
 नैराकाङ्क्षस्याज्ञेपां विद्याशेषतेति शङ्कते । नन्विति । विद्याया नैराकाङ्क्षयेऽपि
 मन्त्रादीनां फलवत्त्वाय फलवैतिथयोगसाकाङ्क्षत्वात्फलवद्विद्यासंनिहिदानां वच्छेप-

१ क. प्रवृज्य । अ. झ. ट. प्रवृज्य । २ ज. ट. “वृज्य त्रि” । ३ ड. अ. “दि” । स ता” । ४ ड.
 ट. शाखाय” । ५ ज. झ. ट. “याना” । ६ ड. अ. “रीयकाणां” । ७ ज. ब्रह्म नेत” । ८ ट. “क्षीत” । ९
 ट. “यन्तमृ” । १० ड. अ. “विधेत्साद” । ११ क. ज. एपां । १२ क. झ. “ण व्याप्त” । १३ ड.
 “कमा” । १४ ड. “बोपका” । १५ क. झ. ठ. ड. “वयोव” ।

प्रवर्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु
विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
नैषामुपसंहारो विद्यास्त्विति । कस्मात् । वेधाद्यर्थभेदात् । हृदयं
प्रविध्येत्येवंजातीं रक्तानां हि मन्त्राणां येऽर्था हृदयंवेधादयो भिन्ना
अनभिसंबद्धास्त उपनिषद्बुद्धिताभिर्विद्याभिः । न तेषां साभिः

यद्यपि पुरस्तादुपसदामित्यादिवाक्यं प्रवर्यादीनामन्यत्रापि विद्याशेषत्वसाधकसं-
निधेर्ब्रह्मीयस्तथाऽप्यविरोधान्न वाक्येन बाध्यः संनिधिर्वाक्येनान्यत्र विनियुक्तस्यापि
प्रवर्यादेः संनिधिना विद्यास्त्वपि विनियोगादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । वाजपेय
इति । ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसत्वेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसकलोऽपि बृहस्पतिसवो वाज-
पेयेनेष्टा बृहस्पतिसत्वेन यजेतेति वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयते क्त्वाप्रत्ययादेककर्तृकगासि-
द्धेरकप्रयोगतामन्तरेण तदयमेवादेकप्रयोगताया गुणप्रधानभावापेक्षत्वाद्वाजपेयप्रकरणा-
ज्ञानात्तस्याङ्गित्वं बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वम् । नन्वेवं भीमांसकानां मुद्राभेदः कृतो यदि-
बृहस्पतिसववाक्यं प्रकरणान्तरस्यबृहस्पतिसवविपारिवृत्त्यर्थं कस्माहं वाजपेयाङ्गविधिः ।
अथेप विधिः कथं चाहं प्रकरणान्तरस्यबृहस्पतिसवस्येह संनिधिः । न चैकमेव
वाक्यं दूरस्थं कर्म संनिधापयत्यङ्गत्वेन च विदधाति । तस्मात्प्रकरणान्तरे कौण्डपा-
यिनवत्कर्मान्तरं बृहस्पतिसवस्तन्नाम तु मसिद्धबृहस्पतिसवधर्मातिदेशार्थम् । तथाच
कर्मान्तरमेव वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयत इति मतद्वयेऽपि स्थिते कथं विनियुक्तविनियो-
गाकाङ्क्षेति सत्यमभ्युपेत्य वादोऽयं स्वादिरत्वादि चात्र व्यवस्थितमुदाहरणम् । न च
साधिकारयोरपि कर्मणोरङ्गागित्वे दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेत्यत्रापि स्यादर्शपूर्ण-
मासयोः सोमस्य वा प्रकरणे तद्वचनानाज्ञानात्तयोरणुसमागिविशेषतया गुणप्रधानत्वा-
सिद्धेर्भिन्नप्रयोगत्वेऽपि क्रिययोः कर्तृत्वाभिधानपुरुषस्थैक्यात्प्रत्ययसिद्धेरङ्गाङ्गित्वप्रमा-
पकाभावे चाभिधानलक्षणाविरोधादर्शपूर्णमासोत्तरकालता सोमानुष्ठानस्येति कालार्थोऽयं
संयोगः । प्रकृते तु प्रकरणाध्ययनसिद्धये प्रत्ययेप्रमितमङ्गाङ्गित्वमतो बृहस्पतिसवस्या-
न्यत्र विनियुक्तस्यैव वाजपेये क्त्वाप्रत्ययेन विनियोगवत्प्रवर्यादीनामपि विनियुक्तो-
नाभेवान्यत्र संनिधिना विद्यास्त्वपि विनियोग इति भावः । पूर्वपक्षमनूय सूत्राद्वहिरे-
वानुपसंहारं प्रतिजानीते । एवमिति । मन्त्राणां कर्मणां च संनिधेरुपसंहारो विद्यासूक्तः
स कस्मान्निषिध्यत इत्याह । कस्मादिति । तत्र हेतुत्वेन सूत्रप्रवचनारयाति । वेधादीति ।
आयर्वाणिकानां मन्त्रान्नायस्य विद्याशेषत्वाभावपरत्वेनाक्षराणि योजयति । हृदयमिति ।
भिन्नशब्दस्याभीष्टमर्थमाह । अनभिसंबद्धा इति । अनभिसंबन्धभेदाभिर्व्यनक्ति । नेति ।

संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति । ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात्तद्द्वाराक
उपासनासंबन्ध उपन्यस्तः । नेत्युच्यते । हृदयमात्रसंकीर्तनेस्य
होवमुपयोगः कथंचिदुन्पेक्ष्येत न च हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः ।
हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्येत्येवंजातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो
विद्याभिरभिसंबध्यते । अभिचारविषयो होषोऽर्थस्तस्मादाभिचा-
रिणेन कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्येतस्य मन्त्रस्याभिसंबन्धः । तथा
“ देव सचितः प्रभुव यज्ञम् ” इत्यस्य यज्ञप्रसवलिङ्गत्वाद्यज्ञेन
कर्मणा संबन्धः । तद्विशेषसंबन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः ।
एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषांचिल्लिङ्गेन केषांचिद्वचनेन केषांचि-
त्प्रमाणान्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि

हृदयपदस्योपासितसंबन्धार्थत्वात्तद्द्वारा मन्त्रस्य तच्छेषवेत्युक्तं स्मारयति । नन्विति ।
मन्त्रस्योपासितशेषत्वं प्रत्याह । नेतीति । पदान्तरसमभिव्याहृतस्य तस्यापि नोपा-
स्त्युपयोगो वस्तुतोऽस्तीति मत्वा कथंचिदित्युक्तम् । हृदयस्य विद्योपयोगे मन्त्रार्थस्य
तद्भावान्मन्त्रस्य विद्याशेषवेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । अत्रेत्यापर्वणश्रुत्युक्तिः ।
हृदयातिरिक्तस्यापि मन्त्रार्थस्य विद्यायोगः स्यादित्याशङ्क्य साक्षात्परंपरया वेति विक-
ल्पाऽऽद्यं दूषयति । हृदयमिति । तद्द्वाराऽन्येषामपि विद्यायोगः स्यादिति द्विती-
यमाशङ्क्याऽऽह । अभिचारेति । सर्वैरेव पदैरयं मन्त्रः स्वतोऽभिचारमवतार्यैप्रकाशको
दृश्यते । तथाच सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं संनिधिं बाधित्वा कर्मशेषत्वमस्याऽऽपाद-
यति । न च सर्वपदानामभिचारे समवेतार्थत्वे सत्येकपदसमवेतार्थत्वमात्रेण विद्याशे-
पत्वं हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थत्वादित्यर्थः । आपर्वणिकानामुपनिषदुपक्रमस्य
लिङ्गवशात्कर्मसंबन्धवत्ताण्डिनामपि तदुपक्रमस्य लिङ्गादेव कर्मसंगतिरित्याह । तथेति ।
कर्ममात्रप्रयोगेऽपि केन कर्मणाऽस्य संगतिरेति लिङ्गाज्ज गम्यते तेन प्रमाणान्तरमन्वे-
प्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । साविर्भं जुहोति कर्मणः वर्भणः पुरस्तात्सवने
सवने जुहोति वाक्याद्वाजपेयसंबन्धोऽस्य सिध्यतीत्यर्थः । उक्तन्यायं मन्त्रा-
न्तरेष्वपिदिशति । एवमिति । अन्येषां तु श्वेताश्वो हरितनीलोऽसीत्यादीनां
वचनं श्रुतिवैक्यं वा प्रमाणान्तरं प्रकरणं तेन कर्मसंबन्धोऽत्र सर्वत्रानुसर्वव्य
इति संबन्धः । लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियोगे मन्त्राणां मिदं फलितमाह । इत्येवमिति ।

१ क. न. 'वेय' । २ ड. 'ततद्वा' । ३ ट. न. 'मनन' । ४ ट. प्र. ट. 'नस्ते' ।
५ अ. प्रविष्टये' । ६ ट. अ. प्र. 'वारिचि' । ७ क. ट. अ. ट. 'धेत्यस्य' । ८ क. ट. अ.
'जाडमि' । ९ ट. 'वात' । १० ट. ट. 'ति वाज' । ११ क. ख. उक्तं न्या' । १२ ट. ट.
'वा भे' । १३ ट. ट. 'गोऽनु' ।

सतां न संनिधिमात्रेण विचाशेपत्वोपपत्तिः । दुर्वलो हि संनिधिः
श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्ने “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्था-
नसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्” [पू०मी०सू०.

किमिति लिङ्गादिभिः संनिधिर्बाध्यते तत्राऽऽह । दुर्वलो हीति । कथं दौर्बल्यं प्रमा-
णत्वाविशेषे तत्राऽऽह । इत्युक्तमिति । स्वार्थं वक्तुं पदान्तरान्वेषं पदं श्रुतिः ।
श्रुतभावगता शक्तिर्लिङ्गम् । संहत्यार्थं वदत्पदबुद्धं वाक्यम् । प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्या-
काङ्क्षं प्रकरणम् । समानदेशत्वं स्थानम् । यौगिकः शब्दः समाख्येत्युक्तलक्षणाना-
मेषां समवाये समानविषयत्वविरोधे परस्योत्तरस्य दौर्बल्यम् । श्रुतिविरोधे लिङ्गस्य
‘तद्विरोधे वाक्यस्य तद्विरोधे प्रकरणस्य तद्विरोधे स्थानस्य तद्विरोधे समाख्याया
इत्यत्र हेतुमाह । अर्थविप्रकर्षादिति । स्वार्थोक्तेः पूर्वपूर्वापेक्षेतया लिङ्गादीनां विल-
म्बेनार्थहीनेषुत्वमित्यर्थः । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधोदाहरणमन्त्रा गार्हपत्यमुपविष्टव
इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाऽतो गार्हपत्यस्य कर्मतया क्रिया प्रति ‘शेषित्वं सिद्धमै-
न्द्यैतिपृथ्वीयाश्रुतेरैन्द्रीत्यर्थः “ कदाचनस्तरारसि ” इत्याद्यायाः करणत्वेन शेषता
तदसं श्रौतः शेषशेषिभावः कदाचनेत्यस्या ऋचेश्वेन्द्रदेवताोक्तिसामर्थ्यलिङ्गेन विरु-
ध्यते तत्र लिङ्गानुगुण्येन गार्हपत्यमिति श्रुतिः सप्तम्यर्थे तत्समीप इन्द्र उपस्थेय इति
व्याख्येया श्रुत्यनुगुणतया वा लिङ्गमिन्द्र ईश्वरः स्तोत्रवक्रियायां गार्हपत्य इति
व्याख्येयमिति संदेहे श्रुतेर्विनियोगाय सामर्थ्यापेक्षत्वेऽपि वज्रज्ञानानपेक्षत्वादवगतश्रौत-
विनियोगनिर्वाहाय सामर्थ्यस्य तदन्यथानुपपत्त्या गम्यमानत्वात्पूर्वावगतश्रौतविनियो-
गानुरोधेनैव लिङ्गस्थितेस्तदेव श्रुत्यनुसारेण नेयमिति स्थितम् । लिङ्गवाक्ययोर्विरोधो-
दाहरणं स्योनं ते सदनं करोमि धृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते
मपिविष्ट ग्रीहीणा मेव सुमनस्यमान इति किमुपस्तरणे पुरोडाशासादने च कृत्स्नो मन्त्रः
प्रयोक्तव्यः किंवा कल्पयाम्यन्व उपस्तरणे शेषस्तु पुरोडाशासादन इति संदेहे सामर्थ्ये-
स्यैकवाक्यताधार्म्यत्वाभावात्सदनकरणपुरोडाशासादनयोरनुष्ठेययोर्विभागेनैव प्रकाशने
मन्त्रयोः सामर्थ्यादेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यानुमानात्मागेव प्रतीतं सामर्थ्यमेकै-
कस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयतीति वाक्यालिङ्गमेव बलवदिति
सिद्धम् । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाक्येन हि पौर्णमासीदेवता अमा-
वास्यादेवताश्चाऽऽन्नावास्ताश्च भियो नैकवाक्यता गच्छन्तीति लिङ्गसामर्थ्यात्पौर्णमा-
सीप्रयोगादिन्द्राग्निशब्दोत्कर्षे समवेतार्थत्वादमावास्याया च उत्पद्योमे तदेकवाक्यत्वा-

३।३।१३] इत्यत्र । तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र
विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । न ह्येषां विद्याभिः सहैकाग्र्यं

जीवमवीदृषेवां महो ज्यायोऽक्रातामित्येतदुत्कृष्य न प्रयोक्तव्यमुत यन्नेन्द्राभिश्च
उत्कृष्य नीतस्वत्रैवेतदपि पौर्णमासीत् उत्कृष्य प्रयोक्तव्यमिति संशये प्रकरणस्य
विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्याविनियोजकत्वात्तद्रूपालोचनायां च प्रथमभाविनो
विनियोजकत्वात्प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तस्याऽऽदौ विनियोजकत्वसंभवात्प्रकृतस्य
साक्षाद्भूतत्वं ज्ञात्वा तेनेदमेकं वाक्यमित्यनुमानात्प्रागेवोक्तिसामर्थ्यात्पदानामेकवाक्य-
त्वस्य प्रार्थ्यस्यात्तद्विरोधेऽनुमानानुत्पानाद्देवतापनये तच्छेषाणां वाक्यादपकर्ष एवेति ।
क्रमप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं राजसूयसंनिधावभिषेचनीयसमीपे शूनःशेषोपाख्यानाद्या-
न्नातम् । नानेष्टिपैशुसोमसमुदायो हि राजसूयस्तत्राभिषेचनीयः सोमयागस्त्वस्य
संनिधौ शूनःशेषो नाम कश्चैष्टपिपुत्रो हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतो वरु-
णाय स्वालम्भे कर्तुमारब्धे वरुणं तुष्टाव स च तुष्टः सन्नेन ररक्षेत्याख्यानमक्षयूवादि
च श्रुतं तर्हि समस्तराजसूयाङ्गमुवाभिषेचनीयस्यैवेति संशये प्रकरणस्य साक्षाद्भू-
त्वायाः मात्वक्ष्यारसंनिधिपाठेनाभिषेचनीयस्य स्वाक्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्याप्या-
काङ्क्षोत्पापनाद्बुद्धित्वाकाङ्क्षं प्रकरणमेकवाक्यत्वादिकल्पनापरंपरया प्रागेव विनि-
योगं कल्पयतीति प्रकरणविरोधे संनिधिर्वाध्यते । क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणं पुरोडा-
शिकारूपाने कण्ठे कर्मणामाग्रेयादीनां क्रमेण मन्त्राः श्रुतास्त्वन्मावात्यकसानाट्यक्रमे
शुन्धध्वं देव्याय कर्मेण इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समान्नावस्तत्र पुरोडाशपात्राणां वा
शुन्धने मन्त्रोऽयं प्रयोक्तव्यः सोनाट्यपात्राणां वेति संदेहे समाख्या संबन्धनिबन्धना
सती तदर्थं यावत्संनिधिं कल्पयति तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षेण संनिधिनाऽऽकाङ्क्षाद्वारा
परंपरया श्रुतिं परिकल्प्य विनियोगस्य कृत्वत्वात्पुरोडाशवादिमन्त्रबाहुल्याच्च तत्समाख्या-
सिद्धेः स्थानविरोधे न सा विनियोजक्याति स्थितम् । तदेवं लिङ्गस्यैकया श्रुत्या श्रुत्य-
र्थविनियोगं प्रति व्यवधानं वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य तिसृभिर्वाक्य-
लिङ्गश्रुतिभिः स्थानस्य चतसृभिः प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः समाख्यायाः स्थानप्रकर-
णवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिरित्यवान्तरभेदान्मिथो विरोधे श्रुतेर्वाचकत्वमेव । लिङ्गचा-
क्यप्रकरणस्थानानां पूर्वपूर्वापेक्षया बाध्यत्वमुत्तरोत्तरापेक्षया बाधकतेत्युभयथात्वम् ।
समाख्यायां माध्यंतेवेति विवेकः । मन्त्राणां विद्याशेषत्वं निरस्य प्रवर्ग्यादिकर्मणां
तच्छेषत्वं निरस्यति । तथेति । तत्र हेतुः । न हीति । अनुपकारकस्य शेषत्वाभावा-

१ ज. 'यार्ज्यमिति' । २ ठ. ट. 'जयत्' । ३ ख ठ. ट. 'स्य प्रत्यक्षत्वं' । ४ क. 'त्यक्षात्' ।
५ ठ. ट. 'टिष्ठ' । ६ क. ख. 'विदप्यति' । ७ ख. ठ. ट. 'यस्यापीति' । ८ क. ख. ठ. ट. 'य-
पति' । ९ क. ख. ठ. ट. 'वापिम' । १० ठ. ट. 'धनेति' ।

किंविदस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरम्
 “ वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत ” इति । अपिचैकोऽयं
 प्रवर्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्ब-
 लेन प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति । अयद्यहमाणविशेषत्वे हि
 प्रमाणयोरेवं स्यात्तु बलवदवलंबतोः प्रमाणयोरयद्यहमाणविशे-
 पता संभवति बलवदवलंबवेत्त्वविशेषादेव । तस्मादेवंजातीय-
 कानां मन्त्राणां कर्मणां वा न संनिधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्व-
 माशङ्कितव्यम् । अरण्यानुवचनेनादिधर्मसामान्यात्तु संनिधिपाठ
 इति संतोषव्यम् ॥ २५ ॥ (१४)

दुष्कारकस्य च प्रवर्यादिकृतस्य विद्यायामनिरूपणान्न तेषां तच्छेषवेत्यर्थः । यत्तु
 विनियुक्तविनियोगो न विरोधायेत्यत्रोपेत्यवादिनोदाहरणं तत्राऽऽह । वाजपेये
 त्विति । इद्वेति क्त्वाभुविः समानकर्तृकत्वे विहिता संयोगवृत्तत्वेन विनियुक्तमपि विनि-
 योजपरयतो न तत्र अत्योस्तुल्यबलयोर्मिथो याव इत्युभयैषात्वं बृहस्पतिसवस्येष्टमि-
 त्यर्थः । प्रकृते तुल्यबलत्वं विनियोजकयोर्नास्तीत्याह । अपिचैति । तुल्यबलत्वश-
 ङ्कानिरासद्वारा विनियुक्तविनियोगायोगे हेत्वन्तरसमुच्चयार्थमपिचेत्युक्तम् । पुरस्तादुप-
 सदाभित्यादिवाक्यं बलीयः प्रमाणम् । अन्यत्रेति न्योविष्टेमाशुक्तम् । दुर्बलं प्रमाणं संनि-
 धिः । अन्यत्रापीति विद्योक्ता । विरोधाभावादसावे विरोधे बाधामावाद्भयत्रापि प्रमा-
 णाभ्यां विनियोगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अयद्यहमाणेति । एतदुभयत्र विनियुक्तत्वमेवं
 द्वाभ्यां मानाभ्यामिति यावत् । वाक्यादेः संनिधेश्च विशेषो निश्चिदो नास्तीत्याश-
 ङ्क्याऽऽह । न त्विति । मानयोर्विशेषग्रहे फलितमाह । तस्मादिति । प्रकरणपाठसि-
 द्ध्ये विनियोगो मन्त्रादीनां कैल्प्यते तथाच बलवत्प्रमाणेनान्यत्र विनियोगे
 प्रकरणपाठसिद्धौ न क्रमो विनियोजको दीर्घल्यादित्यर्थः । तर्हि संनिधिपाठस्य का
 गतिस्तामाह । अरण्येति ॥ २५ ॥ (१४)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युप-

मानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥ (१५)

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः “अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र
इव राहोर्मुखेऽत्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकम-
भिसंभवामि” [छा० ८ । १३ । १] इति । तथाऽऽधर्व-
णिकानाम् “तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति
दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति । तथा शौक्यायनिनः
पठन्ति “तस्य पुत्रा दापयुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्पां द्विपन्तः
पापकृत्पां” इति । तथैव कौपीतकिनः “तत्सुकृतदुष्कृते
विधूनुते तस्य भिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यभिया दुष्कृतम्”
[कौपी० १ । ४] इति । तदिह कचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं
श्रूयते क्वचित्तयोरेव विभागेन भिद्यैरभिप्रेक्ष्योपायनं क्वचित्चूभय-

विद्यासंनिधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादिनुपसंहारवत्कचिदेव हानसं-
निधौ श्रुतस्योपायनस्य उदन्तरेणापि हानसंभवेन तदुपपादनासामर्थ्यादनुपसंहार
इत्याशङ्क्याऽऽह । हानौ त्विति । विषयं वक्तुं तत्तच्छास्त्रास्यवाक्यान्पुदाहरति ।
अस्तीत्यादिना । यथाऽऽहो जीर्णानि रोमाणि रजोभिः सह सावयित्वा स्वच्छो
भवति तथाऽहमपि पापं सर्वं विधूय निर्मलः सन्ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति संबन्धः ।
यथा च चन्द्रो राहुग्रभ्वो राहोर्मुखेऽत्रमुच्य भालरो भवत्येवं शरीरमकृतमशुद्धं प्रवा-
हरूपेणानादिसिद्धं वा धृत्वा त्यक्त्वा स्वच्छो भूत्वा हतः सिद्धो न पुनरपूर्वपुण्योपच-
येन साध्यो यस्याऽऽत्मा सोऽहं कृतकृत्यः सन्ब्रह्मलक्षणं रूपमभिसंभवामि प्रापकृत्वेन
प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा ताण्डिनामिवाऽऽधर्वणिकानामस्ति श्रुतिरिति संबन्धः । “यथा
नद्यः स्थेन्यमानाः समुद्रेऽस्त्वं गच्छन्ति नामरूपे विहाय” इति । दृष्टान्तं परामृशति ।
तथेति । ताण्डिनाश्चाऽऽधर्वणिकाश्च तथेत्युच्यन्ते । तस्येति । विदुषो मृतस्येत्यर्थः ।
तथेवेति शौक्यायनिनो दृष्टान्तिवाः । तत्तेन विद्यायत्नेन मूर्खत्वं च दुष्कृतं च ते
विधूनुते निरस्यति विद्वानित्यर्थः । त्यक्तयोस्तयोर्विनियोगं दर्शयति । तस्येति ।
विषयपरिक्षेपार्थमापातवो वाक्यार्थमाह । तदिदं । तच्च श्रुताविहिताद्विदुषु
वाक्येभ्यो विनाशः । कचित्ताण्डिनामाधर्वणिकानां च श्रुतावित्यर्थः । कचि-
त्तयोरेवेत्यत्र कचिदिति शौक्यायनिश्रुतिरुक्ता कचित्चूभयमित्यत्र कचिदिति

१ क. ट. म. तदा । २ क. ट. ज. घ. म. ट. “हान्युपपादये विषय निरञ्जन. परमं साम्य-
मुपैति” १० । १ क. ज. शाक्याय । ४ ज. म. विधूनु । ५ घ. ट. “विदुषः” । ६ घ. ख. ट. ट.
स्पन्दमानः । ७ ट. शाक्याय । ८ ट. ट. “तं दुः” । ९ ट. शाक्याय ।

यपि हानमुपायनं च तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावन्न किंचिद्वक्त-
व्यमस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं
संनिपतति । अप्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोराव-
श्यकत्वात्तद्धानस्य । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्रोपायनं
संनिपतेद्वा न वेति विचिकित्सायामश्रवणादसंनिपातः । विद्या-
न्तरगोचरत्वाच्च शास्त्रान्तरार्थस्य श्रवणस्य । अपिचाऽऽत्मक-
वृत्तं सुकृतदुष्कृतयोर्हानं परकर्तृकं तूपायनं तयोरसत्पावश्यक-
भावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येति । तस्मादसंनिपातो हाना-
नुपायनस्येति । अस्यां प्राप्तौ पठति हानाविति । हानौ त्वेतस्यां केव-
लायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतितुमर्हति । तच्छेषत्वात् ।
हानशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौपीतकिरहस्ये ।

कौपीतकिश्रुतिरुच्यते । तत्र कौपीतकिश्रुतिर्न विचारपेक्षेत्याह । तदिति ।
शाब्द्यायनिश्रुतिरपि नापेक्षते विचारमित्याह । यत्रेति । आर्थिकं हानसंनिपातं
साधयति । अप्यैरिति । परिशिष्टं विषयमाह । यत्र त्विति । हानोपायनयोः सह-
भावस्याऽऽवश्यकत्वानावश्यकत्वाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । अत्र च विद्यास्तुति-
प्रकर्षप्रयोजनस्योपायनोपसंहारस्योक्त्या वाक्यार्थवर्धितुवर्णनात्पादादिसंगतिः । पूर्व-
पक्षे स्तुतिप्रकर्षासिद्धिः सिद्धान्ते तरिसिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्ष एहाति । अश्रवणा-
दिति । कचिदश्रवणेऽप्यन्यत्र श्रवणादिहोपसंहारमाशङ्क्याऽऽह । विधेति ।
विधैक्ये सत्युपसंहारः स्यान्न चेह तदस्ति कौपीतकिगतपर्यङ्कविधायाः सगुणत्वात्ता-
ण्ड्याथवैशिकश्रुत्योश्च पुण्यपापविधूननहेतुत्वेन श्रुतविधाया निर्गुणत्वोदिति यत्र
हानमेव श्रुतं तत्र नोपायनं संनिपतेदित्यर्थः । न केवलमश्रवणादैनानुवृत्तिर्भुक्तिविरो-
धादपीत्याह । अपिचेति । यथा शाब्द्यायनिश्रुतावुपायने श्रुते हानानुवृत्तिस्तथा
ताण्ड्यादिश्रुतावपि हाने श्रुते स्यादुपायनानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तन्मानुषपक्षस्य संश्वेऽपि
मरुते नैवमित्याह । तयोरिति । अश्रवणादिफलमुपसंहरति । तस्मादिति । अनुप-
संहारे स्तुतिप्रकर्षासिद्धिरिति वक्तुमिति युक्तम् । सिद्धान्तयति । अस्यामिति ।
अश्वरोमादिदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परत्रावस्थानापेक्षत्वाच्च हानसंनिपा-
तमुपायनं केवलहानश्रवणेऽप्यपेक्षितत्वादायावति व्याचष्टे । हानौ त्विति ।
तुशब्दार्थमाह । केवलायामिति । तच्छेषत्वादित्युक्तं विवृणोति । हानेति ।

तस्मादन्यत्र केवलहानेश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्रवणा-
द्विद्यान्तरगोचरत्वादानावश्यकत्वाच्चासंनिपात इति तदुच्यते ।
भवेदेपा व्यवस्थोक्तिर्यच्चनुष्ठेयं किंचिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनी-
ष्येत । न त्विह हानमुपायनं वाऽनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते विद्यास्तु-
त्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनम् । इत्थं महाभागा विद्या यत्सामर्थ्या-
दस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते ते चास्य
सुहृदुर्हस्तु निविशेते इति । स्तुत्यर्थं चास्मिन्संकीर्तने हानानन्तर-
भाविस्वेनोपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वादप्यत्रापि हानश्रुतावुपायनानु-
वृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षाऽ-
र्थवादान्तरप्रवृत्तिः “ एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः ” [छा०
२।१०।५] इत्येवमादिषु । कथं हीहैकविंशताऽऽदित्यस्याभिधीये-
तानपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे “ द्वादश मासाः पञ्चतर्वस्त्रप इमे लोका
असावादित्य एकविंशः ” इत्यस्मिन् । तथा “ त्रिष्टुभो भवतः

हेतुफलमाह । तस्मादिति । अन्यत्र वाण्ड्यादिश्रुतावित्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते ।
यदिति । यत्रानुष्ठेयत्वेन श्रवणं तत्रोपसंहारे विद्यैक्यमपेक्षितम् । इह त्वनुष्ठे-
यतयोक्तस्य नोपसंहारः किं तु सिद्धस्यैव स्तुत्यर्थतयोक्तस्य वेनासति चापके तस्यो-
पसंहारः स्तुतिप्रकर्षार्थेत्याह । तदिति । व्यवस्थोक्तिविद्याभेदे गुणं प्राति नियमस्त्व-
भेदे तदुपसंहार इति निर्देश इत्यर्थः । तर्हि किमर्थमनयोः संकीर्तनं तदाह । विद्येति ।
संकीर्तनस्य स्तुत्यर्थत्वमभिनयति । इत्यभिप्रेति । अस्तु स्तुत्यर्थं संकीर्तनं तथाऽपि
किमर्था हानावुपायनानुवृत्तिस्त्वत्राऽऽह । स्तुत्यर्थं चेति । हानावुपायनानुवृत्तिं सूत्रकारो
मन्यते चेत्तर्हि कथं स्तुतिप्रकर्षस्योपायनोपसंहारकल्पकत्वं तत्राऽऽह । स्तुतीति ।
स्तुतिर्हि विद्यायाः कार्या सा च केवलश्रुतहानेनापि लभ्या तदैव प्रकरोऽपेक्ष्येत यद्य-
प्रकर्षेण स्तुतिर्नैव तस्मात्प्रमाणसिद्धोपायनोपसंहारस्य फलं स्तुतिप्रकर्षसिद्धिरित्यर्थः ।
ननुपायनवादस्यार्थवादत्वे विविशेषत्वं तस्य वच्छेपत्वाच्च न हानवादापेक्षादोषत्वं
तत्राऽऽह । प्रसिद्धा चेति । इतोऽस्मात्पृथिवीरूपाष्टोकादिति यावत् । तथापि कथम-
र्थवादान्तरापेक्षा तत्राऽऽह । कथं हीति । इहेति पूर्वोक्तार्थवादीनां । हेमन्वाशिशि-
रयोरेक्यं मत्वा पञ्चतर्व इत्युक्तम् । अश्रुतमपि श्रुत्यन्तरानुमाराद्व्याप्तमित्यत्र दृष्टान्त-
माह । तपेति । यज्ञस्य पुरुषाकारकल्पनायां सेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभो भवत इत्युक्तं
वृहत्सूत्राक्षणे । तत्र त्रिष्टुप्त्वेन चन्द्रोमात्राभिधानात्कथं सेन्द्रियत्वमित्युक्ते वाजस-

१ ट. 'द्वय' २ ड. अ. 'नवन्दय' ३ अ. 'ते हास्य' ४ अ. 'निरेक्ष्ये' ५ अ. 'धीयेत्ये-
क्षना' ६ ट. 'धीयेत्येक्षमा' ७ क. घ. 'वेक्षमा' ८ क. ड. अ. अ. 'इत्येक्षमा' ९ क. 'रः पुनि'

सेन्द्रियपत्वाय ” इत्येवमादिवादेषु “इन्द्रियं वै त्रिष्टुप् ” इत्येव-
मावर्धवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायन-
वादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयेते इति नाती-
वाभिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति च शब्दशब्दं
समुच्चारयन्स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति । गुणोप-
संहारविवक्षोर्वा तुपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं दूपात् । तस्मा-
दुपोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् ।
कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानम् । तद्यथा भाष्ट्रविनाम्
“कुशा वानस्पत्याः स्य ता मा पात” इत्येतस्मिन्निगमे कुशाना-
मविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणे शाव्यापनिनामौदुम्बरा इति

नेयके तथात्वेन त्रिष्टुप्स्वरत्वं दृष्टव्यमित्यर्थः । ननु श्रुत्यन्तरश्रुतमप्युपायनं न हानावु-
पसंहर्धेव्यं परकीयसुकृतदुष्कृतोपादानस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात्तत्राऽऽह । विद्येति ।
विद्यासामर्थ्यादन्यत्र सुकृतदुष्कृतफलसंचारोक्त्या विद्यास्तुपेरिष्ठत्वान्नाभिनिवेशावकाश
इत्यर्थः । उपायनवादस्य स्तुत्यर्थत्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रकारोक्तिसामर्थ्यादित्याह ।
उपायनेति । तदेवोपपादयति । गुणेति । उपायनार्थशब्देन सुकृतादित्वरूपोपायन-
मिदं फलैव उपायनस्येष्टत्वात् । फलोपसंहारं विनाऽर्थोपसंहारोऽपीष्टश्चेदुपायनशो-
षत्वादिति स्यात्तच्छब्दशेषत्वादिति चाऽऽह तथाच वदन्नर्थस्योपसंहारं नेच्छतीत्यर्थः ।
विद्यागुणोपसंहारप्रस्तावे स्तुत्यर्थविचारो न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तिकत्वादयमदोष
इत्याह । तस्मादिति । स्तुत्युपसंहारः स्तुत्युपयोगिनो गुणस्य सुकृतदुष्कृतवयोर-
न्यत्र फलसंचारस्योपसंहारस्वतन्त्रकारस्यानुपास्यस्यापि प्रदर्शनार्थं सूत्रमित्यर्थः ।
शास्त्रान्तरस्यो विशेषः शास्त्रान्तरेऽप्याश्रयणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह । कुशेति । तदि-
दमुपमानं यथा तथा व्याख्येयमिति प्रतिज्ञाय कुशादृष्टान्तं व्याचष्टे । भाष्ट्रविना-
मिति । मोः कुशाः शङ्खो यूयं वानस्पत्या वनस्पतिर्गन्धवाः स्य भवथ वा मा मा पात
रक्षतेति यजमानस्य वचनम् । औदुम्बरा इति श्रुतेर्दर्भविषयेकुशशब्दस्यास्त्रोत्वम् ।
अत एवास्त्री कुशमित्यमरसिंहेनानुशिष्टम् । औदुम्बरे इति भाष्यात्कुशशब्दस्य शङ्ख-

१ क. ज. 'दिधिन्द्रि' । २. ज. 'दिपु वा' । ३ ट. 'ये त्रि' । ३ क. प्र. 'हुममिते' ।
४ क. ट. 'ते । स्तु' । ५ ट. ज. ज. 'नैरुपे' । ६ ट. 'ति हेतोस्तुशब्द' । ७ ज. ट. शब्द ।
८ ट. ज. 'त्यर्थमे' । ९ क. ज. 'क्षायामुपा' । १० ज. 'सद्दे. स्तु' । ११ म. ट. ज. ज. ट. 'रप्रमाद' ।
१२ ज. ट. 'मित्तिन थ' । १३ ट. ज. 'म्याः कुशा इ' । १४ ज. 'ति व' । १५ ट. ट. 'तम' ।
१६ ट. न तु यु' । १७ न पुनर्युक्त । १७ ट. कुश' । १८ क. ट. ट. 'प्रमावाः' । १९ क. प्र. ट.
८. 'यस्य कु' ।

विशेषवचनादौद्गम्यः कुशा आश्रीयन्ते । यथा च कचिदेवासु-
रच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे “ देवच्छन्दांसि पूर्वाणि ”
इति पैङ्ग्यान्नानात्पतीर्यन्ते । यथा च षोडशस्तोत्रे केषांचि-
त्कालविशेषमाप्तौ “ समयाध्युपिते सूर्ये ” इत्याचार्यादिश्रुतेः काल-
विशेषमेतिपत्तिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति
विशेषेण भाल्लविनः । यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषा-
न्वय एवं हानावप्युपापनान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेकृतं हि
विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् । स चा-

कुविषयस्य स्त्रीत्वमपीति विवेकव्यम् । छन्दोदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथा चेति । दशाक्ष-
रादीनि देवच्छन्दांसि नवाक्षराण्यासुराणि तेषां कचिच्छन्दोभिः स्तुवत इत्यादावविशे-
षेण पूर्वापरत्वमसङ्गे पैङ्गिश्रुतिवशाद्विशेषसिद्धिरित्यर्थः । स्तुतिदृष्टान्तं विवृणोति । यथा
चेति । अतिरात्रे षोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणे यदङ्गभूतं स्तोत्रं तत्कस्मिन्काले
नेयमिति केषांचिच्छन्दोभादीनां कालविशेषाश्रयणात्कालविशेषमाप्तौ सूर्ये समयाध्यु-
पिते समयाध्युपिते सूर्यस्योदयसंनिधौ षोडशस्तोत्रमुपाकर्तव्यमिति विशेषधीरार्चादि-
श्रुतेर्भवत्युचोऽपीयत इत्याचार्यस्तदीयश्रुतेर्विशेषधीः । यद्वा “ समयाध्युपिते सूर्ये षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोति ” इति तैत्तिरीयश्रुतेः षोडशस्तोत्रेऽर्धास्तमितकालविशेषसिद्धिरित्यर्थः ।
उपगानं विभजते । यथैवेति । ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषेणोपगानान्नाना-
न्नाध्वर्युरुपगायतीत्यध्वर्युर्वर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति विशेषेणोपगानमिति शेषः ।
दृष्टान्तेष्वभीष्टमंशमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । दृष्टान्तेऽपि श्रुत्यन्त-
रस्य श्रुत्यन्तरान्वयो मा भूद्वन्त्वेवानि स्वतन्त्राण्येव वाक्यानीत्याक्षङ्क्याऽऽह ।
श्रुत्यन्तरेति । विकल्पोऽपि त्रीहियववदस्तु नेत्याह । स चेति । अगदिका हीर्यं
गतिर्यद्विकल्पाश्रयणं तस्याददोपदुष्टत्वात् । तथा हि त्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति वाक्यद्व-
यमपि मानं तत्र त्रीहिवाक्याश्रयणे यववाक्यमनाश्रयणीयं श्रुतेनैरेह्यविरोधाद्युग-
पदुपयानुष्ठानायोगात् । अतो यववाक्यस्थं भौतत्वं हेतुमृते त्याज्यं तस्य त्यक्तभौत-
त्वस्यामात्वमेष्टव्यम् । केनापि हेतुना प्रयोगाद्भूत्वेन यवाङ्गीकारे त्यक्तभौतत्वस्य पुन-
राश्रयण वसिष्ठायेन स्वीकृतामानत्वस्य पुनस्त्यागश्चेत्येकस्मिन्वाक्ये चरवरो दोषाः ।
द्विदोषेऽपि वाक्ये मास्त्यागाप्राप्ताश्रयणत्यक्तस्वीकारोपात्तत्यागा इति च एत दोषाः ।
तथाऽपि तुर्ययत्नत्वात्प्रत्यन्तराभावाच्च त्रीहियववाक्ययोर्विकल्पोऽङ्गीकृतः । यथाऽऽहुः

१ क. द. अ. घ. ‘प्रायात्’ । २ क. द. घ. ‘ये । य’ । ३ अ. द. ‘सर्वपु’ । ४ क. ८.
अ. ‘नमिपु’ । ५ क. क. अ. घ. द. ‘प्रतीतिः । य’ । ६ घ. ‘गतवि’ । ७ क. घ. व्यापटे ।
८ क. घ. ‘नमिपु’ । ९ द. द. ‘मात्’ । १० द. द. ‘मात्’ । ११ क. घ. द. ‘मात्’ ।

न्यायः सत्यां गतौ । तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम् "अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्" इति । अथ वैतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेन सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यम् ।

"एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्वीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते"

इति । इह तु सत्यां गतौ न तदाश्रयणमित्यर्थः । अष्टदोषविकल्पपरिहाराय वाक्यान्तरशेषत्वं वाक्यान्तरस्य जैमिनेरपि समवमित्याह । तदुक्तमिति । द्वादशाध्याय्यां मीमांसायां दाशमिकमुदाहरति । अपि त्विति । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति ज्योतिष्टोमाधिकारे श्रुते तत्र किं सर्वदापक्षोपपाकानां निषेधः किंवा तेषामक्रतुप्रयुक्तानामपि वा तत्प्रयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानामाहो पर्युदास इति संशये सर्वहोमादिनिषेधे प्रत्यक्षविधिविरोधादक्रतुप्रयुक्तानां वा तत्प्रयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानामनुमानिकतया निषेधस्य प्रत्यक्षाविरुद्धत्वेन निषेद्धं शक्यत्वान्निषेध इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमपि त्वित्यादि । पुनश्चोऽवधारणायां नार्यं निषेधः किंतु न दीक्षितोऽदीक्षित इत्युक्तानामितरेषामविकोषेण होमादीनां ज्योतिष्टोमे कस्य पर्युदासः स्यादित्यत्र हेतुमाह । वाक्येति । अहरहृद्यादिविविकोषस्य सत्त्वादिति यावत् । पर्युदासमनाश्रित्य निषेधेऽभीष्टे ज्योतिष्टोमे दानादीनां विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इत्याह । प्रतिषेध इति । "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्" [पू० मी० सू०] १० । ८ । ३] इत्येतद्दाशमिकं वा सूत्रमथेद्वारा पठति । अपि त्विति । एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत् इत्युपक्रम्याऽऽश्रवयेति चतुरक्षरमस्तु औपश्रित्ति चतुरक्षरं यजेति ह्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं ह्यक्षरो वषट्कार इति सप्तदशाक्षरं मन्त्रगणं सप्तदशकलिङ्गदेहसमष्टिरूपप्रजापतित्वेन स्तुत्वा यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्तोऽनुगत इत्यनारभ्यवादेन सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्तः । तत्र च यज्ञेषु येयजामहकरणमुक्त्वा नानुयाजेष्विति श्रुतम् । तत्र नानुयाजेष्विति निषेधाद्विधिनियेधसंनिपाताद्विकल्पो वा स्यात्पर्युदासेनानुयाजं वर्जयित्वेतेरेषु यजविषु येयजामहः कर्तव्य इति वाक्यशेषः सन्विधिरेवे वेति संदेहे विधिनियेधयोः शास्त्रीयतया घुल्यबलैवत्वेन षोडशग्रहणग्रहणवद्विकल्पे प्राप्ते सिद्धान्तितमपि त्विति । नानुयाजेष्वित्यस्य न निषेधोऽपि तु येयजामहकरणविषेर्वाक्यशेषः सन्पर्युदासः स्थान्निषेधे तु विकल्पो भवेत्तस्यान्याय्यत्वाद्येयजामहकरणविधिना नानुयाजेष्विति पर्युदासः सन्नैकदेशः स्यादतः षोडशग्रहणग्रहणयोरगत्या विकल्पेऽपि प्रकृते पर्युदासेनोपपत्तौ तदभावादेनुयाजवर्जितेषु यजविषु येयजामहः कर्तव्य इति विधिरेवायमित्यर्थः । वर्णकान्तरमाह । अथ वेति ।

किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते किं-
 वाऽर्थान्तरमिति । तत्र चैवं प्रापयितव्यम् । न हानं विधून-
 नमभिधीयते “धूञ्कम्पने” इति स्मरणात् । दोधूयन्ते ध्वजाग्रा-
 णीति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात् ।
 तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः
 कंचित्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं प्राप्य प्रतिवक्तव्यम् ।
 हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति । उपायनशब्दशेषत्वात् ।
 न हि परपरिग्रहभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोरग्रहीणयोः परैरुपा-
 यनं संभवति । यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपा-
 यनं नाऽऽञ्जसं संभाव्यते तथाऽपि तत्संकीर्तनात्तावत्तदनुगु-
 ण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते । कचिदपि

सुकृतदुष्कृते विधूनुव इत्यादौ विधूननशब्दं विपर्ययित्य धात्वर्थमुख्यतोपायनशब्दसं-
 निधिभ्यां संशयमाह । किमिति । अर्थान्तरं चालनम् । मन्त्रादीनां विद्यासंनिधेरकिं-
 चित्करस्ववदत्रापि विधूननशब्दस्योपायनशब्दसंनिधिरप्योजक इत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्ष-
 माह । तत्रेति । पूर्वपक्षे विद्यावशात् सुकृतादिनिवृत्तिः । सिद्धान्ते तत्तत्त्वत्तिसिद्धिः ।
 पाणिनिस्मरणं पूर्वपक्षे हेतूकरोति । धूमिति । लोकप्रयोगसामर्थ्याच्च विधूननस्य
 चालनमेत्याह । दोधूयन्त इति । स्मृत्या लोकवच्च सिद्धं निगमयति ।
 तस्मादिति । कम्पनस्य मूर्त्यनुविधानादपूर्वयोः सुकृतदुष्कृतयोर्न वच्युक्तमित्याशङ्क्य
 विशिष्टार्थक्रियाकारित्वाभावस्तद्धर्मोऽत्र लक्षणीय इत्याह । चालनं त्विति ।
 चालनस्य विधूननत्वे विद्यया न सुकृतादिष्वास्तिरिति फलं वक्तुमितीत्युक्तम् ।
 पूर्वपक्षभनुमाग्य सूत्राक्षरैः सिद्धान्तयति । एवमिति । उपायनशब्दशेषत्वादि-
 त्युपायनशब्दमनिधौ विधूननशब्दस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ।
 पूर्वपक्षेऽपि लक्षणाधोव्याह्रिविधूननशब्दसंनिहितोपायनशब्दानुसारेण हानमेव लक्ष्य-
 मित्यर्थः । उपायनस्यापि मुख्यस्यायोगात्तच्छेषतया कथं हानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 यद्यपीति । उपायनशब्दस्य विधूननशब्दसंनिधौ कचिदेव भावात्कथं तद्वशाज्ज्ञे-
 यस्त्वत्राऽऽह । कचिदपीति । यथा कुशादिषु कचिदुक्तेषु संदिग्धेषु श्रुत्यन्वरात्रि-
 ण्योऽङ्गीकृतवत्येदमुपायनं विधूननसंनिधौ कचिदेव श्रुतमपि यत्र यत्र विधूननं

चेदं विधूननसंनिधातुपापनं श्रूयमाणं कुशाछन्दस्तुत्युपगानव-
द्विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्षमाणं सार्वत्रिकं निर्णयकारणं संपद्यते ।
न च चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं संभवति । अद्रव्य-
त्वात् । अश्वश्च रोमाणि विधून्वानस्त्यजत्रजः सहेव तेन रोमा-
ण्यपि जीर्णानि शातयति “अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्”
[छा० ८ । १३ । १] इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्यु-
पगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः । तदुक्तमिति व्याख्या-
तम् ॥ २६ ॥ (१५)

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि मुकृ-
तदुष्कृतपोविंयोगं कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यापामामनन्ति “स
एतं देवयानं पन्थानमासाद्यामिलोकमागच्छति” [कौपी०
१ । ३] इत्युपक्रम्य “स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसे-
वात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते” [कौपी० १ । ४] इति । तर्त्तिक

श्रूयते तत्र तत्र सर्वत्र तत्संदिग्धार्थे निर्णायकत्वेनापेक्षितं निर्णायकमित्यर्थः ।
यत्तु लौकिकप्रयोगाद्विधूननं कम्पनमेवेति तत्राऽऽह । न चेति । दृष्टान्ते कम्पनस्यैव दृष्टे-
र्दाटान्तिकेऽपि तदेव ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अश्वश्चेति । हानमपि तत्र मावीत्यर्थः ।
तथाऽपि दाटान्तिके विधूननं चालनमेवेत्याशङ्क्य तयोस्तुल्यत्वान्नैवमित्याह । अश्व
इवेति । यत्तु पाणिनिस्मरणाद्विधूननं कम्पनमेवेति तत्राऽऽह । अनेकेति । श्रुत्यन्व-
रस्यो विशेषः श्रुत्यन्तरेऽनाभित्वेद्विकल्पः सर्वत्र स्यात् । स चायुक्तः सत्यां गता-
विविधे पर्युदासाविकरणे व्युत्पादितमित्याह । तदुक्तमिति ॥ २६ ॥ (१५)

कर्मक्षयहेतुत्वं विद्यायाः सिद्धं कृत्वा हानसंनिधातुपापयनोपसंहारो दांशिवः संप्रति
वदेवासिद्धं मार्गमध्ये श्रुतकर्मक्षयस्य विद्याहेतुकत्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । सांप-
राय इति । यद्वा द्वितीयवर्णकोक्तविधूननशब्दस्य हानस्य कालोऽनेन निरूप्यते ।
विधूननं हानमित्युक्त्वा तदेव कचिद्व्यध्वन्यर्थपथे श्रुतं विचारयितुं विचारविषयमाह ।
देवयानेनेति । उक्तं विभागवचनमधिकृत्य श्रुतिविधायिण्या संशयमाह । तदिति ।
अश्व इव रोमाणि विधूय पापमित्यारभ्य धृत्वा शरीरमित्युक्त्वा ब्रह्मलोकमभिसं-
वामीषि श्रुत्या देहत्यागात्प्रागेव मुरुवादिहानोक्तेर्विद्यासामर्थ्याच्च जीवत एव तद्धान-

यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यमाहोस्विदा-
दावेव देहादपसर्पण इति विचारणायाम् श्रुतिप्रामाण्याच्च-
थाश्रुति प्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति सांपराय इति । सांपराये गम-
न एव देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति
प्रतिजानीति । हेतुं चाऽऽचष्टे तर्तव्याभावादिति । न हि विदुषः
संपरेतस्य विद्यया ब्रह्मं संप्रेप्ततोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां
किंचित्प्राप्तव्यमस्ति यदर्थं कतिचित्क्षेपणानक्षीणे ते कल्पेयाताम् ।
विद्याविरुद्धफलत्वाच्च विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः स च यदेव
विद्या फलाभिमुखी तदैव भवितुमर्हति । तस्मात्प्रागेव सन्नपं
सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पच्यते । तथा ह्यन्येऽपि शास्त्रिनस्ता-
पिडनः शौक्यापनिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानप्राप्त-

सिद्धेः सति पुष्कले हेतौ कार्यक्षेपायोगाद्विद्यायाश्च कर्मक्षये पुष्कलहेतुत्वात्सुकृतदु-
ष्कृते विधूनुव इत्यर्थं च पाठक्रमादवर्षये सुकृतादित्यामानुगमात्पाठक्रमाच्चार्थक्रमस्य
बलवत्त्वात्पूर्वपक्षमावमाकाङ्क्ष्य तस्मात्सिमाह । श्रुतीति । तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुव
इत्येवम पाठमात्रं किंतु तच्छब्देन सर्वनाम्ना तस्मादिति हेत्वर्थेन विरजानद्यतिक्र-
मस्य विधूननं प्रवि हेतुता वदन्ती श्रुतिरियम् । न च श्रुत्यन्तरविरोधोऽर्धपथेऽपि
कर्मक्षयस्य मग्नलोकसंभवनतात्प्राक्कालत्वासिद्धेरिति भावः । विधूननशब्दवत्सुकृतादि-
हानस्य कालोक्तिद्वारा वाक्यार्थधीहेतुकथनात्पादादिसंगाविः । पूर्वपक्षे विद्यासामर्थ्या-
नादरः । सिद्धान्ते तदादरणमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षप्राप्तिमुक्त्वा सिद्धान्तसूत्रमववर्तार्थं
योजयति । पठतीत्यादिना । किं फलवशादवर्षये दुष्कृतादिहानं कल्प्यं किंवा
तमेव हानहेतुः सत्त्वात् । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । न हीति । संपरेतस्य परलोकं
प्रवि मत्पितृस्येत्यर्थः । द्वितीयं निराह । विचेति । अनपाकृतपापस्य देवयानेन
पथा गमनायोगाज्जीवत एव विदुषो विद्यासामर्थ्यात्पापहानमित्यर्थः । का वाहं
कौपीयकिंश्रुवेगंविस्वत्राऽऽह । तस्मादिति । तद्विस्वनामश्रुत्या प्रकरणपठितवि-
द्यायाः प्राधान्यात्परापमर्शोद्विरजानद्यतिक्रमस्यानन्तरमकृतवस्याप्यप्राधान्यादपरापमर्शो-
त्पाठक्रममाधेनार्थक्रमः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः । किंच सति पुष्कलहेतौ कार्यं भवत्येवे-
विन्यायानुपपत्तिं श्रुत्यन्तरमेव बलवादिति मत्वा श्रुत्यन्तरमुदाहरति । तथा हीति ।
न हि तस्याविरोधेन नयनं पूर्वपक्षे धैकं विधूय पापमिति विधूनने पुंसः स्वातन्त्र्यदृष्टे-

१ ट. 'प्यानु यथा' । २ क. घ. ङ. म. ट. 'तु व्याव' । ३ द. ज. म. ट. 'स प्रे' । ४ ट.
'क्षण भक्षी' । ५ क. ङ. ज. म. ट. 'त्यनु वि' । ६ ज. ट. 'अलप्य' । ७ क. घ. 'न पा' ।
८ द. 'मवात्पा' । ९ ट. ङ. 'अदितमुक्त' । १० क. घ. 'थे मुकृता' । ११ क. घ. 'न्त प्र' ।
१२ क. 'देयुक्त' ।

नन्ति “अश्व इव रोमाणि विधूपपापम्” [छा० ८।१३।१]
इति “तस्य पुत्रा दायमुपपन्ति मुहदः साधुकृत्या द्विपन्तः
पापकृत्याम्” इति च ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ (१६)

यदि च देहादपष्टस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे
सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्येत ततः पतिते देहे यमनियमविद्या-
भ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनु-
ष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् ।
तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थार्या छन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात् ।
तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यम् । एवं निमित्तनैमि-
त्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशब्दापनिश्रुत्योश्च संगतिरिति ॥ २८ ॥ (१६)

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

कचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते कचिन्न ।
तत्र संशयः किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः संनिप-

रित्याशयेनाऽऽह । अश्व इवेति । किंच प्रागवस्थायामेव सुरुताद्यादानस्य श्रुतत्वाद्दे-
व च तस्यागात्तदादानाद्योगान्नार्धपथे कर्मनिवृत्तिरित्याह । तस्येति ॥ २७ ॥

विद्याफलत्वाद्ब्रह्मलोकासिक्तकर्मक्षयोऽपि देहत्यागादूर्ध्वे स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
छन्दत इति । सूत्रं व्याचष्टे । यदि चेति । जीवेतो ब्रह्मलोकाप्तेरयोगादेहपातापेक्षा
कर्महानेस्तु देहवत् एव सिद्धेर्नैवमित्यर्थः । छन्दतः स्वच्छन्दतः स्वेच्छयेति व्याक-
रोति । इच्छात इति । अर्धपथे हेत्वनुष्ठानासिद्ध्या साध्यासिद्धौ फलितमाह ।
तस्मादिति । उभयाविरोधादिति मार्गं व्याकरोति । एवमिति । समर्थस्य क्षेपायो-
गात्पूर्णं हेतावनन्तरमेव कार्योत्पत्तिरन्यथा निमित्तनैमित्तिकत्वमेव तयोर्न स्यादि-
त्यर्थः । सूत्रपदस्यार्थान्तरमाह । ताण्डीति । इत्थं विद्यासामर्थ्यात्प्रागेव सुरुतादिनिवृ-
त्तिरित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २८ ॥ (१६)

सुरुतादिहानसंनिधानोक्तदेवयानगतेरुपायनवदेव सार्वत्रिकत्वमाप्तावुक्तम् । गते-
रिति । विचारविषयमाह । कचिदिति । संशयार्थं कोऽनन्तरमाह । कचिन्नेति ।
हानसंनिधौ मार्गश्रुतेर्विशेषाज्ञानाच्च मार्गविषये संशयमाह । तत्रेति । हानसंनिधौ
कचिदेव श्रुतोपायनस्य सार्वत्रिकत्ववत्कचिदेव कर्मक्षयसंनिध्युक्तस्य पथो देवयानस्य

तेदुत विभागेन कचित्संनिपतेत्कचिन्नेति । यथा तावद्भानाववि-
शेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्तैवं देवपानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हती-
त्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्यहे । गतेर्देवपानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा
विभागेन भवितुमर्हति कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेति नाविशे-
षेण । अन्यथा ह्यविशेषेणैवैतस्यां गतावद्धीक्रियमाणायां विरोधः
स्यात् । “ पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ”
[मुण्ड० ३ । १ । ३] इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गति-
विरुध्येत् । कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् । गन्तव्यं
च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यापत्तमित्पानर्थक्यमेवात्र गतेर्म-
न्यामहे ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥ (१७)

उपपन्नश्चापमुभयथा भावः कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेति ।
तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । गतिकारणभूतोऽर्थः पर्यङ्कविद्यादिषु सगु-
णेयूपासनेषूपलभ्यते । तत्र हि पर्यङ्करोहणं पर्यङ्कस्थेन ब्रह्मणा

केवलक्षयश्रवणेऽपि युक्ताऽनुवृत्तिरिति संगतिगर्भं पूर्वपक्षमाह । यथेति । निर्गुणब्रह्म-
विद्या गतिमयी ब्रह्मविद्यात्वात्सगुणब्रह्मविद्यावदिति भावः । प्रासङ्गिकविधूयनसमयौक्त्या
प्रस्तुतगुणोपसंहारोक्तैरपवादोक्तिद्वारा विचारस्य वाक्यार्थज्ञानोपायगामित्वात्प्रादा-
दिसंगतिः । पूर्वपक्षे निर्गुणविदोऽपि गत्यपेक्षायां नियतिः । सिद्धान्ते सगुणविद्या-
वत् एव तद्वपेक्षेति विवक्षित्वा सिद्धान्तव्यति । अस्यामिति । प्रतिज्ञां व्याख्याय हेतुं
व्याख्याति । अन्यथेति । विरोधमेव साधयति । कथं हीति । सर्वगतस्यासङ्गस्याऽऽ-
त्मनो नोपाध्यतिरेकेण गत्युपपत्तिरित्यर्थः । गन्तृरूपालोचनया गतेरयोगमुक्त्वा
गन्तव्यरूपालोचनयाऽपि तदयोगमाह । गन्तव्यं चेति । स्वतो भिन्नयोरैक्यायोगा-
दाविद्ये भेदे विद्ययैव तन्निवृत्तेर्विद्यायाश्च स्वोत्पत्तौ स्वफले वा देशभेदापेक्षाभावादन-
धिका गतिरित्युपसंहरति । इतीति । निर्गुणब्रह्मर्षीः सप्रम्यर्थः ॥ २९ ॥

निर्गुणविद्यायां गतिर्व्यर्थेति प्राधान्येनोक्त्वा पर्यङ्कविद्यादौ प्राधान्येन तदर्थवत्त्व-
माह । उपपन्न इति । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति । उपपन्नश्चेति । कचिदर्थवती गति-
रित्यत्र हेतुप्रवृत्तार्थं लक्षणशब्दस्य लक्षणया कारणार्थत्वं गृहीत्वा व्याचष्टे । तदिति ।
उपलब्धिभेदाभिनयति । तत्रेति । देशोद्देशान्तरप्राप्त्यापत्ते फले श्रुते फलितमाह ।

संवदनं विशिष्टगन्धादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि बहुदेशान्तरप्राप्त्यापत्तं
फलं श्रूयते तत्रार्थवती गतिः । न तु सम्पददर्शने तल्लक्षणाधो-
पलब्धिर्हस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शनामाप्तकामानामिदं दग्धा-
शेषकेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं
किंचिदस्ति तत्रानधिका गतिः । लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यो यथा
लोके ग्रामग्रामौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते नाऽऽरोग्यमा-
प्तावेवमिहापीति । भूपधेनं विभागं चतुर्थोऽप्यापे निपुणतरमुपपा-
दयिष्यामः ॥ ३० ॥ (१७)

अनियमः सर्वासामविरोधः

शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (१८)

सगुणामु विद्यामु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्या-
यामित्युक्तम् । सगुणास्त्वपि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते यथा
पर्यङ्कविद्यायामुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां दहरविद्या-
यामिति । नान्यासु यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां योऽ-

तन्नेति । पर्यङ्कविद्यासगुणोपास्तिः सप्तम्यर्थः । निर्गुणविद्यायामपि हेतुरस्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । न त्विति । वदेवोपपादयति । न हीति । तेषां प्राप्तपरानन्दत्वमाह ।
आसेति । इहेवि जीवदवस्थोक्तिः । निरस्तसमस्त्वानर्थत्वमाह । दग्धेति । उर्हि सद्यो
देहपातः स्यान्नेत्याह । आरब्धेति । हेतुर्व्यभिचारं निरस्य कचिन्नेत्युक्तं निगमयति ।
तन्नेति । सप्तम्यर्थः सप्तम्यर्थः । निर्गुणब्रह्मविज्ञाचर्यादिगतिमान्मुक्तिफलभावनान्मु-
च्यमानहिरण्यगर्भवदिति भावः । कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेत्युक्तं सौम्येण दृष्टान्धेन
स्पष्टयति । लोकवच्चेति । इहेवि सगुणनिर्गुणविद्योक्तिः । इविशब्दः सूत्रव्याख्या-
समाप्तौ । “ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ” इति श्रुतेर्देवयानेनाध्वना गतस्यैव मुक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । भूपधेति ॥ ३० ॥ (१७)

सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिमात्राभावव्यवस्थावत्सगुणविद्यास्त्वपि व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह ।
अनियम इति । वृत्तं कीर्ययति । सगुणास्त्विति । गतेर्द्विधार्थवत्त्वे स्थिते किमनेना-
धिकरणेनेत्याशङ्क्य विषयमाह । सगुणास्त्वपीति । विचारबीजं संशयं वृत्तं कोट्य-
न्तरमाह । नेति । आचर्यादिपक्षाणां पन्थानमधिकृत्य विद्याविशेषाधिकाराद्व्याख्यादिविशे-

शकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति । तत्र संशयः किं यास्वेपा-
गतिः श्रूयते तास्वेव नियम्येतोतानियमेन सर्वाभिरैवेजातीयका-
भिर्विद्याभिरभिसंबध्यतेति । किं तावत्प्राप्तं नियम इति । यत्रैव
श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति । प्रकरणस्य नियामकत्वात् । यद्यन्य-
आश्रयमाणाऽपि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेच्छ्रुत्यादीनां प्रामाण्यं
हीयेत सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गात् । अपि चाचिरादिकैकैव गतिरुप-
कोसलविद्यायां पञ्चाभिविद्यायां च तुल्यवत्पण्यते तत्सर्वार्थत्वेऽ-
नर्थकं पुनर्वचनं स्यात् । तस्माद्विषय इत्येवं प्राप्ते पठति । अनि-
यम इति । सर्वासाधेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानाम-
विशेषेणैधा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति । नन्वनियमाभ्युपगमे
प्रकरणविरोध उक्तः । नैषोऽस्ति विरोधः । शब्दानुमानाभ्यां
श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः “ तच्च इत्थं विदुः ”

पश्येत्स सहायमाह । तत्रेति । सगुणासु विद्यासु गतेः सार्वत्रिकस्वोक्त्या वाक्यार्थ-
धीहेतोरैव चिन्तनश्रुत्यादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे नियमाया गतेरुपसहारासिद्धिः । सिद्धान्ते
स्वनियमायाः सार्वत्रिकत्वमित्यङ्गीकृत्य विमृश्य पूर्वपक्षमाह । किमिति । नियम व्याक-
रोति । यत्रेति । यत्र हेतुः । प्रकरणस्येति । हेतुं व्यवहरेत्ततो विवृणोति । यदीति ।
प्राकरणिके सामान्यसंबन्धे श्रुत्यादिभ्यो विशेषविनियोगधीः । यत्र श्रुत्यादय एव विनि-
योजका न प्रकरणं तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणं कल्प्यम् । तदभावे दर्शपूर्णमासज्यो-
विष्टोमादिधर्माणां संकरात् । तस्माद्विनियोगाय तन्निर्वाहाय च प्रकरणधौव्यम् ।
अन्यथा श्रुत्याद्यप्रामाण्यात्तेन प्राकरणिकी विशेषसंगतिरित्यर्थः । न केवलं नियमे प्रक-
रणमेव प्रमाणं किंतु लिङ्गमपीत्याह । अपिचेति । एकत्रोक्तस्य सर्वत्र सवन्धसिद्धौ
पुनरुक्तिरनर्थकेत्यर्थः । लिङ्गप्रकरणाभ्यां वाक्यबाधं मत्वोपसंहरति । तस्मादिति ।
नियमा गतिर्नोपसंहाराहेति प्राप्तं पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति । एवमिति । अनियम
व्याचष्टे । सर्वातामिति । कर्मसमृद्ध्यादिक्रलोपासनानि व्यवच्छिन्नानि । अभ्युदयेति ।
अनियमे प्रकरणविरोध स्मारयति । नन्विति । सूत्रावयवेनोचरमाह । नेति । गते-
र्नास्तीयान्वयस्य सार्वत्रिकत्वाद्दुर्वलं प्रकरणं बाध्यमित्यभिप्रेत्य श्रुतिमाह । तथा हीति ।
तत्रात्राविरुधानां मध्ये ये केचिदच्युलोकादीनमित्येन विदुस्तेऽधिपमभिसमवन्वाति
समन्वयः । ये चेत्यत्रापि तथैवान्वयः । अविशेषेण विद्यान्तरशालिनां देवयानप्रापक-

१ क. व. ब्र. म. इ. “नेवेपि । २ ड. ज. म. “देवेपि । ३ ड. ज. “यामिः मं । ४ ड.
प. ५. ६. ७. ८. ९. “नेवेपि । म. “नेवे दे । १० ड. मेव हीति । ११ । ७. व. स. गारा ।

[छा० ५ । १० । १] इति पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” [छा० ५ । १० । १] इति विद्यान्तरशीलिनामपि पञ्चाग्निविद्याविद्विः समानमार्गतां गमयति । कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरिति । ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्थातन्मात्रश्रवणात् । नैव दोषः । न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबलमेवा गतिर्लभ्यते “विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम् । वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽधीयते “य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते” [वृ० ६ । २ । १५] इति । तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम् । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्या-

वाक्येन प्रकरणं बाध्यमित्युक्तम् । इदानीं वाक्यं न विद्यान्तरशीलिनामपि देवयानप्रापकीमिव शङ्कते । कथमिति । वाक्यस्य तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽक्षेप्तैवाऽऽह । नन्विति । श्रद्धातपोनुष्ठानमात्रस्य श्रुतत्वात्तन्निष्ठानामेव गतिर्वाक्येनोक्ता स्यादित्यर्थः । वाक्यान्यथासिद्धिं दूषयति । नेति । अविदुषामेवा गतिर्नैत्यत्र श्रुतिं हेतुमाह । विद्येति । तदित्युक्तं ब्रह्मलोकाख्यस्थानं विशिनष्टि । यत्रेति । यस्मिन्प्राप्ते कार्माः क्षुद्रविषयाः परागता व्यावृत्ताः कामक्रोधादिस्पर्शवर्जितं प्राप्त्यं ब्रह्मलोकस्थानमित्यर्थः । दक्षिणा दक्षिणमार्गगामिनः केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वांसो न तत्र गच्छन्तीत्यपिशब्दो शेषः । ये चेत्यादिवाक्यस्य तर्हि का गतिस्तत्राऽऽह । तस्मादिति । उक्तच्छन्दोगवाक्यमिहेत्युक्तम् । उपलक्षणमन्तरेणापि विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरवगतेत्याह । वाजेति । तत्रापि सत्यशब्देन सत्यार्थोक्तेरेव संग्रहात्कुतो विद्यान्तरयुक्तानां गतिर्वारित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । वेऽर्चिषमभिसंभवन्तीति संबन्धः । सत्यशब्देन ब्रह्मोक्तो हेतुमाह । सत्येति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “तत्सत्यं स आत्मा” “सत्यस्य सत्यम्” इत्येवमादावित्यर्थः । सत्यार्थवचनग्रहात्सत्यार्थग्रहो लघीयानित्युक्तम् । इदानीं पञ्चाग्निविद एव सत्यमुपासत इति कस्मान्न गृह्यन्त इत्याशङ्क्य तेषां प्रपापहीवत्वादित्याह । पञ्चेति । इतश्च विद्यान्तरशीलानां गतिरिति लिङ्गदर्शनं समुच्चि-

विदां चैतथ्यं चित्तैवोपात्तत्वाद्विद्यान्तरपरायणानामेवैतदुपादानं
न्याय्यम् । “अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीदृशः पतङ्गा
यदिदं दन्दमूकम्” [वृ० ६ । २ । १६] इति च भार्गव-
प्रधानां कष्टमधोगतिं गमयन्ती श्रुतिर्देवयानपितृपाणधोरेवे-
नानन्तर्भावयति । तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः ।
स्मृतिरपि—

“शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनादृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः”

[अ० गी० ८ । २६] इति । यत्पुनर्देवयानस्य यथो-
द्दिष्टान्नानुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तदुभयत्राप्य-
नुचिन्तनार्थम् । तस्मादनियमः ॥ ३१ ॥ (१८)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (१९)

विदुषो वर्तमानदेहपातामन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति
चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः संपत्तौ कैवल्यनिवृत्तिः
स्यान्न वेति । नेयं चिन्तोपपद्यते न हि पाकसाधनसंपत्तावोदनो
भवेन्न वेति चिन्ता संभवति नापि भुञ्जानस्तुष्यन्न वेति चिन्त्यते ।

नोवि । अथेति । एनामि विद्यान्तरपरा यन्तरे तथाऽपि कथं देवयानयोगस्तेषामि-
त्याशङ्क्य योग्यतयेत्याह । तत्रापीति । श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रकरणविरोधसमाधिं प्रति-
ज्ञाय श्रुतिरुक्ता । संपत्ति स्मृतिमाह । स्मृतिरिति । जगतो ज्ञानकर्माधिकृतस्येत्यर्थः ।
परौक्तं लिङ्गमनूद्यान्यथासिद्धिमाह । यदिदं । लिङ्गवाक्याभ्यां प्रकरणं बह्वन्त-
सगुणविद्यासु गतेः सार्वत्रिकत्वमुपसंहरति । तस्मादाह ॥ ३१ ॥ (१८)

सगुणविद्यासु व्यवहितफलासु सर्वास्त्रि गतिरर्थवतीत्युक्तम् । इदानीं निर्गुणा-
यामपि त्रिधायां सद्योभुक्तिफलत्वानवगमात्कालान्तरमाविफलत्वाविशेषाद्विशिष्टा गते-
रर्थवत्तेत्याशङ्क्याऽऽह । यावदिति । विषयसंशयो दर्शयति । विदुष इति ।
अकारणकसंशयायोगं मनवानो विचारमात्रपि । नन्वेति । तदेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयाति । न हीति । सत्यां सामर्थ्यामसति प्रतिबन्धे कार्यनिवृत्त्येऽपि
कृते विधेया सद्योभुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । संशयाभावादाधिकार-

१ क. द. म. “मेवेदमग” । २ घ. “क इति” । ३ क. द. ज. म. ट. “न्ती देव” । ४ म.
“देवमन्त” । ५ द. “आपन्त” । ६ द. म. “योग्यतयेति” । ७ द. “येताति” । ८ द. द. म. म. ।
९ द. द. निपाता ।

उपपन्ना त्वयं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषांचिदितिहासपुराणयो-
देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरत्तमा नाम वेदाचार्यः
पुराणार्थवैष्णुनिर्णयान्तरात्कलिद्वयापरयोः संघौ कृष्णद्वैपायनः संव-
भूवेति स्मरन्ति वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमि-
शापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संवभूवेति ।
भृगवादीनामपि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे
पुनरुत्पत्तिः श्रूयते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः
स्वयं रुद्राय वरदानात्स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनार-
दमभृतीनां भूपती देहान्तरोत्पत्तिः कथ्यते तेन तेन
निमित्तेनै स्मृतौ । श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते ।
ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव
तस्मिन्पोगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यापेन । सर्वे चैते समधि-
गतसंकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्श-
नात्माप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिक मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति ।

णानारम्भं परिहरति । उपपन्नेति । विदुषामपि केषांचिदमुक्तेः संशयसिद्धि-
रित्युपपत्तिमेव दर्शयति । ब्रह्मेति । दर्शनमेव विशदयति । तथा हीति ।
सर्वेषामेव तेषां कर्मनिष्ठत्वमाशङ्क्योक्तम् । सनत्कुमारोऽपीति । उक्तन्यायमविदिशति ।
एवमिति । स्मृतेर्मूलमावादप्रामाण्यमाशङ्क्याऽऽह । श्रुताविति । उपलभ्यते
पूर्वोक्ता कथेति शेषः । सनत्कुमारादीनां पूर्वदेहेत्यागात् देहान्तरोत्पत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । ते चेति । एकस्यैव मायाविनो युगपदनेकदेहादानदृष्टान्तोऽनेकदेहा-
दानन्यायः । तर्हि' ते न ब्रह्मविदस्त्वत्राऽऽह । सर्वे चेति । अनुपलब्धिहेतुकं संश-
यमुपसंहरन्विचारोपपत्तिं निगमयति । तदेतेषामिति । निर्गुणाविद्यायां गतिं प्रवि-
धिष्य सगुणाविद्यायां तत्प्रयोजकैश्वर्यविक्षेपदर्शनादर्थवत्त्वं सर्वत्र गतिरित्युक्ते निर्गुण-
विद्यायामपि मोक्षासिद्धेरैश्वर्यफलत्वे वाच्ये गतिरुपसंहरन्वैति पूर्वपक्षमाह । अहेतुत्व-
मिति । वाशब्दोऽवधारणे । ब्रह्मविद्या न संसारविरोधिनी ब्रह्मविद्यात्वादसिद्धादिनिष्ठ-
ब्रह्मविद्यावत् । न च तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिविरोधः प्रशंसार्थतया बहुपक्षो-
रिति भावः । निचाय्य तमित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतुत्वोक्ती तात्पर्यासिद्धेः स्तुति-

१ द. अ. स्मरणम् । २ क. ड. ज. अ. 'नसागं पुं' । ३ क. ड. ज. अ. स्मर्यते । ४ क. ड.
ज. अ. ट. 'प्रदा' । ५ ड. अ. 'तीनामपि सू' । ६ क. ड. अ. 'त्यतिक्रया ते' । ७ ड. अ. 'न भवति
स्मृ' । ८ ट. सर्वे । ९ झ. 'निष्ठात्वं' । १० क. ड. ड. 'देहत्वा' । ११ क. ल. ठ. ड. 'दि न
ते अ' । १२ क. ल. झ. 'ह । हे' ।

अत उत्तरमुच्यते । न तेषामपान्तरतमः प्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु
लोकेस्थितिहेतुर्ष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वात्स्मितेः ।
यथाऽसौ भगवान्सवित्रा सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा
तदवसान उदयास्तमघर्जितं केवल्यमनुभवति “ अथ तत्
ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्याता ” [छा०
३।११।१] इति श्रुतेः । यथा च वर्तमाना ब्रह्मविदं आरब्धभो-
गक्षये केवल्यमनुभवन्ति । “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्षेऽथ संपत्स्ये ” [छा० ६।१४।२] इति श्रुतेः । एव-
मपान्तरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु
नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने केवल्यहेतावक्षीणकर्माणो
यावदधिकारमवतिष्ठन्ते । तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् ।
सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वात-
न्त्र्येणैव ब्रह्मादिव ब्रह्मान्तरमन्यमन्यं देहं संहरन्तः स्वाधिकारि-

मात्रत्वानुपपत्तेर्वैसिद्धादीनां ब्रह्मविदामधिकारमविबन्धान्मुक्त्यभावस्यान्यथा सिद्धेरप्र-
विबद्धाया विद्याया न मोक्षं मत्तहेतुत्वेति कुतो गलुपसंहार इत्युक्त्या वाक्यार्थधीहे-
तुनिरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्यो मोक्षाहेतुत्वाद्गलुपसंहारः । सिद्धान्ते
तस्यास्तद्धेतुत्वधोम्यात्तदनुपसंहार इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तव्यति । अत इति । ब्रह्मवि-
द्याया मोक्षं मत्तहेतुत्वं निषेधति । नेति । ब्रह्मविदस्त्वेव केषुचिन्मोक्षादष्टेरहेतुत्वं कथं
निषिध्यत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्य विद्या मोक्षहेतुरिति मत्वाऽऽह । तेषा-
मिति । यावदधिकारं यावदवस्थितिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । तत्र मानमाह ।
अथेति । आधिकारिकैश्वर्यहेतुकर्मक्षयानन्तरं ततः पश्चादूर्ध्वो विलक्षणः सञ्चदेस्योद्गम्य
पुनरादिरयो नैवोदेता नास्तमेवा किं त्वेकल एवाद्वितीयो मध्ये स्वात्मनि स्थाप्य स्थिति-
त्यर्थः । तत्रोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति । तत्रापि मानमाह । तस्येति । दृष्टान्तयो-
रपि दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । ब्रह्मविदोऽपि देहान्तरमाप्तिः प्रारब्धकर्मातिरि-
क्तकर्मरुता देहान्तरमाप्तित्वादविद्वद्देहान्तरमाप्तिवदित्याह । सकृदिति । देहान्तरं कर्मा-
न्तरायत्तमिति न व्याप्तिरेकस्मादपि ब्रह्मवशादेः शसूकराद्यनेकदेहस्मरणादित्यर्थः । किं
वाह तेषामस्मदादिभ्यो वैषम्यं तत्राऽऽह । स्वातन्त्र्येणेति । स्ववभ्राश्रेत्किमिति
देहान्तरं यद्वन्वित्याशङ्क्याऽऽरब्धाधिकारफलकर्मक्षयापेक्ष्याह । स्वाधिकारेति ।

वर्तनापारिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वाभिर्माय
देहान्युपपत्क्रमेण वाऽधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्यु-
च्यन्ते “ त एवैते ” इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा हि
“ सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य
स्वं देहं जानके देहमाविश्य व्युच्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाविवेश ”
इति स्मर्यते । यदि ह्युपपुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहारम्भ-
कारणमाविर्भवेत्ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रस-
ज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा शङ्क्येत
न त्विदमाशङ्का युक्ता ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-
त्वात् । तथा हि श्रुतिः—

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिदिच्छयन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ”

[मुण्ड० २ । २ । ८] इति । “ स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां
विप्रमोक्षः ” [छा० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—

“ पयैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ”

[भ० गी० ४ । ३७] इति ।

“ बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नाऽऽत्मा संपद्यते पुनः ”

देहान्तरग्रहे स्मृतिभ्रंशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अपरिमुषितेति । तथाऽपि
देहादिपारतन्त्र्यमाशङ्क्याऽऽह । देहेति । तथाऽपि कथमनेकेषु देहेष्वाधिष्ठातृत्वं
तत्राऽऽह । निर्मायेति । उत्पद्यमानानामपरिमुषितस्मृतिवत्त्वेऽपि जातिस्मरत्व-
मेव न वसिष्ठादिनामस्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । ब्रह्मविदां स्वातन्त्र्येण
देहान्तरसंचारे दृष्टान्तमाह । यथेति । व्युद्य विवादं कृत्वा । कथमेवावता
ज्ञानस्य नियतफलत्वमित्याशङ्क्य व्यतिरेकेणैवदुपपादयति । यदीति । कर्मान्तरमा-
रब्धकर्मातिरिक्तं कमेति यावत् । देहान्तरं सर्वमानदेहातिरिक्तो भाविदेहः ।
ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वं व्यतिरेकतः श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्त्वा क्रमेण श्रुतिस्मृती दर्शयति ।
तथा हीत्यादिना । अनादिभवपरंपरासंचितस्यानियतकालविपाकस्य कर्मणोऽसंख्य-

इति चैवमाद्या । न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशमरोहश्चेत्युपपद्यते । न ह्यभिदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशमरोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः । “तस्य तावदेव चिरम्” [छा० ६ । १४ । २] इति शरीरपातावधिज्ञेयकरणात् । तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः । न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणो तथा मनुष्याणाम्” [वृ० १ । ४ । १०] इति । ज्ञानान्तरेण चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः । ते पश्चादैश्वर्येक्ष्यदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाः कैवल्यं प्राप्नुवन्त्युपपद्यन्ते—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्”

त्वात्कुतो निःशेषकर्मक्षयस्तत्राऽऽह । न चेति । नाशपुष्कलहेतुयोगे नाशैकदेशस्यार्थक्रियाभावे दृष्टान्तमाह । न हीति । वहि मारब्धमपि कर्म नाशहेतुसोनिध्यान्नभवेदिति कुतो वसिष्ठादेर्देहधारणेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रवृत्तेति । यथा मुक्तस्येषोर्बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न क्षयस्तथा प्रवृत्तफलस्यापि कर्मणो मध्ये नास्ति क्षयः । जातेऽपि ज्ञाने मोक्षस्य देहपातावधिकरणादारब्धकर्मोपादानाज्ञाननिवर्तने तस्यासामर्थ्यात् । अतः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादनारब्धमेव कर्म नश्यति न त्वारब्धमित्यर्थः । अप्रवृत्तफलकर्मोन्निवृत्तावपि प्रवृत्तफलस्य कर्मणो न भोगाद्वे निवृत्तिरिति स्थिते ज्ञानिभोऽपि देहात्तरं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वं चाविरुद्धमित्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । कर्मज्ञानाधिकृतानां मनुष्याणामेव तर्हि मोक्षो नान्येषां वदभावादित्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । किंचाऽऽधिकारिकेषु केषुचिदमुक्त्या ज्ञानस्यानैकान्तिकफलत्वं किंचा सर्वेषु चेद्विदि विकल्प्याऽऽद्ये पूर्वोक्तमपि सिद्धवाक्य द्वितीयं प्रत्याह । ज्ञानान्तरेष्विति । तेषां ज्ञानाभावाद्देवामुक्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यभेदस्त्वादिसाध्वार्थः । तर्हि तेषामेश्वर्यासक्तानां न कदाचिन्मुक्तिस्तत्राऽऽह । ते पश्चादिवि । निर्विण्णा विरक्ताः । तेषां क्रममुक्ती मानमाह । ब्रह्मणेति । प्रविसंचरो महाप्रलयः कृतात्मानः संस्कृत्वान्तःकर-

इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानु-
पपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्पर्शाशङ्का भवेद्वा
न वेति । अनुभवारूढं तु ज्ञानफलम् “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ”
[वृ० ३ । ४ । १] इति श्रुतेः “ तत्त्वमसि ” [छा० ६ ।
८ । ७] इति सिद्धवदुपदेशात् । न हि “ तत्त्वमसि ” [छा०
६ । ८ । ७] इत्यस्य वाक्यस्यार्थस्तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं
परिणेतुं शक्यः । “ तद्वैततत्पश्यन्नृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुर-
भवं सूर्यश्च ” [वृ० १ । ४ । १०] इति च सम्यग्दर्शनका-
लमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः
कैवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥ (१९)

**अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौप-
सदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ (२०)**

वाजसनेयके श्रूयते “ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवद-
न्त्यस्थूलमनृष्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्त्रेहम् ” [वृ० ३ । ८ । ८]

णाज्ञानिनः । ज्ञानस्य नियतफलत्वे हेतुत्वमहा । प्रत्यक्षेति । भुजिवद्धियोऽन्वय-
व्यतिरेकसिद्धफलत्वान्न फलाभावशङ्केत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति ।
कर्मैति । ज्ञानफले^१ तुल्यमनुभवानारूढत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अनुभवेति । तत्कथ-
मित्यपेक्षायां प्रत्यक्षवस्तुविषयत्वादित्याह । यदिति । परिनिष्पन्नवस्तुविषयत्वाच्च
ज्ञानस्य प्रत्यक्षफलत्वेत्याह । तत्त्वमिति । उपासितमाध्यत्वाद्ब्रह्मभावस्यासिद्धं ज्ञानस्य
परिनिष्पन्नविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यद-
र्थता मृतशब्दाध्याहारश्चायुक्त इत्यर्थः । इतश्च ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वेत्याह । तद्वैति ।
अव्यवाहिते क्रियाहेतौ शतुर्विधानात्पुष्कलहेतुत्वं सर्वोत्तरत्वं प्राति सम्यग्बोधः सिद्ध-
मित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धैर्मर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१९)

आविकारिकेणामारब्धकर्मवशाद्देहान्तरारम्भसिद्धेर्न कर्मान्तरनिमित्तत्वेत्युक्तम् । तथे-
हापि तत्तत्प्रकरणादीनि निषेधैरेवोपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसिद्धेर्न शास्त्रान्तरीयनिषे-
धानां तत्रै ब्रह्ममिवित्हेतुत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । अक्षरेति । विषयं वक्तुं वाक्यमुदाहरति ।
वाजसनेयक इति । अन्यत्रापीत्यदृश्येऽनारम्भ इत्यादाविति यावत् । निषेधमुखेन

१ द. भ. “सादृश्यादि” । २ क. “उत्तुतु” । ३ द. “शतृविधा” । ४ घ. “सिद्ध-
कर्मोत्तर” । ५ क. “द्वय” । ६ घ. “रिणा” । ७ क. घ. “धीनति” । ८ क. ख. “क्षयार्थ” । ९ द.
२. “त्र ब्राह्मणि” ।

इत्यादि । तथाऽऽथर्वणे श्रूयते “अथ परा यया तद-
क्षरमधिगम्यते यत्तदद्वेयमग्राह्यमगोत्रमवर्णम्” [मुण्ड० १। १।
६] इत्यादि । तैषैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं
परं ब्रह्म श्राव्यते । तत्र च कचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रति-
पिध्यन्ते । तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र
प्राप्तिरुक्त व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थामाप्तावुच्यते ।
अक्षरेविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः
सामान्यतद्वावाभ्याम् । समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो
ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्य-
भिज्ञायते । तत्र किमन्यत्र कृता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः । तथा
च “आनन्दादयः प्रधानस्य” [ब्र० सू० ३। ३। ११]
इत्यत्र व्याख्यातम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानि-

ब्रह्मवादितत्तद्वाक्यस्थापनरुक्तशब्दान्विषयत्वेन परिगिनष्टि । तत्रेति । वानधिकृत्य
न्यायसंभवोपकारासंभवाभ्यां संशयमाह । तासामिति । बुद्धिमहं तत्पूर्वकशब्दो-
पलक्षणार्थम् । विधैक्येऽपि शरीरानुपसंहारवदनुपसंहारो निषेधशब्दानामिति पूर्व-
पक्षयति । श्रुतीति । तत्र श्रुतानामेव निषेधशब्दानामुपलक्षणत्वेनाशेषद्वैतनिषेधद्वारा
निर्विशेषब्रह्मोक्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अपुनरेकनिषेधशब्दोपसंहारोक्तिद्वारा वाक्या-
धीहेतुवादात्पादादिसंमतिः । पूर्वपक्षे श्रुतरेव निषेधैरुपलक्षणतया सर्वनिषेधे निर्वि-
शेषब्रह्मममित्या लाघवम् । सिद्धान्ते लक्षणैकदेशपरिशेषो परिहृत्य निर्विशेषे ब्रह्मप्र-
मितिनैराकारह्यमिति मत्वा सिद्धान्वयति । उच्यत इति । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषे-
धधियोऽक्षरस्य विय इत्यर्थेकं सूत्रपदं व्याचष्टे । अक्षरेति । तत्र हेतुमवधार्य विभ-
जते । सामान्येति । आरोपितविशेषनिरासेन ब्रह्मोक्तेस्तत्र तत्र तुल्यत्वाद्ब्रह्मणश्च
प्रतिपाद्यस्य सर्वत्रैक्येन प्रत्याभिज्ञानात्तद्योगिनां शब्दप्रत्ययानामुपसंहार इत्यर्थः ।
श्रुतकतिपयनिषेधैरेव सर्वनिषेधोपलक्षणात्किमुपसंहारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति ।
अन्यत्रेति शास्त्रभेदोक्तिः । अनुपसंहारश्चेदश्रुतद्वैतनिषेधाय तत्र तत्र कतिपयानि-
षेधशब्दानां लक्षणा द्वैतैकदेशोपो वा स्यात्ततो वरं द्वैतनिषेधात्तल्लशब्दोपसंहारेण-
नवाक्यत्वमित्यर्थः । तत्रानुमाहकन्याय दर्शयति । तथा चेति । यदि पुनराक्षरि-
त्याशङ्क्य भावामावधर्मविषयतया परिहरति । तत्रेति । तथाऽपि न्यायसाम्यात्-

१ ट. तथाऽन्य । २ अ. 'रं ब्र' । ३ क. ट. अ. 'प्र ह' । ४ ट. 'गानु व्य' । ५ ड. अ.
'रिपिस्तु' । ६ ड. अ. 'व हि स' । ७ क. ट. अ. प्र ट. 'विमियन्' । ८ प्र. ड. पुत । ९ ड.
ट. 'सिद्ध' । १० क. 'गानु' । ११ ड. ट. 'प्र' । १२ अ. 'तपि' । १३ ल. 'सो मृ०' ।
४. ट. 'सत्र नृ- ११४ क. अ. 'ना शान्' ।

नीह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषः । प्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः ।
 औपसदवदिति निदर्शनम् । यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनी-
 पूषसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणाम् “अग्नेर्वेदोत्रं
 वेरध्वरम्” इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युभिर्भिसं-
 बन्धो भवति । अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य प्रधानतन्त्र-
 त्वाच्चाङ्गानाम् । एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र कचि-
 दप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमे
 काण्डे “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः”

दवस्यं पौनरुक्त्यं तत्राऽऽह । प्रपञ्चेति । ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहारेऽपि
 निषेधानामनात्मत्वान्निषेध्यानन्त्येनाऽऽनन्त्याच्चैकत्रोपसंहारायोगात्किञ्चिन्निषेधानामन्य-
 क्षणायां च श्रुतेनैव सिद्धेरुपसंहारानर्थक्यान्निषेधोपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधाना-
 मनात्मत्वेऽप्यात्मलक्षणतया तत्प्रमित्यर्थे सार्वत्रिकत्वान्निषेध्यद्वैतस्य भूतभौतिकत्वादि-
 रूपस्य मितत्वेन तत्रापि मितिसिद्धेरुपसंहारः स्यादित्यभिप्रेत्योक्तम् । प्रपञ्चार्थश्चेति ।
 शास्त्रान्तरोक्तानामपि प्रधानयोगिनामुपसंहार इत्यत्र दृष्टान्तमाह । औपसदवदिति ।
 निदर्शनं विवृणोति । यथेति । जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेण यजेतेत्युत्पन्ने जामद-
 ग्न्येऽहीने पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति वैचिरीये पुरोडाशयुक्तासूपसत्सिद्धिपूपदिष्टासु
 पुरोडाशप्रदानमन्त्राणामुद्गातृवेदोत्पन्नानामुद्गाता प्रयोगे यासेऽध्वर्युप्रदानके पुरोडाशे विनि-
 योगात्तस्य चोत्पत्त्यर्थेक्षायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेत्यर्थः ।
 उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । अत्रैवादाहरणान्तरविवक्षया दार्ष्टान्त्यं
 सूत्रमुदाहरति । तदुक्तमिति । याजुर्वेदिकेऽग्न्याधाने य एव विद्वानग्निमाधत्त इति
 श्रुतेस्तदङ्गत्वेन य एवं विद्वान्वावन्तीयं गायति य एव विद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति य
 एवं विद्वान्वाग्देव्यं गायतीति तत्रैव सामगानं श्रुतं तत्र किमेवानि वारवन्तीयादीनि
 सामवेदोत्पन्नत्वात्तत्रोत्पन्नोच्चैस्त्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यानि किंवा यत्र विनियु-
 ज्यन्ते तत्रोत्पन्नोपाशुत्वेनेति संदेहे सत्युत्पत्तिविवेचनेवापेक्षितोपायत्वात्मना विहित-
 त्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात्तन्निमित्तोच्चैःस्वरे प्राप्ते मत्याह । गुणेति । उत्पत्तिवि-
 धिर्गुणो विनियोगविधिर्मुख्यस्तयोर्व्यतिक्रमो विरोध उत्पत्तिविध्यालोचनयोच्चैस्त्वं
 विनियोगविध्यालोचनयोपाशुत्वमिति तस्मिन्व्यतिक्रमे सति मुख्येन प्रधानेन विनियु-
 ज्यमानेन रूपेण वारवन्तीयाद्वेदेस्य संयोगो आहो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेनेति प्रति-
 क्षायां हेतुमाह । तदर्थत्वादिति । उत्पद्यमानस्य विनियुज्यमानार्थत्वाच्च यपि साम-

[जे० सू० ३।३।८] इत्यत्र ॥ ३३ ॥ (२०)

इयदामननाव ॥ ३४ ॥ (२१)

“ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्पनश्रबन्धो अभिवाकशीति” [मुण्ड०
३।१।१।श्वे० ४।६] इत्यध्यात्माधिकारे मन्त्र-
मापर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति । तथा कठाः “अतं पिबन्तो
सुक्रतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परां ध्वं । छायातपो
ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः ” [कठ०
३।१] इति । किमत्र विद्येकत्वमुत विद्यानानात्वमिति संशयः ।
किं तावत्प्राप्त विद्यानानात्वमिति । कुतः । विशेषदर्शनात् । द्वा
सुपर्णेत्यत्र द्वेकस्य भोक्तृत्वं दृश्यत एकस्य चाभोक्तृत्वं दृश्यते ।
अतं पिबन्तावित्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते तद्वेद्यरूपं भिद्य-

वेदे सामानि विहितानि उपाऽपि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरत्वं विनियोगस्य याजु-
र्वेदिकवाक्यैरेव मासेस्तत्र एव समीहितार्थप्रविलम्बमात्रद्वयान्वेयोत्पत्तिवाक्यानीति
तस्यैव तत्तत्सार्थसंस्पर्शिनो ग्रहणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु समानव्यायवया दार्ष्ट-
म्यमिति न शौचरविरोधः ॥ ३३ ॥ (२०)

प्रविषाद्यज्ञप्रत्यभिज्ञानाज्ज्ञानिक्येऽक्षरवियामुपसंहारवत्प्राविषाद्यभेदाद्विद्याभेदः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । इपदिति । गुहा प्रविष्टावित्यत्र सिद्धार्थमपि वाक्यमुपसंहारानु-
पसंहारमसङ्गात्पुनरुदाहरणं । द्वा सुपर्णेति । तथावियमेव काठवाक्यमपि पठति ।
सधेति । मन्त्रद्वयं विषयीकृत्य प्रविषादनप्रकारमेदाद्विद्याभेदमानात्प्रविषाद्यामसंसार्य-
दृष्टेस्तदैक्यदृष्टेश्च संशयमाह । किमिति । मन्त्रद्वयेऽपि विद्येक्योक्त्या वाक्यार्थधीहेतो-
रेवोक्तत्वात्प्रादादिसंशयः । पूर्वपक्षे गुणानुपसंहारः सिद्धान्ते तदुपसंहार इत्यङ्गीकृत्य
विमृश्य पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । अर्थैक्यदृष्टेर्न विद्यानानात्वमिति शङ्कते ।
कुत इति । रूपभेददृष्टेरर्थैक्यविरसिद्धेत्याह । विशेषेति । तदेव विवृणोति । द्वा सु-
पर्णेति । भोक्तृप्रभोक्तृद्वौ सुपर्णेत्यत्र वेद्यता भोक्तृभोक्तृत्वान्येव वेद्यभेदाद्विद्याभेदः । न
च ज्योतिरन्यायेन पिबन्ताविति लक्षणा मुख्यसंभवे तदयोगात् । न च वाक्यशेषाद्यस-
ंशोदक्रमस्य मुख्यलाक्षणिकमण्डणविषये पुल्लिङ्गत्वमावादेव सखायानुपपत्तेः । न च
प्रकरणं लक्षणान्निर्जं वाक्येन बाधादिति मत्वोपसंहरति । तादिति । मन्त्रयोर्विद्यानाना-

१ क. अ. 'रादे' । छा' । २ क. द. अ. अ. ट. कुत्तम् । कु' । ३ व. द. अ. 'त्यप-
तम्' । ४ ट. अ. 'कृतं द' । ५ क. शबर' । ६ ट. 'प्रादादि' । ७ क. अ. 'हारम्' । ८ क.
अ. 'क्यमिति प' । ९ ट. द. 'देव' ।

मानं विद्यां भिन्त्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति विद्यैकत्वमिति । कुतः ।
यत उभयोरप्यनयोर्मन्त्रयोरपि तत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यं रूप-
मभिन्नमामनन्ति । ननु दर्शितो रूपभेदः । नेत्युच्यते । उभावप्येतौ
मन्त्रौ जीविद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थान्तरम् । “द्वा सुपर्णा”
इत्यत्र तावत् “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इत्यशनापाद्यतीतः
परमात्मा प्रतिपाद्यते । वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो
दृश्यते । “ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशंमस्य महिमानम् ”
[श्वे० ४ । ७] इति । “ ऋतं पिबन्तो ” इत्यत्र तु जीवे
पिबत्यशनापाद्यतीतः परमात्माऽपि साहचर्याच्छिन्न्यायेन
पिबतीत्युपचर्यते । परमात्मप्रकरणं ह्येतत् “ अन्यत्र धर्माद-
न्यत्राधर्मात् ” [कठ० २ । १४] इत्युपक्रमात् । तद्विषय
एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति “ यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म
यत्परम् ” [कठ० ३ । २] इति । “ गुहां प्रविष्टावात्मानौ
हि ” [ब्र० सू० १ । २ । ११] इत्यत्र चैतत्प्रपञ्चितम् । तस्मा-
न्नास्ति वेद्यभेदस्तस्माच्च विद्यैकत्वम् । अपि च त्रिष्वप्येतेषु

त्वमनुपसंहारश्चेति पक्षमनूद्य बहिरेव सिद्धान्तमाह । एवमिति । तत्र मश्रुपूर्वकं हेतुत्वेन
सूत्रं योजयति । कुत इति । इयत्तापरिच्छिन्नमित्येवदेव व्याचष्टे । द्वित्वेति । रूपभे-
दाद्विद्याभेदं स्मारयति । नन्वेति । रूपभेदासिद्ध्या प्रत्याह । नेति । अर्थान्वरश-
ब्देन जीवो गृह्यते । जीवानुवादेन तद्यापार्थं परमाभेदत्वं प्रतिपाद्यमित्येवद्वार्थाना-
दिमन्त्रे साधयति । द्वा सुपर्णेति । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । वाक्येति । तमेव दर्शयति ।
तथाऽपि क्लृप्तके भोक्तृभोक्तेर्भेदेनैश्वर्यार्थेत्याशङ्क्याऽऽह । स्तस्मिति । मन्त्रद्वयेऽपि
द्वित्वसंख्यादृष्टेरुभयोस्तुल्यत्वां विना च द्वित्वसंख्यायोगाच्चेतनस्य जीवस्य परमात्मैव
चेतनत्वात्तुल्य इति पिबन्तावित्यस्य लक्षणा बलादायावीत्यर्थः । किंच प्रकरणादपि
परमात्मैवात्र मावीत्याह । परमात्मेति । उपक्रमवद्गुपसंहारोऽपि वद्विषय एवेत्याह ।
तदिति । अत्रापीत्यपिशब्दादापर्वणि कादिवाक्यं दृष्टान्त्यते । उपक्रमोपसंहारैक-
स्यान्मध्यमपि तथा नेयमिति भावः । सिद्धार्थत्वाच्च मन्त्रद्वयस्य परविषयवेत्याह ।
गुह्यामिति । मन्त्रद्वयस्य परमात्मैकार्थत्वाद्वैपाभेदाद्विद्याभेदो नेति निगमयति । तस्मा-
दिति । न केवलं मन्त्रद्वयमेव परविषयं किंतु तत्संनिध्याभ्यां सर्वमपि मन्त्रजातमि-
त्याह । अपि चेति । आध्वर्णिकश्चेवाश्वत्तरकाठकविषयया त्रिष्वित्युक्तम् । किमिति

वेदान्तेषु पौर्वोपर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते तादात्म्यवि-
वक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया । न च परमात्मविद्यार्या
भेदभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम् । तस्मात्प्रपञ्चार्थ एवैष योगः ।
तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति ॥ ३४ ॥ (२१)

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

“ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” [बृ० ३ ।
४ । १] इत्येवं द्विरूपैस्तत्कहोलप्रश्नयोनैरन्तर्येण वाजसनेपिनः
समामनन्ति । तत्र संशयः । विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं
वेति । विद्यानानात्वमिति तावत्प्राप्तम् । अभ्याससामर्थ्यात् ।
अन्यथा ह्यनूनो नतिरिक्तौर्ध्वे द्विराज्ञानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मा-
द्यथाऽभ्यासात्कर्मभेद एवमभ्यासाद्विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह ।

वर्हि जीवोपादानं वदाह । तादात्म्योक्त । ऐक्यं वर्क्तुं जीवोऽनूद्यत इत्यर्थः । तद-
नुवादेन परमविपरीतेऽपि कुतो विद्यैक्यं वच्चाऽऽह । न चेति । मागेव मन्त्रद्वयस्य
सिद्धार्थत्वे किमनेनाविकरणेनेत्याह्वयाऽऽह । तस्मादिति । गुणोपसंहारमस्तावे
मन्त्रद्वयविवरणं कुत्रोपयुक्तं वच्चाऽऽह । तस्माच्चेति ॥ ३४ ॥ (२१)

मन्त्रयोरपीमेदोक्तिप्रसङ्गेन ब्राह्मणयोरपि गुर्यार्थतामाह । अन्तरेति । बृहदार-
ण्यके पाञ्चमिकं ब्राह्मणद्वयमुदाहरति । यदिति । घटादि संवित्कर्मत्वेनापरोक्षं ब्रह्म
तु साक्षादपरोक्षं वदेव प्रत्यगात्मेत्याह । य इति । स च सर्वान्वरो ब्रह्मणि सिद्धस्य
सर्वान्वरत्वस्याऽऽत्मनि स्थितस्य चापरोक्षत्वस्य ब्रह्मणि संकीर्तनादुभयोरैक्यमित्यर्थः ।
तन्मे व्याचक्ष्वेति शेषः । ब्राह्मणद्वयं विषयीकृत्याभ्यासात्सर्वान्वरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च
संशयमाह । तत्रेति । पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं गृहीत्वा मन्त्रयोर्भोक्त्रभोक्तृपरत्वे-
नाऽऽत्मैक्याद्विद्यैक्यमुक्तम् । इह त्वर्थैक्येऽपि न विद्यैक्यमभ्यासादिति पूर्वप्रश्नमाह ।
विद्येति । हेतुं व्यतिरेकतः स्फोरयति । अन्यथेति । एकस्यैव पुनःश्रुतिरविशेषाद-
र्थैकं हि स्यादित्यिन्त्यायाधजत्यभ्यासे पूर्वकर्मभेदवद्विद्याभेद इत्युपसंहारः । तस्मा-
दिति । ब्राह्मणयोरैक्यत्वेन विद्यैक्योक्त्या वाक्यार्थैर्द्विवेदेरेवात्र चिन्तनात्पादादि-
संगातिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः । सिद्धान्ते वदेक्यात्तदुपसंहारासिद्धिरिति
सिद्धवत्कृत्य सिद्धान्तयति । एवमिति । पूर्वसूत्रस्थमामननादितिपदमिहानुषक्तमित्य-

१ घ. 'नः ॥ ३५ ॥ यः साक्षा' । २ ड. अ. 'यस्तिष्ठ' । ३ ट. अ. 'ति । किं तावत्प्राप्तम् ।
वि' । ४ ड. अ. 'ति । पुनः । अ' । ५ क. ट. अ. ट. 'अन्यथा' । ६ क. अ. 'नाति' । ७ क. ड.
घ. 'कार्यं द्वि' । ८ ट. ट. 'ने कु' । ९ ट. ट. 'स्वैव पु' । १० ट. 'नर्थ त्वेकं स्या' । ११ ट.
ट. 'ये क' ।

अन्तराऽऽज्ञानाविशेषात्स्वात्मनो विचैकत्वमिति । सर्वान्तरो
हि' स्वाऽऽत्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छयते प्रत्युच्यते च । न हि
द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्तरो संभवतः । तदा ह्येकस्याऽऽ-
ज्ञसं सर्वान्तरत्वमवकल्प्येत । एकस्य तु भूतग्रामवन्नेव सर्वान्त-
रत्वं स्यात् । यथा च पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तरा
अभ्यस्तेजोऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वा-
न्तरत्वं भवति तथेहापीत्यर्थः । अथ वा भूतग्रामवदिति श्रुत्य-
न्तरं निदर्शयति । यथा—

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”

[श्वे० ६ । ११] इत्यस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूत-
ग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्माऽऽज्ञायते । एवमनयोरपि ब्राह्म-
णयोरित्यर्थः । तस्माद्वैचैक्याद्वैचैकत्वमिति ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति

चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ (२२)

अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेद आज्ञानभेदानुपपत्ति-
रिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । उपदेशान्तरव-
दुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि पष्ठे प्रपाठके “स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छा० ६ । ८ । ७] इति नवक्रेत्वोऽ-

ङ्गीकृत्य स्वात्मनोऽन्तराज्ञानाविशेषादित्युक्तं तदेव स्फुटयति । सर्वेति । तथाऽपि
कथं ब्राह्मणयोरैक्यार्थं तथाऽऽह । न हीति । द्वयोः सर्वान्वरत्वायुक्ते रूपैक्यसिद्धे-
र्विचैक्यमित्यर्थः । कथं पुनर्द्वयोः सर्वान्वरत्वानुपपत्तिर्भेदोभयत्वादिवदुपपत्तेस्तत्राऽऽह ।
तदा हीति । भूतग्रामदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । तमेवानूय विद्यान्तरेण व्याकरोति ।
अय वेति । द्वयोः सर्वान्वरत्वायौगलम्यमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३५ ॥

पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति । अन्यथेति । तत्रानुवादं व्याकरोति । अथेति ।
परिहारमवधारयति । अत्रेति । नवोऽर्थमुक्त्वा दृष्टान्तेनाऽऽज्ञानभेदोपपत्तिं सूत्राव-
यवाधेमाह । नेत्यादिना । तदेव विवृणोति । पथेति । दृष्टान्तोऽपि संप्रवो नेति

१ छ. ट. हि स्व आत्मा । २ क. ट. तेषां । ३ छ. अ. रत्वं क । ४ क. ज. ट.
कल्पेत । ५ क. म. म. था प । ६ ट. हे पृ । ७ ट. अ. भयस्तेजोऽ । ८ क. ज. ट. व
स । ९ ट. दर्शयति । १० छ. ति । एको । ११ ज. ट. त्यां इत्येतस्मिन् । १२ क. ट. त. म.
धैकत्वाद्भि । १३ म. ट. ज. म. कृत उप । १४ ट. योगालम्ब्य ।

पुण्यदेशे न विद्याभेदो भवत्येवमिहापि भविष्यति । कथं च नवकृतोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थतावगमात् । “ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु ” [छा० ६ । ५ । ४] इति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतीतिरपि दियि-
तेष्वेतेनोपक्षेपात् । आशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोप-
पत्तेः । एवमिहापि मश्रूरूपाभेदात् “ भक्तोऽन्यदार्तम् ” [वृ० ३ । ४ । २] इति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारे तावदे-
कार्थविपयौ दृश्येते । “ यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” [वृ० ३ । ५ । १] इति द्वितीये मश्रु एवकारं मयुञ्जानः पूर्वमश्रुगतमेवा-
र्थमुत्तरत्रोक्तुं कृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वोऽस्मिंश्च वाक्ये कार्यकरण-
व्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावः कथ्यते । उत्तरास्मिंस्तु तस्यैवा-
जानायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते । इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मा-
देका विधेति ॥ ३६ ॥ (२२)

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ (२३)
यथा “ तपोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् ” इत्यादित्यपुरुषं

प्रकृत्येतरेपिणः समागमन्ति । तथा जावालाः “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि” इति । तत्र संशयः । किमिह व्यति-
हारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्योक्तैकरूपैवेति । एकरूपैवेति ताव-
दाह । न ह्यत्राऽऽत्मन ईश्वरेणैकत्वं मुक्त्वाऽन्यत्किंचिच्चिन्त-
यितव्यमस्ति । यदि चेवं चिन्तयितव्यविशेषः परिकल्प्येत संसा-
रिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य संसार्पात्मत्वमिति । तत्र संसा-
रिणस्तावदीश्वरात्मत्व उत्तरूपो भवेदीश्वरस्य तु संसार्पात्मत्वे
निकर्षः कृतः स्यात् । तस्मादैकरूप्यमेव मतेः । व्यति-
हारान्नायैस्त्वेकत्वहटीकारार्थं इति । एवं प्राप्ते प्रत्याह ।
व्यतिहारोऽयमाध्यानापाऽऽभ्यापते । इतरवत् । यथेतरे
गुणाः सर्वात्मत्वमभ्युपगम्य आध्यानापाऽऽभ्यापन्ते तद्वत् ।
तथा हि विशिष्यन्ति समानातार उभयोच्चारणेन “त्वमहम-
स्यहं च त्वमसि” इति । तद्योभयरूपायां मतो कर्तव्याध्याम-
र्थवद्भवति । अन्यथा हीदं विशेषेणोभयान्नानमनर्थकं स्यात् ।
एकेनैव कृतत्वात् । ननुभयान्नानस्पर्धावशे परिकल्प्यमाने

दृष्टेरुत्पद्यतिर्निर्गुणे फलवतीति न्यायाच्च संशयमाह । तत्रेति । उपस्तकहोत्रयो-
र्विर्गदयेऽपि यथाऽऽदराथोऽन्यासस्तथाऽयमपीति मत्वा पूर्वपक्षयति । एकेति । पदा-
न्तराणामर्थान्तरपरत्वस्वारस्यात्कथं भवेरैकरूप्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अन्यो-
न्यात्मत्वमर्थान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । अन्योन्यात्मनाऽनुचिन्तनस्यापुक्तत्वे
फलवमाह । तस्मादिति । तर्हि किमर्थं व्यातिहारान्नानं वदाह । व्यतिहारैति ।
व्यतिहारप्राप्ते द्विरूपाया भवेरनुष्ठेयत्वोक्त्या विद्यकयोक्तैर्विक्रियार्थवीहितोरेव चिन्तना-
त्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे भवेरैकरूपत्वे लाघवम् । सिद्धान्ते तस्या द्वैरूप्ये दृढत्वमै-
क्यस्य सिध्यतीति मन्वानः सिद्धान्वयति । एवमिति । व्यतिहारो भिद्यो विशेषण-
विशेष्यत्वमाभ्यानमुभयरूपमतिकरणम् । प्रतिज्ञातमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । इतरव-
दिति । दृष्टवदाद्यान्विकमागौ व्याख्याय हेतुं व्याख्याति । तथा हीति । उभय-
रूपोच्चारणेऽपि कथं प्रतिज्ञासिद्धिस्तत्राऽऽह । तच्चोति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह ।
अन्यपेति । जीवे ब्रह्मधीरैव चेत्तदा त्वमहमित्येवावतैव सिद्धेरुभयोच्चारणमनर्थकं
तस्मात्तदर्थवच्चानुपपत्त्या भवेरुभयरूपं च कार्येत्यर्थः । उक्तं स्मारयाति । नञ्विति ।
निर्गुणस्य सगुणत्वोक्तिवदन्योन्यात्मत्वया ध्यानमानस्य विधानान्न वस्तुतो निरुद्धे-

यानन्तरमाध्यापते “तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एत-
स्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः” [बृ० ५ । ५ ।
२] इत्यादि । तत्र संशयः । किं द्वे एते सत्यविधौ किंवैक्येति ।
द्वे इति तावत्प्राप्तम् । भेदेन हि फलसंयोगो भवति “जयतीमा-
ल्लोकान्” [बृ० ५ । ४ । १] इति पुरस्तात् “हन्ति पाप्मानं
जहाति चै” [बृ० ५ । ५ । ३] इत्युपरिष्ठात् । प्रकृताकर्षणं
तूपास्पेकत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । एकैवेयं सत्यविधेति ।
कुतः । “तद्यत्तत्सत्यम्” [बृ० ५ । ५ । २] इति
प्रकृताकर्षणात् । ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्पेकत्वाद्बु-
धपद्यत इत्युक्तम् । नैतदेवम् । यत्र तु विस्पष्टात्कारणान्तरा-
द्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात् । अत्र तूभयथा संभवे तद्य-
त्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राऽऽ-
कृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं फलान्तरश्रवणाद्वि-

इत्युक्तम् । तस्य मण्डलमात्रत्वं व्यावर्तयति । य एष इति । तस्यैवाऽऽध्यात्मिकत्व-
माह । यथेति । वाक्यद्वये श्रुतां सत्यविद्यां विपर्ययित्वा फलभेदात्प्रकृताकर्षणाच्च
संशयमाह । तत्रेति । विद्याभेदाभेदनिरूपणद्वारा वास्तवार्थवैधेयुक्तेरत्र पादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे गुणव्यवस्था सिद्धान्ते तदव्यवस्थेत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति ।
द्वे इति । सत्यनामाक्षरत्रयविशिष्टादहरहं गुणविशिष्टस्य विलक्षणवया रूपभेदा-
द्विद्याभेद इत्यर्थः । तत्रैव फलसंयोगभेदं हेत्वन्तरमाह । भेदेनेति । तद्यदिविप्रकृ-
ताकर्षणाद्विज्ञानः सत्यनामाक्षरविशिष्टस्योत्तरत्र स्थानगुणसंबन्धकथनाद्वैक्ये कुतो
विद्यानानात्वं तत्राऽऽह । प्रकृतेति । फलभेदस्योक्तत्वान्नित्यकाम्यदक्षिणमासवदनु-
बन्वाभेदेऽपि विद्यानानात्वमिति भावः । विद्याभेदाद्गुणव्यवस्थेवि पक्षमनूय सेवेति
सूत्रावयवेन सिद्धान्तमाह । एवायति । वयं हेतुं हिंसादिसूचिषं मश्रूपूर्वकमाह । कुत इति ।
स्वत्वेवस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानमिति तद्विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणं स्यादिति शङ्कते ।
नन्विति । वयं कारणान्तरादपवादाद्विद्याभेदेऽपि प्रकृते तदभावात्तच्छब्देन प्रकृतमे-
वादभेदेन प्रत्यभिज्ञानाद्विधेयमित्याह । नैतदिमि । स्वत्वेवस्येत्यादि यथेत्युक्तम् ।
कारणान्तरं फलभेदादि । एतदिति प्रकृताकर्षणमुक्तम् । एवमिति तस्य विधेयव्य-
भिचारित्वमिति भेदः । अत्रेति सत्यविद्योच्यते । उभयथा संभवो भेदाभेदाभ्यामुपपत्तिः ।
प्रकृते फलसंयोगभेदो भेदोपपादकोऽस्वीत्युक्तं तत्राऽऽह । यत्पुनरिति । प्रसात्तार्थ-

द्यान्तरमिति । अत्रोच्यते । तस्योपनिषदहरहमिति चाङ्गान्तर-
पदेशस्य स्तावकमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थ-
वादादेव फले कल्पपितृष्वे सति विचैकत्वे चावयवेषु
श्रूयमाणानि बहून्पि फलान्यवयवविन्यामेव विधायामुपसंहर्त-
व्यानि भवन्ति । तस्मात्सैवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन
विशेषेणोपेताऽऽज्ज्ञातेत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मि-
न्मयोग उपसंहर्तव्याः । केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे इदं च
वाजसनेयकमक्षपादित्यपुरुषविषयं वाक्यं छान्दोग्ये च “अथ
य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” [छा० १ ।
६ । ६] “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छा० ४ । १५ ।
१] इत्युदाहृत्य सैवेयमक्षपादित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकैवेति
कृत्वा सत्यादीन्गुणान्वाजसनेयिभ्यश्छन्दोगानामुपसंहार्यान्म-
न्यन्ते । तत्र साधु लक्ष्यते । छान्दोग्ये हि कर्मसंबन्धिन्पुद्गीधि-
व्यपाश्रया विद्या विज्ञाप्यते । तत्र ह्यादिमध्यावसानेर्धुं हि कर्मसं-
बन्धिचिह्नानि भवन्ति “इयमेवर्गग्निः साम” [छा० १ । ६ ।
१] इत्युपक्रमे “तस्यैकं साम च गेण्णो तस्मादुद्गीधः”

वादैकत्वेनास्य फलविधित्वाभावात् फलसंयोगभेदसिद्धिरित्याह । अत्रेति । इदञ्च
फलभेदादिद्याभेदो नात्रेत्याह । आप चेति । विध्युद्देशे फलान्तराश्रुते रात्रिसञ्च-
रफले कल्प्ये सत्यपृथीवविशेषतया सर्वस्यापि फलस्य तत्संबन्धित्वाकल्पनान्न फलभे-
दादिद्याभेदानाङ्केत्याह । अर्थेति । अपवादरहितं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातं विचैक्यमुपसं-
हरति । तस्मादिति । अवशिष्टं सूत्रावयवं व्याकुर्वन्पूर्वापरवाक्यार्थविशेषणान्येकी-
कृत्य ध्यानं कार्यमित्याह । इत्यत इति । परर्क्यव्यवस्थामुत्थापयति । केवि-
दिति । वदूपयति । तत्रेति । कर्मसंबन्धिनोत्पन्नं कर्म ज्योतिष्येति तद्वद्भूतेर्द्रोषव्यपा-
श्रयत्वमेव विद्याया विशदयति । तत्रेति । उद्गीधशब्दवाच्यैकसामगेण्णस्यात्परमात्मो-
द्गीधशब्दवाच्य इत्याह । तस्मादिति । अथ य एषोऽन्तरादित्य इत्यस्याऽऽदि-
मध्यावसानेन ऋक्सामयोः कर्माङ्गयोः प्रत्येव्यादिदृष्टिनिशितयोर्ध्वेयत्वदृष्टेरादित्याक्षि-
पुरुषविशिष्टकर्माङ्गेर्द्रोषध्यानं छान्दोग्येऽर्धाष्टमित्यर्थः । वाजसनेयकेऽपि कर्माङ्गावबद्ध-

१ द. अ. 'पुत्रमि' । २ ट. 'मितीत्य' । ३ द. अ. 'आयत इत' । ४ द. ज. म. 'दं वा' ।
५ द. ज. म. 'त' अथ ६ द. ज. अ. ट. 'षोऽन्तराक्षि' । ७ क. द. ज. 'त्रैवेति' ।
८ द. म. 'सादिग' । ९ ट. हि 'जोतिष्येयम्' । १० क. द. ज. म. 'पिनीयमुद्गी' । ११ क. घ.
द. ज. म. 'पु' क' । १२ ट. द. 'इते' । १३ द. 'कीया व्या' । १४ ट. द. 'च्यवाक्यमवर्ता' ।
१५ घ. 'सामेयक्य' ।

[छा० १ । ६ । ८] इति मध्ये “ य एवं विद्वान्ताम
गायति ” [छा० १ । ७ । ९] इत्युपसंहारे । नैवं वाजसने-
यके किञ्चित्कर्म्मसंबन्धि चिह्नमस्ति । तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे
सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥ ३८ ॥ (२४)

कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ (२५)

“ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाशः ” [छा० ८ । १ । १] इति प्रस्तुत्य
च्छन्दोगा अधीयते “ एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ” [छा०
८ । १ । ५] इत्यादि । तथा वाजसनेयिनः “ स वा एष
महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशस्तस्मिञ्शते सर्वस्य वशी ” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादि ।
तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्व-
मिति । तत्रेदमुच्यते कामादीति सत्यकामादीत्यर्थः । यथा
देवदत्तो दत्तः सत्प्रभामा भामेति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाका-
शस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वाजसने-
यके “ स वा एष महानज आत्मा ” इत्यत्र संबध्येत । यच्च वाज-

मेव ध्यानमिष्टमिति न विद्यानानात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति । नित्यकाम्याग्नि-
होत्रयोर्धात्वर्थभेदेऽपि साध्यभेदेन भेदवदुपास्थैक्येऽपि फलभेदेन विद्ययोर्भेदे गुणानुप-
संहार इत्युपसंहारवि । तत्रेति ॥ ३८ ॥ (२४)

तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृत्यार्कषणाद्द्रुपाभेदाद्गुणोपसंहारश्चेत्कचिदाकाशस्योपास्यत्वं कचि-
त्तदाश्रयस्य ज्ञेयवेति रूपभेदाद्गुणानुपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कामादीति ।
सगुणनिर्गुणविद्याविषयं वाक्यमुदाहरति । अथेति । परावरविद्यागता वक्षित्वादयः
सत्यकामादयश्च गुणा विषयास्ते किमन्योन्यत्र नोपसंर्हर्तव्याः किंनोपसंर्हर्तव्या
इत्युभयत्रोभयेशामुपयोगमावामान्तर्या संशये ध्यानैस्तुत्युपयोगित्वेन गुणानामन्योन्य-
त्रोपसंहारोक्त्या वाक्यार्थवैतद्वेतुचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे कचिदाकाशस्य
ध्येयत्वं कचित्तदाश्रयस्य ज्ञेयवेति विशेषसिद्धिः । सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मण एवाऽऽ-
काशशब्दत्वादृक्त्रिशेषोपपत्तिरित्यङ्गीकृत्य सिद्धान्तमाह । तत्रेति । अवयववाचकेना-
वयविग्रहे दृष्टान्तमाह । यथेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदेतदिति ।

सनेयके वशिस्त्वोद्युपलभ्यते तदपीतरत्र च्छान्दोग्ये “एष आत्माऽ-
 पहतपाप्मा” [छा० ८।१।५] इत्यत्र संबध्यते । कुतः । आपत्त-
 नादिसामान्यात् । समानं ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं समानश्च
 वेद्य ईश्वरः समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येव-
 मादि बहूंसामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते च्छान्दोग्ये
 हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण
 इति । न । “दहर उत्तरेभ्यः” [बृ० सू० १।३।१४]
 इत्यत्र च्छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात् ।
 अप्ये त्वत्र विद्यते विशेषः सगुणा हि ब्रह्मविद्या च्छान्दोग्य उपदि-
 श्यते “अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्या-
 न्कामान्” [छा० ८।१।६] इत्यात्मवत्कामानामपि
 वेद्यत्वश्रवणात् । वाजसनेयके तु निर्गुणमेवं ब्रह्मोपदिश्यमानं
 दृश्यते “अत उर्ध्वं विमोक्षाप ब्रूहि” [बृ० ४।३।१४]
 “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ० ४।३।१५] इत्यादिप्रश्रम-
 तिवचनसमन्वयात् । वशिस्त्वादि तु स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजस-
 नेयके संकीर्त्यते । तथा चोपरिष्ठात् “स एष नेति नेत्यात्मा”
 [बृ० ३।९।२६] इत्यादिना निर्गुणमेवं ब्रह्मोपसं-
 हरति । गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनाभायं गुणोप-

हेतुमुक्तं विवृणोति । समानं हीति । आदिपदेनाऽऽत्मत्वादि गृह्यते । बहुतरसाम्य-
 दर्शनादितरेतरगुणोपसंहार इत्यर्थः । अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह । नन्विति ।
 नायं विशेषस्त्वत्राप्याकाशस्य ब्रह्मत्वादित्याह । नेत्यादिना । सगुणनिर्गुणतया विद्या-
 भेदादपहतपाप्मत्वादीनां वशिस्त्वादीनां चेतरेतरत्र नुपसंहार इत्याशङ्क्याऽऽह । अयं
 त्विति । वाजसनेयकेऽपि वशिस्त्वाद्युपदेशे दर्शनाद्ब्रह्म सगुणमेवेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 स्तुत्यर्थमिति । तत्र निर्णायकत्वेन वाक्यशेषं दर्शयति । तथाचेति । कथं तर्हि
 गुणोपसंहारः सूत्रितस्तत्राऽऽह । गुणवतस्त्विति । साम्यबाहुल्याद्ब्रह्मणो ध्येयस्य
 स्यमानस्येतरेतरत्र संनिधानाच्च कचिदुपास्यत्वाय कचिच्च स्तुतिर्षोष्कन्यायाऽऽकाङ्क्ष-
 भितत्वाच्चतद्गुणसंयोगयोग्यत्वाच्च ब्रह्मणो वशिस्त्वादीनामपहतपाप्मत्वादीनां चेतरेतरयो-

१ अ. “त्वादिगुणजातमुप” । २ क. अ. “दपि तत्र” । ३ क. अ. घ. ट. “त । आ” । ४ द.
 घ. “दुतरं सा” । ५ ज. “मुन परं म” । ६ क. ट. अ. “व परं म” । ७ क. “ते” । ८ ट. अ.
 “शायी म” । ९ ट. अ. “गु तास्तुल्य” । १० ज. “मेयोप” । ११ घ. “नो चे” । १२ ट. द. “गता” ।
 १३ क. “णो” ।

संहारः सूत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ (२५)

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्या प्रकृत्य श्रूयते “ तद्यद्भक्तं प्रथममा-
गच्छेत्तद्धोमीय स यां प्रथमामाहुतिं जुह्यात्ता जुहुयात्प्राणाप
स्वाहा” [छा० ५ । १९ । १] इत्यादि । तत्र पञ्च प्राणाहुतयो
विहिताः । ताम्र च परस्तादग्निहोत्रशब्द प्रयुक्त “प एतदेव
विद्वानग्निहोत्र जुहोति” [छा० ५ । २४ । २] इति “पथेह
क्षुधिता वाला मातर पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्र-
मुपासते” [छा० ५ । २४ । ५] इति च । तत्रेदं विचार्यते
किं भोजनलोपे लोप प्राणाग्निहोत्रस्योत्तालोप इति । तद्यद्भक्त-
मिति भक्तागमनसयोगश्रवणाद्भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भो-
जनलोपे लोप प्राणाग्निहोत्रस्येति । एव प्राप्ते न लुप्येतेति ताव-

पसहार । स्तुतिर्विहिते दृष्टेन द्वारेण कर्तुं शक्येति सगुणविद्यासु ध्येयत्वेनोक्तानामपि
गुणानां नगुणविद्याया युक्त स्तुत्यर्थत्वेनान्वयः । ध्येयत्व त्वपूर्वविध्येकगम्यम् ।
यत्र वशित्वादयः श्रुता न तत्रैषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतानामपि न ध्येय-
त्वम् । स्तुत्यर्थत्वे तु स्यात्तदपि न शब्दवस्तत्रैषा नयनपक्षेन सत्यकामत्वादिसाम-
र्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धिः । अतोऽन्तर्भावमानमुपसहार इति भावः ॥ ३९ ॥ (२५)

उपास्तिलोपेऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणालोपवत्पूर्वोऽतिथिभ्य इत्यादिश्रुत्युपपत्तये भोज-
नलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इति चेदयति । आदरादिति । वैश्वानरविद्यागत
प्राणाग्निहोत्र विषयत्वेनोपन्यस्याति । छान्दोग्य इति । स इति वैश्वानरविद्यावि-
दुक्तः । श्रुतिवात्पर्यार्थं स एकाति । तत्रेति । सदेहार्थं शब्दान्तरप्रयोग पूर्वपक्षभोज-
माह । तास्त्विति । न कश्चिदपि पाप्मा त स्पृशतीति यच्छब्दस्य संबन्धः । प्राणा-
ग्निहोत्रे यच्छब्दाग्निहोत्रशब्दाभ्यां सशयमाह । तत्रेति । उपास्तिलोपप्रस्तावेन
तद्भक्तप्रथमभोजनाश्रितविचारद्वारा वाक्यार्थविहितेविविचारसंक्रावेरस्ति पादादिसगतिः ।
पूर्वपक्षे प्रतिनिधि-न्यायेन प्राणाग्निहोत्रकार्यताग्रीव्यम् । सिद्धान्ते तदनवतारात्तदनाव-
श्यकत्वमित्याशयेन पूर्वपक्षमुन्नय्यावर्त्यो सिद्धान्तवाशङ्कामुत्थापयति । तद्यदिति ।
भक्तागमनसंबन्धात्प्राणाग्निहोत्रस्येति संबन्धः । न च होमस्य भक्तागमनप्रयोजकत्व
भोजनप्रयुक्तभक्तोपजीवित्वादवस्तल्लोपे लोपात्पूर्वपक्षप्राप्तादधिकरणमनारभ्यमित्यर्थः ।
सूत्रेण पूर्वपक्षं समादधानोऽविकरणारम्भमुपपादयति । एवमिति । तावच्छब्दः सिद्धा-

दाह । कस्मात् । आदरात् । तथा हि वैश्वानरविद्यापामेव
जावालानां श्रुतिः “पूर्वोऽतिथिम्योऽश्रीयात् । यथा ह वै स्वय-
यहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत् ” इत्यतिथिभोजनस्य
प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्र
आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथ-
म्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं संहतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्ता-
गमनसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्रापितः । न । तस्य द्रव्यविशो-
पविधानार्थत्वात् । प्राकृते ह्यग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्रव्याणां

न्तश्चाङ्गानिरासार्थः । पूर्वपक्षी प्रश्नपूर्वकं स्वं हेतुमवतारयति । कस्मादिति । आदर-
मेव स्फोरयति । तथा हीति । विध्यपेक्षितमर्थवादं दर्शयति । यथेति । ननु स्वामि-
भोजनस्य प्राथम्याभावेऽत्र निन्दते कथमेतावता भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रं न
छुम्यते तत्राऽऽह । या हीति । अतिथिभोजनोत्तरकालविहितमपि स्वामिभोजनमपो-
ह्यातिथिभोजनात्प्रागेव प्राणाग्निहोत्रलक्षणं स्वामिभोजनं प्रविषादयन्ती श्रुतिस्तस्य
प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते तत्र धर्मलोपसंहननं तु दूरनिरस्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपं
स्मारयति । नन्वेति । तद्यद्भक्तमितिवक्तव्यस्यान्यार्थत्वाद्भोजनलोपेऽपि नास्ति लोपोऽ-
ग्निहोत्रस्येति दूषयति । नेति । तदेव प्रपञ्चयति । प्राकृते हीति । इहापीति प्राणा-
ग्निहोत्रं सप्तम्यर्थः । कौण्डपायिनामयनवदिति स्थितं भेदलक्षणे “प्रकरणान्तरे प्रयोज-
नान्यत्वम्” [पू० भी० सू० २।३।२४] कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र
नित्याग्निहोत्रे मासगुणो वा विधीयते कर्मान्तरं वेति संदेहे प्रदेष्टुमभेदे सत्यपि नान्ना
नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धिसंनिधापनात्तरसमभिव्याहृतारुपावस्य तत्संनिवापितार्थपरत्वा-
न्नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासावीथीरिति प्राप्ते कालस्य पुरुषानिष्पाद्यत्वेनानुपादेयत्वाच्च-
होतीत्याख्यातेन होमानुवादेन मासविधेरयोगाच्चदुद्देशेन नित्याग्निहोत्रविधेरपि तदसं-
निधेरसंभवाच्च सिद्धार्थबोधित्वा पूर्वापरीभूतवत्याऽऽख्यातेनोक्तस्यानुपस्थापनात्प्रक-
रणभेदे प्रयोजनस्य विधेयभावनाख्यस्यान्यत्वमिति कर्मान्तरविविरिति तद्धर्ममाप्ताविति
सप्तमे स्थितम् “उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्” [पू० भी० सू०
७।३।१] मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रैवाग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मोनिहाविदिशेन
वेति संदेहे गौणत्वाभावादग्निहोत्रशब्दस्य जुहोतिसामानाधिकरण्याविशेषाद्वापि
नामधेयत्वान्नाविदिशेदिति प्राप्ते सिद्धे कर्मभेदेऽनेकार्थत्वस्यान्यादयत्वादेकत्राग्निहोत्रश-

१ ट. सहते इति । २ ट. द. “कं हे” । ३ क. “भिन्नो भो” । ४ ट. “ते ता” । ५ क. ख.
“नस्य लो” । ६ घ. ट. द. “यिन” । ७ घ. प्रवेश । ८ क. तत्संनि । ९ ट. द. “नुता ना” ।

नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्रशब्दात्कौण्डपायिनामयनवत्तद्धर्ममाप्तौ
सत्पां भक्तद्रव्यं तागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं तद्यद्भक्तमिति ।
अतो गुणलोपे न मुख्यस्तेत्येवं प्राप्तम् । भोजनलोपेऽप्य-
द्विर्वोऽन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहो-
त्रस्यानुष्ठानमिति ॥ ४० ॥

अत उत्तरं पठति—

वदस्य मुख्यत्वादन्यत्र गौणत्वान्नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिरिति सत्तत्त्वात् नित्यधर्मो-
पावात्तत्रैव मुख्यत्वात्परशब्दस्य परत्र सादृश्यात्प्रवृत्तिरिति तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्मो-
विदिशति क्रियाया नित्याग्निहोत्रस्याभिधानं नामधेयमग्निहोत्रपदमुक्तं तत्रैक्याधिक-
रणे । तस्यान्यत्र श्रवणे विधिप्रदेशो विधेयवर्माविदेशः स्यादिति सूत्रार्थः । तथाच
यथा कुण्डपायिनामयनगते कर्मणि प्रकरणान्तरान्नैयमिकाग्निहोत्राद्विज्ञत्वेन सिद्धे नैय-
मिकाग्निहोत्रवाचकाग्निहोत्रशब्दप्रयोगात्तद्धर्मातिदेशरूपधर्मान्तरप्राप्तिः । यथा नैयमिका-
ग्निहोत्रे पयोघृतादीनां प्रसिद्धत्वात्प्राणाग्निहोत्रे च नित्याग्निहोत्रवाचिशब्दात्तद्धर्माणां
पयःप्रभृतीनां प्राप्तौ भोजनगतभक्तद्रव्यकृताभिधानार्थं तद्यद्भक्तमिति वाक्यमित्यर्थः ।
तथाऽऽपि भोजनार्थमक्तोपजीवित्वात्प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनलोपे लोपः स्यात्तत्राऽऽह ।
अत इति । अग्न्याधाने पर्वमानेष्टिष्वग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पतीत्याद्यामु प्रकृतावाग्निहोत्रहवण्या हविर्निर्वपेदिति विहितो हविर्निर्वापोऽसिद्धेन
प्राप्तौ न चाऽऽधानकालेऽग्निहोत्रमिति कुतोऽग्निहोत्रहवणी चेन तन्निर्वापस्य लोपे
लोपप्राप्तौ वाक्यमिदं सिद्धान्तमाह । गुणेति । विरुद्धौ हि कार्यद्वारा पदार्थाः प्राप्तु-
मशक्नुवन् तेन हविःसंस्कारार्थो निर्वापः प्रथमं प्राप्तस्वहारा च तदङ्गमग्निहोत्रहवणी
पश्चात्प्राप्तौ चेनाङ्गस्याग्निहोत्रहवण्या लोपेऽपि मुख्यस्य लोपो नास्तीति प्रकृते
भोजनलोपेऽपि न लुप्यते प्राणाग्निहोत्रमित्यर्थः । प्रविनिधिन्त्यायेनेत्यग्निहोत्रादिनित्य-
कर्मसु घृतवस्त्राद्यालम्भे कर्मोत्सर्गे प्राप्ते नित्यानामनित्यानां वाऽऽरब्धानामवश्यकार्य-
त्वात्प्रविनिर्हितः श्रुतश्च क्रियमाणप्रयोगस्यावशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्प्रविनिधायानि
कर्म कर्तव्यमित्यधिकारलक्षणे स्थितम् । तथाच भोजनलोपेऽपि जलादिना केनापि
द्रव्येण प्राणाग्निहोत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ४० ॥

अङ्गलोपेऽपि प्रधानस्य न लोपोऽस्तीति प्राप्ते सिद्धान्तव्यति । अत इति । तत्र

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ (२६)

उपस्थिते भोजनेऽतस्तस्मादेव भोजनद्रव्यात्ययमोर्तिर्न
तात्प्रमाणमिहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् । कस्मात् । तद्वचनात् । इ
दि “ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम् ” [छा० ५ । ११ ।]
इति सिद्धवद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां शङ्क
तीनां विदधाति । ता अग्रयोजकलक्षणापेक्षा आहुतयः क्त
कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः । न चान्नं माद्वर्तते
होत्रधर्ममाप्तिरस्ति । कुण्डपायिनामयने मासमिहोत्रं लुप्तोक्ते
विध्युदेशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्भावं विधापयेदिति पुनः तद्व
माप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं विधापि
तुमर्हति । तद्धर्ममाप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामभ्युद्धरणोऽस्ति
माप्तेरन् । न चास्ति संभवः । अग्न्युद्धरणं तावद्वोमीयकारण

भावाय न चायमग्नौ होमो भोजनार्थताव्याघातप्रसङ्गात् । भोजनो-
पनीतद्रव्यसंबन्धाच्चाऽऽस्य एवैष होमः । तथा च जावालश्रुतिः
पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीपादित्यास्थाधारामेवेमां होमनिर्घृतिं दर्श-
यति । अत एव चेहापि सांपादिकान्येवामिहोत्राङ्गानि दर्शयति
“ उर एव वेदिर्लोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य-
पचन आस्पमाहवनीयः ” [छा० ५ । १८ । २] इति ।
वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डिलमात्रोपलक्षणार्थो द्रष्टव्यः । मुख्यामि-
होत्रे वेद्यभावात् । तदङ्गानां चेह संपिपादपिपितत्वात् । भोज-
नेनैव च कृतकालेन संयोगान्नामिहोत्रकालावरोधसंभवः । एवम-
न्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित्कथंचिद्विरुध्यन्ते । तस्माद्भो-
जनपक्ष एवेते मन्त्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पञ्च होमा निर्वर्तयितव्याः ।
यच्चादरदर्शनवचनं तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । न ह्यस्ति

रमाणाभिहोत्रे नाग्न्युद्धरणसिद्धिरित्यर्थः । अस्तु प्रस्तुतेऽपि तदर्थमेवाग्न्युद्धरणं नेत्याह ।
न चेति । आहुतीनामन्याधारत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । भोजनेति । बहिर् किमि-
हाऽऽहुतीनामधिकरणं तदाह । आस्प इति । प्राणाभिहोत्रे होमाधिकरणमास्यमेवेत्यत्र
श्रुत्यन्तरमाह । तथा चेति । आहुतीनामास्याधारत्वे प्राणाभिहोत्रेऽभिहोत्रशब्दात्तै-
यमिकाभिहोत्रधर्माप्राप्तौ च गमकमाह । अत इति । तद्धर्मप्राप्तौ मुख्यानामेव संभवा-
त्संपादनवैयर्थ्यमित्यर्थः । उर एव वेदिरित्यत्रावान्तरविशेषमाह । वेदीति । अत्रेति
प्राणाभिहोत्रोक्तिः । वेदिकरणस्यापि संपादनार्थमिवराङ्गवदिह संकीर्तनं किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । मुख्येति । दूर्वापूर्णमासवन्मुख्येऽभिहोत्रे वेदिकरणाभावेऽपि प्रकृते
ध्यानार्थं वेदिरुच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । तदङ्गानां चेति । अभिहोत्रवदग्न्युद्धर-
णायोगमुक्त्वा कालद्वयावरोधोऽपि नास्तीत्याह । भोजनेनेति । अग्न्युद्धरणादावुक्त-
न्यायमविदिशति । एवमिति । आदिशब्देन परिस्वरणादयो गृह्यन्ते । सिद्धान्तसू-
त्रार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । धर्मलोपमपि श्रुतिसह्यमाना सुतरां न सहते धर्मि-
लोपमित्युक्तमनूद्य दृश्यादि । यत्त्विति । धर्मलोपाभावपक्षे धर्मोऽपि न लुप्यते न
चेताववा धर्मिणो नित्यतेत्यर्थः । अविधिभोजनोत्तरकालवा स्वाभिभोजनस्य श्रुतिस्मृति-
सिद्धा तत्कथं प्राथम्यविधानं तत्राऽऽह । न हीति । प्राणाभिहोत्रादिरिकविषयं
स्वाभिभोजनस्योत्तरकालत्वविधानमित्यर्थः । प्राणाभिहोत्रस्य प्राथम्ये कथमागनुक्तं

वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयेतुम् ।
तस्माद्भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ ४१ ॥ (२६)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यप्र-
तिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ (२७)

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि “ओमित्येतदक्षरमुद्री-
यमुपासीत” [छा० १।१।१] इत्येवमादीनि । किं तानि नित्या-
न्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवदुतानित्यानि गोदोहनादिवदिति
विचारयामः । किं तावत्प्राप्तं नित्यानीति । कुतः । प्रयोगवचनपरि-

तत्राऽऽह । न त्विति । अनेन प्राथम्यविधानेनेति यावत् । अस्य प्राणाग्निहोत्रस्ये-
त्यर्थः । तस्य नित्यता विना प्राथम्यसिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । आदरोक्तेरन्यपासिद्धौ
फलितमाह । तस्मादिति । प्रविनिधिन्यायो नावतरतीति फलितं वक्तुमिती-
त्युक्तम् ॥ ४१ ॥ (२६)

वैश्वानरविद्याङ्गप्राणाहुतीनामनित्यत्वोक्तिप्रसक्त्या कर्माङ्गसङ्गिनामपि ज्ञानानामनि-
त्यत्वमाह । तन्निर्धारणेति । अङ्गावबद्धोपासनानि विषयत्वेनोपन्यस्यति । सन्तीति ।
उभयविधदृष्टान्तदृष्ट्या संशयमाह । किमिति । यथा द्रव्यसंस्कारकर्मसु क्रत्व-
र्थेषु फलभूतेरर्थवादत्वाद्गत्या रात्रिसत्राणां विपरिणामेऽपि प्रकृतेषु क्रतूपकारस्य
सिद्धत्वाद्विपरिणामायोगात्क्रतूपकारद्वारा पर्णमयीत्वं प्रयाजादेवतत्र नित्यमिष्टं तथैवा-
न्यङ्गसङ्गान्युपासनानि कर्मसु नित्यान्येवेत्येको विकल्पः । यथा प्रादुर्वाप्यणयनाश्रयो
गोदोहनोपरागः पशुभ्यो विधीयते यथा च कांस्योपरागस्तदाश्रयो ब्रह्मवर्चसफलोऽ-
भिलष्यते बेल्वश्वाग्नाद्यफलो यूपाश्रयो हृश्यते तथैवान्युपासनानि कर्मस्वनित्यानीति
विकल्पान्तरम् । अत्र चाङ्गाश्रितोपास्वीनां क्रतुषु नित्यत्वानित्यत्वनिरूपणद्वारा
वाक्यार्थधीहेतुनिरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथोक्तोपास्वीनां क्रतुषु पर्णदादिव-
दावश्यकत्वम् । सिद्धान्ते वद्राहित्यमङ्गीकृत्य विमृशति । किमिति । अनित्यमो-
जनाश्रितप्राणाग्निहोत्रानित्यत्ववन्नित्यकर्मोङ्गाश्रितोपास्वीनां नित्यत्वेति पूर्वपक्षयति ।
नित्यानीति । अनुपकरणपाठात्मयोगवचनापरिग्रहादुपास्वीनां नास्ति क्रतुषु नित्य-
त्वेति शङ्कते । कुत इति । अन्यभिचारितक्रतुसंबन्धजुहूद्वारा पर्णवावदुद्री-
थादिद्वारेणोपास्वीनामपि क्रतुसंबन्धात्प्रयोगवचनपरिग्रहादमूषा क्रतुषु नित्यत्वेत्याह ।
प्रयोगेति । क्रत्वङ्गवाप्रयोगवचनपरिग्रहयोरन्योन्याश्रयत्वात्प्रकरणान्तरत्वाच्च नोपा-

ब्रह्मात् । अनारम्भाधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण
 क्रतुसंबन्धात्क्रतुप्रयोगवचनेनैवाङ्गान्तरवत्संसृश्यन्ते । पञ्चेषां
 स्ववाक्येषु फलश्रवणम् “ आपयिता इ वै कामानां भवति ”
 [छा० । १ । १ । ७] इत्यादि तद्वर्तमानापदेशरूपत्वार्थवा-
 दमात्रमेवापापश्लोकश्रवणादिवन्न फलप्रधानम् । तस्माद्यथा यस्य
 पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमादीनामप्रक-
 रणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्प्रकरणपठितवन्नि-
 त्यसैवमुद्गीथाद्युपासनानामपीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तन्निर्धारणा-
 नियम इति । यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणपायात्म्यनिर्धारणानि
 रसतम आसिः समृद्धिर्मुख्यप्राण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि
 नित्यवत्कर्मसु नियम्येरन् । कुतः । तदृष्टेः । तथा ह्यनित्यत्वमेवं-
 जातीयकानां दर्शयति श्रुतिः “ तेनाभौ कुरुतो पश्चैतदेवं वेद
 यश्च न वेद ” [छा० १ । १ । १०] इत्यविदुषोऽपि क्रिया-

स्तीनां तत्परिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अनारम्भेति । अङ्गान्तरं पर्णमधीत्वादि ।
 उपास्तीनां फलान्तरश्रुतेरस्ति स्वावश्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्त्विति । क्रतूपकार-
 द्वारेण व्यवहितफलोपादानादव्यवहितश्रुतफलस्य साध्यत्वविपरिणामः श्रेयानित्यपा-
 पश्लोकश्रुतेरपि फलविवित्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । नेति । कश्चिदगत्या विपरिणामेऽपि
 प्रकृते कर्माङ्गत्वं गतिरिवि न विपरिणामसिद्धिरित्यर्थः । अङ्गाभिव्योपासनानि
 प्रयोगवचनेन क्रतुवद्गुणोपादेयानि साध्यफलोक्तिशून्यत्वे सति क्रतुवद्गुणवत्त्वा-
 विहितत्वात्पर्णमधीत्वादिवदिति मत्वोपसंहरति । तस्मादिति । एवमादीनामित्यादि-
 शब्देन यदाऽङ्गे श्रुतेरपि भावव्यत्यस्य वृद्धे यत्प्रयोजनानुयाजा इत्यन्ते वर्षे वा एतच्च-
 ज्ञस्य क्रियत इत्यादि गृह्यते । जुह्वादिद्वारेणेत्यत्राऽऽक्षिपदेन कर्तृग्रहणम् । उद्गी-
 थाद्युपासनानां कर्मसु नित्यत्वादविदुषो न कर्मावे प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति । एवमिति ।
 प्रतिज्ञा विमज्जे । यानीति । नित्यैर्पर्णमधीत्वादिवदित्येतदनुमानवो नियमे निवे-
 दिते नानियमप्रतिज्ञेति शङ्कते । कुत इति । तत्र सूत्रपदमवधारयति । तदृष्टेरिति ।
 तस्य नियमेस्य दृष्टेरिति व्याचक्षाण, श्रौतेर्लिङ्गविधानामनङ्गत्वसाधनैरनुमान बाध्यमि-
 त्याह । तथाहीति । तेनेत्योकाराख्यमक्षरमुक्तम् । एतदक्षरमुद्गीथावयवभूतमेवं रस-
 तमाक्षिगुणकं यो वेद यश्च न तथा तावुमावपि ज्ञाज्ञौ कर्म कुरुत इति योजना ।

१ क. द. अ. अ. “नेनाद्वा” । २ क. द. अ. अ. “त्रमणा” । ३ ट. “वणव” । ४ द. लो० ।

५ द. अ. “शास्त्रप्रक” । ६ द. अ. “मेवैव” । ७ क. ख. ठ. द. “त्यवत्पर्ण” । ८ ठ. द. तस्यानि ।

९ ठ. द. “मस्याद” ।

भ्यनुज्ञानात् । प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रा-
दीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् “प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावम-
न्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि” [छा० १ । १० । ९]
“तां चेदविद्वानुद्रास्यसि” [छा० १ । १० । १०] “तां चेद-
विद्वान्प्रतिहरिष्यसि” [छा० १ । १० । ११] इति च । अपि
चैवेजातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः
फलमुपलभ्यते कर्मफलसिद्धयप्रतिबन्धस्तत्समृद्धिरतिशयविशेषः
कश्चित् “तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु
विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवति” [छा० १ । १ । १०] इति । तत्र नाना त्विति
विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्वीर्यवत्तरमिति च तर्कप्रत्यय-
प्रयोगाद्विद्यार्थहीनमपि वीर्यवदिति गम्यते । तच्चानित्यत्वे
विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदित्य-
नुज्ञापेत । सर्वाङ्गोपसंहारे हि वीर्यवत्कर्मैति स्थितिः । तथा लोकसा-
मादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते “कुरुन्ते

विद्यायाः कर्माङ्गत्वानियमे लिङ्गान्तरमाह । प्रस्तावादीति । तां चेदविद्वान्प्रस्तो-
ष्यसि पूर्वां वे विपतिष्यतीति चाक्रायणेनाऽऽक्षेपकरणादविद्वत्ता प्रस्तोत्रादेः सिद्धे-
त्यर्थः । उद्गीषाद्युपास्तीनां पृथक्फलश्रवणादपि न कर्माङ्गवेत्यवशिष्टसूत्रावयवं व्याचष्टे ।
अपिचेति । ज्ञानाभावे कर्मफलप्रतिबन्धे ज्ञानस्य कर्माङ्गता स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
तदिति । कर्मफलस्य वीर्यवत्तरत्वं ज्ञानफलं तदभावेऽपि वीर्यवदेव कर्म-
त्यर्थः । फलभेदे मानमाह । तेनेति । पूर्वपक्षमुपन्यस्य श्रुतिः स्वयमेव बुद्धाव्देन
निरस्यति । नाना त्विति । भिन्नफलत्वं नानात्वम् । दृष्टं हि मणिविक्रये कषारव-
णिजोर्ज्ञानमावाभावाभ्यां फलवैलक्षण्यम् । तस्माद्यदेव कर्म विद्यया प्रकृतोद्गीषाधर्पेया
करोति अद्वयाऽऽस्तित्यनुद्वया तथोपनिषदा तत्तदेववाच्यानेनेत्यर्थः । श्रुतेस्वात्यर्थे-
माह । तत्रेति । किं तावता वे सिद्धं तत्राऽऽह । तच्चेति । विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्य-
वत्त्वं कर्मणि तदनिरयत्वगमकमिति न्यतिरेकतः स्फुटयति । नित्यत्वे त्विति । अङ्गिमा-
त्रस्य फलं वीर्यवत्त्वमङ्गसदित्यस्य तु वीर्यवत्तरत्वमित्यनुद्गीषाधर्पेयाऽऽह । सर्वेति ।
कर्मसमृद्धयविरिजमपि फलं विद्यायाः श्रुतं ततोऽपि तस्या न कर्माङ्गवेत्याह । तथेति ।

हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च" [छा० २।२।६] इत्येवमादीनि ।
न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथा हि
गुणवाद आपद्येत फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः । प्रयाजा-
दिषु त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्ये सति
युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । तथाऽनारम्भाधीतेष्वपि पर्णम-
यीत्वादिषु । न हि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्त-
रेण फलसंबन्धोऽवकल्पते । गोदोहनादीनां हि प्रकृताश्रयणप-
नाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । तथा बैलवादीनामपि

लोकसामादिषु लोकहृष्ट्या सामाद्युपासनेष्विव यावत् । कल्पन्ते भोगाय समर्था भव-
न्त्यस्मै विदुषे लोका भोगभूमयो भूमेरुपरिष्ठापयोऽपस्ताच व्यवस्थिता ऊर्ध्वा आवृत्ताश्चे-
त्युक्ताः । आपयिता ह वै कामानामित्यादेरर्थवादत्वात्तं च फलप्रधानवेत्युद्गीथाद्युपास्तीनां
कर्मसु नित्यत्वोक्तिरित्याकाङ्क्षाऽऽह । न चेति । अर्थवादमाश्रित्ये फलश्रुतेर्विधेयमा-
दास्त्यलक्षणयाऽत्यन्तपरोक्षां वृत्तिः स्यात् । फलपरत्वे तु वर्तमानापदेशिनोऽपि
साक्षात्फलमतीतेर्मुख्यवादसिद्धिः । ततो मुख्ये संभवति लक्षणाश्रयणमयुक्तमित्याह ।
तथा हीति । तर्हि प्रयाजादिष्वपि फलश्रुतेर्नार्थवादमाश्रितत्वं तत्राऽऽह । प्रयाजा-
दिष्विविति । दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्थत्वेन प्रयाजादीनां तदङ्गत्वात्तं पृथक्फलवत्त्वमिति
तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वार्थः । तर्हि पर्णमयीत्वादिषु प्रकरणाभावात्पृथक्फलवत्त्वसिद्धेर्न
फलश्रुतेरर्थवादमाश्रितत्वं तत्राऽऽह । तथेति । किं तेषां साक्षादेव फलवत्त्वं किंवा
ऋतुद्वारेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न हीति । द्वितीये क्रतोर्द्रव्यसाकाङ्क्षत्वा-
त्पर्णमयीत्वस्य च दुर्गन्धत्वात् तद्योगोपेक्षत्वाज्जुह्वयकविद्वन्त्यार्षेकत्वात्साक्षात्क्रतुयोपे-
क्षे पृथक्फलवत्त्वायोगादुक्तफलश्रुतेरर्थवादयेति भावः । गोदोहनादीनामपि तर्हि द्रव्यत्वा-
त्पर्णमयीत्वादिवत्क्रतुसंबन्धान्न पृथक्फलवत्त्वं तत्राऽऽह । गोदोहनेति । तस्मिन्सी-
देविमन्नप्रदानं साकाङ्क्षत्वेऽपि स्योनं ते सदनमित्यादीनामाकाङ्क्षाभावात्त्रिभ्यःसंय-
न्धाभाववद्गोदोहनकास्यादीनां साकाङ्क्षत्वेऽपि मणयनादेश्रमससूपाद्याश्रयलाभादाका-
ङ्क्षाभावाद्वाक्यीयक्रतुसंबन्धासिद्धेस्तादर्थ्येनाविधेयत्वाद्युक्तं पृथगेव फलमुद्दिश्य विधा-
नमित्यर्थः । बैलवमन्नाद्यकामस्य यूपं कुर्यात्त्वादिरे वीर्यकामस्येत्यादिषु फले विधान-
वत्पर्णमयीत्वादिष्वपि स्यादित्याकाङ्क्षाऽऽह । तथेति । बैलवादिरेदध्यादीनामु-

प्रकृत्युपाद्याश्रयलामादुपपन्नः फलविधिः । न तु पर्णमयीत्वा-
दिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति । वाक्येनैव तु जुह्वा-
द्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेऽपि विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः
स्यात् । उपासनानां तु क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गीषा-
द्याश्रयणां फले विधानं न विरुध्यते । तस्माद्यथा कत्वाश्रया-
ण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्येवमुद्गीषाद्युपासनानां-
त्यपि द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्रकारा नैर्वाजातीपकान्यु-
पासनानि कृतुषु कल्पयांचक्रुः ॥ ४२ ॥ (२७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (२८) .

वाजसनेयके “ वदिष्याम्येवाहमिति वाग्धने ” [बृ० १ । ९।

पपन्नः फले विधिरिति संख्यः । यत्र हेतुमाह । प्रकृतेति । तेषु प्रकृतवक्रतुसं-
ख्येनियूपहोमादिराश्रयोऽस्ति मत्तयसाविधिश्रुतेः साक्षात्कर्तृमिवादयुक्तफलश्रुतेश्च युक्त-
स्तेषां फले विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वादिषु वैषम्यमाह । न त्विति । एवंविधो
यूपादिवृत्त्यस्तेषामनारभ्याधीवत्वादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादीनां विना प्रकरणं
वाक्यादेव फले विधिः स्यान्नेत्याह । वाक्येनेति । पर्णतादीनां जुह्वादिद्वारा कत्वा-
श्रयताया वाक्यीयत्वस्य वाक्यवाक्यार्थकल्पने फलसंख्यमविषादने च तत्कल्पने
वाक्यभेदाद्वाक्यभेदापवादात् युक्तत्वेपु फले विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वादिषु फलमु-
धेरर्थवादत्वमुपपाद्योद्गीषाद्युपासनेषु तेभ्यो वैषम्यमाह । उपासनानां त्विति । तासां
व्यापाररूपत्वादव्यापाररूपकपर्णतादिभ्यो वैलक्षण्यात्फलवत्त्वेऽपि च विधीनसिद्धेः
स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवद्वाक्यभेदाभावाद्युक्तं फलविधीनामत्यर्थः । प्रस्तुतोपास्तीनां
प्रकरणादिना कत्वार्थाश्रिततायाः सिद्धत्वात्तदाश्रयणेन गोदोहनादिवद्विशिष्टफलोद्दे-
शेन विधानसंभवे फलत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । उद्गीषादिविधाना पर्णतोदि-
वत्त्वमाह्वयमात्रे लिङ्गान्तरमाह । अत इति । अह्वयमात्रादेवेति यावत् । तथाच
निदुप इति निदुषोऽपि कर्माधिकारोऽस्तीति भावः ॥ ४२ ॥ (२७)

ध्वंशमविषयः फलमिति फलवृत्त्यवत्त्वदुपगमनपृथक्त्वमाह । प्रदानवदिति ।
यद्दत्तारण्यके छान्दोग्ये चाभिदिवाप्यात्मभेदेनोक्ती वासुपाणाव्दाहरति । वाजसनेयके

१ क. 'माह' । २ ड. 'व' । ३ क. क. ट. 'ले' । ४ घ. 'ले' । ५ घ. 'ले' । ६ अ. घ. 'तत्' । ७ क. ड. ज. घ. ट. 'वाक्यार्थ' । ८ क. 'वाक्यार्थ' । ९ क. 'वाक्यार्थ' । १० क. 'वाक्यार्थ' । ११ क. 'वाक्यार्थ' । १२ क. 'वाक्यार्थ' । १३ क. 'वाक्यार्थ' । १४ क. 'वाक्यार्थ' । १५ क. 'वाक्यार्थ' । १६ क. 'वाक्यार्थ' । १७ क. 'वाक्यार्थ' । १८ क. 'वाक्यार्थ' । १९ क. 'वाक्यार्थ' । २० क. 'वाक्यार्थ' । २१ क. 'वाक्यार्थ' । २२ क. 'वाक्यार्थ' । २३ क. 'वाक्यार्थ' । २४ क. 'वाक्यार्थ' । २५ क. 'वाक्यार्थ' । २६ क. 'वाक्यार्थ' । २७ क. 'वाक्यार्थ' । २८ क. 'वाक्यार्थ' । २९ क. 'वाक्यार्थ' । ३० क. 'वाक्यार्थ' । ३१ क. 'वाक्यार्थ' । ३२ क. 'वाक्यार्थ' । ३३ क. 'वाक्यार्थ' । ३४ क. 'वाक्यार्थ' । ३५ क. 'वाक्यार्थ' । ३६ क. 'वाक्यार्थ' । ३७ क. 'वाक्यार्थ' । ३८ क. 'वाक्यार्थ' । ३९ क. 'वाक्यार्थ' । ४० क. 'वाक्यार्थ' । ४१ क. 'वाक्यार्थ' । ४२ क. 'वाक्यार्थ' । ४३ क. 'वाक्यार्थ' । ४४ क. 'वाक्यार्थ' । ४५ क. 'वाक्यार्थ' । ४६ क. 'वाक्यार्थ' । ४७ क. 'वाक्यार्थ' । ४८ क. 'वाक्यार्थ' । ४९ क. 'वाक्यार्थ' । ५० क. 'वाक्यार्थ' । ५१ क. 'वाक्यार्थ' । ५२ क. 'वाक्यार्थ' । ५३ क. 'वाक्यार्थ' । ५४ क. 'वाक्यार्थ' । ५५ क. 'वाक्यार्थ' । ५६ क. 'वाक्यार्थ' । ५७ क. 'वाक्यार्थ' । ५८ क. 'वाक्यार्थ' । ५९ क. 'वाक्यार्थ' । ६० क. 'वाक्यार्थ' । ६१ क. 'वाक्यार्थ' । ६२ क. 'वाक्यार्थ' । ६३ क. 'वाक्यार्थ' । ६४ क. 'वाक्यार्थ' । ६५ क. 'वाक्यार्थ' । ६६ क. 'वाक्यार्थ' । ६७ क. 'वाक्यार्थ' । ६८ क. 'वाक्यार्थ' । ६९ क. 'वाक्यार्थ' । ७० क. 'वाक्यार्थ' । ७१ क. 'वाक्यार्थ' । ७२ क. 'वाक्यार्थ' । ७३ क. 'वाक्यार्थ' । ७४ क. 'वाक्यार्थ' । ७५ क. 'वाक्यार्थ' । ७६ क. 'वाक्यार्थ' । ७७ क. 'वाक्यार्थ' । ७८ क. 'वाक्यार्थ' । ७९ क. 'वाक्यार्थ' । ८० क. 'वाक्यार्थ' । ८१ क. 'वाक्यार्थ' । ८२ क. 'वाक्यार्थ' । ८३ क. 'वाक्यार्थ' । ८४ क. 'वाक्यार्थ' । ८५ क. 'वाक्यार्थ' । ८६ क. 'वाक्यार्थ' । ८७ क. 'वाक्यार्थ' । ८८ क. 'वाक्यार्थ' । ८९ क. 'वाक्यार्थ' । ९० क. 'वाक्यार्थ' । ९१ क. 'वाक्यार्थ' । ९२ क. 'वाक्यार्थ' । ९३ क. 'वाक्यार्थ' । ९४ क. 'वाक्यार्थ' । ९५ क. 'वाक्यार्थ' । ९६ क. 'वाक्यार्थ' । ९७ क. 'वाक्यार्थ' । ९८ क. 'वाक्यार्थ' । ९९ क. 'वाक्यार्थ' । १०० क. 'वाक्यार्थ' ।

२१] इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदै-
 वेतमग्न्यादीनां वायुः । तथा छान्दोग्ये “ वायुर्वाव संवर्गः ”
 [छा० ४ । ३ । १] इत्यत्राधिदैवेतमग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽ-
 वधारितोऽध्यात्मं वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः । पृथग्वेमौ
 वायुप्राणवुपगन्तव्यौ स्यातामपृथग्वेति । अपृथग्वेति ताव-
 द्भासं तत्त्वाभेदात् । न ह्यभिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिन्तनं
 न्याय्यम् । दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदम्
 “ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ” [ऐत० २ । ४] इत्यारभ्य ।
 तथो “ त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः ” [वृ० १ । ५ ।
 १३] इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूतिमात्मभूतां
 दर्शयति । तथाऽन्यत्रापि तत्र तत्राध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा
 तत्त्वाभेददर्शनं भवति । कचिच्च “ यः प्राणः स वायुः ” इति
 स्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकं करोति । तथोदाहृतेऽपि वाजसनेयिब्रा-
 ह्मणे “ यतश्चोदेति सूर्यः ” [वृ० १।५।२३] [कठ० ४।९]

इत्यादिना । श्रेष्ठत्वमभ्यव्रतत्वेनोत्कृष्टत्वम् । तयोर्भेदाभेदवादिवाक्याभ्यां संशयमाह ।
 तत्रेति । अत्र वायुप्राणयोरुपगमनविद्योक्त्या वाक्यार्थधीहोरेव कथनात्पादादिसं-
 गतिः । पूर्वपक्षे विधैक्यात्मवृत्तिभेदासिद्धिः । सिद्धान्ते तदेक्येऽपि गुणभेदात्तत्सिद्धि-
 रिति सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्षयति । अपृथगिति । फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्व्युत्क्रोपास्तीनां
 च नित्यत्वान्नित्यत्वरूपमयोगभेदवद्वायुप्राणयोस्त्वत्त्वाभेदोत्तमासिफलैक्याद्योपास्तिव-
 योर्गैक्यमिति भावः । तत्त्वाभेदेऽपि कथमपृथगनुचिन्तनं तत्राऽऽह । नेति । न स्वत्वे-
 कस्मिन्नभिहोत्रे मयोगभेदेऽस्तीत्यर्थः । तत्त्वाभेदे मानमाह । दर्शयतीति । वायुः
 प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुतिरत्रोपयुक्ता । आध्यात्मिकप्राणस्याऽऽधिदैवि-
 क्वाय्वभेदे लिङ्गमाह । तथेति । अध्यात्ममधिदैवं च तयोस्तत्त्वाभेदे सर्वश्रुतिसंमति-
 माह । तथाऽन्यत्रेति । वायुप्राणयोस्त्वत्त्वाभेदे वाक्यमपि मानमित्याह । कचिच्चेति ।
 अथेममेव नाऽऽप्रोन्मृत्युयोर्योऽयं मध्यमः प्राण इत्युपक्रम्य प्राणाद्वा एष सूर्य उदेती-
 त्युपसंहाराच्च तयोर्गैक्यमित्याह । तथेति । यदि पृथगनुचिन्तनं तयोर्विज्ञातिसं तर्हि
 तदङ्गवतोऽपेक्षोऽपि पृथगेव स्यात् । इह च प्राण्यादिति प्राणने प्राप्तेऽपान्यादि-

१ क. ड. अ. 'वय' । २ क. ड. अ. 'वय' । ३ ड. अ. 'रितः' " प्राणो वाव संवर्गः " इत्यत्राध्या । ४ ड. अ. 'यः' । किं पृ । ५ ड. अ. 'पृथग्वेमौ' । ६ क. ड. अ. 'यमिति' । ७ ड. अ. 'या' अत । ८ क. ड. अ. 'दैव च' । ९ ड. अ. 'ति त्रिष' । १० ड अ 'चैकिक' । ११ क. 'दात्रा' । १२ ड. ड. 'तत्त्वा' ।

इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके “ प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्त-
मेति” [बृ० १ । ५ । २३] इति प्राणेनैवोपसंहारश्लोकेत्वं दर्श-
यति । “ तस्मादेकमेव ब्रतं चरेत्प्राण्योच्चैवापाऽन्याच्च ” [बृ०
१ । ५ । २३] इति च प्राणब्रतेनैकेनोपसंहारश्लोकेनैव द्रव्ययति ।
तथा छान्दोग्येऽपि परस्तात् “ महात्मनश्चतुरो देव एकः कः
सं जगारं भुवनस्य शोषाः ” [छा० ४ । ३ । ६] इत्येकमेव
संवर्गं गमयति न त्रयीत्येक एवैषां चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषां-
मिति । तस्मादपृथक्त्वमुपगमनस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । पृथगेव
वायुप्राणावुपगन्तव्याविति । कस्मात् । पृथगुपदेशात् । आध्या-
नार्थो ह्यर्धमध्यात्माधिदेवविभागोपदेशः सोऽस्त्याध्यानपृथक्त्वेऽ-

त्यपाननमुक्त्वा तस्मिन्प्राप्ते प्राण्यादिति प्राणनवचनेन प्राणापाननिरोधं कुर्यादित्ये-
कमेव ब्रतं दर्शयति । ततश्चापृथगनुचिन्तनमित्याह । तस्मादिति । छान्दो-
ग्यालोचनायामपि तयोः स्वरूपभेदधीरित्याह । तथेति । वायुं प्राणं च संवर्ग-
गुणकं भेदेनोपक्रम्य परस्ताद्वाक्यशेषे संवर्गमेकमेव गमयतीति संबन्धः । महात्मन
इति द्विषायावहुवचनम् । चतुरश्रतुःसंख्याकानभिर्गुणैर्दकचन्द्रानन्याश्च वाक्चक्षुः-
श्रोत्रमनोऽलक्षणानेकी निरपेक्षः सन्को देवः प्रजापतिर्जगार गीर्णवानुपसंहृतवानिति
यावत् । भेदे मानाभावादपि तयोरैक्यमित्याह । नेति । बहुभुत्व्यालोचनया वायु-
प्राणैक्यसिद्धेस्तदुपसंहारेण तदधीनत्वादभेदः । न आध्यात्माधिदेवगुणभेदाद्वेदस्त्वभे-
दोक्तेरुत्पन्नोपास्तिवसंयोगाद्वेदकत्वायोगात्तो खल्वग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पन्नाग्निहोत्रस्य
दधिवण्डुलादिभेदाद्वेद उत्पद्यमानकर्मयोगिगुणभेदस्यैव भेदकत्वात् । तस्मादुत्पन्नो-
पास्तिवयोगिवाद्गुणभेदस्योपास्तिभेदाभावादपृथगनुचिन्तनमित्युपसंहारवि । तस्मादिति ।
उक्तं नीत्या विधिक्येऽप्यध्यात्माधिदेवगुणभेदात्पवृत्तिभेदः साधेमात्रः कालगुणभेदादे-
कस्मिन्नप्यग्निहोत्रे मनुष्यभेदवदिति सिद्धान्तवयवि । एवमिति । उपास्त्येकयाग-
योगैक्योक्तेर्न पृथगनुचिन्तनमिति शङ्कते । कस्मादिति । अग्निहोत्रस्यैव दधिवण्डुलादि-
ध्यानस्य प्रकृतं भेदोपदेशाल्पगुणानुचिन्तनसिद्धिरित्याह । पृथगिति । तदेव विवृणोति ।
आध्यानेति । यो वा एषां संवर्गोऽस्ति वाक्यस्योपास्त्यगुणविशिष्टभेदवाचिनो
भेदेनानुचिन्तने उत्तरार्थाद्वाक्यमाभाष्याद्वेदेनैव चिन्तनमित्यर्थः । पूर्वपक्षबोजमनुव-

१ ट. “प्राणाया” । २ क. “नैके” । ३ क. ज. घ. “नैके” । ४ क. ट. ज. घ. ङ. ट. सो ।
५ क. ज. ट. “१” । ६ क. ट. गोता “१” । ७ क. ज. घ. ट. एकेषा । ८ क. घ. “याप” ।
९ क. ट. “यमाया” । १० ट. “दोग्ये लो” । ११ क. घ. “करीया” । १२ क. घ. “ध्याना प्रह” ।

नर्थक एव स्यात् । ननुक्तं न पृथगनुचिन्तनं तच्चाभेदादिति ।
नैष दोषः । तच्चाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिन्तन-
भेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तच्चाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य-
मानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । “स यथेपां
प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः” [बृ०
१।५।२२] इति चोपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोप-
न्यासो व्याख्यातः । “एकमेव व्रतम्” [बृ० १।५।
२३] इति चैवकारो वागादिब्रतनिवर्तनेन प्राणब्रतप्रतिपत्त्यर्थः ।
भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि “तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोप-
मेये” [बृ० १।५।२१] इति श्रुतेः । न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः
“अथातो व्रतमीमांसा” [बृ० १।५।२१] इति प्रस्तुत्य
तुल्यवद्वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात् । “एकमेव व्रतं
चरेत्” [बृ० १।५।२३] इति चोक्त्वा “तेनो एतस्यै देव-

दति । नन्विति । उपास्यतया प्रधानभूतसर्वगुणकवायुप्राणधर्मभेदविषयेण वाक्येन
गुणभूतसमीरणस्त्ववैक्यविषयं वाक्यं बाध्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह । नेति । यतश्चोदेवी-
त्यादिश्लोकोक्तेर्वायुप्राणैक्यसिद्धेरुपास्तेरपि तथात्वादप्युपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
श्लोकेति । सूर्योदयास्तमययोर्वाय्वधीनत्वात्तदभेदविषया प्राणात्सूर्योदयास्तम-
यावृत्तौ तत्रोऽध्यात्मविधेयविभागोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे श्लोकस्य न सामर्थ्य-
मित्यर्थः । इतोऽपि विशिष्टध्येयभेदोऽस्तीत्याह । स यथेति । यत् प्राणब्रतेनोपसंहा-
रादैक्ये सत्यप्युपगमनमिति तत्राऽऽह । एतेनेति । श्लोकस्य स्वरूपेक्याभिप्रायत्व-
वादेन ब्रतेवचनमपि तच्चाभेदाभिप्रायं युक्तमित्यर्थः । एवकारश्रुतेरप्युपपत्तिरत्र
भावीत्याशङ्क्याऽऽह । एकमिति । किमिति वागादिब्रतनिवर्तनेन प्राणब्रतं साध्यते
तत्राऽऽह । भग्नैति । वायुब्रतनिवृत्त्यर्थमेवावधारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह । नेति । अथे-
ममेव नाऽऽप्रोदित्यध्यात्मं मुख्यप्राणस्य मृत्युनाऽनाद्यत्वमभेदेव चान्यादीनां ज्वल-
नादिब्रतभङ्गमुक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वमुक्तम् । निम्नोच्यन्त्यन्या देवता न वायुरिति न
वायुब्रतनिवृत्तिरेवकारार्थे इत्यर्थः । फलोक्तिरपि वायुब्रतनिवृत्त्यभावं दर्शयतीत्याह ।
एकमिति । तेन ब्रतेनापिशब्देन समानार्थः सन्नशब्दः सायुज्यं सलोकता-
मपीत्युपरि संबध्यते । एवस्या एवस्या देवतायाः सायुज्यं समानदेहतां वा सालोक्यं
समानलोकतां चोपास्तेस्त्वारवभ्याज्याति प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यव्रतानुष्ठानादन्यामाप्तेरर्थे

तापै सापुज्यं सलोकतां जयति " [वृ० १ । ५ । २३] इति
वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन्वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति । देवतेत्यत्र वायुः
स्यादपरिच्छिन्नात्मैकत्वस्य प्रेप्सितत्वात् । पुरस्तात्प्रयोगाच्च
" सैषाऽनस्तमिता देवता षट्वायुः " [वृ० १ । ५ । २२]
इति । तथा " तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः
प्राणेषु " [छा० ४ । ३ । ४] इति भेदेन व्यपदिशति " ते
वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् " [छा० ४ ।
३ । ८] इति च भेदेनैवोपसंहरति । तस्मात्पृथगेवोपगमनम् ।
प्रदानवत् । यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रियाधि-
राजायेन्द्राय स्वराज्ञ इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्वामिष्टौ सर्वेषामभि-
गमपञ्चवद्यत्वेष्टं वेष्टकारमिति । अतो वचनादिन्द्राभेदाच्च सह-

च वायुप्राप्तिर्देशात् षट्पवनवृत्तिरिति श्रुतिवात्पर्यमाह । वाध्विति । देवताप्राप्तिरे-
वात्र श्रुता न वायुप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । देवतेति । अग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नो
देवो वायुस्तेषु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणो वायुरनवच्छिन्ना देवता वदात्मत्वमै-
वाऽऽप्नुमिष्टमवो देवताभिर्वायुप्राप्तिरित्यर्थः । न केवलं प्रकरणालोचनया देवता वायुः
किंषु साक्षादेव श्रुतेरित्याह । पुरस्तादिति । येषु पृथगुपदेशात्पृथगुपनयनमुक्तं
वदिदानां विवृणोति । तथेति । संवर्गभेदेनोपक्रमवद्भेदेनोपसंहारादपि पृथगनुचिन्तनमि-
त्याह । ते वा इति । उपक्रमोपसंहारैककल्प्यकलमुपसंहरति । तस्मादिति । उच्यो-
दाहरणमवधार्य व्याचष्टे । प्रदानवदिति । त्रयः पुरोडाशा यस्यां सा त्रिपुरोडाशिनी
तस्यामुत्पत्तिवाक्यमुदाहरति । इन्द्रायेति । किं यस्यां सह प्रदानं किंवा भेदेनैव
संदेहे पूर्वपक्षमाह । सर्वेषामिति । याज्ञिकाः स्वस्वस्यामिष्टौ युगपदेवावदानं कुर्वन्ति
येन सर्वेषां देवताविशेषाणामभिगमपञ्चपञ्चपर्यायेणैव पुरोडाशाभ्यवचयि वत्तद्वार्ता
पृष्ठातीत्यत्र हेतुमाह । अष्टं वेष्टकारमिति । अच्ययैत्वायेति यावत् । एकार्थे सर्वेषोऽवदाने
कोऽपि यागानर्हः स्याद्युगपत्सर्वोऽवदाने त्ववैयर्थ्यमित्यर्थः । उक्ताद्वाक्यात्सर्वार्थे सहाव-
दानश्रुतेर्देवतायां भेदाभावाच्च वचयाणां पुरोडाशानां सहप्रदानं प्राप्तिमित्याह । अत इति ।

१ द. च. 'कम दान' । २ द. च. 'तप्त' । ३ द. च. 'मिष्टया स' । ४ द. 'तच्छेद' ।
५ द. 'तच्छेद' । ६ द. 'वष्ट' । ७ द. 'क्षे नु ते' । ८ द. च. 'मय प्राप्त' । ९ द. च. 'द' ।
१० द. च. 'उ' । ११ द. च. 'व यम' ।

प्रदानाशङ्कायां राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधाना-
च्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । एवं
तत्त्वाभेदेऽप्याध्येयांशपृथक्त्वादाध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं
संक्षेपे “ नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात् ” इति । तत्र तु
द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदो विद्यते नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति । उप-
क्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेष्वेकविद्याविधानप्रतीतिः ।
विद्यैक्येऽपि त्वंघ्यात्माधिदैवभेदात्प्रवृत्तिभेदो भवति । अग्निहोत्र
इव सायंप्रातःकालभेदात् । ईत्येतावदभिप्रेत्य प्रदानवदित्यु-
क्तम् ॥ ४३ ॥ (२८)

सिद्धान्तमाह । राजादीति । उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराज-
गुणभेदाद्यथान्यासं यथावचनं चेत्तद्गुणविशिष्टदेवताभिदात्प्रदानस्य प्रक्षेपस्य पृथक्त्व-
मित्यर्थः । किंच त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनः-
प्रयोगेऽनुवाक्या योऽत्र पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्येति व्यत्यासमन्वाहेत्यनेन
विहितं वत्प्रयोगभेदे युज्यत एकस्या भूच्च एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यात्वाविरोधा-
दित्याह । पाज्येति । अध्वर्युणा यजेति प्रैषे कृते होत्रा प्रयुज्यमानो मन्त्रो याज्याऽ-
नुमूहीति प्रैषानन्तरं प्रयुज्यमानस्तु मन्त्रोऽनुवाक्येति भेदः । पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां दृष्टान्तं
व्याख्याय दाष्टान्तिकमाह । एवमिति । उक्तेऽर्थे देवताकाण्डस्थमधिकरणं प्रदानभे-
दविषयमुदाहरति । तदुक्तमिति । संकल्प्यते कर्मकाण्डस्थमेवावशिष्टं कर्म संक्षिप्यो-
च्यत इति संक्षेपे देवताकाण्डं तस्मिन्निवि यावत् । वाशब्दो देवतैकत्वाशङ्काव्यावृ-
त्त्यर्थः । नाना देवतेत्यत्र हेतुमाह । पृथगिति । उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजादिगुणानां
पृथग्ज्ञानाच्चतद्गुणविशिष्टदेवतानां पृथक्त्वस्य युक्तावादित्यर्थः । दृष्टान्ते देवताप्र-
व्यभेदात्कर्मभेदवदिहापि वायुः प्राण इति शब्दादादित्यं चरुं सौर्यं चरुमित्यादि-
ष्ववादित्यसूर्यादिशब्दभेदादिव देवताभेदेन विद्याभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति ।
यत्रोत्पत्तिवाक्यादेव नानाद्रव्यदेवत कर्म हृष्टं तत्र तद्भेदो वैश्वदेव्यामिष्टेत्यादिवत् ।
यत्र तूत्पत्ति एव कर्मकं तत्र देवतादिभेदेऽपि न कर्मभेदोऽग्निहोत्रादिवदेव विद्ये-
क्यमित्यर्थः । तर्हि केन साम्येन प्रदानवदित्युक्तं तत्राऽऽह । विद्येति । अग्निहोत्रे
हि सायमाग्निः प्रजापतिश्च देवता सूर्यः प्रजापतिश्च प्रातरनुष्ठानं चोभयत्रान्यादृशं
तथेहापि ध्यानभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ (२८)

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये “नैव वा इदमग्रे सदासीत्” इत्येतस्मिन्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते” तत्पदं त्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः” इत्यादि । तथैव “वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः” इति पृथग्गग्नीनामनन्ति सांपादिकान् । तेषु संशयः । किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते स्वातन्त्र्यं तावत्प्रतिज्ञानीते लिङ्गभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिङ्गान्पस्मिन्ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेपायुपोद्गलयन्ति दृश्यन्ते “तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः” इति

वायुविद्योक्त्यनन्तरं सांपादिकाग्निविद्याचिन्वामारमते । लिङ्गेति । सांपादिकान्ग्रीन्क्रियाप्रकरणस्थान्मनश्चिदादीन्विषयत्वेनोपन्यस्यति । वाजसनेयिन इति । उत्पत्तेः मागिदं सर्वं नैव सदासीन्नाप्यसदित्युपक्रम्य मनसः प्रादुर्भावमुक्त्वा तदात्मनैकेश्वरीक्षणपूर्वकं तन्मन आत्मनोऽग्नीनपश्यदिति मनोऽधिकृत्य पठन्तीत्यर्थः । पुरुषस्याऽऽयुद्धेन ऋषयस्तवर्षान्तर्गतपट्टत्रिंशत्सहस्राहोरात्रावच्छिन्नैर्मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैस्त्वक्प्राणवृत्तिभिश्चयैरिष्टकावेनैर्भाव्यमानैश्चीयमानान्सांपादिकान्ग्रीन्वदन्तीत्याह । सैदिति । अर्कानर्चनीयान्मनोमयान्मनोवृत्तिमावितत्त्वाद्वागादिवृत्तिभिरिष्टकावेन भाविताभिश्चीयन्व इति वाक्चिदादीनामग्नीनात्मनो वागादयोऽप्यपश्यन्तित्याह । तथैवेति । ऋत्विर्धत्वपुरुषार्थत्वविनियोजकमानहृष्ट्या संशयमाह । तेष्विति । केवलविद्यात्मकत्वं क्रियानुप्रवेशं विना भावनामयत्वम् । वायुप्राणयोरैकप्रयोगायोगात्मयोगमेदेन ध्येयत्वेऽपि मनश्चिदादीनां कर्मोद्भूतत्वेनैकप्रयोगत्वं युक्तमित्याह । तत्रेति । सांपादिकाग्नीनां केवलविद्यात्मत्वेन पुरुषार्थत्वसमर्पणद्वारा वाक्यार्थधीदेवोरोकेरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे क्रियार्थानामग्नीनां क्रियात्वं सिद्धान्ते पुमर्थानां तेषां केवलविद्यामयत्वमित्यङ्गीकृत्य सिद्धान्तमुपक्रमते । स्वातन्त्र्यमिति । सूत्राक्षराणि योजयति । भूयांसितीति । सर्वाण्यपीमानि भूवानि यत्किमपि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः करणमित्येवम् । प्रकृवाग्नीनां स्वातन्त्र्येण भावनामयत्वे लिङ्गं न हि क्रियाङ्गं यत्किंचित्करणे सिद्ध्यति चोदनेकलभ्यत्वादित्याह । तद्यदिति । एवंविदे स्वपते जाग्र-

१ क. अ. “ते वट्” । २ अ. “द्वित्रिंश” । ३ क. “स्थान्ति” । ४ द. “सदासीदि” । ५ द. “ननाय” । ६ द. “न संभा” । ७ क. अ. “सदिति” । ८ द. “यपु” । ९ अ. “मत्स” । १० “ध्यतीति” ।

“तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते” इति
चेवंजातीयकानि । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः । तदप्युक्तं पूर्व-
स्मिन्काण्डे “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानार्त्ता सम-
वाये पारदोर्वल्यमर्थविप्रकर्षात्” [जे० सू० ३ । ३ । १३]
इति ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य
क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवार्थं विकल्पविशेषो-
पदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः । ननु प्रकरणाद्विङ्गं वलीयः ।
सत्पमेवंमेतत् । लिङ्गमपि स्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्वलीयो
भवति । अन्यार्थदर्शनं ह्येतत् । सांपादिकाग्रिमशंसारूपत्वात् ।

वेऽपि वानेवानग्नीभूतानि सर्वाणि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरं न हि
कर्माङ्गं सर्वदा सर्वैरनुष्ठीयते प्रविनियतदेशकालनिमित्तेषु चोदितत्वादि-
त्याह । तानिति । कार्यकरणव्यापारेः यद्भिन्नशरसहस्राहोरात्रावच्छिन्नैरिष्टका-
त्वेन भाविर्वैदेवैः संप्राचन्वे । तन्नेष्टकास्वमिषु च संख्याधिक्यमग्नीनां केवलविघात्वे
लिङ्गम् । न हि क्रियाङ्गत्वे प्रसिद्धसंख्याविरेकसिद्धिरिति मत्वाऽऽह । एव-
मिति । प्रकरणादेर्वा क्रियाङ्गत्वं सिद्धं लिङ्गाच्च स्वावश्यं तेन संशयः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तद्धीति । प्रमाणत्वाविशेषे कुतो बलाबलन्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह ।
तदपीति ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तेनोक्तस्याधुना पूर्वपक्षपाति । पूर्वैति । पूर्वपक्षं विवृण्वन्नुक्तसिद्धान्त-
प्रविज्ञा निषेधवि । नैतदिति । संपति सहेतुकं पूर्वपक्षं प्रविजानीये । पूर्वस्येति ।
इष्टकाभिरग्नौश्विनव इत्युक्तक्रियामयान्यधिकारे श्रवणादयमपि सांपादिकान्पुपदेश-
स्त्वद्विषयो विकल्पोपदेशस्तथाच यथा क्रियाङ्गं क्रियामयोऽग्निस्तथा सांपादिकाग्रिरपि
तदङ्गं स्यादित्यर्थः । विकल्पविशेषः प्रकारभेदः । उक्तं सैद्धान्तिकं भवमनुवदाति ।
नन्विति । तेन प्राकरणिकं क्रियाशेषत्वं हित्वा ऐङ्गिकं पुमर्थत्वमेष्टव्यमिति शेषः ।
विध्युद्देशस्थमर्थवादस्थं वा लिङ्गं प्रकरणाद्वलवदिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति ।
सत्पमिति । द्वितीयं दूषयति । लिङ्गमिति । एवंजातीयकं सर्वदा सर्वाणि
भूतानि चिन्वन्तीत्याद्यर्थवादस्थमिति यावत् । तदेव साधयति । अन्यायेति ।

अन्यार्थदर्शनं चासत्त्वामन्यस्यां मासौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं
न प्रकरणं बाधितमुत्सहते । तस्मात्तापादिका अप्येतेऽ-
ग्रयः प्रकरणात्क्रियानुमवेशिन एव स्युः । मानसवत् । पथां

न हीदं साधनात्मकं छिद्ग विध्युद्देशकवाक्यवया उत्तरत्वादयो नेदं स्वावश्येन
प्रमाणं स्तुतिमात्रादित्यर्थः । अन्यार्थदर्शनानामपि प्रमाणत्वमाशङ्क्य मूलप्रमाण-
भावे तथामावेऽपि प्ररुते तदमारम्भमितिहाह । अन्येति । प्ररुतछिद्गस्य
प्रकरणाबाधकत्वे फलितमाह । तस्मादिति । एतेन क्रियेति पदं व्याख्यातम् ।
कथमक्रियारूपाणामेतेषां क्रियाशेषत्वं तत्राऽऽह । मानसवदिति । द्वादशाहे
श्रूयतेऽनया त्वा पात्रेण समुद्रं रमया प्रजापत्यं मनोमहं गृह्णातीति । तत्र
किं मानसं द्वादशाहोदहरन्तरं किंवा तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्नमिति संदेहे
वाग्वे द्वादशाहो मनो मानसमिति भेदोक्त्या मानसस्य द्वादशाहोदहमिदं-
द्वादशाहस्य गहरसान्यद्वाग्नि मानसेनैवाऽऽप्त्यायन्तीति च मानसेन द्वाद-
शाहस्य स्तुतेः स्तुतिस्तुत्यभावस्य भेदाकाङ्क्षत्वात्पत्नीसंयाजान्त्वान्यहानि संवि-
ष्टन्व इत्युक्त्वा द्वादशाहान्तर्गतवानामह्ना पत्नीसंयाजान्त्वत्तद्वृष्टेर्मानसस्य च पत्नी-
संयाज्यमानसाय प्रसर्पन्तीति पत्नीसंयाजादुपरिष्ठादेव श्रुतेर्द्वादशाहसंज्ञायाश्च त्रयो-
दशाहेऽपि द्वादशाहसत्त्वेन कथंचिदुपपत्तेर्द्वादशाहोदहरन्तरं मानसमिति प्राप्ते मान-
सस्य त्रयोदशाहमे मानाभावाद्द्वादशाहसंज्ञाया गुणवृत्त्या नेतुमशुक्तत्वादङ्गि-
भेदेनोक्तिभेदस्य स्तुतिस्तुत्यभावस्य च सिद्धेरह्ना पत्नीसंयाजान्त्वत्वायाश्चोत्सर्गि-
कत्वाद्विकीर्तयित्वा दशमस्याह्नो ग्रहणादीनां मानसानां पत्नीसंयाजात्परत्वाविरो-
धादेव वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमिति चोक्तेर्विसर्गस्यान्वत्स्यान्वत्त्वतो
धर्मत्वादशमाहरद्भवावगतेर्दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति चाऽऽधारवोक्ति-
स्त्वदङ्गमेव मानस नाहरन्तरमिति राक्षान्वेतम् । तदेवं द्वादशाहयोगिनो दश-
मस्याह्नो मानसमह्नमिति कर्मधर्मासायामुक्तं तथाऽपि दशरात्रस्य द्वादशाहवि-
कृतिवत्क्रमेणाहर्धर्मेष्वीतिदिष्टेषु दशरात्रगतदर्शमाहन्यपि द्वादशाहान्तर्गतदशमाह-
रद्भस्य मानसस्यास्ति मासिर्वात्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । यथेति । अत्रिवाक्यमिति
दशमस्याह्नो नामधेयं विविचानि वाक्यानि यत्र मानसत्वाद्विज्ञां न सन्ति
तत्तथेति व्युत्पत्तेः । तत्रेदं श्रुतमनया त्वा पात्रेणेत्यादि त्वा समुद्रमनया
रसया शयिन्या पात्रेण प्रजापतिदेवताक मनोमहं ध्यानमर्थं ग्रहमापाचाध्वर्युर्यह्नादीति

१ क. ज. झ. ट. 'या द' । २ ठ 'सिद्ध' । ३ ठ ट 'त्युत्तया द्वा' । ४ ड. 'शमेऽह' ।
५ ठ, ड. 'हो मानसमह्नमिति ना' । ६ क. ख. ठ. ट. 'ययम' ।

[अ. ३ पा. ३ सू. ४६।४७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि ९३९

द्वादशरात्रस्य दशमेऽहन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समु-
द्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणा-
सादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाऽऽम्नायन्ते ।
स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेष एव भव-
त्येवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलपति “पट्त्रिंशत्सह-
स्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्पादानसौ पूर्वः ” इति ।
सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते । ततश्च पूर्व्वेणैष्टकाचितेन
क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना सांपादिकानग्नीनतिदिशन्क्रियानुप्रवेश-
मेवेषां चोत्तपति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवेते स्वतन्त्रा मन-
श्चिदादयोऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः । तथा हि निर्धार-

वाक्यार्थः । तमिमं सोपैस्करमुपन्यस्यति । पृथिव्येति । ग्रहणं सोमाधारपात्रस्योपा-
दानमासादनं गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनं तवः सोमस्य होमो हवनं हुतक्षोपादानमाह-
रणं पश्चाद्विज्वां तद्भक्षणाय मिथोऽनुज्ञाकरणमुपह्वानं तवोऽवशिष्टस्य सोमस्य भक्ष-
णमित्येतानि मानसान्येवेत्यर्थः । कथमन्यग्रहयोगिनी मानसस्य कल्पनाभेदस्य क्रिया-
नुप्रवेशित्वं तत्राऽऽह । स चेति । उक्तदृष्टान्तादग्निसंबन्धिकल्पनाभेदोऽपि क्रियावि-
कारात्क्रियानुप्रवेशीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति ॥ ४५ ॥

मनश्चिदाद्यग्नीनां क्रियानुप्रवेशे लिङ्गान्तरमाह । अतिदेशाच्चेति । सूत्रं व्याक-
रोति । अतिदेशश्चेति । तमेव दर्शयति । पठिति । कथं तावता ऋतुद्वयत्वं तदाह ।
सतीति । क्रियानुप्रवेशमन्तरेणान्यदेव सादृश्यमतिदेशकृतमित्याशङ्क्य तस्य योग्या-
नुपलम्भान्मेवमित्याह । ततश्चेति ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमाह । विद्यैवेति । परपक्षनिषेध प्रविजानीते । तुशब्द इति । सिद्धान्त-
प्रविज्ञामाह । विद्येति । हेतुं व्याचष्टे । तथा हीति । एतकारश्रुत्या प्रकरणं चाव्य-

यति “ते हैते विद्याचित एव” इति । “विद्यया हेवैत एवंविद-
श्चिता भवन्ति” इति च ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चैषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गम् । तत्पुरस्तादशितम् “लिङ्गभू-
पस्त्वात्” [अ० सू० ३ । ३ । ४४] इत्यत्र ॥ ४८ ॥

ननु लिङ्गमप्यसत्पामन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्धस्ये-
त्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसितमित्यत उत्तरं
पठति—

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो
बाधितव्यः । श्रुत्योदेवंलीपस्त्वात् । वलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रु-
तिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे । तानि चेह स्वात-
न्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते । कथम् । श्रुतिस्तावत् “ते हैते
विद्याचित एव” इति । तथा लिङ्गम् “सर्वदा सर्वाणि भूतानि
चिन्वन्त्यपि स्वपते” इति । तथा वाक्यमपि “विद्यया हेवैत
एवंविदश्चिता भवन्ति” इति । “विद्याचित एव” इति हि साव-
धारण्यं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽमीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता
स्यात् । नन्वबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति ।
नेत्युच्यते । तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीपतां स्वरूपसंकी-

मिति भावः । मनश्चिदाद्यग्रीनां विद्यात्मत्वे श्रुतिवाक्यं वक्तुं श्रुत्याभासं दर्शयन्वा-
क्यमपि समुच्चिनोति । विद्ययेति ॥ ४७ ॥

न शुश्रैव प्रकरणं बाध्यं लिङ्गादपीत्याह । दर्शनाच्चेति । तद्विमजते । दृश्यते
चेति । किं तदित्यपेक्षायामाह । तत्पुरस्तादिति ॥ ४८ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यं पूर्वोक्तं चोद्यमनुस्मारयति । नन्विति । तदुत्तरं सूत्रमवतारयति ।
अत इति । न बाध इत्येतद्व्याचष्टे । नैवमिति । हेतुमवतार्यं व्याचष्टे । श्रुत्यादीति । तेषां
प्रकरणाद्वलीयस्त्वेऽपि प्रकृते किं जातं चेनाऽऽह । तानि चेति । स्वातन्त्र्यसाधक-
श्रुत्यादिदृष्टिमेव प्रश्नद्वारा स्फुटयति । कथमित्यादिना । उत्र श्रुतिं विवृणोति । विद्येति ।
अवधारणश्रुतेरन्यथासिद्धिं शङ्कते । नन्विति । दूषयति । नेत्युच्यत इति । कृतत्वादिभि-

१ क. चेतोषा । २ क. द. ज. य. “न्यादिवली” । ३ क. ज. बाधिता । ४ द. ज. ट. “ता
विद्यास्य” । ५ ठ. ड. “इत्ये प्र” । ६ क. ख. ठ. ड. तदाह ।

तन्नेनैव कृतत्वादनर्थकमवधारणं भवेत् । स्वरूपमेव ह्येषामवाहासाध-
नमिति । अवाहासाधनत्वेऽपि^१ तु मानसग्रहवत्क्रियोनुप्रवेशशङ्कायां
तन्निवृत्तिकल्पमवधारणमर्थवद्भवति । तथा “ स्वपते जाग्रते
चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्रींश्चिन्वन्ति ” इति सातत्य-
दर्शनमेषां स्वातन्त्र्येऽवकल्पते । यथा सांपादिके वाक्प्राणमयेऽ-
ग्निहोत्रे “ प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति ”
[कौपी० २ । ९] इति चोक्तवोच्यते “ एते अनन्ते अमृते
आहुती जाग्रच्च स्वपञ्च सततं जुहोति ” [कौपी० २ । ९]
इति । तद्वत् । क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वेन न
सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् ।
यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गविरूपलभ्यते युक्तं तत्र संकी-
र्तनमात्रस्यार्थवादत्वम् । इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः
संकीर्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयम् । तच्च पथासंकीर्त-
नमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्तथाभूतमेव

मेवस्यावाहासाधनत्वस्य ज्ञातत्वादिति यावत् । स्वरूपसंकीर्तनेन कृतत्वमेव स्फुटयति ।
स्वरूपमिति । विद्याशब्देनैव बाह्यसाधनत्वं व्यावर्त्यते चेत्स्वमवेऽपि किमर्थमवधा-
रणमित्याशङ्क्याऽऽह । अवाहोति । संमत्यवधारणश्रुतिवदेव लिङ्गं व्यनक्ति ।
तथेति । सातत्यं सर्वकालसर्वपुरुषव्यापित्वं तेन हेतुना क्रियोनुप्रवेशाभावे दृष्टान्त-
माह । यथेति । तदेति संपादनावस्थोक्तिः । आहुत्योरनन्तत्वमक्षयफलत्वादित्याह ।
अमृते इति । तयोरपि क्रियाङ्गत्वशङ्कां प्रत्याह । जाग्रच्चेति । उक्तदृष्टान्तात्पर्यवा-
ग्नीनां सातत्यदृष्टेर्न क्रियाप्रवेशितेति दाष्टान्तिकमाह । तद्वदिति । सातत्यप्रयोगेऽपि
किमित्यग्नीनां क्रियाप्रवेशो न स्यात्तत्राऽऽह । क्रियेति । यत्पुनरर्थवादस्थं लिङ्गं न
प्रकरणबाधकमिति तत्राऽऽह । न चेति । अन्येषां श्रुतिविध्युद्देशानामन्यार्थदर्श-
नानामप्रापकत्वेऽपि प्रवृत्तेषु वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायेन सर्वदा सर्वाणि भूतानि
मदर्थमग्निं चिन्वन्तीति मन्वीतेति विधिः कल्प्यते । अपूर्वार्थवादिवया भासमानानां
द्योतकत्वमात्राङ्गीकारेण गुणवादाश्रयणायोगादिति मत्वाऽऽह । यत्रेति । उक्तन्यायं

१ ड. अ. ‘कमिदम’ । २ ड. अ. ‘नत्वमि’ । ३ ज. ‘ते तु’ । ४ ड. अ. ‘पि मा’ । ५ ड.
‘याप्र’ । ६ क. ड. अ. अ. ‘मेतेषां’ । ७ ड. अ. ‘न्येवैव क’ । ८ ड. अ. ‘इत्युत्ते’ । ९ क. ड.
अ. अ. ‘उत्तान सा’ । १० ड. ज. अ. ‘लिहादे’ । ११ ड. अ. ‘ज्ञानाना वि’ । १२ ड. ‘तत्रक’ ।
१३ ड. ‘यातु प्र’ । १४ क. उक्तं न्या’ ।

कल्प्यते । ततश्च सामर्थ्यादेर्वा स्वातन्त्र्यसिद्धिः । एतेन "तच्च-
 र्त्तिकचेयानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः"
 इत्यादि व्याख्यातम् । तथा वाक्यमपि "एवंविदे" इति
 पुरुषविशेषसंबन्धमेवैषामाचक्ष्णानं न क्रतुसंबन्धं गृह्यते । तस्मा-
 त्स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृच्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् ।
 पंक्तिर्यावयवान्मनश्चादिव्यापारेष्वनुबन्धाति "ते मनसैवाऽऽ-
 धीयन्ते मनसा चीर्यन्ते मनसैव ग्रहा अगृह्यन्ते मनसाऽस्तुवन्मन-
 साऽशंसन्पार्त्तिकेच यज्ञे कर्म क्रियते पार्त्तिकेच र्यज्ञिषं कर्म
 मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयेमेव क्रियन्ते" इत्या-
 दिना । संपत्फलो ह्ययमनुबन्धः । न च प्रत्यक्षाः

वाक्यान्तरेऽपि संचारयति । एतेनेति । श्रुविलिङ्गे विविच्य वाक्यं विविनक्ति ।
 सथेति । श्रुविलिङ्गवाक्येभ्यो भग्नौ प्रकरणे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ४९ ॥

स्वातन्त्र्ये हेत्वन्तराण्याह । अनुबन्धादिभ्य इति । सूत्रस्य हेत्वन्तरोक्तौ वात्स-
 र्यमाह । इतश्चेति । तत्रानुबन्धं हेतुं विवृणोति । यदिति । क्रियाज्ञानां मनश्चादि-
 व्यापारेषु संयोजनान्यथानुपपत्त्याऽपि न क्रियाशेषत्वं मनश्चिदादीनामित्यर्थः । तेऽ-
 भ्यो विदुषा मनसैवाऽऽधीयन्ताऽऽधियन्ते छंदसि कालानियमात् । मनसा चीयन्ते
 इष्टकाधीयन्ते । मानसेषु मनश्चित्समिषु ग्रहाः पात्राणि विदुषोऽगृह्यन्ते गृह्यन्ते ।
 मनसैवास्तुवन्नद्रातृप्रभृतयः स्तुवन्ति । मनसैवाऽशंसन्द्वादयः शंसन्ति । अन्यदपि
 पार्त्तिकविद्येषु पुरुषार्थं क्रियते यच्च यज्ञार्हं क्रत्वर्थं तत्रानुधीयते तत्सर्वमेव मनोमयं
 भावनामयं विदुषा मनसैवाक्रियते क्रियते इत्यर्थः । किमर्थमिदमनुबन्धकरणं तदाह ।
 संपदिति । उपास्त्यर्थोऽनुबन्धस्त्वपि मनश्चिदादीनामक्रियाज्ञत्वे किमायार्थं
 तदाह । न चेति । येषां क्रियाज्ञत्वे सासादेवाऽऽधानादिप्रसिद्धेनाधिकं संपदित्यर्थः ।
 तर्हि कर्मज्ञयोगादुद्गीषाद्युपासनावदिदमपि क्रियागतमुपासनं स्यान्नेत्याह ।

१ क. 'यतः क्रिया' । २ स. 'यन्ते य' । ३ ड. अ. 'नसैवाऽऽधी' । ४ क. ड. अ. 'यन्त
 म' । ५ क. 'यत मन' । ६ ड. अ. 'चित्तविद्ये' । ७ ड. अ. 'चित्तविद्ये' । ८ ड. यशोवं । ९ ज.
 'मयं कि' । १० क. ड. अ. 'यमार्थ' । ११ क. ड. अ. 'यत' इ' । १२ क. ड. 'वन्धे' ।
 १३ स. ड. ड. 'वा गृह्यन्ते' ।

क्रियावपवाः सन्तः संपदा लिप्सितव्याः । न चात्रोद्गीथा-
द्युपासनवत्क्रियाङ्गसंबन्धात्तदनुप्रवेशित्वमाशाङ्कितव्यं श्रुतिवैरू-
पात् । न ह्यत्र क्रियाङ्गं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामा-
र्धवसितव्यमिति वदति । पट्त्रिंशोत्सहस्राणि तु मनोवृत्ति-
भेदानादाय तेष्वमित्वं ग्रहादौश्च कल्पयति पुरुषपक्षादिवत् ।
संख्या चेयं पुरुषापुपस्याहःसु दृष्टा सती तत्संबन्धिनीषु मनो-
वृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चि-
दादीनाम् । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यम् ।
तथा हि “ तेयामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ” इति क्रिया-
मयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदेशः क्रियापामनादरं
दर्शयति । न च सत्येव क्रियासंबन्धे विकल्पः पूर्वणोत्तरेपामिति
शङ्क्यं वक्तुम् । न हि येन व्यापारेणाऽऽहवनीयधारणादिना पूर्वः
क्रियापामुपकरोति तेनोत्तर उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वप-
क्षेऽप्यतिदेश उपोद्भूत इत्युक्तं सति हि सामान्येऽति-
देशः प्रवर्तत इति तदस्मत्पक्षेऽमित्वसामान्येनातिदेशसंभवा-

न चेति । उपासनं सप्तम्यर्थः । उद्गीथाद्युपास्तिवृत्तिश्रुतिविधिवैपरीत्यमेव
मेस्तुतोपास्तिविधौ दर्शयति । न हीति । कथं तर्हीह विधानं वदाह । पठिति ।
मनोवृत्तिभेदेऽप्यमित्वादिरहितेषु तत्कल्पनायां दृष्टान्तमाह । पुरुषेति । कथं
मनोवृत्तिषु संख्याभेदोपादानं वदाह । संख्या चेति । अनुबन्धसामर्थ्यसिद्धैर्मर्थ-
मुपसंहरति । एवमिति । सौत्रमादिशब्दं योजयति । आदीति । तत्र मनश्चिदादीनां
स्वातन्त्र्यमापकमतिदेशं विशदयति । तथा हीति । वाक्यवाच्यमाह । क्रियेति । ननु
पूर्वणोत्तराचिन्तेनाग्निना मनश्चिदादीनां विकल्पः स्यादित्युक्तं तेन विकल्पाधोऽतिदेशो
नाऽऽदराय इति तत्राऽऽह । न चेति । ब्रौहिमर्षावत्क्रियते यदैरपि तावदिति युक्तो
विकल्पः । प्रकृते तु मनश्चिदादीनां तदभावात्तेष्टकाचिन्तेन विकल्पः स्यादित्याह । न
हीति । अतिदेशस्य पूर्वपक्षानुगुण्यात्कथमादिशब्देन ग्रहणमिस्मादङ्गानुवदति ।
यत्त्विति । अमित्वसाम्येनाप्यतिदेशसिद्धेर्न पारिशेष्यमिति दूषयति । तदिति ।

१ ज. ट. न चोद्गी । २ घ. “शितत्वं” । ३ क. “माध्यासि” । ४ ड. ज. भ. ट. “ध्यसि” ।
५ क. ड. भ. “सतं तु सह” । ६ ज. ट. “यि म” । ७ ड. भ. शक्यते । ८ क. ड. ज. भ. “या
उप” । ९ क. ड. ज. भ. “क्षेऽप्यसि” । १० उ. ड. “स्तिविधिभ्रुतिवै” । ११ क. ख. प्रकृतौ ।
१२ उ. ड. “दमु” । १३ ख. “ना नेट” ।

स्मृत्युक्तम् । अस्ति हि सांपादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति ।
श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः कार-
णेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा
प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धेनानुब-
ध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्त्ये-
वमिति । दृष्टश्चावेष्टे राजसूयप्रकरणपठितापाः प्रकरणादुत्कर्षो
वर्णत्रयानुबन्धाद्वाजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे

अग्नित्वसाम्यसंभवमेव स्फुटयति । अस्तीति । बहुवचनं घटयति । श्रुत्यादीनीति ।
उक्तहेतुफलं निगमयति । एवमिति । दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे । प्रज्ञान्तरेति । उक्त-
दृष्टान्तानुसारादनुबन्धाद्युक्तहेतुभ्यो मनश्चिदादीनामपि स्वातन्त्र्यमिति दार्ष्टान्तिक-
माह । एवमिति । सूत्रे विभागव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः । मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये
क्रियाप्रकरणापाठासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्ट्येति । उक्तर्षे हेतुमाह । वर्णैति ।
तथाऽपि राजसूयाङ्गत्वयोगादुत्कर्षोऽसिद्धिस्तत्राऽऽह । राजेति । राजा त्वाराज्यकामो
राजसूयेन यजेतेत्याख्याऽऽग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेत्यादिनाऽवेष्टिर्नामे-
ष्टिराप्तावा । तत्र यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये त्रिधायाऽऽहुविमाहुतिं
हुत्वाऽभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्यस्तदेन्द्रमिति श्रूयते । तत्र
किं ब्राह्मणादीनां राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थेन अवन्युत वेपामेष यागो
विधीयत इति संदेहे प्रजापालनकण्टकोद्धराणादि राज्यं तस्य कर्त्ता राजेत्यर्थ-
प्रसिद्धेऽत्रैविकानामपि उत्कर्षत्वप्रसिद्ध्या राजशब्दत्वेन राजसूयाधिकारित्वाद्यदि
ब्राह्मणो यजेतेत्याद्याः श्रुत्यो निमित्तार्था इति न तस्य प्रकरणादुत्कर्षोऽवेष्टेरिति प्राप्ते
“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” [पा० सू० ५।१।१२४] इति पाणिनिना गुण-
वचनेभ्यः झुल्कादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च कर्मणि व्यञ्ज्ययत्स्मरणाद्वाङ्मः कर्म
राज्यमिति राजकर्तृयोगाद्वाज्यमित्यवगमात्कोऽसौ राजेत्यपेक्षायामाद्यैषु तत्प्रसिद्ध्यभा-
वेऽपि म्लेच्छानां क्षत्रियमात्रे राजशब्दप्रयोगान्म्लेच्छप्रसिद्ध्या राजशब्दार्थनिर्णयाद्-
ब्राह्मणादौ च पालनादिकर्त्तारं राजशब्दस्य गौणत्वात्क्षत्रियस्यैव राजसूयेऽधिकाराद्वाङ्म-
णवैश्ययोस्तत्राप्राप्ते राजसूयप्रकरणं हित्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्मन्तराणि विधीयन्त
इति राजसूयप्रकरणादुत्कर्षोऽवेष्टेरिति द्विर्वाये स्थितम् । तत्र यथा क्षत्रियकर्तृके
राजसूये ब्राह्मणादेरनधिकारादवेष्टे राजसूयप्रकरणादुत्कर्षस्त्वया मनश्चिदादी-
नामपि क्रियाप्रकरणादुत्कर्षो लिङ्गादिमिरिति भावः । एकादशेऽपि चिन्तितमेवदि-
त्याह । तदुक्तमिति । राजसूयप्रक्रियायामवेष्टिर्नामेष्टिराप्तावा आग्नेयोऽष्टाकपालो

१ छ. “वन्धन्या” । २ छ. ठ. द. “त्रया” । ३ क. ख. प्रयोगो । ४ ख. “जेत्यर्थोऽस्मि” ।
५ ठ. द. “त्यर्थसि” । ६ ठ. द. “शब्देन” । ७ ठ. द. “उद्धान्ते” । ८ ठ. द. “ष्टिर” ।

“ क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगात् ” [जै० सू० ११ ।

४ । ७] इति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्या-
दपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्या-
दिहेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । न हि किञ्चित्कस्यचित्केन-
चित्सामान्यं न संभवति । न च तावता यथास्वं वैषम्यं निव-
र्तते । मृत्युवत् । यथा “स एष एष मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषः ” इति “अग्निर्वै मृत्युः” [बृ० । ३ । २ । १०] इति
चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसा-
म्यापत्तिः । यथा च “असौ वाव लोको गौतमोऽग्निस्तस्याऽऽदित्य

हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्य चरुं क्षितिष्ठो दक्षिणेति । तत्राऽऽग्नेयादिहविष्वङ्गानां
वश्रेण प्रयोगः किं वाऽऽवृत्त्येति संशये पूर्वपक्षसूत्रमवेष्टौ त्वेकवश्रं स्याद्विद्गदर्शना-
दिति बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति लिङ्गोपलम्भात्प्रयोगमेदे^१ च मध्ये निधानायोगादेत-
याऽन्नाद्यकाममित्येकवचनाच्चैकवच्यंमवेष्टावेकस्मिन्प्रयोगे लिङ्गानां वश्रेण भावः सकृद-
नुष्ठानमिति पूर्वपक्षं कृत्वाऽन्नाद्यकामप्रयोगेऽवेष्टेरिदं लिङ्गदर्शनादि तेन क्रत्वर्थप्रयोगे
तस्य तु दक्षिणाभिदाद्वेद इत्यङ्गावृत्तिरेवेति राद्धान्तित्वे क्रत्वर्थायामपीष्टाविदं लिङ्ग-
दर्शनाद्यस्वीत्यङ्गानावृत्तिरित्याहोहकामनूद्य दूषयति । क्रत्वर्थायामिति चेदिति ।
काम्यायामिष्टौ यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णत्रयसंयोगात्तस्या च मध्यनिधानादिसि-
द्धेर्न राजकर्तृकक्रत्वर्थेष्टौ तत्प्राप्तिरतोऽङ्गावृत्तिरित्यर्थः । अथ चैकप्रयोगत्वाल्लिङ्गस्य
क्रत्वर्थेष्टावसंभवं काम्येष्टौ च संभवं वदत्वाऽनेन सूत्रेण काम्येष्टेः क्रत्वर्थेष्टिवैलक्षण्य-
सूचनाद्वारेणार्थात्मकरणादुत्कर्षोऽपि सिध्यतीति क्रियाप्रकरणान्मनश्चिदादीनामुत्कर्षो
भवत्येतदनुगुणमुदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

परोक्षेतिमुदाहरणं विधत्स्यति । नेति । परोक्षमनूद्य तदुत्तरत्वेन सूत्राक्षराणि
व्याचष्टे । यदित्यादिना । मानसेन ग्रहेण सह मनश्चिदादीनां च भावनामयत्वे तुल्ये
कथं श्रुत्यादिभिः स्वातन्त्र्यं पत्राऽऽह । न हीति । सत्यपि सादृश्ये यथास्वं वैषम्यमव्यावृ-
त्तमित्यत्र दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे । मृत्युवदिति । न ह्येत्यादि विमज्जे । यथा चेति ।

१ क. द. ज. श. “दिग्भ्यो हे” । २ क. ज. भवति । ३ द. ज. स वा ए” । ४ क. ज. “य
मृ” । ५ ज. द. “सौ वै लो” । क. “सौ लोकोऽग्नौतम तस्याऽऽ” । ६ द. ज. “को गौत” ।
७ द. श. “मात्याऽऽ” । ८ द. द. “देन नि” । ९ द. द. “न्यामाचष्ट एक” । १० द. “णाद्वेदा” ।
११ द. द. “दाह” । १२ द. द. “ना भा” । १३ द. द. तदाह ।

एव समित्” [छा० ५।४।२] इत्यत्र न समिदादिसामान्या-
ल्लोकस्याग्निभावापत्तिस्तद्वत् ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं

भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥ (२९)

परस्तादपि “अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः” इत्यस्मिन्ननन्तरे
ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते
न शुद्धकर्माहुविधित्वम् । तत्र हि—

“विद्याया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः”

इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन्विद्यां च प्रशंसन्निदं गम-
यति । तथा पुरस्तादपि “यदेतन्मण्डलं तपति” इत्यस्मिन्ब्राह्मणे
विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते “सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्य-
स्याऽऽत्मा भवति” इति विद्याफलेनैवोपसंहाराच्च कर्मप्रधानता
तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः संपादयि-
तव्या विद्यायाग्नित्येतस्मात्कारणादग्निनाऽनुबध्यते विद्या न क-
र्माङ्गत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मेकत्व-
सिद्धिः ॥ ५२ ॥ (२९)

उक्तदृष्टान्तानुरोधान्मानसग्रहस्य मनश्चिदादीनां च भावनामयत्वाविशेषेऽपि पारव-
रूपत्वात्तद्वययोः सिद्धिरित्याह । तद्वदिति । ॥ ५१ ॥

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोर्विद्याप्राधान्यद्वर्तनात्तन्मध्यपातिनोऽस्यापि तत्प्राधान्यमित्याह ।
परेण चेति । संदिग्धस्य निर्णयो वाक्यशेषादितिन्यायेन सूत्रावयवं व्याकुर्वन्वाक्य-
शेषमनुसंधत्ते । परस्तादिति । उत्तरब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्ये गमकमाह । तत्रेति ।
ब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्यमेतदित्युक्तम् । उपक्रमवन्त्रेणोपसंहारेणैकस्मिन्वाक्ये भवितव्य-
मितिन्यायेन चकार व्याकुर्वन्पूर्वमपि ब्राह्मणमनुसंधत्ते । तथेति । तस्य विद्याप्राधान्ये
लिङ्गमाह । सोऽमृत इति । पूर्वोत्तरब्राह्मणयोर्विद्याप्राधान्येऽपि प्रकृतब्राह्मणस्य कर्म-
प्राधान्ये का हानिस्तत्राऽऽह । तदिति । कथं तर्हि विद्यायाः स्वातन्त्र्ये कर्माधिकारे
समाम्नानमित्याशङ्क्य भूयस्त्वादित्यादि व्याचष्टे । भूयांसस्त्विति । शुक्लिङ्गादिभिः
सिद्धपर्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५२ ॥ (२९)

१ ट. 'न्यालोक' । २ ज. 'त.' एतस्मि' । ३ ट. अ. इत्येतस्मि' । ४ ट. अ. लभ्यते । ५ क.
'या प्र' । ६ क. ट. ज. अ. 'समेतदर्थे' । ७ ट. ज. अ. 'तस्य स्याऽऽ' । ८ ट. ज. अ. 'स्माच्च' कर ।
९ ट. 'त्वत्' । १० ट. ट. 'यवि' ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावः समर्थयते बन्धमोक्षाधि-
कारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्तात्मनि परलोकफलाश्चो-
दना उपपद्येरन्कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत । ननु शास्त्रप्र-
मुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्त-
स्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्राऽऽ-
त्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षे-
पपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इत एव चाऽऽकृष्याऽऽचार्येण शबर-
स्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपव-
र्णेण प्रथमे तत्र आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरिके बद्धपाम
इत्युद्धारः कृतः । इह चेदं चोदनालक्षणेपूपासनेषु विचार्यमाणे-

मनश्चिदादीनां न पुरुषार्थत्वं पुरुषस्यैव देहाविरिक्तस्याभावादित्याक्षिपति । एक
इति । अधिकरणस्य तात्पर्यमाह । इहेति । तत्समर्थनफलमाह । बन्धेति । साधनानु-
ष्ठानसामर्थ्याद्देहस्यैव स्वर्गापवर्गाधिकारित्वसिद्धौ कृतं व्यतिरेकचिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह ।
न हीति । व्यतिरेकविचारस्य पूर्ववज्रेण पीनरुक्त्य शङ्कते । नन्विति । सूत्रकृता
तत्राविरिक्तात्मानुक्तेर्न पीनरुक्त्यमित्याह । सत्यमिति । प्रकृते पूर्वमीमांसातो
विशेषमाह । इह त्विति । कथं तर्हि प्रथमे पादे दर्शितमात्मास्त्वित्वं न हि
मूलभूतं सूत्रं विना भाष्यं युक्तं तत्राऽऽह । इत इति । यज्ञायुधी यज-
मानः स्वर्गं लोकं चातीतिवाक्यस्याविरिक्तात्माभावादप्रामाण्यमाप्नो तत्परिहारेण प्रथ-
माध्यायोपयोगितया तदस्तित्वमिदमेवाधिकरणमवष्टभ्योक्तमिति सूचयति । प्रमा-
णेति । एतस्मादेवाऽऽकृष्य तत्राऽऽत्मास्तित्वमुक्तमित्याह वृत्तिकारवचनं गमक-
मित्याह । अत इति । यस्मादत्र सूत्रकारो निरूपयति तस्मादेवेति यावत् ।
आत्मास्तित्वस्यास्मात्पूर्वकाण्ड प्रति नयनमपकर्षस्तस्योद्धारो निवृत्तिरित्यर्थः ।
अथात्रापि प्रथमसूत्रेऽथशब्दोपात्तोऽधिकारी विचारित्वस्तत्कथमिह पुनस्तन्निरू-
पणं तत्राऽऽह । इह चेति । तत्र लोकसिद्धात्मादानेनाधिकारी दर्शितो न
तद्विशेषश्चिन्तितः । प्रकृते तु विधिप्रमाणकेपूपासनेषु विचार्यमाणेषु विचार्यते
विशेषतस्तदस्तित्वेत्यस्ति भेद इत्यर्थः । प्रासङ्गिकीमध्यायपादसंगतिमधिकरण-

१ क. ज. ट. अ. ट. 'रिक्त आत्म' । २ ट. अ. एवाऽऽह । ३ ट. एवाह । ४ ट. 'जे न पी' । ५ ट. ट. 'स्तित्वमिति चोचते न' । ६ क. ख. ट. ट. स्वर्गलो' । ७ ट. ट. 'ति ।
त' । ८ च. ट. ट. 'सूत्रस्था' ।

प्वात्मास्तित्वं विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितं कोऽसौ पुरुषो यदर्था एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुच्यते । तदस्तित्वाक्षेपोर्थमिदमादिमं सूत्रम् । आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्पृणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमत्पादयति । अत्रैके देहमात्रात्मदर्शनो लोकापतिका देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वहृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति संभावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः

स्योक्त्वा श्रुतिशास्त्रसंगतिं सूचयति । कृत्स्नेति । सर्वार्थवाऽऽन्नायस्य तदर्थ-विचारात्मनश्च शास्त्रस्य शेषभूतमधिकरणमतिरिक्तामाविचारे सर्वस्यास्य दुर्धटत्वादयोऽतिरिक्तस्याऽऽत्मनः शेषत्वं दर्शयितुमेष विचार इत्यर्थः । संगतिचतुष्टयमित्यमुक्त्वा पूर्वोक्तराधिकरणसंगतिमाह । अपि चेति । इत्यक्षेदमिह संगतमित्यर्थः । अनेन सूत्रेण तन्नोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽद्यसूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह । तदस्तित्वेति । अतिरिक्तामास्तित्वे साध्ये किं तदाक्षेपेनेत्याशङ्क्याऽऽह । आक्षेपेति । इत्याक्षेपस्योपयुक्तत्वेति शेषः । मनश्चिदादयोऽग्नयो यदर्थाः स पुरुषो विषयः स । क देहस्तदतिरिक्तो वेति विप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षयाति । अत्रोक्त । पूर्वपक्षे देहात्मवादसिद्धिः । सिद्धान्ते वैदिकात्मसिद्धिरिति फलभेदः । परीक्षकव्यवहारभूमिः समर्थः । स्वदग्रमन्याभारं वा चैतन्यमात्रं वा व्यावर्तते मनुष्योऽहमिदं देहस्याहं प्रत्ययालम्बनत्ववदतिरिक्तात्मसत्त्वे मानामावं गृहीत्वाऽऽह । देहेति । चैतन्याधारस्याऽऽत्मत्वाद्भौतिकत्वेनाचेतनस्य कथमात्मत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । समस्तेति । एकैकस्मिन्नविद्यमानं कथं संघाते स्यात्तत्राऽऽह । तेभ्य इति । चैतन्यं संभावयन्त इति संबन्धः । संघातविशेषे कार्यविशेषसत्त्वे दृष्टान्तमाह । मदिति । यपैकैकस्मात्तन्मूलदेरदृष्टाऽपि मदशक्तिः संघाते दृश्यते तथेदं ज्ञानमेकैकस्मिन्नहृष्टमपि देहाकारपरिणतभूतेषु संघेपु भवतीति चाऽऽहुरिति योजना । देहस्यैव मोक्तृत्वे मृवदेहेऽपि भोगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । चैतन्येति । अभि-

१ क. घ. ड. ज. 'पार्थ चेदमायं सू' । २ क. ड. ज. अ. 'दयेदिति' । ३ क. 'पुष्ट' । ४ क. ज. ट. 'पु स्या' । ५ क. 'वैर्याऽऽन्ना' । ६ क. छ. 'यस्यैत' । ७ क. छ. ट. ड. 'तमिदम्' । ८ ड. 'नत्वाद' । ९ छ. 'त्वेन चे' । १० छ. 'स्मिन्विध' ।

कायः पुरुष इति चाऽऽहुः । न स्वर्गगमनापापवर्गगमनाय
वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे
स्यात् । देह एव तु चेतनश्चाऽऽत्मा चेति प्रतिजानते ।
हेतुं चाऽऽवक्षते शरीरे भावादिति । यद्धि यस्मिन्सति
भवत्यसति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाऽग्निधर्मा-
वौष्ण्यप्रकाशौ । प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चाऽऽत्मधर्मत्वेनाभि-
मता आत्मवादिनां तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यमाना बहिश्चा-
नुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवि-
तुमर्हन्ति । तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ ५३ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न

तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ (३०)

न त्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति । व्यतिरेक
एवास्प देहाद्भवितुमर्हति । तद्भावाभावित्वात् । यदि देहभावे
भावादेहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्यभावादत-

संनिधानादयः पिण्डस्यौष्ण्यमिवाऽऽत्मसंनिधेर्देहचैतन्यमित्यविरिक्तस्याऽऽत्मनः स्वर्गा-
पवर्गान्वयिनोऽभावात् देहस्य चैतन्यवैशिष्ट्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना ।
आत्मा तर्हि कः स्यादित्यपेक्षायामाह । देहेति । सूत्रभागेन प्रतिज्ञावेऽप्ये
हेतुमवधार्य व्याचष्टे । यद्वाति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चैतन्यस्य देहधर्मवै-
वेचि नाविरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः । प्राणचेष्टादयः साश्रयाः कार्यत्वात्समवदित्य-
नुमानात्प्राणाद्याश्रयस्याविरिक्तात्मनः सिद्धिरित्याशङ्क्यानुमानामागम्यात्प्रामा-
न्येऽपि सिद्धसाध्यत्वान्निवमित्याह । प्राणेति । चेष्टा हिवाहितमाग्निपरिहा-
रायौ व्यापारः । आदिपदेनेच्छाद्वेपादय उक्ताः । वेपा देहधर्मत्वेनादृष्टानां कथं वद-
मैवेत्याशङ्क्याऽऽह । असिद्ध इति । प्रत्यक्षेणाविरिक्तात्मनोऽदृष्टेर्मानन्दरे चासंभवे-
र्गोरोऽहं स्थूलोऽहमिति च देहस्यैवाऽऽत्मत्वेनाध्यक्षत्वाच्चदाधारत्वमेव प्राणादीनामि-
त्यर्थः । देहात्मवादी प्रत्यक्षफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५३ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवधारयति । एवमिति । तत्र न त्विति पूर्वपक्षनिषेधप्रतिज्ञां विभ-
ज्यते । न त्विति । उचरत्प्रतिज्ञां व्याकरोति । व्यतिरेकेति । तत्र हेतुमवधार्य
व्याचष्टे । तदिति । देहमवेऽपि प्राणादीनामभावो मृतावस्थायामास्थेयः । चैतन्या-
दयो न देहस्य विशेषगुणास्तद्भावाभावित्वात् । ये तद्विशेषगुणास्ते न तद्भावाभाविनो

द्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत । देहधर्मवैलक्षण्यात् । ये हि देह-
धर्मा रूपादयस्ते यावदेहं भवन्ति । प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे
मृतावस्थायां न भवन्ति । देहधर्माश्च रूपादयः परैरनुपलभ्यन्ते
न त्वात्मधर्माश्चेतन्यस्मृत्यादयः । अपि च सति हि तावदेहे
जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः । पति-
तेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसंचारेणाऽऽत्मधर्मा अनुवर्ते-
रन् । संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिपिध्यते । किमात्मकं च पुन-
रिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्य-
नुपोक्तव्यः । न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकापतिकेः किंचि-
त्तत्त्वं प्रेत्येति । यदनुभवं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत् ।
तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमशुवीत स्वात्मनि क्रियाविरो-

यथा रूपादय इत्याह । देहेति । वैलक्षण्यं स्पष्टयन्द्वाह्यत्वस्य साधनाव्यावृत्तिं वार-
यति । ये हीति । हेत्वसिद्धिमत्याह । प्राणेति । तेषां विशेषगुणात्वाभावेऽपि न देह-
मात्रमभवत्वं मृतावस्थायामदर्शनात् । अतो देहादिरिक्तस्त्वदधिष्ठातेति भावः । चैव-
न्यादीनां देहधर्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । देहेति । विमता न देहधर्माः परैरनुपलभ्य-
मानत्वाच्चेदधर्मोस्ते परैरनुपलभ्यन्ते यथा रूपादय इत्यर्थः । इवश्च तेषां न देहधर्म-
वेत्याह । अपि चेति । न हि धर्मधर्मत्वमन्वयमात्राद्युक्तमविमसद्भादतो व्यतिरेकोऽपि
वाच्यः सोऽयं संदिग्ध इति न धर्मधर्मवेत्याह । सतीति । व्यतिरेकसंदेहे हेतुमाह ।
पतित्वेऽपीति । तत्रापि न प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । संशयेति । न तावत्तवादर्श-
नमभावनिश्चायकं प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यान्मम स्वात्मनो देहान्तरसंचारात्तद्धर्मवैलक्ष्ण्येति
संदिह्यते तावन्मात्रेण चैतन्यादीनां देहधर्मत्वासिद्धिरावयोरुभयोरपि निश्चितान्वयादे-
रेव साधकत्वाविवादादिति भावः । उपलब्धिवादेति पदं चोद्यमुखेन व्याख्यातुं
पृच्छति । किमात्मकमिति । तर्हि भूतचतुष्टयादिरिक्तं न वेति विमर्शार्थः । अमर-
त्वेऽर्थे कथं प्रश्नः स्यात्तत्राऽऽह । यस्येति । आद्ये सिद्धान्तविरोधमाह । न हीति ।
धर्मधर्मिणोस्त्वादात्म्यामेदंपक्षमालम्बते । यदिति । भूतपरिणामत्वाच्चैतन्यस्य रूपादिव-
द्भूतेभ्योऽर्थान्तरत्वाभावात् त्वतिरेकापत्तिरिति भावः । भूतपरिणामत्वं चैतन्यस्य रूपा-
दिवैषम्योक्त्या प्रत्युक्तमिति भवान्नो दोषान्तरमाह । तदिति । उक्तरूपं चेच्चैतन्यं
तर्हि स्वात्मानं प्रवि मूतभौतिकानां विषयत्वात् तद्धर्मत्वेन तदमेदं प्रतिपद्येतेत्यत्र हेतु-
माह । स्वात्मनीति । असिधारा स्वात्मानं छिनत्तीतिवदेकत्र विषयविषयित्वायोगा-

१ क. द. ज. अ. 'मेषां' । २ द. अ. भवन्तु । ३ क. द. ज. अ. 'ति ता' । ४ द. 'ति-
वत्य' । ५ क. द. ज. अ. 'तिकाः कि' । ६ क. द. ज. अ. प्रतियन्ति । ७ क. द. ज. अ. 'प्रस्तुते' ।

धात् । न ह्यग्निरुष्णः सन्स्वात्मानं दहति । न हि नटः
शिक्षितः सन्स्वस्कन्धमधिरोक्षति । न हि भूतभौतिकधर्मेण
सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विपयीक्रियेरन् । न हि रूपा-
दिभिः स्वरूपं परेरूपं वा विपयीक्रियते । विपयीक्रियन्ते तु
बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या
भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यत एवं व्यतिरे-
कोऽप्यस्यास्तेभ्योऽभ्युपगन्तव्यः । उपलब्धिस्वरूप एव च न
आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वम् । नित्यत्वं चोपलब्धेरैक-
रूपात् । अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धत्वेन
प्रत्यभिज्ञानात् । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । पञ्चतन् शरीरे भावाच्छरी-
रधर्म उपलब्धिरिति तद्वाङ्मतेन प्रकारेण प्रत्युक्तम् । अपि च
सत्सु प्रदीपादिपूर्णकरणेषूपलब्धिर्भवत्यसत्सु न भवति । न चैता-
वता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति । एवं सति देह उपलब्धि-

दिवि हेत्वर्थः । किञ्च यो यस्य धर्मः स न तत्साधको यथा रूपादिः । तथाच
चैतन्यस्य भूतभौतिकसाधकत्वादेव तदतिरेकासिद्धिरित्याह । न हीति । रूपादिदृष्टान्तं
स्पष्टयति । न हीति । यदि चैतन्यस्यापि साधकत्वं मा भूत्तत्राऽऽह । विपयीति ।
सूत्रावयवं फलितपरत्वेन योजयति । अतश्चेति । भवतु तर्हि भूतेभ्योऽतिरिक्तौ स्व-
श्रोपलब्धिस्तथाऽपि कथमात्मसिद्धिस्तत्राऽऽह । उपलब्धीति । क्षणिकत्वात्तस्या
नित्यात्मरूपत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याजानतस्त्वेदेहाभावाद्विषयोपरागात्तद्ज्ञानादसावेवानित्यो
नोपलब्धिरित्याह । नित्यत्वं चेति । किं च स्थूलदेहाभिमानहीनस्य स्वप्ने प्रत्य-
भिज्ञानादतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याह । अहमिति । स्वप्नेऽपि स्थूलदेहान्तरस्थैवोपलब्धत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह । स्मृत्यादीति । उपलब्धस्मरणेभेदे सत्यन्योपलब्धेऽन्यस्य स्मृतिरि-
च्छादयश्च नेति न तद्योरन्यत्वेत्यर्थः । दूषितमपि दोषान्तरं वक्तुमनुभाषते । पचिवति ।
तद्भावाभावित्वव्याख्यानेर्न प्रत्याख्यातमेवदित्युक्तं स्मारयति । तदिति । अधिकं दोषं
दर्शयति । अपि चेति । अनन्यथासिद्धावन्वयव्यातिरेकौ वाच्यौ देहस्य च चैतन्या-
न्वयव्यतिरेकावधिष्ठानविषयतयाऽन्यथासिद्धाविवि सदृष्टान्तं साधयति । सतिस्त्विति ।
उपकरणत्वमपि देहस्योपलब्धौ न सिध्यतीत्याह । न चेति । उपलब्धिर्न देहजन्या

* एतदादिपिरोक्ष्यतीत्यन्तो ग्रन्थः क. ज. ट. पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

१ ट. म. ट. 'मिः स्त रू' । २ क. 'रस्य रू' । ३ ट. 'पल' । ४ क. 'वतीति' । ५ ट. म.
'वं य स' । ६ ट. अ. देहमात्र । ७ क. ख. 'तत्र स्वातन्त्र्योप' । ८ ख. 'व्येद-न्य' । ९ क. ख.
दृष्टान्तर । १० ट. ट. 'न व्याख्या' ।

भवेत्यसति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति । उपकरण-
त्वमात्रेणापि प्रदीपादिवदेहोपयोगोपपत्तेः । न चात्यन्तं देहस्यो-
पलब्धावुपयोगोऽपि दृश्यते निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नाना-
विधोपलब्धिदर्शनात् । तस्मादनवयं देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्म-
नोऽस्तित्वम् ॥ ५४ ॥ (३०)

अज्ञावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा संगति प्रकृतामेवानुवर्तामहे । “ओमि-
त्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छा० १ । १ । १] “लोकेषु पञ्चविधं
सामोपासीत” [छा० २ । २ । १] “उक्त्यमुक्त्यमिति वै प्रजा
वदन्ति तदिदमेवोक्त्यम्” “इमेव पृथिवी” “अयं वाव लोकः”
[छा० १ । १३ । १] “एषोऽमिश्रितः” इत्येवमाद्या उद्गी-
थादिकर्माज्ञावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्ते
तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुस्थ वा सर्वशाखागतेष्विति

वस्मिन्नव्याप्तियमाणेऽपि सत्त्वादर्थान्तरवत् । जागरे तु व्यञ्जकजनकतया कथं चिदुप-
योगमङ्गीकृत्यात्यन्तमित्युक्तम् । स्वप्ने द्रष्टव्यं पश्यामीत्याद्यधिवाध्यक्षस्य स्थूलदे-
हाकारहीनस्य देहाविरिक्तैरात्मविषयत्वान्न देहात्मवादसिद्धिरिति भावः । अनुमानाद्य-
प्रामाण्यं तु प्रतिज्ञामात्रमिति मत्वोपसहरति । तस्मादिति ॥ ५४ ॥ (३०)

देहर्भावे भवतश्चैतन्यस्य तद्भावेऽप्यभाववदुद्गीथादिभावे भवत उपासनस्य तद्भावेऽ-
प्यभावमाशङ्क्याऽऽह । अङ्गेति । अवान्तरसंगतिमाह । समाप्तेति । उद्गीथाद्यज्ञाभि-
षोपासनानि विषय इति तत्तद्वाक्योक्त्या दर्शयति । ओमित्येतदिति । इदं वाक्यं
व्याप्तेत्येतदधिकरणे व्याख्यातम् । लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दे लोकालोकेषु
लाक्षणिकः । पृथिव्यादिदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः । पृथिवी हिंकारोऽग्निः
प्रस्वावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो सौर्निषनमिति । उक्तं कर्माङ्गं शस्त्रमिति
वीक्षया यत्प्रजा वदन्ति तदिदमेव येयं पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः । चित्तोऽग्निः
कर्माङ्गभूतस्त्वचायं लोकदृष्टिरित्यर्थः । उद्गीथादिप्रत्ययानुक्तानधिकृत्य प्रकरणादुद्गीथा-
दिशब्दसाधारण्याच्च संशयमाह । त इति । उद्गीथादीनां सर्वशाखास्तैक्यादुपास्ति-

१ क. घ. ङ. ज. झ. “ओ २” । २ क. ङ. ज. झ. “हेऽपि अस्मि” । ३ ङ. झ. “कीयं क” ।
४ ङ. तत्तच्छा । ५ ङ. “रिक्तत्वात्” । ६ ङ. ङ. “वेन भ” । ७ क. “वैया शा” । ८ क.
“शस्त्रेक्या” ।

विशयः । प्रतिशास्त्रं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदानुपादायायमु-
पन्यासः । किं तावत्प्राप्तम् । स्वशास्त्रागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधी-
येरस्ति । कुतः । संनिधानात् । “उद्गीथमुपासीत” [छ०
१ । १ । १] इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकाङ्क्षायां
संनिकृष्टेनैव स्वशास्त्रागतेन विशेषेणाऽऽकाङ्क्षादिनिवृत्तेः । तद-
तिलङ्घनेन शास्त्रान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति ।
तस्मात्प्रतिशास्त्रं व्यवस्थेति । एवं प्राप्ते त्रयीत्यङ्गावबद्धास्त्विति ।
तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशास्त्रास्वेव व्यवति-
ष्ठेरन् । अपि तु सर्वशास्त्रास्वनुवर्तेरन् । कुतः । उद्गीथादिश्रुत्य-

व्यवस्थाशङ्काभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतीतिः । नीचैस्त्वादित्स-
रभेदादध्ययनधर्मभेदाच्चोद्गीथादेरापि भेदमङ्गीकृत्य विद्याविचार इत्यर्थः । अत्र हि
श्रौतेन सामान्येन प्राकरणिकस्य विशेषनियमस्य धावात्सर्वशास्त्राविहितप्रधानकर्माङ्ग-
त्वेन प्रयुक्तसर्वाङ्गीथादिविशेषेषु तदालम्बनोपात्तीनामुपसंहारोक्त्या सर्वशास्त्राभिरनु-
ष्ठेयत्वोक्तेर्वाक्यार्थधीहोरेव चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षेऽनुष्ठानव्यवस्थासिद्धिः
सिद्धान्ते तदव्यवस्थेत्यास्थाय पूर्वपक्षयितुं विवृत्तावि । किमिति । यथा देहात्मनोर्भे-
दादात्मधर्मा देहे न भवन्त्येवमेकशास्त्रागतोद्गीथधर्माणां भिन्नशास्त्रोद्गीथादौ न प्राप्तिरिति
पूर्वपक्षमाह । स्वशास्त्रेति । विद्याचित्त एवेत्येवश्रुत्या मनश्चिदादीनां क्रियाप्रकरणम-
ङ्गेन पुरुषार्थत्वकादिहाप्युद्गीथादिश्रुतेर्बलीयस्त्वात्तया प्रकरणमङ्गाभास्त्वुपात्तीनां व्यव-
स्थेत्याह । कुत इति । उद्गीथादिसामान्यश्रुतेः प्रकरणोपनीतविशेषाकाङ्क्षत्वेनावाध-
कत्वादुपात्तिव्यवस्था युक्तेति मत्वाऽऽह । संनिधानादिति । प्रकरणं विवृणोति ।
उद्गीथमिति । उद्गीथोक्तचित्याभीना प्रत्ययालम्बनानां वेदत्रयोक्तप्रधानकर्मेस्त्वङ्गत्वेन
प्रयुक्तानां प्रतिशास्त्रं स्वरादिभेदेन भेदादुद्गीथादिश्रुतिभिः प्रत्ययालम्बनानामुद्गीथादीनां
सामान्येनोपात्तानां विशेषाकाङ्क्षायां तत्तच्छास्त्रास्थप्रधानकर्माङ्गत्वेन प्रयुक्तोद्गीथादि-
विशेषेपूद्गीथमुपासीतेत्यादिप्रत्ययाः प्रकरणानियम्यन्त इत्यर्थः । प्रवरणाद्व्यवस्थायां
यच्छास्त्रास्थं यदुपासनं तत्तच्छास्त्राभिरैवानुष्ठेयमित्युपसंहारवि । तस्मादिति । पूर्व-
पक्षमनूय सिद्धान्त्यावि । एवमिति । सूत्राक्षराणि योजयामि । तुशब्द इति । हिश-
ब्दोपात्तं हेतुं मश्रुपूर्वकमाह । कुत इति । सामान्यप्रवृत्तश्रुतेर्विशेषाकाङ्क्षायां प्रक-
रणाद्विशेषनियमो युक्तः । प्रवृत्ते बुद्धीयादिसामान्येपूपात्तिसंभवेन विशेषाकाङ्क्षाभावे
श्रौतसामान्येन प्राकरणिकविशेषनियमबावात्सर्वशास्त्रास्थप्रधानकर्माङ्गत्वेन विनियुक्तो-

विशेषात् । स्वशास्त्रान्यवस्थायां तु द्वीयमुपासीतेति सामान्यश्रु-
तिरविशेषप्रवृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना
पीडिता स्यात् । न चैतन्प्राप्यम् । संनिधानांस्तु श्रुतिर्वेलीयसी ।
न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । तस्मात्स्वरादि-
भेदे सत्पण्डुद्वीयत्वाद्यविशेषात्सर्वशास्त्रागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजा-
तीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥ (३१)

अथ वा नैवान्न विरोधः शङ्कितव्यः । कथमन्यशास्त्रागतेषू-
द्गीथादिष्वन्यशास्त्राविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति । मन्त्रादिवदवि-
रोधोपपत्तेः । तथा हि मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च शास्त्रान्तरो-
त्पन्नानामपि शास्त्रान्तर उपसंग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शास्त्रिणां
कुटुरसीत्यश्मादानमन्त्रो नाऽऽम्रातस्तेषामप्यसौ विनियोगो
दृश्यते कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटुरसीति वेति । येषा-
मपि समिदादयः प्रयाजा नाऽऽम्रातास्तेषामपि तेषु गुणविधि-

द्वीयादिविशेषेषु तदालम्बनधियामुपसंग्रहः स्यादिति हेतुं विवृणोति । स्वेति । प्रकर-
णेन विशेषार्थे सामान्यश्रुत्यबाधेऽपि संकोचे मानाभावात्सामान्यद्वारा सर्वविशेषगामि-
श्रुतेरेकस्मिन्विशेषे नियमनं पीडितेति मत्वोक्तम् । पीडितेति । त्वत्पक्षे श्रुत्या प्रकर-
णबाधवन्मत्पक्षेऽपि तेन श्रुतिर्बाध्यतामविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । संनिधानादिति ।
सामान्यस्योपास्यत्वायोगाद्विशेषाकाङ्क्षायां तदर्थकं प्रकरणं कथं श्रुत्या बाध्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । तथाऽपि प्रविवेदं स्वरादिभेदेनोद्गीथादिभेदादुपास्तित्वव्यवस्यो-
क्तेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । श्रुतिप्रावर्त्यं तच्छब्दार्थः ॥ ५५ ॥

उद्गीथादिश्रुत्यवष्टम्भेन यत्र यत्रोद्गीथादिकैकस्वत्र तत्र सर्वत्रैव काचित्कस्यापि
प्रत्ययस्यानुवृत्तिरित्युक्तम् । इदानीमुदाहरणेनापीममर्थं समर्थयते । मन्त्रादिवदिति ।
वाशब्दार्थे कथयति । अथ वेत्पादिना । हेतुमवतार्याक्षरार्थमाह । मन्त्रेति । तत्र
मन्त्रोदाहरणं दर्शयति । येषामिति । तण्डुलपेषणार्थं कुटुरसीत्यश्मादानमन्त्रो येषां
शास्त्रिणां नाऽऽम्रातः कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इत्ययमेव मन्त्रः समाम्नायते तथाऽपि तेषां
प्रयोगसूत्रेण विनियोगे सोऽपि मन्त्रो दृश्यते तेन शास्त्रान्तरोत्पन्नस्य मन्त्रस्य शास्त्रा-
न्तरे संग्रहोऽस्तीत्यर्थः । कर्मणामुदाहरणमाह । येषामपीति । मैत्रायणीयानां समि-

१ क. ट. ज. न. 'नहि शु' । २ क. ड. ज. अ. 'रोध अश' । ३ ट. 'पि श' । ४ क.
ट. ज. अ. 'पि च स' । ५ क. 'रुक्मो न तत्र तत्र स' । ६ क. 'व काचि' । ७ ट. ड. 'ति । म' ।
८ ट. ड. 'जीना' ।

राम्नापते “ ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्याः ” इति ।
तथा येषामपि “ अजोऽग्नीषोमीयः ” इति जातिविशेषोपदेशो
नास्ति तेषामपि तद्विषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते “ छागस्य वपाया
मेदसोऽनुब्रूहि ” इति । तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि “ अग्ने-
र्वेहोत्रं वेरध्वरम् ” इत्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो
दृष्टः । तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य “ यो जात एव प्रथमो
मनस्वान् ” इत्यस्य “ अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम् ” इत्यत्र परि-
ग्रहो दृष्टः । तस्माद्यथाऽऽश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमा-
श्रितानामपि प्रत्यपानामित्यविरोधः ॥ ५६ ॥ (३१)

धो यजति तनूनपातं यजतीडो यजति बार्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति समिदादयः
प्रयाजा नाऽऽन्नावास्त्वथाऽपि तेषु संख्यादिगुणविधिराम्नायते द्वादश मासाः पञ्चर्व
इत्यत्र हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन पञ्चर्वः प्रैमिद्धाः । तथा चर्तुवत्पञ्चसंख्याकाः
प्रयाजाः समानत्र समानदेशे होतव्या इति यावत् । तत्र शास्त्रान्तरोत्पन्नकर्मणां
द्वाखान्तरे संग्रहो दृष्टोऽन्यथा तत्र गुणविध्ययोगादित्यर्थः । गुणोदाहरणमाह ।
तथेति । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुराम्नायते नाज इति
जातिविशेषस्तेन विशेषाश्रयणाद्यः कश्चित्पशुरालम्बनीय इति प्राप्ते “ छागो वा मन्त्रव-
र्णात् ” इति सूत्रेण छागादेर्होमार्थमनुवाक्यं पठ होतवित्यध्वर्युर्गैपार्थं लिङ्गस्य नियम-
कारणस्य भावाच्छागोऽग्नीषोमीयः पशुरिति स्थितम् । अतश्च गुणस्यापि प्रैपमन्त्रलिङ्गा-
दुपसंग्रहो दृष्ट इत्यर्थः । मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह । तथेति । वेदान्तराब्दाभ्यामु-
द्गातध्वर्युवेदावुच्येते । तत्रैवोदाहरणान्तरमाह । तथेति । यो जातो बाल एव
सन्प्रथमो गुणैः श्रेष्ठो मनस्वान्विवेकवान्स जनास इन्द्र इति शेषः । जनासो
जनास्ते संबोध्यन्ते स इन्द्र एवांविध इति यावत् । अध्वर्यवे तत्कर्तृकप्रयोगार्थं सज-
नीयं स जनास ईसेतेनोपलक्षितं सूक्तं शस्यं शंसनीयमित्यर्थः । दृष्टान्तानुवा-
देन दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति । शास्त्रान्तरोत्पन्नस्य शास्त्रान्तरे संग्रहवा-
हुर्यं तच्छब्दार्थः । ॥ ५६ ॥ (३१)

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा

हिं दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३२)

“प्राचीनशाल औपमन्यवः” [छा० ५ । ११ । १] इत्य-
स्यामाख्यापिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं
श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत् “औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्त
इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वा-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्ते” [छा० ५ । १२ । १] इत्यादि ।
तथा समस्तोपासनमपि “तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वान-
रस्य भूधेव सुतेजाश्चक्षुर्विंशरूपः प्राणः पृथग्ब्रह्माऽऽत्मा संदेहो
बहुलो ब्रह्मस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ” [छा० ५ । १८ । २]
इत्यादि । तत्र संशयः । किमिहोमपथाऽप्युपासनं स्याद्व्य-
स्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैवेति । किं तावत्प्राप्तम् ।
प्रत्यवपवं सुतेजःप्रभृतिपूपास्त इति क्रियापदश्रवणात् “तस्मा-
त्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते” [छा० ५ । १२ । १]

उद्गीयाद्युपासनं तत्तदङ्गविकोपालम्बनं नेत्युक्तिप्रसङ्गेन वैश्वानरोपास्तिरपि तत्तदङ्ग-
विकोपालम्बना नेति साधयति । भूम्न इति । सैव हीत्यत्र तद्यत्तस्यमिति तच्छ-
ब्देन प्रकृतपरामर्शाद्विधैक्यमुक्तम् । अत्र तु तद्वदपेदे हेत्वभावादगतावेति मत्वा
व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रौतमुदाहरति । प्राचीनेति । तत्र मश्रमादि-
वचनरूपवाक्येन व्यस्तोपास्तिमुपन्यस्यति । व्यस्तेति । वैश्वानराधिकरणे व्याख्यातं
वाक्यमनुसृत्य समस्तोपास्तिं दर्शयति । तथेति । द्विविधामुपास्तिमधिकृत्योभयत्र
विविफलश्रुतिभ्यामेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह । तत्रेति । एकवाक्यवालाभेन सम-
स्तस्यैव वैश्वानरस्योपास्तिरित्युक्त्या वाक्यार्थभेदोरेवात्रापि चिन्तनात्पादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे वाक्यभेदः सिद्धान्ते तदैक्यमित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षार्थं विमृशति । किमिति ।
उद्गीयादिश्रुत्या संनिधिं बाधित्वोद्गीयाद्युपास्तीनां सर्वशाखासूपसंहारोक्तिवद्वापि
व्यस्तोपासनस्य विविफलयोः श्रुतेः समस्तोपास्तिरिति सिद्धिमाप्तं स्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा
विधेयत्वेति पूर्वपक्षमाह । प्रतीति । सुतमित्यभिप्रायस्य कण्डनस्य कर्मत्वात्तं सोम-
रूपम् । प्रसुतमासुतमित्यवस्थाविकोपापेक्षं तस्यैव विकोषणम् । सोमयागकरणसंपत्ति-
स्तव कुले दृश्यत इति यावत् । आत्मनो वैश्वानरस्येत्यादिवाक्यप्रकरणाभ्यां सम-
स्तोपासनाङ्गत्वेन तदन्तर्भावोऽपि व्यस्तोपासनानामन्यत्र पश्यति । मित्यमित्यादिना

इत्यादिकलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्युपासनानि स्फुरिति प्राप्तम् ।
ततोऽभिधीयते भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरो-
पासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येनास्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितु-
मर्हति न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा क्रतुपु-
दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विव-
क्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनाम् । नाप्येकदेशाङ्ग-
युक्तस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतद्भूमेव उपापानिति । तथा
हि श्रुतिर्भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयति । एकवाक्येतावंगमात् । एकं
हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्मकीयते ।
तथा हि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः पङ्क्त्यप्यो वैश्वा-
नरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना अव्यपतिं कैकेयं राजानम-
भ्याजगमुनिर्युपक्रम्यैकैकस्यपेरुपास्यं सुप्रभृतीनामेकैकं श्राव-
यित्वा “मूर्धा त्वेय आत्मन इति होवाच” [छा० ५ । १२ ।
२] इत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति । “मूर्धा ते
व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्यः” [छा० ५ । १२ । २]

प्रत्यवयवं विधिफलश्रुतेः स्वावश्येणापि विधानं कल्प्यं तेनोभयथोपासनं कार्य-
मिविभिन्नान्येवैवानि वाक्यानीत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवधार्य भूम्नो ज्यायस्त्वमिति
प्रविज्ञां व्याचष्टे । तत् इति । समस्वोपासनवद्व्यस्वोपासनमपीष्यतां तत्राऽऽह ।
नेति । तत्र दृष्टान्तमादाय विमज्जते । क्रतुवदिति । सामस्त्येनेत्येतत्सर्गिकोक्तिः ।
प्रयाजादीनां प्रत्येकमप्रयोगेऽपि नित्यादीनां किंचिद्गुणवदामपि प्रयोगोऽस्तीत्याशङ्क्य
काम्येषु नैवमित्याह । नापीति । सर्वाङ्गेपेव काम्यक्रवोरित्येवद्वैश्वानरोपासनस्यापि
समस्तस्यैव प्राधान्येनेष्टत्वेत्याह । तद्वदिति । हेतुं प्रश्नपूर्वकमेव व्याकरोति । कुत इति ।
साक्षान्ज्यायस्त्वोक्तिरष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । एकेति । वाक्यमकरणाभ्यामेकवाक्यत्वं
साधयति । एकं हीति । विहितानामपि व्यस्वोपासनीनां समस्वोपास्त्यन्तर्भावान्न
पृथकार्यवेति मत्वाऽऽह । तथा हीति । व्यस्वोपास्त्यपवादश्रुतेश्च समस्तस्यैवोपास-
नस्य ज्यायस्त्वमित्याह । मूर्धेति । समस्वोपासने वैफल्यान्न तस्य ज्यायस्त्वमित्याश-

इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति । पुनश्च व्यस्तोपासनं
व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्ये " स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमस्ति " [छा० ५। १८। १] इति भूमा-
श्रयमेव फलं दशयति । यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्र-
वणं तदेवं सत्पङ्क्तफलानि प्रधान एवाभ्युपगतानीति द्रष्टव्यम् ।
तथोपास्त इत्यपि प्रत्ययवयवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं
न व्यस्तोपासनविधानार्थम् । तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव
श्रेयानिति । केचित्तत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यापासं प्रतिष्ठाप्य
ज्यापस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत
इति कथयन्ति । तदयुक्तम् । एकवाक्येतावगतौ सत्या वाक्य-
भेदकल्पनस्यान्यादयत्वात् । " मूर्धो ते व्यपतिष्यत् " [छा०
५। १२। २] इति चैवमादिनिन्दाविरोधात् । स्पष्टे चोप-
संहारस्थे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्य-
त्वात् । सौत्रस्य च ज्यापस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणा-
भ्युपपद्यमानत्वात् ॥ ५७ ॥ (३२)

इत्याऽऽह । पुनश्चेति । व्यस्तोपासनेऽपि फलश्रवणमस्तीत्युक्तं तत्राऽऽह । यस्त्विति ।
व्यस्तोपास्तीनां प्रकरणवाक्याभ्यां समस्तोपास्त्यन्तर्भावेन प्रयाजदर्शपूर्णमासवदेकमयो-
गत्वे सिद्धे प्रधानतदङ्गफलानामथेवादगतानामेकीकरणेन समस्तोपास्तिरेव ध्यायसीत्याह ।
तदिति । प्रत्ययवयवमुपास्तिविविश्रुतेर्व्यस्तोपास्तिर्भातीत्युक्तमित्याहा इत्याऽऽह । तथेति ।
औपमन्यवाघवगरूपानुवादेन समस्तोपास्तिरेवात्र विवित्तिरेत्यर्थः । त्वपक्षमुपसं-
रति । तस्मादिति । एकदेशिव्याख्यामनूय दूषयति । केचित्त्विति । किलकारोऽ-
निच्छायाम् । एकवाक्यवामङ्गेन वाक्यभेदं कृत्वा व्यस्तोपासनान्यपि पृथग्विधीयन्ता-
मित्याहा इत्याऽऽह । मूर्धेति । अदोभययोपोक्षितः सिद्धान्वत्तद्वद्व्यस्तोपास्तिरेवैव
समस्तोपास्तिरेव वा पूर्वपक्षः स्थानाऽऽद्य इत्याह । स्पष्टे चेति । द्वितीयश्च तेषामुक्तो
वाक्योपक्रमस्य व्यस्तोपास्तिविरोधात्समस्तोपास्तिविध्यर्थं पराभिप्रायानुवादे सिद्धा-
न्तादविशेषादिति भावः । समस्तोपास्तिरेव कार्या न व्यस्तोपास्तिरित्यत्र किमपेक्ष्य
सौत्रं ज्यापस्त्ववचनं तत्राऽऽह । सौत्रस्येति । समस्तोपास्तेर्भाजवत्त्वोक्त्या व्यस्तोपा-
स्तेर्वाक्यतात्पर्याविषयत्वेनाप्राभाणिकत्वं द्योतयितुं सूत्रे भूम्नो ज्यापस्त्वमुक्तम् । अतः
समस्तोपास्तिरेव कार्येत्येकवाक्यता सिद्धेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ (३२)

१ क. ज. द. 'सर्वे' । २ क. द. अ. 'अनुविर्भातीति' । ज. 'अनुविता' । ३ क. ज. करपयः ।
४ द. अ. 'वाक्यव' । ५ क. ज. ट. 'वयम्' । ६ द. ज. 'न्यावचनम्' । ७ द. अ. ट. 'होरे स' ।
८ ज. ट. 'स्य ज्या' । ९ क. ख. 'पास्ति' । १० ट. द. 'खे वा स' । ११ क. तत्रायु' ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ (३३)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि भुक्तेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तस्योपासनं ज्याय इत्युक्तम् । अतः प्राज्ञा बुद्धिरन्यान्यपि भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्तस्योपाशिष्यन्त इति । अपि च नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते । वेद्यं हि रूपं विद्याया द्रव्यदैवतमिव यागस्य । वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते “ मनोमयः प्राणशरीरः ” [छा० ३ । १४ । २] “ कं ब्रह्म खं ब्रह्म ” [छा० ४ । १० । ५] “ सत्यकामः सत्यसंकल्पः ” [छा० ८ । १ । ५] इत्येवमादिषु । तथा “ एक एव प्राणः ” “ प्राणो वाव संवर्गः ” [छा० ४ । ३ । ३] “ प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ” [छा० ५ । १ । १] “ प्राणो ह पिता प्राणो माता ” [छा० ७ । १५ । १] इत्येवमादिषु । वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वम् । श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन्पक्षे गुणान्तरपरत्वान्नानर्थकम् । तस्मात्स्वपरशाखाविहितमेकवेद्यव्य-

भिन्नश्रुतीनामपि भुक्तेजस्त्वप्रभृतीनां समस्तोपासनं ज्यायश्चेत्तर्हि सर्वोपास्तीनामपि भिन्नश्रुतीनां समस्तोपासनं ज्यायः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नानेति । दहरविद्यादि-
ग्रहोपासनानि प्राणोपासनानि च वेद्याभेदादभिन्नानि वा शब्दादिभेदाद्विज्ञानानि वेति सदेहे पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षयपि । पूर्वस्मिन्निति । शाण्डिल्यविद्यादीनामभेदे हेत्वन्तरमाह । अपि चेति । तत्र सद्यष्टान्वं हेतुमाह । वेद्यं हीति । तत्र तत्र श्रुतिषु सत्यसंकल्प-
त्वादिगुणविशिष्टग्रहभेदाद्वेद्याभेदोऽपि नास्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मणः सिद्धत्वात्तदुपाधी मृदुणाज्ञामपि व्यक्तप्राज्ञाद्युक्तं वेद्यैकत्वमित्याह । वेद्यश्चेति । श्रुतिप्राज्ञात्वेऽपि ब्रह्म-
दाध्येयगुणश्रुतिभेदेऽपीति यावत् । ग्रहोपासनेषु वेद्याभेदेऽपि कथमग्रहोपासनेष्वित्य-
त्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । तदेकत्वेऽपि विद्यानानात्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य
रूपाभेदान्मेवमित्याह । वेद्येति । विद्यैक्यं चेदेकत्र विहितायास्त्वस्या नान्यत्र विधान-
मर्थवदित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतीति । ग्रहप्राप्तिफलसयोगस्योपास्यग्रहरूपमकृत्यर्थो-
पासनान्याभिन्विच्छिन्नप्रत्ययार्थमयःनचोदनार्थोऽथ ग्रहोपासनासामान्यायाश्चेत्यादिप्रत्यये
फलवमाह । तस्मादिति । शब्दादिभेदाद्विद्याभेदोक्त्या वाक्यार्थवीहेतोरैवात्रापि चिन्त-
नात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्ववद्विद्यैक्यम् । सिद्धान्ते तदयोगात्तन्नात्वंमिव सिद्ध-

पाश्र्वपं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याकात्स्न्यायेति । एवं प्राप्ते प्रति-
पद्यते नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका विद्या भिन्ना भवितुम-
र्हति । कुतः । शब्दादिभेदात् । भवति हि शब्दभेदः “वेद” “उपा-
सीत” “स कर्तुं कुर्वीत” [छा० ३।१४।१] इत्येवमादिः । शब्दभे-
दश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्ताच्छब्दान्तरे कर्मभेदः कृता-
नुबन्धत्वादिति । आदिग्रहणाद्गुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो
योजयितव्याः । ननु वेदेत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यज-
तीत्यादिवदर्थभेदः सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात् । अर्थान्त-
रासंभवाच्च । तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति । नैष दोषः । मनो-
वृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदोद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः । एक-
स्यापीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते ।

वत्कस्य सिद्धान्तयति । एवमिति । सूत्राक्षराणि योजयति । वेद्येति । रूपाभेदाद्वेदो-
क्तेर्भेदं विद्यानानात्वमित्याह । कुत इति । सौत्रहेतुमुक्त्वा शब्दभेदं विमज्जते । शब्दा-
दीति । तद्वेदेऽपि मा भूदुपास्तिनानात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । शब्देति । पुरस्तादिति
पूर्वतन्मोक्तिः । भिन्नभावार्थविषयः शब्दः शब्दान्तरम् । यथा यजति ददाति जुहोतीति ।
तस्मिन्सति कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वाद्भात्वर्थावच्छेदे भिन्नभात्वर्थावच्छिन्नतया विधे-
र्भेदादित्यर्थः । शब्दान्तराधिकरणं तु सर्वेवेदान्तप्रत्ययाधिकरणेऽनुक्रान्तम् । सौत्र-
मादिशब्दं व्याकरोति । आदीति । गुणादयोऽपीत्यादिग्रहणेन संयोगरूपसमारूपादयो
गृह्यन्ते । तत्तत्प्रकरणोक्तगुणजातविशिष्टोपास्यरूपभेदात्प्रतिविष्टं फलभेदान्नामधेयभेदा-
त्कौण्डपायिवत्कलोपसंहारस्याशङ्क्यानुष्ठानत्वाच्च विद्यानानात्वमित्यर्थः । सत्यपि शब्द-
भेदेऽनुबन्धभेदाभावाच्च विद्या भिन्नोति शब्दभेदमाक्षिपति । नन्विति । वेदोपासीते-
त्यादिशब्दानां कजिज्ञाने कश्चिद्विज्ञानमित्यर्थभेदमाशङ्क्य ज्ञानस्याविधेयत्वाद्विधीय-
मानमुपासनमेवेत्याह । अर्थान्तरेति । अनुबन्धभेदाभावे फलितमाह । तदिति ।
क्रियात्वाविशेषेऽपि यागदानहोमानामवान्तरभेदवद्वेदोपासीतेत्यादीनां मनोवृत्तित्वा-
विशेषेऽपि तत्तत्प्रकरणेष्टुपतिशिष्टवत्तद्गुणविशिष्टवैयर्थ्यरूपभेदाद्विशिष्टोपास्यनुबन्धो
भिद्यत इत्याह । नेत्यादिना । गुणानामपि ब्रह्मोपास्यो व्यवस्थानान्नानुबन्धभेद इत्या-
शङ्क्य वस्तुनिष्ठत्वाभावादुपास्तित्वाक्त्यानां तत्तत्फलाय कचित्केनाभिद्रुणेन विशिष्टब्र-
ह्मोपास्यविधेरनुबन्धभेदः स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह । एकस्यापीति । ब्रह्मण्युक्तं न्यायं

१ क. ड. अ. “दाद्विद्या” । २ क. ड. घ. “स्यापि ईश्वर” । ३ क. ख. ठ. ड. शीघ्रं दे ।
४ ठ. “स्ये” । ५ ठ. ड. “भिन्नतेति” ।

तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्याद्गुणोऽन्य-
 उपासितव्योऽन्याद्गुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे सति
 विद्याभेदो विज्ञाप्यते । न चात्रैको विद्याविधिरितरे गुणविधय इति
 शक्यं वक्तुम् । विनिर्गमनायां हेत्वभावात् । अनेकत्वाच्च प्रति-
 प्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः । न चास्मि-
 न्नक्षे समानाः सन्तः सत्त्वर्कमादयो गुणा असकृच्छ्रावितव्याः ।
 प्रतिप्रकरणं चेदंकामेनेदमुपासितव्यमिदंकामेन चेदमिति नैरा-
 कारूप्यावगमानैकवाक्यतापत्तिः । न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव
 समस्तचोदनाऽपराऽस्ति यद्वलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्पवपवोपा-
 सनानि भूतैकवाक्येतामिषुः । वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे
 सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञापमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रति-
 ज्ञाप्यते । तस्मात्सुषूच्यते नाना शब्दादिभेदादिति । स्थिते चैत-
 स्मिन्नधिकरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥५८॥ (३३)

प्राणेऽपि दर्शयति । तथेति । प्रतिप्रकरणं गुणभेदोक्तौ फलितमाह । एवमिति ।
 यत्तु श्रुतिनानात्वं गुणान्तरपरमिति तद्वृषयति । न चेति । गुणान्तरविधिपरत्वे
 वाऽप्राप्तानेकगुणपरतया वाक्यभेदान्न युक्त्यं व्यवस्थेति दोषान्तरमाह । अनेकत्वाच्चेति ।
 विद्यैक्ये सत्येकत्रोक्तानां गुणानामन्यत्रोक्तिरयुक्ता षौरुक्त्यात् । विद्याभेदे तु भेदं
 विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय पुनरुक्तिसंभवादवोऽपि विद्यानानात्वमित्याह । न चेति ।
 तत्रैव हेत्वन्तरमाह । प्रतीति । सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति सर्वेष्वात्मस्वन्नमार्त
 जयतीमालोकानित्यादिफलसंयोगभेदादाकाङ्क्षाभावादेकवाक्यत्वायोगाद्विद्यानानात्व-
 मित्यर्थः । यत्तु पूर्व्यायेन संमत्तोपास्तेन्यायस्त्वमुक्तं तत्प्रत्याह । न चेति । अत्रेति
 शाण्डिल्यादिविधोक्तिः । यत्तु वेद्यैक्याद्विद्यैक्यमिव तत्राऽऽह । वेद्येति । सर्वगुणा-
 नुपसंहृत्य प्रत्ययकर्तुरधिकारिणोऽसंभवान्न विद्यैक्यमित्यर्थः । शब्दादिभेदकृतं विद्याभे-
 दमुपसंहरति । तस्मादिति । शब्दादिभेदाद्विद्याभेदे सति कथं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे
 विद्यैक्यमुक्तं तत्राऽऽह । स्थिते चेति । शब्दादिभेदाद्विद्याभेदे सिद्धे सति सर्वशाखाग-
 तवत्तद्वत्तज्ज्ञानं प्राणज्ञानं च भिन्नमेवेति शङ्किते सर्ववेदान्तैर्वर्गे तद्विज्ञानमेकमित्युक्तमतोऽ-
 स्याधिकरणस्य पादादावेवाऽऽधिकी संगाविरज तु प्रसङ्गादुक्तमित्यर्थः ॥५८॥ (३३)

१ घ. 'दाद्वेद्यमे' । २ क. ड. ज. अ. 'गमनहे' । ३ ड. अ. 'न गुणवि' । ४ क. घ. ड.
 ज. अ. ट. 'कामत्वाद्' । ५ क. ड. छ. अ. 'कथता ययुः' । ६ अ. 'तामीयुः' । ७ क. अ. 'ते त्वेत'
 ८ ड. ड. 'ते चाप्रा' । ९ ड. ड. जैव । १० क. छ. ड. 'प्रत्योपा' । ११ क. छ. ड. ड. 'गिद्व्य-
 विद्यादि' । १२ क. छ. ड. ड. 'दे क' । १३ छ. ड. ड. 'न्तगतं' । १४ क. 'गैतत' ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ (३४)

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते किमासायिच्छया समुच्चयो विकल्पो वा स्यात् । अथ वा विकल्प एव नियमेनेति । तत्र स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किञ्चित्कारणमस्ति । ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते । नैव दोषः । नित्यताश्रुतिर्हि सत्र कारणं नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयनियमः । नापि विकल्पनियमः । विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् । पारिशेष्याद्याधाकाम्यमापद्यते । नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः । तथा हि “मनोमयः प्राणशरीरः” [छा० ३ । १४ । २] “कं द्रव्यं खं ब्रह्म” [छा० ४ । १० । ५] “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” [छा० ८ । १ । ५] इत्येवमाद्यास्तुल्यवदीश्वरप्राप्तिकला लक्ष्यन्ते । नैव दोषः । समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते विकल्प

विद्याभेदमुक्त्वा तदनुष्ठानभेदं वदन्नादावहं ग्रहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमाह । विकल्प इति । अहं ग्रहोपासनान्यधिकृत्य याथाकाम्यविकल्पयोर्विद्यानानात्वसाम्यादधिकरणसंगतिगर्भं संशयमाह । स्थित इति । अहं ग्रहोपास्तीनां विकल्पेनानुष्ठानोक्त्या वाक्यार्थद्वैतेरेवोक्तेरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्वेच्छया प्रवृत्तेरनुष्ठाननियमः । सिद्धान्ते ब्रीह्यादिष्विव वज्रियदिरिति मत्वा याथाकाम्येनानुष्ठानमिति पूर्वपक्षायिष्यन्नास्ती समुच्चयनियमं निरस्यति । तत्रेति । उपासनानां भिन्नत्वेऽपि समुच्चयनियमे नियमो युक्तो नित्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदिति शङ्कते । नन्विति । उपास्तीनां काम्यत्वान्मैव धित्याह । नेत्यादिना । अग्निहोत्रादिषु समुच्चयस्त्वनेत्युक्तः । तर्हि किमिति विकल्पनियमो नाऽऽश्रीयते तत्राऽऽह । नापीति । समुच्चयविकल्पयोर्नियमायोगादिच्छयाऽन्यतरौऽङ्गीकर्तव्य इत्याह । पारिशेष्यादिति । यथा ब्रीहिभिरेव पुरोडाशे सिद्धे यथा न समुच्चयन्ते कृतकरणत्वप्रसङ्गात् । तथाऽत्रापि ब्रह्मप्राप्तिकलमविशिष्ट तदेकैवोपासनेन कृतं चेन्नावकाशः समुच्चयस्येति शङ्कते । नन्विति । तदेवाविशिष्टफलत्वं स्पष्टयति । तथा हीति । काम्यदर्शपूर्णमासस्योविष्टोमादिवत्फलभूमार्पिनः समुच्चयः स्यादित्याह । नेत्यादिना । विकल्पसमुच्चयनियमनिवृत्तिफलमुपसंसृत्य सिद्धान्तसूत्रमवधार्य प्रविज्ञा विप्रजते । तस्मादित्यादिना । उक्तेऽर्थे प्रश्नपूर्-

एवाऽऽसां भवितुमर्हति न समुच्चयः । कस्मात् । अविशिष्टफल-
त्वात् । अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणम् । एकेन
चोपासनेन साक्षात्कृत उपोस्ये विषय ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकम् ।
अपि चासंभवं । साक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतु-
त्वात् । साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः
“ यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति ” [छा० ३ । १४ ।
४] इति “ देवो भूत्वा देवानप्येति ” [वृ० ४ । १ । २]
इति चैवमाद्याः । स्मृतयश्च “ सदा तद्भावभावितः ” [भ०
गी० ८ । ६] इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्या-
नामन्यतमामादाय तत्परः स्याच्चावदुपास्यविषयसाक्षात्करणेन
तत्फलं प्राप्तमिति ॥ ५९ ॥ (३४)

**काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेन्न
वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ (३५)**

अविशिष्टफलत्वादित्यस्य प्रत्युदाहरणम् । यामु पुनः काम्यासु

वैकं हेतुमादाय व्याचष्टे । कस्मादित्यादिना । ध्येयसाक्षात्कारार्थमेव समुच्चयाङ्गी-
कारे का क्षतिस्तत्राऽऽह । एकेनेति । अभीष्टफलपातित्वाच्च समुच्चयोऽत्र नास्ती-
त्याह । अपि चेति । उपास्तेरदृष्टद्वारा यागादिवत्फलोपायत्वोपपत्तेरुपास्यसाक्षात्का-
रापेक्षैव नास्तीत्याशङ्क्याहं ग्रहोपास्तीनां साक्षात्कारसोध्यफलं तथाश्रुतेरित्याह ।
साक्षादिति । यस्योपासकस्याद्धा साक्षादुपास्यं स्यान्न विचिकित्सा संशयोऽस्ति
प्रामुख्यमहं फलं न वेति तस्य ब्रह्माप्तिः स्यादित्यर्थः । देवो भूत्वा जीवन्नेव साक्षा-
त्कारेण देवभावमनुभूय पविते देहे देवानप्येति प्राप्तेरित्यर्थः । न चाविशिष्टफलत्वे
फलमूपार्थिनः समुच्चयानुष्ठानमुपास्यसाक्षात्कारे तन्निमित्तं तत्प्राप्तौ च विशेषाभावादि-
त्याशयेनोपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५९ ॥ (३४)

अहं ग्रहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमुक्त्वा प्रवीकोपास्तीनां तत्प्रकारमाह । काम्या-
स्त्विति । अहं ग्रहाण्यकर्मोद्भाववद्भानि च मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमादीन्यभ्युदय-
फलान्युपासनानि विषयस्तेषु किं विकल्पनियमो यापाकाम्यं चेत्युभयोपपत्त्या संशये
प्रवीकोपास्तीनामुपासित्वाद्ग्रहं ग्रहोपास्त्वित्वाद्विकल्पनियमे प्राप्ते तद्वेपरित्यमाह । अवि-
शिष्टेति । अत्र प्रवीकोपासित्वेषु पूर्ववैपरीत्येनानुष्ठानस्य यापाकाम्योक्त्या वाक्यार्थ-
धीहेतरेव कथनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मादिष्विवानुष्ठाननियमसिद्धिः ।
सिद्धान्ते फलवशादतन्नियतिरित्यङ्गीकृत्य सूत्राक्षराणि योजयति । यास्त्विति । स

विद्यासु “ स य एतेमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं
रोदिति ” [छा० ३।१५। २] “ स यो नाम ब्रह्मे-
त्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्यं यथाकामचारो भवति ”
[छा० ७।१।५] इति चैवमाद्यासु क्रियावददृष्टेनाऽऽ-
त्मनाऽऽत्मीयं फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा नास्ति । ता
यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्पूर्वहेत्वभावात् । पूर्वस्यावि-
शिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोर्भावात् ॥ ६० ॥ (३५)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषूपद्वीधादिषु य आश्रिताः प्रत्यया वेदनपविहिताः किं
ते समुच्चीयेरान्किंवा यथाकामं स्युरिति संशये यथाश्रयभाव
इत्याह । येयैवैयामाश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्त्येवं प्रत्यया
अपि । आश्रयतत्त्वत्वात्प्रत्ययानाम् ॥ ६१ ॥

यः कश्चिदेवं वायुं दिशां गोत्वेन कल्पितवानां वत्सं वेद नासी पुत्रमरणनिमित्तं रोदं
रोदनं रोदिति लभते किंतु नित्यमवियुक्तवत्सादिगुणोपासनार्थात्स्वप्नो भवतीत्यर्थः ।
अहंमद्दोषास्तिषु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिरिति मत्वा विशिनष्टि । साक्षादिति ।
विमवान्युपासनानि याथाकाम्येनानुष्ठेयान्यविरुद्धमित्तफलत्वाच्चिन्ताम्येतिष्टोमादिवदिति
भावः ॥ ६० ॥ (३५)

प्रतीकोपास्तीनामनुष्ठानक्रममुक्त्वाऽङ्गावबद्धोपास्तीनां क्रमं निरूपयित्वा पूर्वपक्ष-
माह । अङ्गेष्विति । अधिकरणस्य विषयं वक्तुमङ्गेष्विति पदं न्याचष्टे । कर्मेति ।
तदाश्रितोपासनानि विषयत्वेन दर्शयति । य इति । अङ्गद्वारा क्रतुसंबन्धात्फलसं-
निकर्षाच्च संशय इत्याह । किं त इति । तन्निर्धारणानियमाधिकरणे पुरुषार्थत्वमङ्गो-
पास्तीनामुक्तमिह सत्यपि पुरुषार्थत्वे समुच्चये मोनं नेत्युच्यते । अङ्गोपास्तीनामङ्गव-
त्समुच्चयनियमः किंवा प्रतीकदृष्टिवचायाकाम्यमिति संशयमनूय पूर्वोधिकरणवचथा-
रुच्यनुष्ठानं नेति पूर्वपक्षयति । इति संशय इति । अत्र चाङ्गोपास्तिषु यथावृच्य-
नुष्ठानोक्त्या वाक्यार्थैर्वासाधनस्यैव चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे समुच्चयानुष्ठाना-
त्फलबाहुल्यासिद्धिः । सिद्धान्ते समुच्चयस्यापामाणिकत्वात्तथाऽनुष्ठाने फलबाहुल्यायो-
गाद्यथावृच्यनुष्ठाने प्रवृत्तिसौकर्यमित्युपेत्य पूर्वपक्षसूत्रं योजयति । पथेति । अङ्गाश्रि-
तोपासनानि नियमेन क्रतौ समुच्चित्यानुष्ठेयानि नियमेन समुच्चोयमानाङ्गाश्रितत्वात्तदा-
श्रितोपाङ्गवदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

१ द. अ. 'मेव वा' । २ द. अ. 'स्य का' । ३ द. अ. तत्तत्फल । ४ द. अ. 'स्वादादि' ।
५ द. ज. अ. 'थेया' । ६ ख. ट. द. मानानेत्यु । ७ क ख. ट. द. 'शानात्फल' ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

यथा वाऽऽश्रयाः स्तोत्रादप्यसिषु शिष्यन्त एवमाश्रिता
अपि प्रत्ययाः । नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोद्धानां तदाश्रयाणां
च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

" होतृपदनाद्धेवापि दुरुद्धीतमनुसमाहरति " [छा० १ ।
५ । ५] इति च मणवोद्गीथेकत्वविज्ञानमाहात्म्योद्घाता स्वकर्म-
ण्युत्पत्तये क्षतं होत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदि-
तस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंबन्धसामान्यात्सर्ववेदोदित-
प्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शनम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तर्भोकारं वेदत्रयसाधारणं श्राव-

इतश्चाङ्गोपास्वीनां समुचित्यानुष्ठानमित्याह । शिष्टेश्चेति । किष्टिः शासनं
विधानं तस्या विशेषामावाद्धानां प्रत्ययानां च समुच्चयनियम इत्यर्थः । सूत्रस्याक्षरो-
त्पमर्थमाह । यथा 'वेति । तस्यैव वात्पर्यार्थमाह । नेत्यादिना ॥ ६२ ॥

इतश्चोपासनानि समुचित्यानुष्ठीयेरमित्याह । समाहारादिति । समाहरणं समवा-
करणं त्वस्य संधानं समाहारस्त्वस्माद्विज्ञातसमुच्चयो गम्यवे प्रत्ययानामिति योजना ।
यः मणवो ब्रह्मवृत्तानां स ऋन्देशानामुद्गीथः । यश्च वेद्यामुद्गीथः स मणवोऽन्येषामिति
मणवोद्गीथयोरेकत्वेन यदुपासनमुद्राद्या कृत्वं तत्फलवादिवाक्यं सूत्रं व्याकर्तुमनुवदति ।
होतृपदनादिति । होतृः सदनं स्थानं होता यत्रस्थः संसावि ऋद्धोतृपदने चेन ये
होत्रं कर्म उत्सृज्यते । तवः सम्यगनुष्ठिताद्दुरुद्धीतं दुष्टं यदुद्गानं स्वरव्यञ्जनादिप्रमादाद्-
द्रात्रा कृत्वं वदप्युद्गाता वेनेक्यविज्ञानेनानुसमाहरति प्रतिसंधात्येव क्षतमिव वैद्य
इत्यर्थः । वाक्यस्याभीष्टमर्थं कथयति । मणवेति । तथाऽपि प्रकृते क्रियायां वदाह ।
इति ब्रुवन्निति । वेदत्रययुक्तमणवोद्गीथयोरेक्यज्ञानस्येष्टकां फलं ब्रुवाणः सर्ववेदस्थानां
प्रत्ययानां सर्वत्रोपसंहारं समुच्चयं सूचयति । सर्वोपासनेषु वेदान्तवरोक्तप्रत्ययस्य वेदा-
न्तवरोक्तपदार्थेन संबन्धस्य समानत्वादिवि योजना ॥ ६३ ॥

अकारस्योपास्यस्य साधारण्यादप्युपासनानां साधारण्यं समुचित्यानुष्ठानमिति
हेत्वन्वरमाह । गुणेति । विद्यागुणमित्यस्य व्याख्या विद्याश्रयमिति । विद्योद्गीथविद्या ।

यति “ तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्प्राश्रयपत्योमिति शंस-
त्योमित्युद्गायति” [छा० १। १९] इति च । ततश्चाऽऽश्रयसाधा-
रण्यादाश्रितसाधारण्यमिति सिद्धदर्शनमेव । अप वा गुणसाधा-
रण्यश्रुतेश्चेति । यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसा-
धारणा न स्युर्न स्यात्ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः । ते
सूत्रीयादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः
श्राव्यन्ते । ततश्चाऽऽश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपास-
नानां भवितुमर्हति । कुतः । तत्सहभावाश्रुतेः । यथा हि त्रिवेदे-
विहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते “ ग्रहं वा ष्ठीत्वा
चमसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तोत्रमनुसंसति प्रस्तोतः साम
गाय होतरेतद्यज ” इत्यादिना । नैवमुपासनानां सहभावश्रुति-
रस्ति । ननु प्रयोगवचन एषां सहभावं शोषयेत् । नेति ब्रूमः ।
पुरुषार्थत्वादुपासनानाम् । प्रयोगवचनो हि कर्त्तव्यानामुद्गीथा-
दीनां सहभावं शोषयेत् । उद्गीथाद्युपासनानि कर्त्तव्यांश्रयाण्यपि

तेनेत्योकारोक्तिः । त्रयी विद्या वेदत्रयविहितं कर्मेत्यर्थः । अन्यत्रमुखेन व्याख्यामुपसं-
हरति । ततश्चेति । आश्रयसाधारण्ये सत्याश्रितसाधारण्यमन्यस्तमेवाऽऽश्रयसाधार-
ण्याभावे सत्याश्रितसाधारण्यभावकूपव्यतिरेकव्याख्यायाः द्रष्टव्यं सूत्रमादत्ते । अथ
वेति । व्यतिरेकेण सूत्रं योजयति । यदीति । उद्गीथादीनामपि त्रिं साधारण्यं मा
भूषन्नाऽऽह । ते त्विति । गुणेन सहैव गुणिनः प्रत्ययस्याऽऽगमनं सूच्यत इति
फलितमाह । ततश्चेति ॥ ६४ ॥

यस्मिन्मुपासने यस्याभिरुचिः स तदनुविष्टति सर्वोपासनसमुच्चये तु न मान-
मिव सिद्धान्तयति । न वेति । तत्र वाकारार्थमाह । नेत्यादिना । भज्यर्हं
व्याचष्टे । न यथेति । प्रश्रुपूर्वकमवशिष्टमादाय व्याकरोति । कुत इति । निय-
मेन समुच्चयमानाद्वाश्रयत्वादित्युक्तत्वाऽनुमानविद्या शङ्कते । नन्विति । निमग्नो-
पासनानि न कर्तव्यं समुच्चयानुष्ठेयान्यद्वाश्रितत्वे सति भिन्नफलत्वादोद्देशना-
दिवदिति भावाऽऽह । नेतीति । उक्तमेव व्यक्तीकरोति । प्रयोगेति ।

१ द. अ. ट. “वेदीति” । २ क. द. अ. “ति स्तुतम्” । ३ घ. ज. ट. सामानि । ४ द. अ.
एवाऽऽसं तं । ५ द. अ. प्रापयति । ६ द. अ. प्रापयति । ७ क. द. अ. अ. “नि तु अ” । ८ क.
द. ज. अ. “सङ्गति” ।

गोदोहनादिवत्पुरुषार्थनीत्यवोचाम “पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्”
[अ० सू० ३ । ३ । ४२] इत्यत्र । अयमेव चोपदेशाश्रयो
विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपासनानां यदेकेषां कत्वर्थ-
त्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति । परं च लिङ्गद्वयमकारणमुपासन-
सहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात् । न च प्रतिमयोगमाश्रयका-
रूप्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यम् । अत-
स्त्वमुक्तत्वादुपासनानाम् । आश्रयतन्त्राण्यपि उपासनानि काम-
माश्रयाभावे मा भूवन् त्वाश्रयसहभावेन सहभावनियममर्हन्ति
तत्सहभावाश्रितेरेव । तस्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुशीयेरन् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ (३६)

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम् “ एवंविद्ध वै ब्रह्मा
यज्ञं यजमानं सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षति ” [छा० ४ । १७ ।
१०] इति । सर्वप्रत्ययोपसंहारे हि “ सर्वे सर्वविदः ” इति

शिष्टेऽप्युक्तं विधत्तयति । अयमेवेति । समाहारादुपसाधारण्यश्रुतेऽप्युक्तं दूषयति ।
परं चेति । यदर्थवादसामर्थ्यं तदन्यतः प्राप्तस्यावधोत्तरं न चेदोपासनानां समुच्चये
प्राप्तकमस्तीत्यर्थः । गुणसाधारण्येत्यादौ व्यतिरेकव्याख्यानं प्रत्याह । न चेति ।
उपासनानामाश्रयमावैऽपि सत्त्वाभावे कथमाश्रयतन्त्रत्वं तत्राऽऽह । आश्रयेति ।
इदमेवाऽऽश्रितानामाश्रयतन्त्रत्वं यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नास्तीति । न तु तत्र वृत्तिरेव
नावृत्तिरिति कामानामनित्यत्वात्तदुपबन्धोपास्तीनामपि तथात्वान्नित्यसंयोगविरोधादि-
त्यर्थः । अङ्गोपास्तीनामङ्गवदसमुच्चये प्रतीकदृष्टिवद्यथारुच्यनुष्ठानमित्युपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ ६५ ॥

किंच विदुषा ब्रह्मणाऽन्येषामृत्विजां पाल्यत्वोक्तेरपि न सर्वविज्ञानोपसंहारधी-
रित्याह । दर्शनाच्चेति । सूत्रं विमज्जते । दर्शयतीति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे
व्याहृतिहोममायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेवंवित्त्वं ब्रह्मणोऽभीष्टं कथं वावता विवक्षितानु-
पसंहारस्त्वत्राऽऽह । सर्वेति । अस्ति च तेनेवरेषामृत्विजां पाल्यत्वकीर्तनं तेन प्रत्यया-

न विज्ञानवता ब्रह्मणः परिपाल्यत्वमितरेषां संकीर्त्येत । तस्मा-
द्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति ॥ ६६ ॥ (३६)
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ
श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अपेक्षानीमोपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवा-
नुप्रविशत्याहोस्विस्त्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांस-
मानः सिद्धान्तेनैव सावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽत इति । अस्माद्वे-
दान्तविहितादात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बाद-
रायण आचार्यो मन्यते । कुत एतदवगम्यते शब्दादित्याह ।

नुपसंहारधीरिति शेषः । अनुमानासिद्धाच्च सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । यापा-
काम्यं व्याचष्टे । समुच्चयो विकल्पो वेतीति ॥ ६६ ॥ (३६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवद्दानन्दज्ञान-
विरचिते शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३॥

कर्माङ्गैः सङ्गिर्विधोक्तिमसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषार्थ-
इति । परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधार्य तासां कर्मानपेक्षाणामेव
पुरुषार्थसाधनत्वमवसरमाप्तौ निरूप्यते । तत्र कर्मानपेक्षाणामपूर्वा का नामेतिकर्तव्यता
न हि तां विना कारणवेत्याशङ्क्य यज्ञादयः श्रवणादयः शेषदमादयश्च विद्योत्पत्त्यु-
पयोगिन्य इतिकर्तव्यता निरूप्यन्ते तदभिप्रेत्याऽऽह । अपेति । फलभेदाभेदौ
विना न विद्याभेदाभेदौ न च तौ विना गुणोपसंहारानुपसंहारौ तेन प्रागेव विद्यानां
पुनर्भेदेतुल्ये स्थिते प्रथममोपनिषदमात्मज्ञानमधिकृत्य वादिविमतपत्त्या संशयमाह ।
ओपनिषदमिति । अनेन चाऽऽत्मज्ञानविशेषणेन शास्त्रश्रुतिसंगतिरुच्यते । सिद्धे
फलवत्त्वे स्वतन्त्रमेवेदं फलवदिति साधनादध्यायपादसंगती । पूर्वपक्षे समुच्चयपक्षसिद्धिः ।
सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञानस्य कैवल्यसाधनत्वेति मत्वा पूर्वपक्षमग्रे दर्शयिष्यन्नाहौ
सिद्धान्तमाह । सिद्धान्तेनेति । सूत्रस्था प्रविज्ञां योजयति । अस्मादिति । तत्र
प्रमाणं पृच्छति । कुत इति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह । शब्दादित्याहिति । प्रमाणं

१ क. संकीर्त्येत । २ क. द. अ. "ति । अतोऽस्या" । ३ द. "इति" । ४ स. "द्विविधो" ।
५ क. स. द. अ. उ. द. शमा । ६ द. "द अस्म" । ७ द. अ. "गतिः । पू । ८ द. अ. "त्यस्य
सा" । ९ द. अ. "शेषमा" ।

तथा हि “ तरति शोकमात्मवित् ” [छा० ७ । १ । ३]
 “ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुण्ड० ३ ।
 २ । ९] “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” [तै० २ । १ । १]
 “ आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
 ह्येऽथ संपत्स्ये ” [छा० ६ । १४ । २] इति । “ य आत्माऽ-
 पहतपाप्मा ” [छा० ८ । ७ । १] इत्युपक्रम्य “ स सर्वोऽथ
 लोकानाप्नोति सर्वोऽथ कामान्पस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति ”
 [छा० ८ । ७ । १] इति । “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ”
 [वृ० २ । ४ । ५] इत्युपक्रम्य “ एतावदरे खल्वमृतत्वम् ”
 [वृ० ४ । ५ । १५] इत्येवंजातीयका श्रुतिः केवलाया विद्यायाः
 पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति ॥ १ ॥
 अपान्ने मत्पवतिष्ठते—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनाऽऽत्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि ग्रीहिप्रोक्षणादि-
 बद्धिपयद्वारेण कर्मसंबन्धयेव । इत्यतस्तत्स्थिक्त्वमतमयोजन

विवृणोति । तथा हीत्यादिना । सगुणब्रह्मज्ञानस्यापि स्वावक्येण पुनर्भेदहेतुवेति वक्तुं
 बद्धिपयां श्रुतिमाह । य आत्मेति । निर्गुणोविद्याविषयं वाक्यान्तरमाह । आत्मेति ।
 उक्तश्रुतिषु विद्याफलयोः साध्यसाधनत्वं न भावीत्याशङ्क्य तयोरेकपुरुषसंबन्धसा-
 मर्थ्यादेव बद्धिरित्याशयेनाऽऽह । केवलाया इति ॥ १ ॥

पूर्वपक्षमवतारयति । अथेति । सिद्धान्तोक्त्यनन्तरमात्मज्ञाने विषये फलश्रुति-
 मधिकृत्य भाषासकृद्व्याख्यायार्थः । पुरुषार्थवाद इत्यत्रार्थग्रहणं तन्नेपोपात्तं तेन
 पुरुषार्थार्थवाद इति द्रष्टव्यम् । तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गकृद्द्वारा प्रयोगविधिनाऽऽदेयमा-
 दीयमानकर्माङ्गकर्माश्रयेण शास्त्रसिद्धत्वाद्यजमानसंस्काराजनादिवदिति मत्वा शेष-
 त्वादित्येष्टाच्चेति । कर्तृत्वेनेति । तत्त्वज्ञानं प्रयोगविधिनाऽऽदेयं साध्यफलोक्ति-
 कान्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वात्पूर्णमयीत्वादिवदिति प्रयोगः । स्वतन्त्रफलस्य कथं प्रोक्षणा-
 दिवत्कर्माङ्गवेत्याशङ्क्य पुरुषार्थवाद इत्यस्यार्थमाह । इत्यत इति । वेदार्थविज्ञा-
 सायां तत्त्वनिर्णयार्थं संज्ञादिष्वेवमासौ गुरोरग्रे शिष्येण दर्शनीयो गुरुणा च तज्जि-

आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः साऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते
 यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स
 पापं श्लोकं शृणोति । यदाङ्गे चक्षुरेव श्रानृव्यस्य वृद्धे । यत्प्रया-
 जानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतच्चक्षस्य क्रियते वर्म यजमानस्य
 श्रानृव्याभिभूत्यै" इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादः । तद्वत् ।
 कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्याऽऽत्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्य-
 तमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते । कर्तृद्वारेण वाक्या-
 त्तद्विज्ञानस्य क्रतुसंबन्ध इति चेत् । न । वाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः ।
 अव्यभिचारिणा हि केनचिद्वारेणानारभ्याधीतानामपि वाक्यनि-
 मित्तः क्रतुसंबन्धोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारं लौकि-
 कवैदिककर्मसाधारण्यात् । तस्मान्न तद्वारेणाऽऽत्मज्ञानस्य क्रतु-
 संबन्धासिद्धिरिति । न । व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽ-
 न्यत्रानुपयोगात् । न हि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं लौकिकेषु कर्म-

रासेन तत्त्वमाविष्करणीयमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनिग्रहणं न प्रति-
 पक्षतया शिष्यस्य उदयोमात् । फलश्रुतेरर्थवादत्वे सूत्रितं दृष्टान्तं व्याचष्टे ।
 यथेति । पर्णमयीद्रव्ये यजमानस्याञ्जनादिसंस्कारे प्रयाजादिकर्मसु च क्रमेण
 फलश्रुतीराह । यस्पेत्पादिना । सा च फलश्रुतिर्न फलपरा फलवत्क्रतु-
 र्ध्वत्वात्पण्येतादेः फलक्षेपत्वायोगात् । अतः साऽर्थवाद एवेति पर्णमयीत्वाविक-
 रणे समर्थितम् । यथाऽऽत्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादित्याह । तद्वदिति ।
 विनियोजकमानामावादात्मवियोऽमङ्गत्वाच्च फलश्रुतिर्नार्थवाद इति शङ्कते । कथ-
 मिति । प्रकरणादिना क्रतुसंबन्धेऽपि जुहूद्वारा पर्णमयीत्वस्य वाक्यात्क्रतुसंबन्धव-
 दात्मवियोऽपि कर्तृद्वारा वेदान्तवाक्यात्क्रतुसंगतिरिति पूर्ववाचाह । फलैवेति ।
 सिद्धान्ती दूषयति । नेति । तदेव विवृणोति । अव्यभिचारिणेति । जुहूवदात्मज्ञाने
 कर्तृवाव्यभिचारि द्वारमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्तेति । तस्य व्यभिचारित्वे फलितमाह ।
 तस्मादिति । किं देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्मोद्भूतत्वं विनियोजकामावाप्तिरस्यवे किं
 वाऽपहृतपाम्पत्वादिविशेषितसंसार्यात्मविषयौपनिषदज्ञानस्येति विकल्प्याऽऽद्य पूर्व-
 वादी दूषयति । नेति । तस्य विषयद्वारा तेष्वनुप्रवेशान्न कर्मोद्भूतत्वं निषेद्धं शक्यमि-
 त्यर्थः । लौकिककर्मणोऽपि कर्मत्वाद्वैदिककर्मवत्कर्तृद्वारेणातिरिक्तज्ञानापेक्षेति कर्तुः
 साधारण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । सर्वेति व्यतिरेकज्ञानाज्ञानयोरित्यर्थः ।

१ ट. आशङ्कते । २ क. ज. व. "न तद्वि" । ३ क. ड. व. "स्य वास्यात्क्रतु" । ४ ड. व.
 वाक्यमिति । ५ ट. "कदा" । ६ ड. ज. व. "मनेज्ञा" । ७ ठ. ड. "तिरि" ।

सूपयुज्यते । सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः । वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् । नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् । न । मिषादिसंस्मृचितस्य संसारिण एवाऽऽत्मनो द्रष्टव्यत्वोपदेशात् । अपहतपाप्मत्वादि विशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि यच्च जगत्कारणं तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति । सत्यं प्रसाधितं तस्यैव तु स्थूणानिखननवत्फलद्वारेणाऽऽक्षेपसमाधाने क्रियेते दाढ्यापि ॥ २ ॥

चाहिं वैदिकान्यपि कर्माणि कर्मत्वादितरवन्न व्यतिरेकज्ञानापेक्षाणित्याशङ्क्याऽऽह । वैदिकेष्विति । कारीर्यादिनिवृत्त्यर्थं देहपापेत्यादिविशेषणम् । द्वितीयमोशङ्कते । नन्विति । अनुपयोगित्वाद्विरोधित्वाच्च तस्यै न क्तवङ्गवेति भावः । क्तवपेक्षितं रूपं हित्वाऽन्यद्विवक्षितमित्याह । नैत्यादिना । जायादीनामात्मार्थत्वेन मिषत्वमुक्त्वाऽऽत्मा द्रष्टव्य इति वदता जायादिना भोग्येन सूचितस्य संसारिणो भोक्तुरेव द्रष्टव्यत्वमिदं भोक्तृज्ञानं च कर्मसूपयुक्तमवो भोक्तृविरिक्तमात्मरूपं न श्रौवमित्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिविशेषणस्य भोक्तृयुक्तत्वादविरिक्तमात्मरूपमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अपहतेति । जन्मादिसूत्रमारभ्य तत्र तत्राप्यत्रयद्वात्मपरत्वात् चेदान्वात्मापुक्ता । तत्त्वार्थमपहतपाप्मत्वादिकीर्तनस्य स्तुत्यर्थेति चाङ्कते । नन्विति । अधिकमिविविशेषणादाशङ्कितं द्वैतं वारयति । तदेवेति । संसारिणोऽसंसारिभूतो रूपमिति व्याहृतिं प्रत्याह । पारमार्थिकमिति । ऐक्ये प्रमाणं पूर्वोक्तं सूचयति । उपनिषत्सिद्धति । पूर्वपक्षाक्षेपं समाधत्ते । सत्यमित्यादिना । फलद्वारेणेत्यात्मज्ञानं वेदान्त्वानो फलं तत्कत्वर्थं पुरुषार्थं वेति विचारद्वारेणेत्यर्थः । सावित्यस्यैवाऽऽक्षेपसमाधिभ्यां साधनस्य फलमाह । दाढ्यायेति ॥ २ ॥

१ क. ट. म. 'त्मज्ञा' । २ क. 'व्यत्नेनोप' । ३ ट. 'कं रूपं' । ४ क. ब. ज. म. 'प्रसूतित' । ५ क. ड. म. ट. 'मात्प्रवृत्ते' । ६ म. ट. 'स्य क' । ७ ट. म. 'भारु' । ८ ड. 'क्षोभेक्षं त' । ९ क. ट. म. 'नो त' । १० ड. म. 'र्थ वे' ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

“जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन पद्मेनेजे” [वृ० ३।१।
१] “यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि” [छा० ५।
११।५] इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसं-
बन्धदर्शनानि भवन्ति । तयोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशासनादि-
दर्शनाद्गार्हस्थ्यसंबन्धोऽवगम्यते । केवलाच्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थ-
सिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युः ।
“अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्” इति न्यायात् ॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

“यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवति” [छा० १।१।१०] इति च कर्मशेषत्वश्रवणाद्वि-
द्याया न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

किंच जनकादीनां विद्याया सह कर्माचरणदर्शनात् केवलैव विद्या मोक्षहेतुरतः
सहानुष्ठानं विद्यायाः स्वावस्थयाभावेन कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह । आचारेति । सूत्रं
व्याचष्टे । जनको हेति । विदेहानामधिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेन
यज्ञेनाश्वमेधेन वा बहुदक्षिणायुक्तेन पुरा कदाचिदीजे यागं कृतवान् । कैकेयस्य
राज्ञो ब्रह्मविदो वाक्यमाह । यक्ष्यमाण इति । विद्यार्थिनः समागतान्माचीनशालादी-
न्भगवन्त इति संबोध्याहं यक्ष्यमाणोऽस्मि ततश्च कविचिदिनान्याध्वमिति राजो-
क्तवानित्यर्थः । उक्तवाक्यानि विद्यार्थीनि न कर्मार्थानीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्येति ।
इतश्च ब्रह्मविदामस्ति कर्मसंगतिरित्याह । तथेति । आदिपदेन व्यासयाज्ञवल्क्यादि-
संग्रहः । द्वितीयेन भार्यानुशासनादि ऐश्वर्ये । कर्म कृतं विद्वद्भिरेव कैश्चिदित्येवाववा
विद्याशक्तेरपह्नवायोगात्केवलैव सा मुक्तिहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । केवलादिति ।
अल्पायासमुपायं हित्वा न कोऽपि महायासं तमाद्रिष्यत इत्यत्र लौकिकन्यायमाह ।
अर्के चेदिति । समीपवचनोऽर्कशब्दः ॥ ३ ॥

न केवलं विद्याया लिङ्गादेव कर्माङ्गत्वं किंतु वृत्तीयाश्रयेरपीत्याह । तदिति ।
सूत्रार्थं विवृणोति । यदेवेति ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

“ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते ” [वृ० ४ । ४ । २]
इति च विद्याकर्मणोः फलारम्भे सहकारित्वदर्शनाच्च स्वातन्त्र्यं
विद्यायाः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

“ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मोतिशेषेणा-
भिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीषानः ” [छा०
८ । १५ । १] इति चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थवि-
ज्ञानवतः कर्मोधिकारं दर्शयति तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वात-
न्त्र्येण फलहेतुत्वम् । नन्वज्जातीयेत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते
नार्थविज्ञानम् । नैव दोषः । दृष्टार्थत्वाद्देवाध्ययनमर्थावबोधपर्य-
न्तमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

“ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वधि नान्य-

इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह । समन्वारम्भणादिति । सूत्रं विवृ-
णोति । तमित्यादिना । तं परलोकं व्रजन्तं विद्याकर्मणी समनुगच्छत इति
यावत् ॥ ५ ॥

तदस्वातन्त्र्ये लिङ्गान्तरमाह । तद्वत् इति । तद्वत्करोति । आचार्येति । यस्य
कुलं गृहमुपनयनं कृत्वा तत्प्राप्त्यनन्तरं गुरोः शुश्रूषारूपं कर्म विधायादिकोषेण
क्षिप्रेण कालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्वमाहूयुस्त्वद्विधानमनतिक्रम्य वेदमधीत्या-
नन्तरमभिसमावृत्य व्रतविसर्गं कृत्वा दारानादृत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे
स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्कर्मान्वराणि च विहितानि यथाशक्ति कुर्वणो ब्रह्मलोकमभिसं-
पद्य इत्यर्थः । अध्ययनशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते । नन्विति । अध्य-
यनविधेरवधावादिविधिवद्दृष्टार्थत्वादर्थवबोधवान्त्वो व्यापारोऽस्तीति प्रथमे वक्ष्ये समर्थ-
तमित्याह । नेत्यादिना ॥ ६ ॥

इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह । नियमाच्चेति । नियमं विमजते ।
कुर्वन्नेति । इह देहे शतं समाः शतसंख्याकान्सवत्सरान्याज्जिजीविषेत्तत्कर्माणि

येतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” [ईशा० २] इति । तथा
 “ एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते
 मृत्युना वा” इत्येवंजातीयकानियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया
 इति ॥ ७ ॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम् “शेषत्वात्पुरुषार्थवादः”
 [ब्र० सू० ३ । ४ । २] इति तन्नोपपद्यते । कस्मात् । अधि-
 कोपदेशात् । यदि संसार्येवाऽऽत्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च
 शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रका-
 रेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । अधिकस्तावच्छारीरादात्मनोऽ-
 संसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिभ्रमरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशे-
 षणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु । न च तद्विज्ञानं
 कर्मणा प्रवर्तकं भवति प्रत्युत कर्मण्युच्छिन्नतीति वक्ष्यति
 “ उपमदं च ” [ब्र० सू० ३ । ४ । १६] इत्यत्र । तस्मात्
 “ पुरुषार्थोऽतः शब्दात् ” [ब्र० सू० ३ । ४ । १] इति
 यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति न शेषत्वमभूति-

कुर्वन्नेवेति नियमविवेकः । एवं त्वयि नरे वर्तमाने सत्यशुभं कर्म न लिप्यते तेन त्वं न
 लिप्यस इति यावत् । ईवः प्रकारान्यथा प्रकारान्वरं नास्ति यतो न कर्मलेपः
 स्यादित्यर्थः । नियमान्तरमाह । तथेति । जरामर्यं जरामरणावधिकम् । तदेव विशा-
 दयति । जरयेति । श्रुत्यादिभिरात्मभियः सिद्धे कर्मोद्भूतत्वे तत्फलेनैव फलवत्त्वमित्युपसं-
 हर्तुमितीत्युक्तम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तव्यति । एवमिति । सूत्रं योजयति । तुशब्दादिति । पक्ष-
 विपरिवर्तमानमेव पक्षमनूय दर्शयति । यदिति । अनुपपत्तिहेतुं पक्षपूर्वकमाह ।
 कस्मादिति । अधिकोपदेशं व्यतिरेकतो दर्शयति । यदीति । यः कर्ता कर्मोद्भू-
 तसौ वेदान्तवेद्यो यच्च ब्रह्म तद्वेद्यं न तत्कर्माद्भ्रमवस्तवज्ञानस्य कुतः शेषता कुत-
 स्वरा फलश्रुतेरर्थवादवैयर्थ्यः । ब्रह्मात्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिर्नोपादेया तद्विरोधित्वादादी-
 यमानोदिवहोमविरोध्यनुदिवहोमवदिति मत्वाऽऽह । प्रत्युतेति । बादरायणस्येत्यादि
 व्याचष्टे । तस्मादिति । उक्तात्मज्ञानस्य ऋतुशेषत्वायोगस्त्वच्छब्दार्थः । अधिकोप-

भिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथा हि तमधिकं शारीरादी-
 श्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”
 [मुण्ड० १ । १ । ९] “भीषाऽस्माद्धातः पवते” [तै० २ ।
 ८ । १] “महद्गुणं वज्रमुद्यतम्” [कठ० ६ । २]
 “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि” [वृ० ३ । ८ । ९]
 “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत” [छा० ६ ।
 २ । ३] इत्येवमाद्याः । यत्तु भिषादिसंज्ञितस्य संसारिण
 एवाऽऽत्मनो वेद्यतयाऽनुकर्षणम् “आत्मनस्तु कामाय सर्वं
 मियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [वृ० २ । ४ । ९]
 “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः” [वृ० ३ ।
 ४ । १] “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छा० ८ । ७ ।
 ४] इत्युपक्रम्य “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि”
 [छा० ८ । ९ । ३] इति चैवमादि तदपि “अस्य महतो
 भूतस्य निःश्वसितमेतद्यहर्वेदः” [वृ० २ । ४ । १०]
 “योऽशनापापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” [वृ०
 ३ । ५ । १] “परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते
 स उत्तमः पुरुषः” [छा० ८ । १२ । ३] इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः
 सत्यामेवाधिकोपदिदिक्षावामत्यन्ताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः ।
 पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमाधिकं स्वरूपम् । उपाधिकृतं

देहासिद्धिमाकाङ्क्ष्य तद्वर्तनादित्यनेन प्रत्याह । तथा हीति । क्रत्वपेक्षितं रूपं
 हित्वाऽन्यदात्मरूपमनिष्टमित्युक्तं तत्राऽऽह । यत्त्विति । आत्मनस्तु कामायेत्युपक्र-
 म्याऽऽत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मात्मैक्याभिप्राय-
 मित्यत्र वाक्यस्योपमाह । अत्येति । यः प्राणेनेत्यादि वाक्यमप्येक्यपरमित्यत्र वाक्यस्योप-
 दर्शयति । योऽशनायेति । य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्यमपि व्यथेत्यस्मिन्नर्थे शेषानुगुण्य-
 माह । परमिति । उक्तेः शेषैः संसारिणो यदधिकं ब्रह्म तस्योपदिदिक्षायां सत्यामेव
 ब्रह्मणो जीवस्यात्यन्तभेदाभावविधाय द्रष्टव्यादिवाक्यमिति क्रत्वनेपेक्षितमारमरूपं वेदा-
 न्तेषु विवक्षितमित्युपगमे न कश्चिद्विरोधोऽस्तीति योजना । कुतो जीवब्रह्मैक्यं मिथो
 विरोधादित्याशङ्क्य तात्त्विको विरोधो नास्तीत्याह । पारमेश्वरमिति । प्रातिभासि-
 कस्तु विरोधस्तात्त्विकाभेदाविरोधीति मत्वाऽऽह । उपाधीति । जीवस्य तात्त्विकं रूपं

तु शारीरत्वम् " तत्त्वमसि " [छा० ६।८।७] " नो-
 न्यदतोऽस्ति द्रैष्टु " [बृ० ३।८।११] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 सर्वं चेतेद्विस्तरास्माभिः पुरस्तात्तत्र तत्र वर्णितम् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यत्तुक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विधेति । अत्र द्रूमः । तुल्य-
 माचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथा हि श्रुतिर्भवति
 " एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुर्कृपयः फावपेयाः किमर्था वपम-
 धेप्यमहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद् स्म वै तत्पूर्वं विद्वां-
 सोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे " [कौपी० २।५] " एतं वै
 तमात्मानं विदिस्वा ब्राह्मणाः पुत्रेपणायाश्च वित्तेपणायाश्च लोकै-
 पणायाश्च व्युत्थापाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति " [बृ० ३।५।१]
 इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं
 दृश्यते " एतावदरे सख्यमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रव-
 ब्राज " [बृ० ४।५।१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपि च
 " यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि " [छा० ५।११।५]
 इत्येतल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम् । संभवति च सोपाधि-

ब्रह्मेत्यत्र श्रुतिसंवादमाह । तत्त्वमिति । संपदादिविषयं तत्त्वमादिवान्यं न वस्तुवि-
 षयमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वं चेति ॥ ८ ॥

परोक्तं लिङ्गदर्शनं प्रत्याह । तुल्यं त्विति । उक्तमनूच सूत्रमुत्तरत्वेन योज-
 याति । यदित्यादिना । इवश्च विद्याया न शेषत्वेत्याह । याज्ञवल्क्येति । आदि-
 शब्देन शुकादयो रक्षन्ते । कथं वेधामकर्मनिष्ठत्वं वदाह । एतावदिति । उभयथा-
 लिङ्गदर्शने संशयमाशङ्क्य परकीयलिङ्गानामन्यथासिद्धिं वक्तुमारभते । अपि चेति ।
 तत्र यक्ष्यमाण इत्यादिलिङ्गदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह । यक्ष्यमाण इति । तेषां
 विद्यात्वाच्च कर्मसाहित्यमन्यथा ब्रह्मविद्यायामपि तत्त्वसद्भादित्याशङ्क्याऽऽह । संभ-
 वतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वं कर्माङ्गत्वाद्वाकाराद्यत्राऽऽह ।

कायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनम् । न त्वत्रापि कर्माङ्गत्व-
मस्ति । प्रकरणाद्यभावात् ॥ ९ ॥

यत्पुनरुक्तम् “ तच्छ्रुतेः ” [ब्र० सू० ३।४।४] इति ।
अत्र ब्रूमः—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

“ यदेव विद्या करोति ” [छा० १।१।१०] इत्येषा
श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया । प्रकृतविद्याभिसंबन्धात् । प्रकृता चोद्गी-
यविद्या “ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ” [छा० १।१।१]
इत्यत्र ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यदप्युक्तम् “ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते ” [बृ० ४।४।
२] इत्येतत्समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति तत्प्र-
त्युच्यते । विभागोऽत्र द्रष्टव्यो विद्याऽन्यं पुरुषमन्वारभते कर्मा-
न्यमिति । शतवत् । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य
दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वत् । न चेदं समन्वार-
म्भवचनं मुमुक्षुविषयम् “ इति नु कामयमानः ” [बृ० ४।

न त्विति । येषां च ब्रह्मविद्यामपि कर्म दृश्यते न तत्तेषां कर्म तद्धि चोदनालक्षणं
येषां चाहममाभिमानाभावेन चोदनाभावात्कथंचिदनुवर्तमानमपि तदाभासमात्रमिति
भावः ॥ ९ ॥

परोक्षी श्रुतिमनूय तदुत्तरत्वेन सूत्रमवधारयति । यदिति । तद्विभजते । यदे-
वेति । विद्याशब्दस्य सामान्यविषयस्य विशेषाकाङ्क्षस्य प्राकरणिकविशेषेण चरित्वा-
र्थत्वादिवि हेतुमाह । प्रकृतेति । आत्मधियस्तथात्वशङ्का मत्याह । प्रकृता
चेति ॥ १० ॥

परकीयं लिङ्गान्तरं दूषयति । विभाग इति । चोद्यमनूयोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ।
यदपीत्यादिना । सामान्यश्रुतौ कथं विभागः स्यात्तत्र सद्दष्टान्तमाह । शतवदिति ।
समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वमुपेत्य कर्मसाहित्येन तल्लिङ्गं विभागादित्युक्तम् ।
इदानीममुमुक्षुविषयत्वादविभागेऽपि न दूषणमित्याह । न चेति । तस्यामुमुक्षुविषयत्वे

४ । ६] इति संसारिविषयत्वोपसंहारात् । “अथाकामयमानः”
[नृ० ४ । ४ । ६] इति च सुमुक्तोः पृथगुपक्रमात् । तत्र संसा-
रिविषये विद्या विहिता प्रतिपिद्धा च परिशुद्धते विशेषाभावात् ।
कर्मापि विहितं प्रतिपिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सत्प-
विभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते ॥ ११ ॥

यच्चैतत् “तद्वतो विधानात्” [ब्र० सू० ३ । ४ । ६] इत्यत
उत्तरं पठति—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

“आचार्यकुलद्वेदमधीत्य” [छा० ८ । १५ । १] इत्ये-
व अध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्य-
वस्यामः । नन्वेवं सत्पविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैप
क्षोपः । न वपमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनमधिकारकारणं धार-
यामः किं तर्ह्येतिपदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीप-
मानं न कर्मोधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इदं वेत्यतिपादयामः ।
यथा च न कृत्वन्तरज्ञानं कृत्वन्तराधिकारेणापेक्ष्यत एवमेतदपि
द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

हेत्वन्तरमाह । अपेक्षति । संसारिविषये त विद्येत्यादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह । तत्रेति ।
उद्गीथादिविषया विहिता विद्या प्रतिपिद्धा च न मन्त्रीदर्शनादिरूपा । यथाभूतकर्मसाह-
चर्यादपि यथाविधेव विद्येत्याह । कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मणोरविशे-
षोपादाने हेतुमाह । यथेति । उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वे फलितमाह । एव-
मिति ॥ ११ ॥

लिङ्गान्तरमनूय स्तनमादधे । यच्चैति । यच्चैतदुक्तमित्यर्थः । सूत्रं विवृणोति ।
आचार्येति । माध्वग्रहणेनार्थज्ञानमानं व्यवच्छिन्नमिति मन्वानः शङ्कते । नन्वेति ।
अविद्यत्वाद्विद्याधीनत्वादिति यावत् । मात्रग्रहणमात्रज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधनापेक्षमि-
त्याह । नेत्यादिना । वेदाधैत्वादात्मनस्त्वज्ञानमपि कर्मबोधवदाधिकारेऽपेक्षितव्यमि-
त्याशङ्क्याऽह । यथेति । पूर्वसूत्रन्याख्यासमाध्याविविशब्दः ॥ १२ ॥

१ अ. “ति मु” । २ ड. अ. “यथा वि” । ३ ड. “त प्रहित प्र” । ४ क. “यदुक्त तद्व” । ५ अ. “यद्योक्त तद्व” । ६ अ. “त्यध” । ७ ड. अ. “विद्वत्त्वा” । ८ क. ड. अ. “येतावत्प” । ९ ड. अ. “तारिणाऽपे” । १० अ. “रेऽप्यपे” । ११ ड. अ. “विद्वत्त्वा” । १२ ड. अ. “कर्मावबो” ।

[अ. ३ पा. ४ सू. १३ (१५) आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि। १७९

यदप्युक्तम् “निपमात्र” [ब्र० सू० ३।४।७] इत्यत्राभि-
धीयते—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्” [ईशा० २] इत्येवमादिषु
नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति । अविशेषेण निय-
मविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि ” [ईशा० २] इत्यत्रापरो विशेष
आख्यायते । यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति
संबध्येत तथाऽपि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्व्यव्यम् “न
कर्म लिप्यते नरे ” [ईशा० २] इति हि वक्ष्यति । एत-
दुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि पुरुषे न कर्म
लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तदवष्ट-
म्भात्फलान्तरसाधनेषु मजादिषु मयोजनाभावं परामृशन्ति ।

लिङ्गान्तरमनूय सूत्रान्तरमादत्ते । यदपीति । अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति
व्याचष्टे । कुर्वन्निति ॥ १३ ॥

विद्वद्विषयस्वमुपेत्य परिहारान्तरमाह । स्तुतय इति । एवं तर्हि प्रकरणगमन-
मिति मत्वा सूत्रं विभज्ये । कुर्वन्नेवेति । विशेषमेव विशदयति । यद्यपीति ।
स्तुत्यर्थे कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । नेति । तथाऽपि कथं स्तुतिस्व-
त्राऽऽह । एतदिति । एवं कर्म कुर्वत्यपि स्वयि नेतो मल्लभावाद्विद्यागम्या-
दन्यथा संसारापत्तिरस्ति यतो न कर्म लिप्यत इति योजनां गृहीत्वोपसंहरति ।
तदेवमिति ॥ १४ ॥

पूर्वपक्षहेतूनेवमुन्मध्य स्तपक्षे हेत्वन्तरमाह । कामेति । इतश्च विद्याया न कर्मा-
ङ्गत्वेति चकारार्थमाह । अपि चेति । स्वेच्छातः कर्मसाधनमजादित्यागलिङ्गादपि
विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति । एक इति । येषां नोऽस्माकमय-

१ सू. “भेद क” । २ ट. अ. संबध्यते । ३ ट. अ. “पि पुरुषे विदुषि न” । ट. “पि त्वयि वि” ।
४ ट. ट. “यं हि प्र” । ५ क ट. ड. अ. “पक्षे हे” ।

४।६] इति संसारिविषयत्वोपसंहारात् । “अथाकामयमानः”
[नृ० ४।४।६] इति च सुमुखोः पृथगुपक्रमात् । तत्र संसा-
रिविषये विद्या विहिता प्रतिपिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात् ।
कर्मापि विहितं प्रतिपिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सत्य-
विभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते ॥ ११ ॥

यच्चेतत् “सद्वृत्तो विधानात्” [ब्र० सू० ३।४।६] इत्यत
उत्तरं पठति—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

“आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य” [छा० ८।१५।१] इत्ये-
वाध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्य-
वस्थायः । नन्वेवं सत्यविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैव
दोषः । न वयमध्ययनप्रभवं कर्मवबोधनमधिकारकारणं वार-
यामः किं तर्ह्यपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीप-
मानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतत्प्रतिपादयामः ।
यथा च न कृत्वन्तरज्ञानं कृत्वन्तराधिकारेणापेक्ष्यत एवमेतदपि
द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

हेत्वन्तरमाह । अथेति । संसारिविषये त विद्येत्यादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह । तत्रेति ।
उद्गीथादिविषया विहिता विद्या प्रतिपिद्धा च न भस्मीदर्शनादिरूपा । तथाभूतकर्मसाह-
चर्यादपि तथाविवेकं विद्येत्याह । कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मणोरविशे-
षोपादाने हेतुमाह । अथेति । उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वे कलितमाह । एव-
मिति ॥ ११ ॥

लिङ्गान्वरमनृच सूत्रमादत्ते । यच्चेति । यच्चैतदुक्तमित्यर्थः । सूत्रं विवृणोति ।
आचार्येति । मात्रग्रहणेनाभेदान्मात्रं व्यवच्छिन्नमिति मन्वानः शङ्कते । नन्विति ।
अविद्यत्वाद्विद्याहेतुत्वादिति यावत् । मात्रग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मवबोधोपापेक्षामि-
त्याह । नेत्यादिना । वेदाभेदादात्मनस्त्वज्ञानमपि कर्मवबोधवदधिकारेऽपेक्षितमन्यामि-
त्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । पूर्वसूत्रव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः ॥ १२ ॥

१ अ. “ति सु” । २ ड. न. “या वि” । ३ ड. “त प्रदितं प्र” । ४ क. यदुक्तं तद् । ५
न. यद्युक्तं तद् । ५ अ. “सध्य” । ६ ड. अ. “विद्वत्साह” । ७ क. ट. ज. अ. “सेतायत्र” । ८ ड.
अ. “कारिणाऽपे” । ९ अ. “रेऽपे” । १० ड. अ. “विद्वत्साह” । ११ ड. अ. कर्मावधे” ।

यदप्युक्तम् “नियमाच्च” [ब० सू० ३।४।७] इत्यत्राभि-
धीयते—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्” [ईशा० २] इत्येवमादिषु
नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति । अविशेषेण निय-
मविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि” [ईशा० २] इत्यत्रापरो विशेष
आख्यायते । यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति
संबध्येत तथाऽपि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्वष्टव्यम् “न
कर्म लिप्यते नरे” [ईशा० २] इति हि वक्ष्यति । एत-
दुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्वत्पि विदुषि पुरुषे न कर्म
लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तदवष्ट-
म्भात्फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति ।

लिङ्गान्तरमनूय सूत्रान्तरमादत्ते । यदपीति । अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति
व्याचष्टे । कुर्वन्नेवेति ॥ १३ ॥

विद्वद्विषयत्वमुपेत्य परिहारान्तरमाह । स्तुतय इति । एवं तर्हि प्रकरणगम-
मिव मत्वा सूत्रं विभज्ये । कुर्वन्नेवेति । विशेषमेव विशदयति । यद्यपीति ।
स्तुत्यर्थं कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । नेति । तथाऽपि कथं स्तुतिस्त-
थाऽऽह । एतदिति । एवं कर्म कुर्वत्पि त्वयि नेतो ब्रह्मभावाद्विद्यागम्या-
दन्यथा संसारापरिरक्षि यतो न कर्म लिप्यत इति योजना एहीत्वोपसंहरति ।
तदेवमिति ॥ १४ ॥

पूर्वपक्षहेतून्नेवमुन्मथ्य स्वपक्षे हेतुन्तरमाह । कामेति । इतश्च विद्याया न कर्मा-
द्भवेति चकारार्थमाह । अपि चेति । स्वेच्छातः कर्मासावनमजादित्यागलिङ्गादि
विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति हेतुन्तरमेव स्फोरयति । एष इति । येषां नोऽस्माकमय-

कामकारणेति श्रुतिर्भवति वाजसनेपिनाम् “ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वोऽसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः ” [वृ० ४ । ४ । २२] इति । अनुभवारुढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालान्तरभावीत्यसकृदवोचाम । अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरप्यर्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ॥ १५ ॥

उपमर्दे च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत् ” [वृ० २ । ४ । १४] इत्यादिना । वेदान्तोदित्तात्मज्ञानपूर्विकौ तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव ग्रसज्येत । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ १६ ॥

मपरोक्षः सन्नात्माऽयं लोकः प्रत्यक्षं फलं वे वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रादि नै हुतवन्त इत्यर्थः । मोक्षस्याष्टफलत्वात्कथं मुक्तत्विश्वयात्मजान्दित्यागसिद्धिस्तत्राऽऽह । अनुभवेति । ब्रह्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिनाऽऽदेयाः क्रत्वङ्गसंबन्धित्वेऽपि फलान्तरयोगित्वादोदोहनवदिति मत्वाऽऽह । अतोऽपीति ॥ १५ ॥

अविकोपदेशादित्यत्राऽऽत्मनोऽज्ञानाद्यद्यत्तयात्तन्निर्णयः कर्माङ्गमित्युक्तम् । इदानीमशेषक्रियादिविभागोपमर्दकत्वादपि न कर्माङ्गमित्याह । उपमर्दं चेति । इवश्चाऽऽत्मधीर्न कर्माङ्गमिति चकारार्थमाह । अपि चेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति । कर्मेति । विद्यासामर्थ्यात्प्रपञ्चोपमर्दं फलितमाह । वेदान्तेति । आत्मज्ञानस्याऽऽदीयमानकस्मद्भविरोधित्वे फलितं निगमयति । तस्मादिति ॥ १६ ॥

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ (१)

उर्ध्वरेतःसु चाऽऽश्रमेषु विद्या श्रूयते । न च तत्र कर्मा-
ङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते । कर्माभावात् । न ह्यग्निहोत्रादीनि
वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति । स्यादेतत् । ऊर्ध्वरेतस आश्र-
मा न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति तेऽपि हि वैदिकेषु
शब्देष्ववगम्यन्ते “ त्रयो धर्मस्कन्धाः ” [छा० २ । २३ ।
१] “ ये चेमेऽरण्ये भद्रा तप इत्युपासते ” [छा० ५ ।
१० । १] “ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्परण्ये ” [मुण्ड० १ ।
२ । ११] “ एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ”
[वृ० ४ । ४ । २२] “ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ” [जावा० ४]
इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपाकृतानपाकृत-
णंत्रयाणां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं
विद्यायाः ॥ १७ ॥ (१)

विद्यात्वावश्ये हेतुन्वरमाह । उर्ध्वरेतःस्त्विति । विद्याकर्मणी नाङ्गाङ्गिभूते मिथो
व्यतिरोक्त्वाहृतुगमननैष्ठिकव्रतवदिति मत्वा योजयति । ऊर्ध्वेत्यादिना । तथाऽपि
कथं कर्माङ्गत्वं विद्याया व्यासेध्यते तत्राऽऽह । न चेति । तेषामपि ज्ञानादि कर्मा-
स्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । बाधिवानुवृत्त्या तत्सङ्गधेऽपि वैदिकाग्निहोत्राद्यमा-
वोन्न क्तवद्भवा ज्ञानस्येत्यर्थः । शब्दे हीतिसूत्रावयवव्यावर्त्याभासङ्काभाह । स्यादिति ।
सूत्रावयवेनोत्तरमाह । तदपीति । कर्मानधिकृतान्धादिविषयं पारिम्राज्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रतिपन्नेति । ऋणापाकरणे श्रुतिस्मृतिभ्यां गृहस्थस्यैवापाकृतवर्णत्रय-
स्यैवोर्ध्वरेतःशब्देवमैशुनासमाचारापलक्षितं पारिम्राज्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अपाकृ-
तेति । साक्षाद्विधिश्रुतिविरोधेऽर्थवादश्रुतिस्मृत्योर्बाध्यतेत्यभिप्रेत्योक्तम् । श्रुतीति ।
श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्या दर्शिता । स्मृतिस्तु तस्याऽऽश्रमविकल्पमेकं ब्रुवते
यमिच्छेत्तमावसेदित्याद्योदाहार्या । उर्ध्वरेतःसाश्रमेषु विद्यायाः सिद्धौ फलितमाह ।
तस्मादिति । तस्याः सावक्येकेवलायाः सिद्धौ श्रुतिफलत्वेति वक्तुमिदंलुक्तम् ॥ १७ ॥ (१)

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छा० २ । २३ । १] इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां सद्भावापोदाहृतौ न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः परामर्शेषु शब्देष्वश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधिम् । कुतः । न ह्यत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति । अर्थान्तरपरत्वं चैषु प्रत्येकमुपलभ्यते । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र तावच्चक्षोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यार्च्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्पन्निकफलत्वं संकीर्त्याऽऽस्पन्निकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूपते । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति [छा० २ । २३ । २] इति । ननु परामर्शोऽप्याश्रमा गम्यन्त एव । सत्यं गम्यन्ते । स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः । अतश्चप्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्पनादरणीयास्ते भविष्यन्ति ।

पूर्वाधिकरणावान्तरसूत्रेणाऽऽक्षेपलक्षणां संगतिं विवेक्षन्नाक्षिपति । परामर्शमिति । ऊर्ध्वरेतःशब्दितं परित्राज्यं नानुष्ठेयमनुष्ठेयं वेतिभ्रान्तिप्रमाणमूलत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षायति । त्रय इति । अत्र शास्त्रीयसम्यग्ज्ञानस्यान्वरङ्गसाधनप्रसङ्गादनुष्ठेयमुच्यते इति स्फुटा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे परित्राजके विद्याप्रसिद्धेर्विभ्रमत्वात्तस्या न स्वातन्त्र्यसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यास्त्वत्र प्रामाणिकत्वात्तत्सिद्धिरिति स्वीकृत्य परामर्शं जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वाकाङ्क्षायामचोदनेति हेतुत्वेन व्याचष्टे । कुत इति । पूषा प्रपिष्टमाग इतिवत्कल्प्यतां विधिरित्याशङ्क्य ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वाद्वाक्यजातस्य नैवमिति चशब्दार्थमाह । अर्थान्तरेति । तत्र ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वं अय इत्यादिवाक्यस्य साधयति । त्रय इत्यादिना । अन्यत्र विहितस्यान्यत्र परामर्शान्यत्र विधिकल्पनादिर्हेव कल्पना लघ्वीत्याशङ्कते । नन्विति । परामर्शस्यानुवादाख्यस्य पुरोवादापेक्षत्वात्तद्भावादाश्रमप्रतीतिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तद्विषयश्रुतेरन्यत्राऽऽश्रितत्वाद्गौरवमित्याशङ्क्याऽऽह । स्मृतीति । तयोरपि श्रुतिमूलत्वाद्विधियुक्तश्रुतिकल्पनादिर्हेव तत्कल्पने लाघवमित्याशङ्क्याऽऽह । अतश्चेति । प्रत्यक्षश्रुतिर्याव-

१ घ. 'वादयो' । २ ट. 'ता तैरे' । ३ ट. अ. 'चैतेषां प्र' । ४ क. ट. ज. अ. 'लक्षायाः । शु' । ५ ट. अ. 'वक्ष्यता' । ६ क. 'ष्ठेयं' । ७ क. ट. अ. 'क्षे पारि' । ८ क. ट. अ. 'पुत्रावा' । ९ घ. 'अयम्' । १० घ. 'पि स्थिति' । ११ ट. ट. 'नेत्यत्र' ।

अनधिकृतविषया वा । ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परा-
मृष्टं यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम इति । सत्यमेवं तथाऽपि तु
एहस्थं प्रत्येवामिहोत्रादीनां कर्मणां विधानाच्छ्रुतिप्रसिद्धमेव हि
तदस्तिस्त्वम् । तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः ।
अपि चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरम् “ वीरहा वा
एव देवानां योऽग्निमुद्गासपते ” “ आचार्याणि प्रियं धनमा-
हृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ” [तै० १ । ११ । १]
“ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वं पशवो विदुः ” इत्येवमाद्या ।
तथा “ ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्पुपासते ” [छा० ५ । १० । १]
“ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये ” [मुण्ड० १ । २ । ११] इति
च देवयानोपदेशो नाऽऽश्रमान्तरोपदेशः । संदिग्धं चाऽऽश्र-
मान्तराभिधानम् “ तप एव द्वितीयः ” [छा० २ । २३ । २]
इत्येवमादिषु । तथा “ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्र-
जन्ति ” [वृ० ४ । ४ । २२] इति लोकेऽस्तवोऽयं न पारि-

ष्वादिश्रुतिः । निरालम्बनत्वात्कथमपि सालम्बनत्वं युक्तमिव कल्पान्तरमाह ।
अनधिकृतेति । येऽन्वाद्यो नित्यादिकर्मस्वनधिकृतास्तद्विषया आश्रमान्तरस्मृत्यस्त-
दाचाराश्चेत्यर्थः । आश्रमान्तराणां परामर्शोऽपि गार्हस्थ्यवत्प्रामाणिकत्वसिद्धेरनुष्ठेयवेति
शङ्कते । नन्विति । परामर्शो साम्प्रदायिकोऽपि । सत्यमिति । तर्हि प्रामाणिकत्वेना-
नुष्ठेयत्वमपि तुल्यं स्यादित्याशङ्क्य न परामर्शमात्राद्गार्हस्थ्यसिद्धिः । अपि तु प्रत्यक्ष-
श्रुतिविधानादिवि विशेषमाह । तथाऽपीति । गार्हस्थ्यमेकमेव औचमिवि स्थिते ब्रह्मसं-
स्पृष्टास्तुत्यर्थमेव त्रय इत्याद्याश्रमान्तरवचनमित्युपसंहरति । तस्मादिति । निश्च-
यानत्वाच्चाऽऽश्रमान्तरमननुष्ठेयमित्याह । अपि चेति । तत्र सूत्रावयवं योजयति ।
अपवदतीति । तत्र त्रय इत्यादिवाक्यस्थान्यार्थत्वमुक्त्वा वाक्यान्तरस्यापि तद्वदे-
वार्थान्तरपरत्वमाह । तथेति । वेऽर्चियमभिसंभवन्ति सूर्यद्वारेण वे विरजाः प्रयान्ती-
विवाक्यशेषाद्देवयानोक्तिपरं वदित्यर्थः । आश्रमवाचकशब्दाभावाच्चाार्थान्तरपरत्वमि-
त्याह । संदिग्धं चेति । प्रव्रजन्वीत्याश्रमवाचिशब्ददृष्टेरनुष्ठेयं पारिव्रज्यामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तथेति । पूर्वविशिष्टोऽयमात्मलोको यदेनं साक्षात्कर्तुमिच्छन्तो दुरनुष्ठे-
यामपि प्रव्रज्यां कुर्वन्तीति स्तुतिर्न तद्विषयो विधिवैर्वाधानापदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमा-

ब्राह्मणविधिः । ननु च ब्रह्मचर्योदेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं
पारिव्राज्यविधानं जावालानाम् । सत्यमेवमेतत् । अनपेक्ष्य त्वेतां
श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते । 'वेदे श्रव-'
णात् । अग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृतानु-
ष्ठेयमाश्रमान्तरमितिमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाऽऽश्र-
मान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः । कुतः ।
साम्यश्रुतेः । समा हि गार्हस्थ्येनाऽऽश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुति-
र्हश्यते " त्रयो धर्मस्कन्धाः " [छा० २ । २३ । १] इत्याद्या ।
यथेह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टमेवमाश्रमान्त-
रमपीति प्रतिपत्तव्यम् । यथा च शास्त्रान्तरमाप्तयोरेव निवीत-

क्षिपति । नन्विति । प्रत्यक्षविधानमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि पूर्वपक्षासिद्धिरि-
त्याशङ्क्य नास्तीदं विधानमिति क्त्वाचिन्वेयमित्याह । अनपेक्ष्येति ॥ १८ ॥

सिद्धान्वसूत्रमवधार्य व्याकरोति । अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासप्र-
विज्ञां विवृणोति । वेद इति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । तस्याक्षरार्थ-
माह । समा हीति । तस्यैव वार्त्तपर्यभाह । यथेति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रोद्धे-
रेतस आश्रमाः श्रुत्यन्तरेप्रसिद्धा एव परामृश्यन्व एतद्वाक्यपरामृष्टत्वाद्गार्हस्थ्यवदि-
त्यर्थः । परामर्शस्य विधिपूर्वकत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । निवीतं मनुष्याणां प्राची-
नादीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपन्ययते देवलक्ष्मेव तत्कुरुत इत्यत्रोपवीतविधिपरे
वाक्ये विध्यन्तरसिद्धयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोर्थेया परामर्शस्तथाऽप्राचीत्यक्षरार्थः ।
निवीतं मनुष्याणामित्यादि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं तत्रोपवीतं विधीयत एवेतरयोस्तु विधि-
र्यथावेति संज्ञये सत्यपूर्वार्थेलाभान्मनुष्यशब्दस्य च मनुष्यप्राधान्यवर्चित्वादा-
विध्यं कर्मणि निवीतं पित्र्ये च प्राचीनावीतमिति प्राप्ते मनुष्याणां क्रियासु सौकर्याय
कण्ठलम्बिवस्त्रधारणस्य वा देहार्थेबन्धनस्य वा निवीतस्य प्राप्तत्वात्प्राचीनावीतस्य च
पितृयज्ञे वाक्यान्तरेण प्राप्तेस्तदनुवादेन निवीतमित्यादिरुपवीतं स्तोतुमर्थवाद इति
प्राच्या मीमांसाया स्थितम् । यथैव परामर्शश्रुतावपि त्रय इत्याद्याया गार्हस्थ्यवदा-

माचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये । तस्मात्तुल्यम-
नुष्ठेपत्वं गार्हस्थ्येनाऽऽश्रमान्तरस्य । तथा “ एतमेव प्रव्राजिनो
लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यस्य
वेदानुवचनादिभिः समभिष्याहारः । “ ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप
इत्युपासते ” [छा० ५ । १० । १] इत्यस्य च पञ्चाग्निवि-
द्यया । यजूक्तम् “ तप एव द्वितीयः ” [छा० २ । २३ । २]
इत्यादिष्वश्रमान्तराभिधानं संदिग्धमिति । नैष दोषः । निश्चय-
कारणसद्भावात् । “ त्रयो धर्मस्कन्धाः ” [छा० २ । २३ । २]
इति हि धर्मस्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । न च यज्ञादयो भूयांसो
धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राऽऽश्रमसंबन्धात्रित्वेऽन्तर्भाव-
यितुं शक्यन्ते । तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो
निर्दिष्टो ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशस्तप इत्यपि कोऽ-
न्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत । “ ये चेमेऽ-
रण्ये ” [छा० ५ । १० । १] इति चारण्यलिङ्गाच्छ्रद्धातपो-
भ्यामाश्रमगृहीतिः । तस्मात्परामर्शेऽप्यनुष्ठेपमाश्रमान्तरम् ॥ १९ ॥

श्रमान्तरमपि विहितमेवान्यत्र परामृश्यते तस्य विध्यपेक्षत्वादित्यर्थः । साम्यश्रुतिफ-
लमाह । तस्मादिति । अथ इत्यत्राऽऽश्रमान्तरस्य गार्हस्थ्येन साम्यश्रुतिरुक्ता
संपत्ति पारिव्राज्यवार्त्तयेऽपि साम्यश्रुतिमाह । तथेति । अस्येति पारिव्राज्योक्तिः ।
विधेयसाहित्यादस्यापि विधेयत्वेत्यर्थः । वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह । ये चेति ।
अस्येति वानप्रस्थोक्तिः । विधेयेपञ्चाग्निविद्यया तस्य सहोक्तिरस्ति तेन वद्वदेव वान-
प्रस्थमनुष्ठेयमित्यर्थः । प्रेतोक्तिमुद्राव्य प्रत्याह । यज्ञित्वस्यैका-
रणं वदाह । अथ इति । स्कन्धशब्दस्य समूहवाचित्वेऽपि त्रित्वप्रतिज्ञा स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । यजेत दद्यादित्याद्युत्पत्तिविधिभिन्नाः सन्वो बहवो धर्मा
नाऽऽश्रमसंबन्धमन्वरेण त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । यथाश्रमपरः स्कन्धशब्दो न
स्यान्न स्यात्तवो यज्ञादीनां त्रित्वं वेधामाधिकृतत्वादवः स्कन्धशब्दस्य समूहार्थत्वायोगा-
त्रित्वमेव स्कन्धानामाश्रमत्वनिश्चायकमित्यर्थः । कथं तर्हि वेधामाश्रमाणां विभागस्त्व-
त्राऽऽह । तत्रेति । वाक्यान्तरेऽपि निश्चायकं दर्शयति । ये चेति । परोक्तं निरस्य
स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १९ ॥

१ ट. “वीतिवि” । २ ट. “ति घ” । ३ ट. अ. अ. हि स्क” । ४ क. ड. अ. “क्ये सा” ।
५ घ. “यप्रप” । ६ ट. ड. “रोक्तमु” । ७ ड. अ. “यक्त” । ८ घ. “स्यात्” । ९ ड. अ. उ. ड.
“धिकता” । १० ड. अ. “धेयो” ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ (२)

विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वा-
भ्युपगमं एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत प्रतीयते चात्रैकवाक्यता
पुण्यलोकफलाद्यपो धर्मस्कन्धा ब्रह्मसंस्पता त्वमृतत्वफलेति ।
सत्यमेतत् । सतीमपि त्वेकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्यु-
पगन्तव्योऽपूर्वत्वात् । विध्यन्तरस्पादर्शनात् । विस्पष्टाच्चाऽऽ-
श्रमान्तरप्रत्ययाद्गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेः । धार-
णवत् । यथा “ अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेदुपरि हि देवेभ्यो
धारयति ” इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधी-

परामर्शमुपेत्यानुष्ठेयत्वमुक्तमिदानीं विधिरेवायमित्याह । विधिर्वैति । प्रतिज्ञा विभजते ।
विधिरिति । स्मृत्याचारयोराश्रमचतुष्टयनिविष्टयोर्भ्रान्तिव्यायोगान्मूलकल्पनायां विधि-
युक्तवाक्यकल्पनाल्लधीयस्त्रय इत्यादिष्व्वाश्रमावधिकल्पनमिव भावः । अल्पफलत्वेनाऽऽ-
श्रमत्रयमिन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयात्तद्वेदेनात्राऽऽश्रमावधिकल्पनमयु-
क्तमिति शङ्कते । नन्विति । एकवाक्यतावीरे कथं तत्राऽऽह । प्रतीयते चेति ।
एकवाक्यत्वसंभवे तद्वेदो न युक्तिमानित्यङ्गीकरोति । सत्यमिति । आश्रमाणां पूर्व-
सिद्धेरमावात्तपरामर्शेन स्तुतेरयोगादेकवाक्यत्वैवात्रायुक्तेत्याह । सतीमिति । किंच
विधियुक्तवाक्यान्तरकल्पनायामाश्रमान्तराणां विहितत्वोपगमप्रसक्त्या स्वपक्षहानात्त-
त्कल्पनादिद्वैवाभीष्टे वाक्ये विधिमाम्रकल्पना युक्तेत्याह । विध्यन्तरस्येति । किंच
मुख्यमाश्रमान्तरप्रत्ययं त्यक्त्वा स्तुतिलक्षणेनैकवाक्यत्वकल्पनायां गाढाक्यभेदेन विधि-
रेवायमित्याह । विस्पष्टाच्चेति । एकवाक्यताज्ञानेऽपि तत्त्यगेनापूर्वविधौ दृष्टान्त-
माह । धारणवदिति । महापितृयज्ञे दिष्टंगवाग्निहोत्रे च श्रुतं वाक्यमुदाहरति ।
अधस्तादिति । उदाहरणव्याख्योपयोगित्वेन वाक्यस्याभीष्टमर्थमाह । अत्रेति । प्रकृते
कर्मविशेषे सुचि प्रसिद्धं हविराहवनीयं प्रवि यदा नीयते तदा पित्र्ये होमे तस्य हवि-
पोऽधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेदित्येवोधारणस्य विहितत्वादुपरिहीयितव्यत्वेनानुवादवया
तदेकवाक्यत्वसिद्धौतुपरिष्ठात्समिद्धारणस्यापूर्वत्वाद्वै होमे वाक्यभेदं कृत्वा तद्विधीयत

पत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं शेषलक्षणे " विधिस्तु
धारणेऽपूर्वत्वात् " इति । तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरे-
वेति कल्प्यते । यदाऽपि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां तदाऽपि
ब्रह्मसंस्थता तावत्संस्तवसामर्थ्यादवैश्वविधेयाऽभ्युपगन्तव्या ।
सा च किं चतुर्ष्वश्रमेषु यस्य कस्य चिदाहोस्वित्परिव्राज-
कस्पैवेति विवेक्तव्यम् । यदि च ब्रह्मैवर्षान्तेष्वश्रमेषु परामृ-
श्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परा-
मृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वश्रमेषु ब्रह्म-
संस्थो भविष्यति । अथ न परामृष्टस्ततः परिशिष्यमाणः
परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । तत्र तपःशब्देन
वैखानसग्राहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति केचित् ।

इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे तार्क्षीयं सूत्रमुदाहरति । तथेति । उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्य-
त्रोपरिधारणं विधीयते न वेति सदेहे धारयतीतिवर्तमानोपदेशादुपरि हीति हिशब्द-
श्रुत्वैश्चोपरि समिधः प्राप्तेर्हविषश्चाभ्यर्हितव्रण्यत्वेन येन केनाऽऽच्छादनमाप्तौ स्तुदण्डे
समिधमुपसंगृह्णानुब्रूवैतीतिवाक्यान्तरप्राप्तसमिन्नियमनादेशमनुवादो न विधिरिति प्राप्ते
स्तुदण्डे समिधमुपसंगृह्णेति हविषः प्रादेशे समिद्धारणस्य प्राप्तत्वेऽपि तस्मादुपरि
तद्धारणस्याप्राप्तेर्भङ्गत्वा हिशब्दं पञ्चमलकारेण विधिरेवायमित्याह । विधिस्त्विति ।
दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति । परामर्शपक्षमेवावलम्ब्याऽऽश्रमाणां परा-
मर्शेऽपि पारिव्राज्यस्य विधिरेष्टव्योऽन्यथा स्तुत्ययोगादित्याह । यदेति । ब्रह्मसंस्थ-
तोया यस्तुयते तद्विधीयत इति न्यायाद्विधेयत्वेऽपि पारिव्राज्यस्य किं स्यादित्या-
शङ्क्य तदर्थं विचारमवधारयति । सा चेति । पक्षद्वयस्य निर्वाजित्वान्नैदं विचार्येति-
त्याशङ्क्य परामर्शश्रुतौ परिव्राजकोऽपि परामृष्टो न वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य प्रथम-
पक्षमाप्तिमाह । यदीति । परामृष्टत्वाविशेषाच्चतुर्ष्वश्रमेषु यः कश्चिद्ब्रह्मसंस्थो भविष्य-
तीति संबन्धः । ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमी कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्यानाश्रमित्वस्य
निश्चयमानत्वादित्याह । अनाश्रमित्वेति । द्वितीयमनूयं द्वितीयपक्षमाप्तिमाह ।
अथेति । पक्षयोः संभावनया विचारारम्भमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह । तत्रेति ।
परिव्राजकस्यापि यमनियमादितपःसंभवादित्यर्थः । आश्रमाणाभेदैकशोऽसाधारणवर्म-

१ क. अ. झ. ट. 'वर्गं वि' । २ अ. ट. 'हवाप' । ३ क. ठ. ड. 'माना' । झ. 'माना-
प' । ४ ठ. ड. 'नुवदती' । ५ ठ. ड. 'वन्तीति' । ६ ट. अ. 'दनु' । ७ ड. अ. 'गदेश' । ८ झ.
'क्ष एवा' । ९ ड. अ. 'ता यावत्तु' । १० ड. अ. 'निवर्धयती' । ११ ड. अ. 'क्षयाति' ।
१२ क. ट. अ. 'य चतु' । १३ ट. अ. 'य तपश्चयाति' ।

तदपुक्तमानं हि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेन परित्राजको ग्रहण-
महंति। यथाऽत्र ब्रह्मचारिणश्चमेधिनोऽवसाधारणेनैव स्वेन स्वेन विशे-
षणेन विशेषितावेवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तम्। तपश्चासाधारणो
धर्मो वानप्रस्थानां कायकेशप्रधानत्वात्। तपःशब्दस्य तत्र कूटः।
भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंपत्तादिलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलष्येत।
चतुष्टये च मसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्यादयम्।
अपि च भेदव्यपदेशोऽत्र भवति “अथ एते पुण्यलोकमाज एकोऽ-
मृतत्वभाक्” इति। पृथक्त्वे च भेदव्यपदेशोऽवकल्पते। न ह्येवं
भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावन्यतरस्त्वनयोर्महामज्ञ इति।
भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महामज्ञ
इति। तस्मात्पूर्वं अथ, आश्रमिणः पुण्यलोकमाजः परिशिष्य-

रूपदर्शनापोषकमात्तदनुसरिण चोपसंहरस्य युक्तत्वात्तपःशब्देन नोभयग्रहणमिव
दूषयति। तदिदं किं तर्हि युक्तं तदाह। पथेति। कस्माद्वै तपःशब्दार्थत-
त्राऽऽह। तपश्चेति। तेषां व्रतप्रधानत्वेऽपि तपःशब्दस्य साधारण्यं किं न स्यात्त-
त्राऽऽह। तपःशब्दस्येति। तस्य कृच्छ्रादौ कूटेरन्यत्र तदभावात्तेन वानप्रस्थ एव
परामृश्य इत्यर्थः। कथं तर्हि परित्राजकधर्मेऽपि तपःशब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह। भिक्षो-
स्त्विति। इवञ्च पूर्वं परित्राजको नोक्त इत्याह। चतुष्टयेनेति। न हि मसिद्धसंख्या-
भेदेषु सख्यान्तरोक्तियुक्तित्यर्थः। पृथगुक्तिसामर्थ्यादपि प्रकृताश्रमत्रयाविरक्तौ ब्रह्मसंस्थ
इत्याह। अपि चेति। भेदव्यपदेशोऽपि कथं पृथक्त्वं तत्राऽऽह। पृथक्त्वे चेति।
सर्वे एते पुण्यलोका इत्यत्र भिक्षुरपि परामृष्टश्चेत्तस्याब्रह्मसंस्थत्वाभावादमृतत्वमेवेति न
पुण्यलोकत्वं विरोधात्। न च तपःशब्देन भिक्षोरपि ग्रहे तद्वर्जने युक्तमेव इति प्रक-
ृतानां कात्स्न्येन परामर्शात्। तस्माद्वैदोक्त्या पृथक्त्वेभ्येत्यर्थः। अपृथक्त्वे भेदोक्ति-
रयुक्तस्य दृष्टान्तमाह। न हीति। पृथक्त्वे तु तदुक्तियुक्त्याह। भवतीति। न
आश्रमभेदापेक्षया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सिद्धिरप्यर्थत्वेऽपीति वाच्यम्। सति
कर्तृत्वे मन्दप्रज्ञात्वे च ब्रह्मसंस्थताया महामज्ञत्वस्य चापोषात्पृथक्त्वमन्यादिवि मत्वोप-
संहरति। तस्मादिदं किमेव ब्रह्मसंस्थशब्दो योगिको कूटो वेति विकल्प्याऽऽद्ये

१ ट. 'या तु त्र'। २ अ. 'येनैव'। ३ अ. 'दिलक्ष'। ४ ट. 'क्षणयैव'। अ. 'क्षणयैव'। ५ ट.
'रामश्चर्यत'। ६ क. घ. ड. अ. प्र. २. च व्य'। ७ क. ख. ड. अ. 'अपस्तद'। ८ क. ड. न.
'रेनैव'। ९ ड. अ. 'दो ह्येत'। १० ड. अ. 'नस्य त्र'। ११ क. ड. अ. 'क्तेऽपि या'।

माणः परिब्रौह्मृतत्वभाक् । कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्प्रव-
र्तमानः सर्वत्र संभवन्परिब्राजक एवावतिष्ठेत् । रुढ्यभ्युपगमे
चाऽऽश्रममात्रादमृतत्वमाप्तेर्ज्ञानार्थक्यमसङ्ग इति । अत्रोच्यते
ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरन्यव्यापारतारूपं तन्नि-
ष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति । स्वाश्र-
मविहितकर्मानुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् । परिब्राजकस्य तु सर्व-
कर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवत्यननुष्ठाननिमित्तः । शमदमा-
दिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्बलको न विरोधी ब्रह्म-
निष्ठत्वमेव हि तस्य शमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म यज्ञो-
दीनि चेतरेषां तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथा च “न्यास
इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा । तानि वा एतान्यव-
राणि तपांसि न्यास एवात्यरेचपत्” [महानारा० २१ । २]

न परिब्राजकमात्रविषयवेति शङ्कते । कथमिति । द्वितीय निराह । रुढीति । योगि-
कत्वमुपेत्य परिहरति । अत्रेति । यथैतं ब्रह्मसंस्थत्वमन्येषामपि सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
तच्चेति । तुल्यं संन्यासिनोऽपि^१ स्वाश्रमकर्मानुष्ठाने प्रत्यवायित्वं तत्कुतोऽस्य ब्रह्मसं-
स्थत्वं तत्राऽऽह । परिब्राजकस्येति । तस्यापि शमदमाद्यनुष्ठेयमिति कुतो ब्रह्म-
संस्थवेत्याशङ्क्याऽऽह । शमेति । तत्र हेतुः । ब्रह्मेति । शमादेर्ब्रह्मसंस्थताद्ब्रह्मत्वान्न
तद्विरोधित्वेत्यर्थः । गृहस्थादीनामपि ब्रह्मसंस्थितत्वाविरोध्येव स्वाश्रमविहितं कर्मेत्या-
शङ्क्याऽऽह । यज्ञेति । तानि हि रागाद्याक्षिप्तानि न च रागादिमवां ब्रह्मसंस्थवेति
मावः । शमदमाद्युपेवं ब्रह्मनिष्ठत्वमेव संन्यासिनः स्वाश्रमकर्मेत्युक्त तदकरणे तस्य मत्स्य-
वायित्वं स्वंपदार्थाविवेकायैवेति स्मृतेरित्याह । तदिति । चकारादिवरेषामपि वत्तदा-
श्रमकर्माविक्रमे प्रत्यवायित्वमकुर्वन्विहितं कर्मेत्यादिस्मृतिरपि सूच्यते । संन्यासिनः सर्व-
कर्मेत्यागेन ब्रह्मसंस्थत्वमेव स्वाश्रमकर्मेत्यत्र गानमाह । तथा चेति । न्यासः संन्यासो
ब्रह्मेति सूच्यते । तत्र हेतुमाह । ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भो हि श्रुतिस्मृतिषु परोऽ-
भीष्टत्वपाऽपि कथं संन्यासस्त्वदात्मकस्तत्राऽऽह । परो हीति । तस्य परत्वे हेतुः ।
ब्रह्मेति । पृथ्वीहेतुत्वात्परो यस्मादेव संन्यासस्त्वस्माद्ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परत्वं स्फोरयति ।
तानीति । पूर्वोक्तानि संन्यासीनि प्रसिद्धानि तानि ज्ञानहीनान्यवराण्येतानि तपांसि

१ द. “प्रतिब्राह्म” । २ घ. “ति ब्र” । ३ ट. “संस्थाया” । ४ क. क. अ. अ. ट. “शमदमा” ।
५ द. अ. “शदि चे” । ६ घ. “शेत्तत्र” । ७ ङ. अ. “पि तस्याऽऽश्र” । ८ क. ख. द. अ. ट.
द. “संस्था” । ९ ठ. ड. “स्मृतेरिति सू” । १० द. अ. ठ. द. “स्तदाह” । ११ ठ. द. “संन्यासादीनि” ।

“वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः”

[मुण्ड० ३ । २ । ६ । महानारा० १० । ६ । कैवल्य० ३]
इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयश्च—

“तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः”

[भ० गी० ५ । १७] इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिब्राजकस्याऽऽश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानार्थक्यप्रसङ्ग इत्येपोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं परामर्शेऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्येतैव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्तितः । विद्यत एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्दानी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा” [जावा०

निरुद्धत्वहेतुत्वाच्चास एवैभ्योऽविरिक्तः श्रेष्ठो ब्रह्मसंस्थताद्वाराऽमृतत्वहेतुत्वादित्यर्थः । तस्य कर्मान्तराभावे वाक्यान्तरमाह । वेदान्तेति । शुद्धबुद्धयो विरक्ताः संन्यासयोगाद्वेदान्तविज्ञानेन मुनिश्चितार्था मुच्यन्ते इति वचनात्कर्मान्तराभावः संन्यासिनां भावोऽप्यर्थः । न कर्मणा न प्रजयेत्याद्या भूयस्यः श्रुतयोऽत्र सन्तीति वक्तुमादिपदम् । तस्मिन्ब्रह्मणि बुद्धिर्येनो येना वे तथा तदेव ब्रह्माऽऽत्मा स्वरूपं येना ते पदात्मानः । तत्रैव निश्चयेन स्थितिमाह । तन्निष्ठा इति । विषयान्तरपौरवश्यं व्यावर्तयति । तदिति । यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहायेत्यादिस्मृतिसंग्रहार्थमादिपदम् । उक्तश्रुतिस्मृतिवात्पर्यमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिब्राजके रूढिमुपेत्योपसंहरति । तस्मादिति । यथा गृहस्थशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यविप्रसङ्गपरिहारायाऽऽश्रमविशेषे रूढत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमात्रात्पुण्यलोकप्राप्तिः किं तु यथोक्ताग्निहोत्रादिकरणात् । यथा परिब्राजकस्यापि ब्रह्मसंस्थस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारद्वारेण मुख्यममृतत्वमिति कुवो ज्ञानानर्थक्यमित्यर्थः । एवमेकदेशिमत्तं प्रत्याख्याय ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिब्राजकविषयत्वे स्थिते मस्तवसामर्थ्याद्ब्रह्मसंस्थस्य पारिव्राज्यमितरपरामर्शेऽपि विधेयमिति परमप्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति । शिष्यबुद्धिपिकामार्थं परामर्शश्रुतिमाश्रित्य कृत्वाचिन्वया विचार कृत्वा कृत्वाचिन्वामेष्टादयति । अनपेक्ष्येति । यदि वेतरथेति

४] इति । न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अवि-
शेषश्रवणात् । पृथग्विधानाच्चानधिकृतानाम् “अथ पुनरेव
व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा”
[जावा० ४] इत्यादिना । ब्रह्मज्ञानपरिपाकाद्गुत्वाच्च पारिव्रा-
ज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति “अथ परिव्राद्धि-
वर्णवासा मुण्डोऽपरिव्रहः शुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्मभूयाय
भवति” [जावा० ५] इति । तस्मात्सिद्धा उर्ध्वरेतैसामाश्रमाः ।
सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥ २० ॥ (२)
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

“स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः”
[छा० १ । १ । ३] “इयमेवर्गमिः साम” [छा० १ ।

ब्रह्मचर्ये स्थितस्यैव पारिव्राज्येच्छा गार्हस्थ्ये च वैराग्यं दैवयोगाद्यदि स्यादित्यर्थः ।
यत्वनधिकृतान्वादिविषयः संन्यासः स्यादिति तत्राऽऽह । न चेति । अविशेष-
श्रुतिरसति बाधके न विशेषे संकीर्णमर्हतीत्यर्थः । इवञ्चेदं वाक्यं नानधिकृतविषय-
मित्याह । पृथगिति । अनधिकृतानां संन्यासस्येति शेषः । व्रती गोदानादिवेदव्रत-
वात् । अव्रती तद्विपरीतः । स्नातको गुरुकुलनिवृत्तिर्कृत्स्नानानन्तरमपि गुप्तशुश्रूषा-
परः । तद्विपरीतोऽस्नातकः । उत्सन्नाग्निरमृतमार्थः पूर्वमेवाग्निपरिग्रहहितो वा । परिव्र-
ज्जेदिति कर्माधिकारमविपत्तिहीनानामपि संन्यासस्य पृथगुक्तेर्न बाध्यमनधिकृतविषय-
मित्यर्थः । संन्यासेविधेरनधिकृताविषयत्वे हेत्वन्तरमाह । ब्रह्मेति । श्रवणाद्विद्वारा
संन्यासस्य ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यार्थत्वं प्रकरणादिसिद्धं तेन सपर्यस्यैवाधिकारस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
पारिव्राज्यस्य ब्रह्मवीदार्ढ्यार्थत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । तच्चेति । ब्रह्मभूयार्थं ब्रह्मभावाय
वरसाक्षात्कारायेत्यर्थः । अन्तर्गमिताधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मामाधिकृतत्वं
तच्छब्दार्थः । तेषां ममित्वेनानुग्रीयमानत्वेऽपि प्रकृते किं जावमित्याशङ्क्य प्रथमाधि-
करणार्थं निगमयति । सिद्धं चेति ॥ २० ॥ (२)

अनुष्ठेयसाम्यश्रुतेराश्रमान्तरमनुष्ठेयवया विधेयमित्युक्तम् । संप्रति रसवत्त्वादीना-
मङ्गाश्रवत्त्वेनेयमेव जुहूरित्यादिश्रुतिबुल्यवया स्तुत्यर्थत्वमित्याशङ्क्य प्रत्याह ।
स्तुतीति । अधिकरणस्य विषय वदन्वाक्यानि पठति । स इति । एषां भूतानां

१ क. घ. ट. “नव्रती व्रती वा सा” । २ क. ड. ज. अ. ट. “तस आश्र” । ३ क. घ. ड.
अ. ट. ड. “शेषमे” । ४ क. ख. ट. अ. “रूपः सा” । घ. “रूपं सा” । ५ ख. ट. ड. “तस्य वि” ।
६ ड. अ. “य त” । ७ ड. अ. “तेऽपि” । ८ क. ख. ड. अ. ट. ड. “दिस्तुते” ।

६।१] “अयं वाव लोक एषोऽभिधितः । तदिदमेवो-
क्त्यपिमेव पृथिवी” इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्रीधादेः
स्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनाविध्यर्था इत्यस्मिन्संशये स्तुत्यर्था
इति युक्तम् । उद्रीधादीनि कर्माङ्गान्युपादाय श्रवणात् । यथा
“इयमेवं जुहुरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीयः” इत्याद्या
जुह्वादित्यस्तुत्यर्थास्तद्वदिति चेत् । नेत्याह । न हि स्तुतिमा-
त्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तमपूर्वत्वात् । विध्यर्थतायां ह्यपू-
र्वोऽर्थो विहितो भवति स्तुत्यर्थतायां स्वानर्थक्यमेव स्यात् । विधा-
यकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रविपेक्ष्यमाना स्तुतिरुपयु-

ष्टिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोपचय ओषधीना पुरुषः पुरुषस्य वाग्वाच मनुष्यः
साम साम उद्रीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्यादीना सामान्यानां
भूतेषु चरोत्तरे सारत्वेनोक्तानामतिशयेन सारो रसतयः परमः परमात्मप्रदीकत्वात्परस्य
ब्रह्मणोऽप्येकत्वं स्यात् तद्वर्हवीति परार्थः परब्रह्मवदुपास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षयाऽ-
ष्टमः कोऽसौ यदुद्रीथो य उद्रीथ ओक्तर इत्यर्थः । उद्रीपाद्यङ्गावबद्धशुधीराधिकृत्य
पार्श्वमयीत्वादावङ्गसंबन्धे विध्युपलब्धेस्तथाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्यादौ स्तुत्युपलब्धेऽप्य-
संशयमाह । किमिति । अङ्गावबद्धानामपि बुद्धीनां स्तुतिस्त्वाभावाद्विधेयतया स्वात-
न्त्र्येण पुनरुपायहेतुत्वे सत्त्वेनङ्गात्मधियः स्वतन्त्रतया फलवच्चमुपनिषदुत्पन्नायाः किं वक्त-
व्यमित्युक्तेरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्तुतिस्त्वादङ्गवीप्सवुद्धानासिद्धिः । सिद्धान्ते
वासां विधेयत्वात्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य सशयमनूय पूर्वपक्षयति । इत्यस्मिन्निति ।
विमवाः प्रत्ययाः स्तुतयः कर्माङ्गेषु कृष्टपदार्थाध्यासप्रत्ययेरूपत्वात्स्वर्गो लोक आहव-
नीय इत्यादिप्रत्ययवदित्यर्थः । जुहुरियमेव पृथिवीति स्तुत्यत्वे कूर्मश्चैयनगवः सन्ना-
दित्य इत्याहवनीयोऽभिः स्वर्गो लोक इतिवत्तदुपनिषेयत्यर्थः । स्तुतिरूपनाद्विधिक-
रूपमेव युक्तमनुष्ठानफलभावादिवि परिहरति । नेत्यादिना । विमवाः प्रत्यया न
कर्माङ्गस्तुत्योऽपूर्वाभिवात्क्रत्वन्तरवदित्याह । नेति । विमवा धियो न कर्माङ्गस्तु-
तयो त्रिशिष्टफलसंबन्धितत्वात्संभववदित्याह । विधीति । वायुर्वे सेपिष्टेत्यादिवदुद्रीपा-
दिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वेऽपि कस्मादर्थवच्च न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । विधायकस्येति ।
आनु वहि विधायकशब्दशेषत्वेनैवोद्रीयादिश्रुतीनामपि स्वात्मवत्त्वादर्थप्राप्तत्वं तत्र

१ द. म. “धारितु” । २ क. द. अ. म. ट. “तनवि” । ३ द. म. “व पृथिवी ज” । ४ द.
म. “स्तुति” । ५ व. द. अ. म. ट. न स्तु । ६ द. म. “पूर्वो” । ७ म. “तिथि” । ८ व. (ए.
स्तुतीनां । ९ व. म. द. म. ट. द. “स्तुति” । १० द. म. “सत्त्वेन” । ११ द. म. “समन” ।
१२ द. व. “दया” । १३ म. “य जटन” । १४ क. म. द. म. ट. “सर्वे” । १५ द. द.
“वपाय” ।

उच्यते इत्युक्तम् “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः” इत्यत्र । प्रदेशान्तरविहितानां तूद्गीयादीनामिदं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमानाऽनर्थिकैव स्यात् । इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसंनिधावेवाऽऽभ्यासमिति वैषम्यम् । तस्माद्विध्यर्था एवजातीयकाः श्रुतयः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥ (३)

“उद्गीथमुपासीत” [छा० १ । १ । १] “सामोपासीत” [छा० २ । २ । १] “अहमुक्थमस्मीति विद्यात्” इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते ते च स्तुतिमात्रमप्योजनतायां व्याहन्त्येव । तथा च न्यायविदां स्मरणम्—

“कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ।

एतत्स्यात्सर्ववेदेषु निपतं विधिलक्षणम्”

वाक्यम् । किमुद्गीयादिप्रत्ययैरुद्गीयादिविधिः स्तुयते किंवा तदुपास्तिविधिरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । प्रदेशान्तरेति । उद्गीयादिविधेः कर्मप्रकरणस्यत्वेन व्यवधानात्तदेनोद्गीयादिश्रुतीनामेकवाक्यत्वात् । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयोऽवप्रकरणस्यत्वात्कृत्वन्तरवदिति भावः । परोक्षं दृष्टान्तं विधायति । इयमेवेति । अनुमानत्रयफलं निगमयति । तस्मादिति ॥ २१ ॥

न द्वितीय उपास्यविषयार्पणेन विध्यन्वययोगे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वायोगादित्याह । भावेति । संनिहितविधेर्विषयार्पणेनाधेयत्वे रसवमादिवादानां समवति तदीयस्तुतिपरत्वमपि तत्रायुक्तं स्तुत्यपेक्षया विषयार्पणस्यान्तरङ्गत्वात् । तत्र कर्माङ्गस्तुतिपरत्वं नेति किमु वक्तव्यमिति मन्वानो व्याचष्टे । उद्गीथमिति । निमग्नणादिष्वपि लिङादिस्मरणात्कथमुपासीतेत्यादिशब्दस्य विधिपरत्वात्साङ्ग्याऽऽह । तथा चेति । धातूनामनेकत्वेऽपि “ङृञ् करणे” “भू सत्तायाम्” “अस्मिन्” इति त्रीनेव धातून्भावनासामान्यवाचिनः सर्वव्याप्त्यर्थमुदाहरति । कुर्यादिति । आक्षिप्तकर्तृका भावना कुर्यादित्युक्ता सेवाऽऽक्षिप्तकर्मिका क्रियेत्युदाहृता । सेव कर्तव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूताऽभिहितेति भेदेः । भवेदित्यत्रापि भूयेत भवितव्यमित्युदाहृत्यम् । भवत्वेरस्तेष्वेकाध्व्येऽपि प्राप्त्याद्यर्थे भवति दृष्टा पृथगस्तिमुदाहरति । स्यादिति । यथापूर्वमुदाहरणमिहापि द्रष्टव्यम् । पाठक्रममनुसृत्य पञ्चममित्युक्तम् । एवञ्चात्वेनगुणप्रत्ययैः सर्वभावानुगतश्रेयसाधनत्वरूपे विधिरुच्यते न तु प्रविधार्थप्रत्ययं च भावनामेदोऽस्तीति मत्वाऽऽह । एतदिति । कथं तर्हि निमग्नणादिषु लिङादिस्मरणं मिथोविरोधादित्याङ्ग्यो-

इति लिङ्गाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति ।
प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते “ आपयिता ह वै कामानां
भवति ” [छा० १ । १ । ७] “ एष ह्येव कामागानस्येष्टे ”
[छा० १ । ७ । ९] “ कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृ-
त्ताश्च ” [छा० २ । २ । ३] इत्यादीनि । तस्मादप्युपासन-
विधानार्था उद्गीधादिश्रुतयः ॥ २२ ॥ (३)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

“ अथ ह पाज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये वभूवतुर्मन्त्रेयी च कात्या-
यनी च ” [बृ० ४ । ५ । १] “ प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरि-
न्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम ” [कौपी० ३ । १] “ जानश्रु-
तिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस ” [छा०
४ । १ । १] इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वारूप्यानेषु संशयः
किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपक्ष्य-
र्थानीति । पारिप्लवार्था इमा आरूप्यानश्रुतयः । आरूप्यानसामा-
न्यात् । आरूप्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् ।

तर्गवो वेद्रे विविपरा लिङ्गादयोऽपवादादन्यथात्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । लिङ्गादीति ।
उद्गीधादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थेत्वाभावे हेत्वन्वरं चकारसूचितमाह । प्रतीति । फलभेदश्र-
वणमुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वोक्तापूर्वेत्यादिसमुच्चयार्थमपीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (३)

उद्गीधादिश्रुतेरुपास्तिविषयार्पकत्वं ज्यायो रसवत्त्वादेरित्युक्तम् । अधुनाऽऽरूप्या-
नानामपि विद्यास्तुतेः सकाशात्पारिप्लवशेषत्वं ज्यायोऽनुष्ठानावसानयोगादित्याशङ्क्य
परिहरति । पारिप्लवेति । विषयोक्तिपूर्वकमारूप्यानत्वसाम्प्रदाहिव्यसंनिधेश्च संशयमाह ।
अपेक्ष्यादिना । पारिप्लवप्रयोगो नामाश्वमेवे पुत्रायामत्यपरिबृताय राज्ञे पारिप्लवमाच-
क्षीवेत्यादिना । नानाविधासूपानकथनं विहितम् । अत्र चोपाज्ञपद्वेत्तासूपानानां वादर्थ-
निरामेन वत्र वत्र संनिहितवस्तवत्रपुरुषार्थहेतुविद्यार्थत्वसम्भेदात्पादादिसंगतिः । पूर्व-
पक्षे प्रयोगोपेक्षादास्यानानां वेदान्तगतानामपि वद्वावादिद्यामाधान्यासिद्धिः ।
सिद्धान्ते विशेषणादुपनिषदासूपानानां व्यवच्छेदाद्युपास्यप्रयोगशेषत्वाद्विद्यामवानत्वसि-
द्धिरपि स्वीर्येत्युपपन्नयति । पारिप्लवेति । गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौ-
कर्यद्वारा च विद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादामां सिद्धमित्याशङ्क्य पारिप्लवश्रुतिविरोधे
लिङ्गप्रयोजनकमित्याह । आरूप्यानीति । यस्याऽऽन्विने शस्यमाने सुयोऽभ्युदित्या-

१ ट. म. “इत्येवमादी” । २ ट. स. प्र. “वैपत्यारी” । ३ ट. स. “दित्तुने” । ४ फ. स.
ट. प्र. “दिनामार्थ” । ५ ट. प्र. “विजयस्थ” । ६ ट. ट. “इत्येवमादी” । ७ स. “मन्त्रे” । ८ ट.
स. “राजाना” । ९ ट. म. “इने पु” । १० स. “मर्षा लि” । ११ ट. प्र. “लिङ्गादी संति” ।

ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात् । मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत् । तन्न । कस्मात् । विशेषितत्वात् । “पारिप्लवमाचक्षीत” इति हि प्रकृत्य “मनुर्वैवस्वतो राजा” इत्येवमादीनि कानिचिदेवाऽऽख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते । आख्यानसामान्याच्चेत्सर्वश्रुतीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत् । तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

अपि सर्वा दाशवयोरनुब्रूयादिति सर्वासामृचोमाश्विनग्रहशंसने^१ सर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकविनियोगवदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाचक्षीतेति चोदितानामेतेन लिङ्गेन संनिधेर्वा विद्यायां विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रातिस्विकविनियोगस्य समुदायविनियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात्प्रकृते च तदमावाप्त्यवमित्याह । ततश्चेति । आख्यानानां प्रयोगशेषत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानामवच्छेपत्वाद्युक्तं विद्याप्रधानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । मन्त्रवदिति । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रे कस्यचिदेव पदस्य समवेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतया पदान्तराणामपि वच्छेपत्वमिष्टम् । तथाऽऽख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेकवाक्यत्वेन सर्वोपनिषदां वच्छेपत्वान्न विद्याप्रधानत्वस्यार्थः । सामान्यश्रुर्वैविशेषोक्त्याऽतत्परत्वात् तथा लिङ्गादिबाधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । तन्नेत्यादिना । अश्वमेधे प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्व इति । तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे श्रुवास्तद्वच्छादुपक्रमस्य संकोचो युक्तः । न चोपक्रमस्यसर्वशब्दादुपसहारैस्था विशेषोक्तिरुपलक्षणापेक्षेति वाच्यम् । आदौ सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीत्युक्त्वा पारिप्लवमाचक्षीतेति च विधाय मनुर्वैवस्व इत्यादि पठ्यते । तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषस्याख्याननियमार्थमन्यथा वैयर्थ्यात् । सर्वशब्दोऽपि वाक्यशेषस्थोपाख्यानमध्यस्थकतिपर्यधोगमात्रेणोपरमं व्यावर्तयितुमित्येवानिति मत्वा सिद्धान्तं विवृणोति । पारिप्लवमिति । यत्त्वाख्यानसामान्यात्पारिप्लवार्था इमाः श्रुतय इति तत्राऽऽह । आख्यानमिति । विशेषणफलं निगमयति । तस्मादिति ॥ २३ ॥

१ ट. अ. 'यामस्मिन्ग्रह' । २ इ. अ. 'ने पूर्व' । ३ ख. छ. द. 'मेव लि' । ४ ट. अ. 'गसिद्धत्वे' । ५ ट. अ. 'चिदेव' । ६ छ. ट. 'शेषश्रु' । ७ ग. ख. द. ज ट. द. 'रहापि' । ८ ट. अ. 'नमन्य' ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥ (४)

असति च पारिप्लवार्थत्वं आख्यानानां संनिहितविद्यामति-
पादनोपयोगितैव न्याय्या । एकवाक्यतोपबन्धात् । तथा हि तत्र
तत्र संनिहिताभिर्विद्याभिरैकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात्प-
तिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत् “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः” [बृ० २।४।५] इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता
दृश्यते प्रातर्दनेऽपि “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्याद्यया जान-
श्रुतिरित्यत्रापि “वायुर्वाव संवर्गः” [छा० ४।३।१]
इत्याद्यया । यथा “स आत्मनो वषामुदसिदत्” इत्येवमादीनां
कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत् ।
तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥ (४)

अत एव चाम्नीन्धनाश्वनपेक्षा ॥ २५ ॥

“पुरुषार्थोऽतः शब्दात्” [बृ० सू० ३।४।१] इत्ये-

तर्हि कुत्राऽऽख्यानान्युपयुक्ताभीत्याशङ्क्य विशेषणश्रुत्या सर्वश्रुती भ्रमायां निर्वाधः
संनिधिविद्यास्वेवोपनिषदाख्यानानिर्नियुञ्जीतेत्याह । तथा चेति । सूत्रार्थे विवृ-
णोति । असतीति । एकवाक्यतोपसंबन्धं विमज्जते । तथा हीति । प्ररोचनमनुराग-
जननम् । संनिहितविद्याभिराख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिमुदाहरति । मैत्रेयीति ।
आख्यानत्वेऽपि पारिप्लवार्थत्वादर्थोनाच्च न तादर्थ्यं प्रकृताख्यानानामित्याह । यथेति ।
उदसिदुदुदृतवान्होमायेति यावत् । श्रुतिलिङ्गसंनिधिविधिविद्यापेक्षे सिद्धे फलितमु-
पसंहरति । तस्मादिति ॥ २४ ॥ (४)

कथानां विद्याशेषत्वे दर्शिते कर्मणामपि तर्हि तच्छेषत्वं तच्छेषत्वाभावेऽपि
स्यादित्याशङ्क्य प्रसङ्गागमं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह । अत
इति । ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्मोणीतिकर्तव्यत्वेनापेक्षते न वेति वादिविप्रतिपत्तेः संदेहे
यज्ञेनेति विविदिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसिद्ध्यर्थलभ्यायां तस्यामनन्वयात्त-
द्विपयज्ञानमाध्यमोक्षान्वयस्य युक्तत्वादपेक्षत इति पूर्वपक्षे काष्ठेः पचधीत्यत्र पाक-
साधनन्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्शनान्ज्ञानेच्छाजनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन
यज्ञादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वसिद्धेः साक्षादेव मोक्षान्वये च यज्ञेनेत्यादिकरणविमर्कभ-
ङ्गात्पारंपर्यस्यैवोपेयत्वान्नपेक्षत इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य संनिहितस्यायःशब्दप-
रामर्शोपस्याभावादतः पदानुपपत्तिमाशङ्क्य सूत्राक्षराणि योजयति । पुरुषार्थ इति ।

१ द. ब. “बन्धनात्” । २ छ.ट.प्र. ट.ट “नि विनि” । ३ द.प्र. “दिवाभिनिधा” । ४ ट.ट. “क्षित्वा” ।

तद्व्यवहितमपि संभवादत इति परामृश्यते । अत एव च विद्यायाः
पुरुषार्थहेतुत्वादग्रीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ
नापेक्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधिकविव-
क्षया ॥ २५ ॥ (५)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

इदमिदानीं चिन्तयते किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाऽऽश्र-
मकर्मणामुतास्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाग्रीन्धनादीन्याश्र-

आद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुत्वमुक्तं तच्च तथैवानूद्यते । तथा
चाऽऽश्रमेयादिष्वदर्शनान्न पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मोपेक्षाविरोधीति निरस्तम् । न चात्र
पादादिसंगतिर्वक्तव्या प्रथमाधिकरणस्यैव तत्फलविपर्यस्यास्य तस्याः सुगमत्वा-
त्फलमपि पूर्वोत्तरपक्षयोस्तद्वदेवेत्यभिप्रेत्याऽऽह । आद्यस्येति । स्वार्थसिद्धावेवान-
पेक्षा न तु त्वसिद्धौ तत्र तदपेक्षाऽस्तीत्यनन्तराधिकरणे निर्देष्टुमुपसंहार इति तत्फल-
माह । अधिकेति ॥ २५ ॥ (५)

ब्रह्मविद्या स्वफले न कर्मोपेक्षा प्रमात्वात्समवदित्युक्तम् । तर्हि न स्वोत्पत्तावपि
तदपेक्षा प्रमात्वात्तद्वदेवेत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । अविकविवक्षयेत्युक्तं व्यक्तीकु-
र्वन्ब्रह्मविद्यामधिकृत्य पूर्वाधिकरणन्यायादिविविद्याभुवेष्व संक्षयमाह । इदमिति ।
अत्र च स्वतन्त्रपुरुषार्थहेत्वौपनिषदात्मज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां शमादीनां च विविदि-
यावाक्यीयविनिषेगोक्तेरस्ति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीनां विज्ञानान्वये तत्फ-
लेऽपि वरमसक्त्या समुच्चयसिद्धिः । सिद्धान्ते परंपरया तेषां ज्ञानान्वयेऽपि तत्फला-
न्वये हेत्वभावाच्चतदसिद्ध्या ज्ञानस्यैव तद्वेष्टुतासिद्धिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षयति ।
तत्रेति । अपरोक्षधियो मानमात्रायत्तत्वात्प्रामाणिकज्ञानस्य मानहेतुषु सत्सु कर्माद्य-
भावेनानुद्यादर्शनात्केवलव्यतिरेकामावे च यज्ञादीनां हेतुत्वकल्पनायोगादिविदिषाभु-
वेष्व वर्तमानापदेशित्वोद्दिनियोजकत्वायोगान्ज्ञानस्य फलवद्दुत्पत्तावपि नान्वयस्तेषा-
मिति भावः । विविदिषावाक्ये वर्तमानापदेशेऽपि यस्य पर्णमयीत्यादाविवापूर्वत्वात्प-
श्चमलकारेण ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादीनि कुर्यादिति विध्युपगमादागमस्य केवलव्यतिरे-
कानपेक्षत्वाद्विषयसौन्दर्यलभ्यायामिच्छायां साक्षादेन्वयायोगात्तत्फले ज्ञाने यज्ञाद्यन्व-
यसिद्धेर्यज्ञेनेत्यादिकरणश्रुत्या च तेषामिष्यमाणापरोक्षधौसाधनत्वदृष्टेर्ज्ञानस्य च
मानायत्तवया साक्षाद्यज्ञाद्यसाधनत्वेऽपि तेषां चित्तशुद्ध्या प्रत्यक्षप्रवणतामुत्पाद्याप-

मकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते एवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाऽऽश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति । नेति ब्रूमः । उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षत उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । तथा हि श्रुतिः “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” [बृ० ४ । ४ । २२] इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति । विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते “ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव सत् ” [छा० ८ । ५ । १] इति । अत्र विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते । “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ” [कठ० २ । १५] इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति । स्मृतिरिति—

“ कपायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कपाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्तते ” इत्येवमाद्या ।

रोक्षज्ञाने पर्यवसानात्पारंपर्येऽपि पचति काष्ठैरिवत्करणाविभाक्तिसंभवादुत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मपेक्षाऽस्तीति सिद्धान्तयति । इदमिति । आपातेन पूर्वोपरविरोधप्रतीतिं शङ्कते । नन्विति । विभागोक्त्या प्रत्याह । नेतीति । उक्तव्यवस्थायां प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । हेतुं विवृणोति । तथा हीति । नन्वत्र विविदिषासंयोगो यज्ञादीनां ज्ञापये यदि वस्यां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्वयायोगादिष्यमाणे ज्ञानेऽन्वयोऽभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानाधीनत्वात्कर्मणां तत्रान्वयासिद्धेः श्रुत्यायोगेन वरफले मोक्षे किमित्यन्वयो नेष्यते तच्चाऽऽह । विविदिषेति । मोक्षहेतुत्वकल्पनायां नास्त्यरुवः रुतेनेत्यादिविरोधात्परंपरयाऽपि हेतुत्वे बाधाभावाद्बुद्धिशुद्ध्या वदुत्पत्तावेवान्वयो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुतेरिति वाक्यान्तरमपि ग्रहीवज्यमित्याह । अथेति । तत्र यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विज्ञातं लिङ्गमाह । अत्रेति । यथैव लिङ्गात्तरमाह । सर्वं इति । परंपरया कर्मणां धौहेतुत्वे स्मृतिमपि दर्शयति । स्मृतिरिति ।

१ य. द. ज. अ. “न स्मृते” । २ क. द. ज. अ. ट. “त्र च वि” । ३ द. प्र. “पि सा” । ४ द. प्र. “वीर्योप” । ५ द. प्र. “मिप्य” । ६ द. द. अ. “विज्ञानं” ।

अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम् । यथा च योग्यतावशेनाश्वो न
लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते । एवमाश्रमकर्माणि
विधेया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्त उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्त इति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ (६)

यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याय्यो
विध्यभावात् “यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्येवंजातीपका हि श्रुति-
रनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा । इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञा-
दिभिरेतामवाप्तुमिच्छन्तीति । तथाऽपि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्वि-
द्यार्थी “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्त्वितिधुः समाहितो
भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति” [बृ० ४ । ४ । २३]
इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चाव-
श्यानुष्ठेयत्वात् । नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमा-
नापदेश उपलभ्यते न विधिः । नेति ब्रूमः । तस्मादिति प्रकृत-
प्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतिः । पश्येदिति च माध्यन्दिना विस्प-
ष्टमेव विधिमधीपते । तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षापामपि शमादीन्यपेक्षि-

उत्पत्ताविव फलेऽपि ज्ञानस्य कर्मापेक्षा किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमादाय
व्याकरोति । अश्ववदित्यादिना ॥ २६ ॥

ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा तत्रैवान्तरङ्गमुपदिशति । शमदमादीति । अत्र
व्यावर्त्या शङ्काभाह । यदीति । विद्यास्वावकत्वेनापि संभयत्यर्थवत्त्वे वर्तमानतामङ्गेन
विधिकल्पनमयुक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः शब्दमात्रलभ्या विधेति भावः । एवं
धर्माभिप्रायेऽपि हेतुन्तरमवश्यमनुष्ठेयं न शब्दमात्रलभ्या विधेति सूत्रयोजनया परि-
हरति । तथाऽपीति । विविदिषावाक्यतुल्यतया शमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपर-
त्वेति शङ्कते । नन्विति । यस्मादेवमात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते तस्मा-
देवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विद्यारथेदिति गम्यते विधिरित्याह । नेतीति । विध्य-
भावे तत्प्रशंसावैयर्थ्यादुक्तविधिसिद्धिरित्यर्थः । काण्वपाठे विधियुक्त्वा माध्यन्दिनपाठे
विध्यभावशङ्काऽपि नास्तीत्याह । पश्येदिति चेति । विधिकलमाह । तस्मादिति ।

१ ड. अ. 'था यो' । २ ट. गियाणाः । ३ ड. अ. 'त्तो त्वपे' । ४ ड. अ. 'त न य' ।
५ ट. अ. 'यो न्या' । ६ ड. अ. 'वास्तुतिप' । ७ ट. 'वास्तव' । ८ ट. 'विम' । ९ ट. 'दिनाः
१०' । १० ट. 'दित्यत्र द' । ११ ट. अ. तत्र । १२ ट. अ. 'विधी' ।

तव्यानि । यज्ञादीन्पि त्वपेक्षितव्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव ।
 ननुक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरूपलभ्यत इति ।
 सत्यमुक्तं तथाऽपि त्वपूर्वत्वासंयोगस्य विधिः परिकल्प्यते । न
 ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वप्राप्तो येनानुचेत । “तस्मा-
 त्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ” इत्येवमादिषु चाश्रुतविधिके-
 ष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य पौष्णं पेपणं विकृतौ प्रती-
 येतेत्यादिविचारः प्रथमे तन्ने प्रवर्तितः । तथा चोक्तम् “विधिर्वा
 धारणवत् ” इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसं-
 धाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति
 प्रपञ्चितम् । तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्ये-
 वाऽऽश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्राप्येवंविदिति
 विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदि-
 षासंयोगात्तु ब्राह्मतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ॥ २७ ॥ (६)

यज्ञादीनामसाधनत्वशङ्कामापातवोऽभ्युपेत्य साधनान्तरापेक्षोक्ता । इदानीं तदसाधन-
 त्वशङ्काऽपि न युक्तेत्याह । यज्ञादीनीति । उक्तं स्मारयित्वा परिहरति । नन्वि-
 त्यादिना । संयोगस्यापूर्वत्वमेव स्पष्टयति । न हीति । सत्यपि महावाक्यैक्येऽनुष्ठा-
 नयोग्यापूर्वार्थविधिरवान्तरवाक्येन क्रियते न तत्र वाक्यभेदो दोष इत्यत्र पूर्वतन्त्रस-
 मविमाह । तस्मादिति । दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं तस्मात्पूषेत्यादि । तत्र पूर्णः पिष्ट-
 द्रव्यसंबन्धः सामासिकः । न च पूषा देवता पिष्टभागो द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोरस्ति तेन
 चदेकवाक्यतायोगात्कालत्रयात्पिष्टद्रव्यदेवतासंबन्धस्याविनाभावेन यागविध्युपस्थापक-
 त्वाद्वाग्रहारसिद्धये विधिप्रदमध्याहृत्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूषादेशेन पिष्टभागः कर्तव्य
 इति विकृतौ संबन्धः “पौष्ण पेपणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ” [जै० सू० ३ । ३ ।
 २०] इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । अवान्तरवाक्यभेदेन सूत्रकृताऽपि स्वीकृतो विधि-
 रित्याह । तथा चेति । स्मृत्यनुसारेणाप्यवधान्तरवाक्यस्य विधायकत्वं वाच्यमित्याह ।
 स्मृतिष्विति । कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे फलितमाह । तस्मा-
 दिति । यज्ञादीनामपि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽनुष्ठेयत्वे शमादीनां तेष्वपि विशेषाभावा-
 द्यावद्विद्योदयमविवेकेणानुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रापीति ॥ २७ ॥ (६)

१ क. ट. ज. घ. “व्यानि य” । २ ट. घ. “संनयः पू” । ३ क. ट. ज. घ. ट. शमा” ।
 ४ ट. घ. ग्राह्यानीति” । ५ ट. घ. “क्षोभतेदा” । ६ क. ट. घ. “वैतत्यमे” । ७ ट. घ. “प्याः प्रपि” ।

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणान्तये तददर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते' छन्दोगानाम् " न ह वा एवंविदि किंच-
नानन्नं भवति " [छा० ५ । २ । १] इति । तथा वाजसने-
यिनाम् " न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतम् " [बृ० ६ । १ । १४] इति । सर्वमस्यादनीषमेव भवती-
त्यर्थः । किमिदं सर्वज्ञानुज्ञानं शमादिवद्विचारं विधीयत उत
स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये विधिरिति तावत्प्राप्तम् । तथा
हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्-
वद्भूत्वेनेषं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते । नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यवि-
भागशास्त्रव्याघातः स्यात् । नैष दोषः । सामान्यविशेषभावा-
द्वाधोपपत्तेः । यथा प्राणिर्हिसामप्रतिपेक्षस्य पशुसंज्ञपनविधिना
बाधः । यथा च " न कांचनं त्रिषं परिहरेत्तद्वत्तम् " [छा०
२ । १३ । २] इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वेष्वपरि-
हारवचनेनै तत्सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते ।

यज्ञादीनां समादीनां च विद्यासंनिहितानां वच्छेपतोक्ता वत्प्रसङ्गाद्विद्यासन्निध्यु-
क्तसर्वज्ञानुज्ञानस्यापि विद्याशेषत्वमाशङ्क्य प्रत्याह । सर्वान्नेति । प्राणविदः सर्वा-
न्ज्ञानुज्ञानं विषयं वक्तुं शास्त्राद्वयस्यां श्रुतिमाह । प्राणेति । जग्धं भक्षितम् । विप-
यवाक्यार्थं संप्रकाशयति । सर्वमिति । अपूर्वत्वाद्विषयश्रुत्यै संशयमाह । किंमिति ।
अत्र प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुवैवाक्यार्थज्ञानोपयुक्तायाः स्तुत्यर्थं सर्वज्ञानुज्ञान-
कीर्तनमिति कथनात्प्रादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः ।
सिद्धान्ते विदुषोऽविदुषश्चानापदि तत्सिद्धिरिति मन्वानः संशयमनूय पूर्वपक्षयति ।
विधेयवर्तीति । विषयपक्षेऽनुष्ठानविशेषलाभ हेतुमाह । तथा हीति । सर्वज्ञानुज्ञानं
स्वतन्त्रमेव विधीयतामित्याशङ्क्य संनिधिविरोधान्मेवमित्याह । अत इति । सर्वज्ञा-
नत्वं प्राणविद्यां चेदार्हं न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं विरुध्येवेति शङ्कते ।
नान्वाति । प्राणविदगिरिच विषयं वदिते विरोधं परिहरति । नेत्यादिना । उपपत्ति-
मेव कर्मविषयदृष्टान्तेनोदाहरति । यथेति । तथैव विद्याविषयं दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति । यदुपमन्त्रयते स हिंकार इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिंकारा-

एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नमक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्य-
विभागशास्त्रं बाधयेतेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नेदं सर्वान्नानुज्ञानं
विधीयत इति । न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते “ न ह
वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति ” [छा० ५ । २ । १ ।] इति
वर्तमानापदेशात् । न चास्त्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेष-
करत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते । अपि च आदिमर्पादं
प्राणस्यान्नमित्युक्तत्वेदमुच्यते “ नैवंविदः किंचिदनन्नं भवति ”
इति । न च आदिमर्पादमन्नं मानुषेण देहेनोपभोक्तुं शक्यते ।
शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिन्तयितुम् । तस्मात्प्राणा-
न्निज्ञानप्रज्ञासार्थोऽयमर्थवादो न सर्वान्नानुज्ञानविधिः । तददर्शयति
“ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये ” इति । एतदुक्तं भवति
प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञा-
यते तददर्शनात् । तथा हि श्रुतिश्चाक्रायणोऽस्यर्षेः कष्टा-
यामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति “ मटवीहतेषु कुरुषु ”
[छा० १ । १० । १] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे । चाक्रायणः

द्विद्विर्दिष्टा सा वाभदेव्यविद्या तत्रोपमन्त्रणं संकेतकरणम् । दृष्टान्तयोरर्थ-
दाष्टान्तिके योजयति । एवमिति । विविदिपावाक्ये वर्तमानापदेशोऽप्यपूर्वत्वा-
त्पञ्चमलकाराङ्गीकारेण विविक्लर्पनवन्न हेत्यादौ वर्तमानापदेशोऽप्यपूर्वत्वाद्धिवि-
रिति मतमनूय सूत्रादहरेव सिद्धान्तमाह । एवमिति । तत्र हेतुमाह । न हीति ।
यस्य पर्णमयात्यादाविव वर्तमानापदेशोऽपि कल्प्यो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । न
चेति । सामान्यविधिबाधकत्वं श्रुतेविशेषविधेरिदं विशेषकल्पनां तु सामान्यविधिना
बाध्या कल्पनाया विरोधाभावापेक्षत्वादित्यर्थः । इतश्च स्तुत्यर्थमेवेदं वचो न विधिरि-
त्याह । अपि चेति । आश्विन्य आ शकुनिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमिति श्रवणादश-
क्यविषयो विधिर्न संभवतीत्याह । न चेति । तर्हि वचनवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य सर्वं प्राण-
स्यान्नमिति प्रोक्तुत्यर्थत्वात्मेवमित्याह । शक्यते त्विति । ऐक्येऽयं सूत्रमादत्ते । तदिति ।
तदसराणि व्याकरोति । एतदिति । मटव्योऽशनयः पाषाणवृष्टयो रक्तवर्णाः क्षुद्र-
पक्षिविशेषा वा तैर्हतेषु कुरुषु तद्देशस्थसस्येष्विति यावत् । आह्वयार्थिकार्थमाह ।
चाक्रायण इति । स हि दुर्मिसे जाते जाययाऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया सह

१ अ. 'एवमिति' । २ द. अ. 'विदि हि' । ३ अ. 'क्षिप्तान' । ४ द. 'न मनुष्यदे' । ५ क.
अ. 'नपे' । ६ द. 'क्षय' । ७ द. अ. 'नाप्' । ८ क. द. अ. 'लपना' । ९ द. द. 'युतिवि' ।
१० द. अ. 'ना सा' । ११ द. अ. 'नाऽय सा' । १२ द. अ. उक्तार्थे ।

किलपिरापद्रुत इभ्येनं सामिखादितान्कुलमापांश्चखाद । अनुपानं
तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचक्षते । कारणं चात्रोवाच “ न
वा अजीविष्यमिमान्खादन् ” [छा० १ । १० । ४] इति
“कामो म उदपानम्” [छा० १ । १० । ४] इति च । पुनश्चो-
त्तरेद्युस्तानेव स्वपरोच्छिष्टान्पर्युपितान्कुलमापान्भक्षयावभूवेति ।
तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युपितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयाति-
शयो लक्ष्यते प्राणात्ययप्रसङ्गे प्राणसधारणायामक्षयमपि भक्षयि-
तव्यमिति । स्वभावस्थाया नु तत्र कर्तव्यं विद्यावताऽपीत्यनु-
पानमप्यारूपानाद्गम्यते । तस्मादर्थवादो “ न ह वा एवविदि ”
[छा० ५ । २ । १] इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवं च सत्पाहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्ष्याभक्ष्यवि-
भागशास्त्रमवाधितं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चाऽऽपदि सर्वांश्चभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चावि-
शेषेण—

देशान्तर प्रतिचक्रमे स कदाचिदिभ्यग्रामे निवसन्निभ्येनं सह हस्त्यारोहेणं सामिभोजि-
तान्वमक्षिवान्कुलमापान्कुत्तिसैतमापान्भक्षितवानित्यर्थः । अनुपानं ग्रहाणेत्युक्ते सत्यु-
च्छिष्टं मे पीत स्यादिति प्रतिपिष्य किमेवेत्युच्छिष्टा नेति परेणोक्ते कारणं चानुपा-
ननिषेधे कथितवानित्याह । अनुपानं त्विति । कुलमापाश्चेन्न भक्ष्यन्ते जीवनमेव मे न
स्यात्कामः स्वेच्छातो मे वैटाकादिपूदकपानं भविष्यतीत्यर्थः । स्वयं खादित्वा शिष्टा-
ज्जायार्थमाजहार तथा च भवृस्वभावज्ञया निहिवानुत्तरादिने प्रावरैव भक्षितवानित्याह ।
पुनश्चेति । कुलमायभक्षणश्रुतेरभिप्रायमाह । तदिति । अनुपाननिषेधश्रुतेस्त्वात्यर्थमाह ।
स्वस्येति । सर्वांश्चभक्षणस्य निरङ्कुशत्वभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ २८ ॥

तस्यार्थवादत्वे हेत्वन्तरमाह । अवाधाच्चेति । सामान्यशास्त्रविरोधान्न कल्प्यो
विशेषविधिरित्युक्तम् । अधुना सामान्यशास्त्र दर्शयन्सूनं योजयति । एवं चेति ।
स्वस्थावस्थायां भक्ष्याभक्ष्यभेदे सतीति यावत् ॥ २९ ॥

आर्षदवस्थायामभक्ष्यभक्षणानुज्ञाने स्मृतिं संज्ञयति । अपीति । स्मृतिरपि विद्व-
द्विषयेत्याशङ्क्याऽऽह । अपि चेति । सुरापानमवस्थाद्वयेऽपि न कार्यमित्याह ।

१ ड. म. 'न सामि' । २ क. ज. 'दक्ष' । ३ ड. म. 'न हस्त्या' । ४ ड. म. 'न
सामि' । ५ क. छ. ड. अ. ट. ड. 'रिपता-मापा' । ६ ठ. ड. 'वन' । ७ ड. अ. 'तदापादि' ।
८ ड. 'पदव' ।

“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

ल्लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्भसा”

इति । तथा “मद्यं नित्यं ब्राह्मणः” “सुरापस्य ब्राह्मणस्यो-
ष्णामासिश्चेयुः” “सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्” इति
च स्मर्यते वर्जनमननस्य ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ (७)

शब्दश्चाननस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः कांठ-
कानां संहितायां श्रूयते “तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिवेत्” इति ।
सोऽपि “न ह वा एवंविदि” [छा० ५ । २ । १] इत्य-
स्पायवादत्वादुपपन्नतरो भवति । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न
विधय इति ॥ ३१ ॥ (७)

विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

“सर्वापेक्षा च” [ब्र० सू० ३ । ४ । २६] इत्यत्राऽऽश्रम-
कर्मणां विद्यासाधनत्वमवधारितम् । इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्र-

तयेति । ब्राह्मणो वर्जयेदिति शेषः । जीवितात्ययमृत्त्या सुराऽपि तदत्यये पातव्ये-
त्याशङ्क्याऽऽह । सुरापस्येति । उष्णां सुरामिवि शेषः । उष्णामग्निना तप्तमिति
यावत् । मरणान्तिकमायश्चित्तदृष्टेस्तत्प्रसङ्गेऽपि सा न पातव्येत्यर्थः । इतश्च सा सदा
न पेयेत्याह । सुरापा इति वज्र हेतुः । अभक्ष्येति । मद्यमित्यादिस्मृतेस्त्वात्यय-
माह । वर्जनमिति ॥ ३० ॥

स्तुतिप्रामाण्याय तन्मूलश्रुतिमाह । शब्दश्चेति । तस्माद्ब्राह्मणस्य सुरापस्य
मरणान्तिकमायश्चित्तदर्शनादिति यावत् । श्रौतनिषेधस्य प्रकृतोपयोगमाह । सोऽपीति ।
श्रुतिस्मृतिसिद्धमर्थमुपसंहरन्नव.शब्दं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ ३१ ॥ (७)

सर्वान्नत्वोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तम् । एवं विद्यार्थत्वोक्तिर्यज्ञोना स्तुति-
नित्यत्वश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । विहितत्वाच्चेति । व्यवहितेन संबन्धमाह ।
सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्मण्यधिकृत्य विहितत्वाद्भिन्नियुक्तविनियोगोयोगाच्च
सशयमाह । इदानीं त्विति । अत्राग्निहोत्रादीनामुभययात्वोक्त्या स्ववन्नपुमर्थहेतुशा-
स्त्रोत्थात्मविधोषायोपवर्णनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्यहेतुत्वोक्तेः स्तुतित्वाद्भि-
दिषावाक्यस्य विवक्षितार्थत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते संयोगवृत्त्यन्वयायात्कर्मणामुभयत्वसं-

१ ड. अ. “यु. सुरापास्ये मु.” । ज. ट. “यु. सुरापास्ये मु.” । २ ट. “असः वा.” । ३ क. ड. ज.
अ. पठानि । ४ ड. अ. “मित्र” । ५ क. ख. ड. अ. ठ. ड. शा. आ. । ६ घ. ड. “गाय” । ७ ड.
अ. “नि तत्रा” । ८ घ. अ. “ते यो” ।

ममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामपमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताऽऽहो नेति
चिन्तयते । तत्र “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ”
[बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिनाऽऽश्रमकर्मणां विद्यासाध-
नत्वेन विहितत्वाद्द्विधामनिच्छतः फलान्तरं कामपमानस्य
नित्यान्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां विद्या-
साधनत्वं नित्यानित्यसंपोगविरोधादिति । अस्यां प्राप्नोति ।
आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि
“ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादिना विहितत्वात् । न हि
वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ॥ ३२ ॥

अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादित्यत उत्तरं
पठति—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्फुर्विहितत्वादेव “ तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिना ।
तदुक्तम् “ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ” [बृ० सू० ३ । ४ । २६]
इति । न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयोज्यादिव-

मवात्तरिसद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । यावज्जीवश्रुतेरमुमुक्षोरपि तान्यनुष्ठेया-
नीत्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । विविदिषाश्रुतेर्विद्यासंयोगोऽपि तेषामवश्यंभावीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । नित्येति । आवश्यकत्वाभावाद्द्विध्याकामनायाः काम्यतया कर्मणामनाव-
श्यकत्वं नित्यतया चाऽऽवश्यकत्वमित्येकत्रैवाऽऽवश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे
स्याताम् । अतो विद्योपायत्वोक्तिः स्तुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति ।
अस्यामिति । नित्यतया विहितानां विद्यार्थतया विधानं गौरवादयुक्तमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न हीति ॥ ३२ ॥

उक्तमनूद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति । अथेत्यादिना । नित्यत्वेऽपि विद्यासंयुक्तत्व-
मग्निहोत्रादीनां विधिवशादेष्टव्यमिति व्याचष्टे । विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र
श्रुत्वं कुतो विद्यासंयुक्तत्वं तत्राऽऽह । तदुक्तमिति । सहकारित्वेकित्या फलं मत्वेवो-
पकारित्वमाचार्याभीष्टं कर्मणामित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । शास्त्रीयमन्वयव्यतिरेका-

द्विद्याफलविषयं मन्तव्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः । असा-
ध्यत्वाच्च विद्याफलस्य । विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि-
स्वर्गफलसिपाधयिषया सहकारिसाधनान्तरंमपेक्षते नैवं विद्या ।
तथा चोक्तम् “अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” [ब्र० सू० ३ ।
४ । २५] इति । तस्मादुत्पत्तिसाधनत्वं एवैषां सहकारित्ववा-
चोयुक्तिः । न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः कर्मा-
भेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्य-
फलितो न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः संयोगः
“तमेतं वेदानुवचनेन” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिवा-
क्यफलितस्तस्य विद्याफलत्वम् । यथैकस्यापि स्वादिरेत्य-
नित्येन संयोगेन कर्तव्यत्वेन नित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं
तद्वत् ॥ ३३ ॥

सिद्धं चोपकारकत्वं न चात्रोभयमस्तीत्याह । अविधीति । ब्रह्मधीः स्वकार्ये न चोदि-
तापेक्षाऽचोदितत्वान्मर्दनवदित्यर्थः । ब्रह्मधीः स्वफले नेतिकर्तव्यतापेक्षा स्वतोऽसाध्य-
फलत्वात्कूपखननव्यापारवदित्याह । असाध्यत्वादिति । अविधिलक्षणत्वं व्यतिरेको-
दाहरणेन प्रपञ्चयति । विधीति । अङ्गभावस्य ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वाद्विधेर्ग्राहकत्वाद्वि-
हितं दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्ग्राहकगृहीतेरङ्गैर्युज्यते नाविहिता विद्येत्यर्थः ।
तथाऽपि कथमसाध्यफलत्वेन विद्याया कर्मणामन्वयराहित्यं वदाह । तथा चेति ।
कथं तर्हि सहकारित्ववचनं वदाह । तस्मादिति । सह पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीविव-
रकर्मसु सारत्वेन विद्यास्वकार्याय व्याप्तिरित्यर्थः । सहकारित्वोक्तिरित्यर्थः ।
परोक्तमुद्भाव्य मत्याह । न चेति । संयोगभेदं विशदयति । नित्यो हीति । तुल्यब-
लश्रुतिद्वयेन पृथगेव संबन्धविधिः संयोगभेदस्तस्मादुभयथात्वमविरुद्धमित्यर्थः । “एकस्य
द्वयभावे संयोगप्रकृत्यम्” [पू० गी० सू० ४ । ३ । ६] इत्यत्रैवचिन्तितमि-
त्युदाहरणेन दर्शयति । यथेति । बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेत्येको नित्यः
संयोगस्तेन कर्तव्यस्य खादिरेत्वस्य खादिरे वीर्यकामस्थेत्यपरः संयोगोऽनित्यस्तेन
पुरुषार्थेत्येकस्य खादिरेत्वस्योभेयार्थत्वे संयोगप्रकृत्यं हेतुस्तथा कर्मत्वभेदेऽपि संयो-
गभेदादुभयपात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ द. अ. म. “रमासहस्रे” । २ अ. “उप” । ३ द. म. “पि सदि” । ४ अ. ट. “रत्नस्य” ।
५ द. म. “यथाऽपि” । ६ द. म. “यथा यत” । ७ ठ. द. “रत्न” । ८ ठ. द. “रत्नो” । ९ क.
घ. “भयपार्थ” । ट. द. “भयपार्थ” ।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाऽप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवामि-
होत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निव-
र्तयति । कर्मभेदशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिनामयने
“ मासमग्निहोत्रं जुह्वति ” इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मन्तरमुप-
दिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः । उभयलिङ्गात् ।
श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत् “ तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” [बृ० ४ । ४ । २२] इति
सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनिपुङ्गे नै तु
जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेपां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि
“ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ”
[भ० गी० ६ । १] इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव कर्म विद्यो-
त्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्येतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्यो च

ननु प्रकरणान्तरस्थेभ्यो नित्यकर्मभ्यो भिन्नान्येव कर्माणि विविदिषावाक्ये विद्या-
संयुक्तवया विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात्तत्कथं तस्योपपत्तत्वं तत्राऽऽह । सर्व-
थेति । प्रविज्ञां व्याचष्टे । सर्वथाऽपीति । एवकारव्यावर्त्यं शङ्कया दर्शयति ।
त एवेतीति । भेदशङ्कानिवृत्तिं व्यविरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पथेति । कुण्डपायि-
नामयनगवाग्निहोत्रस्य प्रकरणभेदात्प्रसिद्धाग्निहोत्रात्कर्मन्तरस्त्वद्विविदिषन्तीति विद्या-
संयुक्तवया विहितानामपि कर्मणां प्रकरणभेदादेव कर्मन्तरत्वशङ्कायां दृष्टान्ते जुह्व-
तीतिहोमविधिश्रुतेर्मासाख्यकालस्य चानुपादेयत्वेनाविवेकत्वादिमिहोत्रशब्दस्य चाऽऽ-
ख्यावपारवक्रयादाख्यातस्य च जुहोतेः सनिहितरूपवत्कर्म हित्वा व्यवहितमेयमिका-
ग्निहोत्रपरामर्शित्वायोगादाख्यावार्थवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्यापि कर्मन्तरविषयत्वमेवेति
युक्तम् । विविदिषावाक्ये तु विविदिषायामेव विधिअवगात्प्रसिद्धानामेव यज्ञादीनां
यज्ञादिशब्दैरनुवादाद्विद्यासंयोगमात्रं विधीयते । तेषामिवि न कर्मन्तरतेत्यर्थः ।
उक्तमेवार्थं प्रश्नद्वारा हेतुमवतार्यं स्फोरयति । कुत इत्यादिना । प्रसिद्धकर्मसु संस्का-
रत्वप्रसिद्धिरपि तेषां चित्तमलनिरासेन ज्ञानोत्पत्तावुपकारकत्वमावेदयन्ती कर्मभेदं सूच-
यतीत्याह । अष्टेति । गर्भाधानादयः सहधर्मचारिणीसंयोगान्ताश्चतुर्दश पञ्चमहा-

१ ड. अ. 'मधर्म' । २ क. ड. अ. 'भेदश' । ३ अ. ट. 'या मा' । ४ क. ज. अ. जुहोति ।
५ क. ज. अ. ट. न जु । ६ ड. अ. 'भेदेया' । ७ ट. 'ति निज्ञात' । ८ क. अ. 'तात्पर्य' । ९ स.
'या सं' । १० ट. ड. 'मर्त्या' । ११ ड. अ. 'पाया' । १२ ट. ड. 'हर्म' । १३ क. 'नसिद्धसं' ।

द्विधाफलविषयं मन्तव्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विधायाः । असा-
ध्यत्वाच्च विद्याफलस्य । विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि-
स्वर्गफलसिपाधयिषया सहकारिसाधनान्तरम्पेक्षते नैवं विद्या ।
तथा चोक्तम् “ अत एव चाग्नीन्धनाचनपेक्षा ” [बृ० सू० ३ ।
४ । २५] इति । तस्मादुत्पत्तिसाधनत्वं एवैषां सहकारित्ववा-
चोपुक्तिः । न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः कर्मा-
भेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो द्वेकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्य-
कल्पितो न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः संयोगः
“ तमेतं वेदानुवचनेन ” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिवा-
क्यकल्पितस्तस्य विद्याफलत्वम् । ययैकस्यापि स्वादिरेत्य-
नित्येन संयोगेन ऋत्वर्थत्वमनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं
तद्वत् ॥ ३३ ॥

सिद्धं चोपकारकत्वं न चान्नोभयमस्वीत्याह । अविधीति । ब्रह्मधीः स्वकार्ये न चोदि-
तापेक्षाऽचोदितत्वान्मर्दनवदित्यर्थः । ब्रह्मधीः स्वफले नेतिकर्तव्यतापेक्षा स्वतोऽसाध्य-
फलत्वात्कूपखननव्यापारवदित्याह । असाध्यत्वादिति । अविधिलक्षणत्वं व्यतिरेको-
दाहरणेन प्रपञ्चयति । विधीति । अङ्गभावस्य ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वाद्विधेर्ग्राहकत्वाद्वि-
हितं दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्ग्राहकग्रहीतैर्युज्यते नाविहिता विधेत्यर्थः ।
तथाऽपि कथमसाध्यफलत्वेन विद्याया कर्मणामन्वयराहित्यं वदाह । तथा चेति ।
कथं वद्विं सहकारित्ववचनं वदाह । तस्मादिति । सह पुनैर्भारं वहति गर्दभीविव-
त्क्रमसु सत्त्वेन विद्यास्वकार्याय व्याप्तिरित्येव सहाकारित्वोक्तिरित्यर्थः ।
परोक्तमुद्गाढ्यं प्रत्याह । न चेति । संयोगभेदं विशदयति । नित्यो हीति । तुल्यव-
लभ्युविद्वयेन पृथगेव संबन्धविधिः संयोगभेदस्त्वस्मादुभयधात्वमविरुद्धमित्यर्थः । “ एकस्य
धूमयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ” [पू० मी० सू० ४ । ३ । ६] इत्यत्रेव चिन्तितवामि-
त्युदाहरणेन दर्शयति । यथेति । बेल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेत्येको नित्यः
संयोगत्वेन ऋत्वर्थस्य स्वादिरेत्यस्य स्वादिरे वीर्यकामस्येत्यपरः संयोगोऽनित्यत्वेन
पुरुषार्थवेत्येकस्य स्वादिरेत्यस्योभेयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वं हेतुस्तथा कर्मत्वभेदेऽपि संयो-
गभेदादुभयधात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ ट. अ. म. 'रमाशरुते' । २ अ. 'उत्' । ३ ट. म. 'वि तदि' । ४ ज. ट. 'रत्स्य' ।
५ ट. म. 'पेक्षाऽपि' । ६ ट. म. 'पेक्षा य त' । ७ ट. ट. 'रत्स्य' । ८ ट. ट. 'रत्स्यो' । ९ क.
घ. 'भरगार्थ' । ट. ट. 'मयपाते' ।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाऽप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्नि-
होनादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निव-
र्तयति । कर्मभेदशङ्कामिति दूमः । यथा कुण्डपापिनामयने
“ मासमग्निदोत्रं जुह्वति ” इत्यत्र नित्यादग्निदोत्रात्कर्मान्तरमुप-
दिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः । उभयलिङ्गात् ।
श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत् “ तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” [वृ० ४ । ४ । २२] इति
सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुक्ते न तु
जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेवां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि
“ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ”

[भ० गी० ६ । १] इति विज्ञातकर्तव्यतर्कमेव कर्म विद्यो-
त्पत्त्यर्थं दर्शयति । यरथेतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्यां च

ननु प्रकरणान्तरस्थेभ्यो निश्चयकर्मस्थो भिन्नान्येव कर्माणि विविदिषायास्तथे विद्या-
संयुक्तवया विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात्तत्कथं यस्योभयसं वन्नाऽऽह । सर्व-
थेति । प्रविज्ञा व्याचष्टे । सर्वथाऽपीति । एकारध्यावर्यं शङ्कया दर्शयति ।
त एवेतीति । भेदशङ्कानिवृत्तिं व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । कुण्डपापि-
नामयनगवाग्निदोत्रस्य प्रकरणभेदात्प्रसिद्धाग्निदोत्रात्कर्मान्तरावदिविदिषन्तीति विद्या-
संयुक्तवया विदितानामपि कर्माणां प्रकरणभेदादेव कर्मान्तरराशङ्कायां दृष्टान्ते जुह्व-
तीतिदोमविधिभुवेर्मासात्यकालस्य चानुपादेयत्वेनाविधेयत्वादग्निदोत्रशब्दस्य चाऽऽ-
ख्यापवारवक्त्यादाख्यावस्य च जुहोते. सनिदित्वरूपवत्कर्म दित्वा व्यपक्षितनेयमिका-
ग्निदोत्रपरामर्शितरायोगादाख्यापार्थताभिर्नोऽग्निदोत्रशब्दस्यापि कर्मान्तरविषयत्वेनेति
युक्तम् । विविदिषोर्वाच्ये तु विविदिषायामिव निश्चयवतात्प्रसिद्धानामो यज्ञादीनां
यज्ञादिशब्दरनुनादादिचासयोगमात्रं विधीयते । तेषामिति न कर्मान्तरतत्त्वार्थः ।
उक्तमेतार्थं प्रश्रद्धारा हेतुप्रवचार्थे स्फोरयति । कुत इत्यादिना । प्रसिद्धकर्मसु सस्का-
रत्वप्रसिद्धिरपि तेषां चित्तमलभिरासेन ज्ञानोत्पत्तानुपकारकत्वमात्रेदयन्ती कर्मभेदं सूच-
यतीत्याह । अष्टेति । गर्भाधानादयः सधैर्मचारिणीसंयोगान्वाश्वबुर्दश पञ्चमहा-

१ द. म. 'मपर्म' । २ व. द. म. 'भेदात्' । ३ अ. द. 'भा मा' । ४ व. अ. म. जुहोति ।
५ व. अ. ज. द. न जु' । ६ द. म. 'भेदेषां' । ७ द. 'ति निर्वात' । ८ व. अ. 'तात्पर्य' । ९ द.
'या त' । १० द. द. 'मर्वायो' । ११ द. म. 'पाया' । १२ द. द. 'दृष्टो' । १३ क. 'गीतदृष्ट' ।

संस्कारप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य
स्मृतौ भवति । तस्मात्साध्विदमभेदावधारणम् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ (८)

सहकारित्वस्यैवेतदुपोद्बलकं लिङ्गदर्शनमनभिभवं च दर्शयति
श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः “ एष ह्यात्मा
न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्देति ” [छा० ८ । ५ । ३]
इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासह-
कारीणि चेति स्थितम् ॥ ३५ ॥ (८)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्ति-
हीनानामन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति किंवा

यज्ञाः सप्त सोमसंस्थाः सप्त हविःसंस्थाः सप्त पाकसंस्था इति चत्वारिंशत्संस्काराः ।
अनश्रन्संहिताध्ययनं प्रायणं कर्म जप उत्क्रमणं दैहिकं भस्मसमूहनमस्त्रिसंचयनं
आह्वानेत्येवमष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः । कर्मभेदाशङ्कायोगे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ ३४ ॥

नित्यानि कर्माणि स्वयः पुण्यलोकावाप्तिफलान्यपि ज्ञानकामेनानुष्ठितानि ज्ञानार्था-
नीत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मेणां क्लेशवनूकरणेन विद्योदये हेतुवेत्यत्र
लिङ्गमाह । अनभिभवं चेति । सूत्रस्य वाच्योक्तिपूर्वकमक्षरार्थे कथयति । सहका-
रित्वस्वेति । उभयविध्यधीनमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३५ ॥ (८)

आश्रमकर्मेणां विद्योपायत्वे सत्यनाश्रमकर्मेणां नैवमिति मन्वानं प्रत्याह । अन्त-
रेति । अनाश्रमिणो विधुरादीन्विषयीकृत्य तेषां कर्मत्वप्रसिद्धेर्निन्दामसिद्धेश्च संशय-
माह । विधुरेति । अत्रानाश्रमकर्मेणामुक्तविद्याहेतुत्वोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
यथा विधुरकर्मेणां विद्याहेतुत्वासिद्धिस्तथैवाऽऽश्रमकर्मेणामपि विद्याहेतुत्वासिद्धिः ।
भिद्धान्ते त्वाश्रमित्वस्य ज्यायस्त्वात्तत्कर्मेणां सुवरां वत्सिद्धिरिति मन्वानः संशयमनूद्य

नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तम् । आश्रमकर्मणां विद्या-
हेतुत्वावधारणात् । आश्रमकर्मासंभवाच्चेतेषामिति । एवं प्राप्त
इदमाह । अन्तरा चापि स्वनाश्रमिस्त्वेन वर्तमानोऽपि विद्याया-
मधिक्रियते । कुतः । तदृष्टेः । रेकवाचक्रवीमभृतीनामेवंभूताना-
मपि ब्रह्मविस्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तमभृतीनां च नम्रचर्पादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि
महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥ ३७ ॥

ननु लिङ्गमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का तु खलु प्राप्ति-
रिति साऽभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि च विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबन्धिभिर्जपोप-
यासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरेनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथा
च स्मृतः—

पूर्वपक्षमाह । नास्तीत्यादिना । विविदितावाक्ये यज्ञादिषु प्रत्येकं करणाविमक्तिश्रुते-
राश्रमकर्मभावेऽपि वर्णमाश्रमार्माणां दानादीनां संभवादिधुरादीनामपि विद्याधिकारः
स्यादित्याशङ्क्य केवलवर्णधर्माणां विद्यासाधनत्वे सारयाश्रमकर्मणां वैयर्थ्यादनाश्रमि-
णामनधिकारो विद्यायामित्याह । आश्रमेति । अनाश्रमकर्मणां न विद्याहेतुष्वपि पूर्व-
पक्षमनूय सिद्धान्वयति । एवमिति । प्रविक्षा व्याकरोति । अनाश्रमिस्त्वेनेति । तदृ-
ष्टेरेति व्याचष्टे । रेकेति ॥ ३६ ॥

श्रीर्षो ऽष्टिं शिष्टां स्मार्थमपि दर्शयति । अपीति ॥ ३७ ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धे सिद्धान्तेऽनन्तरसूत्रनिरस्यं श्योचमाह । नन्विति । जन्मा-
न्तरकृतादपि कर्मणो रेकादीनां विद्यासंभवाद्गर्भोपायानुक्तात्कर्मणो विधेयस्य श्रुतिस्मृ-
त्योरनियामकत्वमित्यामकान्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रमधर्मभावेऽपि वर्णधर्मविक्षेपे-
रनुपपत्त्या विद्योदेष्यणीवि सूत्रेण समागते । सेति । अविरुद्धैरनाश्रमिण्याविरोधिभि-
रिति यावत् । अत एव पुरुषमात्रसंबन्धिभिरित्युक्तम् । आश्रमधर्मशून्यानां जपानि-
व्यपि शूद्रादिवर्णाधिकारोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । भयो मिथे भयः

“ जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ”

इत्यसंभेदश्रमकर्मणोऽपि जप्येऽधिकारं दर्शयति । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाऽऽश्रमकर्मभिः संभवत्पेव विद्याया अनुग्रहः । तथा च स्मृतिः—

“ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ”

[भ० गी० ६ । ४५] इति जन्मान्तरसंचितानपि संस्कार-विशेषाननुग्रहीतृन्विद्यायां दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु । तस्माद्विद्युरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ (९)

अतस्त्वन्तरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृतिसंहृष्टत्वात् । श्रुतिलिङ्गाच्च “तेनैति ब्रह्मवित्पुष्पकृतैजसश्च ” [बृ० ४ । ४ । ९] इति ।

सर्वभूताहंसको दयावानित्यर्थः । किंच नैयोगिकफलेषु कर्मत्वान्तर्यस्याचोदितत्वादपिनियतकालत्वे नैयोगिककर्माभावेऽप्यामुष्मिन्कैरेव कर्मभिर्विद्या भविष्यतीति सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह । जन्मान्तरेति । जन्मान्तरसंचितकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वे मानमाह । तथा चेति । अनेकेषु जन्मसु संचितसंस्कारैः सिद्धः सम्यग्धीपरिपाकवानित्यर्थः । यथाऽस्मिजन्मन्यधीतवेदो धर्मज्ञासाधिकारी तथाऽस्मिन्नेव जन्मन्याश्रमे धर्मैरुत्पादितविविदिषो विद्याधिकारी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टार्थेति । अविद्यानिवृत्तेष्टेष्टफलत्वान्नियमापेक्षाभावाद्विद्यावकनिषेवस्याभावमात्रेण तत्र पुरुषस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३८ ॥

वर्णोपाधवृत्तधर्ममात्रादपि विद्योत्पद्यते चेदाश्रमित्वमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । अतस्त्विति । विद्यायाश्चराचिरव्यक्तिहेतुवयाऽऽश्रमित्वानाश्रमित्वयोर्विशेषात्तत्र वैयर्थ्यमिति मत्वा व्याचष्टे । अत इति । सावनोपचयादचिरेण विद्याहेतुत्वं ज्यायस्त्वम् । आश्रमित्वस्य ज्यायस्त्वे श्रुतिस्मृत्यनुग्रहीतृत्वं हेतुमाह । श्रुतीति । श्रुतौ पुण्यकृत्वविशेषणालिङ्गाच्च श्रेष्ठमाश्रमित्वमित्याह । श्रुतीति । तेन ज्ञानमार्गेण ब्रह्मविदेति गच्छति

१ द. म. ट. “भवादा” । २ द. म. जपेऽधि । ३ क. म. म. ट. “दाया द” । ४ द. म. “दृष्टत्वा” । ५ द. तथा तस्मिन् । ६ द. द. “मकर्मभिः” । ७ म. “धर्मोत्पा” । ८ क. द. ट. म. ट. द. “पनरि” ।

“ अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।
संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत् ”

इति च स्मृतिलिङ्गात् ॥ ३९ ॥ (९)

तद्वृत्तस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि
नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ (१०) .

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम् । तांस्तु प्राप्तस्य कथं-
चित्ततः प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः । पूर्वधर्मस्वनुष्ठान-
चिकीर्षया वा रागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद्विशेषाभावा-
दिति । एवं प्राप्त उच्यते । तद्वृत्तस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य
न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात् । कुतः । निय-
मातद्रूपाभावेभ्यः । तथा हि “ अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽव-

ग्रह्यमाप्नोति स च पुण्यं स्वाश्रमोक्तं कर्म करोतीति पुण्यकृतुच्यते । तैजसि परमा-
त्मन्यात्मत्वेन वर्तते इति तैजसः । तत्र पुण्यकृत्वविशेषणादाश्रमित्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुव्या-
श्रेष्ठं सिद्धमित्यर्थः । आश्रमित्वस्य श्रेष्ठत्वे स्मार्तमपि लिङ्गमनुकूलयति । अनाश्र-
मीति ॥ ३९ ॥ (९)

अनाश्रमिणां कर्माणि विद्याहेतुश्चेदाकूटपातितस्य पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य धीपूर्वकं
प्रच्युतस्य कर्म किमु वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्वृत्तस्येति । वृत्तानुवादेन विषयं
सूचयति । सन्तीति । वानाश्रमान्प्राप्तस्य धीपूर्वं प्रच्युतस्य कर्म विषय-
स्वात्किं विद्याहेतुर्न वेति संशयं सिद्धवत्कृत्य वद्वेतुमाह । तांस्त्विति । कथं-
चिद्वागाद्युद्रेकादित्यर्थः । सा मानवो न वेति संशयार्थः । ऊर्ध्वरेतसां बुद्धिपूर्वं
प्रच्युतानां कर्म यथोक्तविद्याहेतुर्नैत्युक्त्या वादादिसंशयः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताश्रमित्वश्रै-
ष्ठ्यासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वात्तत्सिद्धिरिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षायति ।
पूर्वेति । पूर्वोक्तोक्तो वागादिधर्मः सुखेन शक्योऽनुष्ठानमिति वचिकीर्षया रागद्वेष-
वशेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रामाणिकः स्यात्तथाचानाश्रमिकर्म निन्दितमपि यथा विद्या-
साधनमुक्तं तथा प्रत्यवकूटस्यापि कर्म विद्याहेतुराश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्पदारोहावरोह-
योरन्यतरत्वात्तदारोहवदित्यवरोहस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमन्वयार्थं
व्याकरोति । एवमिति । उत्तराश्रमं प्राप्तस्य पूर्वाश्रमप्राप्तिरप्रामाणिकेत्यत्र प्रश्रू-
र्वकं हेतुत्रयमाह । कुत इति । तत्र नियमं व्याचष्टे । तथा हीति । अरण्यमित्ये-

सादयन्” [छा० २ । २३ । १] इति “अरण्यमिषादिति पदं ततो न पुनरेयात्” इत्युपनिषदिति ।

“आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि”

इति चैवजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा च “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्” [जाबा० ४] “ब्रह्मचर्या-
देव प्रव्रजेत्” [जाबा० ४] इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि
वचांस्युपलभ्यन्ते नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि । न चैवमाचाराः शिष्टा
विद्यन्ते । यत्तु पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति
तदसत्

“श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्”

[भ० गी० ३ । ३५] इति स्मरणात् । न्यापाच्च ।
यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठानं
शक्यते चोदनालक्षणत्वाद्वर्मस्य । न च रागादिवशात्प्रच्युतिः ।
नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनि-
बादरायणयोरत्र संप्रतिपात्तं शास्ति प्रतिपत्तिदाढ्याप ॥४०॥ (१०)

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्षेत किं तस्य “ब्रह्म-

कान्तोपलक्षितमूर्ध्वरेवस्त्वं तदियाद्वच्छेदिति पदं शास्त्रमार्गस्त्वस्तस्मादरण्यान् पुनरेया-
त्पुनर्नाऽऽगच्छेन्न प्रत्यवरोहेदित्युपनिषद्ब्रह्मस्यमित्यर्थः । स्मार्त्वेमपि नियमं कथयति ।
आचार्येणेति । उक्तनियमवात्पर्यमाह । एवमिति । अवदूषमप्रत्यवरोहं व्याकरोति ।
पपा चेति । अभाव शिष्टाचारामात्रं व्याचष्टे । न चेति । परोक्तमनुमानमनूद्य
स्मृतिविरोधेन दूषयति । यच्चिति । इवश्चानुमानमयुक्तमित्याह । न्यापाचेति ।
यद्यु रागादिवशात्प्रत्यवरोहणमिति वच्चाऽऽह । न चेति । ततो न पुनरित्यादि
नियमशास्त्रम् । अत्रशिष्टं सूत्रावयव व्याचष्टे । जैमिनेरिति । अथेति प्रामाणिकम-
च्युत्यभावोक्तिः । उभयसप्तविषयिकलमाह । प्रतिपत्तीति ॥ ४० ॥ (१०)

प्रत्यवरोहणमशाम्ययमित्युक्तम् । सप्तवि प्रमादात्प्रत्यवरोहे प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं
पूर्वपक्षमाह । न चेति । ऊर्ध्वरेवसोऽर्धवैच्युतब्रह्मचर्यं विषयस्तेषां किं नास्ति
प्रायश्चित्तमुवास्तीति प्रायश्चित्तभावात्स्मृतेर्महापातकेष्वनुज्ञेय मंशयमाह । पदीति ।

१ द. “वर्द्ध” । २ द. “दातव” । ३ द. “शु” । ४ द. “वैच्यु” । ५ द. द. द. “नस्ति प्रा” ।

चार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत ॥ इत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादुत
नेति । उच्यते । यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् “अवकी-
र्णिपशुश्च तद्गदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्” [पू० मी० सू० ६ ।
८ । २१] इति तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणम्—

“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा”

इत्यप्रतिसमाधेयपत्तनस्मरणाच्छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुप-
पत्तेः । उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पत्तनस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रा-
यश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

प्रमादादित्यधीपूर्वच्युतब्रह्मचर्याणामेवोर्ध्वरेतसां प्रायश्चित्तचिन्तयेयमिति द्योतयति ।
अवकीर्णैव योनौ रेवः सिद्धेदवकीर्णं योनौ क्षिप्तं रेवोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी । प्रमादा-
च्युतब्रह्मचर्याणामूर्ध्वरेतसां कृतप्रायश्चित्तानां कर्मविचाहेतुरित्युक्तम् । पादादिसं-
गाविः । पूर्वपक्षे प्रमादिनामूर्ध्वरेतसामात्यन्विकोदवःपातात्पुमर्थासिद्धिः । सिद्धान्ते
तेषामपि प्रायश्चित्तेन पत्तनसमाधानात्तत्सिद्धिरित्युपेत्य पूर्वपक्षमूत्रमवधार्ये योजयति ।
उच्यते इति । तदेव पष्ठाध्याये निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति । अवकीर्णीति ।
ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्यत्र पशुहोमार्थमाधानं कर्तव्यं किंवा लौकिकेष्वेवामिषु तत्कर्मैव
संदेहे पूर्वोपकरणे यदाहवनीये जुहोति तेन सूर्योऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनी-
यस्य सर्वहोमार्थत्वादाहवनीये वावहुपनयनहोमाः कार्या इति प्राप्य जातपुत्रोऽ-
भीनादधीवेति कृतदारस्यान्याधानविधानादुपनयनकाले दारामावाधानस्याप्राप्तकाल-
त्वादाहवनीयामावाहौकिकाग्निपूषनयनहोमा इति रात्रान्वये ब्रह्मचारी ययाऽवकीर्णी-
सेव तस्य भार्या स्यात्ततोऽन्याधानमित्यधिको शङ्का निराकर्तुमविदेशाधिकरणमवकीर्णि-
पशुश्चेति यथोपनयनकाले लौकिकाग्नौ होमस्तयाऽवकीर्णिपशुश्च तत्रैव होतव्यः ।
आधानस्य पत्नीपरिग्रहोपरकालतया पूर्वं प्राप्त्यभावादितरस्याश्च परपरिग्रहभूत्वाया
भार्यात्वकल्पनयाऽऽधाने मानाभावादित्यर्थः । यदधिकारलक्षणे निर्णीतमाधिकारिकं
प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य भवितुं नार्हतीति संबन्धः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । किमि-
त्यादिना । किंविषयं तर्हि प्रायश्चित्तवचनं ब्रह्मचारित्वाविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तद-
योगात्तत्राऽऽह । तपेति । तादृगित्यप्रतिसमाधेयत्वोक्तिः ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥४२॥ (११)

अपि त्वेक आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते । यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्येत न तन्महापातकं भवति गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् । तस्मादुपकुर्वानेव नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छन्ति ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति । ये हि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते । ये तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्येतदविशेषश्रवणं मूलम् । तस्माद्भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे “ समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ”

सिद्धान्तव्यति । उपपूर्वमिति । उपपदं पूर्वं यस्य पवनस्य तदुपपूर्वमिति व्याकरोति । अपि त्विति । प्रायश्चित्ताभावं व्यावर्तयितुमपीति प्रयुक्तम् । एवकारार्थमाह । नेति । नैष्ठिकव्रतलोपस्योपपातकत्वेऽपि प्रायश्चित्तसत्त्वे किं जातमित्याशङ्क्योपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं स्यादिति सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नाह । तस्मादिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तमवधारय स्पष्टयति । अशनवदिति । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति स्मरणात्कथं तद्भावधीरित्याशङ्क्याऽऽह । ये हीति । प्रायश्चित्तं नास्तीति स्मरणाभावात् पश्यामीति दर्शनाभावमात्रस्मरणादित्यर्थः । भाववादिनामपि तुल्या मूलानुपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । ये त्विति । ननु न पश्यामीति स्मरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वमनुमाय तदर्थश्रुतिकल्पनात्तद्विरोधे सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्ता नान्युपगम्यते तत्राऽऽह । तस्मादिति । यावद्दर्शनाभावस्मरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वकल्पनया तदर्थो श्रुतिरनुमीयते तावदेविशेषमवृत्त्या प्रायश्चित्तं श्रुतिगम्यधीति न स्मृत्या प्रायश्चित्ताभावधीरिति भावः । उक्तेऽर्थे यववराहधिकरणसंभविमाह । तदुक्तमिति । यवमयश्वकर्बुराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दाभ्यां मियंगुरुष्णशकुनग्रहो वा श्वैर्धैर्शकैस्सूकरग्रहो वेति संदेहे पूर्वपक्षमाह । समेति । केचिद्वैधैश्चक्रे यवशब्दं मयुञ्जते मियंगुषु चापरे वराहशब्दमपि सूकरे केचिदाहुः रुष्णशकुनौ चान्ये तेन प्रयोगसाम्यात्तस्मा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह ।

१ क. द. ज. घ. विशीर्यते । २ क. ज. ट. 'णवत्' । ३ द. अ. 'तमा' । ४ द. अ. 'धित्तामा' । ५ द. अ. 'न्ति न ते' । ६ द. घ. 'यो मू' । ७ द. अ. 'प्रायुक्त' । ८ द. अ. 'ति श्रवणा' । ९ द. अ. 'स्थेय' । १० द. अ. 'दतिरे' । ११ द. अ. 'पराया प्रा' । १२ क. अ. 'कशुक' । १३ द. अ. 'शुके' ।

[पू० मी० सू० १ । ३ । ७] “ शास्त्रस्या वा तन्निमित्त-
त्वात् ” [पू० मी० सू० १ । ३ । ८] इति । प्रायश्चित्ता-
भावस्मरणं त्वेवं सति यत्तर्गोरोत्पादनार्थमिति व्याख्यात-
व्यम् । एवं भिक्षुवैत्तानसपोरपि वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं
द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत् । भिक्षुर्वानप्रस्थवत्सोम-

शास्त्रस्या वेति । वाक्शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । या शास्त्रमूला धीः सैव आत्मा शास्त्रनि-
मित्तत्वात्तद्वर्मादिज्ञानस्य । शास्त्रं च यदा वाऽन्या ओषधयो म्लायन्त्यथैव मोदमाना-
स्तिष्ठन्ति वराहं गावोऽनुधावन्तीति च यववराहशब्दयोर्दीर्घशूकसूकरविषयम् । तस्मा-
द्धीसाम्याभावाद्विकल्पासिद्धेर्था शास्त्रमूला प्रसिद्धिः सैव आत्मेति प्रथमेऽसिद्धम् ।
तथाऽत्रापि शास्त्रमूलत्वात्प्रायश्चित्तमावेपसिद्धेस्त्वस्त्वमुक्तमित्यर्थः । प्रायश्चित्तं न
पेश्यामीति स्मृतेस्त्वादि का गतिस्त्वच्चाऽऽह । प्रायश्चित्तेति । एवं सति सामान्यश्रुत्या
प्रायश्चित्तसत्त्वे निश्चिते सतीत्यर्थः । यदि कथंचिन्नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यं लुप्येव तदा न
प्रायश्चित्तं दृश्यते तेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचर्यं यत्नवत्ता भाव्यमिति तद्विपर्ययत्नस्याप्रमादेन
सदाकार्यत्वाकूपं गौरवमुत्पादयितुं प्रायश्चित्ताभावस्मरणमित्यर्थः । नैष्ठिके हि दर्शितव्या-
यमित्तरयोरविदितव्ये । एवमिति । विशेषतोऽपि प्रायश्चित्तविधेस्त्वयोरसि प्रमादिके
व्रतलोपे प्रायश्चित्तमित्याह । वानप्रस्थ इति । दीक्षाभेदे व्रतलोपे प्रमादतो ब्रह्मचर्य-
भङ्गे कृच्छ्रं चरित्वा महाकक्षं बह्वृणकाष्टं देशं वर्धयेदिति संयन्धः । कृच्छ्रं विशि-
नष्टि । द्वादशेति । दिनत्रयमेकवारभोजनं दिनत्रयं रात्रिभोजनं दिनत्रयमपाचितं
दिनत्रयमुपवासकरणमित्येवंरूपमित्यर्थः । परित्राजकेऽपि प्रमादतो व्रतलोपे तुल्यं
कृच्छ्रानुष्ठानमित्याह । भिक्षुरिति । सोमस्य यज्ञाद्भूत्वात्तदभिवृद्धिमनाद्यस्य महाकक्षं
वर्धयेदित्याह । सोमेति ।

“ सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनः स पूवो भवति पङ्क्तिपावन एव च ॥

मनोवाक्पायजान्दोषाञ्ज्ञानोत्थांश्च प्रमादजान् ।

सर्वान्दहति योगाग्निस्तूलराशिपिवानलः ॥

उपपत्तिकसंघेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

१ क. 'त्वापाद' । २ ड. अ. 'दा चान्या' । ठ. 'दाऽन्या' । ३ क. ख. ड. म. ठ. ड. 'मेऽ-
ध्यायेति' । ४ ड. म. 'यित्तामा' । ५ ड. म. 'वसि' । ६ ड. अ. म. ड. 'त्वात्तं मुक्त' । ७ ड.
म. 'यस्य य' । ८ क. ड. म. 'र्थः । यारी' । ९ ड. ध्यायेति । १० ठ. ड. 'वानता' । ११ ठ. ड.
'नोत्पान्प्रमा' । १२ ड. अ. 'पातेषु सर्वेषु पा' । १३ ख. ठ. ड. 'तरेषु सर्वेषु पा' ।

वृद्धिवर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमनुस्मर्त-
व्यम् ॥ ४२ ॥ (११)

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ (१२)

येद्युध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपा-
तकमुभयथाऽपि शिष्टैस्ते बहिष्कर्तव्याः—

“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येतस आत्महा ” इति

“आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् ।

उद्धृष्टं कृमिदण्डं च स्पृष्ट्वा चान्द्रापणं चरेत् ”

इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः । शिष्टाचाराच्च । न हि
पक्षाध्ययनविवाहादीनि तेः सहाऽऽचरान्त शिष्टाः ॥ ४३ ॥ (१२)

नित्यमेव तु कुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहर्नं मासात्पुनन्यहरहः कृवाः ”

इत्यादि परित्राजकविषयं शास्त्रं तेनाभिहितः संस्कारो ध्यानादिः स च कर्तव्यो
भिक्षुणेत्याह । स्वशास्त्रेति । ऊर्ध्वरेतसां प्रमादञ्जुतत्राचर्योणां कृतप्रायश्चित्तानाम-
धिकारोऽस्ति विद्यायामिति भावः ॥ ४२ ॥ (११)

कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टाव्यवहार्यत्वमाह । बहिस्त्विति । कृतप्रायश्चित्तैः
सह शिष्टाचाररूपं कर्म विषयस्वर्तकं विद्याङ्गं किंवा नेति संशये प्रागुक्तप्रायश्चित्ते-
नैव तेषां व्यवहार्यतासिद्धिरङ्गमिति भाषे सिद्धान्तमाह । यदीति । प्रतिज्ञार्थमुक्त्वा
हेषुद्वयं व्याकरोति । आरूढ इत्यादिना । दुश्चरित्वाचरणकृतमेव लोकाद्वयेऽपि कर्तुं-
रशुद्धिमादधाति । यत्र प्रायश्चित्तेन लोकद्वयेऽपि कस्यचिदशुद्धिरपनीयते कस्यचित्तु
पारलौकिकाशुद्धिरपक्रियते ऐहिकाशुद्धिरनुवर्तते । उक्तं हि—

“बालघ्नाश्च कृतघ्नाश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतवदन्तुंश्च स्निहन्तुंश्च न संवदेत् ”

इति । तद्येदापि “आरूढो नैष्ठिकम्” इत्यादिस्मृतिलिङ्गादाचाराच्च परलोकाशु-
द्धेरर्थात्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वावगमात् तैर्व्यवहाररूपाचारस्य विद्याङ्गत्वम् । तदेवमुक्ता-
चारस्योक्तविधानाद्ब्रह्माभिधानात्प्रासङ्गिकपादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे “बालघ्नाः”
इत्यादिस्मृतिविरोधः । सिद्धान्ते तदनुगुण्यमितिभावः ॥ ४३ ॥ (१२)

१ क. द. ज. म. ट. 'नुमते' । २ क. घ. ट. यद्ध्ये' । ३ क. घ. ज. 'दि पोप' । ४ घ.
'तेः सि' । ५ क. घ. द. म. 'धर्मरेव' । ६ घ. 'नित्यार' । ७ घ. 'विषयम्' ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गेपूपासनेषु संशयः । किं तानि यजमानकर्माण्याहोस्वि-
द्वत्विक्कर्मणीति । किं तावत्प्राप्तं यजमानकर्माणीति । कुतः ।
फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते “वर्पति हास्मै वर्पयति ह य एतदेवं
विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते” [छा० २ । ३ । २]
इत्यादि । तच्च स्वामिगाम्यै न्याय्यम् । तस्य साङ्गे प्रयोगेऽधि-
कृतत्वात् । अधिकृताधिकारत्वाच्चैवंजातीयकस्य । फलं च कर्त-
र्युपासनानां श्रूयते “वर्पत्यस्मै य उपास्ते” इत्यादि । नन्वृ-
त्विजोऽपि फलं दृष्टम् “आत्मने वा यजमानाय वा ये कामं कामयते

अन्यस्मिन्पापैकारिणि तेन व्यवहारादन्यस्य त्वपकारवदन्यस्मिन्नुपास्तिकर्तारि तेन
व्यवहारात्फललक्षणोपकारमन्ययजमानस्य दर्शयन्पूर्वपक्षयति । स्वामिन इति । कर्मो-
द्भ्रसङ्गीन्युपासनानि विधेयस्तेषुमयकर्तृकत्वविद्या संशयमाह । अङ्गेष्विति । शास्त्री-
याङ्गाश्रितोपास्तीनां स्वतन्त्रफलानामृत्विक्कर्तृकत्वेऽपि यजमानगामिफलत्वोक्तेरस्ति पादा-
दिसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्तृत्वमोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रकृतस्य कर्तु-
स्वातन्त्र्यात्तस्य यजमानाधीनत्वात्तत्कर्तृत्वमपि तदधीनमित्येकाधिकरण्यास्याविरुद्धतेति
सिद्धवत्कृत्य मश्रपूर्वकं पूर्वपक्षमाह । किमिति । तत्र हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति ।
कुत इति । फलश्रुतिमेव विशदयति । फलं हीति । श्रुतमपि फलमृत्विग्वं किं न
स्यात्तत्राऽऽह । तच्चेति । तत्र हेतुः । तस्येति । उद्गीयाद्युपास्तिविधीनां प्राप्तोद्देश-
नत्वात्कत्वविकारिण एव मासेस्तस्यैवेद्देशनयोगात्तदाश्रितोपास्तीनां गोदोहनवदविकृ-
ताधिकारत्वात्कत्वविकारिण एव गोदोहनफलवैद्विद्याफलेन संगतिरेत्याह । अधिकृ-
तेति । तथाऽपि कथमुपास्तीनां याजमानत्वं तत्राऽऽह । फलं चेति । अकर्तृत्वे
फलेऽप्येवमपि यजमानस्य न स्यात्कर्तृत्वमोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यादित्यर्थः । यजमानगामि
फलमित्यत्र व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । उत्सर्गतो याजमानं फलं वच-

१ द. ज. अ. “माणि किं” । २ द. “मि फलं न्या” । ३ ज. “नायो श्रू” । ४ ठ. “दिना । न” ।
५ स. “ये यं कामं” । ६ स. “पद्मारे” । ७ द. अ. “सङ्गान्यु” । ८ द. ज. “पयास्ते” । ९ द. द. “कथि” ।
१० ल. “मितेय” । ११ स. “रणतापि” । १२ स. “धिरुण” । १३ क. स. द. अ. ठ. द. “वारि-
ता” । १४ स. ठ. द. “धिरुण” । १५ द. अ. “वतो विद्या” । १६ क. द. अ. “लितत्” ।

तमागापति" [बृ० १ । ३ । २८] इति । न । तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥ ४४ ॥

आर्तिव्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति स्वाभिकर्माण्युपासनातीति । ऋत्विक्कर्माण्येतां नि स्युरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । किं कारणं तस्मै हि साङ्ख्य कर्मणे यजमानेन त्विक्परिक्रियते । तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनान्पथिकताधिकारत्वात् । तस्माद्गोदोहनादिनिषमवदेवार्तिव्यमितिर्वैतर्षेयम् । तथा च " तं ह बको दाल्भ्यो विदाचकार स ह नैमिषीयानामुद्राता बभूव" [छा० १ । २ । १३] इत्युद्रातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तुक्तं कर्त्राभ्यं फलं श्रूयत इति । नैव दोषः । परार्थत्वाद्भक्तिजोऽन्यत्र वचनात्फलसंबन्धानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

नास्तच्छिदपवादः स्यादित्याह । न तस्येति । वाचनिकापवादाभावे ब्रूतसर्गस्थितिरित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४४ ॥

अङ्गोपास्तीनां याजमानत्वान्न स्वतन्त्रफलवेति प्राप्ते सिद्धान्तवयति । आर्तिव्यमिति । तत्र पतिज्ञां विभजते । नैतदिति । अन्यकर्तृकत्वे कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते । किं कारणमिति । सूत्रावयवेनोपेयमाह । तस्मै हीति । ऋत्विजो यजमानेन लगामिने फलाय क्रीतत्वान्नानुपपत्तिरित्यर्थः । साङ्ख्यकर्मार्थं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीतत्वात्कथमुपास्तीनामृत्विक्कर्मत्वं वज्राऽऽह । तदिति । अङ्गोपास्तीनामधिकृतान्धिकारत्वे फलितमाह । तस्मादिति । वासाश्रितिकर्तृकत्वे श्रौतं लिङ्गमाह । तथा चेति । तमुद्गीथारूपं प्रणवं प्राणादिदृष्टिविशिष्टं बको नामतो दाल्भ्यस्यापत्यं दाल्भ्यो विदाचकार विदितवान् । विदित्वा च नैमिषीयानां सात्रेणामुद्रावाऽऽसीदित्यर्थः । पूर्वपक्षधीजमनुवदति । यत्त्विति । उत्सर्गतो याजमानत्वेऽपि फलस्य वचनादपवादे यत्र नैव वज्रोत्सर्गस्थितिरित्युक्तमित्याह । नेत्यादिना ॥ ४५ ॥

१ क. द. ज. घ. ट. "मैत्र ऋत्विक्" । २ द. घ. "दिक्कर्मणि" । ३ ट. "निर्वये" । ४ छ. म. "नेते" । ५ द. म. "मिषीयानामु" । ६ ट. "धरम्" । ७ क. द. म. "कारिने" । ८ ट. दल्लयस्या । ९ द. म. "मिषीय" । १० ट. म. "यागां स" । ११ क. द. म. "नियया" ।

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ (१३)

“यौ वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिष्यमाशासत इति यज-
मानायैव तामाशासत इति होवाचेति ” “ तस्माद्गु हेवंविदुद्राता
यूयात्कं ते काममागायानि ” [छा० १ । ७ । ८] इति ।
तच्चोत्त्विकवृत्कस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । तस्मा-
दङ्गोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥ ४६ ॥ (१३)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

“ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च
पाण्डित्यं च निर्विघ्नं मुनिरमौनं च मौनं च निर्विघ्नं ब्राह्मणः ”
[वृ० ३ । ५ । १] इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयो मौनं

इतश्चोपास्तीनामृत्विक्कृतृकत्वं यजमानगामिफलत्वं चेत्याह । श्रुतेश्चेति । उत्स-
र्गतः श्रुतिलिङ्गेश्च सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । सिद्धे चोपास्तीनामृत्विक्कृतृ-
कत्वे तन्निर्धारणानियमन्यायेन स्वतन्त्रफलेत्वसिद्धिरिति यावः ॥ ४६ ॥ (१३)

विधुरममृतीना मन्दाधिकारिणा धीसाधनोक्तिप्रसङ्गेनाङ्गोपासनमधमधीसाधनमेव
निर्धार्य पुनरुक्तमेव धीसाधनं वक्तुमारभते । सहकार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाह-
रति । तस्मादिति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा विदित्वाऽऽत्मानमेपणाभ्यो व्युत्थाय भिक्षा-
चर्यं चरन्तिस्म तस्मादधुनातनोऽपि ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डाऽध्ययनजा ब्रह्मबुद्धिस्त-
द्वापण्डितस्तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विघ्नं निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबल-
भावेन शुक्तिवोऽसंभावनातिरासरूपमननेन शुद्धधीत्वेन वा तिष्ठासेत्स्यादुपिच्छेत् ।
उक्तदाढ्यार्थं बाल्यं चेत्यादिरनुवादः । श्रवणमननानन्तरं मुनिमेनशीलो निदि-
ध्यासनपरः स्यात् । मौनादन्यद्बाल्यं पाण्डित्यं चाभौनं मौनं च निदिध्यासनं
निश्चयेन लब्ध्वोक्तहेतुत्रयस्य ब्रह्मधीहेतुत्वाद्ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षा-
त्कृतमंक्षा मवतीत्यर्थः । तत्र श्रुतं मौनं विषयीकृत्य मौनशब्दस्य सिद्धे पारिव्राज्ये
साध्ये च ज्ञानाभ्यासे प्रयोगसिद्धेः संशयमाह । तत्रेति । निरुपाधिविधान्तरङ्गसाध-
नमौनविविसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्या-
नुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा तं हेत्यादिवाक्यशेषादङ्गोपासनमृत्विक्कर्मत्ववदथ ब्राह्मण

१ क. झ. ट. 'य आशा' । २ क. ड. अ. 'ति चत्वि' । ३ ट. 'विघ्नं या' । ४ ड. अ.
'नफलगामित्वं' । ५ क. ख. 'लब्धत्वसि' ठ. ड. 'लभि' । ६ क. ख. ड. अ. 'मेवं नि' । ७ ड. अ.
'मेवं' । ८ ड. अ. 'त्याशय मि' । ९ ठ. ड. 'णः प' । १० ड. अ. ठ. ड. ब्रह्म मं ।

विधीयते न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । बाल्येन तिष्ठा-
सेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका
विभक्तिरुपलभ्यते तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति
चेत् । मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येतेष्वेव प्राप्तं
मौनम् । अपि चामौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण
इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते प्रागेव प्राप्तत्वात् ।
तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसावादस्तथैवाप्य मुनिरित्यपि भवि-
तुमर्हति समाननिर्देशत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सहकार्यन्तर-
विधिरिति । विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरे-
वाऽऽश्रयितव्योऽपूर्वत्वाद् । ननु पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्याव-
गतत्वमुक्तम् । नैष दोषः । मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् ।
मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसंभवात् “मुनीनामप्यहं व्यासः”

इति विधिहीनवाक्यस्योपादय मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति पूर्वपक्षयति । नेत्या-
दिना । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विधिभ्रुतेमौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह । बाल्ये-
नेति । तदेवापपादयेति । न हीति । यद्यत्रापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयते
बाल्यवन्न च श्रूयतेऽतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद्विध्यमावसिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौनवा-
क्यस्य का गतिरेतत्राऽऽह । तस्मादिति । अनविगतस्यानुवादोपादान्यत्र विध्य-
नुपलब्धेर्विधिरवायमिति शङ्कते । कुत इति । पाण्डित्यविधानादेव मौनमपि सिद्धं
तस्यैव मौनत्वादित्याह । मुनीति । मुनिशब्दस्य भिक्षुवचनत्वेऽपि तस्यान्यत्र विधा-
नादत्रानुवाद एवेति मत्वा मौनस्याविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । अपि चेति ।
एकवाक्यदानुरोधान्मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य माप्तिस्त्वदा
विधीयमानबाल्यस्येत्यं प्रशंसा । न हि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं किंषु बाल्येऽनुधि-
तेऽनन्तरं मननापरपर्यायं पाण्डित्यं कृत् स्यात्तस्माद्बाल्यं प्रशस्तम् । यदा मौनस्यो-
त्तमाश्रमस्य विध्यन्तेरमाप्तस्यानुवादस्त्वदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमित्वेन स्तूयव
इति व्यक्ता स्तुतिरिति मत्वाऽऽह । तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यादिविरक्तस्य मौन-
स्याविधेयत्वान्न तन्मुमुक्षुरनुष्ठेयमिति प्राप्तं पक्षमनूय सिद्धान्तमाह । एवमिति ।
अपूर्वत्वमसिद्धमिव शङ्कते । नन्विति । पाण्डित्यशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वान्मुनिशब्दस्य
तदविशयगामित्वार्थमेतद्वै पाण्डित्यशब्देन मुनिशब्दस्य प्राप्तार्थत्वेत्याह । नेत्यादिना ।
बृद्धमयोग्यावे कथं तदर्थत्वं तत्राऽऽह । मुनीनामिति । आश्रमेऽपि प्रयोगेदर्शना-

१ क. अ. ट. 'मौनं प्रा' । २ ट. म. 'ब्राह्म' । ३ ज. 'क्षणं वि' । ४ ट. म. 'तं न वि' ।
५ म. ट. म. 'तितस्ति तत्राऽऽ' । ट. ट. 'तिस्तु तत्राऽऽ' । ६ क. 'न्तरं प्रा' । ७ ट. म. 'य
पाण्डित्य' । ८ ट. म. 'पि यो' । ९ ट. ट. 'यं गदति' ।

[भ० गी० १० । ३७] इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनि-
शब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि श्रूयते “ गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं
वानप्रस्थम् ” इत्यत्र । न । “ वाल्मीकिमुनिपुंगवः ” इत्या-
दिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसंनिधानाच्च पारिशेष्यात्त-
त्रोत्तमाश्रमोपादानं ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्मादाल्प-
पाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते ।
यत्तु बाल्य एव विधिपर्यवसानमिति तथाऽप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य
विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि
मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतो विद्यावतः
संन्यासिनः । कथं च विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते । तद-
धिकारात् “ आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येपणाभ्यो व्युत्पापाय
भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव

दनियतं ज्ञानाविशयवाचित्वं तस्य चाऽन्यत्र विधानादनुर्वाच्यत्वमेवेति शङ्कते । नन्विति ।
उत्तमाश्रमे मुनिशब्दोऽसाधारणः साधारणो वेति विकल्प्याऽऽद्यं मत्याह ।
नेति । साधारणत्वं त्वेकस्यानेकार्थत्वायोगादयुक्तमित्यभिप्रेत्य प्रयोगस्यान्यथासिद्धि-
माह । इतरेति । मौनस्यापूर्वत्वमुपपाद्य तृतीयमिति पदं व्याकुर्वन्कलितमाह ।
तस्मादिति । वाक्यभेदप्रसङ्गादेकत्रैव विविरित्युक्तं तत्राऽऽह । पत्स्विति । उपरि-
धारणवन्मौनं वाक्यभेदेन विधेयमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । निर्वेदनीयत्वेति । कस्येदं
मौनं विद्यासहकारितया विधीयते तत्राऽऽह । तद्वत् इति । विशेषणमापकं पृच्छति ।
कथमिति । प्रकर्षणं तथेत्याह । तदिति । पक्षेणैव पदं शङ्कोत्तरत्वेनावधारयति ।
नन्विदं विद्या । अक्षैव प्रत्यगद्वयं वस्तु द्वैतं सर्वमविद्यामयमिति शास्त्रयुक्तिभ्यां सिद्धे
तत्साक्षात्कारसाधनाभ्यासे सत्यमेवं पुरुषस्यैवमुख्यादनर्थको विविरिति चोदिते संन्यास-
प्रकरणात्तद्वर्त्मस्य अवणादेः साक्षात्कारहेतुभावस्यापूर्वत्वादेष्टव्यस्त्वद्विविरिति समाधिः ।
विद्यावन्तमधिकारिविशेषं प्रति विधेरानर्थक्यं युक्तमित्याशङ्क्य विद्यावत इति विद्यावि-
शययुक्तो नोन्यवे किंतु विद्योदयाय तदुपायाभ्यासे प्रवृत्तत्वेनास्य पक्षे कदाचिद्वेद-

१ द. अ. दृश्यते । २ द. ज. अ. “प्रत्ययः” । ३ द. अ. “नाच पा” । ४ द. ज. अ. विधेः
पं । ५ द. ज. अ. “धे वि” । ६ ज. “त्येवाति” । ७ क. द. ज. ठ. द. चात्रावि । ८ द. अ.
“वादत्” । ९ द. अ. “ति । अत्रा” । १० द. “त्वं चैक” । ११ द. अ. “धेत्यो” । १२ द. अ.
“य पृथ” । १३ क. “त्कारे हे” । १४ द. अ. “यमयुक्त” ।

तेत्रातिशयः । किं मौनविधिनेत्यत आह । पक्षेणेति । एतदुक्तं
भवति यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन्नेष विधि-
रिति । विध्यादिवत् । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनौगन्धन्वाधानादिकं मङ्ग-
जातं विधीयते । एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनवि-
धिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं चाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने कस्मा-
च्छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः “अभिसमावृत्य कुटुम्बे” [छा०
८ । १५ । १] इत्यत्र । तेन लुपसंहारं स्वद्विषयमादरं दर्शयतीति ।
अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते बहुला-
यासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्य-
तयोपदिष्टान्याश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेन्द्रियसं-
यमादीनि तस्य विद्यन्ते । तस्माद्गृहमेधिनोपसंहारो न विरु-
ध्यते ॥ ४८ ॥

दर्शनं प्राप्नोत्यवो विधेरर्थवत्तेति सूत्रपदार्थं विवृणोति । एतदिति । अतज्जिष्ठवाक्यस्य
सद्विधायकत्वे दृष्टान्तमाह । विध्यादिवदिति । तदेव व्याचष्टे । यथेति । आदि-
मुख्यं प्रधानं विधेरादिविध्यादिदर्शपूर्णमासविधिः समिदादिस्तु विध्यन्वस्त्वञ्चाश्रुतविधि-
केऽपि विधिरादिष्येय इत्यर्थः । दृष्टान्तस्यमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति ॥ ४७ ॥
चाल्यादिप्रधानः संन्यासो यद्यनुष्ठेयस्तर्हि” कस्माद्गृहस्थेनोपसंहारवि श्रुतिरित्यनन्तरसू-
त्रव्यावर्त्यमाह । एवमिति । गृहिणोपसंहारेऽपि कैवल्याश्रमस्य किं जातमित्याशङ्क्या-
नास्याविषयत्वं प्राप्तमित्याह । तेनेति । बहुलायाससाध्यैर्धर्म्याद्बहुल्यात्तेनोपसंहारो न
तेनैव समापनादित्याह । अत इति । सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्द इति । ननु यथा
गृहिणो यज्ञादीनि कर्तव्यत्वेनोक्तानि तथाऽऽश्रमान्तराणापि करणसंयमादिकर्मान्त-
राण्युच्यन्ते तथा च कोऽस्य विशेषस्तत्राऽऽह । आश्रमान्तरेति । गृहमेधिनि
विशेषे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ४८ ॥

१ ट. म. तत्र विधानि । २ घ. तथिषेयवि । ३ क. द. ज. प्र. ‘नान्यायाः’ । ४ ट. ‘कर्मा-
ह’ । ५ ट. म. युतिषिदे । ६ क. ज. ट. ‘संसारस्त’ । ७ क. ज. ट. विशेष्य’ । ८ ट. प्र. तस्यापि
वि । ९ घ. अन्तर्निष्ठ’ । १० ट. म. ‘तत्त्वविषय’ । ११ घ. ‘हि तस्या’ । १२ क. द. म. ट.
४. ‘धर्म’ । १३ क. ‘ते न’ ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥ (१४)

यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमौ श्रुतिमन्तावेवमितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः “ तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः ” [छा० २ । २३ । १] इत्याद्या । तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशविशेषात्तुल्य-
वद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरेषामिति द्वयोराश्रम-
योर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयाऽनुष्ठातृभेदापेक्षया वेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ४९ ॥ (१४)

अनाविष्कुर्वन्नवयात् ॥ ५० ॥ (१५)

“ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् ”
[वृ० ३ । ५ । १] इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र
बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्विते सति बालभावस्य

मौनं गार्हस्थ्यमित्याश्रमद्वयोक्तेरितराश्रमार्थेवाशङ्का कस्यचिद्वेत्तन्निरासार्थमाह ।
मौनवदिति । कथं तयोः श्रुतिमत्त्वं तत्राऽऽह । दर्शितेति । श्रुतिमत्त्वाविशेषे फलि-
त्तमाह । तस्मादिति । इतरेषामिति बहुवचन्या गार्हस्थ्यस्यापि परामर्शो न तु सिद्ध-
वदुपन्यास इत्याशङ्क्याऽऽह । इतरेषामितीति । गायत्रौ ब्राह्मः प्राजापत्यो बृह-
न्निति ब्रह्मचारी चतुर्विधः । गृहस्थोऽपि वार्षावृत्तिः शालीनवृत्तियां यावरो घोरसं-
न्यासीति चतुर्विधः । वानप्रस्थश्च वैखानसौदुम्बरवालखिल्यकेनपमभेदैश्चतुर्विधः ।
तथा परित्राडपि कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसेभेदैश्चतुर्विध इति षोडशप्रभेदात्त्वावदाश्रमा-
स्वैतद्वर्गविकेयपयुक्ताः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः । तत्रो ब्रह्मचारिणि वानप्रस्थे चानुष्ठातृभेद-
मनुष्ठानभेदं वाऽपेक्ष्य बहुकिर्न गार्हस्थ्यमपेक्ष्य तस्य प्रागेवासांदिगधत्वेनोक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ ४९ ॥ (१४)

बाल्यस्य विवेकत्वमुपेत्यावान्तरवाक्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वानुमुक्षुगा कार्यमि-
त्युक्तम् । इदानीं किं ब्रह्मल्यमिति वीक्षायामाह । अनाविष्कुर्वन्निति । अनुष्ठेयत्वेन
श्रुतं बाल्य विषयत्वेनोदाहरति । तस्मादिति । तत्र बाल्ये विषये संशय इति
संबन्धः । संशयकारणमाह । बालस्येति । तर्हि बालमात्रो वयोपेक्षेणोऽपि कल्प्य-
तामित्याशङ्क्य तदग्रहे हेतुमाह । बालेति । बह्वित्यश्रुत्या परिक्षिप्तं बाल्यमाश्रित्य

वयोविशेषस्येच्छया संपादयितुमशक्यत्वात् । यथोपपादं
मूत्रपुरीषत्वादिबालचरित्तमन्तर्गतौ वा भावंविशुद्धिरप्रकृते-
न्द्रियैत्वं दम्भादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति संशयः ।
किं तावत्मात्रं कामचारवादभक्षता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रति-
द्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदो-
षप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याश्रयणम् । न । विद्यावतः संन्या-
सिनो वचनसामर्थ्यादोपनिवृत्तेः पञ्चहिंसादिष्विवेति । एवं प्राप्तेऽ-
भिधीयते । न । वचनस्य गत्यन्तरसंभवात् । अविरुद्धे ह्यन्यस्मि-
न्बाल्यशब्दाभिलष्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना
युक्ता । प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधा-
नमिह यतीनामनुष्ठेयम् । न च सकलायां बालचर्यायामङ्गीक्रिय-

संशयमभिनयति । यथेति । बाल्यशब्दार्थविवेचनेन स्वतन्त्रपुमर्थहेतुविधानन्तरङ्गस्यैवा-
त्रापि निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्यन्मूत्रत्वाद्यपि विदुषोऽनुष्ठेयं सिध्यति ।
सिद्धान्ते बाल्यस्याप्रकृतेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धेरनुष्ठेयत्वान्न विदुषो यथेष्टचेष्टासि-
द्धिरिति मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । चरणं चारो वदनं वादो
भक्षणं भक्षस्ते कामवो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता । यथोपपादं यथासमर्थं यत्र
कापि भूतं च पुरीष चास्येति तथोक्तस्त्वस्य भावस्तच्चम् । तत्र लोकमसिद्धं हेतुमाह ।
प्रसिद्धेत । शास्त्रान्तरविरोधादयुक्तमुक्तविधबाल्यस्य विधेयत्वमिव शङ्कते । नन्वेति ।
आदिशब्देन शिष्टगर्हा रहस्ते । सामान्यशास्त्रसंकोचो विशेषविधेः स्यादित्याह । नेत्या-
दिनां । सामान्यविधेर्विशेषविधिना संकोचे दृष्टान्तमाह । पश्चिति । विदुषो यथेष्ट-
चेष्टायामपि न दोषोऽस्तीति प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तमाह । एवमिति । विदुषो यथेष्टचेष्टा
न विधेया शास्त्रान्तरविरोधादिवि प्रतिजानीते । नेति । सामान्यशास्त्रस्योक्तः संकोचो
बाल्येन विद्यासेदिविवचनादित्याशङ्क्याऽऽह । वचनस्येति । सामान्यप्रवृत्ताविधिक्षा-
न्नाविरुद्धेऽप्येव संभवति तद्विरुद्धार्थकल्पनायोगाच्च कामचारादि विधेयमित्युक्तमेव व्यनक्ति ।
अविरुद्धे हीति । इदं च कामचारादि न विधेयमित्याह । प्रधानेति । किं तत्प्र-
धानं यदङ्गत्वेन बाल्यादि विधीयते वदाह । ज्ञानेति । उक्तप्रधानोपकारित्वामात्रान्न
कामचारादि विधेयमित्युक्तम् । तद्विरोधित्वाच्च तदविधेयमित्याह । न चेति । किं तर्हि

१ क. द. म. 'पादम्' । २ ट. 'ता भा' । ३ क. 'वज्र' । ४ द. ज. म. 'हिंस्रमरपत्र' ।
५ द. ज. म. 'यत्पादिरहितता वा' । ६ ज. ट. 'श्रुतता' । ७ द. म. 'दाचरण' । ८ द. म.
'रगतस्य' । ९ द. म. 'अ ए' । १० द. ज. 'ना । समानेति' । ११ घ. ठ. द. 'तन्निवमरा' ।
१२ घ. 'विशेषमि' ।

माणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते । तस्मादान्तरो भावविशेषो बाल-
स्यामरूढेन्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते । तदाहानाविष्कुर्व-
न्निति । ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादभिरात्मानमविख्यापयन्दभद-
योदिरहितो भवेत् । यथा बालोऽमरूढेन्द्रियतया न परेषामात्मा-
नमाविष्कुरुतेमीहते तद्वत् । एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्या-
र्थानुगम उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः—

“यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।
न सुष्टुतं न दुष्टुतं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥
गृध्रयोश्चितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ।
अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्” ॥

“अव्यक्तलिङ्गोऽव्येक्ताचारः”
इति चैवमादि ॥ ५० ॥ (१५)

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (१६)

विधेयं बाल्यं तदाह । तस्मादिति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । उक्तेऽर्थे सूत्रमाश्रय
योजयति । तदाहेति । कथं यथोक्तेऽर्थे बाल्यशब्दः प्रयुज्यते तत्राऽऽह । यथेति ।
अन्वयादिति पदं व्याकरोति । एवं हीति । अमरूढेन्द्रियत्वादिरूपभावगुण्डिलक्षणया-
स्यस्य प्रधानोपकारित्वे मानमाह । तथा चेति । कुलीनत्वप्रकटनं सत्त्वं तद्वैपरीत्यम-
सत्त्वम् । शास्त्रार्थज्ञानराहित्यमश्रुतत्वं तद्वैपरीत्यं बहुश्रुतत्वम् । सदाचारनिरतत्वं सुवृ-
त्तत्वं दुराचारनिष्ठत्वं दुर्दृष्टत्वमिति भेदः । तत्किमिदानीं ब्रह्मधीयोग्यस्य मुमुक्षोर्ना-
स्त्येव किंचिदनुष्ठेयं तत्राऽऽह । गूढेति । चक्षुरिन्द्रियपारवश्यं निरसितुमन्धवदि-
त्युक्तम् । रसनादिपारवश्यं निरस्यति । जडवदिति । ज्ञानेन्द्रियपारवश्यं परिहृत्य
कर्मेन्द्रियपारवश्यं परिहरति । मूकवदिति । धर्मध्वजित्वाप्रकटनमव्यक्तलिङ्गत्वम् ।
तदेवं मुमुक्षोरुपरतसर्वेन्द्रियस्य अवणादिपरस्य मोक्षसाधनं तच्चज्ञानमवश्यंभाषीति
भावः ॥ ५० ॥ (१५)

बाल्यान्वमुच्चावचं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्याजन्मकालं निरूपयति । ऐहिक-
मिति । उक्तहेत्वर्थानर्थोजन्मविषये कारीर्यादिफले चिन्नादिफले चोभयोपलब्धेर्व-

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरेश्वरदित्यत आरम्भोच्चावचं विद्यासा-
धनमवधारितं तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमिदं जन्मनि सिध्य-
त्युत कदाचिदमुत्रापीति चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् । इहेवेति ।
किं कारणम् । श्रवणादिपूर्विका हि विद्या । न च कश्चिदमुत्र मे
विद्या जायतामित्यभिसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते । समान एव
तु जन्मनि विद्याजन्माभिसंधोपैतेषु प्रवर्तमानो दृश्यते । यज्ञा-
दीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति प्रमाणजन्यत्वाद्वि-
द्यायाः । तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति । एवं प्राप्ते वदामः ।
ऐहिकं विद्याजन्म भवत्यसति प्रस्तुतप्रतिबन्ध इति । एतदुक्तं
भवति यदा प्रक्रान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबन्धो न

स्तानुवादपूर्वकं सशयमाह । सर्वेति । श्रवणादिसामग्रीप्रतिबन्धशून्या विशिष्टधीम-
सवभूमिरित्युक्तेरत्र पादप्रदिग्गतिः । पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्योपायत्वनियमासिद्धिः ।
सिद्धान्ते प्रतिबन्धभावोपेक्षया तेषां तन्त्रियमसिद्धिरित्युपेत्य प्रश्नपूर्वकमैहिकत्वनि-
यम पूर्वपक्षमाह । किमिति । फलद्वैविध्योपलब्धौ तन्त्रियमे नास्ति हेतुरिति शङ्कते ।
किमिति । तत्र कारणमाह । श्रवणादीति । चित्रादिवदमुत्रापि धीहेतुत्वं श्रव-
णादेः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कथं तर्हि तेषु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां
कारिण्योदितुल्यत्वमाह । समान इति । श्रवणादीनां चक्षुरादिवद्बोधाधनत्वात्काला-
न्तरीयकुम्भोपलम्भाय चक्षुरुन्मीलनभाववज्जन्मान्तरीयविद्यायै श्रवणादिषु प्रवृत्त्ययोगा-
दुपलभ्यमानसंसारदुःखनिवृत्तये च विद्यासार्धनादानां ज्ञानात्कारिण्योदितुल्यजन्मन्येव
विद्याजन्मेत्यर्थः । यज्ञादीनां जन्मान्तरीयफलानां धीहेतुत्वस्य विविदिषावाक्यी-
यत्वाज्जन्मान्तरे धीजन्मेत्याशङ्क्याऽऽह । यज्ञेति । तेषां धीशुद्ध्या श्रवणाद्विषयक-
त्वाद्धितेर्देहेषु तेषु विद्याऽवश्यमाप्स्यमित्येहिकत्वत्रियम इत्यर्थः । श्रवणादीनां कारि-
ण्योदितुल्यत्वे फलितमाह । तस्मादिति । श्रवणादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धीः
स्यात्तेषामवदुपायत्वेति प्राप्तमनुच चित्रावदानियतफलधीसाधनमिति सिद्धान्तमाह ।
एवमिति । कृतेष्वपि श्रवणादिषु कदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां वदुपायत्व-
मनियत स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । कृतेष्वपि श्रवणादिष्वत्र विद्यानुदये
कारिण्योदिविव प्रतिबन्धो वा योप्यन्याभावो वा तेषां कल्पनीयः प्रतिबन्धहीना हि
सामग्री कार्यहेतुर्न चेत्तत्र तद्वेतुर्वैदित्यर्थः । उपस्थितविषयकश्रवणादिविरो-

१ क. ड. म. "तेरित्य" । २ ग. "तथाऽऽह" । ३ ट. "न्तीति किं" । ४ ड. न. "य विद्या मेज्ञा" ।
५ क. ड. ज. म. "धायते" । ६ ट. "धैर्यप्र" । ७ ड. म. "लक्ष्मी" । ८ ड. म. "वत्तदी" ।
९ ड. म. "धनताहा" । १० ड. "धनता" । ११ ट. म. "एषि" । १२ ख. "लक्ष्मीरि" ।

क्रियत उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण तदेहैव विद्योत्पद्यते यदा तु खलु तत्प्रतिबन्धः क्रियते तदाऽमुत्रेति । उपस्थितविपाकत्वं च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति । यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि तान्येवान्यस्यापीति न नियन्तुं शक्यते । यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति । शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि संकीर्तयति । साधनवीर्यविशेषाच्चत्तीन्द्रियो कस्यचिच्छक्तिराविर्भवति तत्प्रतिषद्धा परस्य तिष्ठति । न चाविशेषेण विद्यायामभिसंधिर्नोत्पद्यत इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसंधेर्निरङ्कुशत्वात् । श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते । तथा च श्रुतिर्दुर्विधत्वमात्मनो दर्शयति “श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽ-

धात्कर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याऽऽह । उपस्थितेति । तैरेव देशादिभिर्विचार्यमेव श्रवणादि कर्म किमिति न विपश्यते तत्राऽऽह । यानीति । भोगार्थस्य कर्मणो ज्ञानार्थस्य च श्रवणादेर्देशकालनिमित्तैकरूप्याभावे हेतुमाह । यत इति । कर्मणा श्रवणादीनां प्रतिबन्धे तेभ्यो विद्योत्पत्तिर्वादि शास्त्रं व्याहृत्येतस्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रमिति । तथाऽपि कर्मण एवं प्रतिबन्धकत्वं न श्रवणादीनामिति कुतो नियमस्त्वत्राऽऽह । साधनेति । यच्चिह विद्याभावे कारिण्यादिवत्प्रतिबन्धादिसंश्लेषकल्पनेन विय आमुष्मिकत्वकल्पनमयुक्तमिदं मे विद्या स्यादित्यभिसंधिदृष्टेरिति तत्राऽऽह । न चेति । दृश्यमानसंसारदुःखस्यानेकजन्मगामित्वं जानतो यदा कदाचिदनर्थेनवृत्तिः स्यादित्यभिसंधेः साधनसाध्यानुसारेण संभावितत्वादित्याह । अभिसंधेरिति । यत्तु श्रवणादीनां चक्षुरादिवदृष्टफलत्वमिति तत्राऽऽह । श्रवणादीर्ति । तेषां विद्यानादृष्टद्वाराऽपि सावनत्वमवधारयदवगमं यज्ञादीनामनियतकालफलानां ज्ञानसावनत्वविधेश्च विद्योत्पत्तेरनियतत्वमित्यर्थः । यत्तु यैज्ञादीनां घटकत्वाद्धट्टितेषु श्रवणादिषु विद्याऽवश्यमाविर्भाति तत्र प्रतिबन्धसत्त्वस्य श्रौतलिङ्गसिद्धत्वान्नैवमित्याह । तथा चेति । आत्मनः श्रवणमपि दुष्करं बहूनामित्याह । श्रवणार्थेति । कथंचन श्रवणेऽपि तर्कैल ज्ञानं दुर्लभमित्याह । शृण्वन्तोऽपीति । तत्र हेतुः । आश्चर्यं इति ।

१ घ. ट. विद्या विपश्यते । २ ड. अ. “धोषण्य । ३ ड. अ. अ. “लु प्रति । ४ ड. अ. “नि न ता । ५ ड. अ. “नि नि । ६ ड. अ. “या हि क । ७ ड. अ. “वतीति । ८ ड. अ. “पद्येतेहा । ९ ड. अ. विदुः । १० ट. ड. “मैणा श्र । ११ ठ. ड. “व य । १२ ठ. ड. “सर्व कस्यमि । १३ ड. अ. ज्ञानादीना । १४ ड. ड. अ. “लक्ष्म । १५ ट. अ. “भवन्तीति ।

श्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ” [कठ० २ । ७] इति । गर्भस्थ एवं च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती जन्मान्तरसंचितात्साधनौज्ज्वान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं संभाव्यते । स्मृतावपि—

“अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ”

[भ० गी० ६ । ३७] इत्यर्जुनेन पृष्ठो भगवान्वासुदेवः—

“ न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ”

[भ० गी० ६ । ४०] इत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकाप्राप्ति साधुकुले संभूतिं चाभिधायानन्तरम्—

“तत्र सं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्णदेहिकम् ”

[भ० गी० ६ । ४३] इत्यादिना—

“अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ”

[भ० गी० ६ । ४५] इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति । तस्मादेहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥ ५१ ॥ (१६)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधू-
तेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥ (१७)

यथावदस्याऽऽत्मनो वक्ताऽऽश्रयोंऽहं तव त्वत्कश्चिदेव स भवति । सम्यगाचार्यसिद्धावपि तच्छ्रुत्वा लब्ध्वा साक्षात्कर्तव्याऽऽश्रयः । विष्टु साक्षात्कारः कुशलेनाऽऽचार्येणानुशिष्टोऽपि शास्त्रात्परोक्षतो ज्ञाताऽप्याश्रय एवेत्यर्थः । संपत्त्यामुष्मिकत्वे वियोलिङ्गमाह । गर्भस्थ इति । कयाऽनुपपत्त्या श्रुतिरिममर्थं दर्शयति तत्राऽऽह । न हीति । जन्मान्तरसंचिव साधन जन्मान्तरेऽपि वियं साधयतोत्यत्र स्मृतिमाह । स्मृताविति । श्रवणादीनां पौष्कल्येऽपि श्रुतिस्मृतिविलिङ्गात्पश्चादिकलविद्यादिवदनियतकालत्वसिद्धेर्नानैकान्तिकफलत्व वेयाभित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५१ ॥ (१६)

विद्यारूपे फले कालोत्कर्षोपकर्षरुदो विशेषनियमो दर्शितः । संपत्ति विद्याफलं मोक्षे वस्यचिदपि विशेषनियमस्याभावं दर्शयति । एवमिति । विद्याफलं मुक्तिर्नियमः सा किं विद्यावदुत्कर्षोपकर्षरुदो विशेषवर्त्तनी किं नैति फलस्योभयथादृष्टे सशये प्ररुवविद्याफलस्य प्रमद्वतो निरदिशयेत्वोक्त्या वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्षविशेषाद्विद्याल-
क्षणे फल ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनिषमो दृष्टः ।
एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनिषमः
स्वादित्पाशङ्क्याऽऽह । मुक्तिफलानिषम इति । न खलु मुक्ति-
फले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनिषम आशङ्कितव्यः । कुतः ।
तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते ।
ब्रह्मेव हि मुक्त्यवस्था । न च ब्रह्मणोऽनेकाकारयोगोऽस्ति ।
एकलिङ्गत्वावधारणात् “अस्थूलमनणु ” [वृ० ३ । ८ ।
८] “स एष नेति नेत्यात्मा ” [वृ० ३ । ९ । २६]
“यत्र नान्यत्पश्यति ” [छा० ७ । २४ । १] “ब्रह्मे-
वेदममृतं पुरस्तात् ” [मुण्ड० २ । २ । ११] “इदं सर्वं यदय-
मात्मा ” [वृ० २ । ४ । ६] “स चा एष मदानज आत्माऽ-
जरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म [वृ० ४ । ४ । २५]
“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” [वृ० ४ । ५ ।
१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपि च विद्यासाधनं स्ववीर्षवि-

भोक्षस्यै कर्मसाध्यतया पुरुषार्थोपिकरणासिद्धिः । सिद्धान्ते वस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् ।
रिसिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह । पथेति । मुक्तिरुपचयापचयवती फलत्वाद्विधाविदि-
त्यनुमानात्तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिगमात्पुरुषार्थोपिकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य सिद्धान्त-
मवतार्य प्रतिज्ञां विमज्जते । न खल्विति । उक्तेऽनुमाने जाग्रति कथमाशङ्का
निरवकाशोऽपि शङ्कते । कुत इति । मुक्तिस्वरूपब्रह्मेकरूप्यावधारणशास्त्रविरोधा-
न्नानुमेवि मत्वा सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे । तदवस्थेति । मुक्तिर्नाम काचि-
दवस्था विद्यते चेदद्वितीयत्वविरोधादवस्थात्वाज्जाग्रदवस्थावदसावपि निवृत्तिमधी-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेवेति । कथमेतावता मुक्तेरुत्कर्षनिरपेक्षरुतविशेषराहित्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । न स्थानतोऽपीत्यधिकरणे निर्विशेषत्वमस्थूलादिश्रुत्या
ब्रह्मणो निरूपितमिति स्मारयति । एकेति । इत्थञ्च मुक्तेर्निरवशयत्वमित्याह । अपि
चेति । काष्ठोपचयापचयाभ्यां ज्वालोपचयापचयदृष्टेः नन्तरङ्ग्यद्विरङ्गतदम्पासादिताध-
नोपचयापचयाभ्यां विद्येयामुपचयापचयसंभवात्तत्फले मुक्तावपि तौ स्यातामित्याश-

१ ट. “मिता सा” । २ ट. “जे व्युत्कर्” । ३ ज. मुक्ताव” । ४ ट. “रोऽप्यु” । ५ ट. ट. “एष
यमं” । ६ ट. ट. “यितारिणाऽस्ति” । ७ ट. ज. “नेयता” । ८ ट. ट. “यादिव” । ९ क. ट. ज.
“नराम” । १० ट. ज. “यंकु” । ११ क. रा. ट. ज. “विशेषवया” ।

शेषात्स्वफल एव विद्यायां कंचिदतिशयमासञ्जयेन्न विद्याफले
मुक्तौ तद्व्यसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव विद्ययाऽधिगम्यत इत्य-
सकृदवादिष्य । न च तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशय उप-
पद्यते निरुद्धाया विद्यात्वाभावाद्भुत्कृष्टैव हि विद्या भवति । तस्मा-
त्तस्यां विराचिरोत्पत्तिरूपोऽतिशयो भवेन्नवेत् । न तु मुक्तौ
कश्चिदतिशयसंभवोऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनिय-
माभावः कर्मफलवत् । न हि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः कर्मणा-
मिव भेदोऽस्तीति । सगुणामु तु विद्यामु “मनोमयः प्राणश-
रीरः” [छा० ३ । १४ । २] इत्याद्यामु गुणावापोद्वापवशा-
द्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्वं फलभेदनियमः कर्मफलवत् ।
तथा च लिङ्गदर्शनम् “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति ।
नैवं निर्गुणायां विद्यायां गुणाभावात् । तथा च स्मृतिः—

इत्थं हेत्वन्तरं स्फोरयति । न विद्येति । विद्यैव सातिशया स्वसाध्येऽपि कथं-
चिदतिशयमादध्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्वीति । तर्हि मुमुक्षूणा विद्यार्थिनां प्रवृत्त्या-
नर्थक्यं तत्राऽऽह । विद्ययेति । तस्यामतिशयमाश्रित्य मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तम् ।
इदानीं विद्याऽपि मोक्षहेतुत्वसाक्षात्कारलक्षणा नातिशयवर्तीत्याह । न चेति । कथं
तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेषो दर्शितस्त्वत्राऽऽह । तस्मादिति । मुक्तावपि तर्हि
तादृशोऽतिशयो भविष्यति तत्राऽऽह । न त्विति । विद्योत्पत्तिर्नान्तरीयकत्वेनावि-
द्यानिवृत्तिरूपाया मुक्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः । मुक्तेर्निर्विशेषत्वे हेत्वन्तरमाह । विद्येति ।
एकरूपत्वादात्मनस्त्वदाकारविद्याया विशेषाभावादनेकरूपफलोत्पादकत्वायोगात्तत्फले
विशेषासिद्धिरित्यर्थः । विद्याया भेदाभाव प्रपञ्चयति । न हीति । सगुणविद्यावद्विद्या-
वादात्मविद्याया भेदः स्यादित्याशङ्क्य विषयभेदात्तत्र भेदोऽपि नात्र विषयभेदो-
ऽस्तीत्याह । सगुणास्त्विति । तत्र फलभेदे मानमाह । तथा चेति । दार्ष्टान्तिके विशेष-
णमाह । नैवमिति । तत्रविद्याविशेषे गुणामावे स्पष्टिमाह । तथा चेति । कस्य
चिन्निर्गुणविद्यावतः पुरुषस्य गतिः फलमिति यावत् । तत्र न्यूनाधिकमावाभावे हेतु-

१ द. म. ट. “वस्तुमे” । २ ट. निष्प्रयया । ३ द. म. “तिस्रस्तु” । ४ ट. “वस्तुमे” ।
५ द. म. “श्रीरिति” । ६ क. ज. घ. ट. “लभे” । ७ द. म. “तिर्नान्त” । ८ क. स. द.
म. “यासं भे” ।

“न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्य चि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ”

इति । तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति पदार्थासोऽध्या-
यपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ५२ ॥ (१७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

समाप्तोऽयं तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

माह । सति हीति । पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह । तदवस्येति । तदेवं मुक्तेर्निरतिशयत्वान्न
कर्मसाध्यतेति युक्तं पुरुषार्थोधिकरणमिति भावः ॥ ५२ ॥ (१७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदान-
न्दज्ञानरुवे शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्या-
यस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ इति समाप्तोऽयं तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ ॐ ॥

॥ श्रीः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रापे-
णात्पगात् । अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगमिष्यति । प्रसङ्गागतं
चान्यदपि किञ्चिच्चिन्तयिष्यते । प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः
साधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः । “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” [बृ० ४ । ५ । ६]
“ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ” [बृ० ४ । ४ । २१]
“ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ” [छा० ८ । ७ । १]
इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः । किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्य आहो-
स्विदावृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत् ।

पूर्वाध्यायान्तिमाधिकरणे मोक्षे प्रतिनियमाभावो दर्शितः । संप्रति मोक्षोपाधिकवि-
द्यासाधनेषु श्रवणादिप्रावृत्त्याऽनुष्ठानप्रतिनियमं दर्शयति । आवृत्तीति । पूर्वोत्तरा-
ध्याययोः संबन्धं हेतुहेतुमद्भावं वक्तुं तार्किकमर्थमनुद्भवति । तृतीय इति । साधनवि-
चारशेषघोषनाय प्रायेणेत्युक्तम् । साधनाधीनत्वात्फलसिद्धेस्त्वादिचारयोरपि युक्तं
पौर्वपरिषमित्याशयवानाह । अथेति । कथं तर्हिहार्चिरादिवचनमित्याहङ्ग्य फलो-
क्तिमसङ्गेन तदुक्तिरपि भविष्यतीत्याह । प्रसङ्गेति । अध्यायसंबन्धमुक्त्वा तदधिगमा-
विकरणात्प्राक्तनाधिकरणानां तात्पर्यं दर्शयन्नवान्तरसंबन्धमाह । प्रथममिति । साक्षा-
देव श्रुत्युक्तं साधनं चिन्तितम् । अधुना फलार्थापत्तिलब्धमावृत्त्यादि चिन्त्यते तदर्थ-
पत्त्यायत्ता च तच्चिन्ता फलाध्याये संगतैवेति भावः । प्रथमाधिकरणस्य विषयमनूद्य
संशयमाह । आत्मेति । साधनेषूमयथात्वदृष्टेः श्रवणादिसाधनेषु संशयमुक्त्वा मुक्ति-
हेतुश्रौतात्मधीसाधनश्रवणादिप्रावृत्त्याऽनुष्ठानसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रवणा-
दीनामदृष्टार्थत्वम् । सिद्धान्ते दृष्टार्थत्वैव तेषां फलवोत्पत्तीकृत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्णपक्षयति ।
किं तावदिति । यथा प्रयाजादयः सकृदनुष्ठिता दर्शपूर्णमासफलोपकारिणस्तथा

तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अश्रूयमाणायां ह्यावृत्तौ क्रिय-
माणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् । नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमादयः । एवमपि
यावच्छब्दमावर्तयेत्सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चेति
नातिरिक्तम् । सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्येवमादिष्वनावृत्ति-
रिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्यपावृत्तिः कर्तव्या । कुतः । अस-
कृदुपदेशात् “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्येवंजाती-
यको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्यपावृत्तिं सूचयति । न नूक्तं यावच्छब्द-
मेवाऽऽवर्तयेन्नाधिकमिति । न । दर्शनपर्यवसानत्वादेयाम् । दर्श-
नपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्यानि भवन्ति ।
यथाऽवघातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि हि तद्वत् ।
अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यन्तर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाऽ-

श्रवणादिप्रत्ययोऽपि सकृदनुष्ठितः सम्यग्धीहेतुरित्याह नर्पक्यमित्यर्थः । अवघातादिवत्फ-
लपर्यन्तमावृत्त्यनुष्ठानमाशङ्क्याऽऽह । तावतेति । शास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन कृतार्थ-
त्वेऽपि तत्पर्यन्तमनुष्ठानं किं न स्यात्तत्राऽऽह । अश्रूयमाणायामिति । दर्शनक्रि-
यायाः सार्धनाकाङ्क्षायां सकृदेव साधनोपदेशेन नैराकाङ्क्ष्ये संभवत्यसकृदुपदेशानुप-
पत्त्या तात्पर्यमावृत्तौ कल्प्यते तथा च नाशास्त्रार्थः कृतः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ।
समुच्चितानां श्रवणादीनां साधनत्वधियाऽप्यसकृदुपदेशोपपत्तेरविरोधान्नावृत्तौ तात्प-
र्यमित्याह । एवमिति । निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारफलेषु श्रवणादिष्वनावृत्तिमपाकृत्य
सविशेषब्रह्मसाक्षात्कारफलेष्वहंमहोपासनेष्वनावृत्तिमपाकरोति । सकृदिति । श्रवणादी-
नामहंमहोपासनीनां च प्रयाजादिवदनुष्ठानाददृष्टार्थत्वेति प्राप्तं पूर्वपक्षमनूद्य मिहान्व-
यति । एवमिति । आवृत्तौ हेत्वभावमाशङ्क्य हेतुमद्वैतार्थं व्याचष्टे । कुत इत्या-
दिना । पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति । नन्विति । अविशेषोच्छेदेनाऽऽत्मनः स्वरूपाव-
स्थानरूपाया मुक्तेः श्रुत्यनुमत्रसिद्धत्वादविद्यायाश्च विद्यानान्वरीयकवयोच्छेदस्य रज्जु-
वत्त्वसाक्षात्कारार्थां दृष्टत्वेन श्रवणादीनां दृष्टफलत्वाद्यावत्फलमवघातादिवदावर्तनीयानि
तानीत्याह । नेत्यादिना । उक्तमेव स्फोरयति । दर्शनेति । यच्चहंमहोपासनेषु
सकृदुच्छेदनावृत्तिशङ्कं न आसीति तत्राऽऽह । अपि चेति । यस्य स्यादन्ना न विचि-
कित्सादस्ति देवा भूत्वा देवानप्येतीति लिङ्गादहंमहोपासनेनामुपास्यसाक्षात्कारद्वारा
दृष्टार्थत्वस्य वक्तव्यत्वाद्यावत्फलमावृत्तित्वात्पि गम्यते शब्दसामर्थ्याच्च तात्त्वावृत्ति-

१ ट. म. इत्याह । २ छ. 'वर्तन-य' । ३ क. अ. छ. 'वर्तमा' । ४ छ. 'तादृशान' ।
५ ट. छ. 'यनाह' । ६ क. 'प्राप्त' । ट. छ. 'प्राप्त' । ७ अ. 'अनानि' ।

भिधीयते । तथा हि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण गुर्वदीननुवर्तते स एवमुच्यते । तथा ध्यापति प्रोपितनाथा पतिमिति या निरन्तरस्मरणा पति प्रति सोत्कण्ठा सेवमभिधीयते । विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते । क्वचिद्विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहरति यथा “यस्तद्वेद यस्त वेद न मयेतदुक्तः” [छा० ४ । १ । ४] इत्यत्र “तु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्ते” [छा० ४ । २ । २] इति । क्वचिद्योपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति यथा “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” [छा० ३ । १८ । १] इत्यत्र “भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ” [छा० ३ । १८ । ३] इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः । असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ (१)

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा सुद्रीधविविज्ञानं

रित्यर्थः । अन्तर्णीतावृत्तिगुणमुपासनमित्यत्र लोकसंमतिमाह । तथा हीति । ध्यानमपि तथाविधमित्यत्र धामेव दर्शयति । तथेति । उपासनशब्दश्रुतावावृत्तिसिद्धावपि वेदेत्यादिमयोगे कथं वरिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । विधीति । विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहारे संवर्गविद्यामुदाहरति । यथेति । स रैको यद्वेद वत्प्रमाणवत्त्वं सर्वं धर्मफलमभिसंगच्छते । एवं रैकवदन्योऽपि यद्वैकवेद्यं वेद तस्यापि सर्वसाधुफलं प्राप्तिर्भवति स तथाभूतो रैको मयोक्तः । एतदिति क्रियाविकोपणम् । रैकमिव जानश्रुतिमरूपकं फलार्थेति हंसान्तरं प्रति हंसवचनम् । हे भगवो रैक यां देवतामुपास्ते तमेतां मामनुशास्ये शिक्षय ज्ञापयेति जानश्रुतेरुक्तिः । अत्रोपक्रमोपसंहारयोरेकैकव्यतिरिक्तये विद्युपास्त्योरैकार्थ्यं वाच्यम् । उपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहारे दृष्टान्तमाह । यथेति । विद्युपास्त्योरैक्यमुपास्तिश्चाऽऽवृत्तिगुणेति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । अथवादिष्वावृत्तेः शब्दसामर्थ्यलभ्यत्वाभावात्कथं तेषु वरिसिद्धिस्तत्राऽऽह । असकृदिति ॥ १ ॥

नियमसाक्षात्कारफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तौ हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्चेति । न केवलमसकृदुक्तेरावृत्तिसिद्धिरपि तु लिङ्गादपीत्यर्थः । वदेव विवृणोति । लिङ्गमपीति ।

१ क. घ. “तेषु व्यतिक्रमेण । २ क. छ. अ. प्र. ट. “त्यत्रानु” । ३ ट. घ. “पास्तो” ।

४ ट. ट. परतर्द । ५ घ. “वर्तिक” ।

प्रस्तुत्य “ आदित्य उद्गीयः ” [छा० १ । ५ । १] इत्ये-
तदेकपुत्रतादोषेणापोच “ रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयात् ” [छा० १ ।
५ । २] इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्सिद्धव-
त्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तत्सामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः ।
अत्राऽऽह । भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्ववृ-
त्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवाऽऽत्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति तत्र
किमर्थोऽऽवृत्तिरिति । सकृच्छ्रुतौ च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरा-
वृत्त्यभ्युपगम इति चेत् । न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि
“ तत्त्वमसि ” [छा० ६ । ८ । ७] इत्येवंजातीयकं वाक्यं
सकृच्छ्रूपमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्ततस्तदेवाऽऽवर्त्यमा-
नमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत न केवलं

हे पुत्र त्व रश्मीनादित्य च भेदेन पर्यावर्तयादिति तकारमन्तर्भाष्य पर्यावर्तयतादिति
मध्यमैकवचन त्वयोगात् । पर्यावर्तयोपास्तेत्यर्थः । आदित्यस्यैकस्यैवोद्गीथे संपाद्योपास-
नात्मके मे पुत्रोऽसि त्वं तु रश्मीनुद्गीथे सपाद्य पर्यावर्तयतास्ततो बहवस्ते पुत्रा
भविष्यन्तीत्यत्र सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिर्दर्शितेत्येवलिङ्गमित्यर्थः । उद्गीथप्रत्ययावृत्तावपि
कथं प्रत्ययान्तरेषु तत्सिद्धिस्तत्राऽऽह । तैदिति । तेन प्रकृतेनोद्गीथप्रत्ययेन साक्षा-
त्कारफलतया ध्यानत्वेन वा सादृश्यादिति यावत् । सर्वप्रत्ययेष्वहं ब्रह्मोपासनादिषु
श्रवणादिषु चेत्यर्थः । अधिकरणार्थमुक्त्वा तस्य निर्गुणब्रह्मविषयत्वमाक्षिपति । अत्रेति ।
अहंब्रह्मोपास्तयः श्रवणादयश्च सविशेषनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारफलास्त्वावद्विहोदाहरणं
तत्राहं ब्रह्मोपास्तिव्यावृत्तिमङ्गीकरोति । भवत्विति । श्रवणादिषु वा निराचष्टे ।
यस्त्विति । निर्गुणब्रह्मण्यापरोक्ष्यातिशयः साध्यो नास्ति तस्य नित्यापरोक्षत्वात्तेन
तत्र श्रवणाद्यावृत्तिरनर्थिकेत्यर्थः । ब्रह्मणो नित्यापरोक्षत्वेऽपि चावताऽविद्याध्वस्तेरभावा-
त्तदर्थमाग-तुकः साक्षात्कारः श्रवणाद्यावृत्तिसाध्योऽस्तीति शङ्कते । सकृर्दिति । पूर्व-
वाद्याह । नाऽऽवृत्ताविति । अनुपपत्तिमेव प्रकटयति । यदीति । ज्योतिष्टोमादि-
वाक्यवदावृत्तिमदपि तद्व्यादिवाक्यं न स्वार्थे साक्षात्कारक्षममित्यर्थः । युक्तिप्रसूत्या-
नसहितं वाक्यं स्वार्थे साक्षात्कार जनयेदित्याह । अथेति । युक्तिसाहित्यमुपेत्याऽऽ-

१ ५. द. य. ट. 'ति । तस्मात्त मा' । ज. 'ति । तस्मात्मा' । २ क. द. ज. प्र. 'ती प्र' ।
३ ४. य. 'देव' = ऽऽ । ४ द. तस्मादि' । ५ क. ख. ठ. ड. 'गुंये प्र' ।

वाक्यं कंचिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोत्यतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभा-
ययिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति । तथाऽप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । साऽपि
हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तेन स्वमर्थमनुभावयिष्यति । अथापि
स्याद्युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेष-
विषयम् । यथाऽस्ति मे हृदये शूलमित्यतो वाक्याद्वात्रकम्पादि-
लिङ्गाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभ-
वति यथा स एव शूली । विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकस्तैद-
र्थाऽऽवृत्तिरिति चेत् । न । असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे
विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्ति-
भ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं
शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि
वा सामान्यमेवोभयथाऽपि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत
इत्यावृत्त्यनुपधोगः । न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्य-
नुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुं विचित्रप्रवृत्त्यात्प्रतिपत्त-
णाम् । अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवत्पे-
केनावधानेनैकमंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्वादप्यभ्यासोप-
योगो यथा दीर्घमपाठकग्रहणादिषु । न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि
सामान्येविशेषरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा

वृत्तिं प्रत्याह । तथाऽपीति । आवृत्तेरर्थवत्त्वं समर्थयमानः स्वसूत्र्यश्चोदयति । अथा-
पीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । पथेति । शूलविशेषस्यानुभवायोग्यत्वादिविप्रत्याश-
ङ्क्याऽऽह । पथेति । अस्तु प्रस्तुतेऽपि सामान्यधीरेव किं विशेषपथित्याशङ्क्याऽऽह ।
विशेषेति । स वरिं मावमाज्जन्यो वा शास्त्रयुक्तिजन्यो वा नाऽऽद्यस्त्वस्यामानज-
न्यत्वेनाविधायार्थसत्त्वायोगादिवि भत्वा द्वितीयं प्रत्याह । नेति । प्रत्यक्षातिरिक्तस्य
न साक्षात्कारहेतुतेत्यर्थः । किञ्च युक्तिवाक्ये साक्षात्कारसमये तदक्षमे वा समर्थे चेदा-
वृत्त्यानर्थक्यम् । द्वितीयं निराह । न हीति । सामर्थ्यासामर्थ्ययोरवृत्त्यानर्थक्यमुप-
संहरति । तस्मादिति । शास्त्रयुक्त्योः साक्षात्कारहेतुत्वोपगमेऽपि व्यर्थोऽऽवृत्ति-
रित्याह । न चेति । मानस्वमावानुसारेणाऽऽवृत्त्यानर्थक्यमुक्तत्वां मेयस्वमावालोचन-
याऽपि तदानर्थक्यमाह । अपि चेति । यं कंचिदधिकारिणं प्रति श्रवणाद्यावृत्त्यान-

१ क. 'दिवेदनालि' । २ ट. 'स्ततस्तद' । ३ ट. 'अयुक्ते ए' । ४ क. ग. 'रप्रवृत्ते श' ।

५ क. ट. प्र. 'न्या' । ६ छ. ट. 'ह । न विशेष' । ७ क. ख. 'यस्य फलस्य' ।

युक्तेति । अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति यस्तत्त्वम-
सीति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्यत्वात् । यस्तु
न शक्नोति तं प्रत्युपपुज्यत एवाऽऽवृत्तिः । तथा हि
च्छान्दोग्ये “ तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” [छा० ६ । ८ ।
७] इत्युपदिश्य “ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु ”
[छा० ६ । ८ । ७] इति पुनः पुनः परिचोद्यमानस्तत्त-
दाशङ्काकारणं निराकृत्य तत्त्वमसीत्येवासकृदुपदिशति । तथा
च “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः ” [वृ० ४ । ५ ।
६] इत्यादि दर्शितम् । ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं
स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति तत् आवर्त्यमानमपि नैव शक्य-
सीति । नैव दोषः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि
सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमावर्त्यन्तस्तत्तदाभास-
व्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानाः । अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं
त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेतिवृ-
जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ”
[तै० २ । १ । १] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [वृ० ३ । ५ ।
२८] “ अदृष्टं द्रष्टु ” [वृ० ३ । ८ । ११] “ अविज्ञातं
विज्ञातु ” [वृ० ३ । ८ । ११] “ अजमजरममरम् ” [तृप्ति-
होत० २] “ अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम् ” [वृ० ३ । ८ । ८]

र्थक्यं चोच्यते सर्वानेव वा प्रतीतिं विकल्पयति । अत्रेति । आद्यमङ्गी-
करोति । भवेदिति । ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाद्वाक्यस्य परोक्षबोधित्वे प्रामाण्यायो-
गादसति चित्तविक्षेपादिप्रतिबन्धे तस्यापरोक्षबोधित्वमेवेत्यर्थः । द्वितीयं
दूषयति । यस्त्विति । असंभावनादिप्रतिबन्धे तन्निवृत्त्यर्थमावृत्तिरर्थवतीत्यर्थः ।
तत्र श्रौतं लिङ्गमाह । तथा हीति । सूत्रकृताऽपि लिङ्गमङ्गीकृतमित्याह । तथा चेति ।
पूर्ववादी सौर्गं स्मारयति । नन्विति । अनुभवानुसारेण परिहरति । नेत्यादिना ।
कथमावृत्तेरर्थवत्त्वं दृष्टं येन नानुपपत्तिस्तत्राऽऽह । दृश्यन्ते हीति । वाक्यार्थज्ञा-
नस्य पदार्थोपपूर्वकत्वात्पदार्थयोश्च दुर्ज्ञानेत्वादावृत्त्या क्रमेणैव धीरिति हेत्वन्तरमाह ।
अपि चेति । तत्र तत्पदवाच्यमर्थमाह । तदिति । तस्यैव लक्ष्यमर्थमाह । सत्यमिति ।

इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्राज्ञादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा
निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थूल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञा-
नादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसा-
रधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां
प्रसिद्धः । तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रीता देहादारभ्य
प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः । तत्र
येषामेतौ पदार्थाविज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्ये-
तद्वाक्यं स्वार्थं प्रेमां नोत्पादयितुं शक्नोति पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्या-
र्थस्येत्यतस्तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्य-
भ्यासः । यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशस्तथाऽप्यध्वारो-
पितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणं तत्रै-
केनावधानेनैकमंशमपोहत्यपरेणापरमिति युज्यते तत्रैकमवती
प्रतिपत्तिः । तच्च पूर्वरूपमेवाऽऽत्मप्रतिपत्तेः । येषां पुनर्नैपुणम-
तीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति
ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान्प्र-
त्योदृष्ट्यान्वर्थक्यामष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां

अजमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह । तत्रेति । अस्थूलादिवाक्यस्यार्थमाह । अस्थू-
लादीति । सत्यज्ञानादिवाक्यस्यापुनरुक्तमर्थमाह । विज्ञानादीति । औते तदर्थं विद्व-
दनुभवमपि प्रमाणयति । एष इति । तत्पदार्थं वाच्यं लक्ष्यं च सप्रमाणमुक्त्वा त्वंप-
दार्थमपि विमज्ज्य दर्शयति । तथेति । अवधारितो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु यः
प्राणेन प्राणिनादिदिनेति शेषः । स्यादामेतौ पदार्थौ तथाऽपि कथमावृत्तेरर्थवत्त्वं
तत्राऽऽह । तत्रेति । यच्च मेवस्यानंशत्वादावृत्त्यान्वर्थक्यमिति तत्राऽऽह । यद्यपीति ।
आरोपितव्यावल्यांशबाहुल्यात्क्रमवत्त्वं प्रतिपत्तेरर्थवदित्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्यादहंमहो-
तिवाक्यार्थज्ञाने सति कथं क्रमपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्त्विति । क्रमेण जातं पूर्वं-
ज्ञानमात्मसाक्षात्कारात्पूर्वकालमेव ततोऽसंभावनादिनिराससहितवाक्योत्थवत्त्वसाक्षा-
त्कारे नास्त्येवाऽऽवृत्त्यपेक्षेत्यर्थः । मन्दमध्यमौ प्रति साक्षात्कारात्पूर्वं श्रवणाद्यावृत्तेर-
र्थवत्त्वमुक्तम् । इदानीमुक्तं प्रत्यावृत्त्यान्वर्थक्यमुक्तं विवृणोति । येषामिति । उत्पन्नाऽपि
धीरावृत्तिमपेक्षते फलायेत्याशङ्क्याऽऽह । सकृदाति । उत्पन्ने ज्ञाने यदावृत्त्या-

१ ड. अ. 'जन्माद' । २ अ. 'त्मा इत्य ओ' । ३ ड. ज. ट. 'ओतुर्देह' । क. 'ओतो' ।
४ क. ज. 'ययं न स्वा' । ५ क. ज. 'प्रमाणतया' । ६ ड. ज. अ. ट. 'र्थज्ञानयू' । ७ ड. अ. 'र्थ-
ज्ञानस्ये' । ८ ट. 'शक्तत्वं' । ९ ड. 'त्र विक' । १० ट. 'त्यान' ।

निवर्तयतीति नात्र कश्चिदपि क्रमोपपत्त्यं तं प्रमुपगम्यते । सत्यमेवं
 पुज्येत यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिमवितुं शक्नुमः । बलवती ज्ञात्मनो
 दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः । अतो न एवाऽऽवृत्तिर्भवति । दुःखित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिप-
 द्यत इति चेत् । न । देहाद्यभिमानतुकेतो " । दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्या-
 भिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे मा दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्या-
 छिद्ये दद्या इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः । पारितोषिकमाने दद्यामाने वाऽहं
 पुत्रमित्रादिषु संतप्यमानेष्वहमेव संतप्य इत्युपदिश । तथा बाह्यतरेष्वपि
 तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् । देहादिवदेव दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् ।
 हिरुपलम्पमानत्वादुःखित्वादीनाम् । सुषुप्तादिषु चान्वयमिति । ननु चेन्नैत-
 न्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनन्ति "यद्वै तन्न पश्यन्ति" इत्युक्तेनैव न पश्यन्ति
 तन्न पश्यति " [वृ० ४ । ३ । २३] इत्यादिना । अन्ते तस्मा-
 त्सर्वदुःखैर्विनिर्मुक्तैकचेतन्यात्मकोऽहमित्येव आत्मानुभवमाभाः । न
 चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथा ह्येव
 श्रुतिः " किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽपमात्माऽयं लोकः " इत्युक्तः
 [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति ।
 स्मृतिरपि—

नर्पक्यं तदङ्गीकुर्वन्नाह । सत्यमिति । वाक्यादीदृशी धीः स्यादित्याशङ्क्याध्यक्षमदि-
 विरोधान्भवमित्याह । बलवतीति । सा वाक्यीयविद्योच्छेद्यत्वाद्भ्रान्तिरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । अत इति । दुःखित्वादिप्रत्ययस्य सर्वदा सर्वेषामुत्पद्यमानस्य बलवत्त्वादेव
 विद्योच्छेद्यत्वायोगात् भ्रान्तिरित्यर्थः । तथाविधस्यापि देहात्माभिमानस्य भ्रान्तिरित्या-
 ह । दुःखित्वाद्यभिमानस्यापि युक्तिवाचित्यस्य भ्रान्तिरित्येवमित्याह । नेत्यादिना ।
 एकं दृष्टान्तं प्रत्यक्षदृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । प्रत्यक्षं हीति । दुःखादयस्त्वत्त्वो
 नाऽऽरमयर्मा वेद्यत्वासंभववदिति दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । व्यभिचारित्वाच्च दुःखा-
 दीनां रूपादिवत्त्वत्त्वो नाऽऽत्मवर्धतेत्याह । सुषुप्तेति । तर्हि चैतन्यमपि न स्वरूप-
 मनुवृत्तत्वादुःखादिवदित्याशङ्क्याऽऽह । चैतन्यस्येति । दुःखित्वादिधीर्भिध्याभिमा-
 नश्चैतन्यमेवाध्यभिचारिरूपमिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । यथोक्तानुभवे
 वाक्यादिविच्छेदोऽपि विमित्यावृत्तिर्नैव्यते तत्राऽऽह । न चेति । तस्मादेवानुभवत्क-
 रतयवेत्यत्र मानमाह । तथा चेति । रविरासक्तिस्त्वत्फलं वृत्तिस्त्वृत्तेरपि फलं संवोध
 इति भेदः । येषु साक्षात्कारापूर्वमावृत्तेरर्थवत्त्वमुक्तं तदधिकविवक्षया निगमयति ।

“ पस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मनृषश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ”

[भ० गी० ३ । १७] इति । पस्य तु नैपोऽनुभवो
द्रागिव जोयते तं प्रत्यनुभवार्थं एवाऽऽवृत्त्यभ्युपगमः ।
तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्याऽऽवृत्ती भवन्ते । न
हि वरघाताय कन्यामुद्राहयन्ति । नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृ-
तोऽहं कर्ता भवेदं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्येयाद्विपरीतप्रत्यय
उत्पद्यते । यस्तु स्वपभेव मन्दमतिरप्रतिभानां च वाक्यार्थं जिहा-
सेत्तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्याऽ-
भ्युपेयते । तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्ववृ-
त्तिसिद्धिः ॥ २ ॥ (१)

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ (२)

पस्येति । द्रागिव ऋदिवि । नियोगवलादावृत्ती प्रवृत्तेर्नियोगार्थाऽऽवृत्तिर्नानुभवार्थ-
स्याशङ्क्याऽऽह । तत्रापीति । अहं ब्रह्मास्मीतिप्रत्ययात्प्रच्याव्य नाऽऽवृत्ती पुरुषं
प्रवर्तयेत्प्रधानविरोधात् । अकर्त्रात्मानुभवाय हि श्रवणादिविधिर्न नियोगायेत्यर्थः ।
प्रधानविरोधाद्योगे दृष्टान्तमाह । न हीति । नियोगार्थमावृत्त्युपगमेऽपि तस्मादेवाक-
र्त्रात्मधीसिद्धेर्न ब्रह्माहविर्नित्याशङ्क्याऽऽह । नियुक्तस्येति । नियोगानङ्गीकारे कुतः
श्रोतव्यादिवाक्यैः श्रवणाद्यावृत्तिसिद्धिस्तत्राऽऽह । यस्त्विति । अप्रतिभानादसंभार-
नादिप्रतिषेधनादिवि यावत् । स्थिरीकारोऽसंभावनाद्यपोहेनावगमदाढ्यं वेदोपासीतेत्या-
वृत्तिर्वाचोयुक्तिः । आदिशब्देन श्रोतव्यादिवाक्यं गृह्यते । अहं ब्रह्मोपासनेषु श्रवणा-
दिषु च समुगनिर्गुणसाक्षात्कारफलेष्वावृत्त्याऽनुष्ठानभिरयाधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मा-
दिति । अपरब्रह्मविषयप्रत्यये स्वरूपावृत्तिवदित्यपेक्षार्थः ॥ २ ॥ (१)

श्रवणमनननिदिध्यासनादि साधनान्यावृत्त्याऽनुष्ठेयानीत्युक्तम् । तत्र निदिध्यासन-
काले कथं प्रत्ययावृत्तिस्तत्राऽऽह । आत्मेति त्विति । यद्यपि शब्दादेव प्रमित
इत्यादिषु जीवब्रह्मैक्यं श्रुतिभिरुक्तं तथाऽपि वासामेव विरुद्धार्थत्वाद्दुपचरितविषयत्व-
माशङ्क्याय समाधीयते । विरोधसमावेरविरोधाध्यायसंगतत्वेऽपि महावाक्यार्थविरोध-
समायेः समाधानान्तरङ्गत्वादिव संगतिरिति मत्वा विषयोक्तिपूर्वकमुभयथाप्रसिद्धेः संश-

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति ग्रहीतव्यः
किं वा मदन्व इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगा-
त्मविषये श्रूयमाणे संशय इति । उच्यते । अपमात्मशब्दो
मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभव इतरथा
तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते । किं तावत्प्राप्तं नाह-
मिति ग्राह्यः । न ह्यपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन
शक्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अप-
हतपाप्मादिगुणश्च परमेश्वरस्तद्विपरीतगुणस्तु शरीरः । ईश्व-
रस्य च संसारपाप्मत्वं ईश्वराभावप्रसङ्गः । ततः शास्त्रानर्थक्यम् ।
संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्य-
क्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं
प्रतिमादिष्विव विष्णवादिदर्शनमिति चेत्काममेवं भवतु ।
न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम् ।

यमाह । य इति । संशयाभावादधिकरणमाक्षिपति । कथमिति । आत्मशब्दस्य
मुख्यार्थत्वे सत्यभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तस्य मुख्यार्थत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्माना-
न्तरविरोधाच्च तन्मुख्यार्थत्वासिद्धेस्तदालम्बनेन संशयानाक्षेपौदधिकरणमारम्भमित्याह ।
उच्यते इति । अभै च विरोधपरिहारफले समाभ्युपयोगितया प्राप्तिके धनानव-
स्थाया प्रत्यक्तत्वेन ब्रह्मविषय्यनुष्ठानोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतीनामैक्य-
गोचराणामुपचरितार्थत्वम् । सिद्धान्ते तासां मुख्यार्थत्वं फलतीत्याशयवान्निवृत्त्य
पूर्वपक्षं गृह्णाति । किमिति । द्वा सुषणोत्यादिभेदश्रुतेरुपास्योपासकादिभावभेदलिङ्गश्च
भेद इत्यर्थः । युक्तिवो भेदमाह । न हीति । तयोर्विरुद्धगुणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्या-
ऽऽह । अपहृतेति । किं चाभेदेऽपि किमीश्वरस्य जीवात्मता किं वा जीवत्वेश्वरात्म-
त्वेति विवक्ष्योऽऽद्यं दूषयति । ईश्वरस्येति । द्वितीयं प्रत्याह । संसारिणोऽपीति ।
अहं सुखीत्याद्यनुभवेन विरुद्धसमावत्वाद्भेदो दहनवुद्दिनवादित्यनुमानेन च विरो-
धाच्च तयोरैक्यमित्याह । प्रत्यक्षादीति । एकत्वोपदेशानां तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य
न्याजेन तद्रतिमाह । अन्यत्वेऽपीत्यादिना । तादात्म्यदर्शनाङ्गीकारे नास्ति विप्रति-
पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्वाति । एकत्वश्रुतीनां प्राप्त्युपचरितार्थत्वमूच्य सिद्धान्त-

१ द. म. इति तावद् । २ ट. 'अयः । उ' । ३ क. 'पाप्मादि' । ४ ट. ज. प्र. ट.
'पाप्मादि' । ५ क. 'आ वि' । ६ क. 'गुणः वा' । ७ ट. 'संज्ञातः' । ८ ट. 'यमेव । सं' ।
९ क. ज. म. 'देशावयवः' । १० ट. म. 'व्यभि' । ए' । ११ ट. ट. 'पापि' । १२ क. 'न वि' ।
१३ म. ट. 'दृष्टाव्य' ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवेतिमुपगच्छन्ति “ त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि देवते ” इति । तथाऽन्येऽपि “ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति चाऽऽत्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि “ एष त आत्मा सर्वान्तरः ” [वृ० ३ । ४ । १] “ एष त आत्माऽन्तर्गाम्पमृतः ” [वृ० ३ । ७ । ३] “ तत्तत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि ” [छा० ६ । ८ । ७] इत्येवमादीनि । यदुक्तं प्रसीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति तदनुक्तं गौणत्वमसद्भात् । वाक्यवैरूप्याच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा “ मनो ब्रह्म ” [छा० ३ । १८ । १] “ आदित्यो ब्रह्म ” [छा० ३ । १९ । १] इत्यादि । इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्पाहातः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः । भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथा हि “ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽस्तावन्योऽहमस्मीति न स वेद ” [वृ० १ । ४ । १०] “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ” [वृ० ४ । ४ । १९ । कठ० ४ । १० । आत्ममवो० १] “ सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद ” [वृ० ४ । ५ । ७] इत्येवमाद्या भूपत्नी श्रुतिभेददर्शनमपवादति । यत्तुक्तं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसंभव इति । नार्थं

यति । एवमिति । सिद्धान्तसूत्रं योजयति । आत्मेत्येवेति । तत्र मानमाह । तथा हीति । आत्मत्वोपगमान्तराणि दर्शयति । तथेति । आदिशब्देन तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादयो गृह्यन्ते । सूत्रावयवमवशिष्टं व्याचष्टे । ग्राहयन्तीति । परोक्तमनूद्य दूषयति । यदुक्तमित्यादिना । एकत्वश्रुतीनामपूर्वोक्तत्वफलवत्त्वाभ्यां तात्पर्यसिद्धेरुत्पत्तिरिति संभवे गौणत्वायोगाद्देवश्रुतीनां वल्लिङ्गानां च तद्वैपरीत्यात्कल्पितभेदालम्बनत्वानुरूपमेव जीवब्रह्मणोरित्यमित्यर्थः । इतश्च भेदं प्रतीकदर्शनेन मित्याह । वाक्येति । भेदस्य निश्चयमानत्वाच्चाभेदस्यैव प्रतिपाद्यतेत्याह । भेदेति । विरुद्धस्वभावत्वाद्भेदो जीवब्रह्मणोरित्युक्तमनूद्य मित्याह । यत्त्विति । विश्वप्रविविधवदुपाधिकृतो विरुद्धधर्माध्यासो न वास्त्वस्तथा च तात्त्विकमेक्यमित्यर्थः ।

दोषः । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः । यत्पुनरुक्तमीश्वरभावप्रसङ्ग इति तदसत् । शास्त्रप्रामाण्यादनभ्युपगमाच्च । न हीश्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगच्छामः किं तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपादयिष्यति । एवं च सत्यद्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिगुणता विपरीतगुणता त्वितरेष्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते । यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति । तदप्यसत् । आक्षेपबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विपपत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन, कं पश्येत् ” [बृ० २ । ४ । १४] इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत् । न । इष्टत्वात् । “ अत्र पिताऽपिता भवति ” [बृ० ४ । ३ । २२] इत्युपक्रम्य “ वेदा अवेदाः ” [बृ० ४ । ३ । २२] इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावप्रबोधे । कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेत् । यस्त्वं पृच्छसि तस्य त इति वदामः । नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या यद्येवं भवितु-

अभेदेऽपि संसार्यात्मत्वमीश्वरस्य संसारिणो वा तदात्मत्वमिति विकल्प्याऽऽद्ये यद्वृषणं तदनुभाष्य दूषयति । यत्पुनरिति । अनभ्युपगम विवृणोति । न हीति । द्वितीयं प्रश्नपूर्वकमङ्गीकरोति । किमिति । विरुद्धाशहान्या जीवस्य ब्रह्मत्वे प्रतिपाद्ये विरुद्धवर्मैवमुक्तमभिद्वमेवेति फलितमाह । एवं चेति । संसारिणः संसारित्वापोहेन ब्रह्मत्वे साध्ये परोक्तमनूद्ये निरस्यति । यदपीति । अधिकार्यभावादिरेकस्वज्ञानापूर्वमूर्ध्वं वेति विरुद्ध्याऽऽद्यं निराह । प्रागिति । द्वितीयमङ्गीकरोति । यत्रेति । श्रुतिश्रद्धालुवया शङ्कये । प्रत्यक्षादीति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं श्रुत्यभावस्येष्टत्वान्नानिष्ठापत्तिरित्याह । नेष्टत्वादिति । तदेव स्पष्टयति । अत्रेति । गुणाभिप्रायः संपृच्छति । कस्येति । यस्य भान्तिस्त्वस्याज्ञानमित्याह । यस्त्वमिति । स्वाभिप्राय पूर्ववादी प्रकटयति । नन्वात । अविद्यातत्त्वभ्रान्त्योरनिर्वाच्यत्वाद्बोदे सति तयोरसत्त्वान्नाऽऽश्रयापेक्षेत्याह । यद्येवमिति । अनिर्वाच्यत्वादेविद्यायाश्चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह ।

द्वोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोच्यते कैश्चिदवि-
चया किलाऽऽत्मनः सद्वितीपत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति सोऽप्येतेन
प्रत्युक्तः । तस्मादोत्प्रेत्येवेश्वरे मनो दधीते ॥ ३ ॥ (२)

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ (३)

“मनो ब्रह्मेत्पुपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति”
[छा० ३ । १८ । १] तथा “आदित्यो ब्रह्मेत्पादेशः”
[छा० ३ । १९ । १] “स यो नाम ब्रह्मेत्पुपास्ते” [छा०
७ । १ । ५] इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः । किं तेषां
प्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तं तेष्वध्यात्मग्रह एव
युक्तः । कस्मात् । ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रती-
कानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्प्रात्मत्वोपपत्तेरिति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं ब्रवीयात् । न हि स उपासकः प्रती-
कार्त्तं व्यस्तान्यात्मत्वेनाऽऽकलयेत् । यत्पुनर्थब्रह्मविकारत्वात्प्र-

योऽपीति । अभेदश्रुतीनां सिद्धे मुख्यार्थत्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३ ॥ (२)

आत्मेत्वमविरीश्वरे कार्येत्युक्तम् । इदानीं प्रतीकविशेषणस्याधीश्वरस्याऽऽत्मत्वात्त-
द्वारा प्रतीकेष्वात्मत्वधीरिति प्राप्ते प्रत्याह । न प्रतीक इति । प्रतीकोपासनान्पुदा-
हृत्योपास्तिपूमयपाष्टेः संशयमाह । मन इत्यादिना । जीवब्रह्माभेदं पूर्वोक्तमुपजीव्य
ब्रह्मदृष्टिमाक्षु प्रतीकेषु ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टिरहमिति कार्येति प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह ।
किं तावदिति । अत्र मासङ्गिकाहमविविरासेन प्रतीकोपास्तिषु प्रयोगभेदोक्त्या पादा-
दिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रतीकोपास्तीनामहंग्रहोपास्तिभिरविशेषः । सिद्धान्ते विशेषः
सिध्यतीत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षे हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । प्रतीकेष्वात्मत्वग्रहे वेधामा-
त्मत्वोपपत्तिहेतुमाह । ब्रह्मण इति । तस्याऽऽत्मत्वेऽपि वेधा कथमात्मत्व तत्राऽऽह ।
प्रतीकानामिति । ब्रह्मधीयुक्तानि प्रतीकान्यहमिति आत्माणि ब्रह्माभिन्नत्वात्तद्व-
दित्यर्थः । द्विविधोपास्तिष्वविशेषे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । एवमित्याह । न प्रतीकेष्वात्म-
मतिं कुर्यादिक्यचोदनाभावे सति सर्वोभिन्नत्वादुद्गीयादिवदित्याह । नेत्यादिना ।
यत्तु ब्रह्मरूपत्वादहमिति आत्माणांति तत्र किमात्मेत्वानुभवादात्मत्वेन आत्माणि किं
वा मानान्तरसिद्धत्वाद्वाऽऽह इत्याह । न हीति । द्वितीयमनृच दृश्यति । योदिति ।

तीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चाऽऽत्मत्वमिति । तदसत् । प्रतीकाभा-
वप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्व-
मेवाऽऽश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीक-
त्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्म-
दृष्टिः कल्प्या । कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृत्वादिसर्वसंसार-
धर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशः । तदनिराकरणेन
चोपासनविधानम् । अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्म-
ग्रहो नोपपद्यते । न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति ।
सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम ।
अतो न प्रतीकैर्वात्मदृष्टिः क्रियते ॥ ४ ॥ (३)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ (४)

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः । किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मर्ष्य-
ध्यसितव्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः ।

प्रसङ्गमेव प्रकटयति । विकारेति । तथाऽपि को दोषस्त्वत्राऽऽह । स्वरूपेति ।
वस्तुवृत्तेन विकाररूपेण नामादीनां ब्रह्मत्वाद्योगाच्चैवत्वलयेन जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिवत्प्र-
तीकत्वलयेन तेषामपि ब्रह्मत्वोक्तावाल्गव्यनाभावाद्गुणास्तिविभिर्न स्यादित्यर्थः । यत्तु
ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वमिति तत्राऽऽह । न चेति । प्रतीकोपदेशेषु कथं कर्तृत्वाद्यनिरा-
करणं वदाह । कर्तृत्वादिति । तन्निराकरणे तद्विधिरिव न स्यादिति भावः । प्रती-
कानां जीवस्य च परिच्छिन्नतया साम्यं गृहीत्वा फलितमाह । अतश्चेति । सत्यपि
शून्यत्वे किमिति जीवस्य तेषु विधिवशादहंग्रहो न स्यात्तत्राऽऽह । न हीति । स्वरू-
पेणैक्याभावेऽपि रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्णात्मनैक्यवादिहापि ब्रह्मात्मनैक्यादहंग्रहः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सुवर्णेति । विकाररूपविरस्कारेणैक्ये न प्रतीकत्वेत्युक्तमित्यर्थः ।
रुचकस्वस्तिकयोरपि मिथोऽव्यावृत्तयोर्नानुवृत्तमुवर्णैर्वात्मत्वकल्पनामृते सिध्यतीति सिद्ध-
वत्कृत्योपसंहरति । अत इति ॥ ४ ॥ (३)

अहंग्रहोपासनेष्विव प्रतीकोपासनेष्वहंग्रहेणानुष्ठानं नेत्युक्तम् । इदानीं प्रतीको-
पासनेष्वेव क किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संदिहानं प्रत्याह । ब्रह्मदृष्टिरिति । एकविप-
यत्वेनाधिकरणयोः संगतिं मन्वानो विषयसंशयो दर्शयति । तेष्वेवेति । मश्रुपूर्वकं
संशयबीजमाह । कुत इति । उक्तमेव व्यक्तीकृतं सामानाधिकरण्यविषयं तावदर्श-

१ क. 'व त्र' । २ ट. म. 'स्मत्ते' । ३ ट. 'ते' । प्रतीकाधिकरणम् । म. । ४ ट. 'व्य-
प्यामि' । ५ ख. 'ह' । नेति । ६ ट. ट. 'श्रुत्मात्वं क' ।

सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्याऽऽ-
दित्यादिशब्देः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते । आदित्यो ब्रह्म
प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्मेत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राऽऽ-
ञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते । अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादि-
त्यादिशब्दानाम् । न हि भवति गौरश्च इति सामानाधिकर-
ण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छराधादि-
वत्सामानाधिकरण्यं स्यात् । नेत्युच्यते । विकारप्रविलेपो ह्येवं
प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्वात् । ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवो-
चाम । परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्तत्तथोपासनाधिकारो
वाध्येत । परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् । तस्माद्ब्रह्मणोऽ-
म्रिर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यत्रान्येदृष्टयव्यासे सति क किं दृष्टिरध्य-
स्पतामिति संशयः । तत्रानियमो निपमकारिणः शास्त्रस्याभावा-
दित्येवं प्राप्तम् । अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या

यति । अत्रेति । तथाऽपि यथाकथंचिदस्य सामानाधिकरण्यस्य संभवे कुतः संशयसि-
द्धिरित्याशङ्क्य सोऽयमितिषद्वेदकत्वनिमित्तं वा प्रकृतिविकारत्वनिमित्तं वा समारोपकृतं
वा तदिवि विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न चेति । भित्तापेशब्देषु तदभावमुदाहरति ।
न हीति । द्वितीयपादत्वे । नन्विति । उपास्तिविरोधान्मैवमित्याह । नेतीति ।
प्रविलयपरमेव वाक्यं नोपास्तिपरमित्याशङ्क्योपासीवेतिश्रुतिविरोधान्मैवमित्याह ।
परमात्मेति । प्रपञ्चप्रविलयद्वारा परमात्मपरत्वे वाक्यस्य कतिपयादित्यादिग्रहणमन-
र्थकम् । न च सर्वोपलक्षणात् तद्ग्रहणं मुख्यसंभवे लक्षणायोगादित्याह । परि-
मितेति । पक्षद्वयायोगात्परिशिष्टे तृतीये पूर्वोक्तः संशयः स्यादित्युपसंहरति । तस्मा-
दिति । मासङ्गिकप्रकृत्यप्रतीकोपासनेषु स्वतन्त्रपुमर्थहेतुषु ब्रह्मदृष्ट्याऽनुष्ठानोक्त्या पादा-
दिसंगतिः । पूर्वपक्षे लौकिकन्यायविरोधः । सिद्धान्ते तद्विरोधः सिध्यतीत्यभिप्रेत्य
पूर्वपक्षयति । तत्रेति । यथाऽऽलम्बनिकभेदो नामादिप्वहंग्रहामवे हेतुर्लक्षस्तथा तेष्वेव
ब्रह्मधोनियामकं न किंचिद्दृष्टं तस्मादनियम इत्यर्थः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरुत्कृष्टमेवो-
पास्यं फलविशेषवत्त्वाद्वाजादिवदित्याशङ्क्य साक्षात्पूर्वपक्षमाह । अथ वेति । आदि-
त्यादिशब्दानां प्रथमश्रुत्वानामनुरोधेन चरमश्रुत्वं ब्रह्मपदं नेतव्यमिति चेन्न । तथा सति

१ ट. 'रवि' । २ क. 'लय एव ह्ये' । ३ क. ड. ज. झ. 'न्यतरत्रा' । ४ क. ज. 'न्यतरत्' ।
५ ट. 'मित्यस्ति स' । ६ ट. ड. 'स्तिविधि' । ७ क. घ. 'यति' । ८ क. झ. 'रुक्मः' । इत्यर्थे
त्रिवृणोति । एवमिति । तथा । ९ ट. ड. 'पराद्रा' ।

इत्येवं प्राप्तम् । एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति ब्रह्मो-
पासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्या-
दिदृष्टिविति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवाऽऽदित्यादिषु
स्यादिति । कस्मात् । उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणाऽऽदित्यादयो दृष्टा
भवन्ति । उत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च लौकिको न्यायोऽ-
नुमतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको
न्यायः । यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि । स चानुसर्तव्यः । विपर्यये प्रत्यवा-
यमसेद्धात् । न हि क्षत्तृदृष्टिपरिग्रहीतो राजा निकर्षं नीयमानः
श्रेयसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायम-
सङ्को न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति ।
अत्रोच्यते निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् । संदिग्धे तु तस्मिन्-
स्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते ।
तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्थ-

फलाभावोपावादित्याह । ब्रह्मेति । पक्षद्वयेऽपि फलितमाह । तस्मादिति । आदि-
त्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तव्यति । एवमिति । नियमहेतुं प्रश्नपूर्व-
कमाह । कस्मादिति । हेत्वर्थं विवृणोति । एवमिति । उत्कृष्टनिकृष्टयोरुत्कृष्टस्य
द्रष्टव्यत्वादादित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपास्यमित्युक्तमाशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । किं
तदनुसारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । स चेति । प्रसङ्गमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ।
ब्रह्मण एव फलमव इतिन्यायात्फलदावृत्तावस्थैवाऽऽदित्यादिभिरुपास्यतेति शङ्कये ।
नन्विति । किंच शास्त्रस्य स्वय एव प्रामाण्यात् लौकिकन्यायापेक्षेत्याह । न चेति ।
ब्रह्मण एव फलदावृत्तेऽपि शास्त्रमादित्यादौ प्रतीके ब्रह्मविद्या ध्येये चरत्फलमिति वा
अवीत्यादित्यादिविद्या ब्रह्मण्युपास्ये वेति शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारेण निर्धारणमित्याह ।
अत्रेति । लौकिकन्यायस्य निश्चयहेतुत्वे विपक्षे दोषमाह । तेनेति । न केवलं लौकि-
कन्यायो निश्चायकः किं त्वादित्यादिशब्दानां प्रथमश्रुतत्वेन मुख्यार्थत्वमपीत्याह ।

१ क. 'दृष्ट्या ब्रह्मो' । २ ड. 'पासनं म' । ३ ट. 'दिपु । ए' । ४ क. ड. अ. ट. 'नुगते' ।
५ क. ज. घ. ट. 'नुग-तव्यः' । ६ क. 'सदो न' । ७ क. 'सितया' । ८ ट. अ. 'स्य प्रय' । ९ घ.
३. ड. 'वदिदाश्रय'ऽऽह । १० ट. ट. 'नित्याह' ।

प्रत्यवेपादिति श्लिष्यते । प्राथम्याच्चाऽऽदित्यादिशब्दानां
मुख्यार्थत्वमविरोधाद्ग्रहीतव्यम् । तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरूपाणां बुद्धौ
पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्येया वृत्त्या सामानाधिकरण्या-
संभवाद्ब्रह्मद्विष्टविधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्द-
स्येव एवार्थो न्याय्यः । तथा हि 'ब्रह्मेत्यादेशः' 'ब्रह्मेत्युपा-
सीत' 'ब्रह्मेत्युपास्ते' इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति श्रुद्धा-
स्त्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्ये-
तीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दो रजतशब्दस्तु रजतप्र-
तीतिलक्षणार्थः । प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र
रजतमस्ति । एवमत्राप्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीपादिति गम्यते ।
वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनाऽऽदित्यादीनेवोपास्ति-
क्रियया व्याप्यमानान्दर्शयति " स य एतदेवं विद्वानादित्यं
ब्रह्मेत्युपास्ते " [छा० ३ । १९ । ४] " यो वाचं ब्रह्मे-
त्युपास्ते " [छा० ७ । २ । २] " यः संकल्पं ब्रह्मेत्यु-
पास्ते " [छा० ७ । ४ । ३] इति च । यत्तुक्तं ब्रह्मोपासन-
मेवान्नाऽऽदरणीयं फलवत्त्वायेति । तदयुक्तम् । उक्तेन न्याये-
नाऽऽदित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलं त्वतिथ्याद्युपा-

प्राथम्यादिति । ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्वे युक्तयन्तरमाह । इतिपरत्वादिति । तस्येति-
परत्वमेव स्फोरयति । तथा हीति । आदित्यादिशब्देषु वैलक्षण्यमाह । श्रुद्धानिति ।
अस्तु ब्रह्मशब्दस्येतिपरत्वेमपरत्वमादित्यादिशब्दानां च श्रुद्धत्वं तथाऽपि कथं द्विष्टि-
परत्वाथैपरत्वव्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । ततश्चेति । रजतशब्दस्यापि शुक्तिश-
ब्दवदर्थपरत्वं चेदिविशब्दयोगो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । प्रतीतिश्चेत्तस्या निराल-
म्बनत्वायोगादस्त्येव रजतमपीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्येत्येवेति । प्रतीतिराभास-
त्वाच्च योग्यमालम्बनमस्तीत्यर्थः । लोकसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति । एवमिति ।
किं चाऽऽदित्यादीनां द्वितीयाश्रुत्योपास्तिवर्कमेवेन माधान्यसिद्धेर्ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्व-
मेवेत्याह । वाक्येति । उत्कृष्टनिरुद्धयोरुत्कृष्टमेवोपास्यं फलविशेषपरत्वाद्वाजादिवदि-
त्युक्तमनुवदति । यत्त्विति । आदित्यादीनामेवोपास्यत्वापेक्षं द्वितीयाश्रुतिविरुद्धमनुमानमि-
त्याह । तदिति । कथं तर्हि फलसिद्धिरित्याशङ्क्य हेतोरन्यथासिद्धिमाह । फलं त्विति ।

१ ज. ट. 'धातु इति' । २ क. ड. ज. झ. 'एव' । ३ क. 'तैव व्य' । ४ ट. 'ति स' ।

५ ज. ट. 'श्रुद्धास्त्वा' । ६ ज. ट. 'श्रुद्धा' । ततश्च । ७ क. 'क्तिका' । ८ क. 'पासिक' । ९ ज.

ट. 'स्ते' । 'मनो ब्रह्मेत्युपास्ते' । 'यः' । १० क. ज. 'ति । य' । ११ ट. ड. 'त्वमा' ।

सने इव आदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वोध्यक्षत्वात् ।
वर्णितं चेत्तत् “ फलमत उपपत्तेः ” [ब्र० सू० ३ । २ । ३८]
इत्यत्र । ईदृशं चाऽऽत्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तदृष्टव-
ध्पारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥ ५ ॥ (४)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ (५)

“ य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत ” [छा० १ । ३ ।
१] “ लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत ” [छा० २ । २ । १]
“ वाचि सप्तविधं सामोपासीत ” [छा० २ । ८ । १]
“ इयमेवर्गग्निः साम ” [छा० १ । ६ । १] इत्येवमादिष्व-
ङ्गावेवद्वेष्टुपासनेषु संशयः । किमादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टपो विधी-
यन्ते किं वोद्गीथादिष्वेवाऽऽदित्यादिदृष्टप इति । तत्रानियमो
नियमकारणाभावादिति प्राप्तम् । न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदु-

धर्मस्यैव फलदत्वात्कुतो ब्रह्मणस्वधात्वं तत्राऽऽह । वर्णितं चेति । द्विती-
येति शब्दश्रुतिभ्यामुक्तदृष्ट्या निकृष्टमुपास्यमितिन्यायानुगृहीतभ्यामुक्तानुमानमङ्गा-
दसंज्ञाविरोधित्वेन प्रथमश्रुत्या आदित्यादय एव चरमश्रुतवत्या संज्ञाविरोधात्प्रत्यय-
मात्रपरब्रह्मसाधनेनापितब्रह्मदृष्टिर्विनिर्दिष्टा विशेषणतयोपास्यब्रह्मसामर्थ्यलब्धफलविशेषा-
ध्येया भवन्तीति भावः । कथं तर्हि ब्रह्मोपासनमिति मसिद्धिस्तत्राऽऽह । ईदृशं
चेति ॥ ५ ॥ (४)

पूर्ववदुत्कर्षरूपविकोषानवधारणादनियमेन वा गीतित्वेन क्रियारूपोद्गीथादीनां फलसं-
निकर्षेणोरकर्षादादित्यादिषु तदृष्टिकरणे प्रथमनिर्दिष्टानामादित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिवत्प्राथमि-
कादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टिकरणे वा माप्ते मत्याह । आदित्यादीति । अङ्गाश्रितोपास-
नान्युदाहृत्य विकोषानुपलब्ध्या संशयमाह । य एवेत्यादिना । पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षा-
दित्यष्टसंश्लेषेषु लोकेषु द्विकारमत्त्वावोद्गीथमतिहारनिधनरूपं पञ्चमकारं सामोपास्यं लोका-
लौक्यदृष्ट्या तदुपास्यमित्यर्थः । वाचि सप्तविधमिति द्विकारमत्त्वावोक्तोद्गीथमतिहारो-
पद्रव्यनियनरूपं सप्तमकारं साम वाच्युपास्यं वागदृष्ट्या सामोपास्यमित्यर्थः । मासङ्गि-
काङ्गावचकोषासनेषु स्वतन्त्रकलेष्वनङ्गदृष्ट्याऽनुष्ठाननिरूपणात्प्रादादित्येति गतिः । पूर्व-
पक्षे दृष्टिकरणस्य फलवत्त्वम् । सिद्धान्तेऽपि तदविरुद्धं सिध्यतीति स्वीकृत्य पूर्वपक्ष-
माह । तत्रेति । नियमकारणः शास्त्रस्याभावादित्युक्तं व्यनक्ति । न हीति । वैध-

१ क. ‘के त’ । २ ट. ‘य’ । ३ म. ‘नृष्टे’ । ४ ट. ‘आहूतप्राप्तेः’ । ५ ट. ‘त’ ।
टोकेषु वा । ५ ट. म. ‘नृष्टे’ । ६ ट. ‘जेतु’ । ७ क. ट. म. न. ‘दिष्टादित्या’ । ८ म. ‘चिष्टवि’ ।
९ क. ट. म. ‘स्तानागुदा’ ।

त्कर्षविशेषोऽवधार्यते । ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वादपहतपा-
प्मत्वादिगुणयोगाच्चाऽऽदित्यादिभ्य उत्क्रष्टमिति शक्यमवधार-
यितुं न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्षवि-
शेषावधारणे कारणमस्ति । अथ वा नियमेनैवोद्गीथादिमतप
आदित्यादिष्वध्यस्येरन् । कस्मात् । कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां
कर्मणश्च फलप्राप्तिमसिद्धेः । उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना
आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो भविष्यन्ति ।
तथा च “ इयमेवर्गमिः साम ” [छा० १ । ६ । १] इत्यत्र
“ तदेतदेतस्यामृच्यधूढं साम ” [छा० १ । ६ । १] इत्य-
वशब्देन पृथिवीं निर्दिशति सामशब्देनाग्निं तच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋ-
क्सामहविचिकीर्पायामवकल्पते न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निहवि-
चिकीर्पायाम् । क्षत्तरि हि राजहविशकरणाद्वाजशब्द उपचर्यते
न राजनि क्षत्तृशब्दः । अपि च “ लोकेषु पञ्चविधं सामोपा-
सीत ” [छा० २ । २ । १] इत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामा-
ध्यसितव्यमिति प्रतीयते । “ एतद्वापत्रं प्रायेषु श्रोतम् ” [छा०

म्यहृष्टान्तं स्पष्टयति । ब्रह्मेति । अङ्गानङ्गयोरपि कस्यचिद्विशेषो गम्यतामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न त्विति । कर्मरूपाणामुद्गीथादीनामुत्कर्षभानमुपेत्य साक्षात्पूर्वपक्ष-
माह । अथ वेति । नियमहेतुं पृच्छति । कस्मादिति । उद्गीथादिकर्माङ्गानां
क्रियासमवायात्फलसाधनतयोत्क्रष्टत्वादिति हेतुमाह । कर्मेति । किंच सिद्ध-
रूपादित्याद्यात्मना चेदुद्गीथादयो हृष्टास्त्वदा न फलहेतवः । यदा तूद्गीथा-
दिहृष्ट्याऽऽदित्यादयो हृष्टास्त्वदा तेषामपि फलहेतुत्वं स्यादित्याह । उद्गीथादीति ।
अनङ्गेष्वेवाङ्गमतिकर्तव्यत्वं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगादपि भावीत्याह । तथा
चेति । तदेतदग्न्याख्यं सामैतस्या पृथ्वीलक्षणायामृच्यधूढमुपरि श्रितमिति यावत् ।
उक्तमेव हृष्टान्तेन स्पष्टयति । क्षत्तरीति । ऋचि श्रियैर्विहविः सामि चाग्निहविरिष्टा
चेत्तदा प्रयोगवैपरीत्यं स्यात्कस्मात्पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या तत्र कर्मा-
ङ्गभूतक्सामाध्याससिद्धिरित्यर्थः । इवश्चानङ्गेष्वङ्गमतिः कर्तव्येत्याह । अपि चेति ।
सप्तम्या लोकानां सामधीविपयत्वनिर्देशादित्याह । अधिकरणोक्त । अन्यत्रापि सप्त-
मीश्रुतेरनङ्गेष्वङ्गधीर्मावीत्याह । एतादिति । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तव्यायेनाप्यनङ्गेष्वङ्ग-

२ । ११ । १] इति चैतदेव दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु चाऽऽदि-
त्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तम् “आदित्यो ब्रह्मेत्या-
देशः” [छा० ३ । १९ । १] इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथि-
व्यादयश्चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः “पृथिवी हिंकारः” [छा०
२ । २ । १] इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनङ्गेष्वदित्यादिष्वङ्गम-
तिलेप इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आदित्यादिमतय एवाङ्गेष्वद्रीथा-
दिषु क्षिप्येरन् । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवमपूर्वसंनिक-
र्षादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेष्वद्रीथादिषु कर्मसमृद्धिः ।
“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति”
[छा० १ । १ । १०] इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्व
दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं स्वतन्त्रफलेषु तु कथम् “य
एतदेवं विद्वाञ्छोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते” [छा० २ । २ ।
३] इत्यादिषु । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणैव फल-
कल्पना युक्ता गोदोहनादीनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चाऽऽ-

दृष्टिः क्षिप्येत्याह । प्रथमेति । आदित्यादावुद्रीथादिधीकरणात्तस्य फलवत्त्वसिद्धिरिवि
प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । अनङ्गेष्वङ्गमतिरुक्ता तथा चान्यथा नियमो
निर्बीजत्वादयुक्त इति शङ्कते । कुत इति । नियमहेतुमवतार्य व्याकरोति । उपपत्ते-
रिति । यथा मोक्षणादिना ब्रह्मादिषु संसृतेषु कर्मापूर्वमुत्पद्यते तथा प्रकृतकर्मापूर्वसं-
निधानावुद्रीथादीनामादित्यादिमतिमिस्तेषु संस्क्रियमाणेषु कर्मसमृद्धिरुपपद्यते तथा च
कर्मसमृद्धिफलोपपत्तेरङ्गेष्वनङ्गमवतारेण इत्यर्थः । कर्मसमृद्धिरुपास्ति फलमित्येवदेवासि-
द्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यदेवेति । यत्र कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते तत्राङ्गेष्वनङ्गमवि-
लेपोऽस्त्वादित्यादिमतिमसंस्कृतानामङ्गानां कर्माविशयहेतुत्वात्स्वतन्त्रफलेषु पुनरुपासनेषु
कथं भविलेपः स्यादिति विवेको नास्तीति शङ्कते । भवत्वात् । स्वतन्त्रफलेष्वपि तेषु
प्रकृतकर्माङ्गव्यवश्रयेणाङ्गेष्वेव भविकरणात्फलकल्पना युक्ता कर्माधिकृतवस्यैव तदङ्गस-
वनेषूपामनेष्वधिकारात् । यथाऽधिकृताधिकारेषु गोदोहनादिषु स्वतन्त्रफलेष्वपि
प्रकृतकर्माङ्गावद्येमेनेव फलमिष्टं तथेहापीति परिहरति । तेष्वपीति । यत्त्वादित्यादी-
नामुद्रीथादीनां चोत्कर्षनिशेपानुधारणमिति तत्राऽऽह । फलेति । तदेव स्फुटयति ।

दित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः । आदि-
त्यादिप्राप्तिलक्षणं हि कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च “ओमि-
त्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छा० १।१।१] “सख्येतस्यैवाक्षरस्यो-
पव्याख्यानां भवति” [छा० १।१।१०] इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनो-
पकम्याऽऽदित्यादिमतीर्विदधाति । यत्तुमुद्गीथादिमतिभिरुपा-
स्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति । तदयु-
क्तम् । स्वपमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्या-
दिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् ।
“तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम” [छा० १।६।१] इति
तु लाक्षणिक एव पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च
यथासंभवं संनिकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसंबन्धेन प्रवर्तते ।
तत्र पचपृक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा तथाऽपि प्रसि-
द्धपतेर्ऋक्सामयोर्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्न्योश्च संनिधानात्तयो-
रेवैव ऋक्सामशब्दप्रयोग ऋक्सामसंबन्धादिति निश्चीयते ।

आदित्यादीति । उपक्रमानुसारादप्यादित्यादिधीरुद्गीथादिषु कार्येत्याह । अपि चेति ।
द्वितीयां पूर्वपक्षोपपत्तिमनुमाष्य दूषयति । यदित्यादिना । कर्मभूय भूत्वा कर्मभावेननुभूयेति
यावत् । सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यरूपत्वं कर्मणोऽभिभूयेतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
आदित्यादीति । माणवकेऽग्निधीवदुद्गीथादिष्वादित्यादिविधां गौणत्वादनभिमवाद्द्वेष्ट-
नङ्गधीरविरुद्धेत्यर्थः । यत्तु पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या पृथिव्यादावृगादि-
धीरिति तत्राऽऽह । तदेतदिति । तद्वृष्टिमन्त्रेणापि लक्षणोपपत्तौ पृथिव्यादावृगाद्य-
ध्यासो न कल्पनीय इत्यर्थः । संबन्धामावे कथं लक्षणेत्याशङ्क्याऽऽह । लक्षणा
चेति । कौणो धावतीत्यत्र गुणवार्धिशोणशब्देन गुणी लक्ष्यत इति सनिकृष्टा लक्षणा
अग्निधीवेऽनुवाकमित्यत्राग्निशब्दस्तीव्रत्वादिगुणं लक्षयित्वा माणवकं लक्षयतीति
विप्रकृष्टा । न हि साक्षादेवाग्निशब्दार्थस्य माणवकसंबन्धोऽस्तीत्यर्थः । लक्षणाद्वैवि-
ध्येऽपि प्रकृते किं जावं वदाह । तत्रेति । ऋक्सामयोः पृथिव्यग्न्योश्च संनिकृष्टवा-
स्तवसंबन्धामावेऽपि विप्रकृष्टेन पृथिव्याग्निबुद्धिसंबन्धेन तयोः संबन्धात्तच्छब्दाभ्या
तल्लक्षणा युक्त्यर्थः । तथाऽपि तयोरेव पृथिव्यग्न्योरेवे तदेतदस्यामृच्यध्यूढं सामे-
त्यृक्सामशब्दप्रयोग इति योजना । मुख्यसंभवे हेतुमाह । प्रसिद्धयोरिति ।

क्षत्तृशब्दोऽपि हि कुतश्चित्कारणाद्वाजानमुपसर्पन्न निवारयितुं
 पार्यते । “ इयमेवर्क् ” [छा० १ । ६ । १] इति च यथा-
 क्षरन्यासमृच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्यां हृक्त्वेऽव-
 धार्यमाण इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । “ य एवं विद्वान्साम
 गायति ” [छा० १ । ७ । ७] इति चाङ्गाश्रयमेव विज्ञा-
 नमुपसंहरति न पृथिव्याद्याश्रयम् । तथा “ लोकेषु पञ्चविधं
 सामोपासीत ” [छा० २ । २ । १] इति यद्यपि सप्तमीनि-
 दिष्टा लोकास्तथाऽपि साम्न्येव तेऽध्यस्येरन्द्वातीयानिर्देशेन
 साम उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यस्पमानेषु
 साम लोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुनर्लौकाः सामात्म-
 नोपासिताः स्युः । एतेन “ एतद्वायत्रं प्राणेषु श्रोतम् ” [छा०

अन्यध्युक्तं हि सामेति प्रसिद्धयोः पृथगुक्तेस्त्वदेव तस्यामित्यत्रापि तयोरेवोक्ती पौनरु-
 क्त्यात्पृथिव्यग्न्योश्चाध्यस्तम्भकसामसंनिधानाद्वकसामशब्दयोर्लक्षणया पृथिव्यग्न्यर्थे-
 त्यर्थः । अत्रच पृथिवीधीः साम्नि चाग्निधीरित्येतावता संबन्धेन पृथिव्यग्न्योर्भेदसाम-
 शब्दप्रयोगो लक्षमिको नोपपद्यते क्षत्तरे राजर्षीकरणेऽपि राजनि क्षत्तृशब्दप्रयोगाद-
 शौनादियुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । क्षत्रिति । यदा राजाऽपि क्षत्तुः सूतस्य रथनय-
 नादि कर्माऽऽचरति तदा तत्र क्षत्तृशब्दो लक्षणया प्रयुज्यत एव । न च सति
 निमित्ते प्रयोगस्याऽऽवश्यकत्वं पट्टजादिशब्दे व्यभिचारादिति भावः । अगादावेव
 पृथिव्यादिधीरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । इयमेवेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति ।
 पृथिव्येति । अगनुवादेन पृथिवीत्वं विधेयमित्यवधारणसामर्थ्यादधिगतमित्यर्थः ।
 इवश्वाङ्गेष्वनङ्गधीरित्याह । य एवमिति । यस्वधिकरणनिर्देशादुपास्तिविषयत्वं लोका-
 नामिति तत्राऽऽह । तथेति । यदि सामधीर्लोकैष्वारोच्येत तदा साम्नेतिवृत्तीयार्थे
 द्वितीयाश्रुतिः परिणया लोकेष्विति च सप्तमी द्वितीयायै कथंचित्तेया तथा सायुभ-
 यथाऽपि सप्तम्याः कल्प्यार्थत्वात्कल्पनालाघवापयाश्रुतद्वितीयाथोनुरोधाय वृत्तीयार्थे
 सप्तमी व्याख्येया तेन पृथिव्यादिलोकालीकशुद्ध्या हिंकारादिसामोपास्यं यतः
 सप्तमी पूर्वपक्षे द्वितीयायार्थे सिद्धान्ते तृतीयायैत्युभयथा मञ्जनीया पूर्वपक्षे
 तु सामगवाद्वितीयामङ्गोऽधिक इत्यर्थः । पृथिव्याचात्मना हिंकारादेरुपास्यत्वो-
 पदेशेन गायत्रस्यापि प्राणारमनोपास्यत्वमुक्तमित्यविदिशति । एतेनेति । यत्र
 द्वितीयासप्तम्यो वयास्तु श्रुतिद्वयमङ्गीरवपारेदारायैभद्रेष्वनङ्गधीः । यत्र तृम-
 थत्र द्वितीया वयान्यतरश्रुतिमात्रमङ्गस्य पूर्वपक्षमिद्वान्तव्योस्तुल्यत्वात्कथं

२ । ११ । १] इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो द्विती-
यानिर्देशः " अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत "
[छा २ । २ । १] इति तत्रापि समस्तस्य खलु साम्न उपा-
सनं साधु । "इति तु पञ्चविधस्य" [छा० २ । ७ । २] " अथ
सप्तविधस्य " [छा० २ । ८ । १] इति च साम्न एवोपास्य-
त्वोपक्रमात्तस्मिन्नेवाऽऽदित्यौघध्यासः । एतस्मादेव च साम्न
उपास्यत्वावगमात् "पृथिवी हिंकारः" [छा० २ । २ । १]
इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः ।
तस्मादनङ्गाध्यासा आदित्यादिमतपोऽङ्गेऽपूद्रीयादिषु क्षिप्येरन्निति
सिद्धम् ॥ ६ ॥ (५)

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसंबन्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नाऽऽसनादिचिन्ता

नियमसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रापि । छान्दोग्ये हि समस्तस्य सप्त-
विधस्य पञ्चविधस्य च साम्नो ध्यानं साधुगुणकमित्युपक्रम्य लोकेषु पञ्चविधं
सामोपासीतेति पृथिवी हिंकारोऽग्निः यस्तावोऽन्तरिक्षमुद्रीय आदित्यः प्रवि-
हारो द्यौर्निधनमित्यादिना पञ्चविधस्य साम्नो ध्यानमुक्तत्वेति तु पञ्चविधस्येत्युपसंह-
स्याय तु सप्तविधस्येत्युपक्रम्य वाचि सप्तविधं सामोपासीतेत्यादिना सप्तविधस्याप्यु-
पासनमुक्तमेवं च समस्तस्य साम्न उपासनं साध्विति साम्न एवोपास्यत्वश्रुतेरिति तु
पञ्चविधस्य साम्न उपासनं साध्विति पञ्चविधस्यापि तस्योपास्यत्वश्रुतेः साम्येवाऽऽ-
दित्यौघध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । यत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमश्रुते चरमश्रुतमध्यस्थत
इति तत्राऽऽह । एतस्मादिति । हिंकारोद्देशेन पृथिवीत्वविधाने हिंकारः पृथिवीवि-
निर्देशो युक्तस्तस्य वैपरीत्येऽपि साम्नोऽविकाराद्वच्यत्वावगमादङ्गेषु हिंकारादिष्वेवा-
नङ्गपृथिव्यादिदृष्टिः कार्येत्यर्थः । प्रथमश्रुत्यनूसाराच्चरमश्रुतं नेयमिति न्यायोऽपि द्विती-
याश्रुत्या बाध्यो दुर्बलत्वादिति मत्वोपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥ (५)

अङ्गाश्रितोपासनेष्वासीनकर्मत्वानियमामाववदितरोपासनास्वपि तन्नियमाभावमाश-
ङ्क्याऽऽह । आसीन इति । विपर्यं परिशिनष्टि । कर्मेति । आदिपदेन स्थिविश-
यने गृह्यते । सम्यग्दर्शनशब्देन श्रवणाद्यभ्यासवासिधमनःसहकृतवाक्यकृतसाक्षा-
त्कारो निरुच्यते । अङ्गोपासनेभ्यः सम्यग्दर्शनाच्चातिरिक्तान्युपासनानि विपर्याक-

नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतत्त्वाद्भिज्ञानस्य । इतरेषु तूपासनेषु किम-
नियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्ततेति नियमेनाऽऽसीन
एवेति चिन्तयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीर-
स्थितेरिति । एवं प्राप्ते ब्रवीति । आसीन एवोपासीतेति । कुतः ।
संभवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्रच्छतो
धावतो वा संभवति गत्यादीनां चित्तविक्षेपकत्वात् । तिष्ठतोऽपि
देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शया-
नस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेवंजातीयको
भूयान्दोषः सुपरिहृत इति संभवति तस्योपासनम् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् ।
ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचि-
त्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति वको ध्यापति प्रोपितबन्धुरिति ।

त्यानेकधानुष्ठानदृष्टेः सशयमाह । इतरेष्विति । शास्त्रीयेषु प्रस्तुतोपासनेष्वनुष्ठा-
नविक्षेपाच्चिन्तया पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्माङ्गानां श्रितोपासनेषु दैहिकनियमासिद्धिः ।
सिद्धान्ते ध्यानस्य मनोव्यापारस्वेऽपि देहानवस्थाने मनोनवस्थानात्तेषु तन्नियमसिद्धि-
रिति मत्वा पूर्वपक्षयति । तत्रेति । मनोदेहयोर्मिन्नत्वान्मनोव्यापारमुपासनं मति देह-
व्यापारस्यानुपकारित्वादासीनेन विष्ठता वा यथाकथंचिदनुष्ठेयानि प्रकृतान्युपासनानी-
त्यर्थः । अनङ्गाश्रितोपासनानां यथाकथंचिदनुष्ठानमिति पक्षमनूय सिद्धान्तयति ।
एवमिति । मश्रपूर्वकं नियामकमाह । कुत इति । संभवं वक्तुमुपासनशब्दार्थमाह ।
उपासनमिति । तथाऽपि कथं वदामीनस्यैवेति नियम्यते तत्राऽऽह । न चेति ।
वाहं विष्ठतो मविष्यति विक्षेपाभावात्तत्राऽऽह । तिष्ठतोऽपीति । वाहं शयानस्य
देहधारणव्यापाराभावादुपासन स्यात्तेत्याह । शयानस्येति । देहेऽनवस्थिते मनो-
नवस्थितेरेष्यत्वादासीनस्यैवोपासनमनुष्ठेयमिति परिशेषसिद्धमर्थमाह । आसीनस्य
त्विति ॥ ७ ॥

इष्टध्यायामनमासीनकमेत्याह । ध्यानाच्चेति । सूत्रं विवृणोति । अपि चेति ।
उपासितध्यायत्येरेकाधत्वेऽपि प्रकृते किं जायं वदाह । ध्यापतिश्चेति । अथ

१ क. द. ज. म. ट. 'त्याग्यान' । २ घ. 'या व' । ३ क. द. ज. म. 'कारता' । ४ ट.
'गम्यता' । ५ द. म. 'नद्याय' । ६ घ. 'मयेन । आ' । ७ घ. 'रिहार' । ८ क. घ. 'धितपू' ।
९ घ. 'पु वैरि' । १० द. 'रणाया' ।

आसीनंश्चानापासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्मोपासनम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपि च “ध्यापतीव प्रथिवी” [छा० ७ । ६ । १] इत्यत्र
प्रथिव्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यापतिवादो भवति तच्च लिङ्गमु-
पासनस्याऽऽसीनकर्मत्वे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥ (६)

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनाऽऽसनम्—

“ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ”

[भ० गी० ६ । ११] इत्यादिना । अत एव पञ्चकादी-
नामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥ (६)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ (७)

दिग्देशकालेषु संशयः किमस्ति कश्चिन्निषमो नास्ति वेति ।
प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चि-

ध्यायतिर्यस्या प्रयुज्यते साऽवस्था तिष्ठतोऽपि संभवति नेत्याह । आसीनश्चेति ।
लौकिकं लिङ्गमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ८ ॥

तत्रैव वैदिकं लिङ्गमाह । अचलत्वं चेति । सूत्रं विभज्यते । अपि चेति ॥ ९ ॥

आसनविधानानुपपत्त्याऽप्युपासनस्याऽऽसीनकर्मत्वेत्याह । स्मरन्तीति । बाह्या-
सनविषयत्वेन सूत्रं योजयावे । स्मरन्त्यपीति । शारीरासनविधानविषयत्वेनापि
तदेव योजयति । अत इति । उपासनस्याऽऽसीनकर्मत्वादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ (६)

अनङ्गाभिवोपासनेष्वासननियमवर्जितादनियमोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
यत्रेति । अनङ्गाभिवोपासनानि विषयस्तेषु दिगादिनियमोऽस्त्युत नेति विहितेषु
द्विधाऽष्टा संशयमाह । दिगिति । अङ्गोपास्त्यतिरिक्तोपास्तिषु शास्त्रोपास्तेषु दिगा-
दिनियमं विनाऽनुष्ठानक्रमचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दिगादिनियमादेव चित्त-
काग्र्यमन्वरेणानुष्ठानम् । सिद्धान्ते दिगादिष्वास्थाभावेऽपि प्रधानानुगुण्यौदनुष्ठानमित्य-
ङ्गीकृत्यानङ्गोपासनानि नियमविदेशकालानि श्रौतनालक्षणत्वाद्भिन्नदेववदित्याशयेन पूर्व-
पक्षायति । प्रायेणेति । मदीपादिकाले माच्यादीदिशि वीर्यादिदेशे मरुतोपासनानुष्ठा-

त्रियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव
नियमः । यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता
भवति तत्रैवोपासीत प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवा द्विशेषा-
श्रवणात् । एकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् । ननु विशेष-
पमपि केचिदामनन्ति—

“समे शुचौ शर्करावह्निवालुका-
विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने
गृहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्”

[श्वेता० २ । १०] इति पथेति । उच्यते सत्यमस्त्येवंजा-
तीयको नियमः सति त्वेतास्मिस्तद्गतेषु विशेषेष्वनियम इति
सुहृद्गत्वाऽऽचार्य आचष्टे । “मनोनुकूले” इति चेपा श्रुतिर्य-
त्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥ (७)

ममिति प्राप्ते सिद्धान्तवति । तमिति । चोदनादिविशेनोक्तोपासनेषु न देशादनियमः
किंतूपास्ये चित्तैकाग्र्यलक्षणार्थाक्षिप्त एव तन्नियम इत्युक्तं विवृणोति । यत्रेति ।
यत्तु चोदनालक्षणत्वादित्यनुमानं तत्र श्रुतदेशादिमन्त्रमुपाधिरिति वदन्नविशेषादिति
ध्याचष्टे । प्राचीनेति । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशनिम्ने देशे वैश्वदेवेन यागविशेषेण यजे-
तेत्यादिवदन्न विशेषो न श्रूयते । ऐकार्थ्यं हि ध्यानं प्रत्यन्तरङ्गं तस्मिन्मध्याह्नादा-
वपि संभवति प्रदोषाद्यपेक्षाया शेषिवाधानियम इत्यर्थः । ध्यानान्तरङ्गमैकार्थ्यमपि
नियतदिगाद्यपेक्षामित्याशङ्क्य हेतोरर्थान्तरमाह । एकाग्रताया इति । विशेषाश्रवण-
मसिद्धमिति शङ्कते । नान्वति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जलाशयवर्जनं शीतनिवृ-
त्त्यर्थम् । चक्षुपीडनो मशकः । यथा श्रुतिसिद्धो विशेषस्त्वथाऽन्योऽपि कालादिविशेषो
ध्याने स्यादित्यर्थः । वाचनिके नियमे सत्येव दिगादनियमनिरसनाभित्याह । उच्यते
इति । तद्गतोऽप्याति । तच्छब्देन श्रौतौ विशिष्टो देशो गृह्यते तस्मिन्वाता विशेषाष्टु
प्राचीनप्रवणादयस्तन्नियमो कदाचिदेकाग्रतायोगेनोपासनायोगात्प्रधानविरोधात्तदनियमः
त्रेयानित्यर्थः । नियमादनियमो युक्तः शोष्यानुगुण्यादित्यत्र सूत्रकारसंमतिमाह ।
इति सुहृदिति । उक्ताऽपि हि श्रुतिरस्माकमनुकूलैवेत्याह । मन इति ॥ ११ ॥ (७)

१ अ. 'ति । त' । २ द. अ. 'ति स' । ३ द. 'नि चेत' । ४ द. 'ति । एकाग्रताधिरणम् ।
आ' । ५ द. द. तस्मिन् ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ (८)

‘आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्सम्पद्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवधातादिवत्कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणम् । न हि सम्पद्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् । अनियोज्यब्रह्मात्मैत्वमैतिपक्षेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेवा चिन्ता किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति । किं तावत्प्राप्तम् । कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेदावृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायणादेवाऽऽवर्तयेत्प्रत्ययम् । अन्त्यप्रत्ययवशाद्दृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुत्तमं भावनाविज्ञानं प्रायणकाल आक्षिपन्ति “ सविज्ञानो भवति सविज्ञा-

देशाद्यविधानात्तदपेक्षावदहंग्रहोपास्तिष्वादेहपादादावृत्तेरविधानात्तदनपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । आप्रायणादिति । व्यवहितेन संबन्धार्थं वृत्तं कीर्तयति । आवृत्तिरिति । संप्रति संबन्धं वदन्विषयं विवेचयति । तत्रेति । सम्यग्ज्ञाने जातेऽपि मुक्त्यर्थमावृत्तिरामरणात्कार्येत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । नियोज्यस्याधिकारिणोऽभावान्मुक्तेष्वसम्यग्धीनान्तरीयकत्वादावृत्तिरनर्थिकेत्यर्थः । उक्तहेत्वभावादनुष्ठानस्योभयपादद्वेष्टेरहंग्रहोपास्तिषु संशयमाह । यानीति । शास्त्रीयाहंग्रहोपासनेषु स्वप्नफलहेतुषु यावज्जीवमनुष्ठानमितिचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वोपासनेष्वावृत्तेरविशेषः । सिद्धान्ते प्रकृतेषु विशेष इत्युपेत्य विमृश्य पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । सर्वोपासनेष्वावृत्तौ विशेषो नेति प्राप्ते प्रकृवोपासनेष्वावरणादावृत्तिः कार्येति सिद्धान्तमाह । एवमिति । उपास्यापरोक्षे दृष्टफले सिद्धे तद्वारा दृष्टफलस्यापि सिद्धेरवधातादिवदामरणादनुष्ठानमित्याह । अन्त्येति । अन्त्यप्रत्ययाद्विरेकेणैवोपासनानां फलप्राप्तियोगात्तदाध्ययनाऽऽवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्माणीति । किमत्र प्रमाणं तदाह । सविज्ञान इति । विज्ञानेन भोक्तव्यफलविषयभावनामयेन सहितो त्रियमाणो भोक्ता सविज्ञानः । सविज्ञानं विज्ञानेन सहितं फलम् । यस्मिन्विषये चित्तमस्य स यच्चित्तत्वेन विषयेण दृष्टविषयेन सह तैज उदानस्तेजोदेववाक्त्वादात्मा भोक्ता । त्रियमाणस्य भोक्तृज्ञान-

नमेवान्वयकामति ” “ यच्चित्स्तेनैव प्राणमायाति ”
 “ प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं
 नयति ” इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । तृणजल्लोकानिदर्शनाच्च ।
 प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यंप्रायणकोलभावि
 भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माच्चे प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः
 प्रत्ययास्तेष्वेवप्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः “ स यावत्क्र-
 तुरेयमस्माद्धोकात्यैति ” इति प्रयाणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं
 दर्शयति । स्मृतिरपि—

“ यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ”

[भ० गी० ८ । ६] इति “प्रयाणकाले मनसाऽचलेन” [भ०
 गी० ८ । १०] इति च । “सोऽन्तवेलायामेतन्नयं प्रतिपद्येत ”
 इति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं श्रावयति” ॥ १२ ॥ (८)

पश्चे दृष्टान्तश्रुतिरपि प्रमाणमित्याह । वृणेति । यन्नाप्रत्ययात्मकानामपि कर्मणाम-
 न्यप्रत्ययाक्षेपेण फलजनकत्वं तत्र प्रत्ययात्मकानामुपासनानां किं वक्तव्यमित्यर्थः ।
 तर्हि कर्मबद्धदृष्टद्वाराऽन्त्यप्रत्ययापेक्षोपासनानां स्यान्नेत्याह । प्रत्ययास्त्विति । तेषां
 धारावाहिकतया दृष्टद्वारेणाऽऽक्षेपकत्वसंभवे न दृष्टकल्पनेति भावः । सर्वभावनानां स्वावा-
 न्तरजावापनिरपेक्षेतया भावनात्मकोपासनानां न भावनान्देहापेक्षकत्वं स्वरूपसंनिधाने-
 नैवं चादृष्टकलोपयोगिमेवेति मत्वोपसंहरति । तस्मादिति । तन्नापि दृष्टमित्येवद्व्या-
 चष्टे । तथाचेति । उपासकः सर्वनामार्थः । क्रतुः संकल्पविक्षेपः । अस्माहोकादिभि-
 मानवो यदीवादेहादिति यावत् । स्मार्तदर्शनमाश्रित्यापि सूत्रावयवं योजयति ।
 स्मृतिरिति । तत्रैव श्रौतदर्शनान्तरमाह । सोऽन्तेति । पूर्वबहुपासकः सर्वनामोक्तः ।
 अतिवयस्यच्युतमसि मार्गसंसोसिवमसीति मन्त्रमयं स्मरेदित्यनुष्ठेयं मरणकालेऽपि
 दर्शयन्ती श्रुतिर्विज्ञानावृत्तिं सूचयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ (८)

१ क. 'जलायुता' । २. अ. 'जलायुता' । ३ क. ड. अ. क. 'पाद' । ४ स. 'न्यप्रयाण' ।
 ५ प्र. 'वाले भाव' । ६ ड. 'प्राप्रणा' । ७ ड. क. 'रत्ना' । ८ क. 'पि च प्र' । ९ क. 'ति
 सोऽ' । १० ड. अ. 'लां क' । १० ड. 'ति । आप्रयाणाधिकरणम् । तं । ११ क. ख. ड. ड.
 'धत्ताह' । १२ क. ड. ड. 'तक्षक' । १३ क. ख. 'ववाह' । १४ क. ख. ड. ड. 'जस' ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाधियोरश्लेष-

विनाशो तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ (९)

गतस्तृतीयशेषः । अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
प्रेतापते । ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न
क्षीयते वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । फलार्थत्वात्कर्मणः
फलमदत्त्वा न संभाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः
श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत
श्रुतिः कथयिता स्यात् । स्मरन्ति च “ न हि कर्म क्षीयते ”
इति । नन्वेवं सति भाष्यश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैप
दोषः । प्रापश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्यदददद्वेष्ट्यादिवत् ।

यथोपास्वार्थान्तकाले कर्तव्यमस्ति न तथा ब्रह्मविद्यायां कर्तव्यं किंचिदप्यस्ति
उत्पत्तिमात्रेणोपपापक्षयादित्याह । तदधिगम इति । साधनानुष्ठाने यत्नाधि-
क्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनसंभेदमनुष्ठानक्रमं विचार्य फलाध्यायस्यां फलचिन्ता-
मेवावधारयति । गत इति । दुरितमधिकृत्य तस्य फलावसानस्वपदेवेक्षानात्क्षयप्र-
चीतेश्च संशयमाह । प्रप्नोति । तद्विपरीतफलं बन्धनसाधनमित्यर्थः । अत्र साक्षादेव
श्रीवब्रह्मात्मधियो दुरितक्षयफलोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दुरितफलभोगम-
पेक्ष्य ब्रह्मधियो मोक्षहेतुत्वम् । सिद्धान्ते स्तोत्रपत्तिनान्तरीयकत्वेन तस्यास्तद्वेष्टुत्व-
मित्युपेक्ष्य मश्रुपूर्वकं पूर्वपक्षयाति । किं तावदिति । फलनाशप्रत्वाद्दृष्टस्य फलदानं
विना नाशो नास्तीत्यर्थः । फलार्थत्वं कथमस्य सिद्धं तत्राऽऽह । फलेति । “ ब्राह्मणो
न हन्तव्यः ” “ न कलञ्जं भक्षयेत् ” इत्यादिनिषेधानुपपत्त्या दुरितस्यानिष्टफलत्वं
सिद्धमित्यर्थः । उक्तमेव स्फोरयति । यदीति । वदित्यनिष्टकर्मोक्तिः ।

“ नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशिवैरपि ”

इतिस्मृतेरपि फलभोगं विना न नाशो दुरितस्येत्याह । स्मरन्तीति ।
भोगाद्वे कर्म न क्षीयते चेत्प्रायश्चित्तविध्यान्वयमिति शङ्कते । नन्विति । वदित्वा
दोषनिर्हरणार्थमावाप्तमविकारिणि “ अथये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ”
इति क्षामवर्गीष्टिर्विधीयते तथा पापसंबन्धिनि यरे प्राप्ते “ ब्रह्महाद्वादशवार्षिकं चरेत् ”

१ अ. प्रजाप । २. प्रतीय । ३ द. अ न वा क्षीयत इति । ४ द. अ. “ गमुपमृयेत ।
५ द. “ दृश्यते । ६ द. अ. कर्माणि । ७ द. अ. क्षीयन्ते । ८ द. “ धितीनां । ९ द. स. द. द.
“ वन्त हा । १० द. द. “ वन्पम ” । ११ द. “ वन्मा ” । १२ द. “ वन्नावसानमि ” ।

अपि च प्रापश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि-दोषक्षपणा-
र्थता न त्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने
ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्योक्षः स्यात् ।
नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति ।
तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वयोरैधयोरश्लेषविनाशो भवतः ।
उत्तरस्याऽश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् । तद्व्यपदेशात् ।
तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां संभाव्यमानसंबन्धस्याऽऽगामिनो
दुरितस्यानभिसंबन्धं विदुषो व्यपदिशति “ यथा पुष्करप-
लाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ”
[छा० ४ । १४ । ३] इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य
दुरितस्य व्यपदिशति “ तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं
हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ” [छा० ५ । २४ । ३] इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति—

इत्यादिप्रापश्चित्तानि विनीयन्ते । तस्माद्ब्रह्महेत्यादिविशेषणमविकारिव्यावृत्तिपरं न फल-
परमित्यर्थः । गृहदाहेष्ट्यादिवदित्यत्राऽऽदिपदेन भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्यादिनै-
मित्तिकग्रहणं युक्तम् । गृहदाहादेर्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वाद् अधिकारिव्यावृत्त्य-
र्थत्वं दुरितनिवृत्तेस्तु कर्तुं योग्यत्वादिदृष्टाधनत्वबोधी प्रापश्चित्तविधिस्तत्फलः स्यादि-
त्याशङ्क्य प्रापश्चित्तानां दोषनिवृत्तिफलत्वमुपेत्य प्रकृते वैषम्यमाह । अपि चेति ।
मोक्षशास्त्रप्रामाण्यानुपपत्त्या विधया दुरितनिवृत्तिरेष्ट्येति शङ्कते । नन्विति ।
दुरितफलभोगानन्तरं शास्त्रप्रामाण्यादेव मोक्षसिद्धेर्न तच्छास्त्रविरोधोऽस्तीत्याह ।
नेतीति । ब्रह्मज्ञानस्य प्रापश्चित्तेभ्यो वैषम्ये दुरितानिर्वर्कत्वेऽपि मोक्षशास्त्रोविरोधे
च फलितमाह । तस्मान्नेति । न ब्रह्मविद्या दुरितनिवर्हणहेतुरिति प्राप्तमनूय सिद्धा-
न्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति । एवमिति । विमलग्हेतुं प्रश्नपूर्वकमादत्ते ।
कस्मादिति । उत्तराश्लेषविषयत्वेन हेतुं व्याचष्टे । तथा हीति । निषिद्धानाचरणा-
द्वर्पे दुरिताश्लेषवचनमिविशङ्काविरासार्थं विशिनष्टि । संभाव्यमानेति । पूर्वस्य
कर्मणो नाशेऽपि हेतुं योजयति । तथेति । समुणविद्यायामश्लेषविनाशवचन-
मुदाहृत्य निर्गुणविद्यायामुदाहरति । अयमिति । कर्माश्लेषस्यापि तत्क्षयवचनमुपल-

१ क. 'प्रसहेन' । २ क. द. ज. ञ. 'याया वि' । ३ ज. घ. ट. 'वश्यं मो' । ४ ड. म.
ब्रह्मविद्यापि' । ५ ट. म. 'प्राप' । ६ ट. 'त्यर' । ७ ट. द. 'दाहे निष' । ८ क. घ. ट.
'तत्तं स्या' । ९ घ. ट. 'शास्त्र' ।

[अ. ४ पा. १ मू. १३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १०६३

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ”

[मुण्ड० २ । २ । ८] इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयफलपनायां शोचं कर्दयितं स्यादिति । नैष दोषः । न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमाने च शास्त्रं व्याप्रियते न प्रतिबन्धामतिबन्धयो-
रपि । न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगा-
द्वते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति । इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना
तेस्य क्षयः “ सर्वं पाप्मानं तरति ” “ तरति ब्रह्महत्याम् ”
“ योऽश्वमेधेन यजते ” “ य उ चैनमेवं वेद ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
यत्तुक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति । तदसत् ।
दोषसंपोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलान्तरक-

क्षणम् । एवं सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति । यदुक्तमिति । ज्ञानात्कर्मदाहादिवशे
ज्ञास्त्रविरोधं प्रत्याह । नैत्यादिना । कर्मणो नास्ति फलदाने शक्तिरिति साधने वा
ज्ञास्त्रविरोधः सत्यामेव तस्यां भोगं निना वनिवृत्तिसाधने वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूष-
यति । न हीति । द्वितीयं प्रत्याह । सा त्विति । कथं तर्हि ज्ञास्त्रविरोधसमाहित-
त्वाऽऽह । शक्तीति । यत्तु “ नाभुक्त क्षीयते कर्म ” इत्यादिस्मृतेर्न भोगाद्वते कर्मक्षयोऽ-
स्तीति तत्राऽऽह । न हीति । अपवादस्तर्हि केनोत्सर्गस्य स्यादिति तत्राऽऽह ।
इष्यत इति । आदिशब्देन पूर्वत्र प्रायश्चित्तवदत्र विद्योच्यते ।

“ ज्ञानिनः सर्वपापानि क्षीयन्ते नात्र संशयः ।

क्राडन्नपि न लिप्येत पापैर्नानाविधैरपि ”

इत्याद्याः स्मृतयः । प्रायश्चित्तानां न पापक्षयहेतुत्वं गृहदाहेष्ट्यादिवन्नैमित्तिकत्वेन
फलान्तरयोगादित्युक्तमनुवदति । यस्त्विति । यथा मलिनः स्नायादित्युक्ते स्नानफलं मल-
निवृत्तिर्गम्यते तथा ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं व्रतं चरेदित्युक्ते ब्रह्महत्यानिवृत्तिर्ब्रतफलं प्रती-
यते तेन दृष्टत्यागेनादृष्टकल्पना न युक्त्याह । तदसदिति । प्रायश्चित्तानां पापनिवृत्तिफ-
लत्वेऽपि विद्याया न तथात्वं वदन्ननिवृत्त्युद्देशेन तस्या विध्यभावादित्युक्तमनुवदति ।

१ क. द. अ. “ ज्ञास्त्रक ” । २ क. “ दर्शना स्या ” । ३ अ. “ दर्शने स्या ” । ३ द. अ. न हि
भो । ४ द. अ. “ व प्रा ” । ५ द. अ. दुरितस्य । ६ द. अ. “ निहृतुतिफ ” । ७ ठ. द. “ क च ” ।
८ झ. ट. द. “ त्यादिनि ” ।

ल्पानातुपपत्तेः । यत्पुनरेतदुक्तं न प्रापश्चित्तवदोपक्षयोद्देशेन विद्या-
विधानमस्तीति । अत्र ब्रूमः । सगुणाय तावद्विद्याय विद्यत एव
विधानम् । ताम् च वाक्यशेष ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत
उच्यते तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्य-
प्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां
यद्यपि विधानं नास्ति तथाऽप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्मकमपेदाहंसिद्धिः ।
अश्वेप इति चाऽऽमाभिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्म-
विदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं
प्रतिपेद इव तथाऽपि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि
प्रेविलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वं विप-
रीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि
नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानां नापि भविष्यत्काल
इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते । अन्यथा

यदिति । दोषक्षयोद्देशेन सगुणविद्याय वा विध्यभावो निर्गुणविद्याया वेति विकल्पयति ।
अत्रेति । प्रथमं ग्राह । सगुणास्त्विति । तासांमैश्वर्यफलत्वात् पापक्षयोद्देशेन विधि-
र्याशङ्क्याऽऽह । तास्त्विति । विधित्सवविद्यास्तुविरेव पाप्मादिनिवृत्तिश्रुतिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तयोश्चेति । उभयसंयोगित्वेन विद्याविविधसंभवादित्यर्थः । पाप्मदाहादि-
श्रुतेः स्तुत्यर्थत्वभावे फलितमाह । अत इति । द्वितीये विध्यमार्गमुपेत्य विद्यास्तमा-
वादेव पापक्षयफलत्वमाह । निर्गुणायां त्विति । विमत्तमात्मन्यशेषदुरितनिवर्तकं
दुरितकर्तृत्वादिविषयकत्वात्स्वमदुरितकर्तृत्वादिविषयकतया तत्कालीनदुरितवाचकजाम्
द्वोषवदिति भावः । सर्वत्रापि दुरितनिवर्तकस्य बुध्यत्वादाहाश्लेषविभागोक्तिरयुक्तेत्या-
शङ्क्याश्लेषोक्तिर्गतिमाह । अश्वेप इति चेति । सर्वमपि व्यापारं कार्यकरणसंघाता-
श्रयं पश्यन्नविक्रियब्रह्मात्मदर्शो कर्तृत्वमेव स्वस्य न मन्यते । न च परकर्तृकेण पापे-
न लिप्येव स्वयमित्यर्थः । विद्योत्पत्तेरूर्ध्वं कर्तृत्वमिमानामावेऽपि प्राग्भावात्कथं कर्म-
निवृत्तिरित्याशङ्क्य दाहोक्तिमुपपादयति । अतिक्रान्तेष्विति । विद्याधीनं कर्मनाशं
विधीयदनुभवानुसारेण विवृणोति । पूर्वमिति । मोक्षशास्त्रानुपपत्त्याऽपि विद्याधीना
पापहानिरित्याह । एवमेवेति । योगप्रभावाद्युपपदनेकदेहनिर्माणेनापरायेण सर्वकर्म-
फलोपभोगे मुक्तिर्युक्तमैशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । कर्मणां नियतकालविपाकत्वाद्य-

१ क. ज. 'पूर्विके' । २ क. 'मंदा' । ३ क. 'हृषति' । ४ ट. 'पु यो' । ५ क. ज. 'प्रली' ।
६ क. ह. ज. म. 'मंदा' । ७ क. म. 'वसत्यदि' । ८ क. ह. ज. म. ट. 'प्राति पा' । ९ क. क.
ट. ट. 'वमन्यु' । १० क. 'यंता' । ११ ट. ट. 'यानुम' । १२ क. 'साह' ।

ज्ञानादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ १३ ॥ (९)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ (१०)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशो ज्ञाननिमित्तो शास्त्रव्यपदेशान्निवृत्तितो । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ।

गुणदुपभोगायोगादुपभोगस्यापि कर्मान्तरसंचयमन्तरेणासंभवात्कल्पशताविक्रमकालभोग्यानामधुना भोक्तुमयुक्तत्वाद्दीर्घकालानां च परिमितकालभोगानुपपत्तेर्न विद्यातिरेकेण निःशेषकर्मनिवृत्तिरित्यर्थः । सतस्तपि कर्मान्तरेषु मोक्षहेतुकर्मवशान्मोक्षमनुभूय कर्मान्तरफलानि पश्चाद्भोक्ष्यन्त इत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । दृष्टफलत्वाच्च विद्याया न तत्फलस्य कालान्तरापेक्षा येनोत्पन्नविद्योऽपि कर्मफलान्यनुभूय पश्चान्मुच्येवेत्याह । परोक्षेति । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १३ ॥ (९)

ज्ञानात्पापनिवृत्तिमुक्त्वा तस्मादेव पुण्यनिवृत्तिमविदिशति । इतरस्यापीति । अधिकरणस्यापूर्वविषयतां यत्कुं वृत्तं कीर्तयति । पूर्वस्मिन्निति । पुण्यं कर्म विषयस्तत्किं ब्रह्मविद्या न क्षीयते क्षीयते वेति पूर्ववत्कर्मणा फलान्तस्वप्रतीवेर्ज्ञानाद्वाहमधीतेश्च संशये पादादिसंगतिरिदं विदेक्षे पृथङ् न वाच्येति मन्वानोऽधिकं शङ्कामाह । धर्मस्येति । न मुक्तवज्ञाने याध्यबाधकभूते चादनालक्षणत्वादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवत् । न च क्षीयेन्ते चेत्यादिविरोधस्त्वस्य सामान्योपाधौ प्रवृत्तस्य सर्वे पाप्मान इति विशेषानुसारेण पापकर्मणि संकोचात्पुण्यपापे विधूयेति पुण्यं कैलोर्भोगेन पापं ज्ञानेन विधूयेति नियमतो विद्यावतः मुक्ताधीनः संसारः स्यादिति भावः । अधिकं शङ्कामनुच सिद्धान्तयति । इत्याशङ्क्येति । अविदेशसूत्रपदानि व्याकरोति । इतरस्यापीति । शास्त्रीयत्वेन तयोर्विरोधो नास्तौत्युक्तमिति शङ्कते । कुत इति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोरविरुद्धफलत्वान्न निवर्त्यनिवर्तकमात्रो न शास्त्रीयत्वादित्यभिप्रेत्य हेतोरपयो-

तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । “ उभे
उ हैवैष एते तरति ” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुतिषु
च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मैत्वबोध-
निमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् “ क्षीयन्ते-
चास्य कर्माणि ” [मुण्ड० २ । २ । ८] इति चाविशेषश्रुतेः ।
यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दो पैठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्या-
कलितमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च
श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः “ नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः ” [छा०
८ । ४ । १] इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो
निवर्तन्त इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते
त्विति तु शब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्विध्यहेत्वोर्विद्यासा-
मर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्ति-
रित्यवधारयति ॥ १४ ॥ (१०)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ (११)

पूर्वपौरिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधा-

जकत्वमाह । तस्यापीति । पापं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । कालात्ययापदिष्टत्वाच्च
नानुमानमित्याह । उभे इति । विमतं तत्त्वबानिवर्त्यं तद्विरुद्धत्वाद्दुरितवदिति परत्यनु-
मानविरोधाच्चायुक्तमनुमानमित्याह । अकर्त्रात्मेति । सामान्यश्रुतिविरोधाच्चानुमाना-
मिहिरित्याह । क्षीयन्ते चेति । यत्तु सामान्यशास्त्रस्य सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रुत्या
पाप्मकर्माणि संकोचः स्यादिति तत्राऽऽह । यत्रेति । पाप्मशब्दस्य निकृष्टफलकर्म-
विषयत्वादुरुरुष्टफलं कर्म कथं तेन गृह्यते तत्राऽऽह । ज्ञानेति । वृद्धप्रयोगाभावे
कथमुपचारेणापि पाप्मशब्दः सुकृते स्यात्तत्राऽऽह । अस्तीति । तत्रापि पाप्मश-
ब्दस्य सुरुचविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य प्रक्रममनुसृत्याऽऽह । सहेति । यत्तु
पुण्यपापे विधूयेत्यत्र पुण्यं फलभोगेन पापं विज्ञानेन विधूयेति विभजनं तत्राश्रुतकल्प-
नादेत्वमावादिषि मत्वा ज्ञानसामर्थ्यादशेषकर्मत्रये तदश्लेषे च फलितमर्थे सूत्रावयवम-
यतायं व्याकुर्वन्माह । पाते त्वितीति । एतेन फलमधिकरणयोरुक्तम् ॥ १४ ॥ (१०)

तत्त्वज्ञानेन सर्वकर्मणामीत्यर्थो लयो व्याख्यातः । संपत्त्यारब्धकर्मविषये तदप-
वादं दर्शयति । अनारब्धेति । वृत्तं कीर्तयन्नधिकरणस्य विषयमाह । पूर्वपौरिति ।

१ ड. अ. 'तु दु' । २ ड. अ. म. 'त्यशे' । ३ ड. दश्यते । ४ ड. ठ. ज्ञानफलपि । ५ ड.
तु । ६ ड. 'नि' । अनिरुद्धाधिकरणम् । अ. ७ स. ड. द. पाठक । ८ क. स. 'नुसृत्याऽऽ' ।

रितः स किमविशेषेणाऽऽरब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत
विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्र “ उभे उ हैवैप
एते तरति ” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्येवमादिश्रुतिष्वविशे-
पश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति । एवं प्राप्ते प्रत्याहानारब्धकार्ये
एव त्विति । अमृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसंचिते अस्मिन्नपि
च जन्मनि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमा-
त्क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतद्द्वैतज्ञानापत्तनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् “ तस्य तावदेव चिरं पावन्न
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ” [छा० ६ । १४ । २] इति शरीर-
पातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति
स्थितिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्रुवीत तत्र शरीरपा-
तप्रतीक्षा नाऽऽवक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवापमकर्त्रोत्प्रावबोधः
कर्माणि क्षययन्कथं कानिचित्क्षपथेत्कानिचिदोपेक्षेत । न हि

ज्ञानाधीनं कर्मक्षयं विषयीकृत्य क्षीयन्ते चेत्यविशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेश्च
संशयमाह । स किमिति । श्रौतं प्रज्ञाशरीरप्रतिबद्धैव फलदेत्यभिधानात्प्रादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे क्षेमप्राप्तेरवधिकरणासिद्धिः । सिद्धान्ते विदुषोऽपि प्रारब्धकर्मणा कंचित्काल-
मवस्थानात्तत्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वाधिकरणन्यायेन पूर्वपक्षयति । तत्रेति । सिद्धान्त-
सूत्रं मवधार्य व्याकरोति । एवमिति । सौत्रावधारणार्थमाह । न त्विति । अर्धभुक्तफले
कर्मणा कार्यद्वारा विशिनष्टि । याभ्यामिति । विद्याशक्त्यनुग्रहीताविशेषश्रुतेर्विद्वद्दे-
हारम्भकयोरपि कर्मणोर्नाशः स्यादित्याक्षिपति । कुत इति । श्रुत्योत्तरमाह । तस्येति ।
कथमेवावस्था कर्मक्षेपसिद्धित्वाऽऽह । इतरथेति । ज्ञानसमकालमेव सर्वकर्मक्षया-
न्मोक्षे ज्ञानमेव क्षेमप्राप्तेरवधिरिति न देहपातं वदवधिमभिधीत । तथा च श्रुतावबध्य-
न्तरकरणलिङ्गाज्ञानादूर्ध्वमपि शरीरमनुवर्तमानं कर्मक्षेपं गमयति वदभावे वदनुवृत्तेरनु-
पपत्तेरित्यर्थः । विद्याया दृष्टसामर्थ्येन कर्मक्षयहेतुत्वाच्च शास्त्रेण तन्निराकरणं दृष्टवि-
रोधिनस्त्वस्य प्रावलयनश्रुतिवदप्रामाण्यादिति शङ्कते । नन्विति । दाहकसंनिध्यवि-
शेषे दाहन्यवस्थासिद्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । तस्य तावदेव चिरमिति
विदुषो देहपातावधिकरणलिङ्गम् । उहालकादीनां तत्त्वविदामेव देहधारणविषयैः श्रुति-
स्मृतिलिङ्गैस्तत्त्वविद्विरपि गुरुभिः शिष्याणां संबन्धान्यथानुपपत्त्या चानुग्रहीतं यत्रा-

समानेऽग्निवीजसंपर्के केषांचिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषांचिन्न क्षीयत
इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न तावदनाश्रित्याऽऽर-
ब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन्कु-
लालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासंभवाद्भवति वेगक्ष-
यप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मैवोद्योऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन
कर्माण्युच्छिनत्ति । बाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानव-
त्संस्कारवशात्कंचित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैयात्र
विवक्षितव्यं ब्रह्मविदेऽ कंचित्कालं शरीरं ध्रियते न वा
धिपत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं
चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनि-
र्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव मुकृतदुष्कृत-
योर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥ १५ ॥ (११)

दिप्रतिबद्धस्याग्नेरदाहकत्ववज्ज्ञानस्य सर्वकर्मक्षये शक्तस्याप्यारब्धकर्मनिवृत्ता प्रतिबन्धं
वरूपयतीत्याह । उच्यत इति । किंच ज्ञानार्थं कर्म स्वयमेव देहमारभ्य ज्ञानं
तस्मिन्करोति कर्मान्तरारब्धे वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेति । न हि ज्ञाना-
र्थस्य कर्मणो देहारम्भकत्वं कल्प्य गौरवात्तेन कर्मान्तरारब्धे देहे ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः ।
न द्वितीयस्त्वथा सति ज्ञानस्योपजीव्यकर्मबाधकत्वानुपपत्तेरित्याह । आश्रिते चेति ।
अकर्त्रात्मज्ञानं कर्मनिदानमज्ञान निवर्त्यत्युपादानाभावे च कथं कर्मानुवृत्तिस्तत्राऽऽह ।
अकर्त्रात्मेति । कर्मण्यपीति संबन्धः । सोपादानानि कर्माण्युच्छिन्नानि चेत्कथमारब्ध-
कर्मानुवृत्तिस्त्वप्याऽऽह । बाधितमिति । स्मृतिहेतुत्वेऽपि संस्कारस्याविद्यावच्चैतन्यदो-
षत्रादपरोक्षप्रहेतुत्वेत्यभिप्रेत्य संस्कारवशादित्युक्तम् । विप्रतिपन्नान्प्रति जीवन्मुक्ति-
मुक्त्वा शिष्यान्प्रत्याह । अपि चेति । जीवन्मुक्तिः सप्तम्यर्थः । विवादायोगे हेतु-
माह । कथं हीति । प्रमाणवत्त्वादपि जीवन्मुक्तिः स्वीकार्येत्याह । श्रुतीति । उक्तमुत्सर्गा-
पत्रादमुपसहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥ (११)

१ अ 'श्रीत्मारभे' । २ क ट. म. 'तत्त्वथे' । ३ ट. म. 'वि मि' । ४ ट. म. 'यन्त्रा-
दिश' । ५ क. ट. च. छ अ 'वि. क' । ६ ट. 'य.' अनारब्धकार्यापि कारणम् । अ' । ७ ट.
ट. 'सो पापवद्भूतस्य प्र' । ८ ट. ट. 'न्ध वा क' । ९ छ 'दुर्मध्य' ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्योयोऽतिदिष्टः सोऽतिदेशः सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति । अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशङ्कामपनुदति यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि तत्तत्कार्यायैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवोस्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः “समेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्कार्यकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोर्गृहमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात् । तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । नन्वनारभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः । आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रेणाढ्या मोक्षकारणमित्यु-

विद्याजन्यकर्मक्षयस्याऽऽरब्धकर्मस्वपवादमुक्त्वाऽनारब्धकर्मत्वमपि केपुचित्तदपवादं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति । वृत्तसंकीर्तनपूर्वकमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह । पुण्यस्येति । अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिककर्मणि विषयस्तेषामिवरवज्ज्ञानेनाश्लेषविनाशो स्यात् न वेति साधारणश्रुतेर्विविदिषाश्रुतेश्च संशये सुकृतशब्दस्य सर्वपुण्यविषयत्वादग्निहोत्रादीनामपि पुण्यान्तरवद्विनाशवत्त्वात्पङ्कजालनन्यायौपावादादरुक्षणाऽपि तानि नानुष्ठेयानीति प्रापय्य सिद्धान्तयति । इत्याशङ्क्येति । अत्रैव च ब्रह्मविद्यासामर्थ्यान्न नित्यनैमित्तिकनिवृत्तिस्तेषां तदुत्पत्त्यर्थत्वादित्यापवादिको पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे लौकिकन्यायादादरुक्षोरपि नित्याद्यननुष्ठानम् । सिद्धान्ते तदनवतारत्वात्पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेस्तदनुष्ठानध्रौव्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्द इति । धीनाश्यानामपि कर्मणामनुष्ठानस्य विद्योत्पत्त्यर्थतया पङ्कजालनन्यायानवकाशात्पूर्वं ज्ञानादनुष्ठेयान्याग्निहोत्रादीनीति सिद्धान्तप्रविज्ञां विवृणोति । यदिति । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य विद्योत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणं पृच्छति । कुत इति । तत्र विविदिषावाक्यं प्रमाणयति । तमेतमिति । कर्मणा विद्योत्पत्त्यर्थत्वेऽपि न तथैककार्यत्वेति शङ्कते । नन्वाति । परमत्वेन परिहरति । नेत्यादिना । स्वमतं दर्शयितुं शङ्कयति । नन्वाति । स्वमतेन समाचष्टे । नेत्यादिना । आरादुपकारकत्वं स्फोरयति । ज्ञानस्येति । किंविषयमिदं कार्यकत्वव-

१ अ. झ. “न्यायो निदिष्टः । २ ड. अ. “वास्य का” । ३ क. “यैप्रापकत्वा” । ४ क. ड. अ. “कार्यत्वोपपत्तेः । ५ झ. ट. प्रणाढ्या । ६ ट. ड. “यादा” । ७ झ. “अ त्र” । ८ क. झ. “नत्य वि” । ९ ट. ड. “यत्त्वम्” ।

पचयति । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम् । न हि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि संभवति । अनियोज्यब्रह्मात्मत्व-
प्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणसु तु विद्यासु कर्तृत्वा-
नतिवृत्तेः संभवत्यागाम्यप्यग्निहोत्रादि । तस्यापि निरभिसंधिनः
कार्यान्तराभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥ १६ ॥

किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किंविषयं वाऽदो विनि-
योगवचनमेकेषा शास्त्रिणाम् “तस्य पुत्रा दाप्यमुपयन्ति सुहृदः
साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्” इति । अत उत्तरं पठति—

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ (१२)

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्याऽपि ह्यस्ति साधुकृत्या या
फलमभिसंधाय क्रियते तस्या एव विनियोग उक्त एकेषां शास्त्रि-
णाम् “सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति” इति । तस्या एव चेदमश्लेष-
श्लेषविनाशनिरूपणमितरस्याप्येवमश्लेष इति । तेषांजातीय-
कस्य काम्यस्य कर्मणो विद्या प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभ-
योरपि जैमिनिवादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥ (१२)

चन उदाह । अत इति । यतो विद्याकाले परस्ताद्वा कर्म नास्ति प्रागेव तदस्ति-
त्वमेव एवेति यावत् । धीकाले परस्ताद्वा कर्मसत्त्वं स्फुटयति । न हीति । निर्गुण-
विद्याविषयत्वं सूत्रस्योपेत्य लाङ्गलभोजनयोजीवनहेतुवावच्छीकर्मणो, साक्षात्पारम-
र्याभ्यां मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । समवि सगुणविद्याविषयत्वे सूत्रस्य सामञ्जस्यमभिप्रेत्याऽऽह ।
सगुणास्त्विति । यथाऽपि तस्य भुवो विद्यासगविस्त्वत्राऽऽह । तस्यापीति । सगुण-
विद्याकाले नित्यकर्मणां साक्षादुपयोगामिप्रायमिदं सूत्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । विमिति । काम्यकर्मविषय वचनद्वयमिति सूत्र-
मवतारयति । अत इति । तदक्षराणि व्याकरोति । अत इत्यादिना । उक्तेऽर्थे दाढ्यार्थ-
माचार्योऽवरसत्वाद दर्शयति । तथेति ॥ १७ ॥ (१२)

१ अ. ट. “लानि” । २ अ. “पते” ॥ १६ त. किं । ३ अ. “य वा वेदरि” । ज. छ. “य वा
रि” । ४ ट. अ. ट. तपेयि” । ५ ट. “दो” । अग्निहोत्राधिकारणम् । ६ ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ (१३)

समधिगतमेतदनन्तराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म मुमु-
क्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण सत्त्वशु-
द्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन
ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति । तत्राग्निहोत्रादि कर्माङ्गव्याप-
अपविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति । “य एवं विद्वान्पूजति” “य एवं
विद्वान्भुजोति” “य एवं विद्वान्शंसति” “य एवं विद्वान्गायति”
“तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत तेनोभो कुरुतो यश्चेतदेवं वेद
यश्च न वेद” इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति केवलम-
प्यस्ति । तत्रेदं विचार्यते किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म
मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलमुत
विद्यासंयुक्तं केवलं चाविशेषेणेति । कुतः संशयः “तमेतमा-
त्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति” इति यज्ञादीनामविशेषेणाऽऽत्मवेद-
नाङ्गत्वेन श्रवणात् । विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावग-
मात् । किं तावत्प्राप्तं विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशो-
पत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनम् । विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमा-
द्विद्याविहीनात् । “यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजपत्येवं
विद्वान्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिष्वेवाङ्गावबोधोपास्तिसाहित्यानियमं निरूपयति । यदेवेति ।
वृत्तं कीर्तयति । समधिगतमिति । विचारविषयं दर्शयति । तत्रेति । अङ्गसङ्गि-
विद्यासंयुक्तत्वे प्रमाणमाह । य एवमिति । नित्यमग्निहोत्रादिकर्म विपरीकृत्य संशय-
माह । तत्रेदमिति । मश्रुपूर्वकं संशयकारणमाह । कुत इति । श्रीतब्रह्मधीहेतुतया
प्रकृतनित्यकर्मत्वङ्गाश्रितविद्यासंयोगानियमवादादत्र मासङ्गिकी पादादिसंगतिः । पूर्व-
पक्षे केवलकर्मणो मोक्षान्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यापि पारंपर्योत्तरिसिद्धिरिति मत्वा
विमृश्य पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । अविशेषतो यज्ञेनेत्यादिश्रुतेरुभयस्यापि
कर्मणो विद्याङ्गवेत्याकाङ्क्ष्य ब्राह्मणाय दद्यादित्युक्ते विदुषे न वद्विनायेतिविशेषलाम-
वदिहापीत्याह । नेत्यादिना । विद्यासहितस्य कर्मणो वैशिष्ट्ये मानमाह । यदहरिति ।

१ द. म. हि ॥ १८ ॥ सुषं । २ ट. ‘अते । य । ३ क. द. म. ‘द्वागुद्वाय’ । ४ द. म.
ट. ‘त नानेवविद् ते’ । ५ द. म. ‘युक्तं के’ । ६ द. म. ‘याभिही’ । ७ प. ‘त संकी’ । ८ द.
‘गादिनि’ ।

“बुद्ध्या युक्तो यया पार्य कर्मबन्धं प्रहास्यसि”

[भ० गी० २ । ३९]

“दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय”

[भ० गी० २ । ४९] इत्यादिस्मृतिम्पश्येति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते । यदेव विद्ययेति हि । सत्यमेतत् । विद्यासंपुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात् । तथाऽपि नात्यन्तमनपेक्षं विद्याविहीनं कर्माग्निहोत्रादिकम् । कस्मात् “तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्येव विशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु विद्यासंपुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम् । नैतदेवम् । विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति न तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुम् । न तु “यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्येव विशेषेणात्मज्ञानाद्भुतत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनङ्गत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् । तथा हि श्रुतिः “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” [छान्दो० १ । १ । १०] इति विद्यासंपुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति ।

श्रौतेऽप्ये स्मृतिमनुकूलयति । बुद्धयेति । केवलस्याग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्त्वाभावाच्चोक्तान्वयो नेति प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति । एवमिति । किं विद्यायुक्तस्य कर्मणो विद्याविहीनादन्तरङ्गत्वमुच्यते किंवा केवलं कर्म विद्याहेतुत्वेन नेति तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । तथाऽपीति । तत्र पश्चात्पूर्वक श्रुतिविरोधं हेतुमाह । कस्मादिति । उक्तमर्थमाशेषसमाधिभ्यां साधयति । नन्वित्यादिना । केवलस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनङ्गत्वमेव किं न स्याद्यत्राऽऽह । न त्विति । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यामहिते यज्ञादायुषमहर्षव्यभिद्यासाङ्ग्य श्रुत्या केवलस्यापि कर्मणो वीर्यवत्त्वमनुज्ञानान्तरमिति सूत्रव्याख्यापूर्वमाह । तथा हीति ।

१ क. ट. “दाही” । २ क. म. “प्रदेहिनि” । ३ ट. “दाही” । ४ क. द. म. विद्या-
दिने । ५ क. म. “तत्राति” । ६ क. “दाही” । ७ क. “विह” । ८ ट. “रनाति” । ९ क. द.
म. ट. “रति” । १० क. “दाही” ।

कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तद्यत्स्वप्रयोजनसार्धनसहत्वम् । तस्माद्विद्या-
संयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्ष-
प्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मान्तरे च भागज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्त-
द्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वा-
रेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धातात्प-
र्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति
स्थितम् ॥ १८ ॥ (१३)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥ (१४)

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षप उक्तः । इतरे
त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते
“तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये” [छान्दो०
६ । १४ । २] इति “ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” इति चैवमा-

वीर्यवत्त्वप्रतिपत्तिरपि कुतो विद्यासाधनत्वमित्याशङ्क्या किंचित्करस्य वीर्यवत्त्वायोगादि-
त्याह । कर्मणश्चेति । कर्मणा पारमर्थेण मोक्षान्वयं दर्शयितुमुपसंहरति । तस्मादिति ।
विबुरादेराश्रमकर्मस्ननविकारात्तदीये जप्यादि विद्यासाधनमित्यन्तरां चापीत्यत्रोक्तम् ।
इह तु विद्योपेतेषु कर्मसु ज्ञानस्य तस्यागेन केवलकर्मकारिणो न विद्या सेत्स्यतीत्या-
शङ्क्य समाहितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ (१३)

अनारब्धकार्यमग्निहोत्रादि विद्यायुक्तं केवलं च तद्धेतुत्वान्न क्षीयते ज्ञानेनेत्यु-
क्तम् । इदानीमारब्धकार्ययोः शुभाशुभयोर्ज्ञानादनिवृत्तयोर्निवृत्तिप्रकारमाह । भोगे-
नेति । निर्गुणब्रह्मविद्विषयः स किं देहपातादूर्ध्वमपि संसारवान्नेति तन्निमित्तमावाभा-
वान्धा संदेहे पूर्वपक्षप्रपञ्चे दर्शयिष्यन्नादी कृत्स्नानुवादेन सूत्रवात्पर्यस्यह । अनारब्धेति ।
अत्र श्रौतब्रह्मविद्यावतो भोगेनाऽऽरब्धकर्मनिवृत्त्या ब्रह्मभावस्यावश्यंभावोक्त्या पादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मविदोऽपि न मुक्तिः । सिद्धान्ते तस्य साऽवश्यभाविनी सत्या
सामग्र्या कार्यधौन्यात् । अनारब्धकार्ये एवेत्यत्र मेवाऽऽरब्धकर्मनिवृत्तेर्व्यावृत्तिं
तस्य फलं भोगेन क्षयलक्षणमधुना दर्शयतीत्युक्तम् । इदानीं निर्गुणब्रह्म विद्वानारब्ध-
कर्मक्षयानन्तरमपि संसारो संसारसंबन्धयोग्यत्वात्पूर्वकालीनब्रह्म विद्वानिवेत्यनुमानेन

१ ट. “धर्मत्वं” । २ ड. अ. “तद्वा” । ३ ड. अ. “ब्रह्मज्ञानता” । ४ ट. म. अतिशयाधिकरणम् ।
मो. १. ५ ठ. ड. “संयुक्तम्” । ६ क. ठ. ड. “यं ज्ञानम्” । ७ छ. ठ. “रा वाऽपी” । ८ क. छ. क्षयित ।
९ छ. “विद्यावन्निव” । १० क. तत्र । ११ छ. न प्रा. १२ छ. “वृत्तियो” । १३ छ. “तिना त” ।
१४ क. “विद्वान्” ।

विश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देह-
दर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत । न । नि-
मित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च
सादृशमत्र किंचिदस्ति । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमार-
प्स्यते । न । तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मा-
न्तरं देहपात उपभोगान्तरमारेभेत तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञा-
नेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्षण्ये विदुषः कैवल्यमवश्यं
भवेतीति ॥ १९ ॥ (१४)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ

शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वपक्षमाह । नन्विति । भोगनिमित्तकमेवत्वमुपाधिरिति परिहरति । नेत्यादिना ।
तदेव स्फुटयति । उपभोगेति । तत्रेति प्राक्कालीनब्रह्मविदुक्तिः । देहपातोत्तरका-
लीनेऽपि ब्रह्मविदि भोगनिमित्तं किंचिद्विविष्यतीति साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह ।
न चेति । अनारब्धं कर्म जन्मान्तरारम्भकमिति कुतः साधनव्याप्तिरिति शङ्कते ।
नन्विति । तस्य ज्ञानेन प्रतिबद्धशक्तित्वान्मेवमित्याह । न तस्येति । किं तस्य
बीजं तदाह । मिथ्येति । केन तर्हि तस्य दाहः स्यात्तद्वर्शयति । तच्चेति ।
अथ संपत्स्यत इत्यादिश्रुतिबाधनाद्बीजाभावस्य च विद्वदनुभवसिद्धत्वाच्च पूर्वं कर्मानु-
मेयमिति भावः । प्रारब्धकर्मफलभोगादूर्ध्वं मोक्षेऽपि तत्कर्मजन्यानेकेदेहसंभवात्तत्र च
विद्याप्रमोषोपपत्तेस्तत्तत्कर्मणामभेदमात्रेण मुक्त्यभावमाशङ्क्याविकारिणां देहान्तरे
ज्ञानाप्रमोषप्राप्ताऽऽगामिकत्वादस्मदादीनामथ संपत्स्य इति श्रुतेः सिद्धत्वादारब्धभोगान-
न्तरं मुक्तिरवश्यमाविर्नात्यधिकरणार्थमुपसंहरति । इत्यत इति । साधनानुष्ठानक्रमो
निर्गुणविद्याफलं चोक्तमिति पादार्थमुपसंहर्तुमिदमित्युक्तम् ॥ १९ ॥ (१४)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपाद-

शिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकभाष्य-

विभागे न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१ ड. म. 'रभने त' । २ क. 'रभमायेति' । ३ ड. म. 'वति' । ४ ट. 'ति' । भोगाधिकरणम्
॥ १९ ॥ ५ ग. घ. ट. ड. 'त्यागम्' । ६ 'करोपन' । ७ क. ख. 'वे म' । ८ ग. ख. 'नाम्नो-
द्धरताऽऽ' । ९ क. व. 'तिप्रति' । १० घ. ट. ड. 'ति पदा' ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापराप्त विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्य-
न्प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिकर्ममन्वाचष्टे । समाना हि विद्वद-
विदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रापणविषया श्रुतिः
“ अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे
प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ” [छा० ६ । ८ । ६]
इति । किमिह वाच एव वृत्तिमन्त्या मनसि संपत्तिरुच्यत उत
वाग्वृत्तेरिति विशेषः । तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यत इति
प्राप्तम् । तथा हि श्रुतिरनुग्रहीता भवति । इतरथा लक्षणा
स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा ।
तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रैलय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । वाग्वृ-
त्तिर्मनसि संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यापते

पूर्वपादान्विमाधिकरणे निर्गुणब्रह्मसंपत्तिरुक्ता संपत्तिः सगुणब्रह्मसंपत्तिं निरूपयि-
ष्यमुत्क्रान्तौ वागादीनां मनसि वृत्तिलयं दर्शयति । वागिति । सगुणविद्याफलस्य
ब्राह्मलौकिकस्याचिरादिति प्राप्त्यस्यानुत्क्रम्य प्राप्त्ययोगात्तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं
व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले तन्निषेधार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्याध्यायसंगतिमाह ।
अथेति । निर्गुणधीफलैक्यान्तर्त्यमथशब्दार्थः । विदुषो नोत्क्रान्तिरत्रैव समवनी-
यन्त इति श्रुतेस्त्वत्किमुत्क्रान्तिचिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह । समानेति । विद्वानपरब्रह्म-
विदुक्तः । पादार्थं संक्षिप्याऽऽद्याधिकरणस्य विषयमाह । अस्तीति । प्रययः प्रयाणं
कुर्वत उच्चिक्रमिषोरिति यावत् । वाङ्मनसि संपद्यत इत्यत्र वाचमधिकृत्य करणव्यु-
त्पत्त्या स्वरूपसंपर्तिप्रवृत्तिर्मावित्युत्पत्त्या च स्ववृत्तिसंपत्तिवित्तेः संशयमाह । किमिहेति ।
श्रीतसगुणब्रह्मधीफलार्थगत्युपयुक्तोत्क्रान्त्येकदेशनिरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
कारणे कार्यलयनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते लौकिकपरीक्षकमीष्टनियमसिद्धिरिति मत्वा
पूर्वपक्षयति । तत्रेति । तत्र वाक्यशब्दश्रुतौ हेतूकरोति । तथा हीति । वृत्तिमद्वाच-
कशब्दस्य वृत्तिमात्रपरत्वे दोषमाह । इतरथेति । लक्षणाऽपि शब्दवृत्तित्वादविरुद्धे-
त्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतीति । श्रुत्यनुसारिणमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रकृत्यैव
विकारलय इति नियमामात्रं प्राप्तमनूय सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति । एवमिति ।
अध्याहारमसहमानः शङ्कते । कथामिति । उत्तराधिकरणालोचनया विवक्षितमध्या-

१ क. द. ज. म. 'ममान' । २ द. म. विषयः । ३ द. म. प्रवृत्तिः । ४ ठ. द. 'तिमाना-
दाव' । ५ घ. ठ. द. हेतुं क' । ६ ख. 'ले यापयमा' । ७ ख. 'चनारि' ।

यावता वाङ्मनसीत्येवाऽऽचार्यः पठति । सत्यमेतत् । पठिष्यति
 तु परस्तात् । “ अविभागो वचनात् ” [ब्र० सू० ४ । २ ।
 १६] इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षतीति गम्यते ।
 तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशि-
 ष्यादविभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा । वाग्वृत्तिः
 पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्तावस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ।
 दर्शनात् । दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमा-
 नायाम् । न तु वाच एव वृत्तिमत्स्या मनस्युपसंहारः केनचि-
 दपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्युपपयो
 युक्त इत्युक्तम् । नेत्याह । अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि यत् उत्पत्ति-
 स्तस्य तत्र प्रलयो न्याय्यो मृदीव शरावरूप । न च मनसो वागुत्प-
 द्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमा-
 श्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्यनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्दृ-
 त्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्प्रक्षे शब्दो
 वाङ्मनसि संपद्यत इति । अत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्म-
 त्प्रक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥ १ ॥

हारं साधयति । सत्यमिति । वृत्तिमलयस्य वक्ष्यमाणवेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह ।
 तस्मादिति । विप्रक्षे दोषमाह । तच्चेति । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षाया-
 मिह तत्र चाविभागसाम्यात्परत्रैवाविभागविशेषणमयुक्तमित्यर्थः । विशेषणसामर्थ्य-
 सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । सूत्रस्याभोष्टमर्थे संक्षिपति । वागिति । सिद्धा-
 न्वहेतुं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कस्मादिति । वृत्तिमनुपसंहारेऽपि तुल्यं दर्शन-
 मित्याशङ्क्य लौकिकमागमिकं वा तदिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न त्वाति । द्वितीय-
 मालम्ब्यते । नान्वाति । आगमस्यापि दृष्टानुसारात्प्रकृतां विकारलयोक्तिपरत्वाद्वाचश्च
 मनोविकारत्वाभावात्तत्र लयायोगाद्दृत्तिवृत्तिमतोरभेदधिया वाकशब्दो वृत्तावेवेत्याह ।
 नेत्याहेति । तदेव विवृणाति । यस्येति । वागपि तर्हि मनसो विकारोऽस्तु न मानाभावादि-
 त्याह । न चेति । वृत्तेरप्यतत्प्रकृतित्वात्कुतो मनसि लयस्तत्राऽऽह । वृत्तीति । दर्शनं विश-
 दयति । पार्थिवेभ्य इति । श्रुतेरन्योन्येत्युक्तं स्मारयति । कथमिति ।
 मुख्यार्थायोगादुपचारमिद्धिरिति सूत्रावयवमादाय व्याकरोति । अत इति ॥ १ ॥

१ ड. म. 'येतमात्र' । २ क. 'मेतत्' । ३ ड. ज. म. ट. 'वक्षितमिति' । घ. 'वक्ष्यमी' ।
 ४ ट. ज. म. ट. 'क्षायो वा' । ५ ट. म. 'पूर्वम्' । ६ ट. 'चिद्दत्तं' । ७ ट. म. लपो । ८ घ.
 ड. ज. म. ट. 'प्राप्तमन्त्रे' । ९ घ. 'मथ्यात्तद' । १० घ. घ. 'विपद्ये' ।

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ (१)

“ तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवामिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ”
[प्रश्न० ३ । ९] इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि
संपत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृ-
त्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वमलयासंभवाच्छब्दो-
पपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां
करणानां मनस्पुपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्म-
नसि संपद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥ २ ॥ (१)

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ (२)

‘ समधिगतमेतत् “ वाङ्मनसि संपद्यते ” [छा० ६ । ८ ।
६] इत्यत्र वृत्तिसंपत्तिविवक्षेति । अर्थं पदुत्तरवाक्यम् “ मनः
प्राणः ” [छा० ६ । ८ । ६] इति किमत्रापि वृत्तिसंपत्तिरेव
विवक्ष्यत उत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्सं-

वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादिष्वविदिशति । अत एवेति । यतः प्रकृतिविकार-
भावामात्रान्न स्वरूपलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयोऽव एव सवृत्तिके मनसि सत्येव सर्वा-
णीन्द्रियाणि वदनुवर्तन्ते न तु तत्र स्वरूपेण लीयन्त इत्यर्थः । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे ।
तस्मादिति । उत्कमणादूर्ध्वमिति यावत् । उपशान्तमौढ्यमलिङ्गकं तेजोऽस्येति
चयोक्तः । पुनर्भव प्रतिपद्यत इति शेषः । तत्रापि सर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिद्वारेणैव
मनोऽनुवर्तन्ते इति संबन्धः । अत एवेत्युक्तं हेतुं सहष्टान्तं स्पष्टयाति । वाच
इवेति । यद्यत्राविशेषेण सर्वेन्द्रियाणां मनसि वृत्त्युपसंहारो विवक्षितस्त्वर्हि किमि-
त्याद्ये सूत्रे वाचः पृथग्ग्रहणं तत्राऽऽह । सर्वेषामिति ॥ २ ॥ (१)

इन्द्रियवृत्तिलयाकारस्य मनसो वृत्तिलयाधारं निरूपयति । तन्मन इति । वृत्त-
मनूद्याधिकरणस्य विषयमाह । समधिगतमिति । तस्मिन्नापि वाक्ये सवृत्तिकं मनोऽ-
विकृत्य व्युत्पत्तिद्वैविध्यसिद्ध्या संशयमाह । किमिति । पूर्ववाक्यं दृष्टान्तयितुमपि-
शब्दः । अत्रापि पूर्ववत्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्यर्थसिद्धिः । मिहान्ते वदयोगाल-
क्षणास्वीकरणमिति मन्वानो मनःशब्दश्रुत्या पूर्वपक्षयाति । वृत्तीति । वाक्शब्दवन्म-

पत्तिरेवात्रेति प्राप्तम् । श्रुत्यनुग्रहात्तत्प्रकृतिकत्वोपपत्तेश्च ।
 तथा हि “अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणः” [छा० ६ । ५ ।
 ४] इत्यन्नयोनि मन आमनन्त्यव्योनिं च प्राणम् । आपश्चान्न-
 मद्यजन्तेति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयतेऽन्नमेव तदस्मि
 प्रलीयतेऽन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिति ।
 एवं प्राप्ते धूमः । तर्दप्योऽगृहीतबाह्योन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव
 प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । तथा हि सुषुप्तोर्ध्व-
 र्ध्वश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दार्त्मिकायां मनोवृत्तिनामुपशमो दृश्यते ।
 न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति । अतत्प्रकृतित्वात् ।
 ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम् । नैतत्सारम् । न हीदृशेन
 प्राणादिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संपञ्चमहेति । एवमपि
 ह्यन्ने मनः संपचेतास्मि चान्नमप्स्वेवे च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि
 पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किञ्चन प्रमा-

न. शब्दस्योपचारिकत्वमाशङ्क्य बाधकामावादत्र मुख्यार्थत्वमेवेत्याह । तदिति ।
 प्राणप्रकृतित्वे मनसो न मानमित्याशङ्क्याऽऽह । तथा हीति । अन्नमनसोरप्यण-
 योश्च प्रकृतिविकृतिभावेऽपि कथं प्राणमनसोऽस्त्वयात्वं तत्राऽऽह । आपश्चेति ।
 अन्नमयोः प्रकृतिविकृतिभावात्तत्कार्ययोरपि प्राणमनसोः प्रकृतितादात्म्यद्वारा
 प्रकृतिविकृतिवत्सिद्ध्या प्राणे वृत्तिमतो मनसो लय इति फलितमाह । अत-
 श्चेति । प्राणे लीयते मनः सवृत्तिकमिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तसूनमवतार्य व्याक-
 रोति । एवमिति । आण्हीवाः सर्वतः सात्मन्युपसंहृत्वा बाह्येन्द्रियाणां वृत्तयो
 येन यन्मनस्तथा । दर्शनादिवि पूर्वोक्तयुक्तिमत्र हेतुत्वेन संयुक्ताति । तथा
 हीति । मनःशब्दश्रुत्या स्वरूपसंपत्तिरेवेति किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
 उक्तं स्मारयित्वा निरस्यति । नन्विच्छादिना । स्वकारणद्वारा विकारयोरन्योन्यं
 प्रकृतिविकारत्वे घटादेरपि शरावादिप्रकृतिवत्प्रसक्तिरित्यसारत्वमेव साधयति । न
 हीति । प्राणादिककारणत्वोपगमेऽपि यो यस्य साक्षादिकारस्त्वत्र च यस्य लयो
 युक्त इत्याह । एवमपीति । प्राणाकारपरिणवानामपां मनःसंस्थित्वात्कारेण परिणा-
 मात्प्राणमनसोरपि साक्षात्प्रकृतिविकृतिवत्प्रसक्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तयोः

१ क. द. ज. झ. ट. “तिमो” । २ क. सौम्य । ३ क. ज. “नि प्रा” । ४ क. द. “दृश्यते” ।
 ५ झ. “प्रात्मन” । ६ क. “स्पन्दार्त्वि” । ७ द. ज. झ. ट. “वायामवतार्यतायां य” । ८ द. घ.
 प्राणादिनेन । ज. प्राणादिनेन । घ. प्राणादिनेन । ट. प्राणादिनेन । ९ ज. ट. “व प्रा” । १० घ. “ले न
 म” । ११ घ. “हो मा” ।

णमस्ति । तस्मान्न मनसः प्राणो स्वरूपाप्ययः । वृत्त्य-
प्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति
दर्शितम् ॥ ३ ॥ (२)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन्वृत्तिलपो न
स्वरूपप्रलप इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते ।
किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किंवा देहेन्द्रिय-
पञ्जराध्यक्षे जीव इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्प्राणस्य
तेजस्येव संपत्तिः स्यादश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति । एवं
प्राणे प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽ-
विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते । तत्प्रधाना प्राण-
वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः । तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेममात्मा-
नमन्तफाले सर्वे प्राणा अभिसमापन्ति यत्रेतदूर्ध्वोच्छ्रितासी भव-
तीति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानविशेषेण दर्श-

साक्षादप्रकृतिविकृतिस्त्वे फलितमाह । तस्मादिति । कथं तर्हि मनःशब्दोपपत्तिस्त-
थाऽऽह । वृत्तीति ॥ ३ ॥ (२)

यस्मिन्प्राणे मनसो वृत्तिलयस्त्वस्यापि वृत्तिलयाधारं निरूपयति । सोऽध्यक्ष
इति । वक्ष्यमाणपूर्वपक्षोपयोगित्वेन वृत्तं कीर्ययति । स्थितमिति । संपत्तिं विषयो-
क्तिपूर्वकमुभयश्रुत्युपलब्धेः संशयमाह । इदमिति । पदादिसंगवयस्तु पूर्ववत् । फल-
भेदोऽपि तथेति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति । तत्रेति । प्राणस्य तेजःप्रवृत्तिकत्वाभावेऽपि
तेजसि वृत्तिलयस्योक्तन्यायेन शक्यशङ्क्यत्वात्तेजःशब्दस्य च भूतविशेषवाचिनो जीवे
प्रसिद्धन्याभावात्प्राणस्य जीवात्मन्युपगमनानुगमनावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वाराऽपि
तस्मिन्नुपगमनादियोगादुपपत्तेस्तेजस्येव प्राणवृत्तिलय इत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमादाय
योजयति । एवमिति । परिशुद्धं चिद्वाहुं व्यावर्तयति । अविद्येति । पूर्वोक्तन्या-
येन स्वरूपलभं व्यवच्छिन्नमिति । तदिति । प्रश्नपूर्वकं हेतूनवतारयति । कुत इति ।
तमोपगमनं श्रुतिवो व्याकरोति । एवमिति । यथा राज्ञः प्रयाणाभिप्रायमात्रेण सर्वे
भृत्याः समागच्छन्त्येवमिति योजना । एतदिति क्रियाविशेषणम् । आदिशब्दए-

यति । विशेषेण च “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति” [बृ० ४।४।२] इति पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति तदनुवृत्तितां चेतरेषाम् “प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” [बृ० ४।४।२] इति । “सविज्ञानो भवति” इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नेषी-
-तकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु “प्राणस्तेजसि” इति श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते । नैष दोषः । अध्यक्षग्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्थापेक्षणीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरित्यत आह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् । प्राणस्तेजसीति श्रुतेः । ननु

हीनमनुगमनं श्रुत्या विज्ञायति । विशेषेणेति । आदिशब्दोपासमवस्थानमपि श्रुत्या व्याचष्टे । सविज्ञान इति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं करणजातं तेन पञ्चवृत्तिप्राण-
-सहितेन सह विषयीयिष्यताम् । अव्यवधानेन तेजःप्राप्तिश्रुत्या विरोधं शङ्कते । नन्विति । उभयश्रुत्यनुग्रहाय जीवे प्रलीयते तेन सह प्राणस्य तेजसि लयः स्यादित्याह । नेत्यादिना ॥ ४ ॥

सूत्रान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमिति । प्राणस्य जीवद्वारा तेजः-
-संपत्तिरिति सूत्रयोजनया दर्शयति । स इति । न च प्राणस्य तेजो-
-द्वारा जीवसंपत्तिस्तेजसो भूतद्वयद्वारा परस्मिन्नेव संपत्तेरिष्टत्वात् । तेजोमहणे-
-नोपलभितेषु भूतेषु जीवस्य प्राणेन सह लयः स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह । तेज इति । तेजःशब्देन भूतान्युपलैक्षयितुं शक्यन्ते साहचर्यान् जीवस्व-
-दभावादयो न प्राणस्य जीवे लय इति शङ्कते । नन्विति । मानान्तराद्योच-

१ ट. “ति च प” । २ ट. “स्मिप्राणी” । ३ क. “पि वि” । ४ म. “तेजतः श्रुतेः” । ५ ट. म. “संपृक्तो” । ६ क. “म” । तच्छ्रुतेः । प्रा” । ७ क. घ. ट. अ. न ट. “सीत्यतः श्रु” । ८ क. घ. “सुप्रापार” । ९ ट. प्रत्यय” । १० घ. म. “लक्षितुं” ।

चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंपृक्तस्या-
ध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्याप्यन्तरालेऽ-
प्युपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि सुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः
पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि सुघ्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते
वदितुम् । तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्यैवेतत्तेजः
सहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥ ५ ॥

कथंतेजः सहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते यावतैकमेव तेजः-
श्रूयते प्राणस्तेजसीति । अत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ (३)

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरेप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते
कार्यस्य शरीरस्थानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चेतमर्थं प्रश्न-
प्रतिवचने “ आपः पुरुषवचसः ” [छा० ५ । ३ । ३] इति ।
तद्व्याख्यातम् “ व्यात्मकत्वाच्च भूयस्त्वात् ” [ब्र० सू०
३ । १ । २] इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चेतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः
“ पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः ” इत्याद्या ।
स्मृतिरपि—

नया जीवस्योपसंमहो न तेजःशब्देनेति परिहरति । नेत्यादिना । यदाऽपि प्राणोऽ-
न्तराले जीवं प्राप्य पुनस्तेजः संपद्यते तदाऽपि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरुपपन्नेत्येतद्वृ-
ष्टान्वेन सावयति । योऽपि हीति । श्रुत्यर्थमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं दृष्टव्ये । कथमिति । लक्षणया भूतान्तराश्रयणमप्युक्तं
युक्त्यभावादिति भावः । युक्तिपरं सूत्रमवतारयति । अत इति । तत्र प्रतिज्ञां विम-
जते । नैकस्मिन्निति । स्थूलदेहस्य पञ्चात्मत्वदृष्टेस्तत्कारणं सूक्ष्मशरीरमपि पञ्चात्म-
कमनुमेयमित्युक्तेऽयं युक्तिमाह । कार्यस्येति । सूक्ष्मस्य पञ्चात्मकत्वे मानं भुवाणः
सूत्रावयवं व्याचष्टे । दर्शयतश्चेति । ननु देहान्तरप्रेप्सावेलायामग्नौरेव परिवेष्टितत्वं
प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामधिगम्यते न मूतसूक्ष्मपञ्चकपरिवेष्टितत्वं तत्राऽऽह । तदिति ।
सूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह । श्रुतीति । अण्वयः सूक्ष्मा भीयन्त इति मात्राः प्राङ्मो-
क्षादविनाशिन्त्यो दशाधोनां पञ्चानां भूतानामित्यर्थः । जीवस्य भूतावयवं श्रुत्यन्तर-

१ ड. म. “संयुक्त” । २ ड. ज. म. “सल उप” । ३ ड. म. “संयुक्त” । ४ क. “पृक्त ५” ।

५ ट. “रस्य प्रे” । ६ क. ड. ज. म. ट. “ति । एत” । ७ क. ड. ज. म. “पृथिवीम” । ८ ठ.

ड. “जीवोप” ।

“ अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ”

[मनुस्मृ० १ । २१] इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायाम् “ कार्यं तदा पुरुषो भवति ” [बृ० ३ । २ । १३] इत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति “ तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशंसंतुः कर्म हैव तत्प्रशंसंतुः ” [बृ० ३ । २ । १३] इति । अत्रोच्यते तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानादेहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधैः ॥ ६ ॥ (३)

समाना चाऽऽमृत्युपक्रमाद-

मृतत्वं चानुपोष्य ॥७॥(४)

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना किं वा विशेषवतीति विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भाष्य च भूतान्याश्रीयन्ते । न च विदुषः पुनर्भवः संभ-

विरुद्धमिति शङ्क्ये । नन्विति । तौ याज्ञवल्क्यार्चभागी । जीवाधारभूतकर्मणां बन्धमयोजकत्वेनाऽऽश्रयत्वं भूतानां देहोपादानत्वेनेत्यविरोधमाह । अत्रेति । कर्म हैवेत्यवधारणश्रुत्या वारितमाश्रयान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रशंसेति । सोऽपि कर्मणां प्रकृष्टाश्रयत्वं वदन्निरुष्टाश्रयान्तरसत्त्वं सूचयतीत्यर्थः । कर्मणां भूतानां चाऽऽश्रयत्वसंभवे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ६ ॥ (३)

उक्तोत्क्रान्तेरपरविद्यान्वयमन्वाचये । समाना चेति । उत्क्रान्तिर्विषयस्तत्र विद्याऽमृतमश्रुत इति श्रुतेरस्य सोम्य पुरुषस्येत्यविशेषश्रुतेश्च संशयमाह । सेयमिति । विशयानानां संदिशानानामित्यर्थः । अत्रापारविद्यासु फलमाप्स्युपयोगित्वेनोत्क्रान्त्यन्वयोरित्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विदुषो देहादनुत्क्रान्तस्य मोक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यापारवत्तस्मादुत्क्रान्तेरमतिबन्धेन वत्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य विषयाऽमृतमश्रुत इति समुपगोषामकानामप्यमृतत्वफलवगमासमुपगमनविशेषे नैवोत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षयति । विशेषेति । अविदुष एवोत्क्रान्तिरिति विशेषवधमेव दर्शयति । भूतेति । पूर्वपक्षमा-

वति । “अमृतत्वं हि विद्वानश्रुते” इति स्थितिः । तस्मादवि-
दुष एवैपोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा
भवेत् । न । स्वापादिवचयाप्राप्तानुकीर्तनात् । यथा हि “यत्रैत-
त्पुरुषः स्वपिति नामाशिशिपति नाम पिपासति नाम” [छान्दो०
६ । ८ । १] इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनु-
कीर्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिपितवस्तुप्रतिपादनानु-
गुण्येन न तु विदुषो विशेषतो विधित्स्पन्ते । एवमिषमप्युत्क्रान्ति-
र्महाजनगतैवानुकीर्त्यन्ते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रपत्त-
स्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीत्येतत्प्रतिपादयितुम् । प्रतिपिद्धा
चैषा विदुषः “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” [बृ० ४ । ४ । ६]
इति । तस्मादविदुष एवैवेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । समाना चैपो-
त्क्रान्तिर्वाङ्मनसत्याद्या विद्वदविदुषोरास्त्युपक्रमाद्वितुमर्हति ।
अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देहवाजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य
कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवंसंसरति विद्वान्स्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्ष-
नाडीद्वारमाश्रयते । तदेतदास्त्युपक्रमादित्युक्तम् । नन्वमृतत्वं
विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरापत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं
स्त्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते । अनुपोष्य चेदमदग्ध्वाऽत्यन्तम-

क्षिपति । नन्विति । वस्तुतश्चप्रतिपादनाय लोकसिद्धधर्माणामनुचमानत्वान्न प्रकरणं
विद्वद्विषयमिव समाधत्ते । नेत्यादिना । दृष्टान्तं विवृणोति । यथेति । दार्ष्टान्तिकं
विमज्जते । एवमिति । उत्क्रान्तेर्विद्वद्विषयत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । प्रतिपिद्धेति ।
विशेषवच्चमुत्क्रान्तेरुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । सूतेर्मार्गस्योपक्रमादर्वाकर्मिणा सगु-
णोपासकानां च तुल्यैवेत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तवयति । एवमिति । अस्थे सोम्येत्याद्य-
विशेषश्रुतेर्विद्वदविदुषोः साधारणी चेदुत्क्रान्तिस्तर्हि तयोर्विशेषाभावाद्विद्यवैयर्थ्ये
वचाऽऽह । अविद्वानिति । अवाङ्माडीमिरविद्वान्निवृत्तलोकं लोकान्तरं वा स्वकर्मनु-
सारेण प्रतिपद्यते विद्वान्पुनर्मूर्धन्यया नाव्या ब्रह्मलोकमिति विशेषस्तयोरित्यर्थः । सृतिः
सरणं देवयानो मार्गस्तदुपक्रमात्तुल्योत्क्रान्तिरित्युक्तेऽर्थे सूत्रावयवं प्रावयति । तदेत-
र्दाति । अवशिष्टसूत्रावयवव्यावर्त्यां शङ्कामाह । नान्विति । सूत्रावयवमुत्तरत्वेनाव-
तार्यं व्याकरोति । अत्रेति । मनसैतान्कामान्प्रश्यन्मवे स एकधा भवतीत्यादिश्रुतेर-

१ ड. अ. श्रुतिः । २ क. ड. अ. म. “यन्तो वि” । ३ ड. विधीयन्ते । ४ ट. “यमुक्ता” ।

५ क. ड. अ. म. “सोति प्र” । ६ क. अ. म. ट. “यः । तस्मा” । ७ ड. अ. म. ट. “मवितु संत” ।

८ ड. अ. मोक्षं ना” । ९ क. “स्य सार्थे” ।

विद्यादीन्केशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमभूतत्वं प्रेक्षते संभवति तत्र सृष्ट्युपक्रमो भूताश्रयत्वं च । न हि निराश्रयाणां प्रोणानां गतिरुपपद्यते । तस्माददोषः ॥ ७ ॥ (४)

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा-
प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रपतः
पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी
पुनरिषं संपत्तिः स्यादिति चिन्त्यते । तत्राऽऽत्यन्तिक एव
तावत्स्वरूपमविलय इति प्राप्तम् । तत्प्रकृतिस्वोपपत्तेः । सर्वस्य
हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम् ।
तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्ते-
जआदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमाऽपीतेरासंसारमोक्षा-
त्सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते—

“ योनिमन्ये भ्रमयन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंपन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ”

धिरादिमार्गमैनेन सेन्द्रियस्य फलभोगमविपादनादिन्द्रियाणां च निराश्रयाणां गमना-
योगाज्जीवस्यापि तदाश्रयभूताश्रयस्य गतिरुपपत्तेर्याह । न हीति । अपरविद्यात्व-
मृतत्वमापेक्षिकमिति स्थिते तत्रोक्तान्त्यन्वयो युक्त इत्युपसंहरति । तस्मादिति
॥ ७ ॥ (४)

उक्तोक्तान्तिकाले या सत्संपत्तिस्वत्स्वरूपं निरूपयति । तदाऽपीतेरिति । उदाह-
रणवत्कृत्यार्थेति पूर्वकमधिकरणस्य विषयं दर्शयति । तेज इति । बीजभावावशेषां
सत्संपत्तिं सिद्धवत्कृत्य विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरुक्ता संपत्तिः संपत्तेरुभयथादृष्टेरात्यन्तिकी
सत्संपत्तिरनात्यन्तिकी वेति संशयमाह । कीदृशीति । उत्क्रान्तिकालीनसत्संपत्तेः श्रुतायाः
सावशेषत्वसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे देहादुत्क्रान्त्यस्यापुनरावृत्तिः । सिद्धान्ते
वस्यापि ज्ञानहानस्य पुनरावृत्तिरिति विवक्षित्वा पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वोक्तावत्प्रकृ-
तित्वहेतोरभावमिति हेतुमाह । तत्प्रकृतिस्त्वेति । उपपत्तिमेव दर्शयति । सर्वरूपेति ।
निमग्नः सत्संपत्तिरात्यन्तिक्यन्तकालीनमत्संपत्तित्वाद्भविदः सत्संपत्तिवदित्युपसंहरति ।
तस्मादिति । सिद्धान्तमप्रमादाय व्याकुर्वन्नुक्तानुमानस्य श्रुतिरोच्यमाह । एवमिति ।

१ क. द. अ. प्रेक्षते । २ अ. द. प्राणिना । ३ ट. 'तिष्ठति' । ४ क. 'मार्गाणि' । ५ अ.
'मनसोऽग्निः' । ६ क. छ. घ. 'तैत्तिरीय' ।

[कठ० ५ । ७] इत्यादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वेः प्रापणसमय एवोपाधिपत्तपस्तमपादत्पन्तं ब्रह्म संपद्येत । तत्र विधिशास्त्रमनर्थकं स्याद्विद्याशास्त्रं च । मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादते विसंस्तितुमर्हति । तस्मात्तत्प्रकृति-त्वेऽपि दृष्टैर्मूलपदद्वीजभाववशेषेवेवा सत्संपत्तिरिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तद्येतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्याच्छरीरात्मवसत आश्रय-भूतं स्वरूपतः प्रमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथा हि नाडीनि-ष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सूक्ष्ममुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्सं-सारोपपत्तिः । स्वच्छत्वाद्याप्रतीघातोपपत्तिः । अत एव च देहा-न्निर्गच्छत्वाभ्यर्थेनोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव सूक्ष्मत्वात्मास्य स्थलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनि-मित्तेनेतरस्यैव शरीरमुपपद्यते ॥ १० ॥

उत्क्रान्तिकालीनसंस्पृष्टेरात्यन्तिकत्वे दोषान्तरमाह । अन्यथेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य देहान्तरमोगाय कर्मविध्यनुपपत्तिरित्यनुमानस्य बाधकान्तरमाह । तत्रेति । ज्ञानवि-ध्यनुपपत्त्याऽपि बाधितमनुमानमिति मत्वा ब्रूवे । निषेधेति । युक्तितोऽपि बाधितं वदित्याह । मिथ्येति । निदाननाशाविरेकेण निदानिनाशो नाऽऽत्यन्तिको युक्त इत्यर्थः । यद्यु तत्प्रकृतित्वोपपत्तेरिति तत्राऽऽह । तस्मादिति । श्रुताधीनयुक्ति-विरोधस्यैवच्छब्दार्थः ॥ ८ ॥

ननु यदासंसारविमोक्षसंज्ञादिभूतसूक्ष्ममुक्तलक्षणमवतिष्ठते किमिति तर्हि देहा-न्निर्गच्छदसामिनोपलभ्यते किमिति वा मूर्खान्तरने प्रतिहन्यते तत्राऽऽह । सूक्ष्म-मिति । स्वरूपसौक्ष्म्यसमुच्चयार्थश्चकार इत्यङ्गोरस्य व्याचष्टे । तद्येति । उपलब्धे-रित्येवद्वयाकरोति । तथा हीति । परिमाणतः सौक्ष्म्याद्वीकारे लाभं दर्शयति । तत्रेति । स्वरूपवत्तद्वीकारे लाभमाह । स्वच्छत्वादिति । उभयविधत्वादेवानुपलब्धिरपि सिद्धे-त्याह । अत इति ॥ ९ ॥

सौक्ष्म्यकृतं लाभान्तरमाह । नोपमर्देनेति । तदेव त्रिवृणोति । अत एवेति ॥ १० ॥

१ अ. 'यैः प्राण' । २ ड. अ. 'प्रतिप' । ३ क. 'तल' । ४ क. ड. अ. अ. 'पतिः' ॥ ८ ॥
सू. १५ क. घ. ज. घ. ट. 'तः परिमा' । ६ ट. नादिभिः क्रम' । ७ छ. ट. 'प्रतिप' । ८ ट.
'यदे' । ९ क. ड. ज. अ. 'चक्षुषार्थ' । १० क. ट. ज. अ. 'न य सू' । ११ ड. अ. ट. 'लभ' ।
१२ ट. अ. 'सूक्ष्म' । १३ क. घ. छ. ट. 'तस्माच्छ' ।

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥ (५)

अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैष ऊष्मा यमेतौस्मिंश्शरीरे संस्प-
शेनोष्माणं विज्ञानन्ति । तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे
विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवैदवस्था-
यामेव तूपलभ्येत इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तं व्यपश्रय
एवैष ऊष्मेति । तथा च श्रुतिः “ उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो
मरिष्यन् ” इति ॥ ११ ॥ (५)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

“ अमृतत्वं चानुपोष्य ” इत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽ-
मृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः । तत्रापि केनचित्कारणे-
नोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति “ अथाकामयमानो योऽकामो
निष्काम आसक्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” [बृ० ४ । ४ । ७] इत्यतः
परविद्याविपयात्प्रतिषेधात् परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्ति-

सूक्ष्मदेहसद्भावे मानमौष्ण्यलिङ्गकमनुमानमपीत्याह । अस्यैवेति । सूत्रं विवृण्वन्ननु-
मानमेव स्फोरयति । अस्येति । औष्ण्यस्य सूक्ष्मदेहे व्यभिचारमाशङ्क्योपपत्तेरिति
घोलयति । तथा हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थूलशरीराविरिक्तं स्वाश्रयमूष्मा गम-
यधीत्युक्तम् । इदानीमागमोऽपि सूक्ष्मदेहधर्मत्वमस्य सूचयधीत्याह । तथा
चेति ॥ ११ ॥ (५)

उत्क्रान्तिकालीनसत्संघेः सावशेषत्वमुक्तम् । संप्रत्युत्क्रान्तेर्निर्गुणब्रह्मवेदिव्यभा-
वमाह । प्रतिषेधादिति । व्यवहितेन संबन्धं दर्शयन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह । अमृ-
तत्वं चेति । परब्रह्मविदं विषयत्वेनोदाहरति । अयेति । मुक्तिप्रकरणोपक्रमार्थोऽ-
पशब्दः । बाह्यविषयवैवृण्व्यमकामत्वम् । आन्तरकामवासनाराहित्यं निष्कामत्वम् ।
मासपरमानन्दत्वमासक्तकामत्वम् । सर्वोत्प्रेकत्वदर्शित्वमात्मकामत्वम् । उत्तरमुत्तरं पूर्वस्थे
पूर्वस्य निमित्तमेवमकामयमानो ब्रह्मविदं श्रुवोऽस्तीत्यर्थः । तस्य किमुत्क्रान्तिरस्ति
किंवा नास्तीति १३ व्याख्याश्रुतिभ्यां संदेहे परब्रह्मविदो मुख्यामृतत्वे गत्युत्क्रान्त्यो-

१ ट. “तमदिन” । २ ड. म. “दिमहीवष्टति” । ३ क. घ. ड. ज. म. ट. “भोगिमार्तं वि” ।
४ क. “विज्ञानानि” । ५ अ. “पि क” । ६ ट. “तोष” । ७ ट. “वाद” । ८ अ. ट. “स्यायो तू” । ९ ज.
“न्तेऽत” । १० ट. “छजरीत्य” । ११ ड. एवैष ओ । १२ ट. “ति” । संसाराधिकरणम् । प्र ।
१३ क. ड. म. म. “मो न” । १४ क. घ. “देह्य” । १५ ड. “एव नि” । १६ क. घ. “क्रान्ते” ।

रस्तीति चेत् । नेत्युच्यते । यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रा-
न्तिप्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात् । कथमवगम्यते “ न
तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ” इति शास्त्रान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् ।
संबन्धसामान्यविषया हि पृष्ठी शास्त्रान्तरगतया पञ्चम्या संबन्ध-
विशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेय-
साधिकृतो देही संबध्यते न देहः । न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जी-
वात्प्राणा अपक्रामन्ति सर्वे तेन भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादिति । एवं प्राप्ते
प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिरुत्क्रा-
न्तिप्रतिषेधस्य देहापादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रा-
न्तिप्रतिषेध एकेषां समान्नातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथैव ह्यर्त-

रभावोक्तेरत्र मासङ्गिकी पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे निषेधस्यान्यविषयत्वाद्विदुषोऽपि-
दुषश्चाविशेषः । सिद्धान्ते शाखाद्वयेऽपि देहापादानोत्क्रान्तिनिषेधाद्विशेषसिद्धिरित्य-
भिप्रेत्य सिद्धान्तित्रो मवनिराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमाह । नेत्यादिना । न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्तीति विदुषो देहादेवोत्क्रान्तिनिषिध्यते न शारीरादिति साङ्गते । कथ-
मिति । माध्यदिनश्रुत्या प्रत्याह । न तस्मादिति । शारीरादुत्क्रान्तिनिषेधे का गतिः
पृष्ठीश्रुतेरित्याशङ्क्य पञ्चम्यन्तमाध्यंदिनश्रुत्या पष्ठचन्वकाण्वश्रुतिः संबन्धसामान्य-
विषयापादानैरूपसंबन्धविशेषे व्यवस्थापनीयेत्याह । संबन्धेति । माध्यदिनश्रुतावपि
तस्मादिति शरीरमेव परामृश्यवामित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति चेति । कस्मादिति
वाक्यार्थः स्यादित्येवक्षायामाह । न तस्मादात्त ॥ १२ ॥

तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य सप्राणस्य क्षेत्रज्ञस्य शारीरादुत्क्रान्तिः सिद्धे-
त्याह । सप्राणस्येति । परब्रह्मविदोऽपि गत्युत्क्रान्ती स्तामिति प्राथमनृष मिद्वान्व-
यति । एवमिति । सूत्रं हेतुत्वेन व्याख्यातुं बहिरेव प्रविज्ञामाह । नैतदिति । यत्र
हेतुवया सूत्रं योजयति । यत इति । उपलम्भमभिनयति । तथा हीति । उद-
• स्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीत्यत्रोत्क्रान्त्यवाधेमत्त्वमस्मादित्युक्तं सशब्देन परामृश्यो-

भागप्रश्ने “ यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्रोणा उत्क्रामन्त्या-
हो नेति ” [बृ० ३ । २ । ११] इत्यत्र “ नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः ” [बृ० ३ । २ । ११] इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिशुद्धं
न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्क्यामत्रैव सम-
वेनीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये “ स उच्छृ-
यत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ” [बृ० ३ । २ । ११] इति सश-
ब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छृयनादीनि समामनन्ति ।
देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः । तत्सामान्यात् “ न तस्मात्प्राणा
उत्क्रामन्त्यत्रैव समवेनीयन्ते ” इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादा-
नस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः । यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति
व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषां तु पञ्चीपाठस्तेषां विद्वत्सं-
न्धिमुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्नोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वा-
दस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः

च्छृयनादिधर्मोत्तेर्यस्योच्छृयनाध्माने तस्यैवोत्क्रान्त्यवधित्वं देहस्येत्यर्थः ।
अथोच्छृयनादिधर्मैर्जातं देहिनोऽस्तु तेन तस्यैवोत्क्रान्त्यवधित्वं नेत्याह । देह-
स्येति । काण्वश्रुतौ निषिध्यमानोत्क्रान्तेर्देहापादानत्वेऽपि माध्यंदिनश्रुतौ देहिन एव
तदपादानत्वं तस्यैव प्राधान्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । विद्यामकरणत्वसामा-
न्याद्विदो देहापादानोत्क्रान्तिनिषेधः शाखाद्वयेऽपि मुख्य इत्यर्थः । तच्छब्देन
सर्वनाम्ना “ देहिनः प्रधानतया परामृष्टत्वात्कुवोऽत्र देहधीरित्याशङ्क्याऽऽह । अभे-
देति । प्राधान्यादेहिनस्तच्छब्दाह्मित्वेऽपि देहदेहिनोरभेदोपचारादेहिपरामर्शिसर्वनाम्ना
देहस्यैव परामर्शोत्क्रामदेवोत्क्रान्तिरत्र निषिद्धेति पञ्चमीपाठे व्याख्येयमित्यर्थः ।
माध्यंदिनपाठस्य सिद्धान्तानुगुणमुक्त्वा काण्वपाठस्यापि तदानुगुण्यमाह । येषां
त्विति । न तस्यैवादावपादाननिषेधायां क्लृप्तो वा भूतो वेति देहाशानामुत्क्रान्त्यपा-
दानत्वेन प्रकृतानामिह संवन्धात्प्राप्नोत्क्रान्तिनिषेधपरत्वाच्च वाक्यस्य न तस्य प्राणा
देशोत्क्रम्यः सकाशादुत्क्रामन्तीति वाक्यविपरिणामादन्यथो वाऽप्राप्तनिषेधापादात्सं-
सन्धिसामान्यार्थपञ्चम्याश्च प्राणेन रसप्राणमय इत्यादिकर्तृकरणोपाध्युपहितत्वप्रकृत-
संस्पर्धविशेषपर्यवसानादन्यशाखास्यापादानसंस्पर्धविशेषोपेक्षामावाप्तस्य करणोपाधि-
भूताः प्राणा देशविषयेभ्यो नोत्क्रामन्तीति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः । इवञ्च विद्वदुत्क्रा-

१ द. म. “यं तद” । २ क. ज. ट. “प्राणाः प्रायः” । ३ द. म. “होस्तिनेति” । ४ द. म.
“इत्युक्त्वा” । ५ द. म. “वलीय” । ६ द. म. “वलीय” । ७ क. ख. देहिना । ८ क. ख. “रामशास्तु” ।
९ क. ट. द. “या प्राणा” ।

प्राप्ता न देहिनाः । अपि च “ चक्षुषो वा श्रोत्रो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तत्पुत्रकामन्तं प्राणोऽनूत्कामन्ति प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति ” [वृ० ४ । ४ । २] इत्येवमविद्वद्विषये सप्तपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनं च दर्शयित्वा “ इति तु कामयमानः ” [वृ० ४ । ४ । ६] इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् “ अथाकामयमानः ” [वृ० ४ । ४ । ६] इति व्यपदेश्य विद्वत्सं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्त्योर्गत्पुत्रक्रान्त्योर्विद्वद्विषये मतिपेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवच्चाप । न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात् । “ अत्र ब्रह्म समश्नुते ” इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्पुत्रक्रान्त्योरभावं सूचयन्ति ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥ (६)

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्पुत्रक्रान्त्योरभावः—

“ सर्वभूतात्मभूतस्य सम्पद्भूतानि पश्यतः ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः ”

इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते “ शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिमतस्थे

न्तिनिषेधपरं वाक्यमित्याह । अपि चेति । व्यपदेशसामर्थ्यसिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति । न केवलं मानाभावादेव गत्युत्क्रान्त्यभावः किंतु युक्त्यभावादपीत्याह । न चेति । उपपत्त्यभावे हेतुमाह । निमित्तेति । गमनस्य कर्मकरणादिकारकासंभवादित्यर्थः । तयोः सत्त्वे मानं नास्तीत्युक्तं तदसत्त्वे मानमस्तीत्याह । अत्रेति ॥ १३ ॥

“नोक्रामन्ति मुनेः प्राणा व्यापी सर्वगतो हि सः ।

तेन व्याप्तमिदं सर्वं कुत उक्रम्य यास्यति”

इतिस्मृतेरपि ब्रह्मविदो नोक्रान्तिर्गतिर्वेत्याह । स्मर्यते चेति । सूत्रं व्याचष्टे । स्मर्यतेऽपीति । अपदस्य प्राप्यपदशून्यस्य ब्रह्मविदः पदैपिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति । तदभावादिदि योजना । स्मृत्यन्तरविरोधं सङ्कटे । नन्विति ।

पित्रा चानुगम्याऽऽहूतो भो इति प्रतिशुश्राव ” इति । न ।
सशरीरस्पैवायं योगबलेन विशिष्टदेशमाप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग
इति द्रष्टव्यम् । सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् । न ह्यशरीरं
गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रैवोपसंहृतम्—

“ शुकस्तु मारुताच्छीर्षां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ।

दर्शयित्वा भ्रमावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत् ”

इति । तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्तयोः । गतिश्रु-
तीनां तु विषयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥ (६)

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ (७)

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्म-
विदस्तिस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात् । तथा
ह्याह श्रुतिः “ एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषा-

अपरविद्याबलेनैषा गविरित्याह । नेति । तत्र नियामकमाह । सर्वेति । आवि-
शब्देनानुगमनादि गृह्यते । तथाऽपि कथं सशरीरस्य गतिस्तत्राऽऽह । न
हीति । उक्तेऽर्थे वाक्यकोपमनुकूलयति । तथा चेति । स्मृत्यनुग्रहलब्धमर्थमुपसं-
हरति । तस्मादिति । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेवैव । ऐनाम्ब्रह्म गमयतीत्यादिगति-
श्रुतीनां तर्हि का गतिस्तत्राऽऽह । गतीति ॥ १४ ॥ (६)

परब्रह्मविदो ब्रह्मणि परस्मिन्प्राणानां प्रलयो दाशितस्तदयुक्तं तेषां पृथिव्यादिषु
लयश्रवणादित्याशङ्क्याऽऽह । तानीति । विद्वत्कलापविलयो विषयः स किं पृथि-
व्यादिषु किंवा परस्मिन्नात्मनीति श्रुतिद्रव्योपलब्धेः संदेहे श्रीवविद्याफलभूतकलावि-
लयो ब्रह्मण्येवेत्युक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रकृतावेव त्रिकविलयासिद्धिः ।
सिद्धान्ते व्यवहारतत्त्वतात्वेऽपि तत्त्वतो ब्रह्मणि कलाविलयोपपत्तिरिति मन्वानः
सिद्धान्तमाह । तानीति । उक्तार्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । यथा नद्यः
समुद्रे प्राप्य प्रलीयन्ते एवमेवास्य जीवस्य परितः समन्तात्सर्वतोऽनवच्छिन्नप्रत्यग्ब्र-
ह्मद्रष्टृिमाः स्वानुभवगम्याः प्राणब्रह्माद्याः षोडशसंख्याकाः कलाः पुरुषायणास्वदाश्र-
यास्त्वमेव पुरुषं प्राप्य बाह्यविषयासङ्गत्यागेन तस्मिन्निष्ठाया विलयमासादयन्तीति

१ ट. 'मः । गत्युत्क्रान्तिगतिविधाधिरक्षणम् । ता' । २ क. ख. घ. 'ते । तेन त' । ३ क. ख.
ठ. ड. ए. 'मः' । ४ ख. घ. 'तस्यै' । ५ क. ख. ट. ड. उक्तेऽर्थे । ६ क. ख. लीयन्ते ।

यणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति " [मश्र० ६ । ५] इति ।
ननु " गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः " [मुण्ड० ३ । २ ।
७] इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परेस्मादात्मनोऽन्यत्रापि
कलानां प्रलयमाह स्म । न सा खलु व्यवहारापेक्षा पार्थि-
वाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपिपन्तीति । इतरा तु
विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत
इति । तस्माददोषः ॥ १५ ॥ (७)

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ (८)

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्या-
होस्त्विन्नरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्र-
सक्तौ ब्रवीति । अविभागापत्तिरेवेति । कुतः । वचनात् । तथा
हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति " भिद्येते चोऽऽसां नामरूपे पुरुष
इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति " [मश्र० ६ । ५]

श्रुत्यर्थः । अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह । नन्विति । मनःमाणयोरेकीकरणेन
कलानां पञ्चदशत्वं प्रतिष्ठाशब्देन पृथिव्यादीनि तत्त्वानि कलाकारणान्पुच्यन्ते ।
तथाच प्रकृतावेव विकारलय इति न्यायानुग्रहीतश्रुत्या भूषेण विद्वत्कलाविलय
इत्यर्थः । वस्तुस्थित्या परस्मिन्नात्मनि कलालयेऽपि व्यवहारदृष्ट्या पृथिव्यादिषु
सद्वृत्तिरविरुद्धा तेषु विलीय तैः सह परस्मिन्नात्मनि कलानां विलयासिद्धेः श्रुतिद्वय-
मविरुद्धमित्याह । न सा खल्विति । विद्वद्विद्वद्दृष्ट्या श्रुतिद्वये प्रवृत्ते फलित-
माह । तस्मादिति ॥ १५ ॥ (७)

पृथिव्यादिद्वारा ब्रह्मण्युक्तस्य विद्वत्कलाविलयस्य निरवशेषत्वमाह । अविभाग
इति । प्रकृतमेव विद्वत्कलाविलयमधिकृत्य लयस्योभयथादृष्ट्या सशयमाह । स
पुनरिति । अत्र औतधीफलमूतविद्वत्कलाविलयस्य निरवशेषत्वनिरूपणात्पादादिसं-
गतिः । पूर्वपक्षे मोक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते तत्सिद्धिरित्युपेत्य पूर्वपक्षायति । तत्रेति ।
विदुषो ब्रह्मणि कलाविलयः सावशेषो ब्रह्मणि कलाविलयत्वाद्दुष्कान्तिकालीनकला-
विलयवदित्यर्थः । श्रुतियुक्तिविरुद्धमनुमानमिति सिद्धान्तव्याप्ति । ब्रवीतीति । तेन
श्रुतिविरोधं मश्रुद्वारा दर्शयति । कुत इति । नदीसमुद्रन्यायेन पुरुषे कला विली-
यन्ते तासां च कलानां नामरूपे शक्यत्वात्मके अपि भिद्येते विदीर्येते पुरुषमात्रमवशि-

इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये
सावशेषत्वोपपत्तिः । तस्मादविभागं एवेति ॥ १६ ॥ (८)

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासा-
मर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
शताधिकया ॥ १७ ॥ (९)

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविचार्यता चिन्ता । संप्रति त्वपरवि-
द्यावैषयामेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चाऽऽस्त्युपक्रमद्वि-
द्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिरित्युक्तं तैमिदानीं सत्युपक्रमं दर्शयति ।
तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिपतो विज्ञानात्मन ओक
आपतनं हृदयम् “स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्व-
वक्रामति ” इति श्रुतेः । तदग्रेग्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थाना-
पादानां चोत्क्रान्तिः श्रूयते “तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्यो-
तते तेन प्रद्योतेनेव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽ-
न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ” [बृ० ४ । ४ । २] इति । सा
किमनिपमेन विद्वद्विदुषोर्भवत्यथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनि-

प्यते म च विद्वानकलः कलाविरहितः सन्नमृगो भवति पूर्णरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ।
श्रुतिविरोधमनुमानस्योक्त्वा युक्तिविरोधमाह । अविद्येति । अनुमाननिरासफलमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ १६ ॥ (८)

विद्वत्कलानां वचनादविभागापत्तिवदपरब्रह्मविदामपि चक्षुषो वा मूर्ध्नो वेत्य-
विशेषवचनापत्त्या कयाचिन्मात्रां प्राणनिष्क्रमणमिति प्राप्ते प्रत्याह । तदोको-
ग्रज्वलनमिति । वृणानुवादपूर्वकमुत्तराधिकरणानां तात्पर्यमाह । समामेति ।
समस्तैस्याविकरणस्य वृत्तमनृच तात्पर्यमाह । समाना चेति । समभागस्याख्याद्वाराऽ-
विकरणस्य विषयमाह । तस्येति । हृदयमायतनमित्यर्थे मानमाह । स इति । अस्तु
हृदयं जीवस्याऽऽलम्बनं तथाऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम् । तदग्रेति । अदृष्टा-
न्तिर्न प्रतिपत्त्यनान्नं प्रमाणः । चक्षुषो वेतिद्वारा निषमभुवेस्तयोर्ध्वमायन्नमृदवमेती-
ति विशेषभुवेभ्यः सहायमाह । सा किमिति । उपायकानुपायकयोरनियमेन येन केन-

१ क. द. म. म. ट. “यति” । २ क. म. “न इति” । ३ ट. “नयि” । ४ म. “नयमि” ।
५ क. “नयि” । ६ द. म. ट. “यति” । ७ द. म. “नयि” । ८ क. द. म. म. “नयि” ।
९ द. “नयि” । १० द. म. “नयि” । ११ द. “नयि” । १२ क. म. “नयि” । १३ द. “नयि” ।

यम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे ।
समानेऽपि हि विद्वद्विदुयोर्हृदयाग्रमद्योतने तत्प्रकाशितद्वारे च
मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ।
विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिदेहदेशादुत्क्रा-
मेन्नोत्कृष्टं लोकं लभेत । तज्जनार्थिकेव विद्या स्यात् । तच्छेष-
गत्पनुस्मृतिभोगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गति-
रनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंस्तैरेव प्रतिष्ठत
इति युक्तम् । तस्माद्दृष्ट्यालयेन ब्रह्मणो रूपसितेनानुगृहीतस्त-
द्भवं समापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव शतौदतिरिक्तपैकशततर्तम्पा नाट्या
निष्क्रामतीतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति-

“ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति
विष्वक्कृद्भ्या उत्क्रमणे भवन्ति ”

[छा० ८ । ६ । ६] इति ॥ १७ ॥ (९)

चिह्नरेणोत्क्रान्तिरथ बोधासकानामस्ति द्वारनियम इति विमर्शार्थः । अत्र चापरब्रह्म-
विदां फलापेक्षांस्त्वद्वारनियमोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ध्यानरूपाविशयशू-
न्यत्वं सिद्धान्ते तत्कृत्वाविशयसिद्धिरिति सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्षमाह । श्रुतीति । अक्षुधो
वेत्याद्यविशेषश्रुतेर्यवः कुतश्चिद्भादुत्क्रामतीति प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह । आद्यष्ट
इति । तेन प्रयोगेन प्रकाशितद्वारवच्चे चोत्क्रान्तेरिति शेषः । तस्य विदुषोऽविदुष-
श्चोत्क्रामिषोरोको हृदयमायतनं तस्याग्रज्वलनं प्रद्योतसंसितवमादौ भवति तेन प्रका-
शितद्वारो विद्वानविद्वान्श्रोतृर्कान्तो यद्यपीष्यते तथाऽपि तयोरुत्क्रान्त्यपादानव्यव-
स्थायां हेतुं पृच्छति । कुत इति । तत्र सौत्रं हेतुमवतार्य व्यतिरेकद्वारा विवृणोति ।
विद्येति । स्थानान्तरेभ्योऽपि निष्क्रामत्कृष्टं फलमाप्नुयादित्याशङ्क्य सूत्रावयवं
व्याचष्टे । तच्छेपेति । स्थानान्तरेभ्यो निर्गच्छतामपि विशिष्टलोकादौ विशिष्टगति-
चिन्तनविधानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । फलवोक्तिपरत्वेनावशिष्टं सूत्रमागं व्याचष्टे ।
तस्मादिति । उक्तव्यवस्थायां श्रुतिमाह । तथा हीति ॥ १७ ॥ (९)

१ क. द. ज. म. ट. 'द्वातले च' । २ क. 'कृष्टलो' । ३ ज. ट. 'बन्धा ग' । ४ ट. 'स्तथैव' ।
५ ट. 'ग' । ६ क. म. 'द्वावमा' । ७ घ. 'तति' । ८ द. म. 'तमया ना' ।
९ ट. 'ति' । विद्यासामर्थ्याधिकरणम् । १० क. ख. 'क्रान्तौ य' । ११ क. 'कृष्टफ' ।

इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये
सावशेषत्वोपपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति ॥ १६ ॥ (८)

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासा-
मर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
शताधिकया ॥ १७ ॥ (९)

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यार्गता चिन्ता । संप्रति त्वपरवि-
द्यावपयामेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चाऽऽस्त्युपक्रमद्वि-
द्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरित्युक्तं तेमिदानीं सत्युपक्रमं दर्शयति ।
तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिपतो विज्ञानात्मन ओक
आपतनं हृदयम् "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्व-
वक्रामति" इति श्रुतेः । तदग्रेग्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थाना-
पादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्यो-
तते तेन प्रद्योतेनेव आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा भूर्भो वाऽ-
न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" [बृ० ४ । ४ । २] इति । सा
किमनियमेन विद्वदविदुषोर्भवत्यथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनि-

प्यते स च विद्वानकलः कलाविरहितः सन्नमृगो भवति पूर्णरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ।
श्रुतिविरोधमनुमानस्योक्तत्वा युक्तिविरोधमाह । अविद्येति । अनुमाननिरासफलमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ १६ ॥ (८)

विद्वत्कलानां वचनादविभागापत्तिवदपरब्रह्मविदामपि चक्षुष्टो वा भूर्भो वेत्य-
विशेषवचनाद्यथा कयाचिन्नाभ्यां प्राणनिष्क्रमणमिति प्राप्ते मत्याह । तदोको-
ग्रज्वलनमिति । वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तराभिकरणानां तात्पर्यमाह । समानेति ।
समस्तस्याधिकरणस्य वृत्तमन्यत्र तात्पर्यमाह । समाना चेति । सूत्रमागम्याख्याद्वाराऽ-
धिकरणस्य विषयमाह । तस्येति । हृदयमायतनमित्यर्थं मानमाह । स इति । अस्तु
हृदयं जीवस्याऽऽलम्बनं तथाऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम् । तदग्रेति । अहष्टा-
भिर्मम भविष्यत्यज्ञानं प्रद्योतः । चक्षुष्टो वेतिद्वारा नियमश्रुतेस्तयोर्ध्वमायत्तमृत्तत्वमेती-
दिविशेषश्रुतेश्च सहायमाह । सा किमिति । उपपत्तकानुपासकयोरनियमेन येन केन-

१ क. ह. ज. अ. ट. "यो" । २ क. ज. "ग इति" । ३ ट. "गत्ये" । ४ ज. "त्यक्तमि" ।
५ क. "तदेता" । ६ ह. म. ट. "प्रज" । ७ ट. म. "तेन तत्पूर्व" । ८ क. ह. ज. अ. "मेनैव वि" ।
९ ह. "विदितुः" । १० उ. ह. "स्या नि" । ११ ह. "त्ये" । १२ क. स. "न प्रमाणमाह" । १३ स. "क्षितम्" ।

यम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे ।
समानेऽपि हि विद्वद्विदुषोर्हृदयाग्रप्रचोतने तत्प्रकाशितद्वारे च
मूर्धस्थानादेव विद्वाञ्निष्कामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ।
विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतस्वद्यतः कुतश्चिदेहदेशादुत्का-
मेनेवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्रानर्थिकेव विद्या स्यात् । तच्छेष-
गत्पनुस्मृतिपोगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गति-
रनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंस्त्वयैव प्रतिष्ठत
इति युक्तम् । तस्माद्दृष्ट्यालयेन ब्रह्मणा रूपासितेनानुगृहीतस्त-
द्भवे समापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव शतादतिरिक्तयैकशततम्या नाख्या
निष्कामतीतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य सामानन्ति-

“ शतं चैका च हृदयस्य नाख्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तपोर्ध्वशायश्चमृतत्वमेति
विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्ति ”

[छा० ८ । ६ । ६] इति ॥ १७ ॥ (९)

विद्वारेणोत्क्रान्तिरथ बोधासकानामस्ति द्वारनियम इति विमर्शार्थः । अत्र चापरब्रह्म-
विदां फलापेक्षान्तेद्वारनियमोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ध्यानकृताविशयशू-
न्यत्वं सिद्धान्ते तत्कृताविशयसिद्धिरिति सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्षमाह । श्रुतीति । चक्षुषो
वेत्याद्यविशेषश्रुतेर्यतः कुतश्चिदङ्गादुत्क्रामतीति प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह । भाचष्ट
इति । तेन प्रचोतेन प्रकाशितद्वारवध्वे चोत्क्रान्तेरिति कोपः । यस्य विदुषोऽविदुष-
श्चोच्चिन्नमिषोरीको हृदयमायतनं तस्याग्रज्वलनं प्रचोतसंज्ञितवमादौ भवति तेन प्रका-
शितद्वारो विद्वानविद्वांश्चोर्लोकान्त्यो यद्यपीष्यते तथाऽपि तयोस्तत्क्रान्त्यपादानव्यव-
स्थायां हेतुं पृच्छति । कुत इति । तत्र सौत्रं हेतुमत्वार्थं व्यवतिरेकद्वारा विवृणोति ।
विद्येति । स्थानान्तरेभ्योऽपि निष्काममृत्कृष्टं फलमाप्नुयादित्याशङ्क्य सूत्रावयवं
व्याचष्टे । तच्छेषेति । स्थानान्तरेभ्यो निर्गच्छतामपि विशिष्टलोकाधो विशिष्टगति-
चिन्तनविधानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । फलितोक्तिपरत्वेनावशिष्टं सूत्रभागं व्याचष्टे ।
तस्मादिति । उक्तन्यवस्थायां अविमाह । तथा हीति ॥ १७ ॥ (९)

१ क. द. ज. अ. ट. 'द्वारत्वे च' । २ क. 'कृष्टलो' । ३ ज. ट. 'मन्या ग' । ४ ट. 'स्तथैव' ।
५ द. अ. 'णा समुपा' । ६ क. अ. अ. 'द्वातमा' । ७ घ. 'तति' । ८ द. अ. 'तमया ना' ।
९ ट. 'ति' । विद्यासामर्थ्याधिकरणम् । १० क. अ. 'कान्ती य' । ११ क. 'कृष्टय' ।

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति हार्दविद्या “अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदेम” [छा० ८। १। १] इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् “अथ या एता हृदयस्य नाड्यः” [छा० ८। ६। १] इत्युपक्रम्य सप्रश्नं नाडीरश्मिसंबन्धमुक्तवोक्तम् “अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थैतैरेव रश्मिभिर्ध्वमाक्रमते” [छा० ८। ६। ५] इति । पुनश्चोक्तम् “सयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति” [छा० ८। ६। ६] इति । तस्माच्छ्रुताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारीति गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्तिदहन्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहमा-
वित्वादर्शयति च ॥ १९ ॥ (१०)

अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु मृतस्य न स्यात् । नाडीरश्मिसंबन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । यावद्देह-

नाडीद्वारा निष्क्रान्तस्य यदिदं रश्म्यनुसारित्वं तन्निशायामपि तुल्यमित्याह । रश्मीति । मकरणशोधनपूर्वकं विषयमाह । अस्तीति । प्रथमोऽपशब्दो दहरविशेषोपक्रमार्थो द्वितीयो रश्मिनाडीसंबन्धप्रदर्शनप्रारम्भाथैस्तृतीयस्त्वारब्धकर्मवासनानन्तर्यार्थः । एतदिति क्रियाविशेषणम् । चतुर्थोऽपशब्दस्तदेत्यर्थः । यत्रेति कालस्योक्तत्वात्प्रकरणशुद्धिलब्धं निगमयति । तस्मादिति । मूर्धन्यनाड्या निर्गच्छतः सगुणब्रह्मविदो रश्म्यनुसारित्वं किमह्न्येव किं वाऽहनि रात्रौ चेति रश्मिनाडीयोगस्य कालविशेषाश्रिते रात्रौ रश्म्यमावावगमाच्च संशयमाह । तदिति । अत्र चापरब्रह्मविदां फलाश्रये ब्रह्मनाड्या गच्छतां रश्म्यनुसारित्वस्याविशेषवादात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे रात्रौ प्रेवानामहरागमनमपेक्ष्य फलप्राप्तिः । सिद्धान्ते स यावत्सिष्येदित्यादिश्रुतेस्त्वदैव तत्प्रसिद्धिरित्येवं सिद्धान्तं प्रविजानीति । अवशेषेति ॥ १८ ॥

सुप्तावयवेन पूर्वपक्षयित्वा तदवयवेन परिहरति । निशीति । यत्र पूर्वपक्षं विवृणोति । अस्तीति । सिद्धान्तमवगत्य न्याचष्टे । नेत्यादिना । शिरा नाड्यः ।

१ ड. अ. अ. ट. “स्ति दहरोऽस्मिन्तत्पराशर इति हा” । २ क. “स्म दहरोऽस्मिन्तत्पराशर इति हा” । ३ ट. “स्य ते” । ४ ड. अ. अ. ट. “री निष्क्रामतीति” । ५ घ. ट. “त्री मि” । ६ ट. “त्री मे” । ७ क. अ. “अरे” । ८ क. अ. घ. “स मृतेन सि” ।

भावी हि शिराकिरणसंपर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः “अमु-
ष्मादादित्यात्प्रतापन्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा आभ्यो नाडीभ्यः
प्रतापन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः” [छा० ८ । ६ । २] इति ।
निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादि-
कार्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशि-
रोष्वव दुर्दिनेषु । “अहरेवैतद्रात्रौ दधाति” इति चैतदेव दर्श-
यति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत रश्म्य-
नुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्टाधीयते यो दिवा प्रैति स
रश्म्यनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्येवेति । अथ तु
विद्वानपि रात्रिमापणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला
विद्येत्यप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् । मृत्युकालानियमात् । अथापि
रात्रावुपरतोऽहरागमे प्रतीक्षेता अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मि-

नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वे प्रमाणोक्तिपरं सूत्रभागमादाय विभजते । दर्शय-
तीति । प्रतापन्ते विस्तीर्यन्ते सृष्टा गताः । नाडीरश्मिसंबन्धस्य श्रौतत्वेऽपि कुतो
यावद्देहभावित्वमित्याशङ्क्य युक्तिं दर्शयति । निदाघेति । चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुप-
पत्त्या राज्ञावस्ति सूर्यरश्मिरिति वक्तुमादिषदम् । न हि चन्द्रमस एव प्रकाशस्तस्यान्मय-
त्वात्तदयोगात् । तर्हि शिशिरादिष्वपि रात्रिषु किरणानुवृत्तिरुपलभ्येवेत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्तोकेति । यद्रात्रौ तापो दृश्यते तदहरेव रात्रौ सविता दधातीति धारणामिष्टार्थं
स्वोक्तं रश्म्यनुवृत्त्यभिप्रायमित्युक्तेऽर्थं श्रुत्यन्तरमाह । अहरेवेति । स सूर्यरश्म्ये-
न्मनस्त्वादादित्यं गच्छतीति नैरपेक्ष्यश्रुते रात्रौ प्रेतस्य न रश्म्यपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह ।
यदीति । दिवाभरणविषयमेतदित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तर्हि रश्म्यनु-
सारित्वश्रुतेरर्थवत्त्वाय विदुषो रात्रौ प्रेतस्य फलसंबन्धो नास्ति तत्राऽऽह । अथ
स्त्विति । नित्यवत्फलसंबन्धित्वया विद्याया विधीनाञ्च पाक्षिकफलेत्यर्थः । तर्हि
विदुषो मरणमहन्त्येवेति नियमादुक्तदोषनिवृत्तिस्त्वत्राऽऽह । मृत्युकालेति । रात्रौ
मृतस्यापि तर्हि सूयोदयपर्यन्तप्रतीक्षा स्यात्तत्राऽऽह । अथापीति । आदिशब्देन
गर्वादि गृह्यते । यावत्तावदुपबन्धेन नैरपेक्ष्यश्रुतिविरोधाच्च न प्रतीक्षाकल्पनेत्याह ।

संबन्धाहं शरीरं स्यात्पावकादिसंपर्कात् । “ स यावत्क्षिप्येन्म-
नस्तावदादित्यं गच्छति ” [छा० ८ । ६ । ५] इति च श्रुति-
रनुदीक्षां दर्शयति । तस्मात्तदविशेषेणैवैदं रात्रिदिवं रश्म्यनुसा-
स्तिवम् ॥ १९ ॥ (१०)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एव चोदीक्षानुपपत्तेरपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनि-
पत्कालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि” अयमाणो विद्वान्प्राप्नोत्येव
विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रती-
क्षादर्शनात् “ आपूर्यमाणपक्षाद्यान्पहुदङ्केति मासांस्तान् ”
[छा० ४ । १५ । ५] इति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमिती-
मामाशङ्कामनेन सूत्रेण पनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविवृद्धिपया ।
भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारप्रतिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छ-

स पावदिति । अपरविद्याविदो रश्म्यनुसारित्वस्याविशेषमुपसंहरति । तस्मादिति ।
॥ १९ ॥ (१०)

पूर्वाभिरेव युक्तिर्भी राजाविव दक्षिणायनेऽपि मृतस्य फलाभिरविवक्षितेत्याह ।
अतश्चेति । दक्षिणायने मृतो विद्वान्विषयः । स किं विद्याफलं नाऽऽप्नोत्युवाऽऽप्नोती-
त्युत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्नित्यवत्फलसंबन्धेन विद्याया विधानाच्च संदेहे दक्षिणा-
यनेऽपि मृतस्य ब्रह्मविदो विद्याफलमवश्यंभावीति साधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
दक्षिणायने मृतस्य फलाभावादुत्तरायणमरणार्थं प्रयवितव्यम् । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धे-
स्तादृक्प्रयत्नो नास्ति फलवानित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह । अत इति । पूर्वाधिकरण-
भ्यायेन सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह । उत्तरायणेति । अतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यो दक्षि-
णायने मृतस्य विदुषो नास्ति फलाभिरिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमाह । इतीमा-
मिति । अपनोदप्रकारमाह । प्राशस्त्येति । यत्तु भीष्मस्य प्रतीक्षादर्शनादिति
व्याऽऽह । भीष्मस्येति । उत्तरायणमरणं प्राशस्त्यमित्यविदुषामभिज्ञोर्भिवेचनरूपो
व्यवहारस्तत्पालनद्वारा सदाचारे तान्मवर्तयितुं तस्य कालप्रतीक्षणमित्यर्थः । तत्प्र-
तिपालनस्य गत्यन्तरमाह । पितृति । उत्तरायणस्य मार्गपर्वत्वेनापेक्षणीयत्वं श्रुत-
मित्युक्तं वक्तुं दक्षिणायने मृतो विद्वान्विद्याफलमाप्नुयादित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ क. ड. अ. म. “प्राश” २ ट. “मृ” । रश्म्यधिकरणम् । अ” । ३ क. ड. म. एवीरी ।
४ ड. “पि च मि” । ५ क. म. “स्य उत्तरायणम्” । ६ क. ड. म. “रपरिपा” । ७ ट. ड. “रविदो” ।
८ ड. “द्विभ्यां द” । ९ क. फलप्राप्ति” । १० ट. ड. “शाव” । ११ क. म. ट. ड. “ददन” ।

[अ. ४ पा. २ सू. २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १०९७

न्दमृत्युतात्पर्यापनाथं च । श्रुतेस्त्वथं वक्ष्यति “आतिवाहिकास्त-
सिद्धात् ” [ब्र० सू० ४ । ३ । ४] इति ॥ २० ॥

ननु च—

“ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ”

[५० गी० ८ । २३] इति कालप्राधान्येनोपक्रमपाहरा-
दिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये निषत्तः कथं रात्रौ दक्षिणापने
वौ प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते—

योगिनः प्रति च स्मर्यते

स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥ (११)

योगिनः प्रति चापमहरादिकालविनिर्योगोऽनावृत्तये स्मर्यते ।
स्मार्ते चैते योगसारूपे न श्रौते । अतो विषयभेदात्प्रमाणविशे-
षाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनिर्योगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्वव-
तारः । ननु—

“ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पण्यासा उत्तरापणम् ।

धूमो रात्रिस्तथा क्रवणः पण्यासा दक्षिणापणम् ”

[ब्र० गी० ८ । २४] इति च श्रौतावेतौ देवपानपितृपाणौ

श्रुतेस्त्विति । न हि कालवादिनी श्रुतिः किं स्वातिवाहिकदेववार्थेत्यर्थः ॥ २० ॥

काल एवान् प्राधान्येनोच्यते नाऽऽतिवाहिकी देववैति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते ।
नन्विति । वदुत्तरत्वेन सूत्रमवधारयति । अत्रेति । स्मार्तेमुपासनं प्रत्यथं कालभेद-
विनिर्योगः स्मार्तोऽभ्युपगम्यते प्रत्यासत्तेरिति व्याचष्टे । योगिन इति । योगी दह-
राद्युपासक एव किं न स्वात्तत्राऽऽह । स्मार्ते चेति । नित्यमभिज्ञानादीश्वराराध-
नरूपेण यदनुष्ठीयते स योगः “अनाश्रितः कर्मफलम्” इत्यादिस्मृतेः । इन्द्रियाणीन्द्रि-
याभेधु वर्तन्व इति धारणापूर्वकोऽकर्तृत्वानुभयः सांख्यमिति भेदः । श्रौतदहराद्युपा-
सदीनां स्मृत्यविषयत्वे फलिवमाह । अत इति । श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नार्थत्वं प्रत्यभिज्ञावि-
रुद्धमिति शङ्कते । नन्विति । कालभेदविधिपरत्वमङ्गीकृत्य विषयव्यवस्थोक्ता प्रत्य-
भिज्ञानेन कालाभिवानद्वारा देववोक्ता श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वमेवेति कुतो विरोधशङ्के-

१ इ. म. “ति प्रा” । २ क. वा प्रेयसना” । म. वा मुतेऽना” । ३ इ. ज. “न रे” । ४ इ.
“वानी प्र” । ५ क. “भित्तिऽऽह” ।

प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते “ तं कालं वक्ष्यामि ”
[भ० गी० ८ । २३] इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधभाशङ्क्य
परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवाऽऽ-
तिवार्द्धिकपो गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥ २१ ॥ (११)
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती
शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ (१)

आसृत्पुपकमात्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । सृतिस्तु श्रुत्यन्तरे-
ष्वनेकधा श्रूयते नादीरश्मिसंबन्धेनैका “ अथैतैरेव रश्मिभि-
रूर्ध्व आक्रमते ” [छा० ८ । ६ । ५] इति । अर्चिरादिकैका
“ तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिपोऽहः ” [बृ० ६ । २ । १५]
इति । “ स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति ”
[कौपी० १ । ३] इत्यग्न्या । “ यदा वे पुरुषोऽस्माह्लोका-
त्यैति त्र वायुमागच्छति ” [बृ० ५ । १० । १] इत्यपरा ।

स्याह । उच्यत इति । तदेवं दक्षिणायने मृवस्यापि विदुषो विद्याफलमवश्यंभावी-
त्यायकरणार्थमुपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ (११)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगव-
दानन्दज्ञानविरचिते शारीरकभाष्यविभागे न्यायविर्णये

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अपरविद्याफलाय देवयानं पन्थानमवतारयितुं तदङ्गभूतोत्क्रान्तिश्चिन्तितः । संप्र-
त्याङ्गिणं पन्थानमेव वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वधिकरणे प्रायणकालानियमादि-
द्याफलस्य चाऽऽवश्यकत्वात्प्रतीक्षणस्य चायुक्तेर्दक्षिणायनेऽपि मृवस्य विदुषो विद्या-
फलाप्तिरस्वीत्युक्तम् । प्रायणकालवत्प्रथमो गविरनियतेत्याशङ्क्य परिहरति । आर्चि-
रादिनेति । वृक्षमनूद्य प्रकृतोत्तरमार्गमधिकरणस्य विषयत्वेनोदाहरति । आसृतीति ।
श्रुत्यन्तरेषु भिन्नासु सृतिष्विति यावत् । संशयहेतुं श्रुतिविमतिपत्तिं वक्तुमनेकधेत्यु-
क्तम् । अनेत्युक्तान्त्यानन्तर्योक्तिः । विरज्या विरजसो रजःशब्दितवद्ब्रह्मलोकाप्तिविरोधि-
विधुरा इति यावत् । उक्तं देवयानं पन्थानमधिकृत्य श्रुतिविमतिपत्तिं सूचितं हेतु-

१ ट. अ. “सृष्ट्याय प” । २ क. ज. घ. ट. “हिन्यो गृ” । ३ क. ट. “वविषा” । ४ क. ज. ट.
“विमि” । ५ क. घ. “निरुक्त” । ६ क. घ. “दिनमेव प” । ७ क. घ. “न्यनं दत्त” । ८ घ.
ए. “वविषे” । ९ द. “यानप” ।

“ सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति ” [मुण्ड० १ । २ । ११]
 इति चापरा । तत्र संशयः । किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः
 किं वैकैवानेकविशेषणेति । सत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एताः सृतय
 इति । भिन्नप्रकरणत्वात् । भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च “अथै-
 तैरेव रश्मिभिः ” [छा० ८ । ६ । ५] इत्यवधारणमर्चिराद्य-
 पेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनं च पीड्येत “ स यावत्क्षिप्ये-
 न्नमस्तावदादित्यं गच्छति ” [छा० ८ । ६ । ५] इति ।
 तस्मादन्योन्यभिन्ना एवेते पन्थान इति । एवं मातेऽभिदध्महे ।
 अर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्म प्रेम्पुरार्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति
 प्रतिजानीमहे । कुतः । तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां
 विदुषाम् । तथा हि पञ्चाम्रिविद्याप्रकरणे “ येऽचामी अरण्ये
 श्रद्धां सत्यमुपासते ” [वृ० ६ । २ । १५] इति विद्यान्तर-
 शीलितानामप्यर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् । याम्
 विद्याम् न काचिद्वतिरुच्यते तौस्वयमर्चिरादिकोपविष्टतां याम्

कृत्य संशयमाह । तत्रेति । अत्रापरविद्याफलाग्निहेतुमार्गिक्योक्त्या पादादिसंगतिः ।
 पूर्वपक्षे मार्गबहुत्वे विकल्पः मिद्वान्ते वदेक्ये विकल्पशङ्केव नेत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षयति ।
 तत्रेति । सूचीनां मिथो भिन्नत्वे हेतुमाह । भिन्नेति । नानाप्रकरणस्थत्वेऽपि विद्या-
 वदेकत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । भिन्नेति । प्रविप्रकरणं विद्याभेदाद्विभेदानामपि बहु-
 णत्वेन चिन्त्यानां गुणिभेदाद्वेदः स्यादित्यर्थः । गतिभेदे हेतुत्वमाह । अपि चेति ।
 किंच वक्राध्वना गतिभेदेत्यावक्रेण गतिस्त्वंरावती कैलप्यत एकत्वे तु किमपेक्ष्य त्वरा
 स्यात्तस्माद्विभेदसिद्धिरित्याह । त्वरेति । मार्गभेदे केनाध्वना ब्रह्मलोकासिरित्या-
 शङ्क्य समुच्चयायोगाद्ब्रह्माद्यादिवद्विकल्पः स्यादिति मत्वाऽऽह । तस्मादिति । उपा-
 स्तिभेदेपूपास्यब्रह्मैक्यवद्गुणभूतगत्यैक्यसिद्धेरर्चिरादिरेकैव गतिरेत्याह । एवमिति । वत्र
 प्रविशा विमज्जे । सर्वं इति । नानाविधाध्वसु श्रुतेषु कारणप्रधारणे वक्तव्यमिति
 पृच्छति । कुत इति । हेतुमत्वार्थं व्याचष्टे । तर्दाति । पञ्चाम्रिविदमेव वेऽर्चिप-
 मभिसंभवन्तीत्यर्चिरादिमतेः श्रुतत्वात्कुतः सर्वेषामिति विशेषणं तत्राऽऽह । तथा
 हीति । साधारणश्रुतेरश्रुतगतिकर्थाविषयत्वाद्विद्यान्तराणां साधिकारस्वगतिनिरपेक्षाणां
 नार्चिरादिविसंगतिरिति शङ्कते । स्यादिति । एकत्वेऽपि पयोऽनेकपर्वयुक्तत्वयोगा-

त्वंन्या श्राव्यते ताम् किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति । अत्रोच्यते । भवेदेतदेवं यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः स्रुतयः स्युः । एकैव त्वेषा स्रुतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी क्वचित्केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः । सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्भूतिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथा हि “ ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति ” [बृ० ६ । २ । १५] “ तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समाः ” [बृ० ५ । १० । १] “ सा या ब्रह्मणो जितिर्यो व्युष्टिस्तां जिति जंयति तां व्युष्टिं व्यभुते ” [कौषी० १ । ४] “ तद्य एवेतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति [छा० ८ । ४ । ३] इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकमाप्तिलक्षणं प्रदर्शयते । यत्वेतरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैष दोषः । रश्मि-

वृत्तेरेव न भेदो गौरवादित्याह । अत्रेति । एकदेशप्रत्यभिज्ञानादपि गतेरैक्यं सर्वत्रेत्याह । सर्वत्रेति । यत्तु भिन्नप्रकरणत्वाद्भिन्ना गत्य इति तत्र प्रकरणभेदमात्रादेव गतिभेदो विद्याभेदाद्वा नाऽऽद्य इत्याह । प्रकरणेति । नै हि द्वितीय इत्याह । विद्येति । तद्वेदेऽपि वेद्यब्रह्मैक्यवद्गुणभूतगत्यैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । गन्तव्याभेदं विवृणोति । तथा हीति । ते ब्रह्मविदो नानाभोगदेशभाजि ब्रह्मलोके परावतो ब्रह्मणा हिरण्यगर्भस्य पराः समाः प्रकृष्टान्संवत्सरान्वसन्ति यावदायुर्ब्रह्मणस्त्वावत्तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मिन्निति ब्रह्मलोको गृह्यते । शाश्वतीः समा नित्यान्संवत्सरान्वसेतीति पूर्ववत् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य या जितिः सर्वलोकजयो या नै व्युष्टिर्व्याप्तिस्तां लभते समानदेहतां प्राप्तेः सन्नित्यर्थः । कस्यैतत्फलं तत्राऽऽह । तद्य इति । तत्तत्राधिकृतानां मध्ये ये केचिद्ब्रह्मचर्यादिसाधनेन ब्रह्मोपासके ते पुनरेवं ब्रह्मलोकं ब्रह्मणाऽधिष्ठितं लभन्त इत्यर्थः । उत्तश्रुतीनां तात्पर्यमाह । तत्र तत्रेति । परोक्तमनूद्य मत्याह । यात्त्वात् । रात्रौ स्पष्टरश्म्यदृष्टेस्तदनुसारत्वाभावे तत्र गृतस्य प्राप्ते सोऽप्येतेरेव रश्मिभिरित्ययोगव्यवच्छेदार्थमवधारणं नान्ययोगव्यवच्छेदायेत्यर्थः । अन्ययोगव्यव-

१ क. द. म. “स-याऽन्या । २ द. म. निमर्चि । ३ अ. ट. “प्रतिपादनी । म. “प्रतिपाद । ४ अ. “वि वि । ५ द. म. त । ६ अ. म. “वि ग” ७ द. “सन्ति जा” । ८ ट. समा या । ९ द. म. “शो व्यष्टि” । १० ट. प्रयन्ति । ११ द. म. व्यष्टि । १२ द. द. न द्वि । १३ क. ए. ट. द. “न-तीति । १४ द. द. व व्यष्टि” ।

प्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एव शब्दो रश्मीश्च प्रापयितुमर्हत्स्य-
चिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्भ्रमसंबन्ध एवापमवधार्यत इति
द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वच्चिराद्यपेक्षायामपि गन्तव्यान्तरापेक्षायां
क्षेत्र्यार्थत्वाच्चोपरुध्यते । यथा निमिषमात्रेणात्राऽऽर्गम्यत इति ।
अपि च “अथेतपोः पथोर्न कतरेणचन” [छा० ५ । १० । ८]
इति मार्गद्वयश्रष्टानां कष्टे तृतीयं स्थानमावक्षाणा पितृयाणव्य-
तिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वणं पन्थानं प्रथयति । भूर्पा-
स्यर्चिरादिस्तु मार्गपर्वण्यल्पीयांसि त्वन्यत्र । भूर्पासां चाऽऽ-
नुगुण्येनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽप्यर्चिरादिना तत्प्रथि-
तेरित्युक्तम् ॥ १ ॥ (१)

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ (२)

केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषेणानामितरेतरविशे-

च्छेदकत्वमपि वचनस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । एकस्य वाक्य-
स्यापामार्गप्रापकत्वं तस्य निरपेक्षत्वप्रतिपादकत्वं चायुक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।
सम्यग्पार्थव्यायोगे फलितमाह । तस्मादिति । विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेव-
कारोऽनुवदतीत्यर्थः । यत्तु त्वरावचनं पीडितं स्यादिति तत्राऽऽह । स्वरेति । आर्चि-
रादिमार्गस्यैक्येऽपि कुतश्चिदन्यतो गन्तव्यादनेनोपायेन सत्यलोकं ज्ञादिति गच्छतीति
गन्तव्यभेदापेक्षया वचनं युक्तमित्यर्थः । देवयानमार्गैक्ये हेत्वन्तरमाह । अपि चेति ।
मार्गभेदे स्थानान्तरस्यापि योगात्तृतीयस्थानोक्तिर्न स्यादित्यर्थः । पितृयाणाविरिक्त-
मार्गैक्येऽपि किमित्यर्चिरादिनेति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । भूर्पासीति । अल्प-
पर्वणा मार्गेण गन्तव्यप्राप्तिर्समवे बहुपर्वणामार्गपदेषां व्यर्थः स्यात्पेक्षावद्विषयवृत्तेः ।
अतो भूयसां पर्वणामनुरोधेनाल्पीयसां वदनुप्रवेश एव युक्तो बहूनामनुग्रहस्य न्याय्य-
त्वादित्यर्थः । मार्गैक्ये जघन्यविकल्पशङ्काऽपि नेति वक्तुमर्षित्युक्तम् ॥ १ ॥ (१)

सर्वत्रार्चिरादिर्भौगपर्वप्रत्यभिज्ञानाद्भौगैक्यमुक्तम् । संप्रत्येवं देवयानं पन्थानमापद्या-
भिलोकमागच्छेति स वायुलोकमित्यत्रार्चिरात्मकान्पन्थानन्तर्यप्रत्यभिज्ञानाद्विधेयोऽन-
न्तरं निवेशनीयो वायुरित्याशङ्क्याऽऽह । वायुमिति । इतरेतरविशेषणविशेष्यत्वे-
नोपसंहारोऽर्चिरादीनामुक्तः स कीदृश इति विचारयाति । केनाति । मार्गपर्वणां विशेष-

१ ट. 'या क्षिप्रार्थ' । २ क. ज. निमेष । ३ ज. 'नाऽऽह' । ४ छ. 'गत' । ५ ट. 'थोर्न' ।
६ क. 'तीयस्था' । ७ ट. 'यान्व्य' । ८ ड. म. 'यसि चावि' । ९ क. 'यसामानु' । १० ड. ज.
'सां च न' । ११ ट. 'य' । अर्चिराद्यधिकरणम् । का । १२ ड. म. 'शेषाणामि' । १३ ड. ड. तस्या-
नुरे' । १४ ड. ड. 'मार्गे प' । १५ क. छ. ड. ट. 'च्छन्ति स ।

पणविशेष्यभाव इति तदेतत्सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति । “ स
 एतं देवपानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स
 वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् ” [कौषी०
 १ । ३] इति कौपीतकिनां देवपानः पन्थाः पच्यते । तत्रार्चै-
 रग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र संनिवेश-
 क्रमेः कचिदन्वेष्यः । वायुस्त्वर्चिरादौ वर्तमनि न श्रुतः कतमस्मि-
 न्स्थाने निवेशयितव्य इति । उच्यते “ तेऽर्चिर्पैमेवाभिसं-
 भवन्त्यर्चिषोऽहरद्भ आपूर्णमाणपक्षमापूर्णमाणपक्षाद्यान्पहुदद्भेति
 मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम् ” [छा० ५ ।
 १० । १] इत्यत्र संवत्सरात्पराश्रमादित्यादर्वाश्रं वायुमभिसंभ-
 वन्ति । कस्मात् । अविशेषविशेषाभ्याम् । तथा हि “ स वायु-
 लोकम् ” [कौ० १ । ३] इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः

पणविशेष्यत्वे सिद्धे योग्यतया स्वयमेव संनिवेशविशेषसिद्धेरनर्थकं तन्निरूपणमित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । सुहृदिति । संनिवेशविशेषणविशिष्टं विशेषणविशेष्यत्वं तदेतदित्युक्तम् ।
 संक्षेपतोऽधिकरणस्य तात्पर्यमुक्त्वा विषयमाह । स इति । तत्र प्रथमश्रुतमग्निलोकम-
 तिक्रम्य किमिति वीयोः संनिवेशो विचार्यते तत्राऽऽह । तत्रेति । असंदिग्धमेश-
 मुक्त्वा संदिग्धमज्ञमाह । वायुस्त्विति । अर्चिषोऽनन्तरमग्निलोकं वायुलोकमिति
 पाठक्रमबलाद्वायुनिवेशयितव्यः किंवा वक्ष्यमाणन्यायेन संवत्सरदेवलोकयोः परस्ता-
 दादित्यस्य चार्वागिति संशयात्स एव विचारविषय इत्यर्थः । अत्र चापरविधाफलापे
 मार्गेपवैणां संनिवेशविशेषचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पाठानुक्रमस्थानुसरणं
 सिद्धान्ते त्वर्थक्रमात्तस्य बाध्यताति मन्वानो वायोरादित्यादव्यवहितपूर्वत्वेन संनिवेशं
 सिद्धान्तमाह । उच्यते इति । पाठक्रमादग्रेनन्तरं निवेशनीयो वायुरिति दाड्वे ।
 कस्मादिति । सूत्रपदेनोत्तरमाह । अविशेषेति । विशेषदर्शनस्यैव स्थानविशेषसंनि-
 वेशहेतुत्वेऽपि वायोराचिरादिके पथि सामान्यमाप्तावविशेषोक्तिरापि हेतुरिति मत्वा
 व्याचष्टे । तथा हीति । कौपीतकिश्रुतेर्वाजिसनेपिश्रुतिः श्रुत्यन्तरम् । पुरुषो घ्यावा
 शोको देहः । मैत्रेयस्य उदेति द्रष्टव्यं यदेत्युपक्रमात् । तस्यै माषात्योपासकाय वायु-
 स्वत्र सात्वानि विनिर्हति द्वारं ग्रथयन्तीति यावत् । वायुमसद्वारपरिमाणं दृष्टान्तेन

१ क. अ. कौपीन । २ क. द. अ. भ. 'मः कचिद' । ३ क. द. म. 'न्येष्टव्यः । मा' ।
 ४ म. 'रादिव' । ५ द. म. 'मेन्यथु' । ६ क. द. अ. व. 'ने संनि' । ७ द. अ. म. 'पमभि' ।
 ८ क. घ. वायुसं । ९ क. घ. ठ. द. पाठक । १० क. ठ. द. 'वेदे हे' । ११ घ. वायुर ।

श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते “ यदा वै पुरुषोऽस्माच्छोका-
त्येति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथच-
क्रस्य स्वं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति ”
[वृ० ५ । १० । १] इति । एतस्मादादित्याद्वापोः पूर्वत्वदर्श-
नाद्विशेषादब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्निवेशपितव्यः । कस्मा-
त्पुनरग्रेः परत्वदर्शनाद्विशेषादचिपोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते ।
नैपोऽस्ति विशेष इति वदामः । नैनूदाहृता श्रुतिः “ स एतं
देवयानं पन्थानमापद्याग्रिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुण-
लोकम् ” [कौपी० १ । ३] इति । उच्यते । केवलोऽत्र पाठः
पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्-
थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते “ ऐतमेतं चाऽऽगच्छति ” इति ।
इतरत्र पुनर्वापुप्रप्तेन रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्याऽऽ-
दित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः । तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषा-
भ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु “ मासेभ्यो देवलोकं देवलोकान्ना-
दित्यम् ” [वृ० ६ । २ । १५] इति समामनन्ति । तत्राऽऽदि-
त्यान्तर्पायं देवलोकान्नापुमभिसंभवेयुः । वायुमब्दादिति तु

स्पष्टयति । यथेति । विशेषोक्तिफलं निगमयति । एतस्मादिति । सिद्धान्तेनोपक्रम्य
पूर्वपक्षमाह । कस्मादिति । पाठक्रमादचिपोऽनन्तरं निवेशनीयो वायुरित्यर्थः ।
वायुमत्तमार्गैर्गोर्ध्वमादित्यमाक्रमत इत्यूर्ध्वत्वश्रुतेर्दिग्बचनत्वेऽप्यर्थक्रमघोषित्वात्तेनेति
च वायुमत्तरथचक्रपरिमितावकाशस्योर्ध्वक्रमणं प्रति हेतुत्वसिद्धेर्वायोरपि तन्निमित्तत्व-
दृष्टेर्द्वैतशब्दश्रुतिसिद्धार्थक्रमेण पाठक्रमो बाध्यत इत्याह । नेत्यादिना । उक्तमेवार्थं
विवृण्वन्नाशङ्कते । नन्विति । तत्र सिद्धान्ती स्वाभिप्रायमाह । उच्यत इति । तर्हि
वाक्यस्य वैयर्थ्यं नेत्याह । यदर्थेति । स्वरूपविधिपरमेवेद्वचनं न क्रमपरमित्यर्थः ।
वाजसनेयिश्रुतावपि क्रमवाचिशब्दो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । इतरत्रेति । कौपीतिकि-
वाक्योक्तस्य वायोश्छान्दोग्योपदिष्टार्चिरादिमार्गं निवेशमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ।
वाजसनेयिनां संवत्सराश्रवणात्कथं वायुमब्दादिवि सूत्रं तथाऽऽह । वाजसनेयिन-
स्त्विति । तर्हि देवलोकान्नायुलोकमपि वक्तव्यमित्याशङ्क्य च्छान्दोग्याभिप्रायेण-
वदुक्तमित्याह । वायुर्मात । क्रमस्तर्हि कः स्यादित्याशङ्क्योभयश्रुत्यालोचनया

च्छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम् । छान्दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र
देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः । तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभा-
वप्युभयत्र ग्रंथयितव्यौ । तत्रापि माससंबन्धात्संवत्सरः पूर्वं
पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥ २ ॥ (२)

तद्वितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥ (३)

“ आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम् ” [छा० ४ ।
१५ । ५] इत्यस्या विद्युत उपरिष्ठात्स वरुणलोकमित्ययं
वरुणः संबध्यते । अस्ति हि संबन्धो विद्युद्वरुणयोः । यदा हि
विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रच्युतन्त्य-
थाऽऽपः प्रपतन्ति । “ विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा ”
[छा० ७ । ११ । १] इति च ब्राह्मणम् । अपां चाधिप-

क्रमं दर्शयति । छान्दोग्येति । तर्हि कथमेकवाक्यत्वं तत्राऽऽह । तत्रेति । तर्हि
देवलोकस्य प्राथम्यं संवत्सरस्य पाश्चात्यं किं न स्यात्तत्राऽऽह । तत्रापीति । संव-
त्सरस्य मासार्भ्यत्वान्मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्व्यवत्यादित्यान-
न्तर्याय देवलोकादपि वायुरपरिष्ठाद्दृश्यः । सूत्रे तु सवत्सरादेवलोकं प्राप्य वायु-
मभिसेभवतीति विवक्षितं वायुशब्दस्य देवलोकोपलक्षणार्थत्वात् । अतः श्रुतित्रयवशा-
द्देवलोकसहितवायोः संवत्सरादित्यान्तरालवर्तित्वमित्यर्थः ॥ २ ॥ (२)

वायोः संनिवेशे दर्शिते तदनन्तरपठितवरुणादिसंनिवेशं दर्शयति । तद्वितोऽधि-
वरुण इति । स वरुणलोकमित्यादिना श्रुतो वरुणादिविषयः स किमक्षिरादिमार्ग-
पर्वत्वेन न संबध्यते किंवा संबध्यत इति तस्य तत्र संनिवेशस्थानासंभवसंभ-
वाभ्या सदेहे स वायुलोक स वरुणलोकमिव वरुणादीनां पाठक्रमेण वायोऽर्ध्वमादि-
त्यात्मागूर्ध्वश्रुतिसिद्धार्थक्रमविरोधेन निवेशासिद्धेर्विद्युतश्चोपरिष्ठादमानवपुरुषस्यैव नेतृ-
त्वश्रवणाद्वरुणादीनामनुषयोगान्निवेशस्थानान्तरादृष्टेः वेपा मार्गपर्वत्वेन संबन्धो
नास्तीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । आदित्यादिति । विद्युतोऽनन्तरं वरुणसंनिवेशे
सूत्रोक्तं हेतुमाह । अस्तीति । तत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । यदेति । विद्युदुद्भवा-
नन्तरं वृष्टेर्दृष्टत्वात्कार्यकारणमावस्तयोरस्तीत्यर्थः । तत्रैव श्रुतिं संवादयति । विद्योतत
इति । अपां विद्युद्योगेऽपि वरुणस्य किमायातं वदाह । अपां चेति । वायोरनन्त-
रमधीवस्यापि वरुणस्य विद्युदानन्तर्यवदिन्द्रप्रजापत्योर्वरुणानन्तरमधीवयोरपि

तिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाच्चघ्निन्द्रमजापती
स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च । आगन्तुकत्वादपि वरुणादी-
नामन्त एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावाद्द्विच्युच्चान्त्पाऽचिरादी-
वर्त्मनि ॥ ३ ॥ (३)

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवाचिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिद्धान्युत भोगभू-
मयोऽथ वा नेतारो गन्तृणामिति । तत्र मार्गलक्षणभूता अचि-
रादय इति तावत्प्राप्तम् । तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथा हि
लोके काश्चिद्ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेतस्त्व-
ममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा
प्राप्स्यसीत्येवमिहाप्याचिंपोऽहरह् आपूर्यमाणपक्षमित्याद्याह ।
अथ वा भोगभूमर्य इति प्राप्तम् । तथाहि लोकशब्देनाग्न्यादीने-

स्थानान्तरं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । वरुणाच्चेति । तर्हि तयोर्भोगपर्वत्वेन संगतिरेव
मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह । पाठेति । आगन्तूनामन्ते निवेश इतिन्यायाच्चासाधार-
णस्थानहीनानां वरुणादीनां तडिदानन्तर्यमुक्तमित्याह । आगन्तुकत्वादिति । यथा
दर्शपूर्णमासिकविकृतौ नक्षत्रेष्टौ सोऽत्र जुहोत्यग्रये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्यादीनामु-
पहोमाना मधानशब्दगृहीतप्रकृतनारिष्ठहोमान्ते प्रयोगो निरूपितस्त्वयाऽचिरादिमा-
गेऽपि स्थानामावेनाऽऽगन्तूनामन्ते निवेशः स्यादिति भावः । कथं विद्युतोऽन्त्यत्यं न हि
तदन्त्यत्ववाची शब्दोऽस्त्यित्याशङ्क्य विद्युदनन्तरं पर्वान्तरस्यानुक्तेस्तदन्त्यत्वमि-
त्याह । विद्युच्चेति । वरुणादीनामुपयोगस्त्वमानवेन सह नेतृत्वसंभवादिति वक्ष्यते ।
अत्र च विद्याफलायै पथि वरुणादीनां संनिवेशोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वरु-
णादिपाठस्यादृष्टार्थत्वं सिद्धान्ते वरुणादीनां स्थानान्तरामावेऽप्यागन्तूनामन्ते निवे-
शात्पाठस्य दृष्टार्थत्वेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ (३)

अचिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपं निरूपयति । आतिवाहिका इति । विपयो-
क्तिपूर्वकमुक्तिसाम्याल्लोकशब्दादपि नेतृत्वलिङ्गाच्च संशयमाह । तेष्वेवेति । अत्र च
विद्याफलमाप्त्यर्थमचिरादावध्वनि प्रवृत्तस्य विदुषो गमयितृत्वचिन्तनात्पादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे निर्देशस्य लोकश्रुतेर्वा मुख्यत्वं सिद्धान्ते न्यायवलिङ्गस्येत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षमाह ।
तत्रेति । उक्तेऽयं निर्देशसामर्थ्यं हेतुमाह । तदिति । उक्तमेव हेतुं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । पथेति । पूर्वपक्षान्तरमाह । अथ वेति । कथं लोकशब्दप्रयोगेऽप्याचिरा-

१ क. ज. घ. ट. "नादाधी" । २ ट. "रादिव" । ३ ड. ज. "हिनस्त" । ४ घ. तेज्यधि" । ५ ड.
वाऽतिने" । ६ ड. अ. हि कश्चिन्नोक्तं ग्रामं । ७ क. ड. ज. अ. "म न" । ८ क. ड. घ. "य एता
इ" । ९ क. ड. अ. "दीनुपव" । १० ड. ट. "शेषीर्ण" ।

नुवधाति “अग्निलोकमागच्छति” [कौपी० १ । ३] इत्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते “मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः” [बृ० १ । ५ । १६] इति च । तथा च ब्राह्मणम् “अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्ते” इत्यादि । तस्मान्नाऽऽतिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादप्येवमातिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीति । एवं प्राप्ते द्रूमः । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः । तल्लिङ्गात् । तथा हि “चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति” [छा० ४ । १५ । ५] इति सिद्धवद्गमपितृत्वं दर्शयति । तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत् । न । प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ॥ ४ ॥

ननु तल्लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैव दोषः ।

दीना भोगभूमित्वं तन्नाऽऽह । लोकेति । मार्गपर्वणा भोगभूमित्वे श्रुतिमपि दर्शयति । तथाचेति । अहोरात्रप्रभृतिषु लोकशब्दितेषु भोगायतनेषु ते कर्मिणो ज्ञानिनश्च सक्तिं भोगमनुभवन्तीति यावत् । पक्षद्वयेऽपि फलितमाह । तस्मादिति । अर्चिरादिशब्दानामचेतनेष्वग्न्यादिषु कूटत्वादपि न वेवमातिवाहिकत्वेत्याह । अचेतनत्वादिति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्फोरयति । चेतना हीति । सिद्धान्तसूत्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते । एवमिति । तत्र हेतु मश्रपूर्वकमादाय व्याचष्टे । कुत इति । अमानव-पुरुषस्य विद्युदादावातिवाहिकत्वदृष्टेरर्चिरादीनामपि तदुन्नेयमित्यर्थः । यावद्वचनवाचनिकमिव न्यायान्न वेवमातिवाहिकत्वसाधकमेवादिति शङ्कते । तदिति । उभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादिति भावः । प्राप्तगमयितृमानवपुरुषानुवादेनाप्राप्तमानवत्ववादिर्वाद्वाक्यस्योभयपरत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गात्पूर्वेषामपि मानवपुरुषत्वया गमयितृत्वं प्राप्तमित्याह । नेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति । यदीति ॥ ४ ॥

लिङ्गस्यानुमाहकन्यायाभावे गमकत्वासिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति । न्यायोक्तिपरं सूत्रमवधारयति । नेति । चेतनस्य यत्नहीनस्योर्ध्वगतिश्चेतनान्वराधनोपि लौकिकन्यायेन यत्नहीनानां गन्तृणा गमयितारोऽर्चिरादयश्चेतनाः स्युरिति सूत्रयो-

१ द. अ. १५ । २ क. द. अ. “प्येतेषा” । ३ द. एतान्ब्र । ४ द. अ. “ति । यावद्वचनं वाचनिकमिति-यावत्तद” । ५ द. “ग एवो” । ६ अ. “रते मा” । ७ क. द. अ. द. “नु लिङ्ग” । ८ क. “भोगानुभवम्” । ९ द. द. “स्फोटः” ।

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥ .

ये तावदचिरादिमार्गास्ते वैहविषोगात्संपिण्डितकरण-
ग्रामा इत्यस्वतन्त्रा अचिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्य-
तोऽचिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा भविष्यान्नायां निपुक्ता
इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्छितादयः संपिण्डितकरणाः
परमयुक्तवर्तमानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यचिरादीनां न
मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्थाहःस्वरूपाभिसंभव
उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । ध्रुवत्वाच्च देव-
तारमणां नायं दोषो भवति । अचिरादिशब्दता चेपामचिराद्यभि-
मानादुपपद्यते “ अचिपोऽहः ” [छा० ४ । १५ । ५ । ५ ।
१० । १] इत्यादिनिर्देशस्त्वातिवादिकत्वेऽपि न विरुध्यते ।
अचिपा हेतुनाऽहरभिसंभवेति । अह्ना हेतुनाऽऽपूर्वमाणपक्षमिति ।
तथा च लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो
दृश्यते । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्ण-

जनया ध्रुवे । ये तावदिति । उभयोर्भागीवद्ब्रह्मोभ्यामोहादज्ञात्वात्तत्सिद्धेर्गमयिष्यसिद्धेर्न
न्यायहीनं लिङ्गमित्युक्त्वा न्यायमेव स्फुटयति । लोकेऽपीति । पूर्वपक्षद्वयायोगे
हेत्यन्तरमाह । अनवस्थितत्वादिति । अहःशुक्लपक्षोत्तरायणानां कालान्तरेषु मार्ग-
चिह्नत्वमोगभूमिरेव न संभाष्येते वदा चेपामभावादिति हेतुं साधयति । न हीति । यदि
वदा गमनं मवीक्ष्य राज्यादीं प्रेषो गमिष्यति नेत्याह । न चेति । अनवस्थितत्वावि-
शेषादातिवाहिकत्वमपि कुतस्त्वेपामित्याशङ्क्याऽऽह । ध्रुवत्वादिति । अचिरादिश-
ब्दानामचेतनेषु कूटेर्न तेषां देवतावाचिनेत्याशङ्क्याऽऽह । अचिरादीति । न चाभि-
मतव्याहारादिदेहाभावे तदेवचानामनवस्थानमिति वाच्यम् । ऐश्वर्ययोगात्तासामनेकवि-
ग्रहमहेणयोगात् । अतो देवदत्तादिशब्दवदर्थवश्वेतनेषु मुख्यवैत्यर्थः । जाड्याह्म
इत्यादीं गुणवचनेषु जाड्यादिषु पञ्चमीदर्शनादचिरादीनां च गुणवचनत्वाभावाद्दहनं
प्रत्यचिरादीनां हेतुत्वावगमादचिप इत्यस्मादपदानत्वमतीतेनाऽऽतिवादिकत्वसि-
द्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अचिप इति । वार्षिकप्रक्रियासिद्धगुणत्वाभावेऽप्याभिप्रायेण
वत्सिद्धेर्देवावेवा पञ्चमीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे लौकिकव्यपदेशं दर्शयति । तथा चेति ।

१ घ अ. 'रणमार्गाः प' । २ ट. 'क्षान्तो' । ३ ड. अ. 'त्युक्तमपत्ता' । ४ ड. ज. म.
ट. 'तारि' । ५ ड. अ. ट. 'यन्ति । अ' । ६ ड. म. 'लोकप्र' । ७ क. प्रेषोऽयं ग' । ८ ड. ड.
'गय' । ९ ड. ड. 'हयो' ।

मुप्रमिति । अपि चोपक्रमे “तेऽर्चिरभिसंभवन्ति” [वृ० ६ । २ । १५] इति संबन्धमात्रमुक्तं न संबन्धविशेषः कश्चित् । उपसंदारे तु “स ऐतान्ब्रह्म गमयति” [छा० ४ । १५ । ५] इति संबन्धविशेषोऽतिवाह्यातिर्वाहकत्वलक्षण उक्तस्तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिण्डितकरणत्वादेव च गन्तॄणां न तत्रोपभोगसंभवः । लोकशब्दस्त्वनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तॄषु गमयितुं शक्यते । अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽमिस्वाभिकं लोकं प्राप्नोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं प्राप्नो वायुमेति योजयितव्यम् ॥ ५ ॥

कथं पुनरातिर्वाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः । विद्युतो ह्यपि वरुणादय उपक्षिप्त्वा विद्युतेस्त्वनन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमिति । अत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ (४)

ततो विद्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनन्तरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगन्तव्यम् । तान्वैद्युतात्पुरुषोऽमानैवः स ऐस्य ब्रह्मलोकं गम-

इत्यर्चादिशब्दानां गमयितृविषयत्वेत्याह । अपि चेति । सामान्यवचनेन शब्दे विशेषापेक्षिणि दृष्टे विशेषशब्देन तत्सामान्यं नियन्तव्यमिति न्यायादतिवाह्यातिवाहकसंबन्धसिद्धिरिति हेत्वन्तरमेव स्फुटयति । उपक्रमेऽपीति । यत्तु भोगभूमित्वमर्चिरादीनामुक्तं तद्वृथयति । संपिण्डितेति । लोकशब्दाद्भोगभूमित्वमुक्तं प्रत्याह । लोकेति । गन्तॄणां भोक्तृत्वाभावेऽपि वार्क्यं शक्यं नेतुमिति फलितमाह । अत इति ॥ ५ ॥

सूत्रान्तरमवधारयितुं शङ्कते । कथमिति । का पुनरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । विद्युतो हीति । आविवाहकत्वमपि नियतं नेत्युक्ते प्रत्याह । अत इति । वरुणादिषु वचनादपवादमङ्गीकृत्य विभजये । तत इति । किं वरि वैरित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ द. भ. ‘व्ययमभि’ । २ क. ट. एतान्म । ३ ट. ‘वाहिल’ । ४ क. द. ज. प्र. कल । ५ द. म. ‘गमयत्वा’ । ६ क. ड. ज. भ. ट. तद्य भो । ७ घ. झ. ‘नति’ । ८ झ. ‘वाहक’ । ९ क. ट. ज. ‘तथान’ । १० द. ट. ज. म. ‘तान्पु’ । ११ क. ज. ट. ‘नव ए’ । १२ द. ज. एतान्म । १३ घ. ‘लोतागम’ । १४ क. स्तोत्रायि । १५ क. स. ट. द. ‘क्रमे येनि’ । १६ क. झ. ‘यय नेतुं दक्षयम’ ।

यतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्यैवाम-
तिबन्धकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका इत्यवग-
न्तव्यम् । तस्मात्साधूक्तमातिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादय
इति ॥ ६ ॥ (४)

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

“ स ऐनान्ब्रह्म गमयति ” [छा० ४।१५।५] इत्यत्र
विचिकित्स्यते किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं
मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः । ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्गतिश्रुतेश्च ।
तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मेनान्गमयत्यमानवः पुरुष इति
वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः । अर्थं
कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् । न तु परस्मि-
न्ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते । सर्वगतत्वात्म-
त्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम् ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

“ ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो

वरुणादयस्त्विति । तेषां स्वयमवाहकत्वेऽपि तत्साहाय्यकरणेन तपात्वाद्युक्तमर्चिरा-
दिशब्दानां गमयितृविषयत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥ (४)

गतिनिरूपणानन्तरं गन्तव्यं निरूपयति । कार्यमिति । ब्रह्म विषयीकृत्य संश-
यमाह । स इति । मश्रुपूर्वकं वद्धेतुमाह । कुत इति । पूर्वपक्षस्याऽऽद्यो द्वितीय-
स्तूत्तरपक्षस्यानुगुणो हेतुः । प्रकृत्या गत्या गन्तव्यस्य विद्याफलभूतस्य ब्रह्मणो
निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे परविदोऽपि गत्युत्क्रान्धो सिध्यतः । सिद्धान्ते
ततोऽन्यस्यैव ते नियते स्यातामिति मन्वानः सूत्रं योजयन्नादौ सिद्धान्तमाह ।
तत्रेति । साधारणे ब्रह्मशब्दे कार्यविषयत्वं गवेरहेतुकमिति शङ्कते । कुत इति ।
हेतुमवतार्य व्याचष्टे । गतिरिति । सर्वगतत्वेऽपि प्रदेशान्तरवर्तिनस्त्वस्याऽऽकाश-
स्यैव गन्तव्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति ॥ ७ ॥

कार्यब्रह्म गन्तव्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । विशेषितेति । सूत्रं व्याचष्टे । ब्रह्मेति ।
ब्रह्मकृत्या गन्तव्यस्य विशेषितत्वेऽपि कथं परस्य गन्तव्यत्वनिरसनं तत्राऽऽह ।

वसन्ति” [वृ० ६ । २ । १५] इति च श्रुत्यन्तरे विशेषित-
त्वात्कार्यब्रह्मविषयेव गतिरिति गम्यते । न हि बहुवचनेन
विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्यं त्ववस्थाभेदोपपत्तेः
संभवति बहुवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनि-
वेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जसी । गौणी त्वन्यत्र “ ब्रह्मैव
लोक एष सद्माद् ” इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि
परस्मिन्ब्रह्मण्यनाञ्जसः स्यात् । तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नय-
नम् ॥ ८ ॥

ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समन्वये हि सम-
स्तस्यै जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितमिति । अनो-
च्यते—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुल्यशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्म-
णस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म
विशुद्धोपाधिसंबन्धं कचित्कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपा-
सनापोषदिदृश्यमानमपरमिति स्थितिः ॥ ९ ॥

न हीति । ऐक्यात्कार्यस्यापि ब्रह्मणो बहुक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । कार्यं त्विति ।
चशब्दसूचितं युक्त्यन्तरमाह । लोकेति । परस्मिन्नपि कचिद्वैद्या लोकश्रुतिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । गौणीति । ब्रह्मलोकेष्वित्यधिकरणसम्यग्या ब्रह्मण्ययोगादपि कार्यविष-
येव गतिरिति हेत्वन्तरमाह । अधिकरणेति । सूत्रोक्तहेतूनां फलितं निगमयति ।
तस्मादिति ॥ ८ ॥

ब्रह्मशब्दश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्विति । वृद्धव्यवहारे प्रयोगप्रत्ययाभ्यां ब्रह्मशब्दस्य
परपरब्रह्मणोः शब्दं मुख्यत्वं तुल्यमित्याशङ्क्यान्वच्छिन्नतयाऽर्थतो मुख्यत्वं परस्यै-
वेत्याह । समस्तस्येति । सूत्रेण परिहरति । अत्रेति । मुख्यार्थायोगे यौगिकत-
याऽपि ब्रह्मपदं नेयाभिमतं मत्वा व्याचष्टे । तुल्यशब्द इति । अविरोधं साधयति । पर-
मेवेति । विशुद्धोपाधिसंबन्धं साच्चिकोपाधिविशिष्टमिति यावत् ॥ ९ ॥

१ क. म. 'ति श्रु' । २ ड. म. 'तिलवग' । ३ ड. म. 'क्षपि नाऽऽह' । ४ क. म. 'म-
स्त' । ५ ट. 'ये स' । ६ क. ड. म. 'स्य हि ज' । ७ क. म. ट. 'ति प्रतिशयि' । ८ घ. 'स्य
पार' । ९ ट. 'व म' । १० ड. म. ट. 'कन्धात्तचि' । ११ ट. 'विदि' । १२ ड. ट. 'दृश्यतो' ।
१३ ड. ड. 'शब्दमु' । १४ घ. 'विभि' ।

[अ. ४ पा. ३ सू. १०११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११११

ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । न हि परस्माद्ब्रह्मणोऽ-
न्यत्र कचिभित्यंतां संभावयन्ति । दर्शयति च देवयानेन पथा
प्रस्थितानामनावृत्तिम् " एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं
नाऽऽवर्तन्ते " [सू० ४ । १५ । ५] इति "तेषामिह न पुन-
रावृत्तिरस्ति " तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति " [छा० ८ । ६ । ६ ।
काठ० ६ । १६] इति चेत् । अत्र श्रूमः—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः

परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्पद्-
र्शनाः सन्तेस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः
परमं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभि-
धानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यर्क्षसैव गतिपूर्विका परमाप्तिः
संभवतीत्युपपादितम् ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—

“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्पान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ”

इति । तस्मात्कार्यब्रह्मविपया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थेऽग्रे महत्तरकार्यलिङ्गभङ्गवत्कार्यब्रह्मेऽपि बुद्ध्याऽनावृत्तिश्रुत्य-
नुपपत्तिरिति शङ्कये । नन्विति । यत्र हेतुः । न हीति । मा भूदधिरादिना गच्छ-
वामनावृत्तिर्ब्रह्मलोकमाप्तिमात्रस्य श्रुतत्वादित्योक्त्याऽऽह । दर्शयतीति । क्रममु-
क्त्यभिप्रायमनावृत्तिश्रवणमिति सूत्रेण प्रत्याह । अत्रेति । सूत्राक्षराणि योजयति ।
कार्येति । साक्षादेव ब्रह्मप्राप्त्याऽनावृत्तिसिद्धौ किमपि परंपराभयणं यथाऽऽह ।
न हीति ॥ १० ॥

क्रममुक्तौ स्मृतिं प्रमाणयति । स्मृतेत्येति । धामेवोदाहरति । स्मृतिरिति । प्रति-
संचरो महामलयस्वस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्वोऽधिकारावसानं वदा कृपा-
रमानः शुद्धभियो ब्रह्मलोकनिवासिनस्त्वन्मोत्पन्नसम्पत्तिधयः सर्वे ब्रह्मणा मुच्यमानेन सह
परं पदं प्रविशन्तीति योजना । सिद्धान्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ११ ॥

१ ब. अ. म. ट. "सतां संप्राप्तिः" । १ अ. घ. "तिपापं" । १ क. "तिस्तयो" । ४ अ. "ति पात्र" ।
५ क. घ. ज. चेत्यत्र । ६ ट. "न्तस्ते तं" । ७ ड. क. परं । ८ ट. अ. "अस्यैव" । ९ घ. "त्याह" ।

कं पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्यार्थं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः “ कार्यं वादरिः ” [ब्र० सू० ४ । ३ । ७] इत्यादिनेति । स इदानीं सूत्रैरेवोपमदर्शयते—

परं जैमिनिमुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यः “ स एनान्ब्रह्म गमयति ” [छा० ४ । १५ । ५] इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति मन्यते । कुतः । मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं गौणमपरं मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

“ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ” [छा० ८ । ६ । ६ । काठ० ६ । १६] इति च गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति । अमृतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्यं विनाशित्वात्कार्यस्य । “ अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम् ” [छा० ७ । २४ । १] इति प्रवचनात्परविषये चैषा गतिः कठवल्लीषु पश्यते । न हि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” [काठ० २ । १४] इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥ १३ ॥

उत्तरसूत्राण्याकाङ्क्षापूर्वकमवधारयति । कमिति । ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वमाश्रित्य परस्यैव ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमाह । परमिति । तत्र प्रविज्ञां विभजते । जैमिनिस्त्विति । युक्तियुक्तस्यैव ग्राह्यत्वाद्भक्तृगौरवमकिञ्चित्करमिति शङ्कते । कुत इति । सौम्य हेतुमाह । मुख्यत्वादिति । गौणस्यापि मुख्यवद्ब्रह्मशब्दालम्बनत्वमिष्टमविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । मुख्येति ॥ १२ ॥

इतश्च मुख्यमेव ब्रह्म गन्तव्यमित्याह । दर्शनाच्चेति । दर्शनं विभजते । तथेति । आपेक्षिकं वृत्तस्थान्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क्य मुख्यसंभवे नैवमित्याह । अमृतत्वं चेति । कार्यस्य नाशित्वे मानमाह । अथेति । परस्मिन्न युक्ता गतिरित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । परेति । कथमेतज्ज्ञावमित्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यादित्याह । न हीति ॥ १३ ॥

१ ड. अ. कः । २ ट. “रेव प्र” । ३ क. ज. अ. “निर्होय” ख. “निराया” । ४ ड. ज. म. एतान्म । ५ क. ड. अ. “ति व” । ६ क. “वाऽय” । ७ ट. “त्यादिति ॥ १३ ॥ म । ८ ल. ख. रुक” । ९ ठ. ड. “नादिति ।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः॥ १४ ॥ (५)

अपि च “ प्रजापतेः सर्वा वेश्म प्रपद्ये ” [छा० ८ । १४ । १] इति मायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः “ नाम-
रूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वत्तु ” [छा० ८ । १४ । १]
इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । “ यशोऽहं
भवामि ब्राह्मणानाम् ” [छा० ८ । १४ । १] इति च सर्वात्मत्वे-
नोपक्रमणात् । “ न तस्य प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम महद्यशः ”
[श्वेता० ४ । १९] इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वम-
सिद्धेः । सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हादविद्यायामुदिता
“ तदपराजिता पूर्वेष्टाणः प्रभुविमितं हिरण्यमयम् ” [छा० ८ ।
५ । ३] इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षताऽवसीयते ।
तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरम् । तावैतो द्वौ पक्षा-
वाचार्येण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादभिरपरः । तत्र

ब्रह्मश्रुतेरमृतत्वश्रुतिविक्रान्तयोर्ध्वमायन्निति मकरणाच्च परविषया गतिरित्युक्तम् ।
संप्रति प्रजापतेः सर्वा वेश्म प्रपद्ये प्राप्नुयामिति मरणकाले यः प्रतिपत्त्यभिसंधिः
प्राप्तिसंकल्पः ॥ कार्यगोचर इति तस्यैव गन्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
तद्विवृणोति । अपि चेति । परस्यैव गन्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह । यशोऽहमिति ।
आत्मा यशःशब्दार्थः । ब्राह्मणानामहमात्मा भवामि यशो राज्ञो यशो विश्वामिति
सर्वात्मस्वोक्तेरपि न परिच्छिन्नकार्योपतिरित्यर्थः । यशःशब्देन विश्रुतत्वमुक्तं नाऽऽत्मे-
त्याशङ्क्याऽऽह । नेति । असत्त्वधिकाराद्ब्रह्मविषयेव वेश्मप्रतिपत्त्यादिसंकल्पना तथाऽपि
कथं सा गतिपूर्विका वेश्मप्रतिपत्तेः स्तुतिमात्रत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । सा चेति ।
तत्र ब्रह्मलोके केनापि ब्रह्मचर्यादिहीनेन न पराजितेऽपराजित्या पूरस्य ब्रह्मणो
हिरण्यमयस्य तेनैव प्रभुणो निमित्तं हिरण्यमयं वेश्म चास्ति तत्र प्रपद्यते विद्वानिति दह-
रविद्याया गतिपूर्विका वेश्मप्रतिपत्तिरुक्ता तेन परब्रह्मण्यापि वेश्मप्रतिपत्तिसाम्याद्विपूर्व-
कत्वं तस्याः सिध्यधीत्यर्थः । किंच पदगताविति श्रुतेरपि वेश्मप्रतिपत्तेर्गोर्गोपेक्षा आधी-
त्याह । पदेरिति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । परं जैमिनिरेत्यादिसिद्धान्तसूत्रा-
ण्युत्तरसूत्रत्वात्पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राण्येत्याशङ्क्य व्यवस्थार्थं पाठनिकां करोति । तावित् ।
तथाऽपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रोक्तं । द्वितीये पक्षे ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थ-

गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं न तु मुख्यत्वा-
 दयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातो द्वितीयः
 पूर्वपक्षः । न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चि-
 दाज्ञापयिता विद्यते । परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्या-
 न्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते “विश्वकृन्त्या उत्क्रमणे भव-
 न्ति” [छा० ८ । ६ । ६] इतिवत् । “प्रजापतेः सर्वां
 वेदम् प्रपद्ये” [छा० ८ । १४ । १] इति तु पूर्ववाक्यवि-
 च्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते । समुपेऽपि च
 ब्रह्मणि सर्वात्मत्वसंकीर्तनं सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादिवेदवकल्पते ।
 तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः । केचित्तु पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्ष-
 सूत्राणि भवन्त्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थायामनुगृह्य-
 मानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति तदनुपपन्नं गन्त-
 व्यत्वानुपपत्तेर्वैलक्षण्यः । यत्सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकं च परं
 ब्रह्म “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “यत्साक्षादपरोक्षोऽहम्”
 [बृ० ३ । ४ । १] “य आत्मा सर्वान्तरः” [बृ० ३ ।
 ४ । १] “आत्मैवेदं सर्वम्” [छा० ७ । २५ । २]
 “ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं चरिष्यम्” [मुण्ड० २ । २ । ११]

लामात्तस्यैवोत्तरपक्षत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । यद्यु प्रकरणसामर्थ्यात्परविष-
 यत्व गवेरिति तत्राऽऽह । परेति । यथा ब्रह्मनाडीगातिप्रशंसार्थं नाड्यन्तराणि विद्या-
 संसर्गशून्यान्येव तत्प्रकरणेऽनुकीर्त्यन्ते तथा दहरादिविद्याश्रयगतिनिमित्तफलानु-
 कीर्तनं परविद्याधिकारेऽपि युज्यते तस्या गतिराहित्येऽपि तत्पूर्वकफलस्य
 तथैव सिद्धेर्महतीयं विद्या निरविशयैश्वर्यहेतुत्वादिति स्तुतिप्रकर्षसंभवादित्यर्थः ।
 यद्यु कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिर्नास्तीति तत्राऽऽह । प्रजेति । श्रुतिवाक्याभ्यां
 प्रकरणं हेयमिति भावः । यद्यु सर्वात्मत्वानुक्रमणात्परविषयत्व प्रतिपत्त्यभिसंवे-
 रिति तत्राऽऽह । समुपेऽपीति । प्रशंसार्थमुपास्त्य वा तदनुक्रमणमित्यर्थः । पर-
 विषयगत्ययोगे फलितमाह । तस्मादिति । पक्षान्तरमनुमाप्य दूषयति । केचिदित्या-
 दिना । ब्रह्मणो गन्तव्यत्वानुपपत्तिमुपपादयति । यदिति । यदुक्तविशेषणं परब्रह्म
 तस्य कदाचिदपि न गन्तव्यतेति संबन्धः । तस्य सर्वगतत्वे मानमाह । आकाशव-
 दिति । सर्वान्तरत्वेऽपि श्रुतिमाह । यदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि श्रुतिमाह । आत्मैवेति ।

१ ड. न. “तौस्तु पू” । २ ड. अ. “प्रतिप” । ३ ड. अ. “वि त्र” । ४ ड. अ. “वि च त” ।
 ५ ड. अ. “वत्कल्प” । ६ ड. “पक्षः । ग” । ७ ड. न. “विश व” । ८ ड. ड. “परं त्र” ।

इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युपप-
द्यते । न हि गतमेव गम्यते । अन्यो ह्यन्यद्रच्छतीति प्रसिद्धं
लोके । ननु लोके गतस्यापि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टा दृष्टा ।
यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति । तथाऽन-
न्यत्वेऽपि बालस्य कालान्तरविशिष्टं बोधक्यं स्वात्मभूतमेव
गन्तव्यं दृष्टं तद्वद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात्कथंचिद्गन्तव्यता
स्यादिति । न । प्रतिषिद्धसर्वविशेषैर्त्वाद्वद्ब्रह्मणः । “ निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ” [श्वेता० ६ । १९]
“ अस्थूलमनण्वह्रस्वर्मदीर्घम् ” [बृ० ३ । ८ । ८]
“ सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ” [मुण्ड० २ । १ । २]
“ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ”
[बृ० ४ । ४ । २५] “ स एष नेति नेत्योत्मा ” [बृ० ३ ।
९ । २६] इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशकालादिविशेष-
योगः परमात्मनि कल्पयितुं शक्यते । येन भूप्रदेशवयोवस्था-

अनुपपत्तिमेव स्फोरयति । न हीति । गतेरकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः । प्राप्ते प्राप्ति-
फला गतिरयुक्तेत्येवमविरेकेण स्फुटयति । अन्यो हीति । स्वरूपेण प्राप्तस्यापि
ब्रह्मणो विकारापत्तितया गन्तव्यतासिद्धिरिति दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । सर्वगत-
स्यायुक्ता गन्तव्यतेत्युक्तं प्रत्याह । तथेति । अनन्यत्वं साधनसाध्यत्वं विना प्राप्त-
त्वम् । यत्तु प्रत्यगात्मत्वाद्वद्ब्रह्मणो न गन्तव्यतेति तत्राऽऽह । स्वात्मेति । एकस्यैव
ब्रह्मणो गन्तृगन्तव्यता सिध्यतीत्यत्र हेतुमाह । सर्वेति । तथाऽपि ग्रामादिवन्न गन्त-
व्यत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । कथंचिदिति । वैषम्यं दर्शयन्नाह । नेत्यादिना । ब्रह्मणो
निर्विशेषत्वे मानमाह । निष्कलमित्यादिना “अनादिमत्परं ब्रह्म” इत्याद्या सृष्टिः ।
न्यायस्तु विशेषाणां तद्वद्वृत्तिविषयत्वेन दृश्यत्वासिद्धिरक्षैवः सद्यत्वापाताच्च च तदृ-
श्यत्वं विना तत्सिद्धिर्जटवत्तत्त्वतःसिद्धत्वे चाऽऽत्मानेतिरेकाच्चस्माच्चस्य निर्विशेषतेति ।
देशकालादीत्यादिशब्देनावस्थावयवादि गृह्यते । निर्विशेषत्वे फलितमाह । येनेति । येन
सविशेषत्वेन भूप्रदेशादिदृष्टान्तेन ब्रह्मणो गन्तव्यता न तथा तस्य सविशेषत्वेति

१ क. 'चिदुप' । २ ड. अ. प्र. गम्येत । ३ अ. 'न्योऽन्य' । ४ ड. प्र. ट. 'शिष्टस्य द' ।
ज. 'शिष्टे द' । ५ ट. 'शिष्टस्य वा' । ६ क. ज. ट. 'वर्षेक' । ७ ठ. 'पक्ष्म' । ८ ड. प्र. 'मज्जमी' ।
९ ड. ज. प्र. ट. 'सादि' । १० क. प्र. 'त्मनः क' । ११ ठ. ड. 'रेतः स्फु' । १२ क. घ. ठ.
ड. 'खे तदृश्य' । १३ क. ल. 'क्षतध द' ।

न्यायेनास्य गन्तव्यता स्यात् । भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेष-
 योगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गन्तव्यता । जगदुत्पत्तिस्थि-
 तिप्रलपहेतुत्वश्रुतेरनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत् । न । विशेष-
 निराकरणश्रुतीनामनन्पार्यत्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समा-
 नमनन्पार्थक्यमिति चेत् । न । तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् ।
 मृदादिदृष्टान्तौहं सतो ब्रह्मण एकस्य सत्पत्त्वं विकारस्य चानृ-
 तत्त्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति । कस्मात्पु-
 नरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरितरशे-
 पत्वाप्रतरासामिति । उच्यते । विशेषनिराकरणश्रुतीनां निरा-
 काद्वक्ष्यार्थत्वात् । न ह्यात्मन एकत्वेनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ
 सत्त्वां भूयः काचिदाकारलोपजायते पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युपपत्तेः ।
 “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” [ईशा० ७]
 “ अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि ” [बृ० ४ । २ । ४] “ विद्वान्न
 विभेति कुतश्चन ” “ एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाक-
 रं किमहं पापमकरवम् ” [तैत्ति० २ । ९ । १] इत्यादिश्रु-
 तिभ्यः । तथैवे च विदुषां तुष्टचनुभवादिदर्शनात् । विकाराद्यता-

योजना । दृष्टान्तेऽपि कथं गतस्यैव गन्तव्यत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । भूवयसोस्त्विति ।
 अवस्थादीत्यादिकाव्यवधारणामादिग्रहः । सर्वशक्तित्वाद्युक्तं ब्रह्मणो विशेषवत्त्वेन
 गन्तव्यत्वमित्युक्तं स्मारयति । जगदिति । अपरिणामिनोऽकारकत्वात्तत्कारणत्वाय
 परिणामित्वं कार्यप्रतियोगिशक्तिमत्त्वं चास्तीति कुतो गन्तव्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । विशे-
 पनिराकरणस्य निःशेषशोकादिनिरासफलत्वादुत्पत्त्यादिविधानस्य चाफलत्वात्फलवत्सं-
 निधावफल तदङ्गमिति न्यायान्न ब्रह्मणः सविशेषत्वेति दूषयति । नेत्यादिना । उक्तमे-
 वार्थं चोच्यसमाविभ्या विवृण्वन्नादौ चोचं दर्शयति । उत्पत्त्यादीति । तासामनन्या-
 धेत्वमसिद्धमित्याह । नेति । एकत्वपरत्वमुपपादयति । मृदादीति । शेषशेषित्वे निया-
 मकामावमादाय शङ्कते । कस्मादिति । नियामकं दर्शयति । उच्यत इति । फलव-
 द्वा नैराकाङ्क्षं स्फोरयति । न हीति । एकत्वज्ञाने सर्वाकाङ्क्षाशान्तिरित्यत्र श्रुती-
 राह । तत्रैत्यादिना । श्रौते विद्याफले विद्वदनुभवमनुकूलयति । तथैवेति । द्रवस्य
 निचमानत्वादपि न प्रतिपाद्यतेत्याह । विकारोऽत । विशेषनिषेधश्रुतीनां निराकाङ्-

१ क. 'त्वम्' । २ ड. 'य. उदावि' । अ. 'यः वचिदा' । ३ क. ड. ज. 'द्वयुत्पत्तेः' । ४ क.
 ट. 'रवमया' । ५ ड. 'व वि' । ६ क. ख. 'यं त' । ७ ठ. ड. 'व्यताति' ।

भिसंध्यपवादाच्च “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति”
इति । अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगन्तु
शक्यम् । नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वमतिपादन-
सामर्थ्यमस्ति । प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथा
हि “तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूल मविष्पति”
[छा० ६ । ८ । ३] इत्युपन्यस्योदके सत एवैकस्य जगन्मू-
लस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत्प्रपन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व ।
तद्ब्रह्म ” [तै० ३ । १ । १] इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुती-
नामैकात्म्यावगमपरत्वाभानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः । अतश्च गन्त-
व्यत्वानुपपत्तिः । “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ” [बृ० ४ ।
४ । ६] “ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” [बृ० ४ । ४ । ६] इति
च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवारयति । तद्व्याख्यातम् “ स्पष्टो
ह्येकेषाम् ” [ज० सू० ४ । २ । १३] इत्यत्र । गतिकल्प-
नार्था च गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारोऽन्यो
वा ततः स्यात् । अत्यन्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । पक्षेव

क्षज्ञानोत्पादकत्वे फलितमाह । अतो नेति । तुल्यमुत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि तथाविधधी-
जनकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति । न केवल युक्तिमात्रेणोत्पत्त्यादिश्रुतीनामन्या-
र्थत्वं किं तु श्रुतिसामर्थ्यादर्शित्याह । प्रत्यक्षं त्विति । तत्र च्छन्दोगश्रुत्या तासाम-
न्यार्थत्वं स्फुटयति । तथा हीति । तत्रैवि मूलकारणोक्तिः । एवच्छुद्धं जगदात्मकं
कार्यमुत्पतितमुत्पन्नमिति यावत् । तेजसा सोम्य शृङ्गेन समूलमन्विच्छेति सत एवो-
त्तरत्र कार्यलिङ्गेन ज्ञेयत्वोक्तस्त्वतेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतीनां तच्छेद्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ।
वैतिरीयश्रुत्याऽपि जन्मादिश्रुतीनामैक्यधीक्षेपत्वमाह । यत इति । तासामन्यपरत्वे
फलितमाह । एवमिति । ब्रह्मणोऽनेकशक्तिमत्त्वाभावेऽपि न परविषया गतिरित्यत्र
किमायावत् उदाह । अतश्चेति । इतश्च परविषये न गतिरित्याह । न तस्येति । न
तस्मादिति माध्यदिनश्रुत्या निषेधश्रुतेरन्यार्थत्वमाशङ्क्योक्त स्मारयति । तादिति ।
गत्वन्यरूपालोचनया गतिरयुक्तेत्युक्तम् । अधुना गन्तृरूपालोचनयाऽपि सो न युक्तेति
वक्तुं विकल्पयति । गतीति । अन्यानन्यत्वमाश्रित्याद्यौ विकल्पावत्यन्तभेदमाश्रि-
त्यान्त्य इति भेदः । आत्यन्तिकमनन्यत्व किमिति न विकल्प्यते तत्राऽऽह । अत्य-
न्तेति । कल्पत्रयेऽपि दोषजिज्ञासया पृच्छति । यदीति । पक्षत्रयेऽपि दोषमाह ।

ततः किं स्यात् । अत उच्यते । यद्येकदेशस्तेनैकदेशिनो
नित्यप्राप्तत्वाच्च पुनर्ब्रह्मगमनमुपपद्यते । एकदेशेकदेशित्वक-
ल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना निरवयवत्वप्रसिद्धेः । विकारपक्षेऽ-
प्येतत्तुल्यं विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । न हि
घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते परित्यागे वाऽभावप्राप्तेः ।
विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यन-
वच्छ्रमम् । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । सोऽणुव्यापी ब्रह्ममप-
रिमाणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः । ब्रह्मम-
परिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः । अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदना-
नुपपत्तिः । प्रतिपद्वे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुर-
स्तात् । परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य “तत्त्वमसि” [छा० ६ ।
८ । ७] इत्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि
समोनोऽयं दोषः । विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति
चेत् । न । मुख्यैकत्वानुपपत्तेः । सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्गोक्षम्-

उच्यत इति । आद्यमनूय प्रत्याह । यदीति । मध्यमपक्षस्योत्थानमेव नास्तीत्याह ।
एकदेशेति । उक्तदोषसाम्याद्द्विवीथं निराह । विकारेति । नित्यप्राप्तत्वं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । न हीति । विपक्षे दोषमाह । परित्यागे वेति । पक्षद्वयेऽपि दोषान्तर-
माह । विकारेति । अथ साविकारं सावयवं चेष्टं तस्य सह विकारैरवयवैश्च निश्चल-
त्वात्कुपो जीवानां संसारगमनरूपं चलनं न हि स्थिरात्मनामस्थिरत्वं युक्तमन्यान-
न्यत्वं च विरुद्धत्वान्नोपगन्तुं शक्यमित्यर्थः । तृतीयमनुवदति । अथेति । तं त्रेधा
विकल्प्य दूषयति । सोऽणुरित्यादिना । अनित्यत्वप्रसङ्गो घटादिषु दृष्टा-
धेरिति दोषः । पक्षद्वयानुपपत्तिं तर्कपादे वियत्पादे चोक्ता स्मारयति ।
प्रतिपिद्धे चेति । अन्यत्वपक्षे श्रुतिविरोधं दोषान्तरमाह । परस्मा-
चेति । पूर्वोक्तेऽपि पक्षद्वये श्रुतिविरोधस्य मुख्यत्वमाह । विकारेति ।
वयोस्त्वद्वतोऽन्यत्ववदनन्यत्वस्यापि भावान्नेति शङ्कते । विकारेति । भेदाभे-
दयोर्विरोधिनोरैकत्रायोगाद्ब्रह्मव्यपदेशमेदाद्विकारावयवयोस्तद्वतो भेदे सत्यश्रुतसि-
द्धत्वादुपचारेणाभिदोक्तिरित्यमुख्यं जीवस्य ब्रह्मैक्यं स्यादित्याह । नेति । किं
च पक्षत्रयेऽपि संसारित्वस्य तात्त्विकत्वाच्चस्याऽऽत्यन्तिकनाशो जीवरूपनाशाद-
युक्त पक्षत्रयमपीत्याह । सर्वेष्विति । संसारित्वे निवृत्तेऽपि सिद्धान्तवन्न

१ क. स्यादिति । उ । ८. न. स्याद । द । २ क. द. ज. न. “रेडभा” । द.
“गे धामा” । ३ क. न. “गुलेऽपि च क” । द. न. “गुलेऽपि क” । ४ क. “मस्यादि” । ५ द.
न. “मानो रे” । ६ क. न. चैत् । ७ छ. “श्रुति” । ८ क. न. “स्तत्त्वतो” ।

सङ्गः । संसार्यात्मत्वोनिवृत्तेः । निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गः ।
 ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमोच्च । यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते नित्यानि नेमि-
 त्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायामुत्पत्तये काम्यानि प्रति-
 पिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये सांप्रतदेशोपभो-
 ग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षेप्यन्त इत्यतो वर्तमानदेहपाता-
 दूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसंधानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं
 कैवल्यं विनाऽपि ब्रह्मात्मतत्त्वैवैवृत्तरूपं सेत्स्वतीति ।
 तदसत् । प्रमाणाभावात् । न ह्येतच्छास्त्रेण केनचि-
 त्प्रतिपादितं मोक्षार्थत्वं समाचरेदिति । स्वमर्णीयया त्वेत-
 त्कर्तुं यस्मात्कर्मेनिमित्तः संसारस्तस्माद्विभित्ताभावान्न भवि-
 ष्यतीति । न चैतत्तर्कपितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।
 बहूनि हि कर्माणि जात्यन्तरसंचिताभीष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य
 जन्तोः संभाव्यन्ते । तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवा-
 त्कानिचिच्छ्रधावसराणीदं जन्म निर्गमते फानिचिचु देशकाल-
 निमित्तप्रतीक्षाण्यासत् इत्यतस्तेषामवशंशङ्कानां सांप्रतेनोपभोगेन
 क्षपणासंभवान्न यथावर्णितचरितरपापि वर्तमानदेहपाते देहान्त-
 रनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम् । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च "तच्च

जीवरूपनाशप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । संसारस्य कर्मनिमित्तत्वात्-
 दभावेऽभावान्मुक्तिरनायाससिद्धेः मते दर्शयति । यांचरति । देशान्तरप्रतिम-
 धानं येन संयन्त्यस्वप्नदृष्ट्यामिवि यावत् । एवंमृत्तस्य नित्याद्यनुष्ठानवधौ यथि-
 त्चरितस्य सुमुशोरित्यर्थः । किं शास्त्रादेव मुख्यत्वे किंवा तर्कादिति
 विकल्प्याऽऽर्थं प्रत्याह । तदसदिति । प्रमाणाभावं प्रकटयति । न हीति । द्वितीय-
 मनुवदति । रवेति । स्वीत्येदितमपि शुक्रत्वादेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह । न चेति ।
 निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वं प्रपञ्चयति । बहूनीति । त्वार्णयेव तानि सुमुशुदेहे भोगेन
 क्षयिष्यातीत्याशङ्क्याऽऽह । तेषामिति । अनुपभुक्तकर्मणां देशान्तरसंभोगित्याद्यनुष्ठा-
 नवधौऽपि पराज्ञानं विना नास्ति मोक्षलोपि फलितमाह । इत्यत इति । एकमवि-
 कृत्याकर्माशयस्य वर्धमानभोगेन क्षपणसंभवान्मोक्षसिद्धिरित्याशङ्क्या रुपायस्येऽनुश-
 यवानिरत्यन्तैकमविकृत्यं धृषियमिषि मायाऽऽह । कर्मैति । अनारब्धफलानामपि कर्मणा

१ क. 'लामति' । २. 'लानु' । ३ क. ड. अ. भ. 'मात् । य' । ४ क. म. ट. निशमे' ।

५ क. अ. 'नि य क' । ६ क. क्षिप्यन्ते । ७ क. अ. 'भीषिक्या । ८ छ. न य त' । ९ क. अ. म.

१० क. 'नि क' । ११ क. 'नि ज्ञानान्त' । १२ क. य. 'मेषा दे' ।

इह रमणीयचरणास्ततः शेषेण ” [छा० ५ । १० । ७]
 इत्यादिश्रुतिसृष्टिम्यः । स्यादेतत् । नित्यनैमित्तिकानि तेषां
 क्षेपकाणि भविष्यन्तीति । तत्र विरोधाभावात् । सति हि विरोधे
 क्षेप्यक्षेपकभावो भवति न च जन्मान्तरसंचितानां सुकृतानां
 नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः । श्रद्धिरूपत्वाविशेषात् । दुरितानां
 त्वश्रद्धिरूपत्वात्सर्तुं विरोधे भवतु क्षेपणं न तु तावता देहान्त-
 रनिमित्ताभावसिद्धिः । सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः । दुश्शरितस्याप्यशो-
 पेक्षपणानवगमात् । न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवापानु-
 त्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरौत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तर-
 स्यात्प्यनुनिष्पादिनः संभवात् । स्मरति ह्यापस्तम्बः “तद्यथाऽऽ-
 भे^१ फलार्थे^२ निमित्ते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चैर्ममाणमर्था
 अनूत्पद्यन्ते ” इति । न चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्य-
 प्रतिपिद्धवर्जनं जन्मप्रापयान्तराले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम् ।
 सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् । संशयितव्यं तु भवति

नित्यनैमित्तिकेभ्यो । निवृत्तेरुक्तचरितस्य मुक्तिरिति शङ्कते । स्यादेतदिति । किं तानि
 सुकृतानामपि क्षेपकाण्याहो दुरितानामेवेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति । नेत्यादिना ।
 तेषां सुकृतविरोधित्वे काम्यकर्मापदेशवैयर्थ्यं तेषामपि वैर्विनाशादिति मन्वानो विरोधं
 विवृणोति । सतीति । द्वितीयमङ्गीकरोति । दुरितानां त्विति । तर्हि तन्निवर्हणे ताव-
 दैव देहान्तराभावान्मुक्तैरेक्यधीवैयर्थ्यं नेत्याह । न त्विति । केवलसुकृतादेवं शरीरं
 नास्त्यमियस्यापि दुरितफलस्य तत्र दर्शनादिस्थाशङ्क्याऽऽह । दुश्शरितस्येति ।
 किंच मुमुक्षुभिर्नुष्ठितनित्यनैमित्तिकवशादपि देहान्तरसंभवान्नोक्तचरितस्य मुक्त्याशाऽ-
 स्तीत्याह । न चेति । तेषामानुषङ्गिकफलत्वं संभावितमपि न प्रमितमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 स्मरतीति । निमित्त आरोपिते सर्वाणि यावत् । किंच काम्यनिषिद्धकर्मशेषवशादपि
 देहान्तरसिद्धेर्नोक्तचरितस्य मुक्तिरित्याह । न चेति । अस्मदादीनां स्थूलविद्यां सम्य-
 ग्विषयं विना सर्वात्मना काम्याद्यवर्जनेऽपि ज्ञानादशेषकाम्यादिवर्जनसिद्धिरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । सुनिपुणानामिति । यद्वा दो भवत्येवेत्यनियमान्नो जन्मान्तरमित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । संशयितव्यमिति । निमित्तसङ्गावेऽपि निश्चयभावे जन्मान्तरमनिश्च-

१ ट. 'पे क्षेप' । २ ट. अ. 'ति हि वि' । ३ ट. अ. 'क्षेपणं' । ४ ज. 'दुरित' । ५ क. 'पक्षेप' ।
 ६ ट. 'स्यानु' । ७ ज. ट. 'ने निमित्ते फ' । अ. 'अ निमित्ते फ' । ८ ज. अ. ट. 'र्थं छा' । ९ क.
 निमित्ते छा' । १० क. 'गन्ध इत्यन्' । ११ अ. च चर्थ' । १२ ज. ट. 'त्वं भ' । १३ ट. ट. 'पि
 अप' । १४ अ. ट. 'ना चेति' । १५ क. 'रन्पद्य' । १६ क. अ. 'दुरि' ।

तथाऽपि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव । न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञान-
गम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्याऽऽत्मनः कैवल्यमाको-
क्षितुं शक्यम् । अग्नौष्ण्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात् । स्यादे-
तत् । कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिस्तेन शक्त्यवस्था-
नेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति । तच्च न । शक्तिसद्भावे
कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात् । अथापि स्यान्न केवला शक्तिः
कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तानि । अत एकाकिनी सा
स्थिताऽपि नापराध्यतीति । तच्च न । निमित्तानामपि शक्ति-
लक्षणेन संबन्धेन नित्यसंबद्धत्वात् । तस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्व-
भावे सत्पात्मन्यसत्पां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथं
चन मोक्षं प्रत्याशाऽस्ति । श्रुतिश्च “ नान्यः पन्था विद्यतेऽप-
नाय ” [श्वेता० ३ । ८] इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति ।
परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य संव्यवहारलोपप्रसङ्गः । प्रत्यक्षादि-

तमसिद्धमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । तस्य दुर्ज्ञानत्वे जन्मान्तराभाव-
स्यापि तथारवौष्वत्पक्षासिद्धिरित्यर्थः । किं चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादि स्वाभाविकमारो-
पितं वाऽऽद्येऽपि तत्कार्यं तच्छक्तिर्वा स्वभावः । प्रथमे तस्मिन्नि-
वृत्ते स्थिते वा मुक्तिर्नाऽऽद्यः स्वभावस्य निवर्तयेषुमशक्यत्वात् । न
द्वितीयो व्याघावादित्याह । न चेति । द्वितीयं शङ्कते । स्यादिति । किं शक्ते-
रपि कार्यारम्भकत्वमुच्यते न । आद्येऽपि सा निरपेक्षा कार्यमारभते सापेक्षा वा
नाऽऽद्य इत्याह । तच्च नेति । कल्पान्तरमुत्थापयति । अथापीति । अदृष्टादिनि-
मित्ताभावादुपमोगलक्षणोऽनर्थो नास्तीत्यर्थः । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंबन्धस्याऽऽ-
त्मनोऽदृष्टादिनिमित्तैः संबन्धस्य च शक्तिद्वारा सदावनत्वात्कदाचित्तस्या भोगारम्भ-
कत्वसंभवात् मुक्तिरित्याह । तच्चेति । सा चेत्कार्यं नाऽऽरभते तर्हि तस्या असत्त्व-
मेव कार्यकगम्यत्वादिति मत्वा शक्तेर्वा कार्यस्य वा स्वाभाविकत्वनिरासमुपसंहरति ।
तस्मादिति । आत्मनि कर्तृत्वद्वारेऽपि तत्त्वे ज्ञानादेव तन्निवृत्तेर्न कर्मसाध्या मुक्तिरि-
त्युपेत्य ज्ञानमात्रायत्ता सेत्यत्र मानमाह । श्रुतिश्चेति । मासङ्गिके परमवे परारुढे
मोक्षसिद्धये जीवस्य ब्रह्मात्मत्वोपगमेऽपि पुन्याऽनुपपत्तिरिति शङ्कते । परस्मादिति ।

१ क. 'त्वभा' । २ अ. 'काङ्क्षायितु' । ३ अ. 'कर्तृत्वं का' । ४ अ. 'त शक्तिः । तद्भा' ।
५ ट. 'कार्यत्वा' । ६ अ. 'तथाऽपि' । ७ क. 'स्थिता ना' । ८ क. 'ज. 'पन्थात्' । ९ अ. 'मोक्षन' ।
१० ज. अ. ट. 'स्य सर्वत्र' । ११ अ. 'त्वात्तर' ।

प्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत् । न । प्राक्प्रबोधोधात्स्वप्रव्यवहारवत्तदुप-
पत्तेः । शास्त्रं च “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति”
[बृ० २ । ४ । १४ ; ४ । ५ । १५] इत्यादिनाऽप्रबुद्धवि-
षये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये “यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [बृ० २ । ४ । १४ ; ४ ।
५ । १५] इत्यादिना तदभारं दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो
गन्तव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वात् कथंचन गतिरुपपादयितुं
शक्या । किंविषयाः पुनर्गतिश्रुतय इति । उच्यते । सगुणवि-
द्याविषया भविष्यन्ति । तथा हि क्वचित्पञ्चाग्रविद्यां प्रकृत्य
गतिरुच्यते क्वचित्पर्यङ्कविद्यां क्वचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्म
प्रकृत्य गतिरुच्यते “यथा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म स्वं ब्रह्म” [छा० ४ ।
१० । ५] इति “अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म” [छा० ८ । १ । १] इति च तत्रापि वामनीत्वा-
दिभिः सत्यकोमादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति
गतिः । न क्वचित्परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते यथा गतिप्रति-
षेधः श्रावितः “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” [बृ० ४ । ४ ।
८] इति । “ब्रह्मविदोऽपि परम्” [तै० २ । १ । १]
इत्यादिषु तु सत्यप्याप्नोतेर्गन्तव्यत्वे वर्णितेन न्यायेन देशान्तर-

तत्त्वज्ञानात्प्रागृध्वं वा व्यवहाराभावो नाऽऽद्यः सप्रबुद्धपत्तेरित्याह । न प्रागिति ।
तत्रैव शास्त्रानुमतिमाह । शास्त्रं चेति । अप्रबुद्धविषय इति च्छेदः । द्वितीये प्रस-
ङ्गस्येष्टत्वा शास्त्रोक्त्यभेनाऽऽचष्टे । पुनरिति । मासङ्गिकं परिहृत्य प्रकृतं निगमयति ।
तदेवमिति । परमत्वं निराकृत्य पूर्वोक्तं स्वमत्वं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । किमित्या-
दिना । गतिश्रुतीनां सगुणवीविषयत्वं विशदयति । तथा हीति । ब्रह्म प्रकृत्यापि
गवेरुक्तेस्त्वेत्या युक्तं परविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रापिति । सगुणविद्या-
विषये गतिश्रुतिमुक्त्वा परविद्याविषये तदभावमाह । नेति । ब्रह्मत्वाविशेषात्तत्रापि
गतिरप्येवेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । आप्नोतेर्गन्तव्यत्वात्परविद्याधिकारेऽपि गतिश्रुति-
रस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मविदिति । ब्रह्मणः सर्वगत्वं सर्वान्वरत्वं सर्वात्मत्वमि-

; १ क. अ. झ. ट. “श्रुतिरि” । २ ट. प्राग्वोधा । ३ क. “ध्वन्तीति । त” । ४ अ. “ति त” ।
५ क. अ. “पि च वा” । ६ क. “वामत्वादि” । ७ अ. “ते तवया” । ८ झ. “पेधोथा” । ९ ट.
ट. “आदाय” । १० क. “स्तस्या यु” । ११ क. ख. “कारे गे”

माप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याध्यारोपितनामरूपप्रवि-
 ष्यापेक्षयाऽभिधीयते “यद्येव सन्वक्षाप्येति” [बृ० ४।४।६]
 इत्यादियेदिति द्रष्टव्यम् । अपि च परविषया गतिर्व्याख्याय-
 माना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिन्तनाय वा । तत्र प्ररोचनं ताव-
 द्ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते । स्वसंवेद्येनैवान्यवहितेन विद्या-
 समर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः । न च नित्यसिद्धनिःश्रेयसनि-
 वेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तने काचिदपेक्षोप-
 पद्यते । तस्मादपरविर्षया गतिः । तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधा-
 रणेनापरस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमाना गतिश्चतुषः परस्मिन्ब्रह्मपारो-
 प्यन्ते । किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति । बौद्धम् “एतद्वै सत्प-
 क्राम परं चापरं च ब्रह्म पदोक्तारः” [मञ्ज० ५ । २] इत्या-
 दिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति । उच्यते । पञ्चा-
 विद्याकृतनामरूपादिरिक्तोपमतिपेक्षादस्थूलादिशब्दैर्ब्रह्मोपदिश्यते
 तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टमुपासना-
 योपदिश्यते “मनोमयः प्राणशरीरो भावरूपः” [छा० ३ ।
 १४ । २ । भैष्ये० २ । ६] इत्यादिशब्दैस्तदपरम् । नन्वेवम-
 द्वितीयश्रुतिरूपसंभवेत् । न । अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया
 परिहृतत्वात् । तस्मै चापरब्रह्मोपासनस्य तत्संविधौ श्रूयमाणम्

व्यादिवर्णितो न्यायः । आलोविस्वर्हि परविषये कथमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वहृपेति ।
 हृषश्च परविषये नास्ति गतिरित्याह । अपि चेति । तदेव दर्शयितुं विकल्पयति ।
 परेति । प्ररोचनपक्षं प्रत्याह । तत्रेति । ससंवेद्यत्वे हेतुमाह । अव्यवहितेनेति ।
 सापादिव्यावृत्त्यर्थे विशिनष्टि । विद्येति । अनुचिन्तनपक्षं प्रतिनिधायि । न चेति ।
 पक्षद्वयनिरासफलं दर्शयति । तस्मादिति । कथं वरिं केषांचिदाचार्याणां परविषय-
 स्त्वोपगमो गतेरित्याशङ्क्य सूक्ष्मदृष्टिभूत्यस्वादित्याह । तत्रेति । अपसिद्धान्ते वाङ्मये ।
 किमिति । सोपाधिकनिरुपाधिकत्वेन ब्रह्मणोभेदश्रुतिवैकल्यात्चेन नापराह्मन्प्रापत्ति-
 रित्याह । बाह्यमिति । परापरविभागं प्रश्नपूर्वकं विज्ञापयति । किमित्यादिना ।
 उक्तमेवापसिद्धान्तपरिहारं चोद्यद्वारा स्फोरयति । नन्वित्यादिना । परापरविभागस्य
 मिथ्यात्वे किं स्यादित्याशङ्क्यापरब्रह्मणो गन्तव्यत्वार्थं तदुपास्तिफलमाह । तत्संवेति ।

१ अ. “परमपक्ष” । २ अ. “रि च द” । ३ अ. “दप्ये” । ४ अ. अ. “पयैव ग” । ५ अ. “नि
 श्व” । ६ अ. अ. “माद द्वे । ए” । ७ अ. अ. “वेदेनाह” । ८ अ. “ब्रह्म ध्यय” । ९ अ. “शेषेण के” ।
 १० अ. “येन सत्यदि” । ११ अ. ट. “उच्यते” । न । १२ अ. अ. ट. “स्य स्वप” । १३ अ. “स्फोरय” ।
 १४ अ. “गह्वर प” ।

साम् ” इत्यत्राविशेषणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते
प्रत्याह । अग्रतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वा-
नन्यान्विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो
मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिदोपोऽस्ति । अनि-
यमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चा-
स्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स
ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते “ तं यथा यथोपासते तदेव
भवेति ” इति श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीक-
प्रधानत्वादुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते
यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् “ स एनान्ब्रह्म गमयति ” [छा० ४ ।

नानामपि पितृयाणवृत्तीयस्थानासंबन्धित्वात्प्रतीकविक्षेपत्वेन ब्रह्मणोऽपि वैध्यात्तत्वाद्ये
वै के चेत्यादिवाक्येन च तेषां ग्रहादेवान्ब्रह्म गमयतीत्येवच्छब्देन तेषामपि परामर्श-
सिद्धेर्विद्यान्तरेषु च गतेरवतारितत्वाद्विक्षेपेणामानवः पुरुष एतान्सर्वानेव विकारालम्ब-
नान्ब्रह्मलोकं नयतीति प्राप्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तप्रतिज्ञामवतार्य व्याक-
रोति । एवमिति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेत्रो हि मधीको यथा नाम
ब्रह्मेत्यादौ नामादिषु ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्य प्रक्षेपः । तदालम्बनाः प्रतीकालम्बना-
स्वान्विहाय विकारालम्बनान्सगुणविधावतः सर्वानिति यावत् । यत्त्वनियमन्यायाद-
विक्षेपेण सर्वेषां विकारालम्बनानामेषा गतिरिति वदूयमनुभयथाऽदोषादित्येतद्व्याचष्टे ।
न हीति । प्रतीकालम्बनान्न नयेति विकारालम्बनास्तु नयतीत्युभयथात्वेऽप्यगमे सत्त्वानि-
यमः सर्वोपासमिति न्यायस्य न कश्चिदोषः सर्वशब्दस्य प्रतीकालम्बनाविरेक्तविषयत्व-
सिद्धेरित्यर्थः । तत्क्रतुश्चेति पदं पदान्तराध्याहारेण व्याकरोति । तत्क्रतुरिति ।
तस्य हेतुत्वं साधयति । यो हीति । तत्र मानमाह । तामिति । प्रतीकालम्बनैरपि
तद्विक्षेपणत्वेन ब्रह्म ध्यायितुमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । ब्रह्मदृष्ट्या नामा-
दीनामेव प्रतीकानां प्राधान्येनानुचिन्तनान्न प्रतीकालम्बनानां ब्रह्मक्रतुत्वमित्यर्थः ।
तत्क्रतुस्त्ववतीति न्यायस्य व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । न्यायस्योत्सारिणत्वेऽपि

१ अ. ट. “मे कश्चिदो” । २ ड. घ. “वन्तीति” । ३ ग. “तुमानपि” । ४ ठ. ड. “क्षयः सर्वो” ।
५ छ. ठ. ड. “यतीति” । ६ क. छ. ठ. “सर्वेषामि” । ७ क. छ. ठ. “त्वतुस्त्विति” । ८ घ.
“ठ. ड. “तमाश” । ९ क. छ. “ना ध्यानेना” ।

“ स यदि पितृलोककामो भवति ” [छा० ८ । २ । १]
 इत्यादि जगदेतन्मर्त्यक्षेपं संसारगोचरमेव फलं भवति । अनिवर्ति-
 तत्वादविद्यायाः । तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गम-
 नमविरुद्धम् । सर्वगतत्वेऽपि चाऽऽत्मन आकाशस्येव घटादिग-
 मने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्य “ तदुपसा-
 रत्वात् ” [ब्र० सू० २ । ३ । २९] इत्यत्र । तस्मात्
 “ काये चादरिः ” [ब्र० सू० ४ । ३ । ७] इत्येव एव स्थितः
 पक्षः । “ परं जैमिनिः ” [ब्र० सू० ४ । ३ । १२]
 इति तु पक्षान्तरमर्तिभोगमात्रेप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनापेति द्रष्ट-
 व्यम् ॥ १४ ॥ (५)

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण

उभयथाऽदोपात्तत्कतुश्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं सन्दि-
 श्यते किं सर्वान्विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति
 ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति । किं तावत्प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषाम-
 न्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि “ अनियमः सर्वा-

अपरब्रह्मोपासनस्योक्तफलत्वेऽपि कथं तद्विषये गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्य चेति ।
 तस्य गन्तव्यत्वेऽपि गन्तृत्वमात्मनो विमुक्त्वादयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । अनि-
 वेचनीया गतिरनिर्वचनीयसगुणब्रह्मविषयेवोचितेति भावः । परविषये गत्यमावादपर-
 विषये तदुपपत्तेरसमदुक्तैव पूर्वोत्तरपक्षव्यवस्थेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १४ ॥ (५)

गन्तव्यविशेषोक्त्यनन्तरं गन्तृविशेषोक्त्यर्थमाह । अप्रतीकालम्बनानिति । संबन्धं
 वर्तुं वृत्तं कीर्तयति । स्थितमिति । अमानवपुरुषं विषयीकृत्याविशेषक्षुब्धस्वतन्त्र-
 तुर्वेनामर्शनमानाच्च संशयमाह । इदमिति । विद्याफलायं देवयाने पथि गन्तृविशे-
 पोक्त्या प्रादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वेषूपपासनेष्वनियमन्यायाद्विकारालम्बनेषु विशेषा-
 सिद्धिः । सिद्धान्ते प्रतीकोपासनाविरिक्तेषु तत्कतुन्यायाद्विशेषसिद्धिरिति मत्वा
 विमृश्य पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्रेति कार्यब्रह्मोक्तिः । यत्र
 गुणोपसंहारेऽप्यानियमाधिकरणन्यायं हेतुत्वेन स्मारयति । तथा हीति । प्रतीकालम्ब-

१ ट. “सुगतं” । २ अ. ट. “लक्ष्म” । ३ अ. च । ४ अ. “तिपादन” । ५ ट. “भामा” ।
 ६ ट. “अ” । ७ क. ख. “लेन ग” । ८ क. ख. “मनाभावाच्च” । ९ ट. द. “यानपथे ग” । १० ट.
 ६. “रत्नादि” ।

साम् ” इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वानन्पान्विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिदोपोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेऽप्युपपत्तेः । तत्क्रतुश्राव्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्रुष्यते “ तं यथा यथोपासते तदेव भवति ” इति श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वाद्दुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् “ स एनान्ब्रह्म गमयति ” [छा० ४ ।

नानामपि पितृयाणवृत्तीयस्थानासंवाञ्छित्वात्प्रतीकविशेषत्वेन ब्रह्मणोऽपि वैध्यावत्वाद्ये वै के चेत्यादिवाक्येन च तेषां ग्रहादेतान्ब्रह्म गमयतीत्येतच्छब्देन तेषामपि परामर्शसिद्धेर्विद्यान्तरेषु च गवेरवतारितत्वाद्विशेषेणामानवः पुरुष एतान्सर्वाभेव विकारालम्बनान्ब्रह्मलोकं नयतीति प्राप्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तप्रविज्ञानमवतार्य व्याकरोति । एवमिति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेत्रो हि प्रतीको यथा नाम ब्रह्मेत्यादौ नामादिषु ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्य प्रक्षेपः । तदालम्बनाः प्रतीकालम्बनास्वान्विहाय विकारालम्बनान्सगुणविद्यावदः सर्वानिति यावत् । यत्वनियमन्यायाद्विशेषेण सर्वेषां विकारालम्बनानामेषा गतिरिति तद्वक्ष्यन्मुमयथाऽदोषादित्येतद्वाच्ये । न हीति । प्रतीकालम्बनान्न नथैव विकारालम्बनास्तु नयतीत्युभयथात्वोपगमे सत्यान्यमः क्षेत्रासामिति न्यायस्य न कश्चिदोषः सर्वशब्दस्य प्रतीकालम्बनाविरेक्तविषयत्वसिद्धेरित्यर्थः । तत्क्रतुश्चेति पदं पदान्वराध्याहारेण व्याकरोति । तत्क्रतुरिति । तस्य हेतुत्वं साधयति । यो हीति । यत्र मानमाह । तमिति । प्रतीकालम्बनैरापि तद्विशेषणत्वेन ब्रह्म ध्यातव्यमित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । ब्रह्मदृष्ट्या नामादीनामेव प्रतीकानां प्राधान्येनानुचिन्तनान्न प्रतीकालम्बनानां ब्रह्मक्रतुत्वमित्यर्थः । तत्क्रतुस्तद्ववतीति न्यायस्य व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । न्यायस्यैतसर्गिकत्वेऽपि

१ अ. ट. “मे क्रतुरो” । २ ड. अ. “वन्तीति” । ३ अ. “तुमानपि” । ४ ट. ड. “रूपः सर्वो” ।

५ ख. ठ. ड. “यतीति” । ६ क. ख. ठ. ड. “सर्वेषामि” । ७ क. ख. घ. ठ. “तत्क्रतुस्त्विति” । ८ ख. ठ. ड. “तमाश” । ९ क. घ. “नो ध्यानेना” ।

“ स यदि पितृलोककामो भवति ” [छा० ८ । २ । १]
 इत्यादि जगदैश्वर्यलक्षणे संसारगोचरमेव फलं भवति । अनिवर्ति-
 तत्वादविद्यायाः । तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गम-
 नमविरुद्धम् । सर्वगतत्वेऽपि चाऽऽत्मन आकाशस्येव घटादिग-
 मने बुद्ध्यानुपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्य “ तद्वृणसा-
 रत्वात् ” [ब्र० सू० २ । ३ । २९] इत्यत्र । तस्मात्
 “ कार्ये बादरिः ” [ब्र० सू० ४ । ३ । ७] इत्येव एव स्थितः
 पक्षः । “ परं जैमिनिः ” [ब्र० सू० ४ । ३ । १२]
 इति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रेण दर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति ब्रह्म-
 न्यम् ॥ १४ ॥ (५)

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण

उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं संदि-
 ह्यते किं सर्वान्विकारालम्बनानविशेषेणेवामानवः पुरुषः प्रापयति
 ब्रह्मलोकमुत काश्चिदेवेति । किं तावत्प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषाम-
 न्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि “ अनियमः सर्वा-

अपरब्रह्मोपासनस्योक्तफलत्वेऽपि कथं तद्विषये गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्य चेति ।
 तस्य गन्तव्यत्वेऽपि गन्तृस्वभात्मनो विमुक्त्वादयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । आनि-
 वैचनीया गतिरनिर्वचनीयसगुणब्रह्मविषयेवोच्येति भावः । परविषये गत्यभावादपर-
 विषये तदुपपत्तेरस्मदुक्तैव पूर्वोत्तरपक्षव्यवस्थेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १४ ॥ (५)

गन्तव्यविशेषोक्त्यनन्तरं गन्तृविशेषोक्त्यर्थमाह । अप्रतीकालम्बनानिति । संबन्धं
 वक्तुं वृत्तं कीर्ययति । स्थितमिति । अमानवपुरुषं विषयाकृत्याविशेषपशुवेस्तत्क्र-
 तुर्वेनागर्भमानाच्च संशयमाह । इदमिति । विद्याफलार्थं देवदाने पथि गन्तृविशे-
 पोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वेषूपपासनेष्वनियमन्यायाद्विकारालम्बनेषु विशेषा-
 सिद्धिः । सिद्धान्ते पर्वकोपासनाविरिक्तेषु तत्क्रतुन्यायाद्विशेषसिद्धिरिति मत्वा
 निवृत्त्य पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्रेति कार्यब्रह्मोक्तिः । व-
 गुणोपसंहारस्थानियमाधिकरणन्यायं हेतुत्वेन स्मारयति । तथा हीति । प्रतीकालम्ब-

१ ट. “ज्ञानं” । २ अ. ट. “त्वात्मा” । ३ अ. च । ४ अ. “तिपादव” । ५ ट. “भामा” ।
 ६ ट. “प्रद” । ७ क. ख. “त्वेन ग” । ८ क. ख. “मनाभवाच्च” । ९ ठ. ड. “यानपथे ग” । १० ठ.
 ६. “रस्थानि” ।

साम् ” इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते
प्रत्याह । अमतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वा-
नन्यान्विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो
मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिदोपोऽस्ति । अनि-
यमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेऽप्यपत्तेः । तत्क्रतुश्चा-
स्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स
ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्रुण्वते “ तं यथा यथोपासते तदेव
भवेति ” इति श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीक-
प्रधानत्वादुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते
यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् ” स एनान्ब्रह्म गमयति” [छा० ४ ।

नानामपि पितृयाणवृत्तीयस्थानासंबन्धित्वात्प्रतीकविशेषत्वेन ब्रह्मणोऽपि वैध्यावत्त्वाद्ये
वै के चेत्यादिवाक्येन च तेषां ग्रहादेवान्ब्रह्म गमयतीत्येतच्छब्देन तेषामपि परामर्श-
सिद्धेर्विद्यान्तरेषु च गतेरवतारितत्वाद्विशेषेणामानवः पुरुष एतान्सर्वानेव विकारालम्ब-
नान्ब्रह्मलोकं नयतीति प्राप्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तप्रविज्ञामवतार्य व्याक-
रोति । एवमिति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेत्रो हि प्रतीको यथा नाम
ब्रह्मेत्यादौ नामादिषु ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्य प्रक्षेपः । तदालम्बनाः प्रतीकालम्बना-
स्त्वान्विहाय विकारालम्बनान्सगुणविद्यावतः सर्वानिवि यावत् । यत्वनियमन्यायाद्-
विशेषेण सर्वेषां विकारालम्बनानामेषा गतिरिति वदूषयन्मुभयथाऽदोषादित्येतद्व्याचष्टे ।
न हीति । प्रतीकालम्बनान्न नथेति विकारालम्बनास्तु नयतीत्युभयथात्वोपगमे सत्यानि-
यमः क्षेत्रासामिवि न्यायस्य न कश्चिदोपः सर्वशब्दस्य प्रतीकालम्बनादिरिक्तविषयत्व-
सिद्धेरित्यर्थः । तत्क्रतुश्चेति पदं पदान्तराध्याहारेण व्याकरोति । तत्क्रतुरिति ।
तस्य हेतुत्वं साधयति । यो हीति । यत्र मानमाह । तामिति । प्रतीकालम्बनैरपि
वद्विशेषणत्वेन ब्रह्म ध्यात्वमित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । ब्रह्मदृष्ट्या नामा-
दीनामेव प्रतीकानां प्राधान्येनानुचिन्तनान्न प्रतीकालम्बनानां ब्रह्मक्रतुत्वमित्यर्थः ।
तत्क्रतुस्त्वद्वयतीति न्यायस्य व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । न्यायस्योत्सर्गिकत्वेऽपि

१ ज. ट. “मे कश्चिदो” । २ ट. अ. “वन्तीति” । ३ अ. “तुमानपि” । ४ ट. ट. “दप. सर्व” ।
५ ख. ट. ट. “यतीति” । ६ क. ख. ट. ट. “सर्वेषामि” । ७ क. ख. अ. ट. “त्वतुस्त्विति” । ८ अ.
ट. ट. “तमाह” । ९ क. अ. “नो ध्यातेना” ।

१५।५] इति । भवतु यत्रैवमाहृत्यवाद उपलभ्यते तद-
भावे त्वौत्साङ्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नैतरेषा-
मिति गम्यते ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥ (६)

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तर-
स्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति “ यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवेति ” [छा० ७।१।५] “ वाग्वाव
नाम्नो भूयसी ” [छा० ७।२।१] “ यावद्वाचो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवेति ” [छा० ७।२।२] “ मनो
वाव वाचो भूयः ” [छा० ७।३।१] इत्यादिना । स चायं
फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वाद्गुपासनानामुपपद्यते । ब्रह्मतन्त्रत्वे तु
ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मान्न प्रतीकाल-
म्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥ १६ ॥ (६)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतौ
श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥

विशेषवचनादपवादस्त्वैवाऽऽह । भवत्विति । आहृत्यवादः साक्षादपवादकः ॥ १५ ॥
इतोऽपि प्रतीकोपासनानां न ब्रह्मणविरत्याह । विशेषं चेति । उत्कर्षोपकर्षव-
त्वात्फलस्य प्रतीकोपासनानां नैकरूपब्रह्मक्रतुत्वं तत्प्राप्तिर्वा हेतूपचयापचयादिवरेकेण
फले तदयोगादिति व्याचष्टे । नामादिष्विति । फलविशेषोपलम्भेऽपि किमित्युपास-
नानां प्रतीकतन्त्रत्वं तत्राऽऽह । स चेति । प्रतीकानामुत्कर्षनिकर्षवत्त्वादित्यर्थः ।
विपक्षे फलविशेषदृष्टेरग्लिष्टत्वमाह । ब्रह्मेति । प्रतीकालम्बनाविरक्तानां विकारालम्ब-
नानां ब्रह्मलोकगविरिति स्थिते फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १६ ॥ (६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य-
भगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकभाष्यविभागे

न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ ३ ॥

संपद्याऽऽविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्मान्छारीरात्समुत्थाप परं ज्योतिरूपसं-
पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते । तत्र संशयः
किं देवलोकाद्युपभोगस्यानेष्विवाऽऽगन्तुकेन केनचिद्विशेषेणा-
भिनिष्पद्यत आहोस्विदात्ममात्रेणेति । किं तावत्प्राप्तम् ।
स्थानान्तरेष्विवाऽऽगन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् ।
मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्या-
यत्वात् । स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वप्नवस्थामु-
स्वरूपानपादाद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत
इति । एवं प्राप्ते ह्यमः । केवलेनैवाऽऽत्मनाऽऽविर्भवति न धर्मा-
न्तरेणेति । कुतः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् ।

आद्ये पादे निर्गुणविद्याफलैकदेशो बन्धनिवृत्तिरुक्ता । द्वितीये सगुणनिर्गुणफला-
पेक्षेपत्वेन तद्विदोक्तकान्त्यनुत्क्रान्ती चिन्तिते । तृतीये सगुणविद्याफलोपयोगि-
तया गतिगन्तव्यगन्तृविशेषा निरूपिताः । संप्रति चतुर्थे पादे परविद्याफलैकदेशो ब्रह्म-
मावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरसुख्यभोगत्वमवधारयिष्यते । दशपरविद्यामा-
प्यमुक्त्वा परविद्याप्राप्त्यमाह । संपद्येति । निर्गुणविद्याफलमुदाहर्तुं तद्विषयवाक्यमु-
दाहरति । एवमेवेति । स्वशब्दस्य स्वकीयवाचित्वेनाऽऽगन्तुक्त्वमानात्स्वरूपवचनत्वे-
नानागन्तुक्त्वमुद्देशं संशयमाह । तत्रेति । अत्र च निर्गुणब्रह्मविद्याफलस्य ब्रह्ममा-
वाविर्भावस्य नित्यसिद्धत्वोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गादेरविशेषः ।
सिद्धान्ते तस्य तयो विशेषोऽस्तीति गृहीत्वा विमृश्य पूर्वपक्षमाह । किमिति । विमतमाग-
न्तुकं फलत्वात्स्वर्गावदेति मत्वा हेतुमाह । मोक्षस्येति । अभिनिष्पत्तिशब्दादपि प्रागभूतस्य
निष्पत्तिः सिध्यतीति हेत्वन्तरमाह । अभिनिष्पद्यत इति । सिद्धान्तोऽपि स्यादाभिनिष्प-
त्तिरौपचारिकीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वरूपेति । उक्तानुमानादभिनिष्पत्तिशब्दाच्च
सिद्धमर्थं निगमयति । तस्मादिति । शुक्तेरागन्तुक्त्वमनूय सिद्धान्त्ययति । एवमिति ।
उक्तेऽनुमाने जीवितं कथमागन्तुक्त्वमुक्तेरित्याह । कुत इति । विशेषणश्रुतिवा-
च्यमनुमानमित्याह । स्वेनेति । परं ब्रह्म ज्योतिःशब्दितमुपसंपद्य साक्षादनुभूय तेनैव

अन्यथा हि स्वशब्देनेति विशेषणमनवच्छ्रुतं स्यात् । नन्वात्मी-
याभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न । तस्यावचनीयत्वात् ।
येनैव हि केनचिद्दूषेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवाऽऽत्मीयेत्वोपपत्तेः
स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतायां त्वर्थ-
वत्केवलेनैवाऽऽत्मरूपेणाभिनिष्पद्यते नाऽऽगन्तुकेनापररूपेणा-
पीति ॥ १ ॥

कः पुनर्विशेषः पूर्वविस्थास्विह च स्वरूपानपापसाम्ये सती-
त्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवाऽऽ-
त्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्र त्वन्धो भवत्यपि रोदितीव विनाशमे-
वापीतो भवतीति चावस्थानयकलुषितेनाऽऽत्मनेत्यर्थं विशेषः ।
कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति प्रतिज्ञानादित्याह ।
तथा हि “ एतं त्वेव ते भूयोऽनुष्णारूपास्यामि ” [छा० ८ ।
९ । ३ ; ८ । १० । ४ ; ८ । ११ । ३] इत्यवस्थानयदोष-

स्वेन रूपेणाऽऽविर्भावोऽवस्थानमित्यनङ्गीकुर्वन्त्वं प्रत्याह । अन्यथेति । विधान्तरेण
स्वशब्दस्यार्थवत्त्वं शङ्कते । नन्विति । अज्ञातज्ञापकत्वे संभवत्यनुवादकत्वायोगान्नैव-
मित्याह । न तस्येति । तदेवावचनीयत्वं साधयति । येनेति । परपक्षे विशेषणा-
नर्थक्यमुक्त्वा स्वपक्षे तदर्थवत्त्वमाह । आत्मेति । अर्थवत्त्वं स्फुटयति । केवले-
नेति ॥ १ ॥

सूत्रान्तरमाकाङ्क्षाद्वाराऽवतारयति । कः पुनरिति । सूत्रस्य मुक्तशब्दं योज-
यति । योऽत्रेति । पूर्वत्रापि वस्तुचोऽस्यैवंभूतत्वाच्च विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्यावस्थान-
येऽपि यथाक्रमं व्यावहारिकरूपेणोसदृशत्वमाह । पूर्वत्रेति । जागरिते पुत्रादावहंम-
माभिमानादन्धवत्परवक्षो भवति स्वप्ने तन्नाशश्चैव वासनामयं रोदनाद्यनुभवति सुषुप्ते
विशेषज्ञानशून्यश्चिदातुरज्ञानमात्रपरवशस्त्विष्टवीत्यवस्थात्रयेण बन्धापरनाम्ना कालु-
ष्येण दूषितं यदात्मरूपं तेनोऽऽत्मा संसारदशायामवतिष्ठते मोक्षे तु निर्मृष्टनिखिल-
दुःखानुपद्गम्योत्तमानपरिशुद्धपरमानन्दरूपेणेति विशेष इत्यर्थः । सूत्रावयवं शङ्कापू-
वेकमादत्ते । कथमिति । प्रविज्ञातमेव प्रकटयति । तथा हीति । प्रकृत्योपयोगिप्रति-

१ क. ज. अ. ट. “देव वि” । २ अ. “यत्वापत्ते” । ३ क. “वांस्त्व” । ४ अ. स पूर्व । ५ अ.
“धन्वन्धो” । ६ क. ख. ठ. ड. “पान्वाह” । ७ क. ख. घ. “नाऽऽत्मना सं” ।

विहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय “अशरीरं धाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” [छा० ८ । १२ । १] इति चोप-
न्यस्य “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” [छा० ८ ।
३ । ४] इति चोपसंहरति । तथाऽऽख्यायिकोपक्रमेऽपि “य
आत्माऽपहतपाप्मा” [छा० ८ । ७ । १] इत्यादि मुक्तात्म-
विषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वेप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धेनिवृत्ति-
मात्रापेक्षा नापूर्वोपजैननापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिप-
र्याप्तत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्प-
द्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ (१)

कथं पुनमुक्तं इत्युच्यते “यावता परं ज्योतिरुपसंपद्य” [छा०
८ । ३ । ४ । मैत्रे० २ । २] इति कार्यगोचरमेवैनं श्राव-
यति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिरपि कृढत्वात् । न चान-
तिवृत्तो विकारविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति । विकारस्याऽऽर्त-
त्वप्रसिद्धेरिति । नैव दोषः । यत् आत्मेवात्र ज्योतिःशब्देनाऽऽ-
वेद्यते प्रकरणात् “य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः”
[छा० ८ । ७ । १] इति प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्मा-
द्भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रस-

ज्ञान्वरमाह । तथेति । फलत्वादागन्तुकत्वं मुक्तेरुक्तं तत्राऽऽह । फलत्वेति । शब्द-
सामर्थ्यात्तदागन्तुकत्वमुक्तमनूय दूषयति । यदपीति । हेतोरन्यथासिद्धत्वे शब्दस्य
चौपचारिकत्वे मुक्तेरनागन्तुकत्वं युक्तमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २ ॥

ज्योतिरुपसंपन्नस्य मुक्तत्वायोगमाशङ्क्य परिहरति । आत्मेति । सूत्रव्यावर्त्य-
माह । कथमिति । कार्यगोचरत्वे हेतुमाह । ज्योतिःशब्दस्येति । ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति पौर्वापर्यश्रुतेर्मुक्तेरन्या ज्योतिःसंपत्तिरित्याशङ्क्य तदुप-
संपद्यत इत्युक्त्वा स्वेनाभिनिष्पत्तिरित्यश्रवणादध्याहारे च तदुपसंपद्येत्युक्तिवैयर्थ्या-
न्ज्योतिरपि भूतत्वेन कार्यत्वादित्यागे कुत्रो मुक्तिरित्याह । न चेति । विकारगोचर-
स्यापि मुक्तत्वमाशङ्क्याय यदल्पं तन्मर्त्यमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । विकारस्येति ।
चोद्योत्तरत्वेन सूत्रं योजयति । नेत्यादिना । प्रकरणमेव दर्शयति । य आत्मेति ।

ज्ञात् । उपोतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते “ तदेवा उपोतिर्पा
उपोतिः ” [वृ० ४ । ४ । १६] इति । प्रपञ्चितं चेत्तत् “ उपोतिर्दर्श-
नात् ” [ब्र० सू० १ । ३ । ४०] इत्यत्र ॥ ३ ॥ (१)

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ (२)

परं उपोतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मा-
दात्मनः पृथगेव भवत्पुताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायाम् “ स
तत्र पपेति ” इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् “ उपोति-
रूपसंपद्य ” [छा० ८ । ३ । ४ । घेत् २२] इति च कर्तृ-
कर्मानर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य भतिस्तं व्युत्पादयत्पवि-
भक्त एव परेणाऽऽत्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः । दृष्टत्वात् ।
तथा हि “ तत्त्वमसि ” [छा० ६ । ८ । ७] “ अहं
ब्रह्मास्मि ” [वृ० १ । ४ । १०] “ यत्र नान्यत्पश्यति ”
[छा० ७ । २४ । १] “ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
द्विभक्तं यत्पश्येत् ” [वृ० ४ । ३ । २३] इत्येवमादीनि
वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च
फलं पुक्तं तत्कृतुन्यायात् । “ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृ-
गेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ” [कठ०
४ । १५] इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्या-

अकस्मात्प्रकरणविच्छेद विनेति यावत् । प्रकरणादपि प्रयोगाभावे कथमात्मार्यो उपोतिः-
शब्दस्त्वत्राऽऽह । उपोतिःशब्द इति । अत्रापेक्षितं न्यायं पूर्वोक्तं सूचयन्पुनरुक्तिं
प्रत्याह । प्रपञ्चितं चेति ॥ ३ ॥ (१)

विदुषः स्वरूपेऽवस्थितस्यापि वैशेषिकादिवद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । अवि-
भागेनेति । विषयोक्तिपूर्वकं वादिविप्रतिपत्तेः संशयमाह । परमिति । अत्र मुक्तस्य
ब्रह्मणोऽत्यन्ताभिदेवादात्पादार्थिसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवेश्वरयोरात्यन्तिकमन्यत्वम् ।
सिद्धान्ते तयोरात्यन्तिकमभिन्नत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षयति । इति वीक्षायामिति ।
सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याचष्टे । इति यस्येति । दृष्टत्वमेव स्फुटयति । तथा हीति ।
परमात्मन्यैक्येन दृष्टत्वे फलितमाह । यथेति । फलावस्थावादिवाक्येष्वविभागस्य
दृष्टत्वादपि मुक्तस्य परस्मादात्मन्येकमैक्यमिति व्याख्यान्तरमाह । यथेति । उक्तं-

१ ज. ट. विचिकित्सायाम् । २ क. ख. ठ. ड. “क्षितन्या” । ३ ख. “ति विचिकित्साया” ।
४ ख. परालोक्ये । ५ क. ख. ठ. ड. “कस्य ये” ।

[अ. ४ पा. ४ सू. ५] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११३१

न्यविभागमेव दर्शयन्ति । नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनि-
र्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते " स भगवः कस्मिन्मतिष्ठितः " [छा० ७ । २४ । १] इति " स्वे महिम्नि " [छा० ७ ।
२४ । १] इति " आत्मेरतिरात्मक्रीडः " [छा० ७ । २५ ।
२] इति चैवमादिदर्शनात् ॥ ४ ॥ (२)

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितमेतत् " स्वेन रूपेण " [छा० ८ । ३ । ४] इत्य-
ब्राह्मणस्यैव रूपेणाभिनिष्पद्यते नाऽऽगन्तुंकेनापररूपेणेति ।
अधुना तु तद्विशेषबुभुत्सायामभिधीयते स्वमस्य रूपं ब्राह्म-
णहृत्पाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं
च तेनैव स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।
कुतः । उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । तथा हि " ये
आत्माऽपहृत्पाप्मा " [छा० ८ । ७ । १] इत्यादिना
" सत्यैकामः सत्यसंकल्पः " [छा० ८ । १ । ५] इत्येवम-
न्तेनोपन्यासेनैवमात्मकतामात्मनो बोधयति । तथा " स तत्र
पर्येति नक्षत्रक्रीडन्ममाणः " [छा० ८ । १२ । ३] इत्ये-
वार्थरूपमावेदयति " तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति "

भेदनिर्देशस्य तर्हि का गतिस्तत्राऽऽह । भेदेति । उपचारो गतिरित्यत्र तथाऽन्यत्र
दृष्टत्वं हेतुमाह । स इति ॥ ४ ॥ (२)

ब्रह्मात्मता प्राप्तस्यापि जीवस्य सप्रपञ्चत्वं चोदयति । ब्राह्मेणेति । वृत्तं कीर्त-
यति । स्थितमिति । विषयसंशयो दर्शयति । अधुनेति । येन च ब्रह्मरूपेण मुक्त-
स्थावस्थानं तर्हि सप्रपञ्चमेव किंवा निष्प्रपञ्चमेवापि बोधयति । विषयविषयोः
संशये ब्रह्मणो मुक्तोपसृप्त्यस्य दृष्टिद्वयमाश्रित्योभयरूपत्वोक्त्या पादादिसंशयः । पूर्व-
पक्षे सप्रपञ्चत्वश्रुतीनां वा निष्प्रपञ्चत्वश्रुतीनां वा मुख्यार्थत्वसिद्धिः । सिद्धान्ते
द्विविधश्रुतीनां दृष्टिद्वयानुवृत्त्या मुख्यार्थत्वोपपत्तिरित्युक्त्यैव पूर्वपक्षायति । अभिधीयत
इति । उपन्यासेन ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वसिद्धिः विवृणोति । तथा हीति । उपन्यासो नामो-
द्देशः स चान्यत्र ज्ञापकस्यान्यविधानायावुवादः । आदिशब्दार्थविधिं दर्शयति । तथेति ।

१ घ. 'तमगति' । २ अ. 'अस्वर' । ३ क. 'न्तुनाऽप' । ४ क. 'ना त' । ५ क. 'न
र' । अ. ट. 'न होन र' । ६ अ. एण । ७ ट. 'तस्य' । ८ ट. क. 'न त' । ९ घ. 'स्य दृष्टि' ।
१० क. ल. घ. 'पतेर' ।

[छा० ७ । २५ । २] इति च । “ सर्वज्ञः सर्वेश्वरः ” इत्या-
दिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथाऽपि
शब्दविकल्पजा एवेते । पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते ।
चैतन्यमेव त्वस्याऽऽत्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभि-
निष्पत्तिर्युक्ता । तथा च श्रुतिः “ एवं वा अरंश्यमात्माऽनन्त-
रोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधर्मे एव ” [बृ० ४ । ५ । १३]
इत्येवंजातीयकाऽनुगृहीता भविष्यति । सत्परात्मत्वादयस्तु
यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते सत्याः कामा अस्मेति ।
तथाऽप्युपाधिसंबन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत्स्वरूपत्वसंभवः ।
अनेकाकारत्वमतिपेधात् । प्रतिपिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वम्
“ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम् ” [ब्र० सू० ३ । २ ।
११] इत्यत्र । अत एव च जलणादिसंकीर्तनमपि दुःस्वाभाव-
मात्राभिमायं स्तुत्यर्थमात्मरतिरित्यादिवत् । न हि मुख्यान्पेव
रतिक्रीडामिधुनान्यात्मनि निमित्तानि शक्यन्ते वर्णयितुं द्वितीय-

अज्ञादज्ञापनं विधिः । आदिशब्देनोक्तं व्यपदेशमाह । सर्वज्ञ इति । विवेकान्तरर-
हितत्वेनानुद्देश्यस्यामतिपाद्यत्वेनाविवेकस्य च सिद्धवदभिधानं व्यपदेशः ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह । चितितन्मात्रेणेति । उपन्यासादिना नानारसत्वे दर्शिते कथं-
चिदेकरसत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । कथं विकल्पमात्रत्वमित्याशङ्क्य काल्प-
निकत्वात्पाप्मादेस्तन्निवृत्तिरूपाणां तेषामपि राहोः शिर इतिवत्काल्पनिकत्वमेवेत्याह ।
पाप्मादीति । किं तर्हि तस्य वास्तेवरूपं तदाह । चैतन्यमिति । तत्र मानमाह ।
तथा चेति । सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिवन्नेतुमशक्यत्वात्कुतो ब्रह्मणश्चैतन्यमा-
त्रत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । सत्येति । उपाधीनामपि तदभेदाद्वास्तवमेव धर्मत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अनेकेति । उपन्यासस्येव विधिव्यपदेशयोर्गोचिमाह । अत इति । अने-
काकारत्वस्य निषिद्धत्वादेवेति यावत् । नृष्टान्तेऽपि मुख्यत्वमाशङ्क्योक्तम् । न हीति ।

१ अ. ट. “पाप्मेत्याह” । २ क. “त्रेणा” । ३ ट. “स्वरूप” । ४ अ. “न इत्ये” । ५ अ.
“कामाह” । ६ स. “पत” । ७ क. ज. ट. “व ज” । ८ क. “वेदेनोक्त” । छ. ग. द. “वेदेनोक्तव्य” ।
९ ट. द. “रतार रूप” ।

[म. ४ पा. ४ सू. ७।८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११३३

विपर्येत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन
बोधात्मनाऽभिनिष्पद्यत इत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

**एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं
वादरायणः ॥ ७ ॥ (३)**

एवमपि पारमार्थिकचेतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहा-
रापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्पैश्वर्यरूप-
स्याप्रत्याख्यानोदविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ७ ॥ (३)

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

हार्दविद्यायां श्रूयते “ स यदि पितृलोककामो भवति संक-
ल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ” [छा० ८। २। १] इत्यादि ।
तत्र संशयः । किं संकल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थाने
हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति । तत्र सत्यपि संकल्पादे-
वेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षता युक्ता । यथा लोकेऽस्म-
दादीनां संकल्पाद्रमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसंपत्तिर्भवत्येवं
मुक्तस्यापि स्यात् । एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्येति ।

उपन्यासादीनामन्यथासिद्धत्वे श्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥

सिद्धान्तयति । एवमपीति । चिन्मात्रस्यापि सगो ब्रह्मणस्तत्त्वावस्वविभागाद्विधा-
त्वसिद्धिरिति सूत्रार्थं विवृणोति । एवमित्यादिना ॥ ७ ॥ (३)

पूर्वाधिकरणेषु परविद्याफलमभिधायापरविद्याफलं प्रपञ्चयितुमधुनोपक्रमते । संकल्पा-
दिति । विपर्यं वर्तुं वाक्यमुदाहरति । हार्देति । एवकारस्यायोगान्ययोगव्यवच्छे-
दसाधारणतया संकल्पं विपर्ययितुं संशयमाह । तत्रेति । अत्र च सगुणब्रह्मविदो
ब्रह्ममूतस्य विभूतिनिर्माणसाधनरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे लोकवृत्तानुसारि
चरणं सिद्धान्ते श्रुतिवृत्तानुसारि चरणमित्यभिमेत्यावधारणश्रुत्या संकल्पस्य निरपेक्ष-
त्वसिद्ध्या पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । लोकवदित्युक्तं विवृणोति ।
यथेति । मुक्तस्य पित्रादिभोगहेतुसंपत्तिः संकल्पाविरक्तयत्नादिसापेक्षा भोगहेतुसं-
पत्तित्वादस्मदादिभोगहेतुसंपत्तिवदिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । अनुमान-
फलमाह । एवं दृष्टेति । लोकवृत्तानुसारेण श्रुतेरर्थवत्त्वसिद्धावेव वद्विपरीतं न कल्प्य-

संकल्पादेवेति तु राज्ञ इव संकल्पितार्थसिद्धिकरं साधनान्तर-
सामग्रीं मूलभामपेक्ष्योच्यते । न च संकल्पमात्रसमुत्पानाः पित्रा-
दयो मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं
पर्याप्ताः स्युरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादि-
समुत्पानमिति । कुतः । तच्छ्रुतेः । “संकल्पादेवास्य पितरः समु-
त्तिष्ठन्ति” [छा० ८ । २ । १] इत्यादिका हि श्रुतिनिमित्तान्तरापे-
क्षायां पीड्येते । निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविघाटेष्वेव
स्पाद्वतु न तु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमस्तीत्युच्यते ।
प्रोक्तसंपत्तेर्वैध्यसंकल्पत्वप्रसङ्गात् । न च श्रुत्यवगम्येऽर्थे लोक-
वदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । संकल्पबलादेव चैषां पावत्य-
योजनं स्थैर्योपपत्तिः । प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंक-
ल्पस्य ॥ ८ ॥

मिह त्ववधारणस्य तदनुसरणे सत्यर्थवत्त्वेव न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संकल्पा-
दिति । पित्रादेः संकल्पमात्रजन्यत्वे मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात्पुत्रादिवदर्थक्रियासामर्थ्याभावा-
दपि संकल्पाविरक्तसाधनापेक्षा वक्तव्येत्याह । न चेति । मनोरथनिर्मितादपि हर्षादि-
कार्ये दृष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानमात्रसाध्यकार्यसत्त्वेऽपि शेषवस्तुसाध्यं कार्यं तत्र नास्ती-
त्याह । पुष्कलमिति । संकल्पस्य यत्नादिसापेक्षस्यैव पित्रादिनिर्माणहेतुत्वेत्येतदनु-
सिद्धान्तवसूत्रमवतार्य व्याकरोति । एवमिति । संकल्पस्य यत्नसापेक्षत्वेऽनुमानस्योक्त-
त्वान्न तस्य केवलस्य पित्राद्युद्भवहेतुत्वेति शङ्कते । कुत इति । श्रुतिविरुद्धतया
कालात्ययादिदृष्टमनुमानमित्याह । तच्छ्रुतेरिति । किंच निमित्तान्तरमपि संकल्पा-
वर्षं वा यत्नान्तरसाध्यं वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । निमित्तान्तर-
मिति । तस्य यत्नाद्यपेक्षस्य संकल्पापेक्षया विलम्बितोत्पत्तिकृत्वात्प्राक्तदुत्पत्तेर्विदुषो
मोघसंकल्पत्वं स्यात्ततश्च द्वितीयस्यायुक्तत्वेत्याह । प्रागिति । यत्तु लोकवन्निमित्त-
ान्तरापेक्षेति तत्राऽऽह । न चेति । यदपि मनोरथविजृम्भितवदविचञ्चलत्वान्न भोग-
साधनत्वं संकल्पप्रसूतानां पित्रादीनामिति तत्राऽऽह । संकल्पेति । अस्मदादिसंक-
ल्पितेष्वहं स्थैर्यं कथं मुक्तसंकल्पितेषु कल्प्यते तत्राऽऽह । प्राकृतेति ॥ ८ ॥

१ क. ज. घ. “यानुयुरि” । २ ट. “येवं स्या” । ३ क. ज. “मिथ” । ४ क. ज. “प्राक्तसंप” ।
५ क. ज. घ. “श्रुति” । ६ क. ट. ड. “श्रीपित्रादि” । ७ छ. ट. ड. “तित्वा” ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ (४)

अत एव चावन्ध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति
नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्य-
स्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयति । श्रुतिश्चेत्दर्शयति
“अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामधारो भवति ” [छा० ८ । १ । ६]
इति ॥ ९ ॥ (४)

अभावं चादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

“संकल्पादेवास्थ पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छा० ८ । २ ।
१] इत्यतः श्रुतेर्मनेस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धम् । शरीरेन्द्रि-
याणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न वा सन्तीति समी-

विदुषः सत्यसंकल्पत्वे लाघान्तरमाह । अत इति । उपासितवुरीश्वराधीनो भोगो
न संकल्पमात्राद्विदुमलमित्याशङ्क्य सूत्रं व्याकरोति । अत एवेति । सत्यसंकल्प-
त्वेऽपि कथमीश्वराधीनत्वं विदुषो नेष्यते तत्राऽऽह । न हीति । ईश्वरपसादाद्भोगः
स्यादित्यपि प्रार्थयमानो जनो दृश्यत इत्याशङ्क्याऽऽह । सत्यामिति । विदुषोऽन्य-
न्याधीनमैश्वर्यमस्वीत्यत्र मानमाह । श्रुतिश्चेति । विद्यानुवादद्वारा वत्कलोकसारम्भा-
थोऽपशब्दः ॥ ९ ॥ (४)

विदुषो ब्रह्मीभूतस्य समप्रश्नस्वनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्यावहारिकतास्त्रिकैवाभ्यां व्यवस्था-
मुक्त्वा संकल्पाविरिक्तसाधनमावाभावयोरैकोपाधावापावदो विरोधाह्लोकसिद्धपदपदार्थ-
प्रेक्षयाः श्रुतेर्लौकिकानुमानाद्वाह इति पूर्वप्रक्षयित्वा पदपदार्थधीमात्रेण श्रुतेरपेक्षायामपि
वाक्यार्थबोधने वदमावादिमतो यत्नाद्यनपेक्षसंकल्पजन्यो योगजन्यसामर्थ्यदृष्ट-
त्वादगस्त्यकृतसमुद्रपानवदित्यनुमानानुगृहीतश्रुत्या बाधितत्वादानुमानस्य संकल्पमात्र-
सिद्ध्या विदुषो भोगहेतुसिद्धिरित्युक्तम् । संप्रत्यवधारणादन्ययोगव्यवच्छेदेन संक-
ल्पस्यैव पित्रादिसाधनत्वविहापि मनसोतिविशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणा-
र्थत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वप्रक्षयति । अभावमिति । मनसः सद्भावोऽपि किमिति
विदुषो न विचार्यते तत्राऽऽह । संकल्पादेवेति । शरीरेन्द्रियाणि विषयत्वानि
किं विद्यावतो मुक्तस्य सन्ति किंवा न सन्त्याहो सन्ति च न सन्ति चेतिवादेवि-
प्रतिपत्तेः संशयमाह । शरीरेति । अत्र समुणब्रह्मविदः संकल्पादेव देहादिमावाभा-

१ क. “स्यापि” । २ ट. “ति” इत्यादिभू । ३ क. ज. अ. न स । ४ ट. ड. “कत्वाभ्या” ।

५ क. घ. “रितं स” । ६ ट. ड. “क्षान्ति” । ७ उ. ड. पदा । ८ ट. सनस । ९ क. घ. “दिम” ।

क्ष्यते । तत्र वादरिस्तावदानार्यः शरीरस्येन्द्रियाणां चाभावं मही-
यमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् । एवं ह्योहाऽऽज्ञापः
“ मनसेतान्कामान्पश्यन्मन्यते ” [छा० ८ । १२ । ५] “ य
एते ब्रह्मलोके ” [छा० ८ । १३ । १] इति । यदि मनसा
शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः
शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्त्वाद्यार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं
प्रति मन्यते । यतः “ स एकधा भवति त्रिधा भवति ” [छा० ७ ।
२६ । २] इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति । न ह्यने-
कविधता विना शरीरभेदेनाऽऽक्षसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणार्था
भूमविद्यापामयमनेकधाभावविकल्पः पश्यते तथाऽपि विद्यमान-
भेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः
सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥ ११ ॥

वयोवृद्ध्या ब्रह्मधीफलविभूतेरुक्तेरस्ति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विशेषणश्रुतेरनेकधा-
भावश्रुतेर्वा मुख्यार्थत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते द्वयोरपि श्रुत्योर्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादेव
मुख्यार्थत्वोपपत्तिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षसूत्रं योजयति । तत्रेति । संसामपि
विमतिपत्तावभावनियमासिद्धिरिति शङ्कते । कस्मादिति । विशेषणश्रुत्या परिहरति ।
एवं हीति । पक्षान्तरेऽपि विशेषणमयोगव्यवच्छेदकत्वेन युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह ।
पक्षीति । अन्ययोगव्यवच्छेदाय मनसेतिविशेषणाद्वामेन पश्यतीत्यादाविवेतरव्यावृत्ति-
र्गम्यते । अयोगव्यवच्छेदे तु न तथा विशेषणमर्थेवेदित्यर्थः । विशेषणफलमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ १० ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह । भावमिति । सूत्राक्षराणि योजयति । जैमिनिस्त्विति । विक-
ल्पामननं मनोभेदादेव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । देहभेदाभावे मनो-
भेदस्यापि दुर्भणत्वान्न च्छेदकत्वं विकल्पामननमित्यर्थः । निर्गुणविद्याधिकारे पाठाद्वैक-
ल्पामननं स्तुतिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । देहे प्रियादिभोगहीने निर्गुणज्ञाने स्तुति-
त्वेनानेकधात्वस्यान्वयेऽपि विशिष्टभोगसंसर्गयोग्ये दहराद्युपासने फलत्वेनान्वय इत्यर्थः ।
न च मनसेति विशेषणमन्ययोगव्यावर्तकं देहादि व्यवच्छिन्नचीति युक्तं चैधो धनुर्वर
इविवदयोगव्यवच्छेदेनापि तद्योगादिति भावः ॥ ११ ॥

१ ट. 'आश्र' । २ अ. 'ते अ' । ३ अ. ट. 'रैमन' । ४ अ. 'निरावा' । ५ अ. 'भावे'
'३' । ६ ट. ट. सत्या वि' । ७ ट. ड. 'पशु' ।

उच्यते—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयैलिङ्गश्रुतिर्दर्शनादुभयवि-
धत्वं साधु मन्यते यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सश-
रीरो भवति यदा त्वशरीरतां तदोऽशरीर इति । सत्पसंक-
ल्पत्वात् । संकल्पवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहः
सत्रमहीनश्च भवति । उभयैलिङ्गश्रुतिर्दर्शनादेवमिदमपीति ॥ १२ ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

सिद्धान्त्यापि । उच्यत इति । सूत्रं व्याचष्टे । बादरायण इति ।
मनसेविविशेषणसामर्थ्यादेकधा भवेति त्रिधा मवतीत्यादिविकल्पात्मनसामर्थ्याच्चे-
त्यतःशब्दार्थं स्फुटयति । उभयेति । सशरीरत्वमशरीरत्वं चैकस्यैव विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य कालभेदादविरोधं दर्शयति । यदा त्विति । इतिशब्दस्योभय-
विधत्वमिति पूर्वेण संबन्धः । विषयः संकल्पानुसारि कार्यमित्यत्र हेतुमाह ।
सत्पेति । कार्यवैचित्र्ये हेतुः । संकल्पेति । धनुर्धरत्वादि हि विशेषणं
प्राक्तिकमाप्तविशेषपदयोगव्यवच्छेदकं युक्तं न हि चैत्रो धनुर्दधान एवावतिष्ठते ।
मरुते तु मनसैवानित्यादौ कामभोगेषु मनसो नित्यप्राप्तत्वात्तदनुवादेनान्ययोगनिवृत्त्य-
र्थेतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे । द्वादशाहवदिति । तस्य बहुकर्तृकतया
सत्रत्वे नियतकर्तृकतयाऽहीनत्वे च हेतुमाह । उभयेति । द्वादशाहो हि यजमानव-
हृत्वादासनोपायनोपदेशाच्च सत्रं य एव विद्वांसः सत्रमुपयन्वीत्युपायनचोदनादर्शना-
रसप्तदर्शावराश्रवुर्विशतिपरमाः सत्रमासीरन्वित्यासनचोदनायाश्च द्वादशाहाधिकारे
दृष्टत्वादासनोपायनचोदनयोरन्यवरत्वस्य सत्रलक्षणत्वाद्वद्वादशाहेन मजाकार्यं याजये-
दित्येवमिति चोदनादर्शनाभिर्यवकर्तृकत्वावगमाच्च द्विरात्रवदहीनत्वं चास्य गम्यते ।
तथेदमपि विदुषः सशरीरत्वमशरीरत्वं च द्विविधश्रुतिविदं विचित्रसंकल्पनिवन्धनम-
विरुद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

विदुषो देहाद्यसत्त्वमयुक्तं भोगाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । तन्वभाव इति ।
समे देहामावेऽपि तत्र संनिकर्षस्य ज्ञानहेतुर्वा मनःस्थितिमात्रहेतुत्वेनान्यथासिद्ध-
त्वाद्योगिनश्च विद्यासामर्थ्यादेव मनोवस्थानादिति मत्वाऽऽह । संध्यवदिति । सूत्रा-

१ अ. ट. 'यु' । २ अ. ट. 'तिलिहद' । ३ क. 'शर इति य' । ४ अ. यदि । ५ क. 'श
त्य' । ६ ज. ट. 'यु' । ७ ज. ट. 'तिलिहद' । ८ अ. 'पयते । य' । ९ ड. 'वसी' । १० क.
कार्ये वै' । ११ अ. 'चिन्त्ये' । १२ अ. 'सिद्धी प्राप्ति वि' । १३ अ. 'नित्यं प्रा' । १४ अ. 'शायरा' ।
१५ ट. ट. 'पि न तर्हनि' । १६ क. अ. 'तामवत्ति' ।

यदा तनोः सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा संध्ये स्थाने
शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादि-
कामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युरेवं ह्येतदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ (५)

भावे पुनस्तनोरपि जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा
भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ १४ ॥ (५)

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

" भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् " [ब्र० सू० ४ । ४ ।
११] इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम् । तत्र त्रिधाभावादिष्वनेक-
शरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुपञ्चवत्सृज्यन्ते किंवा
सात्मकान्यस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्र चाऽऽत्म-
मनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि शरीराणि निरा-
त्मकानीति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते । प्रदीपवदावेश इति । यथा

क्षराणि व्याकरोति । यदेत्यादिना । विदुषो देहादेरभावे मनसेतिविशेषणोपपत्तिं हेतु-
करोति । एवं हीति ॥ १३ ॥

तर्हि देहाद्युपादानमनर्थकं तत्राऽऽह । भाव इति । पुष्कलभोगसिद्धयर्थं देहाद्या-
दानमिति मेन्वानः सूत्रं योजयति । भावे पुनरिति ॥ १४ ॥ (५)

संकल्पाधीनमनेकदेहनिर्माणमफलं निरात्मकेषु देहभेदेषु भोगायोगादित्याहा-
ङ्क्याऽऽह । प्रदीपवदिति । वृत्तानुवादपूर्वकं मुक्तस्योक्तानि सांकल्पिकानि शरीराणि
विषयीकृत्योभयथोपलब्धेः सदेहमाह । भावमिति । तत्रेति मुक्तोक्तिः । मुक्तस्यापर-
विषयकलभूतस्य सांकल्पिकेषु प्रवेशमकारोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे भोक्तुरेक-
त्वादिकत्रैव भोगसिद्धिः । सिद्धान्ते भोक्तुरेक्येऽपि स्वेच्छया तस्यानेकत्र भोगोपपत्ति-
रिति मत्वा पूर्वपक्षयति । तत्रेति । आत्मनो विमुत्वेऽपि मनस्येव चैतन्यव्यक्तेस्त-
दवच्छेदकैकदेहावस्थितस्य देहान्तरावेशायोगादन्तःकरणान्तरापादानेऽपि तस्या-
नाद्यन्तःकरणान्तरावच्छिन्नस्य पुनरागन्तुकान्तःकरणावच्छेदासंभवात्संभवे च जीवभे-
दाद्भोगाननुसंधानमसङ्गादेकस्मादितराणि निरात्मकानीति मास्त्वित्यर्थः । पूर्वपक्ष-
मनूय सिद्धान्तसूत्रमवतारयति । एवमिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । दीपा-

१ अ. ट. 'दा तु त' । अ. 'दा तु से' । २ अ. 'व त' । ३ क. अ. 'दन्ते । प्र' । ४ अ.
तत्राऽऽम' । ५ क. अ. अ. ट. 'णि नि' । ६ ख. मत्वा सू' ।

प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात् । एवमे-
कोऽपि सन्निवृद्धानैश्वर्ययोगादनेकभावेमापद्य सर्वाणि शरीरा-
ण्यविशति । कुतः । तथा हि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम्
“स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा” [छा०
७ । २६ । २] इत्यादि । नैतदारूपान्नोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते
नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः
संभवति । यस्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासंभव इति ।
नैष दोषः । एकमनोर्भेदानि समनस्कान्पेवापराणि शरीराणि
सत्यसंकल्पत्वात्सदृश्यति । सृष्टेर्पुं च तेषूपधिभेदादात्मनोऽपि
भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकश-
रीरयोगप्रक्रिया ॥ १५ ॥

कथं पुनर्मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते
पावता “ तत्केन कं विजानीयात् ” [बृ० ४ । ५ । १५]
“ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ”
[बृ० ४ । ३ । ३०] “ सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति ”
[बृ० ४ । ३ । ३२] इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं
वारयतीत्यत उत्तरं पठति—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापे-

क्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ (६)

स्वाप्ययः सुप्तम् “स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याच-
क्षते” [छा० ६ । ८ । १] इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यम्
“ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” [बृ० ४ । ४ । ६] इति श्रुतेः ।
तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्यैतद्विशेषसंज्ञाभाववचनम् । क्वचित्सुप्ता-
वस्थामपेक्ष्योच्यते क्वचित्कैवल्यावस्थाम् । कथमवगम्यते यत-
स्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतम् “ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाप-
तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ” [बृ० २ । ४ ।
१४] “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ” [बृ० २ । ४ । १४]
“ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ”
[बृ० ४ । ३ । १२ । माण्डु० ५ । वृत्तिहपूर्वता० ४ । १ । बृ०
उ० ता० १ । रामोत्तरता० ३] इत्यादिश्रुतिभ्यः । सगुण-

मुक्तस्य यथोक्तमैश्वर्यं विशेषज्ञाननिषेधकश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते । कथमिति ।
शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति । अत इति । प्रविज्ञां व्याचष्टे । स्वाप्यय इति ।
उक्तमेव व्यक्तीकर्तुं विभजते । क्वचिदिति । तत्केन कमित्यादिकं वाक्यं क्वचिदित्यु-
च्यते द्वितीयस्तु क्वचिच्छब्दः सलिलादिवाक्यगोचरः । हेतुमागमाकाङ्क्षाद्वारा व्याक-
रोति । कर्पामित्यादिना । तत्रेत्युक्तवाक्यप्रकरणोक्तिः । तदधिकारः सुपुष्टिमोक्षयोर-
न्यतरस्य प्रकरणम् । तत्र समुत्थानवाक्यं यत्र सुप्तवाक्यं स्वाप्ताधिकारविषयम् । यत्र
त्वस्येति मोक्षाधिकारविषयमिति भेदः । विशेषज्ञानाभावाभिधानं सुप्तिमुक्त्योरन्यतराभि-
प्रायेणेत्युक्तम् । इदानीमैश्वर्याभिवानस्य सगुणविद्याविषयत्वेन भिन्नगोचरत्वाच्च विरो-
धाशङ्केत्याह । सगुणेति । कथं तर्हि सगुणविद्याफले मुक्तिशब्दमवृत्तिरित्याशङ्क्य

विद्याविपाकस्यानं त्वेतत्स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुप-
वर्ण्यते । तस्माददोषः ॥ १६ ॥ (६)

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥१७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात्सहैव मनसेश्वरसायुज्यं ब्रजन्ति किं तेषां
निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः । किं ताव-
त्प्राप्तम् । निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति “ आप्नोति स्वारा-
ज्यम् ” [तैत्ति० १ । ६ । २] “ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ”
[तै० १ । ५ । ३] “ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ”
[छा० ७ । २५ । २; ८ । १ । ६] इत्यादिश्रुतिभ्य इति ।
एवं प्राप्ते पठति । जगद्ध्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं
वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जग-
द्ध्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैश्वरस्य । कुतः । तस्य तत्र प्रकृतत्वाद-
संनिहितत्वाच्चेत्तरेषाम् । पर एव हीश्वरो जगद्ध्यापारेऽधिकृतः ।
तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् । नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च ।

संध्याया दिवाशब्दवत्प्रत्यासत्तिमात्रेणोचि मत्वाऽऽह । तस्मादिति ॥ १६ ॥ (६)

मनोदेहसर्गादावुत्सर्गतो यदैश्वर्यमुपासितुरुक्तं तस्य जगत्सर्गेऽप्रमाणादपवादं दर्श-
यति । जगदिति । अपरब्रह्मणा सायुज्यं गतानामैश्वर्यं विषयीकृत्य तस्योपपत्त्या-
दृष्ट्या संशयमाह । ये सगुणेति । सगुणब्रह्मविद्याफलभूतैश्वर्यस्य निरतिशयत्वनिवा-
रणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्वदैश्वर्यस्य निरङ्कुशत्वादीश्वरभेदादनेकमत्या जग-
दुत्पत्त्यादिव्यवस्थसिद्धिः । सिद्धान्ते तद्वेदाभावात्परमेश्वराधीनतया जगदुदयादिव्य-
वस्थोपपत्तिरित्यभिमेत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । श्रुतीनां श्रुतार्थग्रहेण
पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तवयति । एवमिति । तत्र प्रविज्ञा विभजने । जगदिति । तत्र
हेतुद्वयं प्रश्नपूर्वकमाह । कुत इति । ईश्वरस्य नित्यसिद्धस्यैव जगदुत्पत्त्यादिव्यापार
इत्यत्र प्रकरणादिव हेतु विवृणोति । पर इति । प्रकृत्याद्युत्पत्तिकाले सर्वस्य जगदो-
यः कर्ता तस्यैव स्थित्यादावपि कर्तृत्वोक्तैरन्यस्य चाऽऽदिसर्गे कर्तृत्वाभावादीश्वरस्यैव
जगद्ध्यापारे संनिधिरित्याह । तमेवेति । किंच परस्यैव नित्यत्वेन स्वहेत्वनपेक्षणस्य
ऋष्यशक्तिवाङ्मत्सर्जनं प्रवि कल्प्यसामर्थ्यत्वाच्च विदुषामीश्वरविषयैव जगत्सृष्टिरे-
ष्टव्या । किंच पौर्वापर्यालोचनायामीश्वरस्यैव जगत्सर्गः शब्दाद्गम्यते । जन्मादिसृज-
नारभ्य चैतदुत्पादिवत् । ततोऽद्वितीयप्रविज्ञा सिद्धेवेत्याह । नित्येति । ईश्वरस्य

तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं त्वितरेषामणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते ।
तेनासंनिहितास्ते जगद्धापारे । समनस्कत्वादेव चैतेपार्मेनकमत्पे
कस्पचित्तिस्पत्पभिप्रायः कस्पचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरो-
धोऽपि कदाचित्स्यात् । अथ कस्पचित्संकल्पमन्वन्त्यस्य संकल्प
इत्यविरोधः समर्थ्येत ततः परमेश्वरोक्ततत्त्वमेवेतरेपामिति
व्यवतिष्ठते ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधि-
कारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तम् “ आप्नोति स्वाराज्यम् ” [तै० १ । ६ ।
२] इत्यादिप्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति
तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । आधिकारिकमण्ड-
लस्थोक्तेः । आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु विशेषापत्तने-
ष्ववस्थितः परं ईश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्का-
रणमनन्तरम् “ आप्नोति मनसस्पत्तिम् ” [तै० १ । ६ ।

जगद्धापारे संनिधिमुक्त्वा विदुषां यन्नासंनिधिमप्यतिज्ञासिद्धयर्थं समर्थयते । तद-
न्वेषणेति । श्रूयते तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादाविति शेषः । सृष्ट्युत्प-
रभाविनामुपासकानां सृष्टिकाले सत्त्वाभावात्पूर्वकल्पसिद्धान्तं प्रलयकाले मुक्तत्वान्न
स्रष्टृत्वादि तेषां भिन्नमित्यर्थः । इत्यथ विदुषां न निरङ्कुशैश्वर्यमित्याह । समनस्क-
त्वादिति । किं विदुषां समप्रधानत्वमाहो गुणप्रधानत्वम् । आद्ये समप्रधानानां
नियमेनैकमत्यादर्शनादेकस्य सिसृक्षायामपरस्य संजिहीर्षासंभवादपर्यायमेव सर्गसंहारौ
स्याताम् । अपरथा द्वयोरपि नेश्वरत्वं कार्यविधावादित्यर्थः । द्वितीयमनुमाप्य दूष-
यति । अथेत्यादिना । एकाभिप्रायानुवर्तितायामन्येषामागन्तुकैश्वर्याणामश्लक्ष्माण-
विशेषतया कस्पचित्प्राधान्यायोगादनागन्तुकैश्वर्यपरमेश्वरवर्तित्वमितरेपामपि तद्व्यभि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षबीजमर्तुं दूषयति । प्रत्यक्षेति । अनुवादमात्रं व्याकरोति । अथेति ।
परिहारमवधारयति । अत्रेति । नवर्थमुक्त्वा हेतुमवधार्यं व्याचष्टे । नेत्यादिना ।
अधिकारे नियोजयत्यादित्यादीनि त्याधिकारिकस्त्वत्र हेतुमाह । यदिति । यस्मात्कार-

१ अ. 'वैकमित' । २ क. अ. 'प्राप्तिमदेष' । ३ क. ज. अ. 'चैषा' । ४ ड. 'मनेकत्वे
कस्य' । ५ अ. 'पहल' । ६ ट. 'रामिप्रायत' । ६ ट. विदुषो । ७ अ. 'नेषु व्य' । ८ अ. 'रमेश्व' ।
९ ड. ४. 'नां च प्र' । १० ड. ४. 'मनुमाप्य दू' ।

२] इत्याह । यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नो-
तीत्येतदुक्तं भवति । तदनुसारेणैव चानन्तरम् “ वाक्पतिश्च-
क्षुपतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति ” [तै० १ । ६ । २]
इत्याह । एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषा-
मैश्वर्यं योजयितव्यम् ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं न केवलं विका-
रमात्रगोचरं सवितुमण्डलाद्यधिष्ठानम् । तथा ह्यस्य द्विरूपां
स्थितिमाहाऽऽन्नायः “ तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ” [छा० ३ ।
१२ । ६] इत्येवमादिः । न च तन्निर्विकाररूपमितरालम्बनाः

प्रास्ताराज्यप्राप्त्यनन्तरमाहाऽऽप्नोति मनसस्पतिमिति । यदि पूर्वमेव निरङ्कुशं स्वारा-
ज्यमुक्तं तर्हि पश्चादीश्वरप्राप्तिवचनं न स्यात्तस्माद्भोगे स्वाराज्यं न तु जगत्तः स्रष्टृत्वा-
दावित्यर्थः । विवक्षितार्थसिद्धये वाक्यार्थं कथयति । यो हीति । विदुषामीश्वराधी-
नमैश्वर्यं स्वाराज्यमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तदनुसारेणेति । परमेश्वराधीनम-
णिमाविलक्षणमैश्वर्यं विदुषां स्वाराज्यं न तु जगत्तः स्रष्टृत्वादीत्युक्तमर्थं तेषां सर्वेषु लोके-
ष्वित्यादिवाक्येषु संचारयति । एवमिति ॥ १८ ॥

निरतिशयैश्वर्यवदीश्वरोपासकास्तदात्मतां प्राप्ताः साविशयैश्वर्यवन्तो भवन्तीत्य-
मुक्तं तदात्मत्वविरोधादित्याशङ्क्य ब्रह्मैक्येऽपि सगुणप्राप्तानां निर्गुणप्राप्त्यभाववदे-
वद्युक्तमिति वक्तुं ब्रह्मणो द्वैरूप्यमाह । विकारावर्तिरिति । तत्र प्रतिज्ञोक्तिभागं
व्याचष्टे । विकारेति । चकारसूचितमर्थमाह । नेति । हेतुभागं व्याचष्टे । तथा
हीति । तत्र प्रथमतृतीयपादाभ्यां विकारावर्ति रूपमुच्यते द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां
विकारावर्ति ब्रह्मणो रूपमुक्तमिति भेदः । अस्तु ब्रह्मणो विकारावर्ति रूपं यथाऽपि किं
स्यात्तत्राऽऽह । न चेति । वस्तुतस्तथात्वेऽपि यथोपासनमेव तत्प्राप्तिरुपासनं च

प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुमतत्कृतत्वात्तेषाम् । अतश्च यथैव
द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्त एवं
सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्त इति
द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती ।
“ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
फुतोऽपमग्निः ” [कठ० ५ । १५ । श्वेता० ६ । १४ । मुण्ड०
२ । २ । १०] इति ।

“ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ”

[भ० गी० १५ । ६] इति च । तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य
ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्र-
मैवैषामनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते “ तमाहाऽऽपो वै

विध्यधीनं निरवग्रहमहत्वादिधर्मस्य चोपास्त्यगोचरत्वादनुपासितवस्यामाप्तिरिति फलि-
तमाह । अतश्चेति ॥ १९ ॥

विकारावर्ति रूपमस्तीत्यत्रैव श्रुतिस्मृती प्रमाणयति । दर्शयतश्चेति । प्रसिद्धे
प्रत्यक्षानुमाने प्रत्याचक्ष्णः सूत्राक्षराणि योजयति । दर्शयतश्चेत्यादिना । उक्तेऽर्थे
सुलभानि श्रुतिस्मृतिवचनानीति मन्वानो वाक्यार्थमाह । तदेवमिति ॥ २० ॥

अपरब्रह्मविदा विश्वस्रष्टृत्वाद्यभावे हेत्वन्तरमाह । भोगमात्रेति । न केवलं
स्वाराज्यस्य परमेश्वरायत्तवया विदुषां जगद्व्यापारराहित्यं किंतु तेन भोगमात्रेण
साम्योक्तिलिङ्गादपीत्यर्थः । चकारार्थमाह । इतश्चेति । हेत्वन्तरमेवावशिष्टसूत्राक्षरयो-
जनया स्पष्टयति । यस्मादिति । तं ब्रह्मलोकगतमुपासकं हिरण्यगर्भः स्वसमीपमुपा-
गर्वं सानुनयमाह मया खल्वाप एवामृतमच्यो भीयन्ते दृश्यन्ते मुज्यन्ते तवाप्यसाव-
मृतरूपोदकलक्षणो लोको भोग्यो यथासुखं मुज्यतामित्याह । तमाहेति । उपासक-

सल्लु मीपन्ते लोकोऽसौ ” इति “ स यथैतां देवतां सर्वाणि
भूतान्यवन्त्पेवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ” तेनो एतस्यै
देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ” [बृ० १ । ५ । २३]
इत्यादिभेदव्यपदेशलिङ्गेभ्यः ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति सातिशयत्वादन्तवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्तत्तश्चैषामा-
वृत्तिः प्रसज्येतेत्यत उत्तरं भगवान्वादरायण आचार्यः पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ (७)

नाडीरश्मिसमन्वितेनाचिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्म-
लोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति यस्मिन्नरश्मं ह वै ण्यश्चार्णवौ
ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरं मदीयं सरो यस्मिन्न-

स्योपास्यदेवतया भोगमात्रसाम्ये श्रुत्यन्तरमाह । स यथेति । सशब्दो दृष्टान्तपरः ।
अवन्ति भजन्ते । तत्रैव वाक्यान्तरमाह । तेनेति । उशब्दोऽप्यर्थः सलोकताम-
पीति संबध्यते । प्रकृतेनोपासनेनोपास्याया देवतायाः सायुज्यं तेन समानदेहतां
समानलोकतां च भावनाविशेषादाप्रोवीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विदुषां निरङ्कुशैश्वर्याभावे दोषमाशङ्कते । नन्विति । सह परमेश्वरस्यैश्वर्येणाति-
शयेन वर्तते इति साविशयं विदुषामैश्वर्यं तथा च परमेश्वराधीनत्वाल्लौकिकैश्वर्यव-
त्कार्यं कार्यत्वाच्चान्तवदित्यर्थः । विद्वदैश्वर्यस्यान्तवत्त्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य विदुषां मुक्तता
न स्यादित्याह । तत्तश्चेति । एतदुत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति ।
अत इति । भगवानित्यनेन सर्वज्ञत्वादिसंपत्तिरुक्ता । आचार्यशब्देन शास्त्रार्थबहुली-
करणं सदाचारे क्षिप्याणां स्थापनं स्वयं तदाचरणं चेत्यत्र नैर्पुण्यमुक्तमिति भेदः । यस्तु
साविशयत्वेन कार्यत्वं तद्वशान्तवत्त्वमित्यनुमानं तत्र किमैश्वर्यस्यान्तवत्त्वमात्रं साध्यं
किंवा मुख्यमात्रो विदुषामिति विकल्प्याऽऽद्ये सिद्धसाध्यत्वं मत्वा द्वितीये क्रममु-
क्तिवादिश्रुतिविरोधमाह । अनावृत्तिरिति । सूत्रस्थं प्रतिज्ञापदं व्याचष्टे । नाडीति ।
अचिरादिपदोक्तदेवयानं पन्थानं स्मारयितुं विशेषणद्वयम् । ये ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते
तं प्राप्य भुक्तमोगास्ततो नाऽऽवर्तन्ते इति संबन्धः । कानि तानि शास्त्रोक्तानि विशे-
षणानीत्युक्ते यथाशालं वाग्यनुक्रामाति । यस्मिन्निति । इतो लोकात्पृथिवीज्ञाद्विदा-
तृतीयस्यां दिवि यो ब्रह्मलोकस्त्वस्मिन्नरण्यसंज्ञौ द्वावर्णवावित्यर्थः । तस्मिन्नेवात्रमयं
हर्षकरं च सरोऽस्तीत्याह । यस्मिन्नैरमिति । सोमसवन इत्यत्र सोमशब्दोऽमृतव-

श्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजितो पूर्वहणो यस्मिंश्च प्रभुवि-
मितं हिरण्यमं वेश्म यश्चानेकधा मन्त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपञ्चयते
ते तं प्राप्य न चन्द्रलोकादिव मुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः ।
“तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति ” [छा० ८ । ६ । ६ । फठ० ६ ।
१६] “तेषां न पुनरावृत्तिः ” [बृ० ६ । २ । १५] “एतेन
प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते ” [छा० ४ । १५ ।
५] “ब्रह्मलोकमभिसंपद्यन्ते ” [छा० ८ । १५ । १] “न च
पुनरावर्तते ” [छा० ८ । १५ । १ । वासुदेवोप० ४]
इत्यादिशब्देभ्यः । अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिस्तथा
वर्णितम् “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परम् ” [ब्र० सू०
४ । ३ । १४] इत्यत्र । सम्पद्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्य-
सिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव हि सगु-
णशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः

चनः । कर्मज्ञानशून्यानां दुष्प्रोपत्त्वमपराजितत्वम् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्येति यावत् ।
प्रभुशब्दोऽपि हिरण्यगर्भमेवाधिकरोति । उक्तविशेषणवति ब्रह्मलोके मानमाह ।
यश्चेति । चन्द्रलोकादिवैवैधर्म्योदाहरणम् । प्रविज्ञामेवं व्याख्यायं मोक्षहेतुमाका-
ङ्क्षापूर्वकं व्याख्याति । कुत इत्यादिना । ननु दर्शितवानामनावृत्तिश्रुतीनामर्थवैदित्वा-
दविरोधेऽपामाण्यमिति नानुमानापवाधने सामर्थ्यमिमामिहेति च विशेषणात्करुणान्तरे
भवत्यावृत्तिरिति तत्राऽऽह । अन्तवत्त्वेऽपीति । ये तावदूर्ध्वरेतसः स्वाश्रमधर्ममात्र-
निष्ठा ब्रह्मचर्येण ब्रह्मलोकमविरुद्धास्तेषामन्तरेण विद्या बन्धध्वंसासिद्धेरस्त्येवाऽऽवृत्तिः ।
ये तु सगुणोपासकास्तेषामैश्वर्यस्य कल्पमात्रस्थापित्वेऽपि क्रममुक्तिविवक्षयाऽनावृत्तिर-
विरुद्धेत्यर्थः । सगुणब्रह्मविदामेवानावृत्तिरत्र प्रतिपाद्यते न निर्गुणब्रह्मविदां तत्र को
हेतुरित्याशङ्क्य तेषामावृत्तिशङ्काभावादित्याह । सम्पगिति । सगुणब्रह्मविदामपि
ब्रह्मलोकगतानां तत्रोत्पन्नसम्पद्दर्शनमसादादेव मुक्तिरिति स्थिते सम्पद्दर्शनामनावृत्तिः
सुवरां सिध्यतीति कैमुतिकन्यायमाह । तदाश्रयणेनेति । उपासकानामीश्वराय-
त्तमैश्वर्यं न निरतिशयमित्यधिकरणार्थमुपसंहरुमितीत्युक्तम् । सूत्राभ्यासस्य प्रयोजन-
माह । अनावृत्तिः शब्दादिति । यत्राध्यायपरिसमाप्तिरेव तत्र पदस्यैवाभ्यासो दृष्टः
प्रवृत्ते सूत्रस्यैवाभ्यासाच्चतुर्थलक्षणस्य वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य समन्वयाविरोधसाधनफ-

१ क. स. 'ता पुरी ब्रह्म' । २ क. अ. 'ते तं ते प्रा' । ३ छ. ट. 'वदुक्त' । ४ अ. 'वाहयुक्त' ।
४ अ. ट. 'यते' । ५ अ. ट. स. ६ ट. इतिश' । ७ अ. 'णपरायणा' । ८ अ. ट. 'द्वाद' । ९
क. 'प्राप्यते' । १० क. छ. ठ. ड. 'य हे' । ११ क. छ. 'दवि' । १२ ट. 'विशेषेऽप्रा' । १३ ट. 'लोकं ग' ।

[अ.४पा.४सू.२२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११४७

शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं चोत्तयति ॥ २२ ॥ (७)

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
द्दोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

लानां साकल्येनोक्तत्वाद्भक्तव्यानवशेषात्परिसमापनमुचितमिति भावः ॥ २२ ॥ (७)

व्याख्याऽसंख्यातवर्ककचचयरयस्त्वदुस्तर्केशङ्का
शङ्काव्याजप्रकारप्रसरणसमवायस्तु तत्त्वं अयन्ती ॥
श्रुद्धानन्दाद्भिर्युग्मस्मृतिमरनिभृतर्मादगाढोक्तिरूढाऽऽ-
नन्दज्ञानप्रणीता जगति मुदमियं सद्धियां संविषत्ताम् ॥ १ ॥
सन्त्येव बहुलानीह व्याख्यानानि महाशियाम् ॥
व्याख्या तथाऽपि सौख्येन व्याख्यानाय मया कृता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृते श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्था-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तमिदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं सटीकशांकरभाष्ययुतम् ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणां वणानुक्रमपत्रकम् ।

	अ०	पा०	सू०	पृ०
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्व-				
मधीयत एके	२	३	४३	६६२
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति	२	४	११	६९८
अक्षरधिपां त्वविरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदव-				
त्तदुक्तम्	३	३	३३	९०७
अक्षरमम्बरान्तधृतेः	१	३	१०	२३८
अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यापैव तद्दर्शनात्	४	१	१६	१०६९
अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्	३	१	४	७२१
अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	३	३	५५	९५२
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२	२	८	५०१
अङ्गेषु यथाश्रपभावः	३	३	६१	९६४
अचलत्वं चापेक्ष्य	४	१	९	१०५७
अणवश्च	२	४	७	६९१
अणुश्च	२	४	१३	७००
अत एव च नित्यत्वम्	१	३	२९	२९०
अत एव च सर्वाण्यनु	४	२	२	१०७७
अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा	३	४	२५	९९६
अत एव चानन्याधिपतिः	४	४	९	११३५
अत एव घोषमा सूर्यकादिवत्	३	२	१८	७८९
अत एव न देवता भूतं च	१	२	२७	२१४
अत एव प्राणः	१	१	२३	१३४
अतः प्रबोधोऽस्मात्	३	२	८	७७४
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४	२	२०	१०९६
अतस्त्वितरज्ज्यापो लिङ्गाच्च	३	४	३९	१०१०
अतिदेशाच्च	३	३	४६	९३६
अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्	३	२	२६	८०८
अतोऽन्याऽपि श्लोकायामयोः	४	१	१७	१०७०
अत्ता चराचरग्रहणात्	१	२	९	१७४

	अ०	पा०	सू०	शू०
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१	१	१	१८
अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	१	२	२१	१९८
अदृष्टानियमात्	२	३	५१	६७४
अधिकं तु भेदनिर्देशात्	२	१	२२	४६१
अधिकोपदेशात् वादरायणस्यैवं तदर्शनात्	३	४	८	९९४
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२	२	३७	५७५
अध्ययनमात्रवतः	३	४	१२	९७८
अनभिभवं च दर्शयति	३	४	३५	१००८
अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः	१	२	१७	१९०
अनारब्धकार्ये एव तु तदवधेः	४	१	१५	१०६६
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	३	४	५०	१०२३
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४	४	३२	११४५
अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्	३	३	३१	८९९
अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१२	७३९
अनुकृतेस्तस्य च	१	३	२२	२६६
अनुज्ञापरिहारो देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८	६७०
अनुपपत्तेस्तु न शरीरात्	१	२	३	१६८
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम्	३	३	५०	९४२
अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः	३	४	१९	९८४
अनुस्मृतेर्वादितिः	१	२	३०	२१७
अनुस्मृतेश्च	२	२	२५	५४३
अनेन सर्वगतस्वमायामशब्दादिभ्यः	३	२	३७	८०८
अन्तर उपपत्तेः	१	२	१३	१८४
अन्तरा चापि तु तदृष्टेः	३	४	३६	१००८
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः	३	३	३५	९१२
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नावि- शेषात्	२	३	१५	६१८
अन्तर्याम्यधिदेवादियु तद्गम्यव्यपदेशात्	१	२	१८	१९२
अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा	२	२	४१	५७७
अन्तस्तद्वर्माणपदेशान्	१	१	२०	१२४

	अ०	पा०	स०	पृ०
अन्त्यावस्थितेशोभनित्पत्वादविशेषः	२	२	३६	५७१
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	२	२	५	४९६
अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	६	८३५
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्	२	२	९	५०१
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्	३	३	३६	९१३
अन्यभावव्यावृत्तेश्च	१	३	१२	२४०
अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलाषात्	३	१	२२	७४९
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके	१	४	१८	३७२
अन्यार्थश्च परामर्शः	१	३	२०	२६५
अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्	३	३	१७	८५९
अपरिग्रहाच्चात्पन्तमनपेक्षा	२	२	१७	५२४
अपि च सप्त	३	१	१५	७४१
अपि च स्मर्यते.	१	३	२३	२७०
” ”	२	३	४५	६६५
” ”	३	४	३०	१००३
” ”	३	४	३१	१००९
अपि चैवमेके	३	२	१३	७८५
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	३	२	२४	८०७
अपीती तत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	८	४१९
अमतीकालम्बनाजयतीति वादरायण उभयथाऽदोषा-				
त्तत्कृतिश्च	४	३	१५	११२४
अवाधाच्च	२	४	२९	१००३
अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम्	३	२	१९	७९०
अमार्त्वं वादरिराह ह्येवम्	४	४	१०	११३५
अभिधपोपदेशाच्च	१	४	२४	३८९
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	२	१	५	४१२
अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः	१	२	२९	२१६
अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्	२	३	५२	६७५
अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	२	२	६	४९७
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्	३	२	१४	७८६

	अ०	पा०	सू०	पृ०
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः....	४	३	१	१०९८
अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नैति चेन्न निचाय्यत्वादेवं				
व्योमवच्च	१	२	७	१७१
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	१	३	२१	२६६
अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि हि	२	३	२४	६३४
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	१	४	२२	३७२
अविभागेन दृष्टत्वात्	४	४	४	११३०
अविभागो वचनात्	४	२	१६	१०९१
अविरोधश्चन्दनवत्	२	३	२३	६३३
अथुद्धमिति चेन्न शब्दात्	३	१	२५	७५२
अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः	२	१	२३	४६२
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः	३	१	६	७२४
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा	२	३	२१	५३९
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	२	१	७	४१८
असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्	२	१	१७	४४७
असंततेश्चाव्यक्तिकरः	२	३	४९	६७२
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२	३	९	६०६
असार्वात्रिकी	३	४	१०	९७७
अस्ति तु	२	३	२	५८७
अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति	१	१	१९	११६
अस्यैव औपपत्तेरेव ऊष्मा	४	२	२१	१०७९

आ.

आकाशस्तल्लिङ्गात्	१	१	२२	१३०
आकाशो चाविशेषात्	२	२	२४	५४९
आकाशोऽर्थान्तरत्वादिब्यपदेशात्	१	३	४१	३१२
आचारदर्शनात्	३	४	३	९७५
आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्	४	३	४	११००
आत्मकृतेः परिणामात्	१	४	२६	३९१
आत्मग्रहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	५६८
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	२	१	२८	४७२

	अ०	पा०	सू०	पृ०
आत्मशब्दाच्च	३	३	१५	८५५
आत्मा प्रकरणात्	४	४	३	११२२
आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	१०४१
आदरादलोपः	३	३	४०	९२१
आदित्यादिमतपश्चाद् उपपत्तेः	४	१	६	१०५०
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३	३	१४	८५३
आनन्दमयोऽभ्यासात्	१	१	१२	११८
आनन्दादयः प्रधानस्य	३	३	११	८५०
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	७३७
आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-				
गृहीते दर्शयति च	१	४	१	३२५
आपः	२	३	११	६११
आपायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२	१०५२
आभास एव च	२	३	५०	६७२
आमनन्ति चैनमस्मिन्	१	२	३२	२१९
आत्विज्यमित्योदुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते	३	४	४५	१०१८
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४	१	१	१०३३
आसीनः संभवात्	४	१	७	१०५५
आह च तन्मात्रम्	३	२	१६	७८८

इ.

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्	१	३	१८	२५४
इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः	२	१	२१	४५९
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	१०६५
इतरेतरम्यपत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१९	५३४
इतरे त्वर्थसामान्यात्	३	३	१३	८५२
इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	४०३
इयदामननात्	३	३	३४	९१०

ई.

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः	१	३	१३	२४१
-----------------------------	---	---	----	-----

	अ०	पा०	सू०	पृ०
ईक्षतेर्नाशब्दम्	१	१	५	८६

उ.

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः	१	४	२१	३७८
उत्क्रान्तिभत्यागतीनाम्	२	३	१९	६२९
उत्तरा चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१	३	१९	२२६
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	५३७
उत्पत्त्यसंभवात्	२	२	४२	५७९
उदासीनानामपि चेवं सिद्धिः	२	२	२७	५४९
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्	१	१	२७	१५०
उपादानात्	२	३	३५	६४८
उपपत्तेश्च	३	२	३५	८१६
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२	१	३६	४८२
उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्	३	३	३०	८९८
उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम्	३	४	४२	१०१४
उपमर्दं च	३	४	१६	९८०
उपलब्धिवदनियमः	२	३	३५	६४९
उपसंहारदर्शनात्तेति चेन्न क्षीरवद्वि	२	१	२४	४६४
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्तत्माने च	३	३	५	८३४
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३	३	४१	९२४
उभयथा च दोषात्	२	२	१६	५२३
”	२	२	२३	५४१
उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः	२	२	१२	५१३
उभयव्यपदेशान्त्वद्विकुण्डलवत्	३	२	२७	८०९
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः	४	३	५	११०७

ऊ.

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि	३	४	१७	९८१
-------------------------	---	---	----	-----

ए.

एक आत्मनः शरीरे भावात्	३	३	५३	९४७
एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२	३	८	६०४

	अ०	पा०	सू०	पृ०
एतेन योगः प्रत्युक्तः	२	१	३	४०४
एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	४२९
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	३७२
एवं चाऽऽत्मा कात्स्न्यम्	२	२	३४	५६७
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः	३	४	५२	१०२८
एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः	४	४	७	११३२

ऐ.

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तददर्शनात्	३	४	५१	१०२५
--	---	---	----	------

क.

कम्पनात्	१	३	३२	३१३
करणवक्षेत्र भोगादिभ्यः	२	२	४०	५७६
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२	३	३३	६४७
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१	२	४	१६९
कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः	१	४	१०	३४९
कामकारेण चैके	३	४	१५	९७९
कामाच्च नानुमानापेक्षा	१	१	१८	११६
कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः	३	३	३९	९१९
काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात्	३	३	६०	९६३
कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः	१	४	१४	३५९
कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः	४	३	७	११०९
कार्याख्यानादपूर्वम्	३	३	१८	८६४
कार्यात्पये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०	११११
कृतप्रपत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः	२	३	४२	६६०
कृतात्ययेऽनुशयदान्दष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च	३	१	८	७२९
कृत्स्नभावाच्च ग्रहिणोपसंहारः	३	४	४८	१०८२
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा	२	१	२६	४४७
क्षणिकत्वाच्च	२	२	३१	५६०
क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्	१	३	३५	३१०

ग.

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च	१	३	१५	५२१
--	---	---	----	-----

	अ०	पा०	सू०	पृ०
गतिसामान्यात्	१	१	१०	१०३
गतेरर्थवच्चमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः	३	३	२९	८९७
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	३	३	६४	९६५
गुणाद्वा लोकवत्	२	३	२५	६३५
गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११	१७६
गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात्	१	१	६	९३
गौण्यसंभवात्	२	३	३	५८८
”	२	४	२	६८१

च.

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टाद्यादिभ्यः	२	४	१०	६९७
चमसवदविशेषात्	१	४	८	३४५
चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्णालिनिः	३	१	९	७३६
चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावमा- वित्वात्	२	३	१६	६२०
चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौहुलोमिः	४	४	६	११३२

छ.

छन्दत उभयाविरोधात्	३	३	२८	८९७
छन्दोविज्ञानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्	१	१	२५	१४५

ज.

जगद्वाचित्वात्	१	४	१६	३६७
जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	४	४	१७	११४१
जन्माद्यस्य यतः	१	१	२	३०
जीवमुखप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्	१	४	१७	३७१
जीवमुखप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासत्रेविध्यादाश्रित- त्वादिह तद्योगात्	१	१	३१	१५७
ज्ञेयत्वावचनाच्च	१	४	४	३३७
ज्ञोऽत एव	२	३	१८	६२७
व्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	७०१

	अ०	पा०	म०	पृ०
तद्वृणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्....	२	३	२९	६३८
तद्वृणस्य तु नातद्वाचो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः	३	४	४०	१०११
तद्वृणो विधानात्	३	४	६	९७३
तद्वृणव्यपदेशाच्च	१	१	१४	११३
तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्	३	३	४२	९२६
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	१	१	७	९६
तन्मनः प्राण उत्तरात्	४	२	३	१०७७
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः	४	४	१३	११३७
तर्काप्रतिष्ठानादव्यवस्थाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमो-				
क्षमसङ्गः....	२	१	११	४२५
तस्य च नित्यत्वात्	२	४	१६	७०४
तानि परे तथाह्याह	४	२	१५	१०९०
मुल्यं तु दर्शनम्	३	४	९	९७६
दृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य	३	१	२१	७४५
तेजोऽतस्तथाह्याह	२	३	१०	६०८
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	१	४	६	३३९
न्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्	३	१	२	७१९

द.

दर्शनाच्च ..	३	१	२०	७४५
” ”	३	२	२१	७२१
” ”	३	३	४८	९४०
” ”	३	३	६६	९६७
” ”	४	३	१३	१११२
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	४	४	२०	११४४
दर्शयति च	३	३	४	८३३
” ”	३	३	२२	८७४
दर्शयति चापि स्मर्यते	३	२	१७	७८८
दहर उत्तरेभ्यः	१	३	१४	२४५
दृश्यते ॥	२	१	६	४१४
देवादिबदपि लोके	२	१	२५	४६५

	अ०	पा०	सू०	शृ०
देहयोगाद्वा सोऽपि	३	४	६	७६५
सुम्वाद्यायतनं स्वशब्दात्	१	३	१	२२१
द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः	४	४	१२	११३७

घ.

धर्मं जैमिनिरस एव	३	२	४०	८२१
धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९	२३७
धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नपलब्धेः	१	३	१६	२५३
ध्यानाच्च	४	१	८	१०५६

न.

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्	२	१	३५	४८२
न च कर्तुः फलम्	२	२	४३	५८१
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः	४	३	१४	१११३
न च पर्षायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	५६८
न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात्	१	२	१९	१९५
न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्	३	४	४१	१०१२
न तु दृष्टान्तभावात्	२	१	९	४२०
न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	७४४
न प्रतीके न हि सः	४	१	४	१०४५
न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	३२	४७७
न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	५५९
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	७८४
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् १	१	१	२३	१५३
न वा तत्सहभावाश्रुतेः	३	३	६५	९६६
न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्	३	३	७	८३८
न वापुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	४	९	६९४
न वा विशेषात्	३	३	२१	८७३
न विषयश्रुतेः	२	३	१	५८५
न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	४०८
न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च	१	४	११	३५१

	अ०	पा०	सू०	शू०
न सामान्यादप्युपलब्धेर्गुणवन्न हि लोकापत्तिः	३	३	५१	९४५
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	३	२	११	७८२
नाशुरत्तच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्	२	३	२१	६३२
नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२३	७४८
नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः	२	३	१७	६२२
नाना शब्दादिभेदात्	३	३	५८	९५९
नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३	२२७
नाभाव उपलब्धेः	२	२	२८	५५९
नाविशेषात्	३	४	१३	९७९
नासतोऽदृष्टत्वात्	२	२	२६	५४६
नित्यमेव च भावात्	२	२	१४	५१९
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽ- न्यथा	२	३	३२	६४५
नियमाच्च	३	४	७	९७३
निर्मातारं चेक्रे पुत्रादयश्च	३	२	२	७५७
निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहावित्वादर्शपति च नेतरोऽनुपपत्तेः	४	२	१९	१०९४
नैकस्मिन्दर्शयतो हि	१	१	१६	११४
नैकस्मिन्नसंभवात्	४	२	६	१०८१
नोपमर्देनातः	२	२	३३	५६२
	४	२	१०	१०८५

प.

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते	२	४	१२	६९९
पटवश्च	२	१	१९	४५८
पत्पादिशब्देभ्यः	१	३	४३	३२४
पत्पुरसामञ्जस्यात्	२	२	३७	५७१
पपोम्बुवच्चेत्त्रापि	२	२	३	४९४
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्	४	३	१२	१११२
परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदेन्यपदेशेभ्यः	३	२	३१	८११
पराशु तच्छ्रुतेः	२	३	४१	६५८
पराभिध्यानाशु विरोदितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो	३	२	९	७६४

	अ०	पा०	सू०	पृ०
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३	४	१८	९८२
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः	३	३	५२	९४६
पारिप्लवार्थो इति चेन्न विशेषितत्वात्	३	४	२३	९९४
पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोंगात्	२	३	३१	६४४
गुरुपविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्	३	३	२४	८७७
गुरुपार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः	३	४	१	९६८
गुरुपादमवदति चेत्तथाऽपि	२	२	७	४९९
पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात्	३	२	४१	८२२
पूर्ववद्वा	३	२	२९	८१०
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्	३	३	४५	९३७
पृथगुपदेशात्	२	३	२८	६३७
पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरस्यः	२	३	१२	६१२
प्रकरणाच्च	१	२	१०	१७६
प्रकरणात्	१	३	६	२२८
प्रकाशवच्चावेपथ्यात्	३	२	१५	७८७
प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्	३	२	२५	८०८
प्रकाशादिवच्चैवं परः	२	३	४६	६६६
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्	३	२	२८	८१०
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्	१	४	२३	३८५
प्रकृतैतावच्च हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः	३	२	२२	८००
प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः	१	४	२०	३७७
प्रतिज्ञादानिरव्यतिरेकाच्छब्दस्यः	२	३	६	५९३
प्रतिषेधाच्च	३	२	३०	८१०
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४	२	१२	१०८६
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरविच्छेदात्	२	२	२२	५४०
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्योक्तैः	४	४	१८	११४२
प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न वा एव ह्युपपत्तेः	३	१	५	७२२
प्रदानवदेव तदुक्तम्	३	३	४३	९३०
प्रदीपवदादेशस्तथाहि दर्शयति	४	४	१५	११३८
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	३	५३	६७५

	अ०	पा०	सू०	पृ०
प्रवृत्तेश्च	२	२	२	४२१
प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	२५४
प्राणगतेश्च	३	१	३	७२०
प्राणवता शब्दात्	२	४	१५	७०४
प्राणभृच्च	१	३	४	२२७
प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	१	२८	१५१
प्राणादयो वाक्पशोपात्	१	४	१२	३५६
मिथिशिरस्त्वाद्यमाप्तिरुपचयापचयो हि भेदे	३	३	१२	८५१

फ.

फलमत उपपत्तेः	३	२	३८	८१९
--------------------	---	---	----	-----

ब.

वहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च	३	४	४३	१०१६
बुद्धार्थः पादवत्	३	२	३३	८१५
ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४	१	५	१०४६
ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४	४	५	११३१

भ.

भाक्तं वाऽनात्मविच्चात्तथाहि दर्शयति	३	१	७	७२६
भावं जैमिनिर्विकल्पाग्रननात्	४	४	११	११३६
भावं तु वादरायणोऽस्ति हि	१	३	३३	२९९
भावं शब्दाच्च	३	४	२२	२९३
भावे क्षोण्वधेः	२	१	१५	४४७
भावे जाग्रद्वत्	४	४	१४	११३८
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्	१	१	२६	१४८
भूतेषु तच्छ्रुतेः	४	२	५	१०८०
भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्	१	३	८	२३०
भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति	३	३	५७	९५६
भेदव्यपदेशाच्च	१	१	१७	११४
भेदव्यपदेशाच्चान्यः	१	१	२१	१२९
भेदव्यपदेशात्	१	३	५	२२८

	अ०	पा०	सू०	पृ०
भेदश्रुतेः	२	४	१८	७०७
भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि	३	३	२	८३०
भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्	२	१	१३	४३१
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च	४	४	२१	११४४
भोगेन त्वितरे संपित्वा संपद्यते	४	१	१९	१०७३

म.

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः	१	३	३१	२९६
मन्त्रवर्णात्	२	३	४४	६४४
मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः	३	३	५६	९५४
महर्षिर्वद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्	२	२	११	५०८
महद्ब्रह्म	१	४	७	३४५
मास्तादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च	४	४	२१	७१३
मान्नर्वाणिकमेव च गीयते	१	१	१५	११३
मापामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्	३	२	३	७५८
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४	४	२	११२८
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्	१	३	२	२२५
मुरधेऽर्धसंपत्तिः परिक्षेपात्	३	२	१०	७७८
मौनवदितरेषामप्युपदेशात्	२	४	४९	१०२३

य.

यत्रैकाग्रता तत्राविशेपात्	४	१	११	१०५७
यथाच तन्नोभयथा	२	३	४०	६५१
यथाच प्राणादि	२	१	२०	४५८
यदेव विद्ययेति हि	४	१	१८	१०७१
यावदधिकारमवस्थितराधिकारिकाणाम्	३	३	३२	९०२
यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात्	३	३	३०	८९८
यावद्विकारं तु विभागो लोकावत्	२	३	७	५९८
युक्तेः शब्दान्तराच्च	२	१	१८	४५०
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चेते	४	२	२१	१०९७
योगिश्च हि गीपते	१	४	२७	३२१

अ० पं० सू० पृ०

पोनेः शरीरम् ३ १ २७ ७५५

र.

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् २ २ १ ४०८६
 रश्म्यनुसारी ४ २ १८ १०९४
 रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् २ २ १५ ५२०
 रूपोपन्यासाच्च १ २ २३ १०५
 रेतःसिरसोगोऽथ ३ १ २६ ७५४

ल.

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ३ ३ ४४ ९३६
 लिङ्गाच्च ४ १ २ १०३५
 लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् २ १ ३३ ४७८

व.

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् १ ४ ५ ३३८
 वाक्यान्वयात् १ ४ १९ ३७४
 वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ४ २ १ १०७६
 वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ४ ३ २ ११०१
 विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् २ १ ३१ ४७६
 विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ३ ३ ५९ ९६२
 विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ४ ४ १९ ११४३
 विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १ १ १३ ११२
 विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः २ २ ४४ ५८१
 विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ३ १ १७ ७४२
 विद्यैव तु निर्धारणात् ३ ३ ४७ ९३९
 विधिर्वा धारणवत् ३ ४ २० ९८६
 विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च २ ३ १४ ६१६
 विमतिपेधाच्च २ २ ४५ ५८३
 विमतिपेधाच्चासमञ्जसम् २ २ १० ५०२
 विभागः शतवत् २ ४ ११ ९७७
 विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् १ ३ २७ २७७

	अ०	पा०	सू०	पृ०
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च....	१	२	२	१६६
विशेषं च दर्शयति	४	३	१६	११२६
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ	१	२	२२	२०४
विशेषाच्च	१	२	१२	१८०
विशेषानुग्रहश्च	३	४	३८	१००९
विशेषितत्वाच्च	४	३	८	११०९
विहारोपदेशात्	२	३	३४	६४८
विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्माणि	३	४	३२	१००४
वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव	३	२	२७	७९०
वेधाद्यर्थभेदात्	३	३	२५	८८०
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः	४	३	६	११०८
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्	२	२	२९	५५८
वैलक्षण्याच्च	२	४	१९	७०७
वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः	२	४	२२	७१४
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्	१	२	२४	२०७
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति	२	१	३४	४८०
व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धवत्	३	३	५४	९४९
व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्	२	२	४	४९६
व्यतिरेको गन्धवत्	२	३	२६	६३६
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३	३	३७	९१४
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः	२	३	३६	६४८
व्याप्तेश्च समञ्जसम्	३	३	९	८४३

श. ५

शक्तिविपर्ययात्	२	३	३८	६५०
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्मन्यक्षानुमानाभ्याम्	१	३	२८	२७२
शब्दविशेषात्	१	२	५	१६९
शब्दश्चातोऽकामकारे	३	४	३१	१००४
शब्दाच्च	२	३	४	५९०
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्यु- पदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीपते	१	२	२६	२१२

	अ०	पा०	गू०	ट०
शब्दादेव प्रमितः	१	३	२४	२७१
शमदमालुपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया				
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्	३	४	२७	२९९
शारीरशोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते....	१	२	२०	१९६
शास्त्रदृष्ट्या नृपदेशो वामदेवत्	१	१	३०	१५६
शास्त्रयोनिस्त्वात्	१	१	३	६९
शिष्टेश्च	३	३	६२	२६५
शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि	१	३	३४	३०६
शेषत्वात्पुरुषार्थवाद्वा यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२	२६९
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च	१	३	३८	३१२
श्रुतत्वाच्च	१	१	११	१०४
११	३	२	३९	८२०
श्रुतेश्च	३	४	४६	१०१९
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२७	४६९
श्रुतोपनिषत्कगत्पभिधानाच्च	१	२	१६	१८२
श्रुत्यादियलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४२	२४०
श्रेष्ठश्च	२	४	८	६९२

स.

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	८	८४२
संज्ञामूर्तिभृतिस्तु त्रिवृत्कुर्वन्त उपदेशात्	२	४	२०	७८९
संप्रमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोही तद्वतिदर्शनात्	३	१	१३	७४०
संस्कारपरामर्शान्तदभावाभिलाषाच्च	१	३	३६	३११
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः	३	२	९	७७५
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	४	४	८	११३२
सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६	४४८
संधेयं सृष्टिराह हि	३	२	१	७५६
सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च	२	४	५	६८४
समन्वारम्भणात्	३	४	५	९७३
समवायाभ्युपगमाच्च साम्प्रादनवस्थितेः	२	२	१३	५१८
समाकर्पात्	१	४	१५	३६४

अ० पा० सू० पृ०

समाध्यभावाच्च	२	३	३९	६६१
समान एवं चाभेदात्	३	३	१९	८६२
समाननारूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च	१	३	३०	२९१
समाना चाऽऽस्त्युपक्रमादभूतत्वं चानुपोष्य	४	२	७	१०८३
समाहारात्	३	३	३६	९६५
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदभातिः	२	२	१८	५३१
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति	१	२	३	२१७
संपत्त्याऽऽविर्भावः स्वेन शब्दात्	४	४	१	११२७
संबन्धादेवमन्यत्रापि	३	३	२०	८७१
संबन्धानुपपत्तेश्च	२	२	३८	५७४
संभृतिवृत्त्याप्यपि चातः	३	३	२३	८७५
संभोगभातिरिति चेन्न वैशेष्यात्	१	२	८	१७२
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१	२	१	१६३
सर्वथाऽनुपपत्तेश्च	२	२	३२	५६२
सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्	३	४	३४	१०७७
सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२	१	३५	४८४
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाच्चविशेषात्	३	३	१	८२३
सर्वत्रानुमतिश्च प्राणान्त्यये तदर्शनात्	३	४	२८	१००१
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३	४	२६	९९७
सर्वाभिदादन्यत्रेभ्ये	३	३	१०	८४७
सर्वोपेक्षा च तदर्शनात्	२	१	३०	४७५
सहकारित्वेन च	३	४	३३	१००५
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वत्तो विध्यादिवत्	३	४	४७	१०१९
साक्षाच्चोभयाम्प्रानात्	१	४	२५	३८९
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१	२	२८	२१५
सा च प्रशासनात्	१	३	११	२४०
सामान्यापत्तिरुपपत्तेः	३	१	२२	७४६
सामान्यास्तु	२	२	३२	८१३
सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः	४	३	९	१११०
सांपराये तत्तद्व्याभावाच्चथा ह्यन्ये	३	३	२७	८९५
सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः	३	१	११	७३८

	अ०	पा०	सू०	पृ०
शब्दादेव प्रमितः	१	३	२४	२७१
शमदमालुपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्	३	४	२७	९९९
शारीरशोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते....	१	२	२०	१९६
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	१	१	३०	१५६
शास्त्रयोनित्वात्	१	१	३	३९
शिष्टेश्च	३	३	६२	९६५
श्रुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि	१	३	३४	३०६
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२	९६९
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च	१	३	३८	३१२
श्रुतत्वाच्च	१	१	११	१०४
”	३	२	३९	८२०
श्रुतेश्च	३	४	४६	१०१९
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२७	४६९
श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च	१	२	१६	१८२
श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४९	९४०
श्रेष्ठश्च	२	४	८	६९२

स.

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	८	८४२
संज्ञामूर्तिर्कृषिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्	२	४	२०	७०९
संपन्नने त्वनुभूयेतरंपामारोहावरोहौ तद्वृत्तिदर्शनात्	३	१	१३	७४०
संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च	१	३	३६	३११
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविशिष्टः	३	२	९	७७५
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	४	४	८	११३२
सत्त्वाच्चावरस्य ..	२	१	१६	४४८
संधे स्रष्टिराह हि	३	२	१	७५६
सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च	२	४	५	६८४
समन्वारम्भणात्	३	४	५	९७३
समवायाम्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः	२	२	१३	५१८
समाकृपात्	१	४	१५	३६४

	अ०	पा०	सू०	पृ०
सुखविशिष्टाभिधानादेव च	१	२	१५	१८६
सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन....	१	३	४२	३२१
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्	१	४	२	३३५
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४	२	९	१०८५
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	७६१
सेव हि सत्पादयः	३	३	३८	९१६
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४	२	४	१०७२
स्तुतयेऽनुमातिर्वा	३	४	१४	९७९
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१	९९१
स्थानविशेषात्मकाशादिवत्	३	२	३४	८१६
स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	२	१४	१८६
स्थित्यदनाभ्यां च	१	३	७	२२९
स्पष्टो ह्येकेषाम्	४	२	१३	१०८७
स्मरन्ति च	२	३	४७	६६८
॥	३	२	१४	७४१
॥	४	१	१०	१०५७
स्मर्यते च	४	२	१४	१०८९
स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९	७४५
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२५	२११
स्मृतेश्च	१	२	६	१७०
॥	४	३	११	११११
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश- दोषप्रसङ्गात्	२	१	१	३९६
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	२	३	५	५९१
स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१०	४२४
॥	२	१	२९	४७३
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२	३	२२	६३३
स्वात्मना चोत्तरयोः	२	३	२०	६३१
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सव- वच्च तन्निघमः	३	३	३	८३२
स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि	४	४	१६	११४०

	अ०	पा०	सू०	पृ०
स्वाप्पयात्	१	१	९	११०
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३	४	४४	१०१७

ह.

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	२	४	६	६८६
हानौ नूपापनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्त-				
हुक्तम्	३	३	२६	८८८
हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	१	३	२५	२७३
ह्येयत्वावचनाच्च	१	१	८	९९